

EMLÉKKÖNYV
CSETRI ELEK
SZÜLETÉSÉNEK
NYOLCVANADIK ÉVFORDULÓJÁRA

Emlékkönyv
Csetri Elek születésének
nyolcvanadik évfordulójára

Emlékkönyv
Csetri Elek
születésének nyolcvanadik
évfordulójára

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület kiadása
Kolozsvár, 2004

Megjelent
a Határon Túli Magyarok Hivatala,
a

COMMUNITAS
ALAPÍTVÁNY

és a Partiumi Keresztyén Egyetem
támogatásával

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület elnöksége megbízásából szerkesztette
Pál Judit és Sipos Gábor

Felelős kiadó: Sipos Gábor
ISBN 973-8231-42-6

Megjelent a Református Egyház Misztótfalusi
Kis Miklós Sajtóközpontjának nyomdájában
Felelős vezető: Tonk István
Műszaki szerkesztő: Bálint Lajos
Korrektúra: Sztranyiczki Mihály
Tördelés: Czirmay Ágnes

Köszöntő

Életének 80. évét immár betöltött Csetri Elek annak a kolozsvári történelemszemzedéknek markáns tagja, amely az 1950–1970-es években bontakozott ki s Kelemen Lajost vallotta mesterének, akit a magas mércéjű szakmaiság s példás helytállás szimbólumának tartottunk. Ennek a szemzedéknek a tagjai rendre érkeztek, illetve érkeznek a betakarítás és a számadás idejéhez. Most éppen Csetri Eleken van a sor, Őt köszönti – némi késéssel – a most megjelent Emlékkönyv.

Az említett szemzedéknek nagy szüksége volt az olyan konok kutatói példáképekre mint Kelemen Lajos és Szabó T. Attila. Mert tagjainak olyan korban kellett dolgozniuk, amikor a történeti munka feltételei a mélyponton voltak: hiányzott a kutatás és a közlés szabadsága, s a diktatúra a történeti forrásoktól is hovatovább igyekezett távol tartani a nemzetiségi, főként a magyar történészeket. Csetri Elek pályája jól példázza a romániai magyar történetkutatás göröngyös útját, de azt is, hogy még oly reménytelennek tűnő helyzetekben is munkára serkentheti a nemzete iránti köteleességtudata a szakmájának elkötelezett történészt.

Hogyan? – kérdezheti a tisztelt Olvasó.

A válasz tulajdonképpen egyszerű: a történész szakma szabályainak tiszteletben tartása és a megfelelő témaválasztás által. Így járt el Ünnepeztünk is. Miután 1949-ben kinevezték a Bolyai Tudományegyetem oktatójává s doktori dolgozatát megvédte, folyamatosan s a rá jellemző alaposítással kutatta és kutatja történelmünk forrásait. S mert tudatosan megvallja erdélyiségét, a forrásokból olyan adatbázist gyűjtött össze, amely közelebb vitte Erdély reális múltja számos kérdésének feltárásához. Csak példaként említjük meg forráspublikációi közül Wass Pál *Fegyver alatt* címen megjelent emlékiratát (1976), Teleki Sándor emlékezéseit (1973), valamint Miskolczy Ambrussal együtt kiadott Gyulai Lajos naplójának egyes részeit (2003). Ezek a munkák mindenben eleget tesznek a szakmaiság követelményeinek, s jól szolgálik a magyar história-kutatás érdekeit.

Ünnepeztünk erdélyiségének történelmi gyökereire sokat mond a témaválasztása s választott történeti korszakai, amelyek felölelik Erdély történetét a XVII. századtól az 1848-as forradalomig, vagyis a fejedelemség korszakát és a Habsburg-kort. És e kereteken belül különös érdeklődése a nagy fejedelem Bethlen Gábor, valamint az egyetemese történelemben is kiemelkedő jelentőségű politikus, ifj. Wesselényi Miklós iránt. Bethlen Gábor politikájából már-már az erdélyiség szinonimáját jelentő toleranciát emeli ki, Wesselényi életéből az európaiságot tükröző nemzeti elkötelezettséget, újító szellemet és gyakorlati törekvést. Csetri Elek egyik álma volt már kutatói pályája kezdetén egy nagy Wesselényi-monográfia megírása. Erre az Erdélyben fellelhető források ismerete is sarkallta; máig sajnálja, hogy az álomból nem lehetett valóság, mert a diktatúra politikai légköre kedvezőtlen volt ehhez. A zsidói politikust a román történetírás – tévesen – a románok ellenségének kiáltotta ki, s Ünnepeztünknek be kellett látnia, hogy tervét jobb időkre kell halasztani.

nia. E témát végül is – kiválóan – Trócsányi Zsolt, az erdélyi történészek barátja írta meg. Csetrit egyébként ugyanaz a román politika akadályozta a történetkutatásban, mint a Kelemen Lajos neve köré tömörülő nemzedék más tagjait abban, hogy Erdély politikai történetével foglalkozzanak. De a történelmi múlt tág kutatási térsége ez a nemzedék megtalálhatta a lehetséges alternatívát: irányt vett a művelődéstörténet, valamint a gazdaságtörténet felé.

Vessünk egy pillantást Csetri Elek publikációinak lajstromára s nyomban észlelni fogjuk a témaváltást. Nagyszámú művelődéstörténeti tanulmánya Erdély művelődési örökségének messze kiemelkedő kutatása – Kőrösi Csoma Sándor életével kapcsolatos. Számos írásában igyekezett tisztázni Kőrösi Csoma Sándor életének egyes kérdéseit, hogy aztán két kötetben foglalja össze mondanivalóját: *Kőrösi Csoma Sándor indulása* (1979), illetve *Kőrösi Csoma Sándor* című kismonográfiájában (1984).

Bár évtizedek során elszigetelve éltünk a külvilágtól, mégis tévedés volna azt gondolni, hogy nem jutott el hozzánk semmi az európai történetírást megújító törekvésekből. Nem így volt, mert a hatvanas évek második felében s a hetvenes években a francia történetírás Annales-körének újító elvi s módszerbeli tételeit is tekintetbe véve láttunk hozzá egy modernebb gazdaság- és társadalomtörténeti kutatáshoz. Imreh István és Csetri Elek a történeti statisztikai módszert alkalmazva tárta fel Erdély társadalmi struktúráját 1767 és 1848 között. Ez a módszer vezette Csetri Eleket Kolozsvár népességtörténetének kutatásában.

A művelődés- és gazdaságtörténet terén az erdélyi magyar történetírás jelentős eredményeket ért el. De mégis teljes mértékben egyet kell értenünk Csetri Elekkel abban, hogy ez a művelődés- és gazdaságtörténet-kutatás – legalábbis részben – kényszerpálya volt, mert kedvezőbb historiográfiai kutatás esetén ezeknek az ágazatoknak „az egész történettudomány gerincére, a politikatörténetre kellett volna rátapadnia, rásimulnia”. Noha a közölt emlékiratok, naplók, útleírások valamennyire a politikatörténetről is szólnak, „múltunk bemutatásában mégis sajnálatos módon öncsonkulás következett be” – írja Csetri az *Együtt Európában* című könyvében.

1989 után a helyzet e téren is megváltozott, s maga Csetri Elek is fokozottan ráállhatott a politikatörténet-írássra. Ezt különösen az 1848-as forradalom és szabadságharc kutatásában észleljük.

Az előbbieken Ünnepeztünk tudományos pályáját, kutatásait érintettük, pedig ő oktatóként és szerkesztőként is jelentős munkát végzett. Ott is, itt is az önmagával és másokkal szembeni igényesség volt a jellemzője; szigorú mércével mérte önmagát, az egyetemi hallgatókat és a szerzőket.

Csetri Elek 1949-től 1986-ig volt egyetemi oktató, tanársegédként kezdte s docensként ment nyugdíjba; a régtől megérdemelt professzori címet csak nyugdíjazása után érthette el. Tanítványai megbecsülését, kollégái tiszteletét és elismerését viszont már korábban bőven kiérdemelte. Nagy elégtétel számára, hogy 1990-ben a Magyar Tudományos Akadémia külső tagjává választotta s azóta folyamatosan jelen van a magyar tudományos életben.

Az Erdélyi Múzeum-Egyesület vezetőségének is van köszönnivalója azért az értő és magas színvonalú munkásságért, amelyet az *Erdélyi Múzeum* című

folyóirat főszerkesztőjeként fejtett ki 1995–1997-ben, s természetesen Egyesületünk iránti hűségéért is. A most megjelent Emlékkönyv szerzői pedig írásaikkal köszöntik a magyar történettudománynak tett szolgálataiért, a gazdag termést begyűjtő, sikeres életpályát bejárt pályatársat és barátot, s kívánnak neki jó egészséget, továbbra is jó alkotókedvet, hosszú életet.

Egyed Ákos

ifj. Barta János

Az agrárirodalom kezdetei Magyarországon

Néhány éve megjelent monográfiájában Csetri Elek az 1541. esztendőhöz kapcsolta az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás kezdeteit.¹ Az elhatározás magától értetődik, hiszen ez az évszám Magyarország három részre szakadását s az Erdélyi Fejedelemség alapjául szolgáló országrész önállósulását jelzi. E tragikus történelmi kezdőpont kijelölése azonban a téma szempontjából is megfelelőnek tűnik. Gazdasági gondolkodásra utaló elszórt feljegyzések ugyan létezhetnek korábban is hazánkban, a magyarországi mezőgazdasági irodalom azonban maga is csak a XVI. század elején született meg. Az 1930-as évek első felében készült gazdasági bibliográfiánk 1505-re teszi a hazai mezőgazdasági irodalom kezdetét.² A korai évszám hízeglőnek tűnhet számunkra, hiszen a tartalmasabb szakirodalom első hulláma – szórványosabb XVI. századi próbálkozások után – a nyugat-európai országokban is inkább csak a XVII. században bontakozott ki. A döntés egyúttal tetszetős is, hiszen a bibliográfia első kötete a Pethe Ferenc által készített *Pallérozott mezei gazdaság* megjelenéséig (1805) éppen háromszáz év gazdasági irodalmát tudja felsorolni.

A biztató és tetszetős indítás azonban nem nélkülöz bizonyos optimizmust. Erre utal egyrészt a kezdő évszám megválasztása. Georgius Wernher – később még jó néhányszor újra nyomtatott – *De admirandis Hungariae aquis hypomnematum* c. művének Kölnben, 1505-ben megjelent első kiadásához ugyanis a bibliográfia szerzői nem tudtak hozzájutni, annak létre csak egy későbbi, ugyancsak bibliográfiai jellegű összeállítás alapján tudtak utalni. A bibliográfia kiindulópontját így aligha tekinthetjük többnek, mint egy valószínű, de nem kétségbevonhatatlanul igazolt feltételezésnek. Ugyanakkor Wernher műve, a Magyarország folyó- és gyógyvizeit, valamint sóbányáit felsoroló munka ezen túlmenően is voltaképpen legfeljebb a gazdasági könyvészet meglehetősen tág értelmezése folytán kerülhetett be a bibliográfiába. Jellege szerint inkább földrajzi leírás, mint gazdasági értekezés. A szerző – felvidéki királyi hivatalnok – érdeklődését a hazai fürdők és fürdőalapítási lehetőségek iránt nem titkolt módon a török keltette fel. Leírásait minden bizonnyal túlnyomórészt személyes élményei vagy értesülései alapján foglalta össze.³

A hazai gazdasági könyvészet bibliográfiájának szerkesztői viszonylag tágan értelmezték a „gazdasági tárgyú, vagy gazdasági vonatkozású önálló munká-

¹ Csetri Elek: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig*. Kv. 1999. 8.

² Dóczy Jenő–Wellmann Imre–Bakács István: *A magyar gazdasági irodalom első századainak könyvészete 1505–1805*. Bp. 1934. 15.

³ Wernher, Georgius: *De admirandis Hungariae aquis hypomnematum*. Colonia Agrippina [Köln] 159; Wernher életére l. Serfőző József: *Szentiványi Márton munkássága a XVII. század küzdelmeiben*. Bp. 1942. 40.

kat”, kiadványuk így a hazai gazdasági irodalom kezdeteit a gazdasághoz közelálló, de tartalmilag inkább földrajzi vagy biológiai jellegű, nemritkán gyógyászati célzatú irodalom születéséhez kapcsolja. Így kerülhetett munkájukba Zsámboki János állatorvosi könyve (*Mulomedicina*, 1574), amely azonban még mindig hazánktól távol (Bázelben) jelent meg. Az első hazai kiadású, a gazdaságot is érintő könyv Melius Juhász Péter 1578-ban Kolozsvárott, „Heltai Casparne Műhelyébe” nyomtatott *Herbariuma* volt. További – hazai szerzők által összeállított, hazai kiadású – gazdasági könyvekre azonban újra évtizedekig kellett várni.

Pedig a mezőgazdasági irodalom – ha csak az európai gazdasági tendenciákat tekintjük – hazánkban is kedvező esélyekkel bontakozhatott volna ki. A XVI. században Európa két fele között mindinkább kibontakozó munkamegosztás, az elsősorban a mezőgazdasági árakat megemelő árforradalom felértékelte az exportképes országok agrártermelését. Bár ezt az árutermelést az Elbától keletre elsősorban a birtokos nemesség sajátította ki, a piaci kereslet több országban vált a mezőgazdasági szakirodalom inspirálójává. A német földön divatos Hausvater-irodalom korai darabjai közül több született a kelet-közép-európai régióban: Wolf Helmhard von Hohberg *Adeliche Land- und Feldlebenje* (1695) Ausztriában, Christoph Fischer *Opus oeconomicum* (1679) Csehországban. Lengyelországban nemcsak az itáliai Petrus de Crescentiis *Opus ruralium commodorum*-át adták ki kétszer is (1549, 1571), hanem a lengyel agrár-irodalom a XVII. században eredeti átfogó művekkel is gazdagodott (például Jakub Kazimierz Haur *Ekonomika ziemianska* c. 1675-ben kiadott munkájával). Magyarországon ezzel szemben jó ideig alig találjuk nyomát a mezőgazdaság iránti intenzív érdeklődésnek. Okát persze nem annyira gazdasági vagy kulturális elmaradottságunkban kell keresnünk, hanem a nemzetközi erőviszonyok alakulásában. A XVI. század második negyedétől mind a hazai gazdaságot, mind a kultúrát súlyos teherként nyomasztotta az oszmán előrenyomulás. A XVI. században hazai szerző egyáltalán nem készített kifejezetten mezőgazdasági tárgyú könyvet, de hazai nyomdában idegen szerzőtől sem jelent meg ilyen kötet.

Ami a XVI. század részben mezőgazdasági vonatkozású könyveit illeti, azok szépen illeszkedtek a tudományos élet nemzetközileg követett gyakorlatához. Melius Juhász Péter botanikai könyvének elsődleges célkitűzése az olvasó megismertetése az egyes betegségeket gyógyító, vagy a panaszokat enyhítő gyógynövényekkel.⁴ A szerző forrásául antik szerzőket nevez meg, s az idegen elődök nyomán olyan munkát szerkeszt, amelynek kevés az érdemi hazai vonatkozása. A füge-, citrom- és narancsfa teljes természetességgel áll a hazánkban is ismert gyümölcs- és erdei fák mellett, mintha a betegségek gyógyítására ajánlott terméskük is éppen olyan könnyen hozzáférhető lenne, mint ez utóbbiaké. De nem esik szó az ajánlott növények vagy gyümölcsük természetéről sem. Melius érdemei forrásai szövegének fordítása (amit Heltainé a bevezetőben külön dicsér), továbbá a különféle növények magyar nevének meghatározása. Minden növényt leg-

⁴ Melius Juhász Péter [tk. Horhi Melius Peter]: *Herbarium. Az fáknac, füveknec nevekről, természetekről és hasznairól*. Kv. 1578. Vö. Csetri: i. m. 21.

alább három név jelöl: magyar, latin és német (néha negyedikként a görög is), s mindhárom nyelven találunk ábécérendbe állított névmutatót.

Az első, valóban mezőgazdasági tárgyú munkák tehát hazánkban is csak a XVII. században születtek meg. Viszonylag alacsony példányszámuk miatt azonban a gazdálkodásra gyakorolt hatásuk akkor is minimális lehetett, ha egyáltalán az országban jelentek meg.⁵ Hozzájárult ehhez az, hogy – talán egyetlen kivétellel – nem is a gazdálkodó emberek számára készültek, hanem vagy tudományos értekezésként, vagy – ritkábban – a birtokosok okulására szánt útnutatóul. Nyelvük többnyire latin, kiindulópontjuk sem annyira a hazai gyakorlat, mint inkább a forrásul használt idegen munkák. A gazdaság tényleges támogatása csak a XVII–XVIII. század fordulóján vált ezen munkák célkitűzésévé.

Nem a paraszti termelők tudását kívánta gyarapítani az az egyetlen kivétel sem, amelyet szerzője gazdálkodóknak szánt, hanem a városi lakosokét. Lackner Kristóf (1571–1631) 1619-ben kiadott *Actus oeconomicusa* iskoladráma, amelyet a szerző városa, Sopron diákifjúsága számára írt, de a felnőtt polgároknak is figyelmébe ajánlott. Benne a szerző – aki évtizedekig volt a város magas rangú tisztviselője: hosszabb ideig polgármestere és városbírája – azokra a művelési eljárásokra próbálta oktatni polgártársait, amelyeket a soproni polgárcsaládoknál maga is látni szeretett volna.⁶ Forrásként kizárólag antik auctorokra hivatkozott, a gazdálkodás egyes területei viszont meglehetősen egyenletlenül jelentek meg munkájában. A legtöbb figyelmet a szőlőművelésnek szentelte, a szántóföldi növények esetében ugyanakkor jórészt megelégedett a gabonafélék kezelésének, tárolásának részletezésével, s alig fordított figyelmet magára a művelésre.⁷

Ugyancsak oktatási céllal publikálta *Magyar Encyclopaediáját* (1653) Apácai Csere János (1625–1659). Eredetiségre ő sem igen törekedett, forrásait sem a mezőgazdasági munkákban, hanem részben az antik szerzők műveiben, részben a kor hasonló jellegű enciklopédikus munkái között találta meg.⁸ Megállapításai így meglehetősen elvontak, felszínesek maradnak. Szó esik a talajfajtákról, megismerésükről, a major (uradalom) kiépítéséről, kertekről, állattartásról, vadaskertekről. A szántóföldi művelés részletei azonban végül Apácainál is háttérben maradnak. *Kalendáriumában* szorgalmazza a trágyázást, a gabona helyes tárolását (forgatását), a jóság legeltetését, ugyanakkor a szántóföldi növények egymásutániságáról, a takarmánynövények termesztéséről nem szól.⁹ Viszonylag kevés elemet fedezhetünk fel Apácai művében a magyar valóságból.

⁵ Lackner [Lackhner] Kristóf: *Actus oeconomicus*. Francofurti 1619. A kiadvány a nyomdász számlája szerint 200 példányban készült el. Ma egyetlen példánya ismert az OSZK-ban.

⁶ Kovács József László: *Lackner Kristóf és kora (1571–1631)*. Sopron 1972. 100–102.

⁷ Lackner: *i. m.* 19.

⁸ Bán Imre: Bevezető. In: Apácai Csere János: *Magyar Encyclopaedia*. Bp. 1959. A Bevezető a 20–21. lapon az érintett részek fő forrásaként Alsted *Encyclopediáját* nevezi meg. Véleményünk szerint az antik szerzők legalább olyan fontos szerepet játszottak Apácai forrásai között, mint a neves német tudós.

⁹ Apáczai: *i. m.* 287–305.

Közrejátszhatott ebben az a körülmény is, hogy a szerző az *Encyclopaedia* természettel és gazdálkodással foglalkozó fejezeteit még hollandiai tartózkodása idején írta. A munka külön érdeme, hogy magyar nyelven készült.

Hasonlóképpen magyarul írta mezőgazdasági vonatkozású műveit a jezsuita szerzetes, Lippay János (1606–1666). A mezei munkákat hónaponkénti rendben felsoroló *Calendarium* 1661-ben, a *Posoni kert* három kötete 1664–1667 között jelent meg. A szerzőt testvérbátyja, Lippay György esztergomi érsek bízta meg azzal, hogy a virágzó érseki kert növényeit megörökítse.¹⁰ A *Calendarium*ot szerzője a pozsonyi kert leírásának egyfajta bevezetőjéül szánta, benne azonban nemcsak a kerti munkákról, hanem – Magyarországon gyakorlatilag először – „szántásról, vetésről és több e féle majorsághoz illendő foglalatosságról” is szót ejt.¹¹ Nem szorítkozik a pozsonyi kert esztétikai értékű leírására a későbbi munka sem. Sőt, a díszkert leírása, virágaival, bokraival a háromkötetes mű első kötetébe szorult, hogy a szerző a másik kettőt a konyhakertnek és a gyümölcsfáknak szentelhesse. De a tárgyilagos leírás is művelési tanácsokkal bővült, sőt helyenként a szerző érzelmi kitörései is színesítették.

A tudományos igénynek és az oktatás szándékának összefonódása jellemezte a szintén jezsuita Szentiványi Márton (1633–1705) tekintélyes mezőgazdasági vonatkozású szintézisét. A *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum miscellanea* (1689–1709) a szerző mintegy 30 éves munkásságát foglalta össze, hiszen elsősorban korábbi természettudományos cikkeinek gyűjteményeként jelent meg. A természet világát persze a szellemi világ produktumaként, azzal összhangban értelmezte. A gazdálkodás szempontjából Szentiványi szintézise is meglehetősen egyenetlennek mutatkozik.¹² A mezőgazdasági fejezetek a természettudományos részek közé ékelődnek, ez azonban nem akadályozza meg a szerzőt abban, hogy a tudományos igényű munkában nagyon is gyakorlati tanácsokat adjon.

A XVII. század magyarországi mezőgazdasági irodalmát egy a XVIII. század elején született művel fejezhetjük be. Lyczei János *Iter oeconomicum*a (1707) egy korszak lezárását jelenti a hazai gazdasági irodalomban. A török kiűzése, majd a Rákóczi vezette szabadságharc befejeződése után a gazdálkodásra új feladatok vártak, s ezekhez másfajta irodalomra volt szükség. Persze ez a könyv sem a parasztgazdák, hanem a földbirtokosok számára készült. Tanácsai sem elsősorban a művelés technikai oldalára vonatkoztak, hanem sokkal inkább a földesúri adminisztráció, a könyvelés (urbáriumok és leltárak) bevezetésére vagy éppen tökéletesítésére ösztönöztek. A szerző elsősorban azokat a forrásokat kereste, amelyekkel a birtokosok jövedelmüket növelhették. A művelés, a

¹⁰ Rapaics Rajmund: *Magyar kertek. A kertművészet Magyarországon*. Bp. é. n. 91–93; uő: *A magyarság virágai. A virágkultusz története*. Bp. 1932. 282–292; Gombocz Endre: *A magyar botanika története*. Bp. 1936. 137–140.

¹¹ Lippay János: *Calendarium Oeconomicum Perpetuum*. Tyrnaviae [Nagyszombat] 1662. Vö. a megfelelő hónapok tanácsaival. Az 1661-i első kiadás gazdasági bibliográfiánk szerint nem hozzáférhető.

¹² Serfőző: *i. m.* 13–18.

technika kérdéseit tekintve többnyire Szentiványi is megmaradt a tényközlés, a leírás szintjén.¹³

A XVII. században Magyarországon megjelent mezőgazdasági munkák – eltérő célkitűzésük, különböző módszereik ellenére – nagyjából hasonló szinten ábrázolták a gazdálkodást. Abban a korban, amikor a szokás uralkodott s Európa nagy részén még alig találkozunk a hagyományos módszerek alapvető megváltoztatására tett kísérletekkel, a földművelés és állattenyésztés elérni kívánt színvonala legfeljebb szorgalmi fokában emelkedett a valóságos szint fölé, s nem módszereinek különlegességében. A három nyomás és ugaroltatás, a mérsekelt, időszakos (főleg téli) takarmányozás uralmát még nem veszélyeztette gyökeres változás, a szakkönyvek – akár tudományos jellegűek, akár gyakorlati kézikönyvek – ezt írták le, ezt támogatták, javígtatták. Megelégedtek az ugar rendszeres szántásának és trágyázásának az ajánlásával, a rétek és legelők tavaszi rendbehozatalával, az állattartásban a jószág téli takarmányozásával.¹⁴ A hagyományok pártolása nemegyszer évezredes, sohasem ellenőrzött elméletek, makacsul továbbélő hiedelmekhez való ragaszkodást is jelentett. Valamennyi említett szerző elhitte, hogy a Hold járása, a csillagok állása hatással lehet a növények növekedésére. Felbukkannak a növények egymásba alakulásának példái: az előregedett káposztamagból retek kel ki (Lackner), a búza és a rozs egymásba alakulhatnak (Szentiványi) stb. Ezek a nézetek – a korabeli természettudományok fejletlensége következtében – az egész európai agrárirodalmat jellemezték, nem csak a magyarországit.

A társadalmi viszonyokra utaló részeiben a magyarországi agrárirodalom nem lépett túl a meglévő állapotok ábrázolásán. Az egyes szerzők javaslatai – a jogviszonyok érintetlenül hagyásával – inkább a földesúri önkényeskedés kiküszöbölésére irányultak. Lackner – a polgár-író – ugyan felveti a cselédek felelősségének kérdését, a cselédségtől azonban maga sem remél érdemleges segítséget. Polgártársainak azt tanítja: cselédeiket becsüljék meg, de ne legyenek hozzájuk túlzottan bizalmasak, a nemesekkel szemben legyenek udvariasak, szolgáltatásaikat teljesítsék pontosan.¹⁵ Szentiványi és Lyczei a birtokosnak humanus viselkedést javasol mind a parasztok, mind a cselédek irányában, panaszaik meghallgatásával, ellátásuk, fizetségük pontos betartásával.¹⁶ Szentiványinál felbukkan a majorság (praedium) földjeinek felosztása a jobbágyok között, mert így mindegyikük a maga beosztása szerint tudná végezni a kijelölt munkát, javítani teljesítményét. Ez a felosztás azonban csak a robotmunka teljesítményének javítására szolgált volna s nem jelentette volna a majorság

¹³ Lyczei János: *Iter Oeconomicum, Duodena Stationum*. Tyrnaviae 1707.

¹⁴ Részleteire l. ifj. Barta János: *Mezőgazdasági irodalmunk a XVIII. században*. Bp. 1973. 20–24.

¹⁵ Lackner: *i. m.* 19–23.

¹⁶ Szentiványi Márton: *Curiosiora et selectiora variarum scientiarum Miscellanea*. Tyrnaviae 1689–1702. Dec. I., Pars II. 244–245; Lyczei: *i. m.* 53.

tényleges felszámolását.¹⁷ A meglévő jogviszonyok leírását és a hagyományos szolgáltatások felsorolását találhatjuk Lyczeinél, aki legfeljebb a kor divatos – a parasztot a marhához hasonlító – mondókáját próbálja cáfolni.¹⁸

A XVII. század magyarországi mezőgazdasági irodalmának szintje nagyjában-egészében megfelelt a nyugat-európai irodalom átlagának. Nem csoda, hiszen a hazai szerzők maguk is bátrabban támaszkodtak egy-egy idegen szaktekintélyre, mint a hazai valóságra. Legfőbb forrásukat még most is az antik auctorok jelentették. Az egyes szerzők rendszerint velük indokolták a gazdálkodás fontosságát, többnyire az antik elődökre hivatkoztak a gazdálkodás legfontosabb tennivalóinak felsorolásakor. Az ókori szerzők iránti tekintélytiszteletnek talán legszélsőségesebb példáját Lackner szolgáltatja, amikor iskoladrámájában a részeges kocsis, Parcenno szájába olyan monológot ad, amelyben az Platónra hivatkozva fejti ki, hogy miről lehet felismerni a jó fajtájú lovakat.¹⁹ Az antik auctoroktól származhatott e művek sok – a hazai viszonyokhoz nem illő – tanácsa, máskor pedig a több évszázados babonák, a gazdálkodásra vonatkozó balhiedelmek is. Aligha illettek a hazai viszonyokhoz a mediterrán növényi vagy állati kultúrák, amilyenek már Melius *Herbárium*ában is helyet kaptak. Apácai és Lippay munkái mediterrán, sőt szubtropikus éghajlatot kívánó, nálunk nem természetű növények leírását is tartalmazzák. Apácai tömjénfáról és mirrháról ír, Lippay kalendáriumában az április havi teendők között a gesztenye, a füge és a narancsfa oltását is megemlíti.²⁰ Lyczei az igásállatok közé sorolja a tevét. A jóság ilyen jellegű használatában pedig – többek között – a *Bibliára* hivatkozik.²¹ Többnyire az antik szerzők óta hagyományozódtak az említett babonák is: a Nap, a Hold és a csillagok állásának kötelező figyelembe vétele a gazdálkodás egyes műveleteinél (amit Lippay Palladiustól idéz),²² a gabonafélék egymásba való váltakozásának hiedelme.²³ Lippay Vergilusra hivatkozik, amikor attól óv, hogy hideg északi szélben vessenek.²⁴ Az antik munkákhoz hasonló tiszteletnek örvendett a *Biblia* is. Említése különösen az egyházi szerzőkre volt jellemző, akár nem gazdasági vonatkozású részleteknél is. Lippay Ézsaiás és Mikeás próféták jövődőlésével indokolja a gazdálkodás fontosságát, szinte mentegetőzve, hogy oly zord háborús időkben kerti virágokra, veteményekre mer gondolni.²⁵ Pál apostolnak az efézusiakhoz írt levele alapján inti olvasóit türelemre Lyczei, majd Máté evangéliuma alapján (az adógaras példájával) igazolja az adók-járadékok jogosságát.²⁶

Műveik felépítésében, szerkezetében azonban szerzőink már inkább a kortárs mezőgazdasági irodalmat követték. Antik vagy bibliai példaképeik mellett így

¹⁷ Szentiványi: *i. m.* Dec. I., Pars II. 245.

¹⁸ Lyczei: *i. m.* 53.

¹⁹ Lackner: *i. m.* 55.

²⁰ Lippay: *i. m.* 21.

²¹ Lyczei: *i. m.* 124.

²² Lippay János: *Posoni kert*. I–III. könyv. Nagyszombat 1664. II. 8.

²³ Szentiványi: *i. m.* Dec. III., Pars II. Diss. VII. 194.

²⁴ Lippay: *Posoni kert* I. 117.

²⁵ Lippay: *Calendarium*. Bevezető, lapszám nélkül.

²⁶ Lyczei: *i. m.* Bevezető, lapszám nélkül, valamint 62.

saját koruk tudósainak munkái is feltűnnek forrásaik között. A tudományos munkákban megnevezett szerzők között persze kevés a valódi gazdasági író. Az Apácai számára fontos forrást jelentő Alsted-féle *Encyclopediát* már említettük. Lippay leginkább Giovanni Battista Ferrari két munkájára hivatkozott: *Flora, seu de florum cultura* (1633), *Hesperides sive de malorum aureorum cultura et usu libri IV* (1646), továbbá Peter Laurenberg rostocki orvos *Apparatus plantarum*, valamint *Horticultura* című műveire (mindkettő 1632) támaszkodott.²⁷ Szentiványi újabb forrásai a francia Honoratus Fabri, a német Athanas Kircher, illetve Nieremberg munkái voltak.²⁸

A középkori vagy reneszánsz kori mezőgazdasági írók neve úgy látszik nem hangzott eléggé meggyőzően a XVII. század olvasói előtt. Hazai szerzőink mindegyike eltekintett véleményük ismertetésétől. A magyarországi agrárszerzők közül az itáliai Petrus de Crescentiisre senki nem hivatkozott, a Hausvater-irodalmat bevezető német Johannes Coler *Oeconomia oder Hausbuchjára* (1591) is mindössze egyetlen utalást találunk: Lippay a birsalma ismertetésénél nevezi meg forrásaként.²⁹ Meglepőnek tarthatjuk, hogy a hazai szerzők egymásról sem vettek tudomást. Lippay munkájában ugyan többször bírál egy „Molnár” nevű szerzőt, aki a pozsonyi kert bizonyos virágait tévesen nevezte meg.³⁰ Molnár nevű szakírónak azonban a hazai kertészeti irodalomban nem találjuk nyomát. Wilhelm Müller, a szász-weimari herceg bécsi követe viszont 1658-ban nagy elragadtatással írta le az érseki kertet.³¹ Talán nem tévedünk, ha a rejtélyes „Molnár”-ban az ő személyét feltételezzük. Ugyanakkor a magyarországi szerzők ismereteit mégis bővebbnek kell nyilvánítanunk annál, mint amit közvetlen hivatkozásaik elárulnak. Szentiványi *Miscellaneájának* több részében jut azonos megállapításokra Christoph Fischer *Opus oeconomicum*ával. Ennek alapján joggal feltételezhetjük, hogy ismerte azt. Lyczei az uradalomhoz tartozó falu leírásánál a Tacitus által megörökített germán falvakra utal, akárcsak Heresbach, s mivel ez a hivatkozás nem gyakori a korabeli irodalomban, ugyancsak feltételezhetjük közvetlen átvételét.³² De akaratlanul is Heresbach munkájára emlékeztet bennünket Lackner művének párbeszédese formája, még akkor is, ha a beszélgetések résztvevőinek neve a két munkában nem egyezik meg.

A reneszánsz korra vezethető vissza e munkák megírásának indoklása, a gazdálkodás új értékrendjéhez való alkalmazkodás, miszerint a gazdálkodás hasznossága megérdemli, hogy ne csak a parasztok törődjenek vele. De a többségében egyházi szerzők nem hagyják figyelmen kívül a gazdálkodásból fakadó esztétikai vagy erkölcsi értékeket sem. Már Lackner úgy véli, hogy a fák közé virá-

²⁷ Gombocz: i. m. 139. Ezt erősíti meg Bitskey István: *Hungariából Rómába. A római Collegium Germanicum Hungaricum és a magyar barokk művelődés*. Bp. 1996. 174.

²⁸ Serfőző: i. m. 36.

²⁹ Lippay: *Posoni kert* III. 154.

³⁰ Uo. I. 65.

³¹ Rapaics: i. m. 87; Bitskey: i. m. 174.

³² Vö. Heresbach, Conrad: *Rei rusticae libri quatuor. Universam agriculturae disciplinam continentes*. Spira: Nemetum [Speyer] 1595. 29; Lyczei: i. m. 88.

gokat kell ültetni, hogy látványuk, illatuk kellemesebbé tegye a környezetet. Lippay fő érve munkája megírása mellett, hogy a birtokosok ne csak „paraszi veteményeket” tudjanak nevelni, hanem az „ékes és nemes virágoknak is hódolhassanak”. Ami az illatok által nyújtott élvezetet jelenti: Lippay sajnálja, hogy az olyan újfajta virágoknak, mint a „niderlandi tulipa”, nincs illatuk. Ő maga – úgy látszik – még a rózsa illatát is gyengének találja, s azt tanácsolja, hogy a kertészek fokhagymával erősítsék a rózsa illatát.³³ A gazdálkodásban található szellemi élvezetet tekinti elsődlegesnek Szentiványi, amikor úgy véli, hogy a szemlélő nagyobb gyönyörűséget találhat a gazdálkodás eredményeiben, mint az, aki a földet műveli.³⁴

A XVII. század hazai mezőgazdasági szerzői tehát elsősorban idegen források alapján mutatták be a gazdálkodás különböző területeit s fűzték hozzá nem mindig eredeti véleményüket. Munkáik azonban mégsem nélkülözik a valósághoz való kapcsolódást. Tulajdonképpen igen kevés eredetiséget találunk Lackner *Actus oeconomicus*ában, gazdasági téren talán a szőlőművelést tekinthetjük kivételnek, amelyben a soproni szerzőnek a város környéki szőlők révén lehetnek saját tapasztalatai. Mégis a mosdást – és úgy látszik a mosást – nem túlzottan kedvelő XVII. század hangulatát érezhetjük kicsengeni abból a tanácsából, amely szerint a drága ruhák évenként többszöri szellőztetését ajánlotta. (Pedig az *Actus* szereplői között egyébként két mosónő is szerepel.)³⁵

Lippayt a török jelenléte s az ország egy részének elvesztése nyugtalanította. Mikor nem tudja eldönteni, hogy vajon a dinnyét – itáliai módra – étkezés előtt jobb-e fogyasztani, vagy – hazai szokás szerint – étkezés után, érzelmileg is ki-tör: „Mellyik jobb, azt én nem disputalom: jobb volt mi-nénkünk, mikor szegény Magyar-Országban ehattuk, kiben most a Pogány eb uralkodik.” A káposzta ismertetésénél sem tudja megállni, hogy be ne iktasson egy fontosnak tartott megjegyzést: „Ez a Magyaroknál oly közönséges palánta, hogy alig élhet a szegény ember anélkül. Sőt, a savanyú káposztát, még az eleinktől maradt névvel Magyarország címerének szoktuk nevezni. Minden ember ösméri.” De a hazai utalások másutt sem hiányoznak. Egyik helyen arról beszél, hogy ha a gazdából hiányzik a munka készsége, akkor kertjét „Pusztá Péter, Csallyán Barlabás, Boitorján Illyés és Perje Demeter” fogják elfoglalni. A hanyagokra költött nevek sajátos nyelvi ízt árasztanak. S végül a pozsonyi kertre vonatkozó leírásából egy groteszk furcsaságról is tudomást szerzünk: a szerző bátyja, Lippay György esztergomi érsek kertjében a lugas karóit az „eretnek” habán (anabaptista) fazekasok mázas cserépgömbjei díszítették. „Ha ki pedig jobban akarja, csináltasson a fazekasokkal, kiváltképpen az új keresztényekkel, külömb-külob színű mázos gombokat, kikkel az karóknak hegyit föl ékesítse: mint ezen Érsek Urunk ő nagysága Posoni kertében vagyon.”³⁶ A tudós Szentiványi Márton a magyarországi szarvasmarha szaporaságát és nagy számát dicséri. Igazolására előbb a hazánkon a XVI. században átutazó német Herberstein Zsigmond báróra hivatkozik, aki sze-

³³ Lippay: *Posoni kert* I. Ajánló levél, lapszám nélkül, továbbá 2–4, 50 és 140.

³⁴ Szentiványi: *i. m.* Dec. III. Pars II. Diss. VII. 177.

³⁵ Lackner: *i. m.* II. felvonás, Tondinus tanácsa.

³⁶ Lippay: *Posoni kert* II. 188, 120. és I. 15.

rint egyetlen évben több mint 80 ezer marhát hajtottak Bécsbe, majd arra a debreceni polgárra, akinek – Oláh Miklós szerint – 10 ezer marhája volt.³⁷ Lyczei azal menti magát, amiért az idegenben honos sáfrány termesztésével is foglalkozik, hogy azt néhány éve a Nyitra megyei Privigyén nemes Lyczei Balázs – a gazdaságban és politikában egyaránt sokoldalú férfiú, s nem mellékesen saját fivére – kezdte meghonosítani.³⁸

Tartalmához illően ellentmondásos a XVII. századi hazai mezőgazdasági irodalom utóélete is. Lackner *Actus oeconomicusa* egyetlen idegenbeli kiadás után a feledés homályába merült. Az évenként tartott iskola-előadások túlléptek rajta s a következőkben bizonyára más tárgyakban próbálták ösztönözni a soproni polgárokat. Ha a Széchényi Könyvtárban nem őriznék példányát, erről a darabról sem igen tudnánk mást a címén kívül. Lyczei *Iter oeconomicuma* alig 6 évvel az első kiadás után újra megjelent. Ezután azonban ezt is feledték, az utódok nem hívtak rá. Apácai *Encyclopaediájának* a második kiadása csak másfél évszázad múlva (1803-ban) követte az elsőt. Úgy látszik magyar nyelve korábban nehezen felelt meg a hazai iskolák latin nyelvűségének. Lippay *Posoni kertjét* ugyancsak egyszer, 1753-ban nyomtatták ki újra, *Calendariuma* viszont szerencsésebb sorsra jutott. 1753-ig négy további kiadást ért meg. Népszerűségét magyar nyelve, egyszerű, praktikus tanácsai, egyszóval a munka életközelsége biztosíthatta. Szentiványi Márton összefoglalása pedig – mint egy természettudományi tankönyv része – a közép- és felsőfokú iskolai (akadémiai) oktatásban jutott szerephez. Reneszánszát mégis csak a XVIII. század közepén érte meg, amikor gyors egymásutánban háromszor is kiadták (1746, 1748, 1754). 1782-ben újabb kiadásával találkozunk, hogy azután a *Curiosiora* se jelenjék meg többé.

³⁷ Szentiványi: *i. m.* Dec. III. Pars II. Diss. VII. 201.

³⁸ Lyczei: *i. m.* 202.

Bekker Zsuzsa

Gróf Bethlen Domokos gazdaságelméleti műve és a „főúri” reformirodalom

„Jórészen Széchenyi befolyásának tulajdoníthatni továbbá azon többrendbeli kisebb-nagyobb dolgozatokat, melyek ez időtájban *főleg főúri osztálybeli írók* által tétettek közzé, s az anyagi érdekek s reformkérdések körül forogtak. Így jelesül *gróf B. D.* (anonym) a »Nemzeti Jólétről« című s 1831-ben Bécsben megjelent értekezése, a *Desewffy grófok* némely munkálatai (a Hitel-taglalat és Világ ügyében) *Wesselényi* »Balítéletek« c. (1833-ban Bukarestben megjelent) munkája, melyben több jelentékeny társadalmi kérdés átható szellemmel vizsgáltatik, s a reformok szüksége s korszerűsége vitattatik” – olvashatjuk Kautznál.³⁹

Az idézet forrása, ez az 1868-ban írott, *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon* című mű a magyar közgazdasági gondolkodás történetének kutatója számára kiindulópont és megkerülhetetlen alapvetés. Önértékén túlmutatóan kikezdhetetlen referencia és kiindulás azért is, mivel egészen a XX. század végéig az egyetlen olyan munka volt, amely a magyar közgazdasági gondolkodás történetét szisztematikusan tárgyalta. Egy történész számára ez különösnek tűnhet, foglalkozzon a történelem bármely vetületével – ez még akkor is igaz, ha a közvetlenül mögöttünk hagyott évtizedek sajátosságaival tisztában van. A közgazdaságtan azonban különös előszeretettel negligálta saját előtörténetének feltárását, ebben diszciplináris öntudatának specifikumai, valamint a saját nemzeti tan- és dogmatörténet potenciális jelentőségének megkérdőjelezése egyaránt közrejátszottak.

A magyar közgazdasági gondolkodás történetének rendszeresebb kutatása a '90-es évtizedben kezdődött el,⁴⁰ s a viszonylag szűk közgazdász-kutatói kör Kautzból kiindulva azonosította és tárta fel a lehetséges kapaszkodókat és fehér foltokat. A Kautzt kézbe vevő, a történelem vagy a művelődéstörténet tágabb horizontjait is kémlelő olvasó másként figyel, mint a gazdasági eszmék történetének alakulását értelmező kutató.⁴¹ A gazdasági teóriákon,

³⁹ Kautz Gyula: *A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon*. Pest 1868. Változatlan utánnyomás: 1911. Reprint: Bp. 1987. (A továbbiakban: Kautz 1868.)

⁴⁰ Ebben az időben intenzifikálódott Erdélyben is a magyar közgazdasági gondolkodás kutatása. Innen datálódnak a Budapesti Közgazdasági (most már Corvinus) Egyetem kutatóinak munkakapcsolatai az erdélyi (főleg történész) kutatókkal. E szakmai kapcsolatokban kiemelt szerepe van Csetri Elek professzor személyének és munkáinak.

⁴¹ Kautz magyar eszmetörténeti munkáját 1987-ben reprintben kiadta a Közgazdasági és Jogi Kiadó. Evvel könnyen hozzáférhetővé vált a mű, s általában is elindult Kautznak, mint a XIX. század legnagyobb, s általános elmélet-történeti művével világhírré is szert tevő magyar közgazdászának rehabilitációja a második világháború utáni generációk számára.

azok változatain edzett olvasó azonban végképp kisebbségének minősül a társaságban. Első átfogó munkánk⁴² ugyan észlelte már és felfigyelt gróf B. D. írására, a Kautznál még „anonym” Bethlen-műre, de az is magától értetődőnek tekinthető, hogy figyelmünket a magyar művelődéstörténetben közkincként ismert, s a közgazdasági kultúrára és közgondolkodásra közvetlenebb hatást gyakorló művek, illetve folyamatok kötötték le, ezeket elemeztük elsődlegesen. Ugyanakkor az elméleti közgazdász számára Bethlen írása különös kincs, *a tudományos alapvetést tartalmazó közgazdasági irodalom első kiváló magyar nyelvű megjelenése*.

A munka az ún. főúri reformirodalom korai gyöngyszemeihez sorolható, a Széchenyi *Hitel* című műve révén lendületet kapó szakirodalmi fejlődés egyik méltánytalanul elfelejtett darabja. Míg az ugyanebbe a körbe és időbe tartozó, közvetlenebbül társadalompolitikai jellegű, illetve neves történeti személyiségekhez kötődő írások – Wesselényi *Balítéletek* című munkája (1833) vagy Dessewffy *Taglalata* (1831) – ismertek, Bethlen Domokos munkája – talán éppen szaktudományos jellege miatt – lényegében kiesett a magyar kultúrtörténeti emlékezetből. Utolsó klasszikusnak tekinthető említése a magyar irodalomban Heller Farkas 1937-ben kiadott *Közgazdasági lexikonában* olvasható, ahol „igen éles elméjű” munkaként jellemzi. Tehát a magyar közgazdaságtan nagyjai, Kautz Gyula (1829–1909) és Heller Farkas (1877–1954), voltaképpen szóltak róla és értékesnek tartották. Ennek ellenére a mű évtizedek óta békén pihent a muzeális gyűjtemények mélyén, hiszen a magyar közgazdasági irodalom ismertebb személyiségei sem kaptak elégséges figyelmet.⁴³

Korábbi közleményeimben (Bekker 2002, 2003, 2004.) arra törekedtem, hogy a szakma megismerhesse a művet, észlelhesse általános eszmetörténeti értékét, s a korai magyar közgazdasági irodalom *általános* vonulatában elhelyezze. A jelen tanulmány

1. a reformkori főúri irodalom mezejében helyezi el közgazdasági-szakmai, eszmetörténeti szempontok szerint,

2. és igyekszik rávilágítani a mű szakirodalmi-intellektuális hátterére, közgazdasági világképére.

⁴² Bekker Zsuzsa: *Gazdaságelméleti olvasmányok 2. A magyar közgazdasági gondolkodás (a kezdetektől a második világháborúig)*. Bp. 2002. (A továbbiakban: Bekker 2002.)

⁴³ Fellelése Kautz 1868. és Heller Farkas: *A Magyar Tudományos Akadémia és a közgazdasági tudományok*. Bp. 1930. és uő: *Közgazdasági lexikon*. Bp. 1937. közlésének köszönhető. A szakirodalomban más hivatkozás jelenleg nem ismert. Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái* (Bp. 1891–1914) és *A Pallas Nagy Lexikona* (Bp. 1893–1897), valamint Petrik könyvészete szintén említi, de ott a szerző nevén és a mű címén túlmenő érdemleges információ nem található. Szakkörökbe a Bekker 2002. c. kötet emelte be a létét. Majd 2003-ban, a Magyar Közgazdasági Klasszikusok sorozatban az Aula Kiadó reprintben megjelentette. Ezzel lehetővé vált, hogy ne csak muzeális kincsvadászat révén kerülhessen kutatói kézbe.

Főúri reformirodalom: a hiányzó láncszem az elmélet

A reformkor az alkotmányos fejlődés aranykora hazai történelmünkben. A nagy reformeszmék érlelődése elválaszthatatlan Széchenyi tevékenységétől. Munkálkodásának döntő jelentősége miatt Kautz az időszak egészét Széchenyi-kornak is nevezi, két alperiódust különböztetve meg. Az első részperiódus, a Széchenyi föllépésétől 1840-ig terjedő szakasz, melyet döntően az ő alkotó reformtevékenysége jellemez, reformátori nimbusza ekkor alakul ki, s éri el csúcspontját is. Erre a korra esik a főműveknek a megjelenése (*Hitel*: 1830; *Világ*: 1831; *Stádium*: 1833). Néhány korábbi írása és publikációja után a *Hittel* robbant be a közéletbe. Maga a mű, s a körülötte kialakult vita lökészerűen ösztönözte a korabeli modernitásnak megfelelő politikai és közgazdasági nézetrendszer terjedését és fejlődését. Általában véve, közvetlenül és közvetve is, Széchenyi művei és gyakorlati politizálása szinte kiprovokálták a szakismeretek deficitjének pótlására tett erőfeszítéseket. A *Hitel* megjelenését követően a korábbi időszakhoz képest ugrásszerűen megnőtt mind a gyakorlati irányú gazdasági írások, mind a szakirodalmi ismereteket is segítségül hívó gazdasági tárgyú publikációk száma.

A születő gazdasági irodalom három fő típusát különböztethetjük meg, melyek eltérő funkciókat töltenek be, közleményeiket más-más források táplálják. A szakkérdéseket tárgyaló munkák egy része a fokozatosan fejlődő újságírással kapcsolatos, a kialakuló *zsurnalizmus* terméke. Másrészt, fontos forrás és közleményszerű azoknak a műveknek a megjelenése, melyeket *didaktikai* célból, ismeretterjesztésre írtak. Igen izgalmas végül a *fővonulat*, a reformirányhoz tartozó publikációk elszaporodása, melyek vagy a Széchenyi „által megindított agitatio alapján keletkeztek, vagy épp az e reform-irány elleni oposíció s ellenzéknek köszönik létüket”.⁴⁴ Voltaképpen ez a vonulat határozza meg az alaphangot, ez ad értelmet, funkciót a többi forrásnak is. Főként a reformvonal által tematizált kérdéseket tárgyalják, ezeket értelmezik és egészítik ki. A reformérvek befogadására, vagy ellenzésére teremtik meg a szakszerű ismeretekkel rendelkező olvasóközönséget.

Szereplők és szerzők oldaláról tekintve, ha tetszik tudományszociológiai szempontból, a születő közgazdasági irodalom egyik fő forrása a főúri írók köre. Vezéralakjaikról többnyire elmondható, hogy ismerik a szakirodalom korban fontos alapműveit, feladatuknak tekintik a rendszeres tájékozódást.⁴⁵

Széchenyi a *Hitel*ben közvetlenül is hivatkozik gazdasági írókra. „»Munka, munka a nemzeti gazdaság talpköve!« Így áll elő sok, dicséretes hévvel Say, Ricardo, Malthus, Sismondi neveire támogatva. Holott nem a munka, hanem a *jól elrendelt munka*, szóval az ész a nemzeti gazdaság talpköve.”⁴⁶ Ez a szöveg lett közgazdászok generációinak kedvenc idézetévé, ha

⁴⁴ Kautz 1868. 300.

⁴⁵ A közgazdasági olvasmányok problémái a reformkor vezetői köreiben „társalgási” témaként is szerepeltek. Széchenyi *Naplójában* olvashatjuk az 1830. november 25-i bejegyzésnél: „Pálffy F[erenc]nél ettem. Azt mondtam, A[dam] Smith nem lehet deákra lefordítani. – Cziráky ezen dühbe gurult.”

⁴⁶ Széchenyi: *Hitel*. 1830. Bekker 2002. 256.

Széchenyi klasszikus iskolával való kapcsolatát, vagy ezek elméleti továbbgondolását tárgyalták. A *Hitel* azonban arra is utal, hogy a mű célközönsége – társadalmilag bármily jól körülhatárolható szűk körre terjedjen ki – művelt és jól tájékozott: „Legyenek Smith és Young hamvai, kiknek halhatatlan munkáit tudom az Olvasó ismeri, ezernyi áldással üdvözölve; az ő erős eszek ’s fáradhatatlan vizsgálataik gyümölcse már hazánkban is lassan lassan pirosondni ’s érni kezd.”⁴⁷

Széchenyi *Naplóinak* megjelenése óta tudjuk, hogy már az 1820-as évektől készült a reformeri pályára. A magyar irodalom mellett olvasta a fontos korabeli német, angol, francia állam- és közgazdaságtani műveket (Smith, Say, Bentham, Young, Lotz stb.), szakirodalmilag kellő tájékozottsággal rendelkezett.⁴⁸ Ugyanakkor ezek a művek az államférfinak és politikusnak csak segédeszközként szolgáltak nagy ívű koncepciója formálásában, s nem minősültek szaktudósi munkaeszköznek. Bár Kautz magyar eszmetörténetében így ír: „Széchenyi az európai tudomány, s jelesül a státuszgazdászatan színvonalán állott. ... De nemcsak tudományosan képzett, hogy úgy mondjuk *iskolázott* nemzetgazda volt Széchenyi, hanem teremtő erejű, *eredeti bölcselő* is e téren.”⁴⁹ Későbbi munkájában a *Hitelt* elemezve azért felteszi a kérdést: „A kellő tárgyilagosság szempontjából nem mellőzhető még az a kérdés: mily érték és jelentőség tulajdonítható a *Hitelnek* szorosabban vett elméleti és irodalmi szempontból?”⁵⁰ Az elemzésben rámutat: „Az általános vagy szorosabban *elméleti* tanok köréből utal a szerző a hitel, a pénz, az érték, a munka, a kereskedés, a consumptio, a vám, a bank stb. fogalmakra; s elemzi ezeket, bár nem rendszeres összefüggésben, hanem szétszórva könyvének különböző helyein; s *mint be kell ismerni nem kellő praecisióval és hézagosan*.”⁵¹ Ezt az értékelést Kautz konkrét fogalomhasználati hiányok felsorolásával támasztja alá, megjegyezve, hogy az érvelésekben szabatosági problémák fedezhetők fel, s hogy bizonyos tudományos tanítások felületesen jelennek meg. Válaszában leírja, hogy „nem állítható, hogy Széchenyi államférfiúi eljárása a »rendszer-fogalom« szigorú definíciójának megfelelt volna”.⁵² Az értékelést akkor Kemény Zsigmond véleményével zárja: „Íratai-

⁴⁷ Bekker 2002. 255. Dessewffy például a „Dézma, és Kilenczed” című alfejezetben ezt írja: „a magyar apostol, az angol apostolra hivatkozik; de Joung sehol se mondja: a dézmát igazságos elegendő kár-pótlás nélkül kell elengedni; a Szerző pedig sehol se mondja, hogy helyt kell adni a kár-pótlásnak.” Bekker 2002. 190.

⁴⁸ Széchenyi *Naplójának* egyik 1824-es augusztusi bejegyzése „a könyvek, amiket meg kell venni” listában többek között Hume-ot és Locke-ot említi. A *Napló* 1831. szeptember 6-i bejegyzése: „Ma elkezdtem Reformációm vázlatát ... Arthur Young politikai aritmetikáját harmadízben olvastam el.” (A Reformációból alakult ki a Stádium.)

⁴⁹ Kautz 1868. 299.

⁵⁰ Kautz Gyula: A „Hitel” méltatása. In: *Gróf Széchenyi István munkái*. II. sorozat. I. Bp. 1904. I–XLIX. (A továbbiakban: Kautz 1904.)

⁵¹ Uo. (kiemelés B. Zs.)

⁵² Kautz 1904. XLIX.

ban a logikai fonál nem az egyes eszméken, hanem eszmetömbökön való végigtekintésben ismerhető fel, s hogy a sok apró ellentmondás, mely fejtegetéseibe szövődött, közelebből nézve, egy magasabb következetességbe olvadt fel.”⁵³ Ez a tény, kommentálja Kautz, a hiányokat nagyrészt kompenzálja, s azt mondja: az elfogulatlan és tárgyilagos ítélőnek azt is be kell vallania, hogy ezekre a művekre nem is szabad és méltányos a tisztán tudományos és tisztán irodalmi bírálati szempontokat alkalmazni.

Kautz 1860-ban németül írt és világhírűvé vált, magyarul először 2004-ben megjelenő egyetemes eszmetörténete⁵⁴ világít rá, hogy már korán, magyar eszmetörténetének megjelenése előtt egy mai elemző számára tökéletesen elfogadhatóan látta a nagy reformer helyét és szerepét. A fiatal tudós Széchenyi-képe, értékrendje érett és kiforrott volt. A magyar fejezet egyik lábjegyzetében olvasható a pompás érvelés: „Persze nem szabad azt hinni, hogy Magyarország nagy újjáélesztőjének e közvetlenül a gyakorlati élet számára szánt művei szigorúan rendszeres tanelméleti egészet képeznének. Széchenyinnél ez csupán másodlagos mozzanat, annak ellenére, hogy pontosan ismeri a tudomány korifeusainak, Smithnek, Malthusnak, Ricardónak, Saynek és másoknak a teljesítményeit és elméleteit; ezen művek fő súlya és különös jelentősége inkább abban áll, hogy azok egy szokatlanul nagyszerű, gyakorlati élettapasztalatból, és a valóságnak, főként pedig a Széchenyi által lelkesen tisztelt Anglia gazdasági, politikai helyzetének és kulturális viszonyainak átfogó tanulmányozásából, és egy figyelemre méltó jóstehetséggel megáldott szellemből hoznak elő összesen mindent, s egy sajátos, zseniális és nagyszerű világnézet kifejeződésének és megnyilvánulásának tekinthetők, amelyeket csak roppant ritka történelmi és államférfiúi személyiségeknél találunk.”⁵⁵

Széchenyi tevékenysége és művei életre hívták az egymással éles ellentétben álló reakciókat. A főúri irodalomnak a magyar kultúrtörténeti ismeretekbe jól beágyazott híres példája a *Taglalat* és a *Balítéletek*, amelyek egyben a két ellenoldal prototípusának is tekinthetők. A *Hitel* ellenében jelent meg A »*Hitel*« című munka taglalatja (Kassa 1831) Dessewffy József tollából. A barát és reformertárs, a népszerű ellenzéki vezér Wesselényi Miklós könyve, a *Balítéletek* (Bukarest [Lipcse] 1833) a hasonló irányultságú koncepció irodalmi realizálódása. Természetesen a két fél sajtóorgánumaiban számos szerző közreműködésével folyik a vita, sorjáznak az érvek pro és kontra. De e vezető reakciók, melyeket döntően a fejlődési víziók különbsége mozgat, megteremtik a légkört és a hangvételt a vitákhoz.⁵⁶

⁵³ Uo. XXXII.

⁵⁴ Kautz Gyula: *Die geschichtliche Entwicklung der National-Oekonomik und ihrer Literatur*. Wien 1860. Magyarul: *A nemzetgazdaságtan és irodalmának történeti fejlődése*. Bp. 2004. (A továbbiakban: Kautz 1860.)

⁵⁵ Uo. 98. §., 540.

⁵⁶ A számos „szakíró” típusú szerző közül itt most csupán Brassai Sámuel példáját említeném, ami rávilágít számos jellegzetes reformkori összefüggésre. Brassai a *Hitel* megjelenését követő nagy vitahullámban Széchenyi politikájának támogatójaként ír és érvel. A *Nemzeti Társalkodó*ban 1832-ben három folytatásos írásban áll ki a reformkoncepció védelmében. A *Hitel* és *Világ* gondolatmenetét 10 pontba foglalva cáfolja Széchenyi bírálóinak érveit. „Gróf

Tudjuk, hogy bár a Széchenyi és az ellenzői közti vita elsődlegesen víziók, jövőképek és világnézetek vitája volt, e diskurzus szakszinten, szaktekin-télyekre hivatkozva, azok nézeteivel alátámasztva is folyt, szakértelmek be-mutatásának és megkérdőjelezésének szembeállítását is jelentette. Dessewffy József „a tiszteletre méltó nagytudományú gróf”, *Taglalatában* fejezetén-ként, néha szinte soronként tárgyalja és támadja a *Hitel* gondolatait. Gazda-sági érvekkel gazdasági érveket állít szembe. A mű „annyiban, amennyiben okvetlenül a legalaposb s legilletékesb kifejezését képezi az *ó-magyar* politi-kai iskolának, s az *utolsó* jelentékenyebb hangot, mely hazánkban a közgaz-daság terén az *ó rendszer fentartása* és igazolása mellett emeltetett, igen ér-dekes” – értékeli Kautz.⁵⁷

Dessewffy közgazdasági nézeteiben a korábban nálunk jellemző merkanti-lisztikus gondolatrendszer érezteti hatását, fontos szerepet tulajdonít a külke-reskedelmünk felvirágzását akadályozó vámrendelkezések megszüntetésének, a kül- és a belső kereskedelem élénkülésének, a nemzeti jólét emelkedése és a népesség szaporodása közötti szoros kapcsolat bemutatásának. Széchenyivel folytatott vitájában felhívja a figyelmet a birtokkötöttség előnyeire, a földbir-tok-forgalom veszélyeire. Az ősi birtokintézmények, a jobbágyviszonyok – ro-bot, dézsma, kilenced – mellett emel szót. Egyetért viszont Széchenyivel a cé-hek káros, a nemzet emelkedését akadályozó voltában, s elfogadja a nemesség-nek a kereskedelem fejlődését szolgáló úthálózat fejlesztéséhez és a belső igaz-gatási költségek viseléséhez történő hozzájárulását. A hitel intézménye vonat-kozásában ellenvéleménye konkrét javaslatokban nyilvánul meg. A birtokok tőkéjére fundált hitelt elveti, csak a birtok tiszta jövedelmére alapozott hitelt tartja elfogadhatónak. „Én ugyan már megmondtam véleményemet a hitelről, és hogy azt nem kívánom határtalannak, az-az: a birtokok tőkéjére fundálva, hanem csak a birtok tiszta jövedelmére.”⁵⁸ Különös figyelmet szentel a pénz-ügyi rendszer működési részleteinek: „mostani helyhezetünkben elég lenne, a codex cambio-mercantilist csupán-csak a városokra, és azoknak fundusaikra alkalmaztatni, és csupán természeti, vagy kéz-mívi productumok bebizonyítandó eladásából és vevéséből származott tartozásokra, és kereske-dők között forgó pénz-váltó levelekre szorítani”.⁵⁹ A rendszer egész működé-séről határozott véleménye van. Szoros kapcsolatot állapít meg a hitelezés mű-ködése, az államháztartás rendezettsége és az alkotmányosság érvényesülése között, fontos szerepet tulajdonít az 1811, illetve 1816. évi devalvációk által

Széchenyi Istvánt egy tárgyhöz értő, mély belátással bíró, szellemi, eredeti írónak tartom” – összegzi véleményét. Bírálót röviden így minősíti: „Én ezeket az urakat a franciaországi juste milieu pártfogóival: a ... kétszerkettőtistákkal egy sorba helyezem.” Újabbkori irodalom: Somai József: Brassai Sámuel – a közgazdász. In: Csetri Elek–Egyed Ákos–Kerekes Jenő–Somai József: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*. Kv. 2001. (A továbbiak-ban Csetri–Egyed–Kerekes–Somai 2001.) és Bekker 2002.

⁵⁷ Kautz 1868. 305.

⁵⁸ Bekker 2002. 192.

⁵⁹ Bekker 2002. 189.

okozott problémáknak, s elsőként hívja fel a figyelmet arra, hogy a jól elhelyezett adósságok után a külföldre menő kamatok veszélytelenek. Látható gazdasági szakértelme azonban nem elméleti bázisú, hanem praktikus, gazdaságpolitikai típusú vitára indítja.

Dessewffy többször szakértelemhiánnyal is vádolja Széchenyit: „Hiányinkat senki se tagadja, nem titok, ... de hideg vérű ’s minden oldalú vizsgálat, nem nagyítás; ... éppen azért országos alkotmányunk mélyebb ismeretét és körül-állásaink több oldalú s érettebb megfontolását várhattuk volna a hazafitul és magyar mágnástul.”⁶⁰

Széchenyi a *Világ*-ban válaszolt a *Hitel*-t erő fontosabb kritikákra és bírálatokra, a Dessewffy-féle *Taglalatra*. A válaszadás egyben ösztönözte és szükségessé is tette nézeteinek átgondoltabb teoretikus megalapozását. Kautz szerint⁶¹ az „első munkájához majdnem hasonló feltűnést keltett; tartalmára nézve amannál változatosabb és gazdagabb, érvelésire nézve behatóbb és meggyőzőbb; stíljére nézve valamivel szabatosb; szóval a nagy reformernek sok tekintetben legkiválóbb munkája” lett a *Világ*.

A reformhangulat érlelődését, gyors mozgását jelzi, hogy Wesselényi Miklós *Balítéletek* című könyve, mely csak 1833-ban került az olvasók kezébe, már nem tudott olyan robbanásszerű hatást elérni, mint a *Hitel*. Wesselényi még írta saját nagy művét, amikor Széchenyi munkája megjelent. „Amiről Te és én gondolkodom – egy!”, írta barátjának. „Érzéseink s látásunk egyformasága oly nagy, hogy egész darabokat, sőt constructiókat is találok, melyek az enyimbe is megvannak.” Másfelől viszont át kellett gondolnia, hogy nem felesleges-e saját könyve az adott helyzetben. Munkáját folytatta, 1831-ben lezárta írását, de a közönség elé voltaképpen már csak a *Stádium* megjelenését követően jutott el a mű. Lényegében késve jelent meg. Nem tölthette be a reform kézikönyvének orientációs szerepét. A két nagy reformer gondolati rokonsága ellenére a hangsúlykülönbségek is jelentősek. Wesselényi elsősorban politikusi gondolatgazdagságával tűnik ki, kevésbé összpontosít a közgazdasági vonatkozásokra. A közgazdasági téren elsősorban a mezőgazdaság átalakítását tekinti a modernizáció legfontosabb feladatának. Pedig a nagyerejű érveléssel írt könyv koncepcióban sokban érintkezett Széchenyi gondolataival. „Legelső talpköve ’s alapja tehát minden polgári alkotmánynak a lelki erő műveltsége. A munka pedig az, miben a lelki erő behatásának legtöbb sikere, legbizonyosabb fogantatja van. Munka lelki erővel szövetkezvén szüli a műveltséget, a polgári társaság csinosodását, s egész jólétét.” Rövid pár év már arra is elég volt, hogy a reformmódszereiben radikalizálódó Wesselényi és Széchenyi eltávolodjanak egymástól, jóllehet a húszas években együtt formálták elképzeléseiket. „Hanem ami felette lesújtott, hogy én másképpen látom hazánkra nézve a dolgok mibenlétét, mint te, és én nem tartom azon módokat helyesnek, vagy hogy jobban mondjam: célhoz vezetőnek, melyekhez te nyúltál, honunk előmozdítása végett; ... Lelked

⁶⁰ Uo. 193.

⁶¹ Kautz 1904. LI.

tisztaságában bizonyos vagyok... De látom, útainkban elágaztunk.” – írja Széchenyi már 1831-ben barátjának.⁶²

E nagy koncepcionális vitákban nem a szaktudósi precizitás állítja a kalibrációs mércét, sőt a gazdasági koncepció helyénvalóságát sem ez adja. Ugyanakkor mind a korán induló, egymásnak feszülő szakmai viták, mind magának Széchenyinek az ambíciója, hogy szaktudományos támaszt is találjon javaslataihoz, szinte kiáltott olyan írásokért, amelyek magát a „tudományt” prezentálják. Mintha ezt a kiáltást hallotta volna meg a fiatal Bethlen Domokos, mintha a vitázókhoz vagy bizonytalankodókhoz kívánta volna közel hozni „az okoskodó értelem” tapasztalásait: „Egyesítsük tehát Kedves Hazánkfiái erőinket és fogjunk kezét a jóra, a praxison épült theorián tanulva”⁶³ – s elkészült az eddig hiányzó láncszem is a sorban, az elméleti írás.

A magyar nyelvű elméleti közgazdasági irodalom első kitűnő megjelenése éppúgy a *Hitel* szellemi erőterében született, mint a nagy országfejlesztő koncepciók és reformviták irodalmi folyama. Az I. GR. B. D. jelzéssel, *A Nemzeti jól-létről* címmel „Bécsben, Nemes Haykul Antal Betüivel” megjelent mű rejtőzködő szerzője gróf iktári Bethlen Domokos erdélyi főnemes.⁶⁴ A mű a főúri reformirodalom korai, különös alkotása. Különös és egyedi a tekintetben, hogy nem közvetlenül vesz részt a vitákban, nem egyik vagy másik oldalhoz csatlakozik, hanem azt a szaktudományos deficitet igyekszik csökkenteni, amely érezhetően jelen volt a korban.

A szerző vállaltan hisz a közgazdaság-tudomány fejlettségében és társadalmi alkalmazhatóságában. „Minden pallérozott nemzetnél közönséges vizsgálódás tárgyává lett a státus tudománya, és méltán.” – írja bevezetőjében. „A bölcselkedés felemelkedett világánál elegendő tapasztalást szerezvén már magának az okoskodó értelem, oly csalhatatlan tételeket állított meg ezen tekintetben, melyekre ő a státus tudományát bátran felépíthette, s ennél fogva ennek célra vezető helyes gyakorlását a polgári társaságban kívánhatja.”⁶⁵

Az okoskodó értelem csalhatatlan tételeivel való foglalkozást azonban nem az elvont tudományos érdeklődés generálja, hanem az a szolgálat, amelyet az ismeretek révén országának nyújthat. Ugyanavval a hevülettel ajánlja a továbbiakban szaktudományivá lényegülő művét, mint a többi nagy reformer. „Kedves

⁶² In: Bekker 2002. 282.

⁶³ B[ethlen]. D[omokos]., I[ktári] G[róf]: *A Nemzeti Jól-létről*. Bécs 1831. (Reprint: Bp. 2003. A továbbiakban: Bethlen 1831.) 11.

⁶⁴ Gróf iktári Bethlen Domokos 1810. március 15-én született, Bethlen Sámuel és Simén Klára fiaként. Császári és királyi kamarás, a Szent János rend lovagja, Erdély legnagyobb birtokosainak egyike, a Bethlenek iktári ágának utolsó tagja. Szerzőnk Bethlen Gábor fejedelem testvérének, Istvánnak közvetlen leszármazottja. Bethlen Domokos többnyire Bécsben élt. 1854-ben házasságot kötött báró Wesselényi Zsuzsannával. 1866. március 10-én halt meg a Bécs melletti Hetzendorfban. A magyar kultúrtörténetbe *A Nemzeti Jól-létről* című munkával írta be nevét. Élete és ezen íráson túlmenő munkássága e tanulmánynak nem tárgya, további kutatást érdemelne.

⁶⁵ Bethlen 1831. Bevezető.

Hazám! Közboldogságodra vezető útra, egy oly szövétneket gyűjtök, melyet nekem nála sokkal tapasztaltabb bölcsök gyűjtöttek, és szerencsésnek tartanám magamat, ha ez által a cél felé világítnék!”⁶⁶ A művet eleve „A Két Magyar Hazának”, azaz Erdélynek és Magyarországnak ajánlja. Külön leszögezi ugyanakkor, hogy „nem céloim ezen munkácskában egy vagy más nemzetre avagy hazára alkalmaztatást tenni”.⁶⁷ Mindazonáltal idézi azokat az ellentétes és egymásnak ellentmondó gazdasági érvsorokat és diagnózisokat, amelyek akkoriban hallhatók voltak az ország állapotáról, annak okairól, s a felemelkedés lehetőségeiről. Úgy látja, hogy a tudományos megállapítások olyan segítséget tudnak adni „hazafi társaimnak”, hogy ha a „sarkalatos tételeket” meggondolják, „sok aggodalmaik elenyésznek, és a hibát ott fogják látni, ahol az valósággal fekszik, s így a betegséget esmérven, könnyen orvosságát is fogják találni”.⁶⁸

Bethlen elméleti rendszere

A mű szakmai, azaz teoretikus része voltaképpen először elmélettörténeti áttekintést ad három nagy gondolati rendszerről, majd felvázolja a nemzeti gazdaság rendszerét „a maga tudományos formájában”.

Mindenekelőtt természetesen a tudomány tárgyát definiálja: „a Polgári gazdaság tudományának tárgya nem más, mint a társasági életben mind az egyes személyek, mind az egész boldogságának és jóllétének a törvények által való eszközlése, s az azzal függésben lévő statusgazdaság. A *gazdaságon* értjük: az embernek, a jóllétel célja mellett való áthatatos megmaradás által vezéreltetett *munkásságát*. Amely munkássága az egyes személyeknek, kikből a polgári társaság áll, mindegy, akár a test (mint a földművelés, kézimesterségek és kereskedelem), akár a lélek erejét (mint a tudományok kiművelése) érdeklő javakkal foglalatosskodik.”⁶⁹

Úgy érvel, hogy mielőtt az általa bemutatandó rendszer – amelyben külön tárgyalják a polgári gazdaságot és a status gazdaságot – kialakult volna, három tudományos szisztéma létezett. Ezek bizonyos alapelveken, princípiumokon alapultak, melyek elkülönült rendszerré tették őket. A három szisztéma a következő:

- „a kereskedési rendszer (Mercantilsystem);
- a földművelési rendszer (Physiocracsystem);

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo. Egyetlen alkalommal, egy elméleti példa elmagyarázásakor szerepel a „a Kolosvári mester ember” kifejezés (49.), amelyből esetlegesen következhet, hogy a szerző a „két haza” melyikéből származik.

⁶⁸ Bethlen 1831. Bevezető.

⁶⁹ Uo. 15. A polgári gazdaságon itt, az állam részvételét nem feltételező gazdasági szférát, a társaságon a társadalmat, a státuszgazdaságon az állami jelenlétet is magában foglaló nemzetgazdaságot kell értenünk. A fogalmak használatánál a mű egészén érződik, hogy a nagy elvi definíciós kérdéseken túlmutatóan Bethlennek meg kellett küzdeni a korabeli tudományos szakkifejezések magyar nyelvre való átültetésének kérdésével is.

és a mívészi szorgalom rendszer (Industrie System), melynek szerzője skóciai tudós Smith Ádám volt.”⁷⁰

Ezt követően mindhárom rendszert jellemzi, bemutatva, hogy ezek miben látták a „jól-létel” megvalósulását, hogy mi módon vélték azt elérhetőnek. Minden egyes esetben „ezen rendszernek megvizsgálása”, azaz a kritikai elemzés követi a világosan előadott, pontokba foglalt jellemzést. Végül a fontosabb irodalom felsorolása zárja a rendszerek bemutatását.

A három nagy történelmi rendszer bemutatása után, a könyvecske mintegy fele terjedelmében *A Nemzeti gazdaság rendszerét* fejti ki „a maga tudományos formájában”. A tárgyalás lényegében átfogja a nemzeti vagyon termelése, termelési feltételei, elosztása és felhasználása teljes körét.

A Nemzeti gazdaság rendszere
– a kifejtés szerkezete Bethlen könyvében –

I. Az egyes személyek Jólétének és a nemzeti vagyonnak Forrásairól

II. A Polgári Jólétel és vagyon Feltételeiről

- a) Feltétele a Jólételnek a munka és annak elosztása
- b) A Jólételnek Feltétele, a kölcsönös Hitel, és az Adás vevésnek tellyes szabadsága

III. A Gazdaság felosztásáról és Szaporításáról

Az Árról

Ólcsóság és Drágaság

Brutto, és tiszta Jövedelem

Tőke pénzek

A Pénz

A népességnek a Nemzeti jólétel és vagyonhoz való aránya

Feltételek a Nemzet elosztására és nevelésére nézve

IV. A Vagyonokkal való élésről, vagy az Emésztésről

- a) A magános emésztés
- A Takarékoságról, Luxusról, és pazarlásról
- b) A Közöséges emésztés

⁷⁰ Bethlen 1831. 17.

Megjegyzés: A magános emésztés magánfogyasztást, a közönséges emésztés közfogyasztást jelent.

„A Nemzeti gazdaság, a maga tudományos formájában, a nemzeti vagyon minden forrásainak és feltételeinek, úgy szintén az annak *kiosztását, és szaporítását, haszonra való fordítását és megemésztését* illető okos reguláknak rendszeres (systematisch) előadását foglalja magába. ...

... a nemzeti gazdaság, mint tudomány a nemzeti vagyonnak:

1-ször, Forrásairól;

2-szor, Feltételeiről;

3-szor, Elosztásáról és szaporításáról;

4-szer, Használásáról és megemésztéséről tanít.”⁷¹ (A megemésztés szó fogyasztást jelent, a kategóriát mindenütt így alkalmazza.)

A teoretikus közgazdasági gondolkodási kultúra szintjének, a használt fogalomrendszerek forrásainak és összetevőinek magyarországi formálódása külön részletes tanulmányt igényelne. Ezúttal csupán a Bethlen által leírt rendszer vázára és néhány jellegzetes pontjára utalok, érzékeltetve azt a törekvését, hogy *a gazdaság mint rendszer* elemeinek összefüggését érzékeltesse, felhívja a figyelmet a tudomány szerepére, s láttassa, hogy a hétköznapi szóhasználat pongyola fogalmaival párhuzamosan a tudományos fogalomhasználat összetett, precíz, s szakszerűséget kíván.

Rendszere alapvetően a klasszikus gazdasági gondolatvilág megjelenése, ahol a „jóllételt” a munka, annak helyes elosztása és a gazdasági tevékenység szabad gyakorlása alapozza meg. A teljes áttekintés helyett *három* momentumot emelek ki: (i) a szellemi munka, a tudomány gazdasági jelentőségének hangsúlyozását, (ii) árelméletében a keresleti és kínálati oldalnak kiegyensúlyozott megjelenítését, (iii) az igazságos jövedelemelosztásnak és a takarékos állami (közösségi) fogyasztásnak a társadalom egészére való üdvös hatását.

„Az egyes emberek jóllétének, és a polgárok vagyonának csak két kútfejei vagynak:

1-ször, *A természet*: az ő javaival, eredeti gazdaságaival vagy is terméseivel.

2-szor, *Az emberi lélek*: a természeti dolgok előhozása, elkészítése, sokasítása és nemesítése körül tett munkásságával, úgyszintén a mesterség a kereskedés, művészség és tudomány határaiba való befolyásával.”⁷² – kezdi rendszerbemutatását.

A szokásos tárgyalásmód után hangsúlyosan kitér a „*lélek munkájának*” szerepére, azaz a szellemi munka gazdaságot és társadalmat fejlesztő jelentőségére. Jelenlegi szóhasználattal azt is mondhatnánk, hogy egy *tudásalapú társadalom mellett* érvel. „Leibnitz, Kant, Canova éppen úgy tartoznak a termékeny munkásokhoz, mint a mezei gazda ... Nem különben a status

⁷¹ Bethlen 1831. 42–43.

⁷² Uo. 43.

szolgáji ...”⁷³ „A polgári társaságnak oda feljebb említett testi jóllétére a földművelésen, mesterségeken és kereskedésen kívül leghathatósabb befolyása van a lelki munkásságnak és az ebben való előmenetelnek. Ugyanis, a történetek bizonyossága szerint, mindazok a polgári társaságok, amelyekben a szép mesterségek és tudományok szabadon gyakoroltattak és inkább virágoztak, a külső jóllétben is nagyobb lépéseket tettek előre, mint olyanok, amelyeknél azok vagy éppen elmellőztettek vagy csak egyoldalulag és szűkségből műveltettek.”⁷⁴

Tudja azt is, hogy a szellemi munka, s általában az improdukív munka gazdasági kezeléséről nem egyeznek a szakvélemények. Ezt így tárgyalja: „Némely újabb tudósok a lélek munkáit materiátlan vagyonoknak nevezik, mivel test nélkül valók, mégis kielégítik az ember szükségét, s ennél fogva lehet nekik becset tulajdonítani. A tudós világ vélekedése ezen tárgyról igen különböző. Smith egészen kirekeszti rendszeréből. ... Böven olvashatni erről Storch-nak⁷⁵ újabbi munkájában. Írt róla Say is. Legszebben értekezik ezen dologról Sartorius⁷⁶ ... Az ítéletet e felől a tudós világ elhatározására kell használni.”⁷⁷

Az árakról írt rövid kis összefoglalása – melyben elmondja, hogy a valamely dolog árát „Smith Ádám vélekedése szerint” mi határozza meg, majd előadja, hogy „Rau értelme szerint” mitől függenek az árak – azért is érdekes, mivel az utókor mind a szükségleti oldal ármeghatározó voltára, mind Rau⁷⁸

⁷³ Uo. 53.

⁷⁴ Bethlen 1831. 55.

⁷⁵ Storch, Heinrich Fr. von (1766–1835) német közgazdász, a szentpétervári egyetem tanára. Legfontosabb munkája: *Cours d'économie politiques; ou Exposition des principes, qui déterminent la prospérité des nations*. 3 k. Szentpétervár 1815, Paris 1823. Kautz elmélettörténetében ezt írja: „A storchi rendszer sajátossága és részben érdeme mindenekelőtt abban keresendő, hogy bizonyos mértékig arra törekedett, hogy az őt körülvevő sajátos állami és gazdasági viszonyok hatása alatt, a nyugat-európai talajon keletkezett nemzetgazdaságtant az olyannyira eltérő kelet-európai viszonyokkal ... összhangba hozza, és ez különösen azoknak a mozzanatoknak a megismerésére és méltánylására vezette, amelyeknek az addigi népgazdaság-elméletben nem volt helyük, vagy nem különösebben figyeltek rájuk. – A storchi gazdaságelmélet további alapvonása az, hogy igyekezett ... a nemzetgazdaságtant civilizációelmélettel kiegészíteni ... az anyagi javak és termékek mellett a szellemi javakat, a személyes viszonyokat és az általa úgynevezett belső javakat (egészség, erkölcsösség, vallás stb.) is vizsgálja ... és gazdaságiaknak nevezi azokat.” (Kautz 1860. 461.)

⁷⁶ Sartorius, Georg (1766–1828), a göttingeni egyetem tanára. Fontosabb műve: a *Handbuch der Staatswirthschaft nach Adam Smith* (1796). Kautz így jellemzi: „Sartorius törekvése arra irányul, hogy az új gazdaságtan alaptételeit az akadémikus tanulmány szükségleteinek is megfelelő, áttekinthető formába hozza, egyszersmind pedig a smithianizmus egyes vezéreszméit helyesbítse és kiegészítse.” (Kautz 1860. 457.)

⁷⁷ Bethlen 1831. 56.

⁷⁸ Rau, Karl Heinrich (1792–1870) heidelbergi egyetemi tanár. Fő műve, a *Lehrbuch der Politischen Ökonomie* generációkon keresztül formálta közgazdászok nézetvilágát. Első kiadása 1826–1837 között jelent meg három kötetben. A könyvet francia, olasz, szerb, svéd, orosz, görög nyelvre is lefordították. A Rau-féle tudományterületi felosztás (elméleti közgaz-

e téren elért eredményeire más szemmel néz, mint az ortodox klasszikus kánon. Bethlen Rau nyomán próbálja az ármeghatározásokat kialakítani. Bár a különböző árkonceptciók – költségár, csereár, illendő vagy középár és piaci ár – közötti kapcsolatok – egybeesések, eltérések – nem mindig tökéletesen világosak, jól érzékelhető a keresleti ár szükségleti, hasznossági oldallal való kapcsolatának megkülönböztetése a kínálati ár költségoldallal való kapcsolattól. „Minthogy pedig a csere árban, mind a két cserélő félnek, szüksége, gyönyörűsége, beleszeretése és maga haszna keresése vesznek részt, magát a csereár nagysága is ezekhez alkalmaztatja.”⁷⁹ – ír egyfajta egyensúlyi árról, ami nem azonos, bár egyezik a „piaci ár” kategóriával. A piaci ár ugyanis „az ideig-óráig tartó szükséglettől, s a cserére kitett dolgok felől való mindenkori közönséges vélekedéstől határozottatik”.⁸⁰ A különbségtevés feltehetően „az egyezik, de nincs egyensúlyban” dilemmáját tarkarja, mely fogalom-megkülönböztetéssel még egy századdal később is kínlódtak a szakemberek.

Figyelemre méltó, végül, ahogy az igazságos jövedelemelosztásnak és a takarékos állami (közösségi) fogyasztásnak a társadalom egészére való üdvös hatását tárgyalja.

A munka bérezése kapcsán írja: „Azt a tapasztalásból tudjuk, hogy a munka ott foly serényen és szorgalmasan, ahol a munkáért jól fizetnek – hasonlóképpen, a történetek bizonyítása szerint, a munka nevedekésével a népesség is nevededik – aminek igen egyszerű oka az, hogy a munkások, cselédek, napszámosok teszik a polgári társaságnak nagyobb részét, és ami az ő jóllétüket okozza és előmozdítja, mindannak az egész polgári társaságra nézve jóltévő befolyásának kell lenni.”⁸¹

Az államnak juttatandó jövedelmekkel, adókkal nem ennyire nagylelkű. A „jónak esmert, kikerülhetetlen célokra”⁸² azonban fordítani kell. Helyteleníti, ha az állam szerepvállalását és a szükséges költségeket, valamint a közösségi fogyasztást (közönséges emésztést) nem tárgyalják, mert a magán- és közfogyasztás együttes áttekintése a tisztánlátást segíti. Ezt nem szabad „elmellőzni”.

A közszférának is vannak sürgető szükségletei. „Ide tartoznak azon költségek, melyek az igazgatás fenntartására, – minden közönséges szolgálatokban lévő egyes személyek fizetésére, szükségesek, úgy azok is, melyek, a más polgári társaságokkal való egybeköttetés további megmaradására, – a közönséges rend és bátorság fenntartására, – az adás-vevés vagy kereskedelem könnyebbítésére (utak, csatornák által), a vallás szükségére, – nevelő intéze-

daságtan, alkalmazott közgazdaságtan, ill. gazdaságpolitika, pénzügytan) vált elfogadottá hosszú ideig. A századfordulón Kautz Gyula is ebben a tagolásban írta közgazdaság- és pénzügytanát, de még Heller Farkas is ezt a felosztást használta a XX. század közepén.

⁷⁹ Bethlen 1831. 63.

⁸⁰ Uo. 64.

⁸¹ Uo. 84.

⁸² Uo. 93.

tekre, – a tudományok és szép mesterségek közönségesen való előmozdítására, – a szegények, nyomorékok, betegek ápolására megkívántatnak.”⁸³

A közszférában (közönséges gazdaság) „a takarékoság törvényére ... szorosan kell vigyázni. ... a közönséges bevételek és kiadások közötti arányt pontosan meg kell tartani, és azokat szoros egyenlőségbe kell tenni, és hogy a közönséges szükségletek pótlására, az egyes személyektől, az ő tiszta jövedelmeknek csak egy részét kell kívánni.” Elsorolja a gazdálkodás elveit és tennivalóit: „Így cselekszik ezzel a jó gondolkodású magános gazda is.”⁸⁴

Világkép, intellektuális források

Az akkori századelő magyarországi közgazdasági nézetvilágát kevésbé jellemezték meggyökeresedett tantételek, noha a bécsi udvarnak az a politikája, hogy a sonnenfelsi kameralizmust hivatalosan tanítandó doktrínaként kezelte, kétségtelenül befolyásolta a szokásszerűen használt gazdasági érvelést. A századforduló környékén a szakirodalmat is olvasó szűk kör esetében a merkantilista és fiziokrata nézetrendszer hatásának a nyomai egyaránt⁸⁵ kimutathatók, ennek ellenére a gazdaságról gondolkodók érvelését mégis elsődlegesen merkantilisztikus nézetvilág jellemezte. A smithi gondolatrendszer azonban az egész kontinensen diadalmasan nyomult előre, a XIX. század első évtizedei már az „új rendszer” befogadásáról, vagy korrekciójáról szóltak. A magyar közgazdasági gondolkodást mozgásba hozó Széchenyi is széleskörűen tájékozódott, s gazdasági felfogását – általa is hangsúlyozottan – a kor legmodernebb eszmerendszereire, a smithi, benthami nézetekre vezeti vissza.

A XXI. századi olvasó, érthető okokból ezért Bethlen könyvében is Smith rendszerének tárgyalását várja izgalommal, jóllehet egy átlag olvasottságú közgazdásznak több új információt nyújt a merkantilizmus és fiziokratizmus csinos kis bemutatása, mint a „skóciai fi” elméletébe történő bevezetés.⁸⁶

Az új paradigmát a következőképpen jellemzi összefoglalóan: „Smith igyekezett, bizonyos tekintetben a feljebb említett két rendszereket egymással megegyeztetni, melyek közül a kereskedési rendszer a nemzeti gazdaságot leginkább a mesterségekben és kereskedésben; a földművelési rendszer pedig a földművelésben helyeztette... Ő ezt a két egymással ellenke-

⁸³ Bethlen 1831. 92–93.

⁸⁴ Uo. 94.

⁸⁵ Éppen gróf Almásy Pál (1749–1821) aradi főispán munkáiban észlelhető fiziokrata tendenciákkal átszőtt gazdaságmagyarázat.

⁸⁶ Külön bája van, amikor az életrajzi bemutatásban azt olvassuk: „Smith Ádám skóciai fi (született 1723, meghalt Edinburgban 1790) a törvény-tudományának doctora, és a glasgow-i főiskolában az erkölcsstudománynak tanítója, utoljára a skóciai vámtisztviselnél királyi biztos volt.” (Bethlen 1831. 35.)

ző rendszert egy felsőbb nemű megfogásba ti. a *munka* megfogásába foglalta.”⁸⁷

A smithi elméletet bemutató leírásánál figyelemre méltóbb a *rendszerkritika*, mivel olyan momentumokat ragad meg, amelyek tartósan vitatott szempontokká váltak. Ezek egy része korspecifikus, s egyúttal a német közgazdasági gondolkodási kultúra egyező reakciói sejlenek fel a háttérben. Megjelennek azonban olyan felvetések is, amelyek az elmélet tartós dilemmái maradtak. A bíráló megjegyzések megfogalmazása, azok szóhasználatára gondolatilag felerősít, s környezetet teremt olyan híressé vált idézeteknek és mondásoknak is, melyeket egyediségében hallva kevésbé volt érzékelhető, hogy azok egy masszívan jelen volt gondolatiság részét képezték.⁸⁸

Teljesen egyértelmű, hogy Bethlen Smith rendszerét tekinti a „modern” gazdasági gondolkodás bázisának, kritikai fellevezetése is erről tanúskodik. „A Smith rendszerének azomban mind azon jelességei mellett is, ti. hogy átaljában a polgári és státusgazdasága új előadásának az ő tudománya szolgál alapul, különösen pedig hogy a tudomány ilyen módon való előadásában és kipallérozásában a Smith és az ő első követői nyomós vizsgálódásai tündöklenek; némely hibáit el nem hallgathatjuk.”⁸⁹

Az egyik kritikai megállapítás az általános érvényűnek gondolt rendszer korlátozott, egyedi alkalmazását bírálja. „A Smith ezen tudományának előadásában legközelebb az a hiba, hogy nincs tudományosan elrendelve; hogy egyes részei ... nem ... egymástól következtetve állanak; és a feltett törvény szabások a gyakorlásra nézve, egyenesen csak Nagy-Britanniára vagynak alkalmaztatva.”

Bírálja a munka fogalom értelmezésének korlátozó jellegét is. „Továbbá, Smith a munkának és annak elosztásában, a *testi munkásságot* igen nagyra, a *lelki* pedig nagyon kevésre becsüli, amely, jól ki műveltetvén, nemcsak a testi munkát neveli és tökéletesíti, még pedig szembetűnőképpen; hanem magában a tudományoknak, mesterségeknek és a státus közönséges szolgáltatásának köreiben is, a legjelesebb módon mozdítja elő a nemzet egyesült erejének kifejlődését, és jóllétét.”⁹⁰ (A „lelki” munkásságon itt a szellemi munkát, a tudomány szerepét kell érteni.)

Bár Smith munkamegosztási koncepciójában a produktív munka kitüntetett szerepet kapott, felfogása nem tekinthető eleve szellemi munka- és tudományellenesnek. A piaci csere, mint tevékenységmérce központba állítása ugyanakkor a szellemi tevékenység védőinek ellenvéleményét, megszorító észrevételeit erőteljesen előhívta. A korábban idézett Széchenyi megállapítás „nem a munka, hanem a *jól elrendelt munka*, szóval az ész a nemzeti gazdaság talpköve”, a kiművelt emberfők fontosságának ismételt hangoztatása

⁸⁷ Bethlen 1831. 36.

⁸⁸ Vö. Széchenyi és Wesselényi híres megfogalmazásait a gazdagság forrásáról Bethlen véleményével, továbbá mindezeket a német közgazdászoknak (pl. Storch, Sartorius és Lotz) a smithi koncepcióhoz való viszonyával (37-es, 38-as és 55-ös lábjegyzet).

⁸⁹ Bethlen 1831. 40.

⁹⁰ Uo. 40.

egyaránt ezt az ellenérzést artikulálja. Ez a reakció lényegében a fejlődni, felzárkózni kívánó nemzet berzenkedése a smithi alapértelmezés ellen. Wesselényi olvasva ugyanezt érezzük: „Ennélfogva egy nemzet meggazdagulásának egyedüli kútfeje, lelki miveltisége.” „A munka pedig az, miben a lelki erő behatásának legtöbb sükere, legbizonyosabb foganatja van.”⁹¹

Bethlen zárókritikája elméleti, s az önérdeket követő egyén és a közösségi (szóhasználatában: közönséges) jólét optimuma közötti kapcsolatra vonatkozik. A korlátok nélküli szabadság nála nem teremti meg automatikusan az egyének és az egész közösség egybeeső jóléti helyzetét. Véleménye szerint a társadalmi jólét azon korlátozó feltétel mellett valósul meg (azon szoros meghatározás alatt lesz foganatos), ha az állam kordában tartja törvényes rendjével az egyén közösséget veszélyeztető törekvéseit. Azaz: „Utoljára a Smith-től kívánt határtalan szabadsága az emberi munkásságnak, magában gondoltatva fő feltétele a jóllételnek és gazdagságnak: azon régula pedig, hogy az egyes emberek jólléte elősegélése által, a közönséges jóllét is megalapíttatik, és mozdítódik elő, csak azon szoros meghatározás alatt lesz foganatos, ha az igazgatás az emberi haszonkeresést, mihelyt az a mások jóllétét a maga hasznának fel akarja áldozni, mérsékli, a maga törvényes határára visszautasítja, s annak az egészre befolyható káros következtetését megakadályoztatja.”⁹²

A Bethlen által leírt gazdasági rendszert, illetve a Smithre vonatkozó kritikát nem abból a szempontból kell elemezni, hogy mennyiben eredeti, vagy saját észrevétel. A *Nemzeti Jól-létről* című mű nem tekinthető önálló elméletnek, a szerző nem arra szánta, s nem is kívánja annak láttatni. A korszerű, tudományos irodalom alapján nyújt át egy alaposan végiggondolt szakmunkát olvasóinak. Elsődleges irodalmi forrásai Lotz⁹³ (1771–1838) és Rau (1792–1870) munkái, akik a korabeli német közgazdaságtan élvonalbeli szerzői, széles körben használt kézikönyvek írói. Feltehetően mind a smithi rendszer ismerete, mind annak kritikája döntően ezen az irodalmi közvetítésen keresztül jutott el a szerzőhöz. Ez azonban már a Németországban is dia-

⁹¹ Wesselényi: *Balítéletek*. In: Bekker 2002. 282.

⁹² Bethlen 1831. 40–41.

⁹³ Lotz, Johann Friedrich Eusebius (1771–1838) német tudós. Fontos munkája a *Handbuch der Staatswissenschaften*. I–III. (1820, 1838), mely rengeteget tett azért, hogy a *Wealth of Nations* doktrínáit elterjessze Németországban. Erre a műre hivatkozik Bethlen is (25.). Legfontosabb műve a *Revision der Grundbegriffe der National-Oekonomie* 4 kötet (1811–1814). Kautz így ír róla: „Lotzot mostanáig, bizonyára az abszolút kereskedelmi és iparüzési szabadság-elv iránti erős vonzalma miatt (Handbuch, II. k. 189., 251. és köv.) a tiszta smithianizmus feltétlen hívének tartották, ami pedig egyáltalán nem igaz, minthogy kiváltképp ebben a korszakban kevés szerzőnél láthatjuk, hogy tudatosabban olyan mozzanatokat emelnek ki, amelyekre a tiszta smithianizmus nem, vagy csak csekély mértékben fordít figyelmet, mint pl. a ... használati érték hangsúlyozása, a természeti erőnek mint jószágforrásnak a figyelembe vétele; továbbá a népgazdasági jelenségek szellemi és részben az erkölcsi elemeinek is a határozott elismerése és méltánylása...” (Kautz 1860. 459.)

dalútját járó klasszikus rendszert, a smithi világképet közvetíti olvasóinak. „Mármost ami különösen Németország népgazdasági gondolkodóit illeti, akik a tizennyolcadik század végétől kezdve a mi századunk húszas éveiiig a nemzetgazdaságtan tudományának továbbfejlesztésére vállalkoztak, aligha vonható kétségbe, hogy ebben az időszakban egyes gondolkodók dicséretre méltó önállósága és eredetisége mellett mégis a *smithi* volt a tulajdonképpeni uralkodó alapirányzat” – írja Kautz.⁹⁴ A német közgazdászok többsége 1800 táján lelkes Smith követő lett bizonyos korlátokkal. A kameralista tradíció államfelfogása, a historicizmus és a fiziokratizmus földművelés-centrikussága itt-ott árnyalták a klasszikus elmélet teljes elfogadását. Ez a „szelídített” smithianizmus kerül át és dominálja majd a magyar közgazdasági gondolkodást is. Ennek első kiváló szaktudományos lenyomata Bethlen tanulmánya. *A Nemzeti Jól-létről* készült könyvecske egyetlen (ismert) közgazdasági írása, bár jelezte, hogy „ezen munkámtól különszakasztva a bankókról is fogok nemzetemmel a legújabb és legjobb munkák szerint némely jegyzéseket közölni.” Igazán sajnálhatjuk, hogy nem született meg pénzügyi tárgyú értekezése, melyet megígért.⁹⁵

⁹⁴ Kautz 1860. 459.

⁹⁵ Kérdés, hogy Brassai Sámuel *Bankismeret* című könyvének megszületése (Kv. 1842) nem befolyásolta-e a ígért munka elmaradását. A *Bankismeret* két kiadást ért meg, ennek ellenére nem mondható el, hogy a magyar szakirodalom kellően befogadta volna. A mű nem áll meg az ismertető, elemző közelítésnél, gyakorlati javaslatokat is tesz: a skót bankrendszer példáját véve alapul, erdélyi bank létesítését kívánja.

Benkő Elek

A nagycsanádi Szent Gellért-szarkofág

A Szent Gellért-szarkofágként ismert kőfaragvány 1868-ban került elő, a nagycsanádi új római katolikus templom alapozási munkálatai során. A ma Romániához tartozó, a Maros folyó déli partján fekvő falu (Cenadu, jud. Timișoara) azonos azzal az *urbs* vagy *civitas Morisena* (Marosvár) nevű településsel, ahol 1000 körül Ajtony vezér (*quidam princeps in urbe Morisena, nomine Acthum, potens valde, qui secundum ritum Grecorum in civitate Budin fuerat baptizatus*)⁹⁶ vára és az általa építtetett, Keresztelő Szent János tiszteletére szentelt, görög szerzetesekkel benépesített monostor állt. Miután Szent István király (1000–1038) a területi különkormányzatra törekvő Ajtonyt legyőzte, a bukott vezér uralmi területén megalapította Csanád megyét és a csanádi püspökséget. A megye és a püspökség központjául szolgáló vár azon magyarországi főember (*miles ... nomine Chanadinus*) nevét vette fel, aki seregével Ajtonyt leverte és utána Szent István rendelkezése folytán a vármegye első ispánja lett.⁹⁷ Egy ideig a *Csanád* és a *Marosvár* településnév párhuzamosan élt, majd az utóbbi elenyészett.⁹⁸

A frissen felállított csanádi püspökség élére 1030-ban István király első püspökként Gellértet jelölte ki. Gellért a marosvári bazilita szerzeteseket áttelepítette Oroszlámosra (ma: Banatsko Aranđelovo, Szerbia), a régi Szent János-monostor mellé bencés monostort létesített Szűz Mária tiszteletére, amelyet saját temetkezési helyének is szánt (*monasterium Beate Virginis in contiguo ecclesie Sancti Iohannis Baptiste pro sua sepultura similiter consumasset*), majd a Maros partján (*ad litus Morisii*) felépíttette a Szent Györgyről nevezett püspöki székesegyházat,⁹⁹ amelynek káptalanja utóbb hiteleshelyi tevékenységet is folytatott. A régi Szent János-monostort a későbbi források már nem említik, ellenben a Gellért sírját magába foglaló Szűz Mária-monostort esetenként Szent Gellért-apátságként is nevezték

⁹⁶ *Legenda maior Sancti Gerhardi episcopi*. In: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. Bp. 1937–1938. (A továbbiakban: SRH) II. 489.

⁹⁷ Csanád korai történetéhez és történeti forrásaihoz l. Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. Bp. 1963. (A továbbiakban: ÁMF) I. 850–853.

⁹⁸ 1185: „episcopus Sunadensis vel a fluvi [!] preterlabente Morisensis” *III. Béla magyar király emlékezete*. Szerk. Forster Gyula. Bp. 1900. 139.; 1233: „ad consilium S. Martyris Gerardi, tunc Morosensis episcopi, quod modo nos Cenadinum dicimus” CD III/2. 364.

⁹⁹ E két egyházi intézmény kezdeteiről l. a *Legenda minor S. Gerhardi episcopi* (SRH II. 473.) és a *Legenda maior* (SRH II. 492–494, 498, 500–501.) közlését.

(1333–1335).¹⁰⁰ Csanád negyedik ismert egyházi intézménye az 1241-től adatolt Szent Üdvözítő társaskáptalan (*ecclesia S. Salvatoris*) volt.¹⁰¹

Csanád a püspökség alapítása után is országos jelentőségű események színtere maradt. 1044 nagybőjtjét Csanádon töltötte Aba Sámuel király (1041–1044), aki a püspöki székhelyen vérfürdőbe torkolló országos tanácskozást tartott. Később, 1046-ban itt határozták el a Péter király ellen lázadó magyarok, hogy Péter ellenében hazahívják a külföldre menekült Árpád-házi hercegeket, Endrét és Leventét. 1278–1290 között többször is Csanádon tartózkodott IV. László király (1272–1290), akit a XIV. századi magyar krónikák egyik csoportja szerint itt, a csanádi Szent György-székesegyházban temették el (más források szerint IV. László végső nyughelye Nagyváradon volt). Feltételezzük, hogy az ország közepén elhelyezkedő királyi rezidenciáktól igen távol eső, az Alföld keleti peremén fekvő Csanád központi jellege nem tulajdonítható csupán annak, hogy Szent István püspöki székhellyé emelte, első püspöke pedig haláláig a korabeli magyar belpolitika aktív résztvevője volt. XII–XIII. századi oklevelekből tudjuk, hogy a csanádi ispánok a XII. század végén és a következő század elején több esetben *comes curialis* címet is viseltek,¹⁰² ami a királyok huzamosabb itt-tartózkodását lehetővé tevő *curia*, udvarház létét sejteti. Ezzel összefüggésben idézzük Szent Gellért Nagylegendáját, mely szerint István király Csanádot egyszerre tette meg a királyi ház és Ajtony háza intézőjének,¹⁰³ továbbá azokat az adatokat, amelyek a Csanád megyei királyi magánbirtok jellegzetes szolgálonépeire utalnak.¹⁰⁴

Mindezt csupán a rendkívül szórványosan rendelkezésünkre álló írott források alapján sejtjük, maga a XII. században már városként emlegetett Csanád ugyanis, várával, templomaival és szombati napon tartott hetipiacával együtt a török hódoltság másfél évszázada alatt nyomtalanul elenyészett. E pusztulást azért említjük nagy nyomatékkal, mert ez nemcsak azt jelenti, hogy a középkori templomok használata megszakadt, maguk az épületek pedig teljesen megsemmisültek, hanem azt is, hogy a csanádi káptalan levéltára szintén elenyészett, így a település részletesebb középkori történetéhez és topográfiájához szükséges korabeli írott forrásokat nélkülöznünk kell. Egy, a földből építési munkák alkalmával szórványként előkerült, felirat nélküli középkori faragvány értelmezése így a szokásosnál is nagyobb elővigyázatosságot igényel.

¹⁰⁰ ÁMF I. 852–853.

¹⁰¹ *Rogerii Carmen miserabile*. SRH II. 562.

¹⁰² 1197: „Esau curiali comite et eodem Senadiensi” (CD II. 309.); 1207, 1208: (méltóságsorban) „Petro Curiali Comite ... et Chenadiensi” CD III/2. 467; *Árpádkori új okmánytár*. Közzéteszi Wenzel Gusztáv. Pest, Bp. 1860–1874. (A továbbiakban: ÁUO) VI. 325; 1214: Martino Chenadiensi et Curiali Comite. ÁUO VI. 368.

¹⁰³ *Legenda maior*: Quem constituit principem domus regis et domus Achtum. Ait enim rex: “Ab hac die urbs illa non vocabitur Morisena, sed urbs Chanadina. Pro eo, quod inimicum meum interfecisti de medio eius, comes illius provincie eris ipsamque sub titulo nominis tui tytulabis, provincia Chanadiensis vocetur usque in generationem.” SRH II. 492.

¹⁰⁴ ÁMF I. 838.

A török hódoltság után újraterlelt falunak 1868 előtt is volt temploma, amely a XIX. századi magyar régészet legkiválóbb képviselője, Rómer Flóris helyszíni feljegyzése szerint a középkori Csanád valamelyik romos egyházi épülete felhasználásával 1741-ben épült, magába foglalva egy poligonális szentély alapfalait és egy gótikus ablakkal áttört, felmenő falszakaszt is.¹⁰⁵

A középkori elemeket is megőrző, kisebb méretű, keletelt barokk templom bontása, és az új, észak–dél tájolású templom alapozása 1868. április 4-én kezdődött. Figyelemre méltó leletek minden bizonnyal már a munkálatok legelején is felbukkanhattak, legalábbis erre utal, hogy április 27-én a szőregi esperes személyesen kísérte Rómer Flórist Csanádra, aki jegyzetfüzetében a lebontott épület alaprajzát és a jelentősebb kőfaragványokat egyaránt megörökítette.¹⁰⁶ Csak sajnálhatjuk, hogy a tanulmányunk tárgyát képező lelet a kitűnő megfigyelő Rómer távozása után, májusban került ki az alapozási árokból, és mire Henszlmann Imre a Műemlékek Országos Bizottságának képviselőjeként július végén lejutott Csanádra, a nevezetes szarkofágot már a plébánia udvarán találta, az alapozási árkokat pedig tekintélyes magasságban álló falak töltötték ki (1869 decemberére fel is épült az új templom). A földmunka részleteiről így egyedül Killer Frigyes csanádi plebános naplószerű jegyzeteiből és leveleiből, továbbá Brandeisz építési vállalkozónak éppen Henszlmann helyszíni megfigyelései nyomán pontosított rajza segítségével értesülhetünk.¹⁰⁷

Az ekkor előkerült kőfaragványok közül a legjelentősebb egy fedlappal borított, 1868. május 16-án felfedezett kőszarkofág volt, amely „mészta-passzal, azaz betonnal volt körülvéve”. Killer Frigyes naplójából nem tűnik ki világosan, hogy az egész kőkoporsót, vagy csak a fedelét borította köröskörül habarcs, látszólag ez utóbbi lehetőség mellett szól azon megfigyelés, hogy a fedél „már egyszer felemeltetett”.¹⁰⁸ Egyébként a szarkofág teljesen üres volt, csupán négy lábujj ízület volt benne, továbbá vöröses foltok a kőláda alján. A jegyzőkönyv semmit sem mond arról, hogy a nevezetes lelet milyen mélyen, és milyen körülmények között került elő, csupán az alaprajzról olvasható le, hogy tájolása kelet–nyugati volt.

A szarkofág lelőköörülményeivel kapcsolatban már ekkor megszületett egy félreértés, ami máig ható érvénnyel rögzült a szakirodalomban. Killer Frigyes naplója elbeszéli, hogy annak a helynek a közelében, ahol a szarkofág előkerült, falazott és részben boltozott, kőlapokkal fedett téglasírokat is találtak (az alaprajzon *M*, *P* és *T* betűvel jelölve). E híradást tévesen magya-

¹⁰⁵ D. Matúz Edit: Rómer Flóris kéziratos hagyatékának Csongrád megyére vonatkozó adatai. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1986. 1. 33–34.

¹⁰⁶ Matúz: *i. m.* 33–35; Rómer Flóris 24. jegyzőkönyve 93–104. (kézirat a Kulturális Örökségvédelmi Hivatal könyvtárában, Bp.)

¹⁰⁷ Henszlmann Imre: Archaeologiai kirándulás Csanádra. *Archaeologiai Közlemények* 8(1871). (A továbbiakban: Henszlmann 1871.) 1.

¹⁰⁸ Uo. 7.

rázva – a félreértésben Killernek egy későbbi levele is segített – Henszlmann úgy vélte, hogy a szarkofág hajdan egy boltozott kriptában állott.

Henszlmann hitelesítő ásatások híján is biztos volt abban, hogy a Szűz Mária-monostor maradványaira, és benne Szent Gellért kultuszával összefüggő emlékre bukkant, és ezt a nézetet a későbbi kutatás sem kérdőjelezte meg. Az egyetlen kivétel éppen a felfedező, Killer plébános volt, aki szerint az üresen talált szarkofág Kun László testét fogadta volna be eredetileg, így a kőkoporsó alján látható vörös foltok vér, méghozzá Árpád-házi vér nyomai lennének.¹⁰⁹ A kor tudománya ez utóbbi lehetőséget is mérlegelte, és a Magyar Tudományos Akadémia archaeológiai bizottsága a természettudományi vizsgálatok korai példájaként fel is kérte Than Károly vegyészprofesszort, hogy vizsgálja meg azt a kőmintát, amelyet Henszlmann hozott magával Csanádról.¹¹⁰ A kő felszínén mutatkozó vörös foltokban természetesen semmiféle vérnyomot nem sikerült kimutatni.¹¹¹

E negatív bizonyítékok után Henszlmann Imre egészen biztos lehetett abban, hogy az általa először leírt csanádi szarkofág a legszorosabban összefügg Gellért hamvainak Pestről Csanádra szállításával és újratemetésével, mivel ez lehetett az a kőláda, amely magába fogadta 1053-ban a mártír csontjait tartalmazó fakoporsót.

Ezzel a nézettel utóbb sem szállt vitába a magyar és a román művészettörténeti kutatás, a szarkofágot a XI. századi bizánci–észak-itáliai művészet hatáskörébe utalta és ennek megfelelően analógiáit is a XI. századból idézte, elsősorban a szarkofág homlokoldalán található kereszt közelebbi-távolabbi analógiáira támaszkodva. A felvetett párhuzamok között szerepel a tihanyi sírkő,¹¹² a velencei San Marco-székesegyház egyes faragott részletei,¹¹³ továbbá a Bölcs Jaroszlávnak tulajdonított kijevi márványszarkofág.¹¹⁴ Mindezzel ellentétben sommásan leegyszerűsítő álláspontot képviselt Virgil Vătășianu kolozsvári művészettörténész, aki szerint a szarkofág és a rajta lévő kereszt alakja olyan egyszerű, hogy csupán e részletekre támaszkodva semmiféle közelebbi megállapítást nem lehet tenni.¹¹⁵

A kutatásban új színfoltot jelentett Dávid Katalinnak az Árpád-kori Csanád megye művészeti emlékeiről szóló monográfiája, amelyben a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy nem egyszerűen szarkofágról, hanem a szent földi maradványait magába rejtő, posztamensen álló ereklyeoltárról van szó, melynek fedőlapja a menza, előlapja pedig az antependium szerepét töltötte

¹⁰⁹ Henszlmann 1871. 32–33.

¹¹⁰ Egyveleg: Sz 3(1869). 124–125.

¹¹¹ Henszlmann 1871. 33.

¹¹² Uo. 32.

¹¹³ Gerevich Tibor: *Magyarország románkori emlékei*. Bp. 1938. (A továbbiakban: Gerevich 1938.) 159.

¹¹⁴ Răzvan Theodorescu: *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești (secolele X–XIV)*. Buc. 1974. 115.

¹¹⁵ Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în țările române*. I. Buc. 1959. 21.

be.¹¹⁶ Dávid Katalin szerint a szarkofágot Henszlmann nem Gellért egykori monostorában, a Boldogságos Szűz-monostorban, hanem a közeli Szent Üdvözítő társaskáptalan egyházában találta, ahova – e hipotézis szerint – a XIV. században, mint eredeti funkcióját veszített tárgy került. A szerző ezt úgy magyarázta, hogy Erzsébet anyakirályné nevezetes 1361-es adománya (l. alább) és az új ereklyetartó elkészülte után az eredeti kőkoporsóra már nem volt szükség, ezért a szomszédos Szent Üdvözítő-templom egyik üresen álló kriptájába helyezték. A szarkofág XI. századi eredetét azonban ő sem vonta kétségbe.

Mindezek ismeretében a kutatás számára csak nehezen megközelíthető emléket nem mellőzhettük akkor, amikor az *Europas Mitte um 1000* című nemzetközi kiállítás magyar tárgylistáját kellett elkészítenünk. Mivel a kiállításon terveink szerint a tárgy élethű másolatának is szerepelnie kellett volna, e munkálatok megszervezése érdekében 2000 februárjában tanulmányútra indultunk Nagycsanádra, hogy a helyszínen tájékozódhassunk a faragvány állapotáról, továbbá a másolatkészítéssel kapcsolatos egyéb részletekről, így a kő elmozdíthatóságáról is.¹¹⁷

1. kép. A szarkofág eredeti helyén

A kőszarkofágot a település közepén emelkedő római katolikus templomban, az észak–déli tájolású épület nyugati mellékhajójában találtuk, a hajófal és egy beugró belső támpillér által határolt sarokban. Középkori eredetű posztamens – a korábbi publikációval ellentétben – nem volt alatta, csupán egy olyan, felületén feketés cementréteggel borított sáv, amelyről azt feltételeztük, hogy modern kori, téglából rakott aláfalazást burkol. Ez a rendkívül kemény állagú cementréteg sajnos a sírláda aljára is rátapadt, elborítva a kő repedéseit és részben a kereszt talpát is, ami miatt a részleteket letisztítás előtt nem is lehetett egészen pontosan megfigyelni.

¹¹⁶ Dávid Katalin: *Az Árpád-kori Csanád vármegye művészeti topográfiája*. Bp. 1974. (A továbbiakban: Dávid 1974.) 14–16.

¹¹⁷ Első csanádi utunk eredményeiről előzetes közleményben számoltunk be: Benkő Elek: Jegyzetek a nagycsanádi Szent Gellért-szarkofághoz. In: *Válaszúton*. Szerk. Kredics László. Veszprém 2000. (A továbbiakban: Benkő 2000.) 193–203. Az itt közzétett eredményeket a későbbi kutatások árnyalták, illetve – esetenként – meg is változtatták.

A szarkofágot – letisztítás és másolatkészítés céljából – 2000 júliusában a restaurátorok körbebontották, hogy eredeti helyéről a fedél levétele után ki-mozdítható legyen. Ekkor bizonyosodott be, amit már első szemlénk alkal-mával is sejteni lehetett, hogy a szarkofág szokatlan magasságát valóban an-nak köszönheti, hogy az alapjával azonos kiterjedésű, sötét cementréteggel burkolt újkori téglalapzatra állították. Az is kiderült, hogy mindez nem köz-vetlenül a templomépítés után, hanem csak jóval később, az épület kétszeri kifestése után történt.¹¹⁸ A már régen három darabra törött fedlap cementtel összeragasztott darabjainak óvatos szétválasztása és elmozdítása után lehetett 2000. június 27-én a szarkofág belsejébe pillantani. A kőláda belseje rendkí-vül nedves és teljesen üres volt, csupán a láda láb felőli végében volt egy fel-ismerhetetlenségig elmállott, egykor több lapból állt papírmaradvány, ame-lyen írás nyoma már nem látszott. A szarkofág idehelyezésének pontos ideje mindazonáltal a kőfaragvány felemelésekor kiderült, ugyanis az alatta lévő tég-laalapozás üregébe annak idején egy 1910-es kalendárium kitépett lapját he-lyezték, amelyen az 1910-es évszámot 1911-re javították, és a papírlapra egy 1894-ben vert kétkrajcárost, illetve egy 1902-es dátumot hordozó egykrajcáros

2. kép. A szarkofág jelenlegi helyén

érmét tettek. A szarkofág XX. századi helyére tehát 1911-ben került.

A szarkofág – vélhetően legkésőbb 1868-as megtalálásakor – több darab-ra tört, feltűnően vékony alja különösen összetöredezett. A faragvány pontos mérése és leírása csak az egyes darabok letisztítása és összeragasztása után

¹¹⁸ Egy 1930-ban kelt monográfia erőteljesen retusált fényképén (Juhász, Coloman: *Das Tschanad-Temesvarer Bistum im frühen Mittelalter 1030–1307*. Münster in Westfalen 1930. 73.) már a jelen állapotot tanulmányozhatjuk.

volt lehetséges, miután a szarkofág oltármenzaként elfoglalta új helyét a templom szentélyében.

A hasáb alakú, alja felé enyhén keskenyedő kőláda anyaga puha, jól faragható mészkő. Hossza 214 cm, magassága 51,8–52,6 cm, szélessége felül 87,8–88,5 cm, alul 86,8–87,2 cm. Falvastagsága a hosszú oldalaknál 10,4–10,7 cm, a rövid oldalaknál 11,7–12 cm. Ennek megfelelően a láda belsejében 188,7–189,3 cm hosszú, 69,6–70,5 cm széles és 43,6 cm mély üreg található, egyik végében alacsony, 31 cm széles fejpárnával (itt a szarkofág mélysége csupán 37,2 cm). A szarkofág előlapjával szembeállva a fejpárna a jobb oldalra esik.

A szarkofág hosszú oldalaitól, illetve a belsejétől alapvetően eltérő szint, illetve véséstechnikát mutat a két oldallap. A két rövid oldalt a durva hegyesvésőzés után mintegy 4,2 cm széles fogasvésővel simították le, anélkül azonban, hogy teljesen egyenletes felületet nyertek volna. A fogasvésős faragás szemmel láthatóan igen régen történt, a szarkofág felülete ugyanis e két oldalon még a restaurátori letisztítás után is világosbarna, patinás jellegű maradt. Ezzel szemben a két hosszú oldalt, a peremet, a szarkofág alját és belsejét hegyesvésőzés után laposvésővel faragták simára, fogasvéső nyoma ezeken a részeken nem látszik. Ez utóbbi felületek a letisztítás után világos csontszínűek lettek.

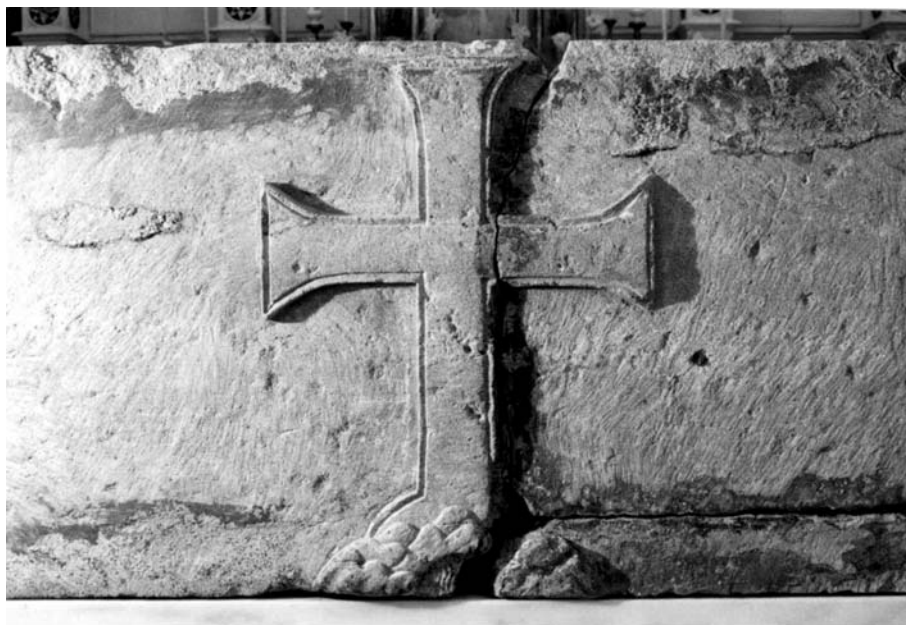
Az előlap közepére kiszélesedő szárú latinkeresztet faragtak, amelynek félkör alakú talpa sziklás hegyen áll. A hegy aljába köríves fülkét faragtak, melyet – amennyire ez a kérdéses részen törött és hiányos faragványon megfigyelhető – vízfolyásra emlékeztető hullámos vonalak töltenek ki. Az előlapból 1,2–2 cm-re kiemelkedő kereszt kontúrját körös-körül a szélek mentén bevéselt vonal hangsúlyozza. A hegyen álló kereszt teljes magassága 50,7 cm, szélessége 37 cm.

A szarkofág elmozdításakor újra láthatóvá vált a hátoldal, melyről már az építető Killer Frigyes plébános feljegyezte naplójába, hogy befejezetlen kereszt díszíti.¹¹⁹ Ezen az eddig nem látható részen az előlapi kereszttel azonos méretű és elhelyezésű kereszt található, melynek – és egyben az egész oldalnak – a kifaragását azonban abbahagyták. Így abba a kivételes helyzetbe kerültünk, hogy ugyanazt a témát a szarkofág két oldalán a munka különböző stádiumaiban tanulmányozhatjuk. Alaposabb megfigyelés után a szerszámnyomok világosan elárulják a faragás menetét.

¹¹⁹ Henszlmann 1871. 7.

3. kép. A szarkofág belseje

4. kép. A szarkofág előlapja

A munka kezdetén a kőfaragó(k) az egész oldalt sima vésővel hozzávetőlegesen egyengették, majd bekarcolták a mintát és a vonalat sima, éles vésővel megerősítették. A bemélyített vonal mentén a véső sarkával elkezdték a háttér mélyítését. A háttér többi részét – ahol a kereszt rajza már nem sérülhetett – hegyesvésővel durván lemélyítették. A helyenként alulról fölfelé irányuló vésőnyomok arra utalnak, hogy az oldallap kifaragásához a szarkofágot az oldalára fordították. Ezután sima vésővel az oldallap peremén 1,2–1,7 cm széles sávot simára faragtak, azzal a nyilvánvaló céllal, hogy a szélektől az oldallap közepe felé haladva – és feltehetően a faragás síkját egy lécdarabbal folyamatosan ellenőrizve – szabályos, sima háttérrel faragjanak a kiemelkedő kereszt mögé. A munka hirtelen abbamaradt, aminek a kőn két okát is megállapíthattuk: a száraz találkozásánál a kifaragandó kereszt felületét egy korábbi eredetű bemélyedés annyira eltorzította, hogy azt utólag már nem lehetett volna teljesen eltüntetni, másrészt – ami nagyobb baj volt – a kereszt mögött lemezes repedés jelentkezett, továbbfaragás esetén így ez a rész levált volna a szarkofág testéről.

5. kép. A szarkofág hátlapja

A szarkofág belsejét sima vésővel igen gondosan simára faragták. Ugyanezt mondhatjuk el a csaknem tökéletesen vízszintesre faragott szarkofágperemről is. A kőláda belsejében utóbb még egy beavatkozás történt: a halotti párna egy részét hegyesvésővel durván eltávolították.

A szarkofág alja laposvésővel igen szépen, simára faragott. Ezzel a szabályos faragással azonban a szarkofág eredetileg nyilván szabálytalanabb vonalú, de vastagabb alját annyira elvékonyították, hogy az, a halott jobb keze felőli részen, utóbb kitöredezett.

A szarkofágot fedő kőlapot eltérő anyagból, lyukacsos édesvízi mészkőből faragták. A 230 cm hosszú, 85–87 cm széles, 10,6–11,9 cm vastag lap egykor három darabra törött, az egyes részek törésfelülettel illeszkednek egymáshoz. E törés nagyon régen történt, az élek erősen lekoptak és a törésfelületen helyenként középkori jellegű habarcs nyomai látszottak. Az egyik sarok csonkulását is ugyanilyen habarccsal javították. Ez a habarcsos folt a szarkofág hátoldali peremén is látszik, ami fontos adat ahhoz, hogy a kőlap eredeti pozícióját a kőládán megállapíthassuk. A fedlap hátsó hosszú élére sok középkori habarcs tapadt, ami ismét azt bizonyítja, hogy a szarkofág mögött régen fal állt. A kőlap felső felülete durván hegyesvésőzött, ugyanígy alakították ki az elülső él enyhe rézsűjét is. A kőnek a szarkofág sima peremére felfekvő, szélesebb oldala valamivel simábbra faragott, de ez is nagyon régen történt: a szerszámnyomok – néhány elmosódott vésőnyom kivételével – teljesen lekoptak.

Igen lényeges mozzanat, hogy a fedlap alján és a szarkofág peremén jól látszik az egymással hosszú ideig érintkező kőfelületek barnásra színeződött lenyomata, amiből megállapítható, hogy a fedlap XX. századi elhelyezése lényegében megfelelt a középkori állapotnak, két részlet kivételével. A középkorban a fedél – mivel amúgy is 2–3 cm-rel keskenyebb volt a láda pereménél – nem nyúlt eresszerűen az előlap fölé, hanem csaknem pontosan az előlap síkja fölött végződött, így hátul csupán egy 2,1–2,4 cm-es sávot kellett habarccsal kipótolni. Kétoldalt a fedlap szimmetrikusan 7–8 cm-rel túlnyúlt a szarkofágon.

A fedlap felszínén, annak fej felőli végén a letisztítás után 1,2–1,9 cm vastag, kb. 57 x 42 cm kiterjedésű habarcsfolt rajzolódott ki, közepén egy háromszög alakú, 16 cm széles és 26 cm hosszú kő éles peremű lenyomatával. A lenyomat pontosan a kőlap fej felőli végének közepén, a három közeli oldaltól egyformán 27–30 cm távolságra fekszik. A habarcsfolt felszínén helyenként durva textil, illetve egy zsinór (?) lenyomata látszik.

Az elmondottakból következik, hogy a szarkofág és teteje nem egyazon korban és – nagy valószínűséggel – nem is egyazon helyen készült. A két kő csak utóbb, a középkori Csanádon találkozott.

A sírláda több korból származó faragásnyomainak relatív sorrendjét, a már korábban elmondottak értelmében, így foglalhatjuk össze:

1. Hegyészóval lenagyolt, majd fogaszóval durván elsímített felületű, vélhetően díszítetlen szarkofágot faragtak. Ennek időpontjára az alábbiakban még visszatérünk.

2. A középkorban a kőláda peremét és alját átfaragták, oldalára pedig – egy abbahagyott kísérlet után – sziklás hegyen álló talpas keresztet faragtak.

3. Utóbb a szarkofág alján lévő kőpárna egy részét durván kivették.

Mindebből a kő eredetére és funkciójára nézve több fontos következtetést vonhatunk le. Elsőként a kőláda eredetét kell megvizsgálnunk.

Amikor először vettük szemügyre a csanádi szarkofágot, bár elvben felmerült, hogy esetleg egy régebbi, újrafelhasznált emlékekkel állunk szemben, nyilvánvaló ókori részletek hiányában a faragvány római eredetével nem számoltunk.¹²⁰ Felfogásunk e kérdésben akkor változott meg, amikor a szarkofág elmozdítása és felnyitása után megpillantottuk a kőkoporsó alján a római szarkofágokra jellemző halotti párnát, illetve amikor felismertük, hogy a kereszt már egy alaposabb átfaragás nyomán került az emlékre. Ezt követően az egykori Dacia és Pannonia provincia területén számos olyan, hegyészóval lenagyolt, belsejében halotti párnával ellátott, fekvő hasáb alakú, díszítetlen szarkofágra figyelhettünk fel, amely mérete feltűnően közel áll a csanádiéhoz. A római eredet lehetőségét még egy körülmény erősíti. Csanádon az idők folyamán számos római téglakerült napfényre. Rómer Flóris jegyezte fel 1868-as itteni útja alkalmával, hogy a csanádi plébánia udvara *LEG XIII*, *LE XIII GE* és *LE XIII GEM* bélyeggel ellátott téglákkal van kirakva, és ugyanitt egy római feliratos kőtöredéket is látott, aminek alapján

¹²⁰ Benkő 2000. 196–197.

római castrumot feltételezett Csanádon.¹²¹ Több mint egy évszázaddal később ásatásokkal sikerült tisztázni, hogy Csanád belterületén nemhogy római castrum, de még római települési réteg sem található,¹²² így a fenti, Gyulafehérvár (a római Apulum) területén állomásozó *Legio XIII Gemina* bélyegével megjelölt téglák Erdélyből, a Maros mentén a középkori csanádi építkezésekhez szállított építőanyagának bizonyultak. Ezen az úton akár egy szarkofág is érkezhetett Dacia Apulensis területéről, bár ebben a kérdésben a döntő szót az összehasonlító köztani vizsgálatok mondhatják majd ki. Addig is feltételezzük azonban, hogy a csanádi szarkofág egy római emlék újrafaragása nyomán keletkezett, mely újrafaragás egyedül a két sima, díszítetlen oldallapot nem érintette.

Nehezebb feladat azon érvek megfogalmazása, melyek segítségével a feltételezhetően római eredetű, újra felhasznált kőládát Gellért személyéhez köthetjük, illetve – ha ez sikerült – körvonalazhatjuk, hogy faragványunk a szent csanádi kultuszának mely korszakához is kötődik. E sorok írója mindehhez három irányból próbál támpontokat találni, mindenekelőtt azon mozzanatok csokorba gyűjtésével, amelyek emlékünkhöz és a középkori írott források szűkszavú közlése között összefüggést teremthetnek. Kitérünk a középkori Csanádnak szempontunkból lényeges topográfiai viszonyaira, végül kísérletet teszünk a szarkofág korának megállapítására és a rajta lévő ábrázolás elemzésére.

Gellért csodás épségben maradt testét 1053 körül Pestről Csanádra szállították, ahol – Fülöp apát és a székesegyház kanonokjai között lefolyt vita után – nem a Szent György-székesegyházban, hanem a Boldogságos Szűz monostorában temették el, a vértanú püspök eredeti kívánságának megfelelően. A temetésről és a sírról az eseményekhez képest kései keletű Nagylegenda számol be: „... az apát a püspökkel és szerzetesekkel, zárt ajtók mögött, a tiszteletreméltó testet illő tisztelettel és hódolattal eltemette. Ruháját pedig, amelyben megölték – ennek csuklyája, más néven kámzsája is volt –, teveszőr köpenyét, a követ, amellyel agyonsújtották, ciliciumát, és korbácsát, amikkel testét sanyargatni szokta, mind a sírja fölé tették.”¹²³ Sírjánál nem sokára csodák történtek, ezek azonban – a Kislegenda szerint – Szent László király (1077–1095) és Lőrinc püspök (Gellért után az ötödik csanádi püspök) idejéig nem kerültek nyilvánosságra. 1083-ban azonban, László király kérésére, VII. Gergely pápa Gellértet szentté avatta. Ezután „a szent testet felemelték; a király és a hercegek vitték vállukon és méltó helyre tették, ahol is

¹²¹ Römer Flóris: Magyar régészeti krónika. *Archaeologiai Közlemények* 7(1868). 191.

¹²² Iambor, Petru–Matei, Ștefan–Bejan, Adrian: Cercetări arheologice în așezarea feudal-timpurie de la Cenad (1974, 1975). *Ziridava* 14(1982). 90–92.

¹²³ Legenda maior: „abbas cum episcopo et monachis, clausis ianuis, corpus venerabile sepelierunt cum debita reverentia et honore. Habitum vero, in quo fuit interfectus, habentem capucium, quod alio nomine floccus dicitur, pallium de pilis camelorum, lapidem, quo obrutus est, cilicium et flagellum, quibus castigabat corpus, hec omnia super sepulchrum eius collocaverunt.” SRH II. 505.

az oly szent férfiú érdemeiért a mennyei kegyelem csodák felmutatásával gazdagon tündöklék”.¹²⁴ A XIV. századi krónikakompozíció a Nagylegendával feltűnő módon egybevágvá Szent Gellért csanádi oltáráról tud, amelyen látható volt az a kő, mely mártírhalálát okozta.¹²⁵ Újabb részleteket a sírról ismét a Nagylegendában, még hozzá annak XIV. századi kiegészítésében olvashatunk. Eszerint 1361-ben Erzsébet anyakirályné (+1380), I. Károly özvegye „mivelhogy egy betegségből Szent Gellért érdemeiért felgyógyult, azért ... Isten emberének monostorát épületekkel megtoldotta, és több drága ékességgel és kelyhekkel feldíszítette. Ezenkívül ezüsből és aranyból csodálatos művű koporsót készíttetett a szent ereklyéinek felmagasztalására. Ugyancsak abban a monostorban egy sírt építtetett oltárral, s ebben a szent vértanú ereklyéit a mondott évben [1361-ben – B. E.] úgy helyezte el, hogy nagyobb csontjait más szentek ereklyéivel az ezüstkoporsóba tette, a kisebb csontokat pedig a ciliciummal, korbáccsal és kámzsával, amelyben a vértanúságot elszenvedte, a márványsírra helyeztette.”¹²⁶ Szent Gellért sírja és oltára középkori történetéről nem rendelkezünk további részletező forrásokkal, így azt sem tudjuk, milyen körülmények között került a szent ereklyéinek egy része (idegen csontokkal összekeveredve) Velencébe, majd – helyi forrás szerint 1400. február 23-án – a muranói Santa Maria e Donato bazilikába.¹²⁷

A Magyarországon maradt ereklyék sorsa tragikusan alakult. Őrzési helyüket, a Szent Gellért-monostort VI. Sándor pápa rendelkezése nyomán 1493-ban a bencésektől a ferencesek vették át.¹²⁸ A ferences szerzetesek a 200 márkára becsült, koporsó alakú ezüst tartót az 1514-es parasztháború idején szétszedték és elrejtették, majd elzalogosították a királynál, aki abból pénzt veretett. A mindezt 1526 tavaszán írásba foglaló szentszéki követ, Antonio Burgio úgy értesült, hogy Szent Gellért testét ekkor már sehol sem sikerült fellelni.¹²⁹

¹²⁴ Legenda minor, SRH II. 479.

¹²⁵ „Et lapis ille nunc est Chanadini in superficie sui altaris,” SRH I. 341.

¹²⁶ Legenda maior: „Post hec anno Domini 1361. Deo devotissima domina regina Elizabeth, relictā Karoli regis, Ungarie illustris domini, ex quo de quadam infirmitate sua per merita Sancti Gerhardi convaluerat, ideo eadem domina ex devotione, quam ad ipsum Sanctum Gerhardum habebat, monasterium ipsius viri Dei in edificiis extendit et pluribus ornamentis pretiosis et calicibus decoravit. Insuper sepulchrum de argento et auro mirifici operis reliquiis eiusdem sancti relevandis parari fecit. Tumbam vero simul cum altari in corpore eiusdem monasterii construxit, in quibus in predicto anno beati martiris reliquias sic locavit, quod maiora ossa ipsius poni fecit ad sepulchrum argenteum cum aliquibus reliquiis sanctorum. Item minora ossa cum cilicio, flagello et cappa, in qua martirizatus est, locari fecit ad tumbam marmoream,” SRH II. 506.

¹²⁷ E problémáról részletesen I. Püspöki Nagy Péter: *Szent Gellért csanádi püspök-vértanú élete és műve*. Bp. 2002. (A továbbiakban Püspöki 2002.) 131–136.

¹²⁸ Uo. 96, 132.

¹²⁹ Buda, 1526. április 14., Antonio Burgio követjelentése: „I fratri Minori di Observantia hano un sepulchro di argento che fu fatto per il corpo di San Gerardo. Al tempo di la guerra di villani i fratri per paura di non perdere quel sepulchro, lo fecero in pezi. Il corpo di San Gerardo non si trova, né si la dove sia. Per la necessitá di argento have paso a la Maestá Sua,

Szent Gellért középkori csanádi sírjára és oltárára utaló, a szakirodalomban régóta ismert történeti adatok, továbbá a szarkofágon tett megfigyelések egybevetése Dávid Katalinnak a szarkofág ereklyeoltár funkciójára tett javaslatát egyértelműen támogatja. Itt nagy nyomatékkal ismétljük azt a felismerést, hogy a kőkoporsó tetején, annak fej felőli végén egy habarccsal rögzített kő lenyomata található, ezzel szoros összefüggésben pedig azt az ismétlődő középkori állítást idézzük, hogy Gellért bizonyos személyes tárgyai, továbbá a halálát okozó kődarab az Árpád-kor óta a síron voltak láthatóak. További megfigyeléseink azonban esetenként letérítenek arról az útról, amelyen a kutatás ez idáig járt.

A csanádi szarkofág feltételezhető római eredete módosít egy, a szakirodalomban Henszlmann Imre óta mélyen meggyökerezett vélekedést. Henszlmann a „szorosan szükségesnél hosszabb és szélesebb” szarkofág készítését azzal magyarázta, hogy tulajdonképpen egy második sírládáról volt szó, amely magába foglalta a Pestről Csanádra szállított fakoporsót, és ez a nézet a kérdés szakirodalmában hosszú ideig fennmaradt.¹³⁰ Amennyiben valóban átfaragott ókori emlékről van szó, ez az állítás így nem állja meg a helyét, hiszen a csanádi szarkofág azért ekkora, mert a római szarkofágok általában ilyen méretűek, nagyságánál fogva viszont valóban alkalmas volt arra, hogy egy kisebb koporsót belehelyezzenek. Erre utaló nyomok láthatóak is a kőláda belsejében. Említettük már, hogy a csanádi szarkofág aljából kiemelkedő kőpárna egy részét utóbb kivették, amivel lehetővé vált, hogy egy 180 cm-nél nem hosszabb, 40 cm-nél nem magasabb, hasáb alakú tárgyat – akár a feltételezett fakoporsót is – a ládába helyezzenek. Ha így történt, csak megerősíteni tudjuk azt a Dávid Katalin által már korábban megfogalmazott tézist, hogy a Gellért-szarkofág nem egyszerű síremlék, hanem ereklyeoltár volt.

Az 1361-es, fent részletesen idézett adománnyal kapcsolatban is tett Dávid Katalin egy megállapítást, amivel azonban a fentiek fényében már semmiképpen sem érthetünk egyet. Arról a kombinációról van szó, mely szerint a koporsó alakú ezüst ereklyetartó felállítására feleslegessé tette a régebbi kőszarkofágot, ezért azt a szomszédos Szent Üdvözítő egyház egyik használá-

che questo sepulchro si pigliasse. Io l’ho preso et ni fo battere moneta, et quel che riuscirá, lo darró a Colocense. Piaccia a Sua Santità essere contenta di far un breve a frati Minori di Pesto, et liberarli di questo sepulchro; perché lo Capitulo di Zeghedino che dice dover essere il suo, non li dia molestia. Monsignor Campeggio sa questa cosa, como la va. L’argento serrá appresso duacento marche; lo sepulchro lo fece fare la Regina morta, et non fu né dato né consecrato.” *Monumenta Vaticana historiam Regni Hungariae illustrantia*. Series II. Tomus I. *Relationes oratorum Pontificiorum*. Bp. 1884. 365. Vö. Juhász Kálmán: *A csanádi püspökség története (1500–1552)*. Makó 1947. 51–52. Az ereklyetartót Anna de Foix, II. Ulászló király felesége (+1506) csináltatta Gellért csanádi ereklyéje számára. Püspöki 2002. 132. (Az ezüst „sepulchrum” nem a csanádi, hanem a pesti ferencesek által őrzött ereklye számára készült.)

¹³⁰ Vernei-Kronberger Emil: *Magyar középkori síremlékek*. Bp. 1939. 10.

ton kívüli, üres kriptáuregébe rejtették volna, ahol utóbb, az 1868-as alapozási munkálatok során megtalálták. Mindenekelőtt hangsúlyoznunk kell, hogy Dávid Katalin hipotézisével ellentétben a koporsó alakú ereklyetartó felállítása nem tette feleslegessé az oltárt, ami a szent sírjának elengedhetetlen tartozéka volt a középkorban, az oltár pedig természetesen nem létezhetett ereklye nélkül.¹³¹ A nagyobb csontokat magába foglaló, hordozható ereklyetartónak a körmenetek alkalmával volt különleges jelentősége, ez azonban semmiképpen sem vezethetett oda, hogy a mellette álló, a sír és az oltár szerepét betöltő szarkofágot feleslegesnek tekintsék és ezért példátlan módon egy másik templom (!) kriptáuregébe rejtésük. Mindezzel kapcsolatban topográfiai természetű aggályunk is támadt: mennyire megalapozottak azok az eszmefuttatások, amelyekre a középkori csanádi egyházak lokalizálása épül? Konkrétan, az 1868-as földmunkák vajon a Szűz Mária-monostor területén zajlottak, amint azt Henszlmann Imre vélte, vagy pedig a Szent Üdvözítő egyház romjai fölött, ahogy Dávid Katalin feltételezte?

Saját, helyszíni kutatásokra is támaszkodó topográfiai összefoglalásunk kiindulópontjának a ma álló római katolikus plébániatemplomot választottuk, amelynek helyén – ezt egészen biztosan tudjuk – egy (késő) középkori részleteket is őrző, kisméretű barokk templom állt. Középkori egyházi épület, vagy épületek ittlétét bizonyítják az 1868-as alapásás során előkerült falalapozások, kőfaragványok és temetkezések is. Killer Frigyes plébános 1868. évi jegyzőkönyvéből és az ekkor felvett rajzból kiderül, hogy a lebontott, keletelt templom alapfalai a mai épület szentélye, illetve az új templomhajó északi negyede alatt húzódnak, és ugyanezen a területen további, önmagukban nehezen értelmező középkori falmaradványok is bukkantak elő. Ezzel szemben az új templom déli térfelén régi kőfalak nyomára nem akadtak, találtak ellenben négy kutat (az egyikben még a tölgyfa kútbélést is megfigyelték a munkások), ami arra utal, hogy itt a középkorban már lakóházak és belterületi telkek helyezkedtek el, esetleg – miként ma is – szabad tér nyílt ezen a részen. Az eltérő falazású és tájolású falmaradványok, továbbá a román kori és gótikus kőfaragványok azt is elárulják, hogy ezen a részen különböző korú, egymáshoz, illetve egymás fölé épült épületrészekkel kell számolnunk. A legkésőbbi közülük az 1868-ban lebontott, késő gótikus templom volt, amelynek Ny-i homlokzatához egy ismeretlen korú épület maradványa kapcsolódott. A templomfal bontásakor számos másodlagosan felhasznált kőfaragványt találtak. Közülük egy XIII. századi féloszlop lábazatáról és bimbós féloszlopfőről, valamint egy körtetaggal faragott, gótikus bordáról és ablakkeretről Henszlmann rajzot is közölt.¹³² A lebontott kis

¹³¹ A szentek sírjai, oltárai és hordozható ereklyetartói összefüggéséhez l. Arnold Angenendt: Das Grab als Haus des Toten. In: *Grabmäler. Tendenzen der Forschung an Beispielen aus Mittelalter und früher Neuzeit*. Hrsg. Maier, Wilhelm-Schmid, Wolfgang-Schwarz, Michael Viktor. Berlin 2000. 18–21.

¹³² Henszlmann 1871. 17–18; Henszlmann Imre: *Magyarország ó-keresztény, román és átmenet stílusú mű-emlékeinek rövid ismertetése*. Bp. 1876. (A továbbiakban: Henszlmann 1876.) 41.

templom hajójának közepe táján, a mai templom szentélyének keleti részén korábbi kőfalakra bukkantak, amelyek – a közölt rajz szerint – egy kis négyzetes teret zártak körül; ebben Henszlmann Imre egy baptisterium maradványait vélte felismerni. Mivel a falak építőanyaga világosan elárulta, hogy azok nem ókeresztény vagy kora középkori épületek maradványai, Henszlmannt gazdag fantáziája arra a feltételezésre ragadtatta, hogy Szent Gellért XI. századi baptisteriumának a megújított mását találta meg, amelyet a templom XIII. századi átépítéskor kegyeleti okokból régi formájában újraépítettek (!). Henszlmann nemcsak emiatt tartotta az előkerült alapozásokat a Gellért-féle Szűz Mária-monostor maradványainak, hanem egy másik, ma már tudománytörténeti értékű hipotézise is erre sarkallta. Henszlmann 1862-es székesfehérvári ásatási eredményeit úgy értelmezte és általánosította, hogy a Szent István által alapított fehérvári bazilika erődített, négysaroktornyos templom volt. Ezt a négy tornyos alaprajzi megoldást – Henszlmann nézete szerint – utóbb a magyarországi székesegyházak Árpád-kori építői is átvették, „valóságos magyar építészeti iskolát” képezve.¹³³ Márpedig ezt az alaprajzi elrendezést a csanádi leletek nem tükrözték, amennyiben egyetlen torony maradványa sem került elő. Henszlmann ezért bizonyítottnak tekintette, hogy az új csanádi templom helyén nem székesegyház, hanem Gellért monostorát, és benne Szent Gellért szarkofágját sikerült megtalálni.¹³⁴

Ezzel szemben Dávid Katalin, figyelmen kívül hagyva azokat a megfigyeléseket, amelyek a keresztelőmedence korai keltezését kérdésessé tették, a baptisteriumot a bazilita Keresztelő Szent János-monostor tartozékának tekintette. Ez utóbbi romjaira – Dávid Katalin feltételezése szerint – a XIII. század első felében a Szent Üdvözítő társaskáptalan egyháza épült. Dávid a Szűz Mária-monostort ettől északra, a mai szerb görögkeleti templom helyén, a püspöki székesegyházat pedig még ennél is északabbra, a Maros partjára lokalizálta.¹³⁵

Helyszíni kutatásaink 2000 nyarán a fenti kombinációk leglényegesebb elemét kérdőjelezték meg. Leereszkedve ugyanis a mai templomhajó alatt kriptaszerűen meghagyott, régi falakkal határolt üregbe, nyilvánvalóvá vált, hogy az semmiképpen sem lehetett egy baptisterium földbe mélyülő medencéje, amelybe kívülről, csövön keresztül vizet vezettek.¹³⁶ Ezt a középkori szintviszonyok teljességgel lehetetlenné teszik, ugyanis – amint ez egy, 1974–1975-ben, a templom északi oldalán folytatott kutatóárkos ásatás során

¹³³ Henszlmann Imre: *A székes-fehérvári ásatások eredménye*. Pest 1864. (A továbbiakban: Henszlmann 1864.) 131; Henszlmann Imre: *Pécsnek középkori régiségei*. I. A pécsi székes-egyháznak építészete. Pest 1869. (A továbbiakban: Henszlmann 1869.) 90–97.

¹³⁴ Henszlmann 1871. 15–16.

¹³⁵ Dávid 1974. 15–21.

¹³⁶ Henszlmann 1871. 30; Henszlmann 1876. 39–41; Dávid Katalin: Szent Gellért és a csanádi püspökség. In: *Válaszúton*. Szerk. Kredics László. Veszprém 2000. (A továbbiakban: Dávid 2000.) 187.

kiderült – a föld alatt rejtőző, többszörösen átépített, részben kora Árpád-kori eredetű falmaradványokhoz tartozó járósíntek 2,25–3,25 m mélyen húzódnak, márpedig Henszlmann beszámolója szerint a „baptisterium” mélysége csak kevéssel haladta meg az egy bécsi ölet, ami azt jelenti, hogy az előkerült objektum alja semmiképpen sem mélyedhetett a középkori szint alá. Ennek fényében nem is volt meglepő, hogy alig 2 m-rel a mai hajó padlója alatt részben a középkori szint fölé emelkedő felmenő falakat, ráadásul nem is egykorú, hanem egymáshoz épült téglafalak részleteit láttunk: egy támpillérekkel ellátott egyenes falszakaszt (a kisméretű, lizénaszerű táмок szélessége 55 cm, kiugrása 38–39 cm) egy téglából falazott poligonális épületrész fala vágja el, úgy, hogy az üreg felé a fal külső síkja esik. Ezek a maradványok tehát a valóságban különböző korú egyházi épületek részletei, amelyek (kora) középkori *piscina* létre – amennyire ez ma megfigyelhető – a legkevesbé sem utalnak.

Az 1774–1975-ös ásatás során előkerültek azonban olyan további részletek is, amelyek topográfiai szempontból számunkra elsőrendűen fontosak.

A mai római katolikus templom szentélyétől észak felé húzott kutatóárokban kezdetben ritkásan jelentkező, majd észak felé érezhetően sűrűsödő sírok a templomtól mintegy 30 m-rel északra egy másik egyházi intézmény létét sejtetik. Ez utóbbi hely, a mai görögkeleti szerb templom környéke, a másik templommal együtt a domb legmagasabb pontját foglalja el, ahonnan a terep már fokozatosan lejt a település északi szélé felé, ahol áradásos időben egy régi folyómeder nyomvonala rajzolódik ki. A helyszínen az volt a benyomásunk, hogy régen a Maros nem a településtől több száz méterrel északra folyt, mint ma, hanem – legalábbis a folyó egyik ága – közvetlenül a megyeközpontnak és püspökségnek egyaránt helyet adó, elnyúlt domb alatt húzódott. Mivel a szerb templom mellett már a régi kutatás is jelzett épületmaradványokat, és ma is találhatók itt középkori faragványok – például keresztelőkkel díszített középkori sírkövek –, feltételezzük, hogy itt állt a középkori püspöki székesegyház, míg a mai katolikus templom helyén a különböző korú, részben igen korai falmaradványokban a Keresztelő Szent János-monostor, illetve a források szerint mellé épült, majd a XIV. században átépült Szűz Mária-monostor maradványait sejtjük. Adatok hiányában, Dávid Katalin véleményével ellentétben a Szent Üdvözítő egyházát nem lokalizálhatjuk ide,¹³⁷ hiszen ez a templom a település közepén sejthető térség másik oldalán is állhatott, akár a mai görögkeleti román templom környékén. A mi szempontunkból mindebből az a leglényegesebb, hogy a ma még ismeretlen fekvésű Szent Üdvözítő egyház kapcsolatát a szarkofággal nem lehet igazolni.

Az elmondottak nyomán e sorok írója – anélkül természetesen, hogy perdöntő bizonyítékokat felmutathatna – Henszlmann Imre véleményét érzi meggyőzőnek, és úgy véli, hogy a szarkofág a Szűz Mária-monostor terüle-

¹³⁷ Valószínűleg Dávid 1974. nyomán vélte úgy Kristó Gyula, hogy a Szent Üdvözítő társaskáptalan a Keresztelő Szent János-monostorra épült. *Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század)*. Főszerk. Kristó Gyula. Bp. 1994. 146.

tén került elő, lelőhelye így nem zárja ki, hogy Szent Gellért helyi kultuszával szorosan összefüggő emléket lássunk benne.

Ezek után már magára az emlékre összpontosíthatunk.

Áttekintve az eddigi eredményeket, mindenekelőtt módszertani aggályainknak kell hangot adnunk. A szarkofág értékelésekor ugyanis eddig egyetlen mozzanat, az előlapon látható kereszt kapott kulcsszerepet, úgy, hogy arról pontos rajz soha nem készült,¹³⁸ a közzétett fényképeken pedig már XX. századi, cementtel restaurált állapotában szerepelt.¹³⁹ Így, miközben a szarkofág részletei és lelőkörményei a szükségesnél jóval kisebb hangsúlyt kaptak, a döntő jelentőségű részlet mindenkor a teljes pontossággal nem ismert keresztábrázolás maradt. Ez utóbbit már Henszlmann Imre összefüggésbe hozta a magyar címer hármashalmon álló keresztábrázolásával,¹⁴⁰ márpedig ez az összefüggés – amennyiben valósnak bizonyul – lehetőséget teremt arra, hogy párhuzamainkat ne csak a keleti, hanem a nyugati keresztény művészet emlékei között is keressük, a hármashalmon álló latinkeresztek között. Ezzel két kutatási irányt és, mint még látni fogjuk, legalább két, egymástól meglehetősen eltérő keltezési javaslatot körvonalazhatunk.

Kézenfekvőnek tűnt, hogy első önálló lépéseinket a Henszlmann által javasolt irányba tegyük meg. Ekkor észre kellett vennünk, hogy a számba jöhető nyugati párhuzamok döntő többsége XII–XIV. századi sírkövekről származik.¹⁴¹ Hasonló eredményre jutottunk akkor is, amikor párhuzamainkat a magyarországi kőfaragványok, illetve a numizmatikai anyag felhasználásával kívántuk gyarapítani. E kitekintés eredményeként egy meglehetősen késői időpont körvonalazódott, ami a legszorosabban egybevágni látszott az 1361. évi adománnyal, amikor Erzsébet királyné a csanádi monostorban Gellért relikviáinak új sírt építtetett. Ebben az esetben az egyszerű díszítés a mártírsírra utaló visszafogott, szándékosan archaizáló elem lehet. Az azonosítás gyengéje, hogy a forrás márványsírról beszél, ami még a keménymész-kő fedlapra is csak nagy jóakarattal alkalmazható.

A kutatás másik lehetséges, a bizánci művészet felé tekintő iránya, illetve a már korábban ismertett történeti források ennél korábbi keltezést is megengednek. A forrásokból nyilvánvaló ugyanis, hogy Szent Gellért földi ma-

¹³⁸ A részletek tekintetében nem minősíthető pontosnak az a rézkarc, amely Henszlmann Imre rajza nyomán látott napvilágot: Henszlmann 1871. 32., 9. ábra.

¹³⁹ Răzvan Theodorescu: Byzance, Balkans, Occident dans la civilisation roumaine aux Xe–XIIe siècles. *Cahiers de Civilisation Médiévale* 15(1972) 259–282; Theodorescu, Răzvan: *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400–1400)*. Buc. 1976. (A továbbiakban: Theodorescu 1976.) 110. kép.

¹⁴⁰ „Magyarország címerén előforduló kereszthez annyiban hasonló kereszt, amennyiben az utóbbi [ti. a csanádi – B. E.] is mint az előbbi hegyen áll.” Henszlmann 1871. 32.

¹⁴¹ Azzola, Friedrich Karl: Zur Ikonographie des Kreuzes auf Kleindenkmälern des Hoch- und Spätmittelalters im deutschen Sprachraum. In: *Deutsche Inschriften*. Fachtagung für mittelalterliche und neuzeitliche Epigraphik. Worms 1986. Hrsg. Harald Zimmermann. Mainz 1987. 9–41.

radványait 1361 előtt is oltárszerű, fedlappal ellátott kőszir fogadta magába, a rajta lévő keresztnek pedig, mint látni fogjuk, más régiókban lényegesen korábbi, jól használható párhuzamait fedezhetjük fel. Abban sem lehetünk biztosak, hogy az 1361-es munkálatok során elkészült kőemlék (*tumba ... cum altari, tumba marmorea*) valóban új szarkofágot, vagy pedig a régi mártírsírt körülvevő vagy koronázó, memoriális felépítményt jelentett-e.

Feldolgozó munkánk első szakaszában, áttekintve az eddig felmerült rokonemlékeket, elbizonytalanodva észleltük, hogy a kutatás meglehetősen nagyvonalúan járt el sommás összegyűjtésük során, amikor a – mindenféle – kereszttel díszített szarkofágokat, illetve a más faragványokon is szereplő – többféle típusú – korai keresztet egyszerre kívánta értékelni. A magunk részéről ennél óvatosabb lépéseket teszünk, amikor külön vizsgáljuk a csanádi szarkofág és fedele formai párhuzamait, és külön a rajta látható keresztet.

Pogány szarkofágok keresztény újrafelhasználása bevett gyakorlat volt a Római Birodalom területén,¹⁴² erre a legjelentősebb magyarországi példa a székesfehérvári Szent István-szarkofág esete.¹⁴³ A részletek vizsgálatából az derül ki, hogy a használható párhuzamok köre térben – a tág birodalmi és időbeli határokon belül – valamelyest szűkíthető.

A csanádi szarkofághoz az Alpoktól északra közeli párhuzamot nem sikerült találni, eltekintve attól, hogy láda alakú szarkofágok – eltérő részletekkel – ezen a területen is több esetben szolgáltak X–XII. századi világi és egyházi előkelők nyughelyéül, csak jelzésként említve Matild királynő (+968) quedlinburgi és Bernhard püspök (+968) halberstadti szarkofágját,¹⁴⁴ vagy a XII. századi trieri főpapok, Ivo (+1142) és Albero (+1152) síremlékét,¹⁴⁵ gyakoribbak azonban a keskeny, vályú alakú szarkofágok¹⁴⁶ és a különféle típusú – de a csanádival össze nem vethető – keresztekkel ellátott kő-

pok. Figyelmünket a nagyobb számú emlék és a szorosabb formai kapcsolatok miatt elsősorban azon dél-európai területek felé kell fordítanunk, ahol a szarkofágfaragás gyakorlata a kora középkorig fennmaradt. Ilyen szempontból elsősorban Észak-Itália, illetve az ettől nyugatra, Franciaországon át Spa-

¹⁴² *Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi Romani nel Medioevo*. Pisa 5–12. september 1982. Hrsg. Bernard, Andreae–Salvatore, Settis. Marburg/Lahn 1984.

¹⁴³ Marosi, Ernő: Das Grab des heiligen Stephan in Stuhlweißenburg (Székesfehérvár). In: *Europas Mitte um 1000*. II. Hrsg. Wiczorek Alfried – Hinz Hans-Martin. Stuttgart 2000. 625–627; Marosi Ernő: Szent István korának képe a művészettörténet-írásban. In: *Szent István és az államalapítás*. Szerk. Veszprémi László. Bp. 2002. 307–326.

¹⁴⁴ Schubert, Ernst: Zwei ottonische Sarkophage. In: *Form und Stil. Festschrift für Günther Binding zum 65. Geburtstag*. Hrsg. Stefanie Lieb. Darmstadt 2001. 83–86.

¹⁴⁵ Schmid, Wolfgang: Zu den Grabstätten der Erzbischöfe von Trier, Köln und Mainz im 11/12. Jahrhundert. In: *Regionale Aspekte der Grabmalforschung*. Hrsg. Wolfgang Schmid. Trier 2000. 114–115.

¹⁴⁶ Az előzményekhez l. Durand-Lefebvre, M.: Les sarcophages mérovingiens de Paris. *Cahiers Archéologiques* 6(1952). 168–175; a későbbi leletekhez Weyrauch, Wilhelm–Azzola, Friedrich Karl: Der Sarkophag vom Kloster Hagen bei Lorsch. *Geschichtsblätter Kreis Bergstraße* 25(1992). 155–187.

nyolcarszázig terjedő tartományok, valamint – sokkal inkább – innen a Balkánon át Konstantinápolyig terjedő nagy területek jönnek számításba.¹⁴⁷ Aligha véletlen, hogy a csanádi szarkofág egyik párhuzamát már Henszlmann Imrének is éppen egy konstantinápolyi síremlékben sikerült fellelnie.¹⁴⁸

A csanádi szarkofág közvetlen formai előzményét azok az V–VI/VII. századi, hasáb alakú, egyszerű kidolgozású keresztény sírládák jelentik, amelyek hosszú oldalát egy vagy több álló latinkereszt díszíti. A leggyakoribbak Ravenna és Konstantinápoly műhelykörzetében, így Itálián és Kis-Ázsián kívül Isztrián és a Balkánon is gyakoriak.¹⁴⁹ Az itáliai példák között II. századi, később újrafaragott római szarkofág is előfordul, az emlékek többsége V–VI. századi, zömmel ravennai hatás alatt dolgozó itáliai műhelyek terméke (Cerignola, Genova, Ostiglia, Ravenna-Baccioforte, -Sant’ Agata, -San Francesco és -San Vitale, Trani, Troia).¹⁵⁰ Egy, a VI. században újrafaragott, oldallapján háromszög alakú talpon álló, kiszélesedő szárú latinkereszttel díszített római kori szarkofágban helyezték örök nyugalomra utóbb Gratosus (+788) ravennai érseket is (Ravenna, Sant’ Apollinare in Classe).¹⁵¹ A korai keresztény, kereszttel díszített szarkofágok sora – a teljesség igénye nélkül – további isztriai (Parenzo, Basilica Eufrosiana),¹⁵² dalmáciai (Split)¹⁵³ és konstantinápolyi¹⁵⁴ példákkal bővíthető.

Ezek a korai, V–VI. századi szarkofágok Észak-Itáliában – Ravenna és Velence környékén – továbbá a Balkánon hatással voltak a következő évszáz-

¹⁴⁷ Körner, Hans: *Grabmonumente des Mittelalters*. Darmstadt 1997. 18.

¹⁴⁸ Henszlmann 1871. 32.

¹⁴⁹ Farioli, Raffaella: Frammenti di plutei paleobizantini inediti del Museo Nazionale di Ravenna e del territorio Ravennate. *Studi Romagnoli* 14(1963). 319–333; Koch, Guntram: *Frühchristliche Sarkophage*. München 2000. (A továbbiakban: Koch 2000.) 411–415, 547.

¹⁵⁰ *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage*. I. *Rom und Ostia*. Hrsg. Deichmann, Friedrich Wilhelm. Wiesbaden 1967. II. *Italien mit einem Nachtrag Rom und Ostia, Dalmatien, Museen der Welt*. Bearbeitet von Jutta Dresken-Weiland. Mainz am Rhein 1998. (A továbbiakban: Repertorium) II. 280. (93. tábla 1.), 281. (91. tábla 5.), 315–316. (102. tábla 1–2.), 338. (103. tábla 3.), 341–343. (104. tábla 1–3.), 346–347. (104. tábla 4; 105. tábla 1.), 359. (106. tábla 2.)

¹⁵¹ Valenti, Zuchini–Bucci, Giselda-Mileda: *I sarcofagi a figura e a carattere simbolico. “Corpus” della scultura paleocristiana ed altomedievale di Ravenna*. II. Roma 1968. (A továbbiakban: Corpus II.) 61. sz.; Repertorium II. 409. (114. tábla 1.)

¹⁵² Ante, Sonja: Sarkofagi paleocristiani dell’ Istria. In: *Actas del VIII congresso internacional de arqueologia cristiana. Barcelona 5–11 octubre 1969*. Citta del Vaticano 1978. CCXIV. tábla 6.

¹⁵³ Repertorium II. 339, 354–355. (103. tábla 4–5; 105. tábla 4–5; 106. tábla 1.); Pincus, Debra: *The Tombs of the Doges of Venice*. Cambridge 2000. (A továbbiakban: Pincus 2000.) 186.

¹⁵⁴ Grabar, André: *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe–Xe siècle)*. Paris 1963. 33–42.

zadok síremlékfaragására.¹⁵⁵ Csak sajnálhatjuk, hogy ezeknek a későbbi, VIII–IX. századi, kereszttel díszített szarkofágoknak a részletes feldolgozásával még adós a kutatás.¹⁵⁶ Viszonylag kevés ilyen darabot ismerünk, néhányuk, például a siracusai kőkoporsó¹⁵⁷ pontosabb keltezését az akadályozza, hogy a lépcsőzetes talpon álló, sematikus keresztábrázoláson kívül sem további díszítés, sem pedig felirat nem található rajtuk. Sokkal fontosabbak számunkra azok a hasáb alakú ravennai szarkofágok, amelyek oldallapjait szalagfonatos keret szegélyezi, e kereten belül pedig háromszög vagy félkör alakú talpon kiszélesedő vagy volutás szárú latinkeresztek vannak (Ravenna–Museo Nazionale).¹⁵⁸ Hasonló, szalagfonatos keretben talpas, volutás végű kereszttel díszített szarkofág¹⁵⁹ rejtette magába egy bizonyos János érsek földi maradványait (Ravenna–Basilica di S. Apollinare in Classe), akit a kutatás V. János (+748), vagy – nagyobb valószínűséggel – VI. János (+784) ravennai érsekkel azonosít.¹⁶⁰ Egy másik ravennai emléken, Gregorius és felesége, Maria VIII. század végi, IX. század eleji koporsóján a felirat is utal a szarkofág oldalára kifaragott keresztre: +CRVX SCTA ADIVVA NOS IN IVDICIO / HIC REQUIESCIT IN PACE / GREGORIVS VNA CVM CONIV / GE SVA MARIA VOS QVI LEGITIS / ORATE PRO NOBI PECATORES (Museo Arcivescovile).¹⁶¹

Kereszttel díszített VIII–IX. századi szarkofágok Velencéből és környékéről is ismertek (Venezia–S. Zaccaria, Murano–SS. Maria e Donato).¹⁶² Sorsszerű, hogy IX. századi, szalagfonattal és kiszélesedő szárú latinkereszttel díszített faragvány az a muranói szarkofág is, amelybe utóbb a Csanádról Velencébe szállított Szent Gellért-ereklyét magába rejtő urnát helyezték.¹⁶³

A következő évszázadok – számunkra alapvető fontosságú – kőszarkofágjairól jóval kevesebbet tudunk.¹⁶⁴ Különösen hiányoljuk, hogy a legközelebbi párhuzamul szolgáló ravennai típusú emlékek késői horizontjáról nem tudunk úgyszólván semmit, pedig ilyen, immár nem háztető alakú, akroterionos fedéllel, hanem sima kőlappal lefedett darabok biztosan lappanganak az Észak-Itáliától Észak-Balkánig (Isztria, Dalmácia) terjedő területen, példaként említünk egy

¹⁵⁵ Koch 2000. 609.

¹⁵⁶ Vö. Koch 2000. 600.; a VII–IX. századi, kereszttel díszített, latin feliratos szarkofágokról l. még: Porta, Paola: Una lastra marmorea inedita della pieve di Montesorbo con raffigurazione di croce a treccia ed iscrizione latina. *Felix Ravenna* 7–8(1974). 219–239.

¹⁵⁷ *I Bizantini in Italia*. A cura di Giovanni Pugliese Carratelli. Milano 1992. 277., 207. kép.

¹⁵⁸ Corpus II. 64, 66. sz.

¹⁵⁹ Uo. 60. sz.

¹⁶⁰ Koch 2000. 602.

¹⁶¹ Corpus II. 62. sz.

¹⁶² Dorigo, Wladimiro: *Venezia Origini. Fondamenti, ipotesi, metodi*. Milano 1983. II. 650, 666–667. l., 401–404, 433–438. kép.

¹⁶³ Niero, Antonio: *La basilica dei SS. Maria e Donato in Murano*. Padova é. n. 55; De Biasi, *Toponomastica a Murano*. Venezia 1983. 62.

¹⁶⁴ E kutatások hiányosságairól l. Feld, Otto: *Mittelbyzantinische Sarkophage*. *Römische Quartalschrift* 65(1970). 1–2. 158–159. és köv.

torcellói, lapos fedelén felirattal ellátott, díszítetlen kőládát. Keltezésüket, konkrét régészeti megfigyelések hiányán túlmenően, megnehezíti, hogy a régi formákat később is utánozták,¹⁶⁵ a spoliumként újra felhasznált császárkori szarkofágok pedig bizonyos mértékig eleve behatárolták az átfaragás és díszítés lehetőségeit. A középkori sírládafaragás két új tendenciáját a bizánci szarkofágok kapcsán fogalmazta meg a kutatás. A korábbi, vésővel csak lenagyolt felületű sírládák helyett fokozatosan simára kidolgozott faragványok jelentek meg, a háztető alakú, akroterionos fedeleket pedig sima kőlapok kezdték felváltani, annyira, hogy a XI. században már a kijevei S. Sophia-templom két nyeregtetős szarkofágja számít kivételnek.¹⁶⁶ Ez utóbbiakat, különösen a Jaroszlávnak (+1054) tulajdonított kijevei szarkofágot, további a Bizánci Birodalom törzsterületének analóg emlékeit egyéb részleteik is eltávolítják a csanádi szarkofágtól. Ilyen eltérő részlet a hosszú szarkofágoldalak árkádos fülkékre, illetve mélyített, keretelt mezőkre osztása és, ezzel összefüggésben, a kőládák aljának és peremének profilált kialakítása. Hasonlóképpen nem mutatnak szoros rokonságot a lapokból összeállított balkáni emlékek¹⁶⁷ sem.

Mindent összevetve, a gondosan faragott és nem korrodálódott felszínű, sima kőlappal fedett csanádi szarkofág a ravennai típusú szarkofágok kései horizontjához áll közel. Kutatásaink során nem talákoztunk olyan mozzanattal, amely az Árpád-kor korai vagy középső időszakánál (XI–XII. század) későbbi keltezést indokoltta ténne.

A fent áttekintett síremlékek azt tanúsítják, hogy kőszarkofágba általában kiemelkedő jelentőségű személyeket temettek. A csanádi faragvány részletei azt is elárulják, hogy ez a kőláda a templomon belül kiemelt helyen állhatott. Alját laposvésővel igen szépen, simára faragták, ami arra utal, hogy a tárgyat pontos illesztési felülettel kő posztamensre állították. Mivel rontott hátoldala nem volt látható – ellenkező esetben nyilván simára faragták volna a felületét –, minden bizonnyal fal előtt állhatott. Mint említettük, a templom falához állított szarkofág fölé utóbb készülhetett valamiféle íves, fülkeszerű felépítmény (Grabbogen), mint pl. a trieri Ivo- és Albero-féle síremlék esetében.¹⁶⁸ A csanádi szarkofágfedél letisztítása és vizsgálata azt mindenképpen kizárja, hogy közvetlenül a fedélre támaszkodó ívvel számoljunk, mint a fenti példák esetében, olyan megoldást

¹⁶⁵ Koch 2000. 600–605.

¹⁶⁶ Grabar, André: *Sculptures byzantines du Moyen Âge*. II. (XIe–XIVe siècle). Paris 1976. 29.

¹⁶⁷ Moutsopoulos, Nikolas C.: Le tombeau du tsar Samuil dans la basilique de Saint Achille a Prespa. *Études Balkaniques* 3(1984). 114–126. Az adatért, a középbizánci kor balkáni szarkofágjaira vonatkozó más irodalmi hivatkozásokkal együtt Takács Miklós kollégámnak mondok köszönetet.

¹⁶⁸ Schwarz, Michael Viktor: „Flet Roma, flet undique Trevir.” Grabmalstiftungen und Grabmal des Trierer Erzbischofs Albero (1131–1152): Sepulkrale Repräsentation nach dem Investiturstreit. *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 51(1998). 11–31. (A továbbiakban: Schwarz 1998.) (az Albero-síremlék modern kori kiegészítésének problémaival), 161/1–2. kép.

azonban elvben mérlegelhetünk, ahol az ív közrefogja a szarkofágot, úgy, ahogy az például a conques-i Bego apát (+1107) síremléke esetében történt.¹⁶⁹ Ez – ha valóban készült ilyen építmény a szarkofág fölé – arra is magyarázatot adna, miért nem kellett az oldallapokat is a főoldalhoz hasonló simaságúra faragni, illetve miért borította vastag habarcsréteg a szarkofágot, amikor megtalálták.

Csanádi kutatásaink egyik meglepő részeredménye a szarkofágon lévő kereszthez kapcsolódik. A sérült, korábban részben cementes habarccsal borított faragás gondos letisztítása után világossá vált, hogy a kereszt nem hármashalmon áll, ezt a látszatot csupán az kelthette, hogy a kereszt félköríves talppal támaszkodik a sziklás hegy tetejére. Ennek fényében figyelmünk joggal fordulhatott a viszonylag kései, hármashalmon álló keresztektől a közelebbi párhuzamot kínáló, de jóval korábbi bizánci győzelmi keresztetek felé.

A kereszt a csatára készülő Nagy Konstantin legendás látomása és az ezt követő, Róma előtt Maxentius társascsászár fölött aratott diadal (312) nyomán vált győzelmi jelvénné. Ilona anyacsászárné, Konstantin anyja 326-ban jeruzsálemi zarándokútra indult, hogy megtalálja Krisztus keresztjét. A Golgotán csodás módon május 3-án meglelt kereszt (*inventio crucis*) helyén a császár 335. szeptember 13-án felszenteltette a Szent Sír-templomot, és szeptember 14-én felállították a keresztet a hívők számára (*exaltatio crucis*).¹⁷⁰ Az Ilona császárné által megtalált Krisztus-kereszt nagyobbik része Jeruzsálemben maradt, ahol a város legnagyobb ereklyéjeként őrizték.¹⁷¹ A Golgotára 440 körül II. Theodosius ékkövekkel díszített keresztet állíttatott,¹⁷² amely II. Tiberius (578–582) korától a bizánci uralkodók solidusain is helyet kapott és középkori zarándoklatok célpontjává, illetve ikonográfiai archetípussá vált. A hegycsúcson álló, kiszélesedő szárú, díszes latinkeresztetek, a hegy alján fakadó négy paradicsomi folyóval Krisztus és az Egyház győzelmének jeleként magányosan az apszis közepén, vagy többalakos kompozíciók középpontjában az V–VI. századtól a IX. századig az apszismozaisok (a jeruzsálemi Szent Sír-templom Ádám-kápolnája,¹⁷³ Bethlehem, Születés temploma,¹⁷⁴ Nola-Cimitile,¹⁷⁵ S. Apollinare in Classe¹⁷⁶, Róma, S.

¹⁶⁹ Aubert, M.: *L'église de Conques*. Paris 1954. 45; Schwarz 1998. 15., 6. kép.

¹⁷⁰ Vossen, Rüdiger-Röder, Alexander-Vossen, Gabriele: *Das Kreuz. Lebensbaum oder Marterpfahl?* Bonn 1997. 20–21.

¹⁷¹ Casartelli Novelli, Silvana: Segno salutis e segno 'iconico': della »invenzione« constantiniana ai codici astratti del primo altomedioevo. In: *Segni e riti nella chiesa altomedievale occidentale*. I. Spoleto 1987. (A továbbiakban: Casartelli Novelli 1987.) 121.

¹⁷² Egyes kutatók feltételezik, hogy a Golgotán már a II. Theodosius-féle ékköves kereszt előtt is állt egy kevésbé díszes kereszt, vö. Grabar, André: *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*. Paris 1946. II. 188. és Dinkler, Erich: Bemerkungen zum Kreuz als Tropaion. In: *Mullus. Festschrift Theodor Klauser. Jahrbuch für Antike und Christentum*. Ergänzungsband 1. Hrsg. Stüber Alfred – Hermann Alfred. Münster/Westfalen 1964. (A továbbiakban: Dinkler 1964a.) 71.

¹⁷³ Casartelli Novelli 1987. 21. kép; Ihm, Christa: *Die Programme der christlichen Apsismalerei*. Stuttgart 1992. (A továbbiakban: Ihm 1992.) 90., 24. kép.

¹⁷⁴ Ihm 1992. 77–78., 15. kép.

¹⁷⁵ Ihm 1992. 80., 16. kép.

¹⁷⁶ Dinkler, Erich: *Das Apsismosaik von S. Apollinare in Classe*. Köln–Opladen 1964. (A továbbiakban: Dinkler 1964.)

Pudenziana¹⁷⁷ és Ss. Nereo ed Achilleo¹⁷⁸), a szentföldi eredetű, VI. századi kerámia ampullák,¹⁷⁹ különféle elefántcsont-faragványok¹⁸⁰ és ötvösművek¹⁸¹ központi elemét képezték. Az ötvösmunkák közül különösen fontos egy IX. századi, hiányosan és csak kora újkori rajzban fennmaradt ezüst ereklyetartó, amelyet Einhard, Nagy Károly életrajzírója készíttetett a maastrichti S. Servatius-apátság számára. A mű felső része egy kereszt volt, amelyet donátora miniatűr diadalívet mintázó talapzatra állíttatott (csak a talapzatról maradt ránk XVII. századi rajz és leírás), és az örök győzelem jelét, a keresztet magasztaló feliratot vésetett rá: AD TROPÆUM ETERNÆ VICTORIÆ SUSTINENDUM EINHARDUS PECCATOR HUNC ARCUM PONERE AC DEO DEDICARE CURAVIT.¹⁸² E keresztípus rendszeresen felbukkan a ravennai típusú szarkofágok oldallapján¹⁸³ és megtalálható több kora középkori templom faragott részletein (Konstantinápoly–S. Sofia,¹⁸⁴ Ravenna–S. Vitale,¹⁸⁵ Velence–San Marco¹⁸⁶) is. Bizáncban a lépcsős talapzaton álló, kiszélesedő szárú kereszt formája rögzült; ez a változat

¹⁷⁷ Dinkler 1964. 19. kép; Ihm 1992. 76.; Belting-Ihm, Christa: Zum Verhältnis von Bildprogrammen und Tituli in der Apsisdekoration früher westlicher Kirchenbauten. In: *Testo e immagine nell' alto medioevo*. II. Spoleto 1994. 839–884., 1. kép.

¹⁷⁸ Belting, Hans: Der Einhardsbogen. *Zeitschrift für Kunstgeschichte* 36(1973). 93–121. (A továbbiakban: Belting 1973.)

¹⁷⁹ Grabar, André: *Ampoules de Terre Sainte (Monza–Bobbio)*. Paris 1958; Christe, Yves: *La vision de Matthieu (Matth. XXIV–XXV). Origines et développement d'une image de la Seconde Parousie*. Paris 1973. (A továbbiakban: Christe 1973.) 15–16; Ihm 1992. 83–88.

¹⁸⁰ A milánói Dómkincstár ötrészes, V–VI. századi, Észak-Itáliában készült elefántcsont diptychonjához: Volbach 1976. 84., 63. tábla; a velencei Museo Archeologico elefántcsont capsellájához: Casartelli Novelli 1987. 20. kép.

¹⁸¹ A gradói ezüstszelence, az I/V. századtól fokozatosan a VI. századig kitolódó keltezésel: Zovato, Paolo Lino: La capsella argentea di Grado con le immagini „clipeatae”. *Aquileia Nostra* 23(1952). 18–26; Cechelli, Carlo: *Il trionfo della Croce. La croce e i santi segni prima e dopo Costantino*. Roma 1954. (A továbbiakban: Cechelli 1954.) 30. kép; Elbern, Victor H.: Ein christliches Kultgefäß aus Glass in der Dumbarton Oaks Collection. *Jahrbuch der Berliner Museen* 4(1962). 35., 14. kép. A VI. századi berezovói (Ny-Szibéria) tálhoz: Toynbee, J. M. C.–Painter, K. S.: *Silver Picture Plates of Late Antiquity: A. D. 300 to 700. Archaeologia or Miscellaneous Tracts Relating to Antiquity* 108(1986). 50., 26. tábla b. A canoscioi, úgyszintén VI. századra keltezett tálhoz: Volbach, Wolfgang Fritz: Il tesoro di Canoscio. In: *Ricerche sull'Umbria tardo-antica e preromanica*. Atti del II Convegno di Studi umbri. Gubbio, 24–28 maggio 1964. Gubbio 1965. 311, 315., 19. kép. Az utóbbi adatkért Vida Tivadar kollégámnak tartozom köszönettel.

¹⁸² Belting 1973; Christe 1973. 36–37.

¹⁸³ A négy paradicsomi folyó forrásául szolgáló kiszélesedő szárú latin kereszt, a kereszt előtt álló Agnus Dei alakjával bővítve a ravennai Mausoleo di Galla Placidia 5. századi szarkofágján: Francovich, Géza de: Studi sulla scultura Ravennate. I. I sarcofagi. *Felix Ravenna* 79(1959). Fasc. 28. 10–15.

¹⁸⁴ Casartelli Novelli 1987. 76. kép.

¹⁸⁵ Dinkler 1964a. 72.

¹⁸⁶ A velencei San Marco-székesegyház V–VI. és X–XI. századi keresztábrázolásaihoz I. Zuliani, Fulvio: *I marmi di San Marco*. Venezia 1970. 40–53.

olyan viszonylag késői emlékeken is felbukkan, mint Jacopo (1229–1249) és Lorenzo (1268–1275) Tiepolo, illetve Marino Morosini (1249–1253) velencei dózse szarkofágja.¹⁸⁷ Egy másik kései emlék, a négy folyóval tagolt hegyes csúcon álló, drágakövekkel díszített kereszttel, a római S. Giovanni in Laterano XIII. századi falfestményén maradt fenn.¹⁸⁸

Úgy tűnik, hogy a csanádi keresztábrázolás a most vázolt ikonográfiai típus viszonylag kései példái közé tartozik. Erre utalhat az előképeknél lényegesen naturalisztikusabban kifaragott sziklás hegycsúcs és – ha helyesen ítéljük meg a töredékes ábrázolást – a négy paradicsomi folyó hagyományos ábrázolásától eltérő, vízfolyást szimbolizáló hullámos vonalak a hegycsúcs alatt fülkeszerűen kivésett íves mélyedésben. Jóllehet ezek a mozzanatok nem alkalmasak az éles keltezésre, azt valószínűsítik, hogy a csanádi kőláda semmiképpen nem lehet valamilyen, Gellért korát megelőző *spolium*, miként az is gyanítható, hogy a rajta lévő kereszt kifaragása korábban történt, mint az 1361. évi adomány és az ereklyék átrendezése. Amennyiben eligazító erejű e kérdésben a legközelebbi magyarországi emlék, a székesfehérvári szarkofág példája, nem lehetetlen, hogy Gellért 1083. évi kanonizációja nyomán készült ereklyesír legfontosabb tartozékával állunk szemben.

A csanádi keresztábrázolás a szarkofágban eltemetett személy keresztény voltának jelzésén túlmenően a fenti előképek kapcsán már részletesen vázolt ikonográfiai programot hordozza. A II. Theodosius-féle *crux gemmata* emlékeztető kiszélesedő keresztszárak és a Golgotát, illetve a Paradicsom hegyét idéző talpazat egyértelműen a győzelmi keresztek közé sorolja. A korábbi kutatás ebben a velencei származású Gellért személyes hatását látta, aki a San Marco-székesegyház XI. századi keresztábrázolásait közvetítette volna a Kárpát-medence felé.¹⁸⁹ Megtoldhatnánk ezt azzal is, hogy az eredetileg jeruzsálemi zarándokútra készülő Gellért¹⁹⁰ bizonyára jól ismerte az ottani Szent Sír-templom Szent Kereszt-ereklyéjének képi ábrázolásait, ha nem kellene számolnunk egy, Gellért személyénél és példamutatásánál általánosabb érvényű körülménnyel, a középkori Dél-Magyarországon hangsúlyosan jelentkező észak-italiai és dalmáciai hatások problémakörével is.

A székesfehérvári szarkofággal ellentétben a csanádi kőláda és fedele biztosan nem azonos kőből, nem ugyanott és feltehetően nem is azonos időben készült. Véleményünk szerint a fedlap a korábbi, amely eredetileg – ha ezt majd közzetani vizsgálatokkal is sikerül igazolni – akár pannóniai eredetű is lehet, mint Gellért első, pesti sírját fedő, talán szintén római eredetű faragvány. Amennyiben a Pestről Csanádra történt átvitelkor Gellért holttestével együtt ezt is magukkal

¹⁸⁷ Pincus 2000. 22–28, 53.

¹⁸⁸ Cecchelli 1954. 56. kép.

¹⁸⁹ Gerevich 1938. 159: „Velencét idézi emlékezetünkbe az 1868-ban Csanádon talált kőkoporsó, melyről Henszlmann nem ok nélkül gyanította, hogy Szent Gellértnek Budáról oda szállított teteme számára készült. Egyszerű lapján a kereszt stilizálása és elhelyezése a San Marco XI. századi szószékének hasonló részletével rokon, ami a velencei származású szent vértanú sírján természetes is.” Ugyanezt a véleményt osztotta utóbb Răzvan Theodorescu is, Theodorescu 1976. 107.

¹⁹⁰ Legenda minor: „placuit Dominicum visitare sepulchrum.” SRH II. 471.

vitték, érthetővé válik a Gellért-legendák elbeszélése arról, hogy a hívek különlegesen nagy súlyt hordoztak. Ha így volt, Gellértet eredetileg kőlappal fedett sírgödörbe helyezték, és csak később – minden bizonnyal az 1083. évi felemelés és szentté avatás után – helyezték maradványait kőszarkofágba, amelyet a régi kőlappal lefedtek. Így az egymásra fekvő kőfelületek méretbeli eltérése is természetes magyarázatot nyer.

Az elmondottak nyomán úgy véljük, hogy a csanádi szarkofág valóban Szent Gellért középkori kultuszával áll kapcsolatban. Két különböző korú és eredetű emlékből tevődik össze, közülük a fedlapot korábbinak, a kőládát valamivel későbbinek tekintjük. Mindez természetesen nem bizonyítható minden kétséget kizáró módon, hiszen, mint tanulmányunk során többször is jeleztük, egy évszázadokon át használt szarkofágtípus igen visszafogottan díszített, felíratot és részletesebb lelkörölményeket nélkülöző példányával állunk szemben, melynek legjobb párhuzamait az észak-itáliai rokonemlékek között ismerhettük fel. Csak remélhetjük, hogy a csanádi római katolikus templom környékén újrainduló hitelesítő ásatások a szarkofág további kutatásához nyújtanak majd tanulságos megfigyeléseket.

Benkő Samu

Kossuth Lajos és Bolyai János

Egyazon évben, 1802-ben születtek. Az élete csúcsán kormányzó elnöki címet viselő politikus szeptember 19-én látta meg a napvilágot a Zemplén vármegyei Monoron, a katonai ranglistán mindössze századosi rangig magát felverekedő mérnökkari tiszt az erdélyi magyar kultúra izmosodásában magának központi helyet kiküzdő Kolozsvárnak december 15-én lett a szülöttje.

A két jeles férfiú születési évét a mi tájainkon az is emlékezetessé teszi, hogy ebben az időben tárta ki ajtaját az olvasni vágyó közönség előtt a marosvásárhelyi Teleki Téka, Teleki Sámuel udvari kancellár páratlan gazdagságú gyűjteménye, melynek olvasószobája sok boldog órát szerzett a Bolyai-aknak – az apának és a fiúnak egyaránt –, boldogságban egyébként nem bővelkedő életük munkás napjaiban.

Kossuth Lajost és Bolyai Jánost nem csupán születési évük rokonítja, hanem alma matereik, szellemi bölcsőhelyeik hasonló módon formálói és megalapozói voltak tudásuknak és erkölcsüknek. A magyar iskolatörténeti múlt két jeles intézményéről, a sárospataki és a marosvásárhelyi Református Kollégiumról van szó.

Sárospatak református kollégiumát 1671. október 20-án kiűzték ősi fészből, tanárai és diákjai 44 esztendeig az erdélyi fejedelmi székvárosban, Gyulaféheváron találhattak otthonra. 1716-ban azonban Gyulaféhevárról is távozniuk kellett; rövid ideig a közel Boroskrakkóban húzódtak meg, majd 1718-ban a diákok tanáraik vezetésével fekete zászlóval Marosvásárhelyre vonultak. Az 1557-ben létesített partikula a vándorló iskolát befogadta. Jeles iskolatörténetében Koncz József leírja, hogy az erdélyi református egyház főtanácsának kiküldöttjei a városi tanáccsal megegyezve összehívták mindkét iskola tanulóifjúságát, tanítóit és tanárait a régi iskola udvarára és „az uralkodónak a sárospatak–gyulaféhevári vándor kollégiumnak Marosvásárhelyt örökre leendő megállását, letelepedését tárgyazó határozatát ünnepélyesen kihirdették. A két iskola egyesülése április 30-án – szombaton – ténnyé vált, s ez által a székely főváros egy felsőbb nevelő intézetet nyert.”¹⁹¹

A vásárhelyi iskola rangemelése minden áldásával sem tudta feledtetni a Patakról jöttekkel a Bodrog-parti emlékeket. Már a krakkói száműzetés idején egy-két tanár, diák hazatért; sok megpróbáltatás után, az iskola 1742-től lassan kezdte visszaszerezni kollégiumi rangját.

Ha a vásárhelyi Református Kollégium a XIX. század első felében Bolyai Farkas tanári működésének köszönhetően a matematikai oktatásnak lett kiüntetett otthona, Sárospatak a jogtudományi képzésnek vált elsőrendű magyar intézményévé. 1793-ban állították fel a jogi tanszéket, s arra a szaktudománya fejlődésére óriási hatást gyakorló Kövy Sándort hívták meg. Min-

¹⁹¹ Koncz József: *A marosvásárhelyi evang. reform. kollégium története*. Marosvásárhely 1896. 165.

den kézikönyv megemlíti, hogy a kitűnő professzornak olyan tanítványai voltak, mint Csokonai Vitéz Mihály, Kossuth Lajos, Szemere Bertalan. Jókai Mór korszellemet gerjesztő egyéniségként örökítette meg alakját. Kossuth Eperjesen folytatott tanulmányok után Kövy tanítványaként Sárospatakon gyarapította jogtudományi ismereteit.¹⁹²

A két férfiú – Kossuth és Bolyai – születésüknél fogva századuk gyermekei. Ez azt jelenti, hogy bőven megmerítkeztek az előző, a XVIII. évszázad eszmevilágában, a felvilágosodásban és egész életművükre rányomta bélyegét a XIX. század korstílusa: a romantika. Persze annak következtében, hogy Bolyai János 58 évet élt, Kossuth pedig 92-t, sírba dőlésük idejére más és más tapasztalati anyaggal ítélték meg századukat.

Életüket mindketten az „értelem boldogító világossága” bűvöletében tájolták be. A jogász-műveltségű Kossuthot elsőrendűen a közügyek foglalkoztatták, a hadmérnök képzettségű Bolyait a megoldatlan matematikai problémák sarkallták intellektuális erőfeszítésre. Hatalmas becsvágy tombolt bensejükben, de elhivatottságuk tudatában sohasem önző egyéni érdek, hanem a „közüdv” szolgálata volt lépteik irányítója. Kossuthot szenvedélyesen érdekelték a mindennapok közéleti (politikai) eseményei, Bolyai viszont bevallja, hogy kevésbé foglalkoztatták szűkebb vagy tágabb környezetének éppen aktuális történései. Gondolkodásukat azonban egyformán befolyásolta a történeti összefüggéseket firtató kíváncsiság és a megtapasztalt történelmi adottságokkal való elégedetlenség. Mindketten magyar nemesi családból származtak, erre büszkék voltak, de kérlelhetetlen szigorral vonták felelősségre osztályukat és a humánus nevében mondtak felette ítéletet. A jövőt nem tudták elképzelni *gyökeres* társadalmi változások nélkül, és életképzetükből következően elméleti, illetőleg gyakorlati válaszokat adtak a társadalmi mozgások nyomán felmerülő kérdésekre.

Kossuth történetbölcseletileg is felkészült gyakorlati közéleti ember, politikus volt, Bolyai viszont az egész emberiség gondjával-bajával bíbelődő utópista gondolkodó.

Szóba hozva az utópizmust, nyomban le kell írnom, hogy az emberiség boldogságkeresésének ez a Morus klasszikus művével kezdődő fejezete a magyar nyelvgyakorlatban nem a korai szocialisztikus nézetek felbukkanásához kapcsolódik. Azoknál korábbi, a felvilágosodás eszméi térhódításának egyik folyómánya.

Amikor ünnepeltünk 1970-ben, igen szűk publikálási lehetőségek közepette a kolozsvári *Utunk* című hetilap hasábjain közzé tette Gyulay Lajos naplójegyzeteit Charles Fourier „szisztémájáról”, forrásközlése bevezető sorában ezt írta: „Ha minden ember a boldogságra vágyik, gondolkodóink legnemesebbjei az egész emberiség boldogításának útját keresik-kutatják. Közöttük vannak az utópista szocializmus képviselői: Saint-Simon, Owen, Fourier, akik a felvilágosodás filozófiai alapján állva magyarázzák a gazda-

¹⁹² Barta István: *A fiatal Kossuth*. Bp. 1966. 11–12.

sági jelenségeket, és megállapítják, hogy a tőkés rend ellenkezik az emberi természettel.¹⁹³ A boldogságkeresés erdélyi emlékeit szemrevételezve Csetri Elek a vizsgálódás fonalát azon időtől kezdődően veszi fel, amikor Erdélyben a XIX. század első felében olvasmányélmények alapján többen is írnak az utópista szocializmusról, mint a magántulajdont elvető társadalmi berendezkedésről.

Latin eredetű utópia szavunkat a magyar szótárirodalom a XVIII. század végétől kezdődően adatolja és korai használói között említi a magyar regény megteremtésében úttörő szerepet játszó erdélyi író, Jósika Miklóst.¹⁹⁴ Ő ugyanis 1836-ban megjelent *Abafi* című regénye *Toldalékában* a szépirodalmi alkotás erkölcsi dimenzióját, a költői igazságszolgáltatást hozza szóba és ebben a vonatkozásban a művészi teremtő folyamat két lehetséges változatát különbözteti meg: „Az erkölcsi határt a költő vagy a valóságos világtól vagy egy képzeletből, létezőnél jobb- vagy rosszabból meríti. Vannak, akik egy világot teremtenek, mely nem volt, nem is lesz. Tervök csalódáson alapul, s egy szeszélyes utópiának képzelt eseményeiből kívánnak erkölcsi határt előteremteni.” Az utópia fogalmát emlegető, azt magyarázó elmélkedés azzal a tétellel fejeződik be, hogy „a valóságos világból, vagy egy ahhoz hasonlóbból merített világ – és életszerű képek mindig biztosabbak”, mint „a fellegekből leköltöztetettek”.¹⁹⁵

Jósikának ez az irodalmi-esztétikai vétetésű megállapítása egyezik a magyar reformkor nagyjainak a vélekedésével. Csetri Elektől hallottuk Kossuth Lajos halála századik évfordulóján tartott előadásában ezeket a szavakat: „Kossuth és Wesselényi Széchenyivel együtt a reformkor teoretikusai.”¹⁹⁶ Ezt a magvas megállapítást azzal toldhatjuk meg, hogy noha a boldogságkeresésnek – mind nemzeti, mind általános emberi tekintetben – mindhárman a megszállottságig elkötelezett hívei voltak, az utópisztikus „tökélyességnek” a lehetőségét kizárták elméleti fejtegetéseikből és a jövő sejtetésének ezt a változatát távol tartották politikai gyakorlatuktól.

Az erdélyi reformmozgalom feladatait összefoglaló, *Balítéletekről* című könyvében Wesselényi Miklós a *közboldogságról* ezt írja: „Más láncok engem e világhoz nem csatolnak, csak hazám boldogsága s az emberiség szent ügye.” S arra a kérdésre, hogy ezt milyen úton lehet elérni, így válaszol: „Én hazám boldogságát egyedül a nemzetiség értelmi művelődésétől s terjedésétől remélem.”¹⁹⁷ A lelki műveltség szüli a hatalmat és egyedüli kútfeje a nemzet meggazdagulásának. A „dicső méltóságában” munkálkodó ember „minél többekkel, közösen” ismeri fel cselekvési lehetőségeit, annál inkább lesz birtokolója az isteni eredetű képességnek, a *teremtő erő*nek: „Valamely nemzet-

¹⁹³ Csetri Elek: Gondolatok a fourierizmusról. Gyulay Lajos naplójegyzeteiből. *Utunk* (XXV)1970. 37. sz.

¹⁹⁴ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk. Benkő Loránd, III. Bp. 1976. 1043.

¹⁹⁵ Jósika Miklós: *Abafi*. Szerk. Bernád Ágoston, Buk. 1965. II. 109–111.

¹⁹⁶ Csetri Elek: Kossuth és Wesselényi. In *Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben*. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület emlékülése. (ETF 219.) Kolozsvár 1994. 7.

¹⁹⁷ Wesselényi Miklós: *Balítéletekről*. Bukarest (Lipcse) 1833. 297.

nél a többség eszmél, gondolkodik –, hol a tudományos művelődésre mód, a hasznos találmányokra inger van –, hol a lélek kifejlődése útját homály nem borítja, vagy sorompók nem zárják: ott a szabad gondolkodás, annak szabad kifejezése s másokkali közlésének véde alatt kifejlődnek a lelki erők, s az ember, maga dicső méltóságában jelen meg, amint *földi teremő* (kiemelés tőlem B. S.), tenyész, virágzik minden kezei közt, éled minden körében.”¹⁹⁸

Kossuth ennél is konkrétabban fogalmaz. Hűtlenségi perének a tárgyalásán a neki tulajdonított szélsőséges elképzelések vádjával szemben kijelenti, hogy politikai programja a valóságra épül, sohasem absztrakcióra vagy éppen utópiára. Morus *Utópiájától* is elhatárolja magát. Önérzetesen állítja, hogy „esze is van annyi, hogy mi legyen jó, hasznos és üdvösséges Magyarországnak, arról meggyőződését korántsem Morus *Utópiájából* meríti, s fogja mindig meríteni, hanem Magyarországnak azon helyzetéből, melyben van, s melybe azt nyelve, népszokása, alkotmánya és diplomáciai szövetkezései tették. És ezért az alperes a haszontalan, üres teoriákkal soha nem foglalatostkodott, sőt örökké azt szerette mondani: a status tudomány a legpositivusabb tudomány a világon, mert a faktorokat, melyekkel sokszorozunk, nem teremthetjük, hanem vennünk kell, amint előttünk vannak. Balgata magyar politikus, ki azzal törekszik, mi volna jó in abstracto; azzal törekdjék, mi jót lehet tenni azon országban, amely olyan, aminő.”¹⁹⁹

Széchenyi István is szembesíti a maga eszmevilágát az utópizmustal és éppen a Kossuth Lajossal vitatkozó *A kelet népe* című könyvében tűzi tolla hegyére nemcsak az utópiát, mint fogalmat, hanem a „hóbortos utópistákat” is, akik „anti-oeconomia-politikai elvet csepegtetnek az irgalom szent szavánál fogva a népbe”.²⁰⁰

Bolyai János sokezer oldalas boldogságkereső kéziratot hagyatékában nem találjuk az *utópia* szót; azt a világot, amelyet elképzel és amelynek jogi és igazgatási körvonalait felrajzolja „tökélyes közállomány”-nak nevezi, a megvalósítására vonatkozó, enciklopédikus ismeretekre kiterjeszkedő művének pedig az *Üdvtan* címet adja.

A készülő nagy műnek a címlapját is sokszor megtervezi, előszavának írásába sokszor belefog (a legtöbbször abbahagyja), ajánlást is többet megfogalmaz. A tekintélyes nevek között a Kossuth Lajosé nem fordul elő. Kézírtaiban imitt-amott felbukkan Kossuth neve, de 1848 előtt rokonszenve Széchenyi felé húzza. Kossuth feltehetően akkor értesült a matematikával foglalkozó nyugalmazott mérnök-századosról, amikor a honvédség toborzása idején Dobolyi Sándor marosvásárhelyi ügyvéd, országgyűlési képviselő megemlíthette előtte a nevét. Erre abból a levélből következtethetünk, melyet

¹⁹⁸ Uo. 109.

¹⁹⁹ Kosáry Domokos: Kossuth fogsága. Klny. *Magyarságtudomány*. II. évf. 3–4. sz. 240.

²⁰⁰ Széchenyi István: *A kelet népe*. Pest 1841. 259–261.

Dobolyi írt Bolyai Jánosnak azzal a felszólítással, hogy lépjen be a formálódó seregbe.²⁰¹

A betegsége miatt korán nyugdíjazott Bolyai Jánost az 1848-as esztendő forradalmi eseményei meglehetősen esendő egészségi állapotban találják. De évek óta változatlan az a meggyőződése, hogy a társadalom megérett a gyökeres változásokra, viszont abban is régtől fogva megállapodott a vélekedése, hogy a nemesség uralta társadalmi berendezkedést nem *erőszakkal*, forradalom útján, hanem okosan átgondolt *reformokkal* kell átalakítani. Hovatóvább betegen is úgy érzi, hogy be kell kapcsolódnia az eseményekbe. 436. számmal leltározott marosvásárhelyi feljegyzésén ezt olvassuk: „NB. 1848-ban még a fél-holtnak is kell éledeznije! A szép kinézés miatt! Még *sokkal* inkább, potentirozodva (hatványozódva) az én tanom által.”

A tavaszi hadjárat és nem utolsósorban az 1849. április 14-ének a debreceni eseménye: a magyar függetlenség kimondása és a Habsburg–Lotharingiai ház trónfosztása tette serkentő. Asztalhoz ül és „Nagyon Mélyen Tisztelt Országos Kormányzó Elnök Úr!” címmel terjedelmes beadványt fogalmaz Kossuth Lajosnak. Sokat dolgozik rajta; több változatot vet papírra. A legkidolgozottabb fogalmazvány végén ott a keltezés: „Maros-Vásárhelyt Június 15-én 1849-ben” és az aláírás: „Bolyai János mp. volt császári királyi, s már magyar nyug-díjas százados”²⁰² A beadvány fogalmazója arra kéri a kormányzó elnököt, hogy fogadja kegyesen egy őt „igazán bensőleg és hová-tovább nőttön növe tisztelő, ámbár eddig még ismeretlen s hízelegni nem tudó egyénnek is ezen – bár is – én sem költő, sem szónok nem lévén – csak egyszerű hímezetlen szókkal őszinte rövid nyilatkozatát.” Képesnek érzi magát, hogy hazájának „méltatást érdemlő szolgálatot tegyen”, ezért vállalkozott az emberi tudás enciklopedikus összegezésére és főleg annak tüzetes kifejtésére, hogy „miképpen lehessen és kellessék az üdvös életre közértelemmel eljutni”. Fölajánlja „tökélyes állam-tanának” a kormány hivatalos lapjában, a *Közlönyben* való közzétételét. Őrnagyi ranggal szeretne kormánytanácsos lenni, hogy – amint írja – „amikor és mennyire gyengélkedő egészségemtől kitelik, s amely tárgyban akár Kormányzó Elnök Urunk által vélemény-adásra fölszólítatom, akár magam célszerűnek találom fölszólalni: akkor és azon tárgyokban tegye meg részemről is a kitelhetőt. E lépésre engem valóban nem ön-érdek, hanem a köz-ügy szentsége s komoly, érett megfontolás mozdít, buzdít és vezérel, látván azt, hogy ha valaha, éppen most van célszerűbb hely és alkalom szerény föllépésemre, és életem fáradozásai gyümölcseivel a Tisztelt Közönségnek kedveskedni.”²⁰³

A beadvány keltezése és a világosi fegyverletétel között még két hónap sem telt el. Azt sem tudhatjuk, hogy a beadvány tisztázata elkészült-e, de az

²⁰¹ Cselényi Béla: Bolyai János élete. In: *Bolyai János élete és műve*. Buk. 1953. 51.

²⁰² *Bolyai János marosvásárhelyi kéziratai*. I. *Fogalmazványok a Tanhoz, illetőleg az Üdvöztanhoz*. Szerk. Benkő Samu. Kv. 2003. 241, 243. (fakszimilével).

²⁰³ *Bolyai János marosvásárhelyi kéziratai*. 238.

biztos, hogy a címzetthez nem került el. Kossuth kormányzóelnöki iratai között nem található.²⁰⁴

1849. augusztus 17-én Kossuth Lajos és kísérete Orsovánál elhagyta Magyarországot, Bolyai János pedig marosvásárhelyi magányában papírra veti a magyar forradalom és szabadságharc magyar és nem magyar hőseit gyászoló sorait: „Hála azon fényes elméjű és nemes nagylelkű honfiaknak: kik vezérlették honunk s némileg az *Emberiség* szent ügyét: Hála azon különféle ajkú testvéreinknek, jelesen a bécsi német ajkú s lengyel hősöknek: kik magukévá téve a közügyünket, meleg részvéttel viseltettek s kész elszántsággal segédkezeket nyújtottak! Éljen tartósan az *emberi* szövetség! ... Áldás és dicsőség az igazi ügyért s egymásért csataterén elhullott hősöknek, örök ne(m)felejtsek nyíljanak az eltaposott s meddővé tett harcmezőn az elhunytak poraiból! Uri módon úrilag estek el. Suspice viros et si deciderant, magna volentes. Seneca, azaz L[ás]d. Tekintsd, tiszteld, méltányold, bár is el-
estek a nagyra törő[ket].”²⁰⁵

²⁰⁴ Vö. Kossuth Lajos összes munkái. XV. k. Kossuth Lajos kormányzóelnöki iratai. Sajtó alá rendezte Barta István. Bp. 1955.

²⁰⁵ Benkő Samu: Bolyai János vallomásai. Buk. 1968. 155.

Bethlenfalvy Géza

Moorcroft hátrahagyott iratai és Kőrösi Csoma Sándor

Isten (és az emberi élet) útjai kifürkészhetetlenek.

A háromezer méter fölötti magasságban fekvő himalájai Drasz-völgyben rohanó patak partján 1821. július 16-án két távolról érkezett ember találkozott. Az egyik a távoli világot oldaltarisznyával gyalog bejáró székelő diák, Kőrösi Csoma Sándor volt, a másik pedig egy Angliában született, de ebben az időben az indiai angol katonai ménés felügyeletét ellátó, befolyásos és gazdag állatorvos, William Moorcroft. Ennek a véletlen találkozásnak mindkettőjük életében előreláthatatlan, sorsdöntő jelentősége lett.

Csoma ennek a találkozásnak a következtében, az itt megismert Moorcroft tanácsára fordult a tibeti tanulmányok felé, amelyek világhíres tudóssá tették, Moorcroftban pedig (talán) itt erősödött meg az a hit, hogy európai ember is átjuthat Afganisztánon. Hiszen ez a magányos pénztelen vándor, akit nem segített sem világbirodalmi háttér, sem tapasztalt kísérők, sem pénzzel és áruval megrakott karaván, épp azt az utat járta be sértetlenül Buharától Kabulon át Lahoreig, amelynek megtételéről ő már évek óta álmodozott.

Moorcroft alapvető feladata ugyanis az volt, hogy az Indiában gyorsan el-fajzó lovak utánpótlását biztosítsa, lehetőleg szárazföldi útvonalon, mert a hosszas hajózás a lovakat még jobban megviselte, mint az embereket. A csodás arabs telivérek ménesei viszont Buhara környékén legelésztek, de oda az akkor is félelmetes Afganisztánon keresztül lehetett csak eljutni, a Himaláján átvezető karavánutak ebből a szempontból nem jöhettek számításba, és ebben az időben politikai okok miatt is használhatatlannak bizonyultak. Ezt a kétéves ladakhi kísérletezés hiábavalósága láttatta be Moorcrofttal, és Csoma is épp azért fordult vissza a ladakhi fővárosból, mert az onnan Mongólia és Kína felé Tibetben át vezető útra európai ember nem léphetett.

Moorcroft és Csoma között sajátos „barátság” alakult ki. Amiközben Moorcroft saját földrajzi, gazdasági, politikai felfedezői-felderítői háttéréből kiindulva, alig tudta elképzelni, hogy ez az ember teljesen homályosnak látszó elméletek kiderítésére indult el egy ilyen életveszélyes és fáradságos útra (következésképp csakis valamely állam kémfeladatának teljesítése lehetett a tényleges indok, és ez az állam nem lehetett más, mint Oroszország, amelynek a nyelvét Csoma szintén bírta), – az életveszélyes kalandoktól és önfeláldozási készségtől vissza nem riadó angolnak imponált Csoma bátorsága, addigi teljesítménye. Nagyra értékelte és használta Csoma hihetetlen nyelvi képzettségét, tehetségét, csodálta szinte emberfeletti teljesítőképességét, „sporteredményét”, és talán sajnálta, hogy mindez egy olyan kevésbé fontos dolog, mint a magyar rokonság rejtvényének megfejtése kedvéért történik. (Ahogy ajánlólevelében írja „for the development of some obscure points of

Asiatic and of European history”). Ugyanakkor Moorcroftban is volt tudományos érdeklődés, és megszerette a himalájai embereket is, akiknek az életmódjáról, kultúrájáról ma is kincsként őrzött etnográfiai leírásokat készített. A nyelvet is megpróbálta megtanulni egy régi és rossz latin nyelvű könyv segítségével, de ebbe beletörött a bicskája. De bizonyára látta, hogy milyen nagy szükség volna a tibeti nyelv megismerhetőségének megteremtésére, ha Ladakh és a Himalája vidékét meg szeretnék nyitni az angol kereskedelem előtt, ahol az itt „termő” gyapjúnak, a pasminának páratlanul finom minősége van. Mindezt az angol stratégiai érdekek is megkívánták, a Kína, Oroszország és az angol gyarmatbirodalom háromszögében fekvő Tibet megismerése, saját oldalra állítása szempontjából. Végül látta, milyen tömegű kincset őriznek a buddhista kolostorok könyvtárai, amelyek a tudomány akkori állása miatt megközelíthetetlenek voltak európaiak számára, pedig nyilvánvaló volt, hogy az Ázsia nagy részében befolyásos buddhizmusról az európai tudományosságnak többet kellene tudnia.

Csoma Sándor előtt pedig épp bezárult a Belső-Ázsia, a hunok ősi telepei felé Tibeten keresztül vezető elképzelt útvonal; Oroszország felé (útlevél híján) nem mehetett, pénze fogytán volt, honi kapcsolataira alig számíthatott. Göttingából jól tudta, hogy milyen gyatrán áll az európai tudományosság, ha Tibetre vagy a buddhizmusra gondolunk, tehát biztos lehetett abban, hogy egy ennyire zárt világba vezető ajtó kitárásával ottani mesterei elismerését is kivívhatja.

Nem tudjuk, kié volt az ötlet, a praktikus Moorcrofté, vagy a továbbhaladás reményét elvesztett Csomáé, hogy itt, Ladakhban fogjon valamibe, amit maga is hasznosnak lát: a tudomány egy eléje tornyosuló feladatának megoldását (amiközben talán a magyarok-székelyek ősi történetével kapcsolatban is előkerül valami). A feladatnak Moorcroft szempontjából is olyan hasznosnak kellett lennie, hogy anyagilag támogathatónak lássa, hiszen végül is a saját pénzéből adott annyit Csomának, hogy két évig dolgozhatott belőle. Moorcroft még a tibeti nyelv első „leckéit” megadó tanárt, majd a továbbhaladásban vezető remek mestert is szerzett Csomának, és maga is elindult a saját végzete felé. De azon az úton, amelyet a Kunduz, Kabul, Buhara nevek jeleznek, amelyeken keresztül Csoma sértetlenül jutott el Kasmírba és Ladakhba, Moorcroft gyakorlatilag teljes kíséretével, karavánjával, áruival együtt odaveszett. Bár eljutott Buharába, ott több hónapot is eltöltött, és lovakat is tudott vásárolni, de visszatérőben, 1825 augusztusában, lázas beteg lett (vagy más hírek szerint megmérgezték), és meghalt. Karavánjának vezető tagjaival ugyanez történt, úgyhogy maradék vagyonát és a lovakat szét-hordták, és iratairól, feljegyzéseiről is az a hír járta, hogy eltűntek.²⁰⁶

²⁰⁶ A Moorcroft utazásait összefoglaló legfőbb könyv: *Travels in the Himalayan provinces of Hindustan and the Panjab; in Ladakh and Kashmir; in Peshawar, Kabul, Kunduz, and Bokhara by Mr. William Moorcroft and Mr. George Trebeck from 1819 to 1825, prepared for the Press from Original Journals and Correspondence*, by Horace Hayman

Csoma még 1822 májusában, a kasmíri Srinagarban vett búcsút Moorcrofttól, és Lehen keresztül Zanszkárba ment, itt kezdte meg komoly tibeti tanulmányait, majd, ahogy Moorcrofttal megbeszélték, két év leteltével az akkori Brit-India északnyugati csücskében, épp a Ladakhból Indiába vezető leghasználatosabb útvonal közelében fekvő katonai központba, Szubathuba jött le, ahová 1824 novemberében érkezett meg. Itt Moorcroft ajánlólevelét átnyújtva találkozott a helyőrség parancsnokával, C. P. Kennedy kapitánnyal, aki később sokat segítette, de először kémgyanúsként arra kérte, hogy ne hagyja el a telepet és írjon részletes jelentést önmagáról, eddigi életútjáról. A másik angol, aki Csomát Subathuban gondjaiba vette, J. G. Gerard orvosdoktor volt, az állatorvos Moorcroft egy régi tisztelője. Gerard doktor maga is nagyon szívesen kóborolt a Himalájában és Csomát később, Kanamban is meglátogatta, hosszú levele, amelyben Csoma munkálkodását és annak körülményeit részletezi, eljutott a kormánykörökhöz, és fontos részletei jelentek meg a hivatalos kormányközleményekben. Gerard doktor Csomával is számtalan levelet váltott, amelyek közül elég sok ismeretes.

Az alábbiakban egy eddig tudomásunk szerint még nem publikált Csoma-levelet teszünk közzé magyar fordításban és eredetiben, amely egy, a Csoma-irodalomban a kezdetektől napjainkig, Dukától Csetri Elekig tárgyalt epizóddal kapcsolatos. Már Duka Tivadar említi,²⁰⁷ hogy Moorcroft halála után felmerült az a gondolat, hogy Gerard azért utazzon Ladakhba, hogy Csoma Sándort kérje fel arra, „vállalkoznék Moorcroft iratainak visszaszerzésére”. Duka szerint ez a felkérés mutatja a kormány bizalmát „Csomának önzetlen készsége iránt az önfeláldozásra”. Duka nyomán a szakirodalom szerint Csoma utazására azért nem került sor, mert az iratok már előbb „kézhez kerültek”. Gerard doktor Csomával kapcsolatos tervéről Marczell Péter közöl újabb anyagot könyvében,²⁰⁸ amiből az alább következő Csoma-levél előzményeire derül több fény. De olvassuk a levelet, amelyet Csoma eredeti kézírásában Londonban őriznek.²⁰⁹

*

J. G. Gerald Úr Orvos doktornak, sc. [scilicet]

van szerencsém levelének kézhez vételét, és az Ön nagylelkűségének egyéb jeleit megköszönni. Mr. Moorcroft tragikus halálának a híre súlyosan megrendített; és inkább azt kívántam volna, hogy erről a gyászos hírről ne értesüljek a Soobathoo-ba való visszatérésemig. Ahogy hosszú és patetikus leveléből értesülök, ön fel szeretne kérni egy vállalkozásra, amelyben, ha oly

Wilson, London 1841. – Valójában méltó életrajza csak húsz évvel ezelőtt készült: Alder Garry: *Beyond Bokhara, The life of William Moorcroft – Asian explorer and pioneer veterinary surgeon 1767–1825*. London 1985. – De pontos képet csak az angliai és indiai levéltárakban őrzött iratok adnak tevékenységéről.

²⁰⁷ Duka Tivadar: *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai*. Bp. 1885. 91–92.

²⁰⁸ Marczell Péter: *A valósabb Kőrösi Csoma-képhez*. Bp. 2003. 135–145.

²⁰⁹ British Library, IOR MSS EUR C 951. jelzet.

meggondolatlan lennék, hogy elfogadnám az Ön javaslatát, én is kétségtelenül elveszíteném az életemet.

Kétségtelen, hogy Mr. Moorcroftnak nagyon sok tekintetben lekötöztette vagyok, az Ő emlékezete mindörökké drága lesz a számomra; és az én irodalmi munkásságom fogja végül is annak tanújelét adni, hogy mennyire törekedtem arra, hogy az Ő támogatására méltónak bizonyuljak. De be kell vallanom, hogy annak az úriembernek túl nagy volt a bizalma az Ő Moonsheejában²¹⁰, és minden figyelmeztetésem hiábavalónak bizonyult. Nem hitt nekem, és csak kémnek tekintett. Következésképpen én most sem az Ő Lehel, sem pedig Kasmírbeli tevékenységük felől nem vagyok tájékozott. És aminthogy a Ladakhba, 1823 májusában történt visszaindulásom alkalmából ünnepélyesen kijelentettem Moorcroft úrnak, hogy semmilyen levelet sem fogok neki küldeni, és hogy nem fogom beleártani magamat politikai ügyekbe, hanem teljességgel a tibeti nyelv és irodalom tanulmányozásának szenteltem magam, és hogy amikor majd ezt a munkát befejeztem, Brit-Indiába megyek le; bocsásson meg Uram, ha most teljességgel elutasítom, hogy bármilyen részt vegyek az Ő Turkisztán felé való továbbhaladásukkal kapcsolatos kutatásban, az Ő maradványaiknak és hátrahagyott értékeiknek a megtalálásában. Hogyha ez a dolog valóban megtörtént, ahogy Ön engem tájékoztat, ezt nem lehet titokban tartani; a különböző törzsek egymásnak mind nagy ellenségei, és ahogy tudom, az Ön kormányának sok tudósítója van azon a vidéken: következésképp fölösleges, hogy magamat a biztos és elkerülhetetlen veszélynek kitegyem.

Először úgy határoztam, hogy visszaküldöm Önnek mindazokat a dolgokat, amiket oly szívélyesen nekem küldött, kivéve a száz rúpiát*; és hogy bocsánatát fogom kérni azért, hogy ezt teszem, de minthogy félttem attól, hogy megsértem az Ön érzékenységet, az irántam való gyöngédségének ezen megnyilvánulásainak visszautasításával, végül is úgy határoztam, hogy elfogadom őket: ámbár a Láma a legkisebb mértékben sem érdemel meg belőlük semmit, és a jelen körülményeim között én sem tudom, vagy nem is akarom használni ezeket. Ön nagyon sok fáradságot és kellemetlenséget vállalt az én kedvemért, nagyon sok szívességet tett nekem, amíg Soobathoo-ban várakoztam és az onnan való elutazásom óta is. Én viszonzásul semmit sem tudok adni Önnek, de mindig emlékezni fogok Önre, és remélem, hogy lesz rá alkalmam, hogy megmutassam, milyen magasra becsülöm az Ön kedvességét.

Van szerencsém, hogy a legnagyobb tisztelettel maradjak, Uram
az Ön alázatos és leglekötöztettebb szolgája

Alexander Csoma de Körös

²¹⁰ indiai titkárában

* Mr. Csoma saját pénze, amelyet énám bízott, amikor a Kormánytól 500 rúpiát kapott, aminek a most neki elküldött 100 rúpia egy része. (Gerard saját kezű jegyzete Csoma levelének alján.)

Phuktar kolostorában, 1826. augusztus 21-én²¹¹

*

To J. G. Gerard, Esquire
Doctor of Medicine sc.

Sir,

I have the honour to acknowledge the receipt of your letter, and other signs of your liberality. I was deeply affected on hearing of Mr. Moorcroft's tragical end; And I wished I should not have been acquainted with that lamentable event till my return to Soobathoo. – You will, I observe by your long and pathetic letter, excite me on an undertaking, in which, no doubt, if I were so inconsiderate to comply with your design, I should loose my life.

It is true, I am obliged in many respects to Mr. Moorcroft, – his memory shall, for ever, be dear to me; And my literary labours will, at last, evince how much I endeavoured to be worthy of his patronage. But I must confess, that Gentleman had too much confidence in his Moonshe'e, and all my declarations were fruitless – I was not credited and looked on like a spy – Consequently I am now unacquainted with all their proceedings both at Leh and in Cashmir – And since at my return to Ladak in the beginning of May 1823 I solemnly declared to Mr. Moorcroft not to send him any letter, and not to meddle with political things, but apply myself wholly to the study of the Tibetan language and literature, and when I shall have finished the work, to descend to British India; excuse me, Sir, when I now absolutely refuse to take any part in searching after their progress towards Turkistan, and in discovering their relics and effects. – If the fact has really happened as you acquaint me, it cannot be held secret; the different tribes are great enemies to each other; and, I know, your Government has many correspondents in those parts; consequently it is unnecessary to expose myself to certain and inevitable danger.

I was resolved at first to return every thing which you were so kind to send me, except the hundred rupees;* and for doing so I begged leave and excused myself; But fearing to offend your delicacy, in rejecting these marks of your tenderness towards me, at last I determined to accept them; although the Lama is not worthy of the least of them; and in my present circumstances I cannot or will not use them. – You take much pains and trouble for me during my resting at Soobathoo, and at my coming out of that place, your kindnesses to me were very many. I could give nothing to you in return – I will remember you and I hope, I shall have occasion to show how highly I esteemed your kindness. I have the honour to be, with the greatest respect,

²¹¹ Ugyanaznapra datálva és szintén a Puktar (Phugtal) nevű kolostorból írt Csoma egy levelet H. H. Wilsonnak, amelyet Duka említett könyve magyar kiadásában a 65. angol kiadásának 71. oldalán közöl.

* Mr Csomas own money which he entrusted to my care on receiving 500 Rupees from Govt, part of which the 100 Rs. referred to was.

Sir, your most humble and very obliged servant

Alexander Csoma de Körös.

In the Monastery of Pukthar, 21st August, 1826

*

Néhány megjegyzés a levélben rögzített tényekről.

Itt maga Csoma írja, hogy már Moorcroft is kémnek nézte őt, amely gyanú alól csak nagy sokára tudta kimosni magát, teljességgel sohasem.

A Csoma–Gerard viszonyról is tisztább képet kapunk, és arról, milyen kemény küzdelmet jelentett Csomának a helyzetéből fakadó kiszolgáltatottságában akár jóakaróitól is szívességeket elfogadni. Amikre azonban rá volt szorulva. De még ekkor is vissza akarja küldeni a Gerard-tól kapott ajándékokat...

A levél számomra azért különösen érdekes, mert Csoma jellemének egy nem eléggé hangsúlyozott oldalát világítja meg. Amiközben életét valóban kész volt nagy eszményeiért akár fel is áldozni, de utazása azért lehetett oly sikeres, mert közvetlen terveiben nem álmoképek vezették, hanem az adott helyzet realisztikus és helyes megítélése, a valódi világot, valódi lehetőségeket és veszélyeket vette elsősorban figyelembe, szóval realista is volt. Himalájai „otthonai” is nyilvánvaló prakticitással voltak kiválasztva, Zangla az egész zanszkári völgy legkellemesebb, legszélvédettebb, legnaposabb része, Kanam fekvése is elsőrendű, napos, csöndes, termékeny. És, amint itt is látjuk, ha kellett, Csoma tudott „nem”-et is mondani. Később például így utasította el (az angolok számára stratégiaiilag fontos) időjárási adatok feljegyzését, a Bhutánba tervezett brit expedícióban való részvételt, de ebben az esetben nem maradt fenn ilyen világos dokumentum.

Ezek az „újdonságok” természetesen vízcseppnyiek a Csetri Elek által felszínre hozott adatok, tények tengeréhez viszonyítva, de tiszteletadásként talán egy virágszálként – remélem – elfogadhatóak.

Buza János

A lengyel és az erdélyi pénzek Báthori István idején

Báthori István jó másfél évtizedig volt Erdély választott uralkodója, valójában azonban csak öt esztendeig állt országa élén, mert 1576 tavaszától már a lengyel trónról tartotta szemmel „szülőhazája dolgait,” s látta el értékes tanácsokkal az otthoniakat.²¹² A megbízható főemberekből, illetve a humanista műveltségű hajdani, padovai diákokból²¹³ álló „hármastanácsnak” többek között az Erdélyi Fejedelemség pénzverésének – lengyel példát követő – módosítását javasolta.

A kiskorú Báthori Zsigmond helyett kormányzó régenstanács tagjai – európai kortársaik jelentős részéhez hasonlóan – a lengyel pénzeket kárhoztatták azért, hogy kiáramlott az országból a jó pénz, korabeli szóhasználatlaltal élve az „öreg pénz”, amelyen a nagy értékű aranyforintokat, más néven a dukátokat és a súlyos, ezüstből vert tallérokat értették. Báthori István Krakkóból írt válasza egyfelől pontos helyzetelemzés, másfelől bizonyítéka annak, hogy István király – kortársként szintén – tisztában volt a Gresham-törvény lényegével, egyszerűsítve azzal, hogy a rossz – pontosabban a gyengébb minőségű – pénz kiszorítja a jó pénzt a forgalomból: „Írja kegyelmetek az öreg pénzek kegyelmetek között való szükségét, de higgye meg kegyelmetek, hogy mindenütt úgy vagyon az, valahol hon vert aprópénzzel nem élnek. Mert az idegen aprópénz helyett szükség kijönni az öreg pénznek. Nem véljük, hogy senki innét kegyelmetekhez aranyat vigyen, hanem olyant, amilyent ott nem vernek. Ide pedig onnét aranyat s tallért hoznak. Im már annyira elbővesült kegyelmetek felé az garas, ugyan nem menekedhetik afféle pénztől kegyelmetek, ... kezdetne hozzá kegyelmetek is a garas veréséhez. Mi készek volnánk az itt való ligát mind mesteremberekkel egyetemben küldeni kegyelmeteknek.”²¹⁴

Noha Báthori István idézett levélrészlete csupán a lengyel garas erdélyi verését és pénzverő mesterek küldését ajánlotta, igen valószínű, hogy a lengyel garas többszöröseinek erdélyi forgalmáról is tudomása volt. Az éremletek tárgyi bizonyítékai annak, hogy a lengyel váltópénzek jelentős szerep-

²¹² Csetri Elek: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig*. Kv. 1999. 14.

²¹³ Barta Gábor: Az Erdélyi Fejedelemség első korszaka (1526–1606). In: *Erdély története*. Főszerk.: Köpeczi Béla. I. A kezdetektől 1606-ig. Bp. 1986. 446–454.

²¹⁴ Báthori István levele az erdélyi hármastanácsnak, Krakkó, 1583. szept. 7. Veress Endre: *Báthori István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585)*. Bp. 1948. 92–93. Báthori István nézetei, így az „öreg pénzekről” írt sorai is helyet kaptak a *Magyar közgazdasági gondolkodás (a közgazdasági irodalom kezdetétől a II. világháborúig)* c. kötetben, szerk.: Bekker Zsuzsa. (Gazdaságelméleti olvasmányok 2.) Bp. 2002. 54–55.

hez jutottak az Erdélyi Fejedelemség pénzforgalmában,²¹⁵ illetve a fél és az egész garasok az igencsak gyér pénzverésű román fejedelemségekben is forogtak.²¹⁶

A lengyel korona alatti terület váltópénz-verése szélesebb skálájú volt annál, ami az éremleletekből kitűnik, változatossága nemcsak az erdélyit, hanem a magyarországit is felülmúlta. A lengyelországi emisszió struktúrája a tőle távolabbi délnémet, illetve a hozzá közelebbi cseh²¹⁷ térségével mutatott hasonló vonásokat. Báthori István 1580-ban kiadott rendelete szerint az alábbi pénzek²¹⁸ hagyták el a királyi verdéket:

²¹⁵ Pap, Francisc–Winkler, Iudita: Monede poloneze din secolele XVI–XVII în Transilvania. *Acta Musei Napocensis* 3(1966). 197–211; Huszár Lajos: A lengyel pénzek forgalma Magyarországon a XVI–XVII. században. NK LXVIII–LXIX(1969–1970). 57–62; Gedai István: Lengyel pénzek Magyarországon a XVI–XVII. században. *A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve* XXII–XXIII. Miskolc 1985. 37–50; V. Székely György: A tizenöt éves háború éremleleteinek gazdaság- és társadalomtörténeti elemzése. NK 94–95(1995–1996). 27–31; Pap Ferenc–Winkler Judit: Erdélyi és külföldi pénzek Erdélyben. In: Huszár Lajos–Papp Ferenc–Winkler Judit: *Erdélyi éremművéség a 16–18. században*. Buk. 1996. 125.

²¹⁶ Murgescu, Bogdan: *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*. Buc. 1996. 119–126.

²¹⁷ Csehországban 1/6 krajcár értékű fillérek is vertek: „kлайн Behaimisch Pfennig, deren zween ein weisse Pfennig, unnd Sechs Stuck ein Kreutzer gelten”. Ferdinánd bilingvis rendelete, 1561. aug. 1. Štátní Ústřední Archiv v Praze. PT. E ponton indokolt utalni arra, hogy a szomszédos Ausztria 1524. évi pénzrendelete szerint az 1/8 krajcárt érő Heller volt a legapróbb váltópénz, de a krajcár ¼-ének megfelelő Pfennig „bécs” néven a határ menti pénzforgalomban Magyarországon is ismert volt. Geyer, Rudolf: Münz- und Geldgeschichte seit der Mitte des 14. Jahrhunderts. In: *Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich*. Hrsg. Pribram, A. F. Wien 1938. 17, 28, 32; Baraczka István: A hazai pénzrendszerek és pénzek történetéhez (Nyugat-dunántúli számadáskönyvek pénztörténeti adatainak alapján. 1540 – 1560) LK 36(1965). 235, 256; illetve Huszár Lajos: *Habsburg-házi királyok pénzei 1526–1657*. Bp. 1975. 40; Huszár Lajos: Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban. In: Dányi Dezső–Zimányi Vera: *Soproni árak és bérek a középkortól 1750-ig*. Bp. 1989. 49.

²¹⁸ Mikołajczyk, Andrzej: *Obieg pieniężny w Polsce środkowej w wiekach od XVI do XVIII*. Łódź 1980. 13; uő: *Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens*. Łódź 1988. 50. Megjegyzés: A közölt adatok nem minden esetben egyeznek meg a korábbi lengyel szakmunkáival. Az elődök lat szerint közölték a pénzverés nyersanyagául szolgáló ötvözet finomságát, illetve többnyire közönséges törtekben adták meg a krakkói márkából vert váltópénzek darabszámát, továbbá kisebb (többnyire néhány századnyi, ritkábban egy-két tizednyi) eltérés látható a pénzek teljes, illetve tiszta tömegét jelző adatok között, vö.: Kirmis, Max: *Handbuch der polnischen Münzkunde*. Posen 1892. 62; Gumowski, Marian: *Handbuch der polnischen Numismatik*. Graz 1960. 208.

A pénz magyar (és lengyel) neve	krakkói márka/db	finom- sága ‰	teljes, illetve tiszta tömege (grammban)	
dukát (dukat)	56	967	3,5731	3,4565
tallér (talar)	7	844	28,829	24,324
fél tallér (póltalar)	14	844	14,414	12,162
<i>VI-os garas (szóstatk)</i>	41,3	844	4,881	4,118
III-as garas, dutka (trojak)	82,6	844	2,440	2,059
garas (grosz)	106	359	1,904	0,684
fél garas (pólgrosz)	206	359	0,952	0,342
<i>schilling (szelag)</i>	178	180	1,134	0,204
hármás dénár (ternar)	355,7	180	0,567	0,102
kettős dénár (dwudenar)	270	94	0,747	0,070
dénár (denar)	540	94	0,373	0,035

E ponton indokolt annak kiemelése, hogy Báthori István nemcsak átvette, hanem alakította is a lengyel pénzek értékét. Nem tekinthető véletlennek az, hogy uralkodói kvalitásait köz-²¹⁹ és pénztörténeti szempontból²²⁰ egyaránt kitüntető jelzőkkel illette a lengyel történetírás. Országlása alatt sikerült érvényt szerezni az 1569. évi lublini diéta végzésének, amely többek között a lengyel–litván pénzügyi uniót szorgalmazta. Két egymást követő rendeletével módosította a lengyel pénzlábat, amely 1580 után²²¹ csupán kisebb mértékben változott, így fő vonásaiban érvényben volt a Közép- és Kelet-Közép-Európát – különösen az 1620-as években – sújtó pénzrontási hullámmig, az árforradalom tetőzéseként²²² is felfogható ún. Kipper- und Wipperzeitig.²²³

A kényszerű körülmények között kialakult Erdélyi Fejedelemség²²⁴ pénzverésének egyik jellemző sajátossága: „az önálló pénzrendszer és a pénzláb

²¹⁹ Uralkodásának végére jelentősen megnövelte a királyi kincstár bevételeit. Rutkowski, Jean: Les questions économiques et financières sous le règne d'Étienne Bathory. In: *Étienne Báthory roi de Pologne, prince de Transylvanie*. Cracovie 1935. 320. Vö.: Niederhauser, Emil: Báthori dans l'historiographie polonaise et hongroise. *Publicationes Instituti Slavicae Universitatis Debreceniensis*. Tom. 47. Debrecen 1964. 27–43.

²²⁰ „Stephan wurde am 1. Mai 1576 in Krakau gekrönt. Die Wahl war eine glückliche für Polen.” Kirmis: *i. m.* 58; Gumowski: *i. m.* 40–44.

²²¹ „Die Reform von 1580 kann man als einen wirtschaftlichen Erfolg bezeichnen, denn sie gewährleistete einem intensiven Aufschwung des polnischen Münzwesens, verringerte bedeutend die negativen Auswirkungen der grossen Münzkrise, welche in unmittelbarer Nachbarschaft von Polen ausgebrochen war und verursachte ein Anwachsen der Bedeutung des polnischen Geldes auf internationalen Märkten.” Mikołajczyk: *Einführung* ... 48–50.

²²² A nagy pénzrontás könyvtárnyi irodalmának egy részét érintettem a közelmúltban: Buza János: Kipper-pénzek a mérlegen. Az 1620-as évek inflációjának két szakasza. Sz 2000. 881–912.

²²³ Erdélyre Imreh István: *A fejedelmi gazdálkodás Bethlen Gábor idejében*. Kv. 1992. (ETF 211.) 72–76.

²²⁴ Barta: *i. m.* 437–454.

hiánya” volt.²²⁵ Erdélyben a számos változatban és nagy címletekben kibocsátott aranyforintok, illetve a – minden jel szerint – szerény mennyiségben előállított dénárok esetében a magyarországi mintát, a tallérok verésekor pedig az ausztriai normát követték.²²⁶

Báthori István életében az erdélyi pénzverésben túltengett az aranyforintok kibocsátása, a vajdává választott Báthori Kristóf tízszeres aranyforintot több változatban, továbbá hatszoros, ötszörös, négyszeres, kétszeres, másfélszeres, illetve számos variánsban – az előlapon Szent László királyt, a hátlapon a Madonnát ábrázoló, „PATRONA VNGA(RIE)” köriratú – aranyforintot, valamint aranydénárokat is veretett. Tallérjai közül csak egynek az éremképe – a Huszár: N° 84-é – ütötte meg a kornak megfelelő színvonalat, a többiek (a fél- és negyedtallérokkal együtt) inkább szükségpénzekre emlékeztetnek, „madonnás dénárt” pedig csupán 1579-ben veretett.²²⁷

Ha kitekintésképpen Miksa és Rudolf magyarországi pénzverésére vetünk egy pillantást, akkor 1564–1576 között a kétszeres dukátokon és a folyamatosan előállított közönséges aranyforintokon kívül számos tallér, ½ és ¼ tallér, továbbá minden évből garas, néhány vastagveretű dénár, valamint a dénár és az obulus évről évre ismétlődő verése látható.²²⁸ Rudolf alatt (1576–1608) a fő vonásaiban egyező kép színesebbé vált; a XVII. század elején tízszeres és ötszörös, N–B verdejegyű aranyforintjai, valamint a C–B/bástya verdejegyű háromszoros aranyforintja erdélyi mintára, illetve Erdélyben készült, ugyanis az előbbieket Nagybányán, az utóbbit pedig Kolozsvárott²²⁹ verték.

A magyar nyelvterületen azonban nem a nagy értékű aranyforintok és a súlyos ezüsttallérok, hanem a dénárok voltak a mindennapok legelterjedtebb fizetési eszközei. A dénár gyakorisága köznapi nevében is tükröződött, ugyanis a jelző nélküli „pénz” főnév a dénárt²³⁰ jelentette. A „félpénzek,” azaz az obulusok – másképpen ½ dénárok – a garasokkal, a vastagveretű dénárokkal, valamint az ugyancsak vastagveretű obulus-változatokkal együtt sem kérdőjelezheték meg a folyamatosan²³¹ és az éves átlagban 10 millió feletti példányszámban²³² vert dénárok elsődlegességét a pénzforgalomban.

A németföldi, illetve magyarországi váltópénz-kibocsátás korábbi összevetése Báthori István korára sem veszítette érvényét; Hans Dernschwam, a

²²⁵ Huszár Lajos: *Az Erdélyi Fejedelemség pénzverése*. Bp. 1995. 11.

²²⁶ Uo. 11–12.

²²⁷ Uo. 50–53.

²²⁸ Huszár: *Habsburg-házi ...* 89–94.

²²⁹ Uo. 59, 66.

²³⁰ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Főszerk.: Benkő Loránd. Bp. 1967. I. 614, ill. 1982. III. 156.

²³¹ Huszár Lajos: *Münzkatalog Ungarn. Von 1000 bis heute*. Bp.–München 1979. 125–130.

²³² Kazimír, Štefan–Hlinka, Jozef: *Kremnická mincovňa 1328–1978*. Kremnica 1978. 348.

Fuggerek kitűnő megfigyelőképességű alkalmazottja szerint „Németországban ugyanis nagy pénzek vannak, és aprópénzeiket a napi kiadásokra kevés gondnal készítik a kisemberek részére, amint ez meg is látszik a bécsi és más pfennigeken. Magyarországon azonban mindenkor jó ezüstpénz volt, ... ezt gondosan verték gazdagnak, szegénynek, kereskedőknek és egyszerű embereknek egyaránt. Azonkívül Magyarország egyes társországaiban is kizárólag a magyar pénz forgott, ezért a pénz olyan súlyban készült, hogy azt senki se kifogásolhassa, és mindenkinek megfeleljen.”²³³

A Közép- és Dél-Európában széles körben – a Duna alsó folyásától²³⁴ Krakkóig,²³⁵ illetve Moldvától²³⁶ Velencéig²³⁷ bizonyíthatóan – ismert magyar dénár „pénz” néven az Oszmán Birodalom európai részében is gyakori és elfogadott fizetési eszköz²³⁸ volt, Erdélyben pedig a pénzforgalom kontinuitását testesítette meg. A magyar dénár elterjedtségének ismeretében to-

²³³ Dernschwam, Hans: *Erdély, Besztercebánya. Törökországi útinapló*. Közreadja Tardy Lajos. Bp. 1984. 131–132.

²³⁴ Rusznánál átkelve a Dunán – némi túlzással – jegyezte fel a fiatal francia utazó a dénár elterjedtségéről azt, hogy „Innentől kezdve az akce nincs forgalomban, helyette olyan pénzt használnak Magyarországon, amelyen Szűz Mária képe látható ...” *Pierre Lescapier utazása Erdélyben (1574)*. Közreadja Benda Kálmán, Tardy Lajos, Benda Gyula. Bp. 1982. 59.

²³⁵ Mikołajczyk, Andrzej: Węgierskie srebro w Polsce – zabezpieczenie kruszców gwałtownego rozwoju polskiej produkcji menniczej w końcu XVI i na początku XVII wieku. *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi*. Seria Numizmatyczna i Konservatorska Nr. 5. 1985. 119–128.

²³⁶ J. Heraclides moldvai despota a magyar dénár mintájára veretett váltópénzt. Sturdza, Demetrius Alexander: *Uebersicht der Münzen und Medaillen des Fürstentums Romanien (Moldau und Walachei)*. Wien 1874. 38–39.

²³⁷ Schaerhauff, Michael: *Wienn nach Venedig oder Venedig nach Wienn etc.* Wienn 1563. Összeállításából kitűnik, hogy a magyar dénárt az adott kurzustól függően nyereséggel, illetve veszteséggel is lehetett váltani Velencében, vö.: Buza János: A magyar dénár kivitele Észak-Itáliába a XVI. század közepén. In: *A numizmatika és a társtudományok*. II. Szerk.: Krankovics Ilona. Debrecen 1996. 89–98.

²³⁸ „The Ottoman Empire covered huge tracts of territory. Within it were what might be called monetary areas, the *âkçe* area (Anatolia), the *pâre* area (Egypt), the *şâhî* area (Persia-Iraq), and the *penz* area (Balkan)”, illetve „In the Balkans, particularly in provinces near the border, tax collectors encountered difficulties in finding *âkçe*. They complained that the people did not have any money but the *penz* at the *guruş*.” (Kiemelések az eredetiben!), Sahillioğlu, Halil: The role of international monetary and metal movements in Ottoman monetary history 1300–1750. In: *Precious Metals in the Later Medieval and Early Modern Worlds*. Edited by J. F. Richards. Durham 1983. 279, 283. Mindkét idézet megtalálható korábbi munkáimban; az első: Buza: *A magyar dénár kivitele Észak-Itáliába ...* 97., illetve a második: Buza János: „Ungerlein 1678.” A magyar dénár kitiltása Nürnberg pénzforgalmából. Sz. 1988. 665. A kapcsolódó újabb szakirodalomra l. Dávid Géza–Gerelyes Ibolya: Ottoman Social and Economic Life Unearthed. An Assessment of Ottoman Archeological Finds in Hungary. In: *Studies in Ottoman Social and Economic Life – Studien zu Wirtschaft und Gesellschaft im Osmanischen Reich*. Hrsg. Motika, Raoul–Herzog, Christoph–Ursinus, Michael. Heidelberger Orientverlag, 1999. 43–80, illetve V. Székely György: Elkülönülés vagy egységesülés? A hódoltsági éremleletek összetételének strukturális változásai a 16. századi Magyarországon. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. Szerk. Gerelyes Ibolya–Kovács Gyöngyi. Opuscula Hungarica III. Bp. 2002. 325–331.

vábbi kutatásokat igényel annak eldöntése, hogy a XVI. század utolsó harmadában általános volt-e a váltópénzek hiánya az Erdélyi Fejedelemségben? A lengyel példa részbeni követése arra vall, hogy magyar garasból, illetve lengyel garasból és többszöröseiből – a dénárnál nagyobb, de a negyed tallérnál kisebb, középértékű váltópénzekből – fokozottabb lehetett az igény Erdélyben, ami nemcsak a fejedelemségre, hanem Felső-Magyarországra is jellemzőnek tűnik.²³⁹

István király életében nem fogadták meg javaslatát Erdélyben, de Báthori Zsigmond uralkodása alatt – 1594-ben bizonyíthatóan – kezdetét vette a lengyel III-as garasok, közismert nevükön²⁴⁰ a dutkák, utánzása; illetve 1589-ben és 1591-ben az ifjú fejedelem solidust – „szelag”-ot – is veretett.²⁴¹ Az utóbbi kibocsátása azonban tiszavirág-életűnek bizonyult, vélhetően azért, mert a lengyel solidus 0,204 grammnyi tiszta tömege elmaradt a magyar dénár 0,230 grammos színsúlyától,²⁴² így sem mennyiségi, sem minőségi tekintetben nem állta a versenyt a jelentős mennyiségben vert és történelmi győzerekkel rendelkező „PATRONA VNGARIE” köriratú dénárokkal.

A lengyel mintájú solidusokkal szemben a több változatban készített III-as garasoknak – a dutkáknak – viszont vitathatatlan sikerük lett az Erdélyi Fejedelemség pénzverésében. Báthori Zsigmondhoz hasonlóan Bocskai István számos változatát bocsátatta ki nemcsak Erdély fejedelmeként, hanem az eltérő köriratok egyike – „GROS(sus) ARG(enteus) TRIP(lex) REG(ni) HVNGA(riae)” – szerint Magyarország királyaként²⁴³ is. Bocskai István fél tallér súllyal a lengyel VI-os garast vastag változattal is verette, de sem ennek, sem a két közönséges variánsnak²⁴⁴ nem lett folytatása. A dutka viszont az utolsó Báthori, Gábor alatt az Erdélyi Fejedelemség legnagyobb mennyiségben előállított pénzévé vált.²⁴⁵ Nem véletlen, hogy a délnémettől az északnémet térségig számos nyomát őrizték meg a levéltárak.²⁴⁶

²³⁹ Lengyel garasokat tekintélyes mennyiségben halmozta fel a Felföld lakói is, pl. „Item hozott előnkben ött sagban lengel garast, ki tött egy summaban fl. 1000.” Divisionales Bonorum Antoni Vas. Kassa, 1595. febr. 9. Kassa város levéltára (Archív mesta Košice) Archivum Secretum, GG–Vas, Nr. 8. A későbbiekre és egyéb lengyel veretekre l.: Buza János: Lengyel pénzek Kassán Bethlen Gábor fejedelemsége idején. *Imreh Emlékkönyv*. 96–109.

²⁴⁰ Huszár: *Az Erdélyi Fejedelemség* ... 63.

²⁴¹ Uo. 64.

²⁴² A magyar dénárok főbb adataira l.: Huszár: *Habsburg-házi* ... 46.

²⁴³ Huszár: *Az Erdélyi Fejedelemség* ... 35, 63, 73–74.

²⁴⁴ Uo. 73.

²⁴⁵ Huszár Lajos: *A Báthoriak pénzei*. A nyírbátori Báthori István Múzeum Füzetek. Szerk. Szalontai Barnabás. 1961. 10.

²⁴⁶ Buza János: *Báthori Gábor dutkája a délnémet pénzforgalomban*. NK LXXXVIII–LXXXIX(1989–1990). 89–97., illetve Buza János: Dukát – tallér – dutka. Erdély pénzverésének strukturális változásai a 17. század elejéig. *In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. Szerk. Lengvári István. Pécs 1996. 267–283.

Báthori István javaslata csak részben és némi késéssel talált kedvező fogadtatásra Erdélyben. Nem a közönséges, hanem a III-as garasát, a dukát verték mintegy két évtizedig a Báthoriak korában. E váltópénz ismertségét Báthori István alapozta meg, ui. a levéltári forrásokat hasznosító pénztörténeti irodalomban régtől fogva tudott, hogy gyakorta veretett VI-os és a III-as garasokat.²⁴⁷

A III-as garasok nemzetközi terjedéséhez idővel a tizenöt éves háború zsoldfizetési igénye is hozzájárult, megkönnyítette magyarországi terjedését és fokozta verésüket Erdélyben. Az azonban nem volt véletlen, hogy a lengyel pénzek teljes skálájának adaptációjára nem kerülhetett sor, s nem is törekedhettek rá az Erdélyi Fejedelemségben.

Helyt kell adni Kovacsóczy Farkas – a lengyel és az erdélyi gazdaságot összevető – érvelésének: „Ott gazdag kereskedő és pénzes emberek vannak, itt nincsenek, ott külső keresztény és pogány országokból való embereknek confluxussa [csődülete] nagy vagyon, itt nincsenek, ott etiam in maxima habundentia [még a legnagyobb bőségben is] mindennek jó keleti vagyon, itt semmiből pénzt nem teremthetünk ... végezetére itt az egy földi veteményektől és bortól megválva, reliquis omnibus fere importatis, et pecunia emtis utimur [minden egyéb használati cikket külföldről hozunk, és pénzen vásárolunk].”²⁴⁸ Báthori István Lengyelországa az öreg kontinens kifejezetten nagy országa volt. Az Erdélyi Fejedelemség nemcsak szerény mérete, hanem gazdaságának teljesítő- és teherbíró képessége okán is jócskán elmaradt a hatalmas északi szomszédtól. Nem meglepő, hogy az eltérés monetáris téren, az emisszió struktúrájának különbségében ugyancsak tükröződött.

A lengyelországihoz viszonyítva nemcsak az erdélyi, hanem a magyarországi pénzverés is differenciálatlan volt, minőségileg azonban nem maradtak el a lengyel, illetve lengyel mintára készült monétáktól. A lengyel pénzek minősége²⁴⁹ semmi esetre sem múlta felül a magyarországi és az erdélyi ve-

²⁴⁷ „Hiernach sind in Pohlen, Litthauen und Riga 6 und 3 Gröschler häufig geschlagen, ...” Braun, David: *Ausführlich-historischer Bericht vom Pohlisch- und Preußischen Münz-Wesen*. Elbing 1722. 67. Megjegyzendő, hogy Braun ugyanott bírálta a pénzverők és verdebírlók munkáját, a veretek mérték és minőség szempontjából egyenletlen voltát.

²⁴⁸ Értelmezi és idézi: Csetri: *i. m.* 14.

²⁴⁹ Nem sokkal halála előtt kiadott pénzverési engedélye az aranyforintok esetében a magyar aranyforinthez való igazodást írta elő: „1586, die 19 Octobris, Grodnae. Stephanus, Dei gratia rex Poloniae ... presentibus concedimus, ut in eadem civitate Posnaniensi nummos aureos cudat, *Ungaricos* videlicet et Portugalezeros tam auri qualitate et probitate quam ponderis illius in grano quantitate sancte observata.” Kirmis: *i. m.* 67. (Kiemelés tőlem – B. J.) E ponton lehet utalni arra, hogy Németalföldön néhány hónappal korábban – 1586. aug. 4-én – tudatták a kortársakkal a magyar mintájú dukátok verésének megkezdését. A magyar dukátok németalföldi utánzását a balti-tengeri kereskedelem megkönnyítésével indokolták. H. Gelder, Enno van: *De Nederlandse munten*. Utrecht–Antwerpen 1980. 219., vö.: Buza János: A magyar és a török dukát árfolyama a 16. század közepén. Sz 2001. 903, 906; János Buza: Der Wechselkurs des ungarischen und türkischen Dukaten in der Mitte des 16. Jahrhunderts. In: *Weltwirtschaft und Wirtschaftsordnung – Festschrift für Jürgen Schneider zum 65. Geburtstag*. Hrsg.: Gömmel, Rainer–Denzel, Markus A. Stuttgart 2002. 42–43. (Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, Beihefte, N° 159)

retékét. Északi szomszédunk szélesebb emissziós skálájával járt a magyarországi és az erdélyi pénzverés előtt.

Akkor, amikor utalás történik a lengyelországi emisszió változatosabb voltára, nem téveszthető szem elől, hogy nyugat–keleti irányban haladva az Erdélyi Fejedelemség volt az európai színvonalú pénzverés utolsó állomása a török korban. Hagyományokat őrzött e téren úgy, hogy adaptációs gyakorlata fejlettebb régiókhoz – inkább a Baltikumhoz, mint a Balkánhoz – igazodott.

Demény Lajos

Kálvinista magyarok Bukarestben a XIX. század első felében

Sajátos adottságok és buktatók kényszerítenek arra, hogy jelen közleményünkben a bukaresti magyarok történetét a XIX. század első felében csak részben tárgyaljuk, pontosabban kutatásainkat csaknem kizárólag a református egyházköztségbe tömörült magyarokra korlátozzuk. A témára vonatkozó szakirodalom ugyan első látszatra gazdagnak mutatkozik, konkrét adatokban viszont egyoldalú és roppant szerény. Ami a korábbi kezdeteket illeti, a német, magyar és román könyvek, tanulmányok és közlemények ugyanazon információkat variálják. A felhasznált és idézett források foghíjas volta csak részben magyarázható az eredeti kútfők hiányával, mert – példának okáért – a Bukaresti Lutheránus Egyházközség levéltára a XVIII. század derekáig, első feléig nyúlik vissza, de feldolgozásuk még mindig a kezdeteknél tart.

Külön képet mutat a havaselvi katolikusok kutatása. A bulgáriai katolikus missziók részeként működő ferences vagy jezsuita atyák tevékenysége a Kárpátoktól délre fekvő román államrészen foglalkoztatta ugyan a XIX. századi és a XX. század eleji kutatókat, de amióta az igényesebb búvárkodás kezdett tért hódítani, a romániai katolikus egyház zárta levéltári anyagát. A bukaresti katolikus püspökség, illetve későbbi érsekség már csaknem száz éve teljesen elzárkózik attól, hogy hozzáférhetővé tegye levéltárának kutatását.

A levéltárügy román sajátossága is közrejátszott/közrejátszik ebben, az ugyanis, hogy a Kárpátokon túli két román fejedelemségben viszonylag későn hoztak létre állami levéltárakat. Kezdetben kizárólag csak a kolostorok őriztek levéltári iratokat, okleveleket. Kiszeljev orosz tábornok volt az, aki 1830-ban mind Havaselvén, mind Moldvában felállította az állami levéltárakat.

Ne feledjük közben, hogy a romániai katolikus egyháznak külön oka volt és van arra, hogy levéltári anyagát elzárja a kutatástól. Azokban ugyanis lépten-nyomon találkozunk a katolikus egyház erőszakos románosító politikájával, főleg a bevándorolt székely-magyarokkal szemben.

Pár évvel ezelőtt egyik dolgozatomban már kiemeltem az alábbiakat: „Hálás feladat lenne a bukaresti s még inkább a Kárpátoktól délre és keletre fekvő Havaselvén és Moldvában (később Ó-Romániában) élő magyarság történetét megírni. Hálás, de a mostani állapotok és körülmények között ezen célkitűzés megvalósítása merő álom, mert a szórványban élő kisebbség nem rendelkezett olyan átfogó világi intézményekkel, amelyeknek keretében zajló mindennapjait megörökíthette volna. Ha mégis létrehozott ilyen intézményeket (hitközségeket, társulatokat, egyleteket, iskolákat), azok írásbeli hagyatékát csaknem egészében az idők viszontagsága, de nemegyszer a hanyagság szétszórta, megsemmisítette. Ne feledjük azt sem, hogy a világi in-

tézmények kimondottan az újkor velejárói. ... Bukarest fővárosi demográfiai adottságai csak tetőzték mindezt.²⁵⁰

Havaselvén is, akárcsak az egész keresztény Európában, természetesen az egyház volt a legfontosabb társadalomszervező erő. Ám ez a reformáció elterjedésével a magyarságot megosztotta. A bukaresti magyarság felekezeti-
leg legalább négy vallásra (római katolikus²⁵¹, kálvinista²⁵², evangélikus²⁵³ és unitárius²⁵⁴) tagolódott. Az evangélikusok, s még inkább az unitáriusok mindvégig kisebbségben voltak és maradtak. A római katolikus világvallás keretében az etnikai hovatartozás és a nemzeti önazonosság ápolása háttérbe szorult. A XIX. század második felében Jászvásáron (Iasi) felállított katolikus püspökség, majd később az érseki rangra emelt bukaresti püspökség Romániában sajátos helyzetet teremtett. A római katolikus felekezet Romániában állami alárendeltségben folytatta tevékenységét, akárcsak az ortodox (görögkeleti) egyház 1925-ig, amikor a Román Parlament által 1925. február 25-én megszavazott törvény értelmében az ortodox vallás függetlenítette magát az államtól. Az állami alárendeltség állapotában a római katolikus egyház a tudatos elrománosítás egyik leghathatósabb eszköze volt és maradt, kiváltképpen ami a moldvai csángó-magyarokat illeti. Ez a politika érvényesült a zömében székelyföldi származású bukaresti magyar katolikusok esetében is. Kivételt képezett az első világháború előtti két évtized, amikor a bukaresti katolikusok élén a csíkgöröcsfalvi származású plébános, Bálint János állott, aki több magyar tannyelvű felekezeti fiú- és leányiskolát hozott létre és tartott fenn a román fővárosban. Később azonban, Bálint János eltávolításával, ezeket mind felszámolták. Csak a csíki és háromszéki katolikus székelyek kitartó küzdelme készítette és készíteti ma is a bukaresti római katolikus érsekséget arra, hogy magyar nyelven is tartsanak szentmisét. Az viszont már nem járt sikerrel, hogy a bukaresti egyházi levéltár hozzáférhető legyen a kutatás számára. Így ezen a téren a kutatás csaknem kizárólag a korabeli sajtótermékekre van utalva.

²⁵⁰ Ezt és a következő idézeteket a kéziratban lévő *A Bukaresti Református Egyházközség és magyar iskola a XIX. század első felében* című dolgozatomból vettem.

²⁵¹ Árvai Zsolt: A bukaresti római katolikus magyarok vázlatos története. In: *A Bukaresti Petőfi Művelődési Társaság Értesítője 1994–1997* (A továbbiakban *Bukaresti Értesítő*). Kriterion Könyvkiadó. Buk. [1998]. Szerk. Györfi Ibolya–Molnár Szabolcs–Lőrinczi Gyula–H. Szabó Gyula. 87–101.

²⁵² Demény Lajos: Kiadatlan források a Bukaresti Református Egyházközség és magyar iskola kezdeteiről. In: *Bukaresti Értesítő*. Uő: *Maghiarii în București*. Editura Kriterion. Buc.–Cluj [2002]. 22; Zágoni Albu Zoltán: A bukaresti református egyház 180 éves történetéből. In: *Bukaresti Értesítő*. 24–48; Bányai László: A Plojesti Református Egyházközség története. Uo. 54–78; Uő: A Pitesti Református Egyházközség története. Uo. 79–86.

²⁵³ Adorján Dezső: A bukaresti magyar evangélikusok rövid története. Uo. 118 – 128.

²⁵⁴ Szász Ferenc: Az első öt év... és ami nem következett. Adatok a bukaresti unitarizmus történetéhez. Uo. 129–138.

Valamivel kedvezőbb a bukaresti kálvinistákra vonatkozó írott források állapota. A Bukaresti Református Egyházközségnek az 1815. évi megalakulása óta volt „levelesládája”, amelyben az eklézsia fontosabb iratait, kevés pénzét és egyházi klenódiumait őrizték. Idővel létrejött az egyházközség viszonylag gazdag levelestára. A közgyűlési jegyzőkönyvek mellett ide kerültek az egyházi anyakönyvek és más iratok is. Az idők viszontagságaiból kifolyólag ez is csak részben maradt ránk, de a két világháború közötti korszakban Nagy Sándor lelkipásztorsága alatt elkészült a levéltár szakszerű leltára. Am a háború és az 1858-ban felhúzott kőtemplom lebontása 1959-ben és a vele járó költözködés ezt is megtizedelte. Ennek ellenére a református egyházközségi levéltár tartalmazza a bukaresti és részben a Kárpátokon túli egész magyarság történetére vonatkozó hozzáférhető leggazdagabb írott forrásgyűjteményt. Régiségében is ez a legértékesebb, ugyanis a református felekezeti iskola levéltára 1944-ben bombatámadás áldozata lett.

A forrásfeltárás ezen állapota határozta meg kutatásunk témakörét, azzal a kiegészítéssel, hogy sikerült a bukaresti egyházközség felettes hatóságainak levéltári anyagát is bevonni.²⁵⁵

Kronológiai szempontból feldolgozásunkat a XIX. század első felére, pontosabban az 1815 és 1848 közötti időre korlátoztuk, arra a 33 esztendőre, amikor az egyházközséget Sükei Imre lelkipásztor vezette. Számolva természetesen az előzményekkel, mégis közleményünket az 1815. évvel kezdtük. Ebben az esztendőben, május 14-én mondta el Sükei a lutheránus templomban első magyar nyelvű prédikációját. A mintegy 200 tagot számláló kálvinista egyház első közgyűlését a bukaresti Dudești nevű negyedben lévő Deák György házában tartotta 1815. május 22-én. Sükei saját kezűleg írt feljegyzése szerint ezen csaknem 80 családfő vett részt.

A bukaresti kálvinisták három éven át istentiszteleteiket Johannes Klockner esperes jóvoltából a lutheránus templomban tartották. Az alkalmatlan időpont és a magas bérlet 1818 végén arra késztette Sükeit, hogy saját templom felépítése céljából gyűjtést kezdjen hívei sorában, valamint Erdélyben és Magyarországon.²⁵⁶ A begyűlt összegből 1819. október 24-én 2650 tallér fejében megvásárolták Ilinca Cărpeneșanca telkét, amely a Tölgyfa negyedben (Mahalaua Stejarului), a lutheránus templom tőszomszédságában feküdt. Újabb gyűjtésekből 1821 végén már készen állott a fából épült református templom, ahol az év karácsonyán Sükei az ünnepi istentiszteletet megtarthatta. Gyűjtéseit csakhamar Erdély és Magyarország határain kívüli területekre is kiterjesztette. Megnyerte a bukaresti idegen konzulátusok és kon-

²⁵⁵ E tekintetben Sipos Gábor levéltáros jóvoltából az Erdélyi Református Főkonzisztórium Levéltára juttatta kezünkbe a leggazdagabb anyagot, de – hála F. Csanak Dórának és dr. Szabadi Istvánnak – kutatásainkat kiterjeszthettük a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, a Ráday Könyvtár, a debreceni Református Kollégium és az Országos Széchényi Könyvtár kéziratok állagaira is. Sükei Imre életútja vezetett el a Kolozsvári Unitárius Kollégium Levéltárába, ahol Molnár Lehel fiatal levéltáros szolgálatkészségét élvezhettem. Illesse őket részemről is hála.

²⁵⁶ Demény Lajos: Sükei Imre lelkipásztor gyűjtései a bukaresti református templom és iskola építésére. *Debreceni Szemle* 1998. 3. sz. 508–521.

zulok bizalmát. Ezek közül elsősorban E. L. Blutte bukaresti angol konzul támogatása bizonyult felette hasznosnak. Részben az ő anyagi támogatásával szerzett Lipcséből orgonát és öntetett harangot. Csak melleleg jegyezzük meg, hogy a nevezett angol főkonzult a református templom melletti cinterebben temették el.

A XIX. század huszas éveinek derekától Sükei Imre felkereste a Török Birodalomban tartózkodó nyugat-európai főkövetségeket, majd Konstantinápolyból és Izmirből Ausztriába, Svájcba, Franciaországba, Poroszországba és Nagy-Britanniába vette útját. Közben Brassóban, Nagyszebenben és Pesten kiadta négy prédikációjának szövegét magyar és német nyelven. A bukaresti kálvinista pap a latin és román nyelven kívül bírta a német, angol és francia nyelvet is. 1840-ben a havaselvi fővárosban megjelenő *Cantor de Avis shi Comers* című lapban közzétette a húsvéti ünnepek alkalmából Alexandru Ghica havaselvi vajdát köszöntő, román nyelven tartott prédikációját.

Kutatásainkban megpróbáltuk összegyűjteni mindazt, ami a bukaresti kálvinista lelkipásztor életútjára vonatkozik. Származását nézve Sükei Imre a Küküllő vármegyei Szőkefalván született 1793-ban. Elemi iskolái végeztével a kolozsvári Unitárius Gimnáziumba iratkozott be. Itt végezte be középiskolai tanulmányait és lett tógátus. Szőkefalvi szüleiéről sajnálatunkra nem sikerült semmit feltárni, de bizonyára unitáriusok lehettek, mint a falu többi magyar lakója. A Sükeire vonatkozó későbbi kútfőkből tudjuk viszont, hogy eredetileg a Sütő családnevet és az Imre Kelemen keresztnévet viselte. 1810-ben fegyelmi okokból kizárták a neves kolozsvári unitárius tanintézetből. További életpályáját 1815 május derekáig homály fedi. Miután a bukaresti lutheránus esperes, Johannes Klockner kálvinista pappá avatta, most már a Sükei családnévre hallgató lelkész, mint a Bukaresti Református Egyházközség létrehozója és vezetője szerepel 1849. január 19-én bekövetkezett haláláig. Itt házasodott meg és vette feleségül a bukaresti marhakereskedő és mésszáros Kis György és a gernyeszegi Csizmadia Zsuzsanna 1804-ben született Mária nevű leányát. Kis György a leggazdagabb magyar volt Bukarestben, és feleségével együtt mind készpénzzel, mind különböző ajándékokkal (úrasztali ezüstdíj és arannyal kifarított asztalterítő) támogatta az egyházközseget. Ő ajándékozta a legnagyobb összeget a telek vásárlására és a templom építésére.

Sükei Imre kiterjedt kis-ázsiai és európai gyűjtéseivel komoly összegre tett szert. A már említett telekvásárlás és templomépítés mellett paplakot rendezett be, kántortanítói lakást építtetett. A telket kerítéssel vetette körül és a körülötte fekvő utcákat kiköveztette. A begyűlt összeg kamatjából fedezte a maga és a segédlelkész, valamint egy és időnként két kántortanító havi fizetését. Évente bizonyos összeget juttatott a harangozónak és fedezte a fenntartás és működtetés költségeit.

Mindezen felül a bukaresti magyarságra nézve a templommal együtt a magyar anyanyelvű iskola felállítását tartjuk Sükei Imre legnagyobb és ma-

radandó megvalósításának. Az általunk feltárt iratokban 1822-ben említik először a magyar anyanyelvű iskolát. Különben egyike volt ez a havaselvi legrégibb tanintézeteknek. Írott forrásaink szerint 1822-től kezdődően tartjuk számon tehát a Bukarestben fennálló magyar nyelvű oktatást, noha Sükei bizonyára már korábban is tanított a paplakban és végezte a fiatalok konfirmációra való felkészítését. Az elmúlt 182 évben a bukaresti magyar oktatás is követte az idők változását. Virágkorát az első világháború előtti két évtizedben élte, amikor magyar fiú- és leányiskolák is működtek Bukarestben.

Sükei Imre idejéből az írott források többször említik a magyar tanítókat. Közöttük volt a háromszéki Barátosról származó Márk Mózes, akit Sükei 1826-ban hívott meg, hogy a már fennálló iskolában tanítson. (Márk később a moldvai Szászkuton lett református pap.) A kolozsvári református főkonvizszióriummal folytatott levelezésében a bukaresti kálvinista lelkész említette, hogy 1834 és 1843 között Veres Ferenc volt a kántortanító, aki mellett 1839-től Péterfi Mózes is oktatott a magyar iskolában. Az egyházközség 1841-ben felújított alapszabályzatában előírták mind a kálvinista szülők, mind a tanító kötelességét a magyar gyermekek tanítása terén. A szabályzat 22. paragrafusa így hangzik: „A szülők kötelesek a magok gyermekeiket mindenek felett a magok vallásában és nyelvekben (a német változatban: Muttersprache) neveltetni. Az iskola Rectora (Schul-Inspector) ellenben köteles a helyi paptól, mint annak az iskolának elnökétől függeni és az attól kiszabott methodust, tanításmódot követni.” A 17. cikkely szerint: „A konfirmálandók, kik az arra megkívántató időkort (Lebenszeit) elérték, kötelesek a helybéli pap által meghatározott napon a paplakon a hitvallás tanulása végett megjelenni.” Az „iskola felügyelete – hangzik a 21. cikkely – az előljáró testületen kívül különösen a tiszteletes papot és gondnokot illeti, tekintetbe vévén főként a honi nyelv tanítását, de mindezek legkisebb taxa nélkül, azonban a tanító kötelessége lévén évenként két próbatételt (vizsgát) tartani”. A pap és a gondnok köteles „az egyházi iskola minden tekintetben [való] előhaladása iránt atyailag gondoskodni”, a szükséges javításokat haladéktalanul elvégeztetni. Ha a javításokra költendő összeg meghaladná az 50 piaszt, azt az előljáróság elé kell terjeszteni jóváhagyás végett.

Az alapszabályzat 1841. évi kiegészítése még részletesebben sorolta fel a rektor vagy kántortanító kötelességeit, mégpedig a következőkben:

1. Az istentisztelet és a temetések idején orgonál és énekel. Ha a lelkész valami megakadályozná feladatai ellátásában, a kántortanító helyettesíti.
2. Az iskolás gyerekek oktatása a kiadott tanterv szerint, a kiszabott órákban folyjon. A tanító legyen tanítványaival szemben szelíd és példamutató. Testi fenyítéshez csak a lelkész jóváhagyásával folyamodhat.
3. A közgyűlési és előljárósági jegyzőkönyveket vezesse és ezekről tiszta tázatokat készítsen.
4. Óvakodjék a rossz társaságtól, éjjeli kimaradástól. Este 9 óra után a parókián legyen, őrizze az eklézsia holmiját.
5. Ha napközben valamiért távol kell tartózkodnia, azt jelentse be a papnak.

6. Szállására, a benne lévő holmikra jó gondja legyen, a lelkipásztor tudta nélkül lakásába senki idegent be ne fogadjon.

7. Ne árulja el a látott egyházközségi iratok tartalmát, békétlenséget, s még kevésbé vizsályt ne keltsen az egyháztagek között, mert az „igen aljas” dolog és „büntetlen el nem nézetik”.

Az egyházi alapszabály is bizonyítja, hogy a magyar anyanyelvű oktatás akkor már szilárd alapokon állott.

Leszámítva az időnként felbukkanó belső ellentéteket és egyenetlenségeket, a református egyházközséget általában az adakozókészség, az összefogás és a kölcsönös segítség jellemezte. Maga Sükei Imre szigorúan kézben tartotta a közösség gyeplőit. A bevételi naplókából példák hosszú sorát hozhatnók fel arra vonatkozóan, hogy ki mivel járult hozzá a templom és iskola építéséhez és karbantartásához, arra nézve, hogy ki milyen önkéntes munkát vállalt az egyházközségben önként. Ezen a téren kiváltképpen az értelmiségiek, az orvosok és patikusok jártak elől. Évtizedeken át soraikból kerültek ki a papot segítő főkurátorok, kurátorok, gondnokok. Felette gazdagok bejegyzésekben az egyházközségi bevételi naplók. Ezek örökítették meg az egyszerű ácsok, kovácsok és más mesteremberek önkéntes munkájának nyomait. Példának okáért azt, hogy az egyik asztalos a templom és iskola ajtaját, ablakait és padjait készítette ingyen, a másik az iskola padlózatát javította meg és tartotta karban, a kőművesek az építkezésben végeztek önkéntes munkát, míg a kovácsok lakatokat és zárat csínáltak ugyancsak ingyen. A tehetősebb bukaresti kálvinisták többször is jelentős összegekkel gyarapították az ekléziát és kegyezerekkel látták el a templomot. Az asszonyok szőnyeget és asztalterítőket szőttek és varrtak.

Ezek a bukaresti kálvinista egyházközség verőfényes oldalai Sükei Imre idejében. Ám nem minden és nem mindig zajlott az együttműködés jegyében. Már maga az, hogy az egyházközség közege nagyon is heterogén egyénekből tevődött össze, rányomta bélyegét mindennapi életükre. Különböző körülmények és okok kényszerítették az embereket a szülőföld elhagyására, az idegen világba, szőrványba való kivándorlásra. Megannyi csalódás, nélkülözés, no meg a kolerajárványok egymásutánja állhatott és állt is a kivándorlás hátterében. Szinte magától kínálta fel az idegenben való szőrványélet a lehetőséget arra, hogy a hazájukban, a szűkebb szőlvőldjükön bűnöket és törvényszegéseket elkövető emberek is idegenben rejtőzkedjenek el, ott próbálják a rájuk odahaza váró ítéletet, bűnhődést elkerülni. Bukarest, mint nagyváros és sokféle emberből álló agglomeráció, tálcán kínálta fel a névtelen meghúzóadás váltakozó lehetőségeit. Akadtak a frissen ide meglepedettek között olyanok is, akiket a kalandvágy sodort idegenbe.

Különböző tájakról, a Székelyfőldtől és a Barcaságtól Debrecenig, a Dunántúltól Felső-Magyarorszáig, a Magyar Alfőldtől Erdély más és más vidékeiig, falvakból, mezővárosokból és városokból érkeztek a havaselyi fővárosba földmunkások, mesteremberek, szekeresek, gyógyszerészek, orvosok, borbélyok, festők, rajztanárok, nyelv- és zenetanárok, hivatalnokok és más

foglalkozásúak. Vallásukra nézve voltak – eltérő arányban – katolikusok, kálvinisták, evangélikusok és unitáriusok. A Bukaresti Református Egyházközség tagjainak soraiban akadtak németek, franciák, angolok, svédek és hollandok. Hátuk mögött hagyták a nagyon is eltérő hagyományokban élő közösségeket, azok kötelekeit. Megérkeztek az egyén vég nélküli szabadságába, hogy ne mondjam szabadosságába, egy olyan, számukra kötetlen közegbe, ahol őket senki nem ismerte, s ők sem ismerték a saját mindennapjaikat folytató befogadókat. Egyszóval idegenek és hontalanok lettek. Többjünkben nem hiányzott a közösségi élet igénye, mások ettől idegenkedtek. A kálvinista magyarok számára az egyetlen összefogó elem az anyanyelv és a kálvinista hitvallás volt. Nem kizárt a magyar nemzeti öntudat derengése különösen azok között, akik az értelmiségi pályán akartak érvényesülni. Idegen, hagyományaiban, nyelvében, életmódjában egészen eltérő, ám velük szemben mégis nagyobbára közömbös volt a befogadó közeg.

Ezen a változatos talajon akart Sükei Imre magyar anyanyelvét, kálvinista hitét megőrző és ápoló egyházközséget létrehozni a nemzeti önazonosság felívelő hajnalán. Számíthatott az együvé tartozás szándékára, a szervező munkában pedig főleg a viszonylag nem nagy létszámú értelmiség tudatos és önfeláldozó fáradozásaira.

Voltak Bukarestben is a magyar református egyházi életnek távoli halványan derengő előzményei és némi hagyományai, de ezekből 1815-re vajmi kevés maradt meg. Nem létezett sem templom, sem iskola, hiányzott a létrehozásuk anyagi háttere. Lényegében szegény, szerény vagy nagyon szerény megélhetőségű családokból verődött egybe a később sok fáradozással összehozott gyülekezet. Így volt ez még akkor is, ha akadtak soraikban tehetősebbek is, de felette kevesen ahhoz, hogy önálló templomot és iskolát tudjanak önerőből felállítani és fenntartani. Márpedig hosszú távon ez elengedhetetlen volt. Csak átmeneti megoldás lehetett az egyetlen protestáns hitfelekezet kezdeti támasza, segítőkészsége, lett légyen az bármennyire vendéglátó, mint amilyennek ígérkezett a német/szász Bukaresti Lutheránus Egyházközség az erdélyi származású és jószándékú Johannes Klockner esperes idejében. Tetejére összegre volt szükség ahhoz, hogy lehetőleg központi helyen állítassék templom, papilak, kántortanítói lakás és iskola, de még több pénz a mindennapi működéshez.

Sükei már az első években tapasztalta, hogy a lutheránus hitközség sem képes önálló erőből fenntartani magát. Külföldi támogatásra szorult, amit külhoni adományokból, kéregetésekből és gyűjtésekből hozott össze. Erre vállalkozott a fiatal kálvinista lekipásztor is több mint három évi próbálkozás után.

Sükei Imre személyisége akkor jelenik meg előttünk teljes nagyságában, ha legalább nagyjából számba vesszük mindazon nehézségeket, gáncsoskodásokat, rágalmozásokat, amelyekkel szembe kellett néznie 33 éves bukaresti pályafutása során. Kezdjük azzal, hogy nagyszabású segélygyűjtése kezdetén a legképtelenebb vád érte. 1821 tavaszán Jeremiás István kurátor kíséretében magyarországi kéregető úton járt. Az év húsvétja előtt és az ünnepek alatt a Nógrád vármegyei Losonc városában tartózkodott. A bukaresti kálvi-

nista egyházközség levéltárában maradt ránk másolatban Sükei Imre azon beadványa, amelyet Nógrád vármegye főispánjához intézett. A másolatot Jeremiás István jegyzetei kísérik. „Ez az instantia – írta Jeremiás – bé adatott 1821-ben Nógrád vármegyének Losoncz nevű városában a főispánnak, mint-hogy az odavaló Magistratus bennünket arestálván, fogva tartott Húsvét nagyhetében 8 napig, amíg a mi törvényünk a nemes vármegyén tisztán kijött, és mindenünk visszaadatván, becsületet nyertünk, mert minket elfogtak ártatlanul. Török spionok gyanú képében el akart a Magistratus veszteni a pénzért, [melyet] azelőtt Magyarországon kéregettünk vala. De a szent Isten napfényre hozván igazságunkat, megszabadított bennünket.” A főispánhoz beadott tiltakozásában Sükei a rá jellemző önérzettel tájékoztat fáradozásairól és törekvéséről. „Nagy Oláh Ország fő anyavárosában, Bukarestben – írta – tetszett az isteni Gondviselésnek általam egy új Magyar Reformata Ecclesiát fundálni, Jézusban mennyei boldogító, bátorító és vigasztaló tudományát a setétségben lévő népek között is terjesztetni, hozzám is lévén intéztetve az szavai: »Mennyetek a széles világra, hirdessétek az Evangéliumot minden népek és nemzetségek között!« Szinte 300 lelkek között hirdetem és hintegetem már az Istennek magvát.” Megemlíti, hogy „a több és kevesebb esztendőkkel” előbb Bukarestben letelepedett magyarok, „itt mind nagyobbára mesteremberek”, „akol és pásztor nélkül”. Maga csaknem hét esztendeje érkezett a havaselyi fővárosba, és ott a „már régebb fennállott Lutherana Ekklesia Oratoriumában” tartotta az itentiszteletet. De mert igen korán „lévén meghatározva hallgatóim egybegyűlésének órája, az isteni tisztelet illendően végbe nem mehetett”, úgy döntöttek, hogy saját templomot építenek a Diván, azaz a Fejedelmi Tanács engedelmével. Az Erdélyi Református Egyházkerület engedélyével gyűjtést kezdett. Az Erdélyben és Debrecenben összegyűlt pénzből „egy templom helyet rajta lévő más parochiális házzal meg is vásároltattam”. A Tiszántúli és a Dunántúli Egyházkerület ajánló leveleivel indult adományokat gyűjteni Magyarországra. Minden a maga rendjén folyt mindaddig, míg Losoncon „szent célunk antagonistái” rágalmozó feljelentést nem tettek ellenük a városi tanácsnál. Előbb azt kérték, hogy a Királyi Helytartótanács engedélyét mutassák fel, de belátván, hogy a gyűjtés nem tartozik a Helytartótanács hatáskörébe, azzal a „gyenge” észrevétellel álltak elé, hogy „miért nem hoztunk a bukaresti eklézsiától másodszor is” felhatalmazást. Lehet, hogy Sükei ellenvetése a „nemes tanács” önérzetét bántotta, de az igazat el kellett mondania anélkül, hogy ezzel sérteni akart volna valakit. A bukaresti egyházközségtől, a főkurátor és három presbíter aláírásával, nemcsak meghatalmazást kaptak, hanem „ezen nagy munka végrehajtására igen barátságos szívvel meg is kérték”. Sükei beadványában megjegyezte: „Nagyságos uram a vallás és nemzet forog fenn, a többit uraságod kegyes gratiájára bízom.” A levél megtette hatását. Sükeit és Jeremiást szabadlábra helyezték, becsületüket és tisztességüket visszaállították. Mi több – s ez volt számukra nagyon fontos – a gyűjtést folytathatták. Újabb

adományokkal tértek vissza 1821 nyarán Bukarestbe, ahol lázas munkában folyt a templom építése.

Távol áll tehát tőlünk a gondolat, hogy a gyűjtéseket diadalmenetként ábrázoljuk. A kolozsvári Főkonzisztóriummal, a Nagyenyeden székelő Bodola János erdélyi református püspökkel, a magyarországi egyházi és világi főhatóságokkal folytatott levelezés, az idegen konzulátusokkal való kapcsolatok révén, az osztrák konzulátussal való viszony rendezése során sok olyan irat keletkezett, amelyek lehetővé tették a bonyolult szervező munkába való közelebbi betekintést. Nem volt könnyű az utazás megszervezése sem Bukaresttől a Dunántúlra, Felső-Magyarországig, és az Alföldön keresztül SzegeDIG, a Bánságig el egészen Háromszékig. Sükei Imre egyedül vagy valamilyen bukaresti egyházzfival több mint száz erdélyi és magyarországi települést látogatott meg és járt végig akkor, amikor e tájakon vasút még nem létezett. Mindnütt prédikált, hirdette Isten ígését a híveknek. Miután 1822-ben és 1823-ban másodszor is bejárta Erdélyt és Magyarországot, merész útra szánta el magát, a nemzetközi gyűjtésre. Mészely Sándor bukaresti cipésszel, aki jól ismerte a török nyelvet, az Oszmán Birodalom fővárosa és a kis-ázsiai kisebb városok és Izmir felé vette útját. Onnan visszatérve járta végig Nyugat-Európa országait. Intézmények és magánszemélyek szerepelnek a gyűjtéseket rögzítő naplókban. Külön ki kell emelnem a református kollégiumokban szervezett adakozást, de mellettük azt is, hogy a céhek testületileg adakoztak. Nem volt olyan erdélyi vagy magyarországi kálvinista főnemes, aki megtagadta volna a támogatást. Csak kiragadott példaként említem Teleki Sámuel kancellárt, aki egyedül 400 forintnak megfelelő török piasztért áldozott a bukaresti református templom és magyar iskola felállítására és fenntartására.

Ritkán ugyan, de akadt ellenpélda is. Kirívó gr. Mikó István erdővidéki egyházmegyei főkurátor esete, aki 1824. április 27-én feljelentést tett Sükei ellen. Szerinte a bukaresti lelkész visszaélt az adakozók bizalmával, „nem papi characterhez illő módon viseli magát, mert az elébbi kéregetése alkalmatlanságával az árapataki borvizen sokáig korhelkedett, vendégeskedett, lovakkal kereskedett, liberias cselédek tartott, s most is egész corhel és vesztegető, nem pedig mint alamisnából élő személy, úgy viseli magát”, hamis főkonzisztórium levéllel járta a vidéket, tékozló, kártyázó. A feljelentést a Főkonzisztórium 1824. június 20-án megtárgyalta és utasította Szentpáli Imre „adjunctus provincialis commissariust”, hogy vegye el Sükeitől az ajánlólevelet és tegyen jelentést ennek háromszéki tevékenységéről. Szentpáli szeptember 30-án válaszolt az utasításra. Jelentette, hogy utánajárt a dolognak. Megállapította, hogy Sükei Árapatakon felesége kezelése végett járt, amiről maga személyesen meggyőződött. Azt viszont nem tapasztalta, hogy a bukaresti lelkész visszaélt hivatalával és kártyázott volna. Vasárnapjait a helybéli római katolikus plébános, Tamási László házában szokta tölteni. Ennek beleegyezésével istentiszteletet tartott a katolikus templomban. Igaz, van két „nyomorult” lova, melyek mellett havaselti szokás szerint „egy czigány fítsort (legényt) tartott, ... de hogy liberias cselédjei lettek volna, azt nem

láttam, se nem tapasztaltam”. Ez szerint csak „prima információ szüleménye”.

A Főkonzisztórium egyben felkérte a marosszéki Lukafalváról származó bukaresti főkurátor Szentgyörgyi Mihályt is, hogy nézzen utána tüzetesebben az ügynek és tegyen maga is jelentést a látottakról, hallottakról. A kényes kérdést Szentgyörgyi Mihály 1824. október 11-én Bukarestben keltezett terjelemes beszámolója tisztázta. Ő még 1824 nyarán Erdélyben jártakor hallott a gr. Mikó István Sükei ellen tett feljelentéséről, de nem ismerte a vádakat, s így nem tudta, mire kell válaszolnia és mit kell tennie. Szemtanúja volt ugyanis Sükei Imre „egész élete módjának” és csaknem minden lépésének. Tudomása szerint a bukaresti lelkipásztor Háromszéken összesen kétszer kéregetett. Nem kizárt, hogy harmadszor is járt a vidéken, külön engedély nélkül, de ez akkor lehetett, amikor még 1818-ban felkereste Zágónban a nyugdíjas br. Szentkereszti Zsigmond lovassági tábornokot, akit arra kért, hogy támogassa tervezett erdélyi gyűjtését. Szentkereszti Bodola János erdélyi református püspököt kereste meg ajánlólevelével. Szentgyörgyi szerint semmi alapja nincs annak, hogy Sükei felső engedély, megbízólevelével nélkül járt volna kéregetni. Azt is jelentette, hogy a bukaresti kálvinista presbitérium rendszeresen elszámoltatta Sükeit a gyűjtésekről, aki a „tisztá jövedelmet” mindenkor átadta. Ebből vásároltak telket, építettek templomot, renoválták a papilakot, deszkával kerítették be a parókiát, csináltattak szószéket. Árapatakra Sükei maga és felesége kezelésére utazott, mert Mária nevű feleségének „kicsiségétől fogva májdaganatja (Leberverfärtung) vagyon”. Nem hallotta és nem látta, hogy Sükeinek libériás cselédjei lettek volna, amit nem is hihet. Lovait és szekerét, melyekkel kéregetni járt, a brassói vásáron eladta, amit „szememmel láttam”. Szentgyörgyi jelentése szerint ennyi a valóság, mert egyébként Sükei „valahányszor hurcolódással, egészsége és vagyonocska feláldozásával alamisnát gyűjtött, azt mindenkor adminisztrálta, különben sem templomhelyünk, sem templomunk nem volna – e pedig van!” Miként Sükei érdemeiről mindent részletesen megírt, ugyanúgy kötelességének tartja emberi gyarlóságairól is szót ejteni „legkisebb részrehajlás nélkül”. Ezeket pedig Szentgyörgyi az alábbiakban foglalta össze:

1. „A ferblizést szereti, s igazából ferblizett is Árapatakon, melyet – mint-hogy paphoz illetlen – kötelességem lett volna megtiltani, annyival is inkább, mivel hatalmomban állott.” De látta, hogy a „háromszéki urak” hívják kártyázni, nem akarta azok kedvét elrontani. Másként is mindig jelentéktelen összegekben játszottak, s így Sükei nem veszthetett vagy nyerhetett sokat. Miután Brassóba ment át, már felhagyott a kártyázással, és „szorosan ügyelni fogok, hogy többé nem is fog kártyázni”.

2. „Ifjú vigyázatlanságból származott gyengeségei is voltak, de miolta megházasodott, és egy igen becsületes fejérnépet vett, jól viseli magát minden tekintetben, nem hallok semmi panaszt ellene.” Papi teendőit szorgosan végzi. A római katolikusok Árapatakán is „nagyon dicsérték” prédikációját.

3. Természetére nézve Sükeit jellemzi a hirtelen harag, a fellobbanás; indulatain uralkodni nem tud. Lélektanilag ezzel magyarázza gr. Mikó István panaszának okát. Értesülései szerint Sükei a gróf urat vagy ebéd utáni álmában, vagy felébredése utáni rossz kedvében zavarhatta meg. Megeshet, hogy a lelkész nem viselkedett illedelmesen, nem volt alázatos. Szentgyörgyi szerint „elégge hibázott, ha egyebütt is alkalmatosságot szolgáltatott a panasza. Tudnia kellett volna, hogy az alakisna kéregetőnek és egy szegény legénynek alázatosnak és mindent eltűrőnek kell lennie. Nagyon sajnáljuk, ha valaki kegyes jóltevőink közül ezen paptól hálátlanul meg talált sértődni. Ezerszer kérek bocsánatot szegény ecclesiámmal együtt a megbántottaktól. Nagylelkűségük fedezze el a megbántást. Légyenek minden rendű kegyes jóltevőink örökre áldottak, akik nem sajnállották lelki gyarapodásunkat még ezen idegen földön is elősegíteni.”

Tudván mindezt, a főkurátor feltárta, hogy már két és fél évvel korábban kérték néhai Kenderesi Mihály guberniumi tanácsost, hogy a kevés tiszteletnek örvendő Sükei helyett rendeljenek „feddhetetlen characterű, tanult papot”. Ám egy ilyen lelkészt a bukaresti szegény kálvinista közösség nem tudna eltartani. Mégis úgy véli, hogy Sükei hibás lépései ellenére „törekedéseiért és fáradozásaiért valami köszönetet érdemelne” a gyülekezet részéről.

Hosszan mutattuk be Szentgyörgyi Mihály levelét, mert a kortársak közül senki sem jellemezte árnyaltabban Sükei egyéniségét, erényeit és emberi gyarlóságait. Aki rajta kívül, a bukaresti kálvinista lelkészről írt, vagy felette dicsérte, vagy éppen túlságosan elmarasztalta. Általában a szélsőség jellemzi a Sükeiről szóló korabeli írásokat. Példaként hozhatjuk fel Léding Sándor dicsőítő cikkét, amely 1833-ban látott nyomdafestéket a *Társalkodóban*, vagy Ürmösy Sándor 1844-ben Kolozsvárott megjelent könyvét, amelyben igazságtalanul ítélte és marasztalta el Sükeit.

Az igazi megpróbáltatások csak ezután zúdultak szegény fejére. Támadták Sükeit a bulgáriai Nikápolyban székelő Majolani ferences püspök havaselvi küldöttei, az új lutheránus pap német és szász hívei és mellettük néhányan egyháztagjai közül. 1832 és 1833-ban ismételt elutasította gyűjtési kéréseit a Dunamelléki Református Egyházkerület Főkonzisztórium. Végso soron mindez a Bukarestben székelő osztrák főkonzulátus feljelentéseire vezethető vissza. Ezekben Casimir von Timoni főkonzul azzal vádolta Sükeit, hogy fejedelmi kiváltságlevelet hamisított, egyházán kívüli közigazgatási tárgyokban egyháza pecsétje alatt iratokat merészel kibocsátani, magán hagyatékukat foglal el önkéntesen a kálvinista egyházközség javára. Casimir von Timoni a bécsi kancellária utasítására feljelentést küldött Metternich kancellár címére. Kifogásolta Sükei következetes törekvését a magyar nemzeti öntudat ápolása terén.²⁵⁷

1835. június 30-án a magyarországi Helytartótanács letartóztatási parancsot bocsátott ki Sükei nevére. Ám közben határozottan lépett fel mellette a bukaresti kálvinista egyházközség vezetősége, kijelentvén, hogy semmi szín

²⁵⁷ *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxie Hurmuzaki. Vol. XXI. Buc. 1942. 581–584.

alatt sem hajlandó megválni Sükeitől. De Casimir von Timoni sem tudott belenyugodni vereségébe, tovább erőszakolta az egyházalapító lelkész eltávolítását a havaselyi fővárosból, az önálló magyar egyházközség felszámolását és az osztrák főkonzulátusnak való teljes alárendelését. Vele szemben Sükei Imre a Bukaresti Református Egyházközség esperességi rangra való felemeléséért küzdött, amit a rákövetkező években el is ért.

A súlyos helyzetben érte Sükeit a Honfi Lajos segédlelkész szervezte árulás, pedig ezt maga fogadta segédlelkészévé. A segédpap biztatására a bukaresti kálvinisták közül 26-on írták alá az 1837. március 16-án keltezett feljelentést. A rágalmozók attól sem rettentek vissza, hogy a dunántúli református püspök közbenjárását kérik a „minden rendű igazgató székeknél s magánál a Felső Trónnál is eszköz lenni” Sükei eltávolításában. De a Tiszántúli Református Egyházkerület közgyűlése alaposabban megvizsgálta Honfi gyanús feljelentését, és 1837. augusztus 14-én kiderítette, hogy a bukaresti segédpap egy és ugyanazon személy Bors Sámuellel, aki nevét változtatva bújt meg Havasely fővárosában, így próbálván elkerülni a büntetetei miatt reá váró bírósági ítéletet. A közgyűlés szorgalmazta a közelebbi kivizsgálást, mert tudomására jutott, hogy „a nevét változtatott Honfi Lajos, új tagja, mintegy jegyzője a bukaresti eklézsiának, a Nagyméltóságú Helytartótanács [által] nem dicséretes oldalról van kihirdetve”. Antal János erdélyi református püspök viszont úgy tudta, hogy Honfi Lajos, „a legalacsonyabb karakterű” feljelentő nem más, mint „a Bolyába mostan meghívott ifjú pap, magyarországi tiszteletes Mező Lajos atyafi, ki főtisztelendő superintendens Tóth Ferenc úr ajánlására” került Bukarestbe. A kolozsvári Főkonzisztórium elfogadta a püspök kivizsgálási javaslatát. Tette ezt, mert közben Sükeit a bukaresti eklézsia „tanítója Veres Ferenc, s az ugyan oda beszármazott Honfi Lajos, úgyszintén [a] lutheránus Török Mihály”, s ennek „apósa Makrai István méltatlan vádakkal illették”. A Honfi Lajos és társai feljelentése szerint Sükei „magának roppant summát kapart”, de magát az egyházközséget „úgy megcsalta, hogy ezelőtt 15 esztendővel épült kis léctemplomunknál és az angol konzul buzgó adományozásából épült kántorlakás kis kunyhócskánknál” egyebe nincs. A feljelentés hemzseg a Sükei Imre ellenes alaptalan vádaktól és rágalmaktól.

Mindez azonban nem érte célját, a többi között azért sem, mert a szerzők (valójában Honfi Lajos) túlságosan megnyomták a lúdtollat. Az izgága Honfi viszont sehogy sem akart ebbe belenyugodni. Gyűjtötte Sükei ellen az iratokat, uszította a valamiért elégedetlen egyháztagokat, s végül mintegy 50 iratot tartalmazó aktacsomóval újabb feljelentést küldött be, ezúttal az erdélyi Gubernium címére. Noha a beadvány eredeti példányát nem tudtuk előkeríteni, de a Guberniumhoz 1840. május 7-én küldött püspöki válaszból kitűnik, hogy Sükeit nyughatatlansággal és erkölcstelenséggel vádolták, de még azzal is, hogy elhanyagolja papi teendőit, „tanításában nem tartja a mű hitűket”, zsarolja az egyháztagokat, sőt többet belőlük megveretett olyannyi-

ra, hogy „némelyek meg is haltak”. 50 arannyal „akarta megvásárolni az elene adott panaszos leveleket”, éppen tőle, Honfi Lajostól.

Utóbbinak biztatására a marosszéki Szentháromságról érkezett Péterfi Mózes kántortanító is jelentést tett Sükei ellen. Ő azzal vádolta a papot, hogy kántori lakásából kidobatta, fizetését visszatartotta és útlevelét elvette. A püspök 1840. május 8-án értesítette viszont a Főkonzisztóriumot, hogy Péterfi útlevele a püspöki „írományok közt meg vagy on”, tehát Sükei azt el nem vette s el sem vehette. A későbbi kivizsgálásból kiderült a többi Péterfi-féle vád alaptalansága, mint ahogy sok túlzást és valótlanyságot tartalmaztak Honfi Lajos beadványai is.

Részletesebben foglalkoztam a Sükeit ért támadásokkal, épp úgy, mint a bukaresti egyházközségben lábra kapott viszályokkal és a kívülről jött támadásokkal, mert ezek jellemzik a szórványélet kín-keserves voltát. Jelzem egyben a feljelentők egyikének-másikának keserű szájízét hagyó áldatlan sorsát. Példa rá éppen Honfi Lajos szerencsétlen halála, aki részegségében gyújtotta fel magát és szörnyű kínok közt múlt ki a világból.

Ide kívánczik még a bukaresti kálvinisták és Sükei életének két mozzanata. Az egyik az egyházközség rendtartása, belső szervezeti szabályzata, amit már fennebb is érintettünk. Az egyházközségi törvényeket 1815-ben Sükei maga fektette le, újította fel 1832-ben és bővítették ki 1841-ben. 1841. május 1-én Sükei Imre, Vásárhelyi Károly orvos, Jeremiás István, Ökrös Bálint, Szöllösy Ferenc és idősb Szalai András mutatta be jóváhagyásra az osztrák császári és királyi konzulátuson: *A Bukaresti Evangelico Reformata Eklézsiának Egyházi Törvényei* (német változatban *Kirchengesetze der evangelisch-reformierten Gemeinde in Bukarest*) című statútumot. Jóváhagyta ezt mind a konzulátus, mind az erdélyi Gubernium.

A rendtartás a Bukaresti Református Egyházközség szervezeti felépítését tükrözi, annak sajátos vonásaival. Intézkedik az egyháztagok és a választott egyházi testületek, valamint a pap, a kántortanító, a főkurátor, a kurátor, a gondnok jogairól és feladatairól.

Sükei Imre életpályájában jellemző és szerintem jelentős mozzanat Széchenyi Istvánhoz címzett két levele. A Duna szabályozása és a Galacig való hajózás volt a gróf egyik jelentős kezdeményezése. Kapcsolatba lépett a havaselti vajdával és 1834 őszén Bukarestbe látogatott. Széchenyi román összeköttetéseivel a kutatás eddig is foglalkozott. Bitay Árpád azt is megsejtette, hogy Széchenyi és Sükei kapcsolatban voltak egymással, amit újabban az akadémiai hagyatékban őrzött Széchenyi állagban megtalált két kiadatlan Sükei levél bizonyít. Túl az önmagában is fontos kapcsolaton és azon, hogy Sükei a gróf támogatását kérte magyarországi gyűjtéseire, az egyik levélben a pap javasolta egy magyar intézet felállítását Bukarestben. Sükei Imre volt tehát az, aki már több mint 160 éve felvetette a Magyar Intézet létrehozását a román fővárosban.

Nem volt ellentmondásoktól mentes Sükei Imre személyisége és tevékenysége, mint ahogy nem hiányoztak a mindegyre kitörő viszályok a bukaresti kálvinista felekezet 1815–1849 közötti történetében. Sükei Imre maga is nehéz természete, rátartisága, emberi gyarlóságai folytán bizonyára

nemegyszer adott okot ellenvetésre. Meglehet tévedett szétágazó és sokrétű munkájában, s ez elkerülhetetlen volt, mert járatlan úton vágott új csapást. Hitsorsosaival együtt először hozott létre külföldön, szórványban magyar kálvinista egyházközséget, szervezte és irányította azt a magyar anyanyelvű oktatással párhuzamosan. Szinte semmiből teremtette meg mindennek szilárd anyagi alapjait. Hosszú évek során járta a kéregetés göröngyös útját. Korának fiaként volt romantikus, s talán nem tévedünk véleményünkben, hogy ábrándozó pályafutásában akadtak kalandvágyra emlékeztető mozzanatok. Erős akaratú, mondhatnánk erőszakos egyéniség volt, bátor és merész. Következetesen követte kitűzött céljai megvalósítását.

Sükei Imre példájának felidézésével kívánom köszönteni Csetri Elek barátomat születésének nyolcvanadik évfordulóján.

Egyed Ákos

Deák Ferenc Erdély 1848. évi országgyűlésének törvényességéről

Az 1848. május 29–1849. július 18-a között lezajlott erdélyi országgyűlés történelmi jelentőségű esemény volt, mert eltörölte az évszázados rendi-feudális rendszert s megalkotta a polgári átalakulás közjogi feltételeit. Ennek ellenére ez országgyűlés értékelése még mindig sok kérdést vet fel. Eltekintve attól, hogy jelentőségére a magyar történetírás sem fordított egészen a közelmúltig kellő figyelmet, a román és a szász történetkutatók – ha egyáltalán foglalkoztak vele – csak bírálatára szorítkoztak, különösen rendi jellege s a Magyarországgal kimondott unió miatt. Erdély utolsó rendi országgyűlése heves viták tárgyát képezte az osztrák és a magyar politikusok között is mind 1848-ban, mind a kiegyezést előkészítő években.²⁵⁸

Az osztrák politikusok többsége kétségbe vonta az erdélyi országgyűlés törvényeinek érvényességét, mivel ott a románoknak nem volt jelen megfelelő számú és arányú képviselője. Azonban ennek hangoztatása, amint később kiderült, csak ürügy volt az uniótörvény érvénytelenítésére, hogy Ausztria megtarthassa saját fennhatósága alatt Erdélyt, különösen az itteni altalajkinccsek kihasználhatása érdekében. Erdély kérdése ismét különösen az 1860-as években éleződött ki, mivel a Deák Ferenc által vezetett magyar politika az 1848-as magyarországi és erdélyi törvények elismerését tette meg a meg egyezés legfőbb feltételévé.²⁵⁹

Deák Ferenc – akire 2003-ban emlékeztünk születésének 200. évfordulóján – a magyar politika élvonalában volt 1848-ban mint a magyar kormány igazságügyi minisztere, a provizórium idején, 1859-től pedig mint a kiegyezést magyar részről kezdeményező politikus, tehát nagyon jól kellett ismernie az említett kérdést. Őt 1848-ban az erdélyi eseményekről folyamatosan informálták az erdélyiek, különösen Wesselényi Miklós és id. Bethlen János, és arra kérték, hogy minisztertársaival együtt siettesse az erdélyi törvényeknek az uralkodó általi szentesítését s gondoskodjon azok haladéktalan alkalmazásáról.²⁶⁰ Deák Ferenc mindkét kérésnek igyekezett eleget tenni, szigorúan vigyázva a törvényesség betartására. Az 1860-as években aztán az 1848-as törvények védelmére kellett kelnie, hogy azokat a kiegyezéskor újra alkalmazni lehessen. Ezekkel a kérdésekkel foglalkozik az itt következő rövid tanulmányunk.

²⁵⁸ Bővebben: Miskolczi Ambrus: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen. Sz 1979. 5. sz.; Ruzsoly József: *Alkotmány és hagyomány. Újabb jog- és alkotmánytörténeti tanulmányok*. Szeged 1997; Egyed Ákos: *Erdély 1848. évi rendi országgyűlése*. Mv. 2001.

²⁵⁹ Szabad György: *Forradalom és kiegyezés választóján*. 1860–61. Bp. 1967; Ürmösy Lajos: *Tizenhét év Erdély történetéből. 1849. július 19.–1866. április 19.* Temesvár 1894.

²⁶⁰ Wesselényi Miklós levelei Deák Ferenchez. 1841–1850. TTár 1904. III. füzet. 321–346.

Hangsúlyozni szeretnénk azt, hogy Deák Ferenc mind a reformkorban, mind azután híve volt a Magyarország és a Habsburg-hatalom között fennálló kétoldali egyezségek pontos betartásának, abból az általa sokat hangoztatott közjogi elvből indulva ki, hogy a szentesített törvényt egyik fél sem változtathatja meg önhatalmával. Deák törvénytiszteletére legyen szabad példaként felhoznom, hogy 1848-ban az erdélyi törvények alkalmazásához csak azoknak az uralkodó általi megerősítése után kezdett hozzá. Igaz, attól kezdve nem késlekedett. Deáknak bizonyosan része volt abban, hogy Erdély képviselői megjelenhettek az 1848. július 5-én Pesten megnyílt magyar népképviselési közös országgyűlésen.²⁶¹

Mindez teljesen törvényesen történt, de a szabadságharc leverése után bevezetett önkényuralom idején Ferenc József mégis törvénytelennek nyilvánította Erdély 1848. évi országgyűlését. A magyar országgyűléshez 1861-ben intézett leiratában a következőket olvashatjuk: „Ami mindenek előtt Erdély nagyfejedelemségünknek Magyarországgal való unióját illeti, mely a szász és román nemzet szabad beleegyezése nélkül lőn elhatározva, megjegyzendő, miszerint ezen unió soha teljes törvényerőre nem lépett, az egyoldalúan hozott határozatok kihirdetése után tetteleg felbomlott, s egyáltalán mindaddig kivihetetlennek lesz tekintendő, valamíg Erdélynek nem magyar ajkú lakosai az egyesülés által veszélyeztetve látják nemzetiségi érdekeiket, s a birodalom ebbeli igényei s érdekei kellőleg biztosítva nem lesznek.”²⁶² Vagyis az uralkodó szerint Erdély országgyűlésének uniótörvénye nem legitim, mert 1. A szász és a román nemzet nem adta szabad beleegyezését, 2. soha teljesen nem lépett törvényerőre, 3. nem is léphet életbe mindaddig, amíg Erdély nem magyar lakosai veszélyesnek tartják az uniót és 4. amíg a birodalom érdekei nem lesznek biztosítva.

Ezeket a tételket Deák Ferenc az 1861. augusztus 8-án kelt ún. második felirati javaslatában rendre megcáfolta, majd külön tanulmányban foglalkozott Erdély jogtörténetével, az 1848-as erdélyi törvényekkel, különös hangsúlyt fektetve az uniótörvény történetére. Előre szeretnénk bocsátani, hogy minket itt nem annyira az uniótörvény, mint inkább az országgyűlés törvényességéről alkotott deáki koncepció érdekel, de azt is látnunk kell, hogy a két kérdés majdhogyan szétválaszthatatlanul összeforrt mind 1848-ban, mind Deák elemzésében. A kérdés történetiségének érzékeltetésére szólnunk kell Deák Ferenc első felirati javaslatáról is, mert az uralkodó tulajdonképpen az arra adott válaszában nyilvánította törvénytelennek az erdélyi országgyűlést.

Amint közismert, Deák Ferenc első felirati javaslatát 1861. május 13-án nyújtotta be a magyar országgyűlésnek, amely azt rövidesen nagy többséggel

²⁶¹ Deák Ferenc 1848. július 17-én a minisztériumába hívatta az erdélyi jogot kiválóan ismerő két jogtudóst: Szacsvey Zsigmondot és Horváth Istvánt, mert „az erdélyi törvénykezési dolgokról, miután az unió iránti törvény szentesítve van, haladék nélkül kell intézkedni”.

²⁶² Ferenc József 1861. július 21-én készült leiratának szövegét magyar fordításban I. Kónyi III. 199.

elfogadta s az uralkodóhoz továbbította. Deák erőteljesen elítélte az abszolutizmust, mert megfosztotta Magyarországot saját alkotmányától, sőt az Októberi Diploma által összbírodalmi alkotmányt próbált Magyarországra ráerőszakolni, hogy a Februári Pátens már a kormányzást is Bécsbe összpontosítsa. Deák számára ezek a tervek elfogadhatatlanok voltak s ezért ragaszkodott az 1723-ban elfogadott Pragmatica Sanctióhoz és az 1848-as törvényekhez, amelyek egyedül alkalmasak az örökös tartományokkal való viszonyok újrendezéséhez. Deák visszatérően hangsúlyozta, hogy Magyarország nem része az Osztrák Császárságnak, amelyhez csak a közös uralkodó intézménye s a közjogi megállapodások fűzik. Ilyen mindenekelőtt a Pragmatica Sanctio, amely elismeri a Habsburg-ház nőági örökösödési jogát, biztosítja Magyarország függetlenségét és területi integritását is. Mint várható volt, az uralkodó elutasította a magyar felirati javaslatot, de a kiegyezési tárgyalások fonala nem szakadt meg, s ennek során Deák Ferenc megírta második javaslatát, amelyet 1861. augusztus 8-án terjesztett a pesti országgyűlés elé.

Abból indult ki, hogy az uralkodói leirat elutasító érvei nem meggyőzőek, s csalódást okoztak, mert a magyar országgyűlés nem kívánt egyebet, mint azt, hogy a Pragmatica Sanctio „egész terjedelmében minden föltételével s viszonylagos kötelezettségeivel együtt szorosan megtartassék ... s az alkotmányosság ne féljék, hanem egészen és csonkítás nélkül lépjen az abszolút hatalom helyébe”.²⁶³ Amint Sarlós Béla *Deák és a kiegyezés* című munkájában írja, Deák nem véletlenül hangoztatta, hogy a Pragmatica Sanctiót kétoldalú kötésnek, alapszerződésnek fogja fel, mert felismerte annak a lehetőségét, hogy azzal érveljen, amit Ferenc József az Októberi Diplomában saját kormányzása és uralkodói mivolta „főpillérének” tartott (ti. a Pragmatica Sanctiót). A „deáki érvelés Ferenc Józsefet Októberi Diplomája első szavainak csapdájába ejtette ..., onnan addig ki nem engedte, amíg 1867 februárjában a magyar kormányt visszaállítani kénytelen nem volt”.²⁶⁴

Az uralkodó leirata – fejtegeti Deák – az 1848-as törvények egy részét elfogadta, másokat viszont elutasított, nem számolva azzal, hogy az egyszer már szentesített kétoldalú törvények, ha azokat törvényesen nem törölték el, egyformán kötelezők mindkét fél számára. Ferenc József leiratának azon pontjáról, hogy az uniót azért nem lehet törvényesnek tekinteni, mert azt Erdély nem magyar nemzetei beleegyezése nélkül fogadták el, Deák megállapította: az országgyűlés „az erdélyi törvények értelmében hivatott össze” a megyék, székely és szász székek, városok követeiből, az ország egyházi és világi méltóságaiból, főbb hivatalnokaiból, valamint a királyi hivatalosokból. Sem a szászok, sem a románok nem voltak kizárva az országgyűlésből, a megyei követek választásánál a szász vagy román nemeseknek éppúgy választási joguk volt, mint a magyar nemeseknek, és a szász, valamint a román választók befolyásával megválasztott követek is hozzájárultak az unióhoz, s miután a törvényt megszavazták, „nem történt tiltakozás a szászok vagy románok részéről”.²⁶⁵

²⁶³ Kónyi III. 221.

²⁶⁴ Sarlós Béla: *Deák és a kiegyezés*. Bp. 1987. 67.

²⁶⁵ Kónyi III. 258.

Az erdélyi országgyűlés sajátos összetétele Erdély régi alkotmányos rendjéből következett, amely, mint közismert, három nemzetről szólt: a magyar, székely és szász nemzetről, „a románokat külön nemzetnek nem tekintették”, s a három nemzetnek voltak olyan jogai, amelyeket a románokra nem terjesztettek ki. Itt fontos emlékeztetnünk arra, hogy mindig rendi nemzetekről van szó. Emiatt az országgyűlés – folytatja Deák az uralkodói leirathoz fűzött észrevételeit – a kiváltságos osztály követeiből állt s „a népnek, kivált a román és magyar népnek nagy tömege nem bírt befolyásolási joggal”, mert az akkori magyarországi és erdélyi alkotmány arisztokratikus volt.

De az alkotmány és országgyűlés arisztokratikus jellege éppen úgy nem lehet elfogadható érv az erdélyi 1848-i törvények érvénye ellen, amint hogy nem lehet kifogás (ti. az akkori alkotmány arisztokratikus jellege) a Pragmatica Sanctio ellen, amely a Habsburg-ház nőági örökösödési jogát elfogadta. Deák itt ismét a saját csapdájában „fogta meg” Ferenc Józsefet. És ezen a vonalon ment tovább. Legyen szabad ezzel kapcsolatban a második feliratból egy részletet idéznünk: „Miután tehát Erdélynek azon országgyűlése, mely az egyesülési törvényt alkotta, szorosan az akkori törvények értelmében alakult, szászok és románok szintűgy befolytak a követek választásába, részt vettek az országgyűlési tanácskozásokban, szavaztak kényszerítés nélkül, s nem egy közülük az egyesülésre szavazott, és ekképpen az egyesülés nagy többséggel határozottat el; lehet-e alaposan állítani, hogy a szászok és románok szabad beleegyezése nélkül alkottatott az egyesülési törvény? s lehet-e annak érvényét ennél fogva tagadni? Vagy talán az egész román és szász népnek kivétel nélkül beleegyezése lett volna szükséges a törvények érvényességéhez?²⁶⁶ A legmagasabb királyi leirat, úgy látszik, csakugyan ezen nézetből indult ki felhozott ellenvetésében, mert azon ellenvetésnek minden egyéb magyarázata ellenkezne a történetekkel. De ki fog-e terjesztetni ezen nézet az osztrák birodalmi tanácsra is? Érvényteleneknek fognak-e tekintetni annak minden olyan határozatai, melyekbe például a cseh vagy lengyel követeknek, a cseh vagy lengyel népnek valamely része bele nem egyezett? Pedig a birodalmi tanácsban nemcsak külön nemzetiségek, hanem külön országok vannak képviselve, s ott inkább fordulhatnak elő esetek, melyekben hasonló ellenvetésnek több nyomatóka lehet.”²⁶⁷

Erre a kérdésre nehezen lehetett volna kielégítő magyarázatot találni, mert a birodalmi tanácsba sem általános választói jog, hanem censzos rendszer szerint kellett volna a követeket megválasztani. Deák Ferenc megcáfolta a királyi leiratnak azt a kifogását is, hogy az egyesülési törvények nem léptek volna törvényerőre. Arra hivatkozott, hogy a pesti népképviselői országgyűlésen Erdély képviselői is megjelenhettek, s voltak közöttük szászok és románok is. Deák megemlítette azt is, hogy a magyar minisztérium Erdély

²⁶⁶ A román politikusok egy része az uralkodóhoz benyújtott emlékiratban „erőszakosan kimondottnak” minősítette az uniótörvényt.

²⁶⁷ Kónyi III. 258–259.

beligazgatásának átszervezését is elindította, de a közbejött közismert események meggátolták annak befejezését.²⁶⁸ Azonban ez nem lehet oka annak, hogy az abszolutizmus megszüntetésével ne állítsák vissza Erdély alkotmányos helyzetét s képviselőit ne hívják meg a magyar országgyűlésre. Az uralkodó a második felirati javaslatot is elutasította, Deák pedig visszatért a passzív ellenálláshoz. Az udvar ekkor fordult az erdélyi manőverhez, s hívta össze Nagyszebenbe a külön tartományi gyűlést. Deák ennek törvényességét tette vizsgálat tárgyává s írt tanulmányt Erdély közjogi sajátosságairól. Ebben újabb szempontokat vonultatott fel az 1848. évi erdélyi országgyűlés törvényessége mellett.

Mielőtt a konkrét erdélyi helyzetet tárgyalni kezdte volna, ismét általános közjogi tételekre mutatott rá. Alkotmányos országban minden olyan törvényt érvényesnek tartanak, amelynek alkotásában „mindazon faktorok, melyek az alkotmány szerint jogosulva vannak részt venni a törvényhozásban, alkotmányszerűleg közreműködhetnek”.²⁶⁹ Ez alapvető közjogi elv, hangsúlyozza Deák Ferenc. Ezután tér rá az erdélyi alkotmány vizsgálatára. Ismét rámutat arra, hogy 1848 előtt mind Magyarország, mind Erdély alkotmánya arisztokratikus volt. Ezért az országgyűlésbe csak azokat lehetett meghívni, „akik az arisztokratikus alkotmány szerint részesei valának a törvényhozási jognak”. Világos persze, hogy Deáknál az arisztokratikus alkotmány fogalma egyenlő a rendi-nemesi alkotmányéval. Azután ismét azt a kérdést tette fel, hogy volt-e lehetősége részt venni az erdélyi országgyűlésen minden olyan ténnyezőnek, amely az akkori erdélyi alkotmány szerint rendelkezett ilyen joggal. És arra a következtetésre jutott, hogy egyetlen „faktort” sem fosztottak meg attól a lehetőségtől, hogy megjelenjen Erdély 1848-as országgyűlésén, a nép azonban nem volt jogosult arra, hogy szavazhasson, de a jog nem kötődött a nemzetiségi hovatartozáshoz. Persze Deák Ferenc nem mondott ezekkel újat, de szakszerű közjogi nyelven és tájékozottsággal fejezte ki a mondandóját és ezért fontosak a történetkutatás számára is a deáki elemzések. A továbbiakban

hogyan veti össze a közjog és a politika viszonyát az 1848-i törvények újraér-

²⁶⁸ „A beligazgatásnak azon átalakítását, mit az egyesülés szükségessé tett, a magyar minisztériumra bízta a törvény. A minisztérium meg is kezdte már ezen hosszabb időt igénylő munkát, s együtt működött az erdélyi viszonyokat leginkább ismerő férfiakkal, de a közbejött zavarok és a hamar kiütött háború gátolták a munka befejezését. Végre abszolút rendszer Magyarországnak és Erdélynek alkotmányos állását elnyomta, s Erdélyt is német rendszer alá kényszerítve, Magyarországtól tette ismét elszakasztotta. Lehet-e annál fogva, mert valamely törvény egyes részeinek tette végrehajtása közbejött zavarok, háború és fegyveres hatalom egy időre meggátolták, magát a törvényt kötelező erő nélkülinek s jogilag fenn nem állónak mondani, s nem sokkal természetesebb-e az a következtetés, hogy miután ünnepélyesen kimondatott, hogy alkotmányosság lép az abszolút rendszer helyébe, s a magyar alkotmány is visszaállíttatik, a törvény egész terjedelmében hajtassék végre? Ha komoly az abszolút rendszernek teljes megszüntetése iránti szándék, nem lehet akadály, mi a teljes végrehajtást, mely Magyarország felelős kormányának leendő feladata, még ezentúl is gátolná.” Kónyi III. 263.

²⁶⁹ Uo. 481.

telmezése során. Az erdélyi törvényhozás ugyan arisztokratikus volt, de felszabadította a jobbágyokat s az arisztokratikus alkotmányt demokratikus alapra fektette, eltörölte a nemesi adómentességet, létrehozta a jogegyenlőséget. (Mint közismert, a mai francia történetírás az utóbbit, a jogegyenlőség bevezetését tartja az 1789-es francia forradalom legnagyobb vívmányának.)

Ugyanaz az erdélyi országgyűlés, amely a népet felszabadította és a jogegyenlőséget kinyilvánította, alkotta meg az uniótörvényt is. Ezeket a törvényeket az uralkodó jóváhagyta. De később csak egyeseket ismert el törvényeknek, másokat nem. Az úrbéri törvényre igent mondott, de az uniótörvényt elutasította. Ez ismét csapdahelyzet volt. Deák Ferenc nem is hagyta kihasználatlanul, s okkal kérdezte: vajon mit mondana bármely jogtudós, sőt bármely józan eszű ember ahhoz, ha némely erdélyi földesúr ismét követelni kezdené az úrbért a parasztoktól, mert a felszabadító törvény megalkotásában 1848-ban a románok nem vettek részt. Valószínű kinevetnék okoskodását, mely „azonfelül, hogy már magában fonák okoskodás, még valótlanságon is alapul, mivel a románoknak az akkori arisztokratikus alkotmány szerint kiváltságos osztálya éppen oly országgyűlési joggal bírt, mint a magyaroké, a nem kiváltságos osztály pedig se románok között, se magyarok között nem volt jogosítva részt venni a törvényhozásban. És így az 1848-diki törvények alkotásában ugyanazon jogalapon vehettek és valósággal vettek is részt az erdélyi románok, mint a magyarok, szászok, vagy székelyek. Pedig ugyanazon országgyűlés alkotta a teljes egyesülési törvényt is, ugyanazon módon hozattak és szentesítettek azon országgyűlésnek minden törvényei. Minő józan alapon lehet tehát egyiket érvényesnek, a másikat érvénytelennek állítani?”²⁷⁰

Deák következtetése világos: senkinek sincs joga alkotmányos úton hozott, szentesített törvényt önhatalmúlag megváltoztatni vagy eltörölni. S mivel Erdély 1848-i országgyűlését az akkori alkotmányos szokás szerint hívták össze, törvényessége kétségtelen, akár az általa elfogadott törvényeké.²⁷¹ Deák ugyanakkor azt is jól látta, hogy a nemzetiségeknek olyan jogokat kell biztosítani, hogy ne érezzék veszélyeztetve a maguk jövőjét. Már 1861-ben kifejtette, hogy csak egységes magyar nemzetet tud elfogadni, amelynek tagja bármely nemzetiségű lakos, aki az országban lakik. Ugyanakkor ellenzett mindenféle elnemzetlenítést, magyarosítást. A kiegyezés idején hangoztatta a nemzetiségek nyelvi és művelődési jogainak biztosítását: „Ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket minden áron

²⁷⁰ Kónyi III. 483.

²⁷¹ „Így lőn alkotva Erdélyben a teljes egyesülési törvény, melyet ő felsége szentesített s mely jogilag éppen oly érvényes, mint Erdélynek egyéb korábbi alaptörvényei, melyeket az 1848–9-diki országgyűléshez hasonló alkotmányosan arisztokratikus országgyűlések alkottak, éppen oly érvényes, mint a sanctio pragmaticának elfogadásáról szóló törvények, melyeket szintoly arisztokratikus országgyűlés határozott el, szintoly jogérvényű, mint ugyanazon 1848-diki törvények, melyek Erdélyben is fölszabadították a népet, megszüntették az úrbéri tartozásokat és eltörölték az adómentességet.” Kónyi III. 482.

magyarítsuk, hanem az, hogy velők a magyar viszonyokat megkedveltesük.” Deák a maga korában a közjogi viszonyok legkiválóbb ismerője volt, s következetesen képviselte a jog és törvényesség elveit. Elméletei és módszerei tisztán a jogra alapozódtak. A történeti források kevésbé érdekelték. Véleményét azonban még akkor is érdemes megismernünk, ha következtetéseivel nem mindig tudunk egyet érteni. Az 1848-as magyar forradalom bonyolult kérdéseinek tanulmányozásában, a kérdések értékelésében Deák művei nem nélkülözhetők. Azok ismeretében az 1848-as erdélyi országgyűlésről is határozottabban elmondhatjuk, hogy történeti jelentőségű esemény volt.

Egyed Emese

Sugallás és rend

Költőszerep és alkotás összefüggése a felvilágosodás korának magyar irodalmában

Hogy a költészetet mi teszi/tette, hogy mire való (lehetett), nem lehet célnak cáfolhatatlanul kideríteni, kijelenteni. A költészet állandó közelsége azonban megerősítheti kapcsolatunkat az emberi kultúra békés hagyományának egészével.

A XVIII. század második felének költészete közvetlenül Csokonai halála után, a tervezett síremlék felirata körüli vita révén vált először *irodalomtörténeti* vizsgálódás tárgyává. (A korábbi, az 1770-es, 80-as években zajló vita inkább verselési-nyelvi természetű volt.) Ebben a nemegyszer személyeskedésbe fulladó, rossz ízű polémiában úgy disputálták el a felek egymástól az igazi Vitéz Mihályt (valójában a művében felismerni vélt szándékot és érték-tartalmakat), mint Patroklosz földi maradványait a trójaiak és akhájak ama homéroszi mesében. Miért a személy köré rendeződve csaptak össze az elvek? A személyiség kisugárzása érezhető a vitában, de melyiküké is? Aligha véletlen, hogy mai nap is több versolvasó ismeri Csokonai (persze, irodalmivá egyszerűsödött) alakját, mint azokét az ízlésbajnokokét, akik a fölötté váltott szellemi pengevéltás kezdeményezői és lefolyatói voltak.

Az úgynevezett tübingai pályázati értekezésben a kérdést szélesebb összefüggésekben újragondoló Kazinczy (1811), később, egyetemi előadásában Toldy Ferenc (1850) tekintette át a Faludival kezdődő és Révai Miklós, Baróti Szabó munkásságával véget érő periódust a szintézisre törekedve. Úgy vélték, hogy olyan korszak ez, amely a magyar költészet alakulása tekintetében nem érdektelen ugyan, de sokfélesége, sőt ellentmondásossága miatt nehezen átlátható.

A felvilágosodás irodalma és ezen belül a költészet számunkra leginkább a *keresésnek* valaminő elvével jellemezhető.

A XX. század és különösen az utóbbi negyedszázad által felhalmozott sok, a korszak irodalmára vonatkozó ismeret joggal készíthet a kérdés ismételt felvetésére. Arról van szó, hogy mostanában a korábbiaknál lényegesen több XVIII. századi mű vált nyomtatásban is hozzáférhetővé, nagyságrendekkel több szöveg jelenti immár a felvilágosodás korának irodalmát és – legalábbis a korszak iránt érdeklődő számára – népesebb lett az a „társaság” is, amelyet irodalomtörténeti képzeinkben a korabeli művek *szerzőiként*, alkalmanként pedig a valamikori irodalmi élet *szereplőiként* azonosítani tudunk. Még eltart egy ideig, amíg a ma hatalmas lendületet vett kézirat-prepa-

ráló és nyilvánossá tevő szándék a szöveges (irodalmi) emlékeket a gyűjtő-, sőt „rejtő helyekről” a kíváncsiság számára az utolsó sorig előállítja.

Tudjuk, az értelmezés módzatai is meg-megújulnak.

Nem értelmetlen tehát időről időre úgy olvasnunk az ismert és ismeretlen szövegek által létrehozott és a fentiek értelmében még nem is végleges terjedelmű világban, mint aki *hagyja magát befolyásolni* a szövegek tartalmaitól, kulturális energiáitól. Az irodalmat nyelvi és személyes, egyszersmind a nyilvánosság tartalmaira is alkalmas szövegek együttesének tartjuk, amelyek írásuk vagy olvasásuk, a rájuk való utalás, a róluk való tudás révén léteznek és hatnak.

Ez a dolgozat korábbi tanulmányok révén jelentősnek felismert *írói-poétai viselkedésmódokat* és ezzel összefüggésben a tudatosság jeleit figyelni versek, levelek révén egy közvetlen méréseknek már alá nem vethető, bár nem nyomtalan időszakban, amelyet konvencionálisan felvilágosodásnak nevezünk.

A dolgozat szerkezetét a szerep, alkotás, sugallás, rend gondolatai adják, fontosnak tartjuk az irodalmi szövegekre való sűrű hivatkozást, tudva közben, hogy az idézés részgazsága a megértést erőteljesen befolyásoló elemek, de – nem tudunk jobbat.²⁷²

1. Szerep.

A vers írása: szerepértelmezés

1.1. Szerzőszerep

Kezdjük az újdonság vizsgálatával. Az időmértékes verselés programadó-jának tekintett Molnár János szerint a szerző *lovas*, a versbeszéd (engedelmes) *hátas paripa*, a verselés ló és lovas összeszokott *mozgása*:

„Nem tartom mindenütt szavamat kötőféken, hanem mikor annak ideje van, megeresztem, hol sebesenn vágatom, hol aprón jártatom, hol cifrán pergetem, hol lassú lépésre veszem.”²⁷³

A változatosság programjával az új verselési mód elismertetését is megkísérlő elszánt hívek (így a *Magyar Hírmondó* szerkesztőjeként Rát Mátyás is) tovább viszik a gondolatot mintegy a közönség elvárásait jobban ismerve. Rát Baróti Szabó Dávid kimunkált, de sokak számára *idegen hangzású* verselési módját egyrészt a magyar régiségre való hivatkozással honosítja s érté-

²⁷² De hát a *keresés* is az, amelynek a létjogosultságát előadásunk egész ideje alatt igyekeztünk (f)elismerni. Miért ne próbálhatnánk meg ezúttal a szövegtöredék *utaló* erejére hagyatkozni? Hiszen – ha jól belegondolunk – mindig is ezt tesszük: töredékeket próbálunk (hol *szövegek*, hol az *élet* töredékeit, ami az elmondottak szerint majdnem *ugyanaz*) valamiféle Egész vonatkozásában megérteni – a *helyreállítás* mindig megújuló vágyában. – Orbán Gyöngyi székfoglalója 2003. március 30-án.

²⁷³ Molnár János: Bézvezető levél. In uő: *Régi jeles épületekről*. 1760.

keli ezáltal fel, másrészt pedig utal arra, hogy a versek új szabályossága könnyed, természetesként hat magyarul: „minő szépen folynak”²⁷⁴ Baróti Szabó versei! – állapítja meg és javasolja ízlésmintaként a szerkesztő.²⁷⁵

Lovas, *folyóvíz*, egyebütt a *ráma* metaforák mellett itt térünk vissza a címben említett *rend* kifejezésre, amely a lekaszált fű vagy szalmásgabona által nyújtott látványegységet jelenti persze, de konkrétan a verssort is.

Rájniz József a szerzői alkalmasság tényét is kijelenti – a valamelyik versrendszer gyakorlására való hajlamot, készséget – mondhatjuk más szóval.²⁷⁶ A „Poeta non fit sed nascitur” szűkített jelentésben lesz érvényes, de mégis érvényes lesz, és a mesterség elsajátítása csakis egy versrendszeren belül lesz elképzelhető – szerintem nincs természetes vagy magasabb tudásból (mesterségből) adódó *átjárás* a versmódok között! Tudomásul kívánja vetetni, hogy az olvasóközönség felfogáscsoportokban létezik, és reménytelen a csoportok közti tényleges kommunikáció.

Mások számára az elhangzó vers közegének ismerete a legfontosabb, mint ami a beállítódás fokmérője s egyben a siker garanciája is. Baróti Szabó Dávid szelíden tűrte, hogy Batsányi átrendezze a szavakat magyar verssorai-ban: csak közvetlen környezetét ismerte, a barátság értéke a szellemi produktum elsődleges variánsának értékét jóval felülhaladta a szemében, akinek számára a közönség mint valami távoli ítélőbíró létezett.

Az a szerző, aki saját verselése mellett éppen a közönség jobb ismerete, pontosabban a saját közönségismeret miatt a tudós bírálatok ellenében is kitartott, Gyöngyösi János, a leoninistának gúnyolt tordai prédikátor.²⁷⁷ Versei második kötete elé írott előszavában a rímhasználatot mint a magyarok régi és közös nyelvének aspektusát nevezi meg, s ezáltal magát abba a folytonosságba, szerzőhagyományba is rendeli, noha a magyarul megalkotott, bár rímmel ékesített disztichonok révén bizony újdonsággal kísérletezik.

1.2. A névtelenség hagyománya

A névtelenség a keresztény szerénységkultusznak és a barokkos nemesi irodalom viselkedés-kultúrájának öröksége. A filológusok jobb híján terminusokat változtatnak, hogy egymás mellé rendelhessék a szerzőtlen vagy ismeretlen szerzőjű szövegeket (mai magyar irodalomtudományi használatban inkább *közköltészet*, mint *kuruc költészet*), de vajon vers- vagy énekszövegekként kell azokat elképzelnünk? Orczy Lőrinc, Fekete János, de a magyar

²⁷⁴ Rát Mátyás: Tudománybéli dolgok. *Magyar Hirmondó* 1780. 23–24. (A továbbiakban: Rát 1780.)

²⁷⁵ Ha metaforikus igeiként meglepő is a fordulat, beszédünkben az ’úgy mondja mint a vízfolyás’ szóláshasonlat ennek a prozódiai nyelvi-képi megoldásnak nyomait őrzi.

²⁷⁶ Sokféle a vers: kire-kire azt bízhatjuk, amire alkalmas. Rájniz Előljáró beszéd. *A Magyar Helikonra vezérlő Kalauz*. 1773.

²⁷⁷ Pályájának, munkásságának közelebbi vizsgálatához mostanában kapott kedvet Keszeg Anna egyetemi hallgató.

álnéven publikáló Széphalmi Vincze (Kazinczy) vagy Arion (Horváth Ádám) is az identitást problémaként kezelő poétákként jellemző magatartás-variánsokat képviselnek. Az álnévhasználat, travesztia egyrészt a neohumanista-rokokó szerepjátékához rendelhető, másrészt presztízskérdés: ahol a polgári presztízsz elsőbbségéről van szó.

Batsányi szerint (ha már a poézis a jog gyakorlására készíti elő a talajt) a költő a működő állam pontosan körülírható szerepű szolgálója: lelkeket szelídít, nyelvet teremt. Mintha csak kiiktatná az intézmények sorából az iskolát: az önművelés minden polgári nevelési szolgálatot ellát ezek szerint. A *Magyar Múzeum*hoz tartozó *Bé-vezetésben* magyar nyelvkönyv és szótár létrehozását tartja a legsürgősebb tudománypolitikai feladatnak, de a folyóirat szempontjából a – főleg kortársi – versek publikálását, amelyek a nemzeti nyelv fejlődését leginkább elősegítik.²⁷⁸ Szerinte a nyelv presztízst nemcsak az uralkodó nyelvhasználat szokásai alakítják ki, hanem azok is, amelyeket ugyanez az uralkodó udvarában – a színvonalas szórakoztatás révén – honosít meg. Ilyen értelemben utal az Attila idejében működött elégia- és harci dalköltőkre („Tyrteussink, bardussaink ...”).

A *Magyar Múzeum* *Elő-beszédjét* Kazinczy fogalmazta német és magyar nyelven, végül a magyar nyelvűt alaposan átdolgozva, Batsányi saját neve alatt jelentette meg a lapban. A folyóirat neve *Magyar Parnasszus*ból azért lett Batsányi szándéka szerint *Magyar Múzeum*, hogy a kiadványban a szépirodalmi alkotások mellett más műfajú írásművet is közölni lehessen. Műzsák gyülekezési helye tehát: a korszak humanista meghatározottságú kultúrafogalmai szerint a művészet nem, vagy alig különült el a tudománytól.

Az életét nála tekintélyesebbek szolgálatában eltöltött Mátyási József (Teleki József, majd Fekete János titkára) a szerzővé válás folyamatát az egymás utáni szerepek felsorolásával jelzi, ahol az egyik – nem is maszkölés, hanem metamorfózis, tárgyá levés!

„Egyes *ÉN*-ből leszek ötös *Mi*: tanító, Tanítvány, Könyv, Szerző s egy-szersmind Fordító.”²⁷⁹

1.2.1.

„Mond-meg az írónak, hogy ha érdemeivel Hazája Magyarainak ki-nyomtatott munkáiban nem szolgál, s’ ekként a’ Párnasszus alatt annak szüzeinek nem áldoz, tehát ki töröljük nevét a’ jó polgárok és Poéták Tarsaságából” – olvashatjuk az ügybuzgó Bessenyeinél *A Besenyei György Társaságában* –, a szerzőség ekkor a nyilvánosság vállalását jelenti. A kifejezés kiszorította szinonimáját, az elmét, amelyre Kalmár György is mindannyiszor szatírai éllel hivatkozott.

²⁷⁸ „Többnyire ugyan a Poézist illető Írások fognak Gyűjteményünkben foglaltatni, úgy-mint, a mellyek Hazai Nyelvünknek gyarapítására leg-egyenesebben tartoznak.” Keresztury-Tarnay (szerk.): *Batsányi Összes Művei*. Bp. 1961. (A továbbiakban: BÖM) II. 100.

²⁷⁹ Mátyási József: *A barátság és annak mestersége*. Pest 1821. (A továbbiakban: Mátyási 1821.) 73.

1.3. Fordítónak lenni

A fordító-kultúráközvetítő szerepet tudatosan is vállalják sokan, Aranka György újabb elmélkedésében huszonhetedik „tárgyként” az elmékhez szól. „Ez igen nagy mező.”²⁸⁰ Az *elmék* kifejezés itt a szöveges alkotások létrehozóit s egyszersmind azokat jelenti, akik a nyilvánosságot jelentő nyomtatást is vállalják. A Magyar Nyelvmívelő Társaságról szólva történetírók munkáinak, tudományos szövegeknek fordításai mellett az idegenek versszerzését is célként nevezi meg, de úgy, „hogy az olvasó ne csak betűit ismerje meg az írásnak és nevit az írónak, hanem ennek nagy lelkét is”.

Külön javasolja, hogy a társaság fordítási elveket állapítson meg a költészet vonatkozásában, ezt a társaság tevékenységei közt huszonnyolcadikként nevezi meg. Érzékenység és erő volna a fordítások szépségének fokmérője szerinte. A koncepció külön érdekessége, hogy Vergilius *Eclogáiból* annak erős korabeli referenciális természete miatt csak tökéletlen fordítást „néz ki”, ellenben a görög pásztori énekeket, például Teokritoszéit alkalmasabbnak tartja a fordításra, ennek alátámasztására Révai sikerült „próbáira” hivatkozik.

A versfordító különféle habitusokat jelent, egyik a klasszikusok fordítója, a másik a kortárs szerzőké. Kivételnek számít a Shakespeare-, Corneille- vagy Milton-fordítás.

A klasszikusokat fordító Horatius mellett a korszak szerzője felfedezi Anakreont (Csokonai, Zechenter), sőt Szapphót is! Még hozzá nem közvetítő (német) nyelvből, hanem Pseudo-Longinos *A fenségesről* szóló értekezésében (*Peri hypsusában*) fennmaradt görög eredetiből. A nemi szerepcsere átélésének lehetősége ez a drámai alkotások női szereplehetőségein túl például az első Szapphó-fordítónál, Révai Miklósnál vagy az idén kétszázhatvan esztendődtől Édes Gergelynél. Édes *Zaffó görög poéta asszony szeretőjéről* címmel magyarázza a költőasszonynak a tünetegyüttesre épített szerelmes versét, és ezáltal nemcsak a formahű fordítások mércéjét „állítja be” újra a magyar költészet történetében,²⁸¹ hanem a verses önelemzés lehetőségét is felmutatja, amellyel ma is élhetünk.

1.4. A szerző mint csoport

A névtelenség kiváltását Bessenyei a címmé válás módszerével oldotta meg: az időszaki kiadvány jellegű meghatóan személyes könyv címe *A Besenyei György társasága*, a szerző mint alany gondolata helyett a szerző mint a figyelemre méltó tett tárgya jelenik meg érdemleges identitásépítő és a korszak szokásait kímélően kezelő gesztussal.

²⁸⁰ Enyedi Sándor (vál., jegyz.): *Aranka György erdélyi társaságai*. Bp. 1988. (A továbbiakban: Enyedi 1988.) 89.

²⁸¹ A versnek magyarul több változata is készült a XVIII. században.

Révai Miklós könyörgő leveleinek sora sem tudta Orczy Lőrincet a szerzőszerep és a szerzői név vállalására rábírní. A szerzőség gondolatát végül mind a *Költeményes Holmi egy nagyságos elmétől* (1787), mind a *Két nagyságos elmének költeményes szüleményei* (1789) esetében a bevezető szövegrész (szerkesztői ajánlás vagy vers) hordozza, de ez a megoldás nem rendelkezik s mindenkorra szerzőt az egyes versek mellé.

Leginkább a többszerzős mű gondolatának elfogadására hajlunk. A szerző kiléte a XVIII. században lassan vált problémává, Ányos esztergári kódex végén még alig néhányat sorol fel, mint akik a versben vagy a folyó beszédben magyarul ismerhetők. De nem ismerték a korábbiakat sem, a műveletlennek nem mondható Barcsay Zrínyit sem ismeri, Révai a *nemzeti síp budavári fűvése* metaforával érzékeltette a vers közösségi funkcióinak felvállalását.

A szerző mint csoport kialakulására a kutatás többnyire a területi elvet követve tett kísérletet: a bécsi testőrök a könyvtár körül, Csokonai és a debreceni természettudósok, a pesti magyarul olvasó írástudók Kreskay vagy Ányos körül, Gvadányi, Kónyi János a verselés révén a nyilvánosság elé merészkedő hölgyek körében.²⁸²

Szerzőpáros esetét láthatjuk a verses levelezők sorában nők között is, mint amilyen Molnár Borbála Máté Jánosné verses barátsága Újfalvi Krisztinával. Munkáik az olvasás változatos módjait teszik lehetővé.

A szerzőcsoport sajátos esete a vegyes csapat: élők és holtak szerzőtársasága. Ebben az esetben nem is a szerző és olvasói vagy szerző és fordítói virtuális közösségről van szó, hanem arról, amit például Fekete János létrehoz: a reneszánsz szerzőinek *trobar clus* leleményét felelevenítő merészséggel fordul el az evilágitól, de nem Krisztushoz vagy Izishez-Oziriszhez, hanem mentorához, egykori barátjához, a halott Orczy Lőrínchez, és neki írogatja leveleit,²⁸³ a kikövetelt válasz okán halotti maszkot kap az egyik Orczy fiú, apja nevében válaszol a valóságos magyar irodalmi életből nem kiszorult, hiszen oda soha be sem került gróf Fekete Jánosnak, Voltaire ismerősének, levelező társának – erről többet az alkotások rendjén.

2. Alkotás

2.1. Fikció vagy referencia

Alkotni tehát a valóság provokálásával is lehet, Fekete János magyar művelődés- és politikatörténetét körképszerűen, mégis a verses levél által kínált közvetlenségekkel fogalmazza hosszúverssé. A levélnek címzettje is van a néhai báró Orczy Lőrinc személyében, az alkotás tehát a halott némaságával

²⁸² Ez utóbbi jelenséget sikerrel vizsgálja S. Sárdi Margit, Fábri Anna és Kolozsváron Nagy Zsófia Borbála.

²⁸³ Keszeg Vilmosnak köszönhetően követhetünk figyelemmel ma is ilyen határátlépő levelezést, bár az nem verses játék.

való szembesülés lehetne, de nem az, a játék szabályai is tiszteletben tartottnak, van közvetítő, nem is egy. Az első számú a halott fia.

Orczy József a sokadik sürgetésre megírt válaszában egy másik közvetítőre is utal, Bandira, aki „levélhordó Elysiumban”. A vergiliusi-dantei és aztán (Döbrentei révén) szalonosított változatban a reformkorban is visszatérő motívum, a jeles személyiségek elíziumi szinkronléte adja a szokatlan szerzőhármashatárát.

A versképződmény a levéltípusba sorolható, ugyanakkor a nyilvánosságig nem jutott szövegtárgyak, a szétkallódott kéziratgyűttesek sorába, hiszen az összekeresés, a rekonstrukciós művelet nélkül csak az egyes szerzők műveként, és lássuk be: egy valóságos megértési kísérlet töredékeként létez-nének.²⁸⁴

Hogyan kell egy verses művet olvasni, arra a XVIII. században megfogalmazott elvárásokkal is rendelkezünk, helyütt elég kettőre emlékeztet-nünk, mindkettő a mentség válfajához tartozik.

Kalmár György Teleki Józsefnek küldött levelében mint hallomásból vett hírt jelenti ki, hogy poémája megrostálását Telekire bízta a császár. Számára, aki tudja, hogy mindenkinél több tudásból alakította ki mindenségversét, egyetlen ember nem is alkothat szakvéleményt a sokféle tudást integráló mű-ről, abban még egy Teleki is csak a neki tetsző részekről referálhatna. Hét pontban foglalja össze elvárásait az alkalmas szakreferenssel kapcsolatban, ezek közül az első a nyelvek, különösen a magyar nyelv beható ismeretére vonatkozik, az utolsó négy az előítélet-mentességre és a kizárólagos figye-lemre, a második és a harmadik a mű, a haza és a szerzője iránti pozitív ér-zelmi beállítottságot tartalmazza! (A megértés feltétele ezek szerint a szere-tet!)

„2szor; Kíváncsiak, hogy az olyan ember, aki ezen Munkát magára meri vállalni, úgy szeresse e Nyelvet, és a hazát is e részben, mint én

3szor; akármelyik *Censorban*, közönségesen, megkíváncsiak, hogy úgy szeresse az Autort s annak Igyekezetit, mintha tulajdon maga volna, aki ab-ban munkálkodnék.”²⁸⁵

Máig enigmatikusnak számító hexameteres költeményében, a *Valóságos Magyar Ábécében*, amely a *Prodromus* című, latin nyelvű, összehasonlító magyar nyelvtudományi traktátus függelékeként jelent meg, Kalmár pedagó-giai elképzeléseit is kifejti: az érzékszervek általi megismerés mozzanatait javasolja a (személyre szabott) nevelés hajnalán, de ehhez a felügyelet felté-

²⁸⁴ A rekonstrukcióra történt kísérleteket lásd: Egyed Emese: Rejtőzök, sértettek, idegenek. In: *Mit jelent a szűztörvény? Szerk.* 2002; uő: Fekete János utópiái. In: *Teleki Teka Emlék-könyv 1802–2002.* Mv. 2002.

²⁸⁵ Szelestei N. László (szerk.): *Kalmár György, „a magyar nyelv szerelmese”.* Piliscsaba 2000. 101.

telét társítja, a beszélgetés, az írás és anyanyelven való írás, sőt az *igen korán elkezdendő, haláláig gyakorlandó versírás* feladatát is!

A másik mentség egy szerző műveire vonatkozó kétféle apológia: egyrészt Barcsay írja 1780. július 20-án keltezett magánlevélben, hogy a szerzői szabadság korlátozását érzékeli a cenzúra működésében, de kíváncsi a konkrétumokra is:

„Mi birt engem tudva levő verseimnek firkálására azt magad tudom általlátad, azért ha tsonkulás lett volna benne, a tzeit el nem érvén, 's inkább²⁸⁶ ártalmasak, mint hasznosak lévén a Hazának, jól esett félre tételek: szeretném ugyan csak tudni, ki tett benne jegyzést és melly zikkelyekre?//

[156v] Mert meg vallom, szomorunak tartanám, ha már anyira jutottunk volna, hogy a szabadságról szollani szabad nem lenne — — —²⁸⁷

Másrészt a szerkesztő, Batsányi mentegeti – nem ugyan ezt a verset, amely végül tudomásunk szerint saját korában sehol sem jelent meg, hanem Barcsaynak a *Magyar Múzeumban* megjelent és utólag feljelentés tárgyát képező alkotását. (A Szabadság-vers értelmezésében segítségünkre van Csetri Elek tanulmánya, amelyben Mályusz Elemér, Trócsányi Zsolt, Jancsó Elemér és Benda Kálmán megállapításaihoz képest határozottan állítja, hogy volt ugyan erdélyi vonatkozása a Martinovics korában észlelhető politikai szervezkedéseknek Erdélyben is, de inkább kelet-magyarországi (és nem partiumi), illetőleg erdélyi ágazatról beszélhetünk.²⁸⁸)

2.2. Az alkotás mikéntjei

Ami az alkotás technikáit illeti: Földi János a közmondásokat tekinti minimális és a szépség értéktartalmait hordozó nyelvi egységnek, amelyekkel a költő eredményesen dolgozhat. (Ennek rendszerét, a szótárt a manapság számítógépben tárolt szövegfájlok, könyvtárak elődjének tekinthetjük.) A versírás mégis (Lowth szerint is, akit alaposan tanulmányozott) természetből származott adottság, a szabályokat, amelyeket elfogad, alkalmaz, egyetemeseknek kell tekintenünk.²⁸⁹ „Könyv, regula, anya nélkül” született magyar poézist emleget, ami a zsenielmélet közelségét jelzi.

Mit tesz a szerző?

Molnár János értéktanában ellentétpárokként jelennek meg a lehetséges verselési módok: az *újtság* versus *oskolabéli mulatság* (ahol az érték az új),

²⁸⁶ <jobban>. S inkább – fölébe írva.

²⁸⁷ Egyed Emese (szerk.): *Mennyei Barátom!* Barcsay Ábrahám levelei Orczy Lőrínchez (1771–1789). Kv. 2001. (A továbbiakban: Egyed 2001.) 184–185.

²⁸⁸ Csetri Elek: A magyar jakobinus mozgalom erdélyi összefüggései. In: *Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának időszerű kérdései*. Szerk. Debreczeni Attila. Debrecen 1996.

²⁸⁹ Földi: „A versírás a természettől származott tehetség, mely törvények és parancsolatok alá később vonatott, nem egy időnek, sem egy népnek, hanem az egész emberi nemzetnek tulajdona.” *Magyar Hirmondó* II(1792). (dec. 21. sz. Toldaléka) 905–914.

illetőleg *új hiábavalóság* versus *régi példa* (ahol a régi képviseli az értéket). A hívságelmélet minden boethiusi öröksége ellenére sine qua non-ja a preromantika életgyöngeség, a romantika világba vetettség gondolatának, a rendezhető világ, a boldogsághozó civilizáció iránti szkepszisnek.

Az imitációs költészet variánsaira hadd ne térjünk itt ki, meggyőző tanulmányok szólnak róla Szuromi Lajos hexameter-könyvétől kezdve Debreceni Attila, Orosz László, Kecskés András, Vadai István tanulmányaiig. Újabban a népköltéssel is kapcsolatban álló korabeli kézíratos versek tipológiájáig. Mégis azt hisszük, nincs olyan fajta (akár meghatározott alkalomhoz is kapcsolódó) költészet, amely ne tartalmazna egyéni megoldást, „fikciót”.²⁹⁰

Az alkotás és újraalkotás kérdését a magyarság identitáselemeinek, illetőleg a magyar nyelv megismerő energiáinak jelzésére Édes Gergely három *Enyelgésében* vizsgáljuk (az enyelgés kellemes elidőzést jelent itt).

Édes Gergely XVI. *Enyelgésében* (*A tavaszi madarakról*, 1786) bábeli zűrzavarban ugyan, de *beszédhangokat* hall a természetben. Hangutánzó szavai az európai irodalomban nagy múltú állathang-utánzó munkák sorába tartoznak, egyszersmind a nemzet-karakterológiai szemle műfaját bravúrosan a madárvilágra is rávetíti: a játékos *varietás* az együtthangzás jó értelemben vett versengését mutatja, barokkos, de nem a kitekert nyakú vadászsákmányok pikturális hagyományához, hanem a miniaturizálás jobb híján ma is rokónak nevezett művészetéhez tartozik.

A XVII.-ben (*Az én szólni tanított tsergő szarkám' halála*, 1787²⁹¹) – imitálja is, persze, az antikvitás, majd a latin nyelvű humanista sablonok állatsíratóit, de az előbbi vershez képest individualizál, parodizál, bemutatja az arisztotelészi mimézis-fogalom fordítottját: a szarka „nyelve” az emberi nyelv utánzása (pontosabban szólva: a költő *jelentésszerű emberi szót hall* a szarka gépies mimézisében). Provokál a vers: mert mi is a nyelvi rendszer akkor? Mi a helye az embernek a nyelvek szép és érthetetlen, vagy legalábbis megtévesztő világában?

A XVIII. *Enyelgés* (*A tanulni felfogott szajkó* 1787) – továbbviszi az ötletet, némi történet is felsejlik: a temetés után a taritarka *szarka* után az új, színesebb madár magyarul tanul, tán versben is beszélne. A vers jelentéselemei közül tehát nem zárhatók ki a nem tudatos, de válasszerű elemek: a kifejezésszerű működés elemei. A tréfának fele sem tréfa a felvilágosodás nyelvszemléletének kontextusában: a vers létrehozása a virtualitás szintjén akár egy szajkótól is elvárható, ha a nyelv és ezen belül a prozódia szabályszerű-

²⁹⁰ „A közköltészet legnagyobb része meghatározott alkalomhoz és/vagy funkcióhoz kapcsolódik, és nem tartalmaz egyéni fikciót, vagy legalábbis az alkalom és a funkció sokkal inkább meghatározza, mint az egyéni, költői invenció.” Megkockáztatjuk ezt Küllös Imola vélekedésével szemben, aki a Régi Magyar Költők Tára XVIII. századi sorozatának *Közköltészet – Mulattatók* című kötetét sajtó alá rendezve világos és megnyugtató műfaji meghatározásra törekedett.

²⁹¹ És nem 1785, ahogyan Kovács Sándor Iván állítja. Kalmár György: *Summa* 1999. 104.

ségeit elsajátította! Szajkó – magyar költő szerepben. (A madárorrú költőmaszkok aztán a XIX. században még felragyognak és nem csak a *Csalogányok és pacsirták*, *A madár*, *fiaihoz*, *A gólya* esetében.)

Visszatérve az ember-témákhoz: a halottakkal való beszélgetés (régebbi szerzők olvasása) határátlépés. Az élőkkel (akár például madarakkal) való társalgás folyamatos versalkotás az írásban, a meghallásban, a továbbfejlesztésben a *jelenvalóság* élményét adja. A korabeli költészet-teoretikusok sorában Csokonai mellett igen jelentős Földi János a görögöket tartja példaképnek: a (zenei) szabályosságot pedig a versben örömszerzőnek.

(Ne feledjük: „Flüaréo ió” – mondotta a rigó görögül Édes Gergely versében.)

2.4. Milyen is tehát a jó „munka”?

Aranka György szerint *szép, kellemetes, érzékeny és magát olvasztató*. A fordításnak is ilyennek kell lennie: az a cél, hogy magyar nyelven létrejött műként hasson, szó szerint „a fordításnak semmi büze (...) ne érezzék rajta”, hanem, hogy aki nem tudná, igazán, hogy fordítás, azt gondolja, hogy „egy eredeti szép magyar pennából folyt ki”.²⁹²

Visszajutottunk a határra, amely a szavak konkrét és képes jelentései között annyi szépségnek és félreértésnek lehet és volt forrása. Hol lakik az eredetiség? A pennában vagy az elmében? Révai Miklós *tollnak* nevezi az írói nyelvet (stílust): kéziratban maradt rendszeres stilisztikája, az adelungi elveket közvetítő *A magyar szép toll* segít megérteni az írásváltozatok mintakövetési szokásait. (E teóriának korabeli konkrét változatait vizsgálta több tanulmányban a felvilágosodás nyelvszemléletének tiszteletre méltó bűvára, Csetri Lajos és méltó tanítványa, Szajbély Mihály.²⁹³)

Hogy pátriánk „kisebb nagysága” javaslatait se tévesszük szem elől: Aranka György szerint a *magát olvasztató* a jó munka. A vonzó nyelvi megoldások keresése máig jogos elvárás az eredeti vagy idegen nyelvből fordított irodalmi művekkel szemben.

3. Sugallás

3.1. A poétikus fantáziakép

A költőként, színházpártolóként is ismert gróf Bethlen Elek és cegei Wass Juliánna házasságkötésére készült változatos formákat egyesítő magyar–latin, szöveges és képverseket tartalmazó 1752-es epicedium az öröm hangjaival kezdődik, ahol a Parnasszus tetején álmélkodik Apolló a Múzas-sereggel: a menyasszony fején mirtuszkoszorú – a vőlegény kezében mirtuszág. A Kolozsváron kiadott verseskönyv minta értékű. A valamikori su-

²⁹² Enyedi 1988. 90.

²⁹³ Csetri Lajos: *Egység és különbözőség*. Bp. 1990; Szajbély Mihály: *Idzanak a magyar tollak*. Bp. 2001.

gallás rekvizitumai közül a mai széki menyasszony fejéke, a vőlegények virágos pálcája talán még asszociációs fantáziajátékokat is megenged.

Verseinek gyűjteményes kiadását sajtó alá rendezve Batsányi 1808-ban, a „Magyar Versszerzésről” elmélkedve visszapillant a már általa is tapasztalt kezdetekre. (Sajnos, a kötet csak huszonnyolc év múlva került nyomtatásra...)

Írásában méltán tekinti jelentősnek az általa szerkesztett kassai *Magyar Múzeum* rövid esztendeit. Képes beszéde a lapindítás céljából is kedvező kulturális pillanat rögzítésére – valóban stílszerű: a Múzeum szövegei előtt az ihlető, jós Múzsára „emlékezik”: a fülbe sűgő isteni küldött mint *gondolatalakzat* Barcsayval, Orczyval hozná őt rokonságba, csakhogy Batsányi itt nem a kilenc tagú, a klasszicista jelképtárból jól ismert múzsaseregről szól, hanem csak egyről, azt az egyet pedig nemzetivé alakítja:²⁹⁴

„Az említett időben (azaz 1787 és 1788dik esztendőben) a’ Magyar Nyelvre nézve valósággal még tsak a’ Múza, vagyis Nemzetünknek jó Geniussa *sűghatta fűlűnkbe*, hogy hazafiui tűzűnk szikrája, a’ mint Baróti Szabó Dávid jó barátom jövendőlte, *kis időnek alatta derék lángot fog vetni.*”²⁹⁵

A *képelem*, a közvetítő, a hírnök alakja tehát változott (csoportos szereplőből egyénivé lett), de az ábrázolt gesztus nem, a sugallás-sűgás képzeete él még a sokak által az érzékenység korának nevezett időben.

Rájniss József szerint is a hazafias emóciókból következik a magyar nyelvhez való ragaszkodás:

„Szeretem édes Hazámat, és ugyanazért a Magyar nyelvet is szeretem.”²⁹⁶
De a kifejezés maga – *a sugallás, sugárlás* – régebbi.

Barcsay Ábrahámot 1772 májusában Orczy Lőrinc könyvtárrendezési feladattal bízhatta meg. Válaszában, amely arra vonatkozik, hogyan csoportosítsa s köttesse egybe kedvenc műveit a kvietált ezredes, Barcsay a mitológiai apparátusra építő virágénekeket, pásztorjátékokat, elégiákat tartja leginkább isteni szépségűnek, ezek szerinte „a Versek Istenének, Apollonak Sugarlásából költek”.²⁹⁷ Továbbá:

„Nem tudom én kinek köszönnyem kedvemet,
Hogy a hartzokrol el fordítván elmémet,

²⁹⁴ A haza női nemtőjéhez hasonló ez a múza, mint amilyen Vörösmarty *Árpád ébredésében* feltűnik.

²⁹⁵ Batsányi: Előszó (1808) BÖM III. 7.

²⁹⁶ Rájniss József: *A Magyar Helikonra vezérlő Kalaúz*. 1773. Előljáró beszéd.

²⁹⁷ Egyed 2001. 52.

És sugallásával élesztvén Lelkemet.
Fűzött szokban küldi hozzád Levelemet.”²⁹⁸

– a sugallások kifejezést írja Barcsay néhány nap múltával újra 1772 júniusában.

Az elbizonytalanítás már a romantika ismeretelméleti szkepszisét előlegezi, de ez Barcsaynál még szépen megfér a barokk-klasszicista stiláris rekvizitumokkal, görög-római istenekkel, hősökkel. A koedukáció képzeletbeli ideálja volna?

Mintha csak valamelyik mûzsa közvetlen munkálkodásának eredménye lenne a kezdő jellegû ihlet és a folyamatos aspektusú alkotás folyamatában a figyelem irányítása és a poétai beszédmód megválasztása. Így a *mit* kérdésre (a harcok helyett) a békesség tárgyai fognak megjelenni, a *hogyanra* (próza-nyelv helyett) a „fűzött szok”, vagyis a versbeszédben való megnyilatkozás.

Versíró *kedvről* beszél továbbá, mint ami feltétele az alkotásnak.²⁹⁹ A szerelmi diadalok emlékét őrző (vagy annak elhíttetésére törekvő) pajkos versek mellett elégiákat vár öreg barátjától Barcsay (1774), amelyek az emelkedettség elmélkedő perceit rögzíthetik:

„hozz Musák sugallásabolis ’s akkor fogod vitézségemet előtted térden látni
's mennyei érdemeidet mindenek felett tisztelni.”³⁰⁰

A klasszicista képzet szerint a mûzsák adják a mûvész ihletét. Másrészt a szerepeket fel is cseréli Barcsay, amikor a földön *vándorló* mûzsákat a szegény sorsú szkíta révészre *bízza*: valójában valamiféle magyar garabonciásra (akiben, ha pillanatra is, az Attilától számított kontinuitás mítikus személyét³⁰¹ láttatja):

„Musák! ha valaha földünkön bujdostok
'S Ha szent Hegyeteokról közinkbe szállotok,
Jollehet hogy engem ritkán sugallatok,
De könyörgök hogy ez légyen hajosotok.”³⁰²

E fantáziavilág szerint, amely a kultúra különböző eredetű elemeit képek-ké és történetekké alakítva ragadja meg és rögzíti, a világ ismeretlen és egymással alig összefüggő szabályok szerint működik. A fenti vers poétikus története szerint a mûzsák, az egyetemesnek gondolt *európai* mûvészet antik letéteményesei és a szegényes révész mint a (*magyar*) história szimbolikus lénye egymást nem ismerve tévelyegnek ebben a világban: csak a mûvész is-

²⁹⁸ Uo. 54.

²⁹⁹ Uo.

³⁰⁰ Uo. 103.

³⁰¹ Ez a figura egyrészt Orczy József *Bandy*, a *levélhordó Elysiumában*, másrészt Petőfi János *vitézének Óperenciás-tengeri halászában* él tovább.

³⁰² Egyed 2001. 56.

meri identitásukat és csak ő igazíthatja el a zavart. Az alkotás ilyen értelemben áldásos beavatkozás a káoszba, valamiféle rend kialakítása.

„Talám majd ezen Erdőknek Nimfái meg látogatnak és valami ollyassal Sugallanak melly a M. Ur olvasását érdemleni fogja.”³⁰³

– írja Barcsay a pásztori költészet ihletére is utalva, de a hely szellemét is értékelve, mint ami képes versreflexeket kiváltani. A hagyományos helyköltészet és a romantika leíró-átfestő versfajtája bőven mutat rokon vonásokat – a *couleur locale* alkalmazása máig érvényes poétikai elem.

Fekete Jánosnál figyelhető meg, hogy mond le fokozatosan a *több múzsa* megkopott szóképről, tér át az *egyre*, majd az *élményesztétikára* a múzsa szerepű szerelmi partner emlegetésével.

Egy szót hadd szóljunk az ihlet természetéről.

Bessenyei György még antik és középkori minták szerint a lelkével vitázott. Az éberség az egyszer s mindenkorra kipallérozott értelmiségi önbeállítást jelentette Édes Gergelynek *A tollhoz* szóló verse, amely a megfoghatatlan, az *ineffabile* ihletérzékelésével a romantika nyelvi szkepszisét fejezi ki.

4. Rend

A kifejezést a felvilágosodás korának irodalmával foglalkozók közül gyakran használja ifjabb kori írásaiban Baróti Dezső. Stílustörténeti elvek alapján fedezi fel az érzelem és okosság irodalmi korszakát: ezt pedig a rokokóval, szentimentalizmussal, klasszicizmussal bontja *irányokra*, sőt párhuzamosságokat sem kizáró *szakaszokra*. A prózáról gondolkozva siklik át a verses történetmondás vizeire, és nem állja meg, hogy Bessenyei *Eszterházi vigasságait* ne említse. Konceptiójában a vallásos irodalom értékeinek a felvilágosodás korához való viszonyára keres alkalmas terminusokat: ő éppen séggel a felvilágosodás „rendbontóiként” aposztrofálja a pietista jellegű írók szerzőit! (Például Bethlen Katát.) Aztán az általában építő-képzőművészetben használatos *copf* stílust az irodalomban is felfedezni véli – Báróczi érzékeny prózájában.³⁰⁴

4.1. Ki rendez?

4.1.1. A rendező az értelmező (az olvasók egy szűk csoportja). A felvilágosodás korában valóban nem beszélhetünk magyar vonatkozásban olvasók

³⁰³ Uo. 65.

³⁰⁴ „A rokokó lazasága után ismét rendet kereső új ízlés, XVI. Lajos és II. József kora ízlésének, az önmagát fegyelmezni akaró *copf*nek eszményét valósítja meg.” *Érzelem és okosság*. A magyar próza a felvilágosodás korában. Bev. Baróti Dezső. Bp. é. n. XXXII.

tömegeiről – pontosabban olyan nagy létszámú élményközösségekről, mint a XIX. század első felében.

4.1.2. A rendező maga a szerző? A baráti szemek számára, vagy a sajtó alá készített kötetkéziratokat is meg kell vizsgálnunk.

A kéziratos művek elsődleges csoportosítására-elküldésére, majd azoknak egy kiadói-szerkesztői tapasztalatokkal nem rendelkező művelt olvasó által való rendezési javaslatára a Barcsay-levelezésből veszünk példát.

„Ki-mondhatatlan nagy örömmel vettem az elrejtett drága portékáknak Laistromát: érzem is egész érdemét 's valóságát az illy bennem tett bizodalomnak. (...) ³⁰⁵ Én vállasztást közöttök nem tehetek, mindenik tettzik, az osztovátája mindeniknek rendes – – – – – .//

[16v] Ugy tettzik hogy az Emlékezetnek oszlopa némely Magyaroknak, a többi Között drága fog lenni és a Pántlikás Uraknak Kedves; egyszersmind letzke leszén valamint a M. Iffjusághoz való intés, hogy ne lármázzanak.

A Mátra mellyéki Nimfák éneke, Cupido Temetése, A Vénushoz való sohajtás, és Örsy Lakásomhoz, úgyvélem hogy a Versek Istenének Apollonak sugarlásából költek.

Foházkadása egy vén Katonának: A Játékos pokolban, Intés egy széptől a vén szerelmeshez, Magyar és Déák nyelvek siralmas panaszsza, Tercsa és Bandy Énekei azt tartom a tréfás Satirák notájára irattak.

Barkoczi Érsek bucsuzása H. Va*tól, igazság szerint, a télen Pesten Kezemben forgott munkához tartozik, és ott a több néki irt Levelék közzé jól fog illeni. A szárcsához való beszédet pedig talám helyesen lehetne ragasztani a Belezsnainak irt Levélhez. Prosában nékem sok okokból nagyon tettzik Zsoldos Mihály Könyve, Zemira és Durda; 's a Vitéz a Korcsomán: a NapKeleti mesékhez minden Nemzeteknek nagy hajlandosságok vagyon, mivel erkölcsseinktől különböznek; a szép Nemt (!) semmivel hamarébb olvasásra nem lehet szoktatni: a Havasi Pásztorné is ezekhez tartozik.//

[16vv] A falusi bölcsesség: száz rövid tanítás történetekből, és a jeles irokból Ki szedett mondások leg alább olly hasznosok lesznek mint a több áhitatos irások.”

Ha a saját művek sajtó alá készítését kívánjuk vizsgálni, legyen a példánk Ányos Pál úgynevezett *Academiai kódexe*. Hogyan rendez a baráti olvasó, Barcsay? Első szempontja, a bevallott szubjektivitása: „mindenik tetszik”. A második a művészi megoldások viszonya a retorikai vagy imitációs szabályokhoz. (Mit is jelent, hogy „az osztovátája mindeniknek rendes”? Olyasmít, hogy

³⁰⁵ A kihagyott rész a kritikus: „Ugy jártam én igazán a M. Urral mint a Ki pénz nélkül a Smyrmai vásárra mégyen, 's Keserves szemmel nézi a Sok Napkeleti szövéseknek fényes kötését, melly okból bölcsen rendelt engemet a M. Ur ki-többesnek az az Licitánsnak. Egy gazdag Kereskedőnek áruja hamar el kél, mivel ő hitelbenis ad, azért én általlyában meg vészem és egyről egyre mind piatzra valonak lenni itélem. Csak azt sajnálom hogy Császár soldossa vagyok különben azoknak kedvéért a Tarna vize mellé egy Kalibát építenék magamnak, úgy kettős volna nyereségem, de így nem tudom micsoda alkalmatossággal juthatnak kezemhez.”

mesterségbeli tudással készült, színvonalas munkákról van szó. A szövés jelentésmezejéhez tartozó terminus technicus itt a művészi írás metafora-eleme.)

Arankáék Nyelvmívelő Társasága 1798. évi „pünkösöd” havának 9-én tartott rendes gyűlésén Édes Gergely kapcsán a jegyzőkönyv 4. pontja leszögezi: „Édes Gergely a tudós társak közé számláltatik. Tudósíttassék róla; tudósítása megköszöntetvén; s kéressék, hogy a poézis mesterségéről írt munkáját, úgy a grammatikáját is, ha elkészül, addig pedig egy velős esmertetést béküldeni ne sajnálja.”³⁰⁶

4.2. A nagyforma mint rendező elv

Terjedelmes magyar ábécéjében Kalmár György többféleképpen beszél a versírásról. Először nyelvválasztási tanácsot ad: nem deákszót, hanem a nevelés nemekre nézve is egyenlő esélyeket biztosító anyai nyelvet írja elő (ezt anyatejhez, majd (eső- és folyó)vízhez hasonlítja: a tanulnivalók sorában első a teológia legyen (a módot illetőleg rendelésről, szerzésről – a cselekvést illetőleg alkotásról, teremtésről beszél).³⁰⁷ A szinonima-párok (jelölőkettőzések) használata a felvilágosodás korának lebegő szójelentéseit valósítja meg, ugyanakkor művészetszemléletének a romantika felé mutató aspektusaira irányítja figyelmünket. Isten és költő cselekvésének rokon vonásait sugallja kimondatlanul. Ezekkel egyszersmind a létrehozott mű (világ, szöveges opus) mágikus létrejöttére, de strukturáltságára, szabályszerű működésére is utal, és mint gabonaaratásról beszél aztán a versírásról.

Köszegi Rájnás József *Magyar Helikonra vezérlő Kalaúza Előljáró beszéde*-ben a „tudatlan községet” lenézi mint a „szokatlan rendbe szedett” vers szépségét felfogni képtelent, és (csak) a tudós Magyaroknak ajánlja könyvét.

Szerinte létezik és megválasztható valami olyan rend/mód, amely a vers-téma, illetőleg a nemzeti nyelv tulajdonságaihoz leginkább illik. „Se nem igen szabados: se nagyon nem szorongat”³⁰⁸ – dicséri Baróti Szabó Dávid az antik metrum szerinti verselést, mint valami vadonatúj játékszert, ugyanakkor a poétasággal járó megkerülhetetlen döntéshelyzetre is utal.

Péczei kevés csúsztatással a „Hangegyezés vagy harmonia” értelmezésekor „meglelkesített és szólló” képekre hivatkozik a számára legnagyobb mester, Homérosz művében. Élő, hathatós és festő kifejezések választásáról beszél, amelyek a jelenvalóság érzetét keltik.

A *választás* elemet emelném ki ebből a gondolatból, amely a művész/szerző tudatos gesztusát jelzi és a már kész jelölők fontosságára utal

³⁰⁶ Itt köszönöm meg Turányi Jánosnak és dr. Cseh Gizellának, hogy az adatra felhívták figyelmemet.

³⁰⁷ „és mi okon tetszett az – ÖRÖKNEK, a szent JEHOVÁNAK, hodj azokat mind e’-képen *rëndelje*, *szērēzze*; hodj, *más’-kép’ nēm*, hanēm *mind ígj* alkossa, terēmte?” Kalmár 137. (Kalmár egyéni írásmódján nem változtattunk.)

³⁰⁸ Baróti Szabó Dávid bevezető tanulmánya a magyar prozódiairól. *Új mértékre vett külömb verseknek három könyvei*. 1777.

(ezért is érdemes a szótárak, florilégiumok iránti korabeli lelkesedést komolyan vennünk).

„Ez az, amit a Poésisnek megigéző mágiájának nevezhetünk, amelynek ellene-állhatatlan szédítése azokat a mély benyomásokat hagyja a lélekben, melyek azt egészen elfoglalják.”³⁰⁹

A remekmű, vagyis a létrehozott tökéletesség, ha csak udvariassági formulaként is, de Barcsay és Orczy viszonyában többször is megfogalmazást nyer: „Meg kívántatta velem a M. Ur az Eger vizét, és a Csárdákat; *rendesek az én sugárlásaim*: már azt kezdem hinni, hogy a Csárdákban valami ollyas titkos erő lakozik mivel csak a M. Ur Leveleinek vagy az a szép és folyó magyarsága mellyet egyszersmind szeretek és csudállok.”³¹⁰ Itt összefüggésben kerül az ihlető civilizációs tájelem és a vers-, illetőleg levélnyelv természetesként ható de kimunkáltságból adódó könnyedsége: visszajutottunk a szerzői képesség, de legalábbis ráérző-készség gondolatához.

„Ha magamrol nem unnám vagy szégyenleném beszélni, mondhatnék Néked egynéhány rendes történeteket, mellyek velem nehezen éreztették Magyar születésemnek büntetésit.”³¹¹

Az az esztergomi magyar papköltő, aki ugyan „Voltairnak, Popnak, Rousseauinak soha hirit sem hallotta”, azért érdemes a figyelemre, mert poézise „rendes gondolatokat, alkalmas verseket ... s többnyire tiszta magyar szókat” jelent Barcsay megítélése szerint.³¹² Rendes gondolatok. Van ahol egyszerű sort jelent a szó.

„Így – De már el hagyom hosszas verseimet,
Szabad szókban küldöm többi rendeimet.”³¹³
„Irg nékem hadd láthassam leg alább rendeidbe”³¹⁴ Lelkednek példáját³¹⁵

P. S. Rendes munkát forгатok most fejembe, de minekelőtte őszve fértelném, szeretném veled Közleni.”³¹⁶

Az alkotó identitás megjelölése a művészet gyakorlásában a romantikát megelőző időszakban nem ritka. Apjához szóló levelében Mozart azt írja, nem költő, mert egy verset sem tudna megírni, nem festő, mert nem tudja a fény-árnyék kifejezését a szavakra bízni, nem táncos, mert sem gesztusokkal, sem né-

³⁰⁹ Péczeli A hangegyezésről v. Hármóniáról, melyben Homérus és Virgilius első mesterek. *Mindenes Gyűjtemény*. 1792.

³¹⁰ Egyed 2001. 46.

³¹¹ Uo. 174.

³¹² A Román Országos Levéltár Máramaros megyei Igazgatósága (Nagybánya), Orczy-gyűjtemény 2. 12.

³¹³ *Két nagyságos elmének Költeményes Szüleményei*. Szerk. Révai Miklós, 1789. 126.

³¹⁴ <rendeidbe>

³¹⁵ Egyed 2001. 150.

³¹⁶ Uo. 176.

majátékkal nem tudná érzelmeit kifejezni, de mindezekre a zenei hangokkal képes – ezért zenésznek tekinti magát.

Mátyási három ikrét emlegeti, amikor könyveiről beszél s a *Semminél több valami* címmel kiadott munkáját mint huszonöt éves teremtményt említi. Barátságáról és annak mesterségéről beszél saját alkotó életét összefoglalva, de fontos, hogy milyen kifejezésekre bontja szét a zárlatban az irodalmi alkotás komplexitását (az olvasásban mindenkor megvalósuló szerepek és kulturális kapcsolat, a kifejezés és megismerés nyelv általi felbonthatatlan kettőssége határozza meg képzetét):

„Végső hálát adva bútsúzom tőletek
Alkonyodván napom pihenni sietek
Létemnek sok időt már úgy se vehetek
Szerzők! Olvasók! Toll! Könyv! Isten veletek³¹⁷”

A XVIII. század második felének versszerzője csodát vár – nem ugyan a verstől, hanem a versmondó és a vers együttes hatásától.³¹⁸ Nem az élettelen szövegtől, hanem attól, hogy aki a verset létrehozza, beavatott és egyéb jótéményekre is képes. Szándékosan nem dönti el az előbeszéd szerzője, hogy magyar sajátosságot lát az udvari költészetben, vagy a fejlettebb nemzetek követését. Nem valaminő sztárkultusz kezdete ez, hanem a megbízás kulturális hagyományokon alapuló esete: új „rend” formálódik, a tudósoké és a művészeké, amelyben ideig-óráig ugyan, de feltétlenül hisz a társaságtól, információtól kényszerűen elzárt olvasó.

A szövegek új témákat és a szöveghatások láncszerű, fonatszerű, mozaikszerű változataival eredeti és megismételhetetlen közös műveket hoztak létre. Ezeket bontotta aztán szét az identitást a magántulajdonhoz is kötő kanti gondolkodás egy szerző saját műveivé. Miközben nem riaszt a rekonstrukció önként vállalt játéka, felsejlenek a ma is ismert, „látott” szerzők körül ama láthatatlanok. (Absentés adsunt.)

Melléklet

Barcsay Ábrahám verse.

[55r]³¹⁹ Iustum est bellum quibus est necessarium et pia arma suibus nulla nisi in armis relinquitur Spes. Tit. Liv.

³¹⁷ Mátyási József: *Semminél több valami*. 1820. 220.

³¹⁸ „Mindenkori a poézis volt minden szép mesterségek közül legelső, mely a népeket vad-ságokból kivetkeztetvén, a mélyebb tudományoknak elfogadására alkalmasakká tette. Linusnak, Orpheusnak, Amphionnak csodatételei ismeretesek.” Uo. 220.

³¹⁹ Kézirata: Román Állami Levéltár, Nagybánya, Orczy gyűjtemény. 2. 55., autográf versfogalmazvány, feltehetőleg a levélcsozó gyakori átforgatásával, utólag maradt le valamelyik Orczynak szánt levélből (különálló negyedről lap). Mérete: 32 x 19 cm, vízjel: Szarvasfő és PRO PATRIA felirat. Láthatólag kézből, nem postán továbbított szöveg. A kézirat átjavításai tudatos munkára utalnak. Keltezés nincs. A szöveg láthatólag fogalmazvány,

Meddig Késel mégis fértődött Magyarság,
 Midőn szemed előtt tűnik a szabadság?
 Gyávát illet rab szíjj, bátort a Nemesség,
 Félénkre nem derült foha még ditsőllőg.
 Kelj fel! szaggasd széllyel szolgaság lántzait,
 Ebredj fel álmodból, hald pengő vasait:
 Imé Dunán száll le, völgyen és hegyeken,
 Fenn vízi páltzáját dörgő³²⁰ fellegeken.
 Atzél hálót vonfzol, orozva teríti,
 Nemzeted Naggyait fogja, vagy rémíti:
 Utállatos tsuda, erőszak fajzattya,
 Melly királyok inyet³²¹ tsak vérrel szoptattya
 Tömlőt, örök rabság, kinzó hely lakása,
 Hóhér efzközök közt vagyon mulatása.
 Pufztító fene tűz lángol s ég szemében,
 Fertelmes rút iro toll egyik kezében.
 A másban két élő pallosát forgattya,
 Mellyel szilajságát jelenti s mutattya.
 Ezzel ütköztek meg sok régi Nemzetek,
 'S eltörölhetetlen diadalmat vettek,
 Belgiumon Nassau, Cromwell Angliában,
 Franklin és Vasington most Amerikában,
 Ezzel viaskodtak és győzedelmeket
 Ég föld jutalmazta vitézi³²² tetteket.
 Szerentsés bátorság! Isteni vitézség!
 Mellyet szabadságra serkent a ditsősség –
 Ő volt fő bálvánnya minden nagy Lelkeknek
 'S vezérlő tsillaga szentelt³²³ vitézeknek,
 Ebben vesd reményed, ezt neveld szivedben
 Meg lásd igazságot találj fegyveredben,
 Ne félj! bízz magadban, légy tsak álhatatos
 Mert azoknak *míveK*³²⁴ egyedül hathatós,
 Kik a szabadságért³²⁵ elfzánván magukat,

Készek feláldozni éltek s vagyonyyokat.

szépen követhetők a javítások, változtatások. Nagyon valószínű, hogy ez a költemény Orczy *Futó gondolat a szabadságról* című, történetfilozófiai jellegű világszemle-versének a párja (Vö. *Két nagyságos Elmének Költeményes Szüleményei*. Pozsony 1789. 3–60); az 1772-ben keletkezett, ez is a levélcsomó első részében található, feltehetőleg nem sokkal későbbi.

Barcsay ceruzajegyzete a levél alján: „Gengen Tresianak s Josefnek hív ebe Esterház név alatt fekszik e vederbe.”

Mottó (lat.): Igazságos a háború azok számára, akiknek szükségük van rá és akiknek nem maradt más fegyverük, mint a saját fegyvereikbe vetett reménység.

³²⁰ <Véres>, setét – fölébe írva, majd az is <setét>.

³²¹ <száját>

³²² jeles szép – alatta mint variáns

³²³ <régi>

³²⁴ fölébe írva mint lehetséges változat: ügyeK

³²⁵ Szabadság<nak> ráírással átjavítva

Fleisz János

Nagyvárad a hatalomváltás viharában

(1919. április–1920. június 4.)

1. Sorsdöntő napok

A történeti Magyarország első világháború utáni felbomlási folyamata a páduai és belgrádi fegyverszüneti megállapodásokkal, az ezeket követő román, délszláv, csehszlovák katonai fellépéssel kezdődött és 1920. június 4-én a trianoni békeszerződéssel zárult le. E folyamat Bihar megyét és Nagyváradot is érintette. Írásunk röviden Nagyvárad elcsatolásának körülményeit, eseményeit és következményeit mutatja be.

Egy város életében vannak olyan helyzetek, amelyek hosszú időre meghatározzák fejlődésének további menetét. Ilyen sorsfordító esemény volt Nagyvárad számára az 1919 áprilisában végbement úgynevezett impériumváltás, amely a román fennhatóság Nagyváradra való kiterjesztését jelentette.

Az első világháború vége felé kialakult helyzet, majd az 1918. október 31-én kitört polgári demokratikus forradalom bonyolult viszonyokat eredményezett, mindeközben a város közbiztonságának fenntartása volt a legfontosabb. Az 1918 novembere és 1919 áprilisa közötti zavaros időkben a nagyváradi magyar és román közösségek közötti viszony alakulását egyaránt jellemezte az együttműködés és a növekvő szembenállás. A tétovázás időszakában mozgásba indult a keleti front is. A román terjeszkedés kérdésében tanúsított kétszínű francia magatartást tükrözi a magyar kormánnyal 1918. december 12-én közölt francia álláspont, amikor is engedélyezték a román hadsereg számára a Belgrádban megállapított fegyverszüneti vonal átlépését és Máramarossziget, Nagybánya, Szatmárnémeti, Nagykároly, Dés, Kolozsvár, Nagyvárad elfoglalását. A román hadsereg megkezdte előrenyomulását és 1918. december 24-én elfoglalta Kolozsvárt. Erre Nagyváradon is a helybeli románok elindították a küzdelmet a város átvételére és nagyban készültek a közeledő román csapatok fogadására.³²⁶ Az események azonban – némileg váratlanul – teljesen más irányt vettek és ezáltal a nagyváradi fejlemények eltértek a többi nagyobb város helyzetének alakulásától.

Az új román támadási hullám 1919. január 15-én kezdődött, de ezt rövidesen sikerült a székely hadosztálynak Csucsra és Feketető környékén megál-

³²⁶ Az általános kérdésekhez felhasználtuk Ormos Mária: *Magyarország a két világháború korában (1914–1945)*. Debrecen 1998; Eördögh István: *Erdély román megszállása (1916–1920)*. Szeged 2000. Az 1918-as váradi eseményekkel kapcsolatban l. Fleisz János: *Város, ki nek nem látni mását. Nagyvárad a dualizmus korában*. Nagyvárad 1997. 79–80. és uő: *Istoria oraşului Oradea*. Oradea 1995. 333–341.

lítania, ezáltal a front közel három hónapig stabilizálódott. Ez Nagyvárad számára kiemelkedő jelentőségű volt. A város magyar lakossága reménykedett, hogy a román bevonulás végleg elmarad.

A párizsi békekonferencián február 26-án elhatározták egy semleges zóna kialakítását a románok és magyarok között. Március 20-án átnyújtották Károlyi Mihálynak az úgynevezett Vix-jegyzéket, amely a Szatmárnémeti–Nagyvárad–Arad vasútvonaltól nyugatra jelölte ki az új demarkációs vonalat. A Vix-jegyzék a magyar külpolitika teljes kudarcát jelentette, emiatt a jegyzék elutasítása után Károlyi köztársasági elnök és Berinkey miniszterelnök lemondott, másnap pedig kikiáltották a Tanácsköztársaságot.

Nagyváradon 1919. március 22-én kezdődött a Tanácsköztársaság uralma. A város bolsevizálása és a népszerűtlen rendeletek miatt a társadalom törésvonalai mind jobban elmélyültek. Az új politikai rendszer a régi rend felbomlásával járt. Az új intézmények közül a Munkástanács lett a legfontosabb. A két Nemzeti Tanácsot feloszlatták, a polgári pártok maguk mondták ki feloszlásukat. A rendszer konszolidálása érdekében Nagyváradon 1919. április 9-én választásokat tartottak a Munkástanácsba. Erre azonban már nem sok feladat hárult, hiszen a román koronatanács már április 10-én határozatot hozott a Magyar Tanácsköztársaság elleni támadásról.

A bonyolult politikai helyzetben újabb lényeges elmozdulást az 1919. április 16-án megindított román offenzíva hozott, amely a keleti front teljes hosszában kibontakozott. A szövetségesek hallgatólagos hozzájárulásával történő előrenyomulás eleinte szörványos ellenállásba ütközött, de megfelelő tartalékok hiányában Kratochwill Károly ezredes, a székely hadosztály parancsnoka elrendelte a visszavonulást. Ez döntő kihatással volt Nagyvárad sorsára is, mivel a román hadsereg útjában a továbbiakban már nem állt semmi akadály. A későbbi események az óriási feszültség ellenére is lényegében békés úton haladtak, a tanácsrendszer felszámolása és ezzel egy időben a román hadsereg bevonulása nem követelt emberáldozatokat. Az események gyorsan követték egymást.

2. Nagyvárad megszállása

1919. április 18-án, nagypénteken a városban már rendkívül feszültté vált a hangulat. A román hadsereg közeledésének hírére a kommunisták a helyi román közéleti személyiségek letartóztatást határozták el. Ez nagyrészt meghiúsult, mindössze hat román vezetőt vettek őrizetbe, élükön Roman Ciorogariu püspöki helynökkel, akiket a görög katolikus püspökség székházában helyeztek el. Időközben a hadügyi népbiztosság nyilvánosságra hozta, hogy a románok megkezdték az offenzívát. Ennek hírére Oroszlán Pál, a Hadügyi Népbiztosság nagyváradi politikai megbízottja kihirdette Nagyvárad város területén az ostromállapotot és ismertette tervét: Váradot ideiglenesen kiürítik, s védelmi vonalat állítanak a román hadsereg feltartóztatására. Jánossy Gyula rendőrfőkapitány azonban tiltakozott e katonailag lehetetlen

terv ellen, amely a város szétlővetését eredményezte volna. Dr. Katz Béla kormányzó tanácselnök is akkor már az ellenállás elvetését szorgalmazta. Ráadásul Oroszlán Pál a begyűjtött román vezetőket is el akarta túszként szállítani, amely újabb riadalmat keltett, mert attól tartottak, hogy a román hadsereg a város lakosságát tenné felelőssé az elhurcolásért.

Az események úgy alakultak, hogy Jánossynak sikerült átvennie a kezdeményezést. Statáriumot hirdetett, a proletárdiktatúra vezérei pedig kénytelenek voltak elmenekülni a városból.³²⁷ Ezzel a tanácsuralom véget ért Váradon, viszont a vörös veszedelem megmaradt, és eközben a román seregek is megérkeztek a város közelébe. A feszült helyzetben a városi tanács sürgősen összeült, ahol Rimler Károly polgármester a következőképpen foglalta össze véleményét: „A legfontosabbnak tekintem a város nyugalma és a város közbiztonságát. Én nem politizálok, én csak azt nézem, hogy ennek a városnak, melyet 35 éve szolgálom, egyetlen polgárát se érje baj, és hogy a bevonuló román csapatoknak ne legyen oka arra, hogy megtorlással éljen.”³²⁸

A polgármester rövidesen ismét összehívta a városi tanácsot, amelyen elhatározták, hogy a lakosság megnyugtatása érdekében proklamációt adnak ki. Délután jelentették Cserey Vilmos alezredes várparancsnoknak, hogy az első román járőr bevonult Fugyivásárhelyre. Ekkor gyors intézkedéseket kellett hozni. Döntöttek arról, hogy Rimler Károly polgármester vezetésével menjenek a románok elé és a túlerővel szemben adják fel a várost, megkímélve azt az ágyúzásoktól. Ugyanakkor Katz Bélát felkérték, menjen a vörös hadsereg elé és bírja rá a csapatokat a visszavonulásra.

Este jelentés érkezett, hogy több vörös katonát szállító vonat is elindult Budapestről Várad felé. A szocializálásuktól és elkobzásuktól sokat szenvedett város polgársága intézkedéseket hozott a vasúti sínek felszedése, illetve felrobbantása érdekében, ezzel megakadályozva a Nagyvárad felé vonulást. A feszültség így is elmélyült, mert a városba kisebb felfegyverzett kommunista csapatok szivárogtak be, akik a helyben maradottakkal akarták egyesíteni erejüket.

1919. április 20-án, húsvét vasárnapján kora reggel Jánossy Gyula főkapitány, Halász századossal felkereste dr. Iustin Ardeleant, azzal a céllal, hogy felhívják telefonon a román hadsereg Mezőtelegden állomásozó 6. hadosztályának parancsnokságát a Váradra való bevonulás meggyorsítása érdekében. A románok közölték, hogy Fugyivásárhelyen csak gyenge előőrseik vannak, a Váradra való bevonulást csupán hétfő délutánra tervezték. Emiatt délután 4 óra előtt nem vonulhatnak be, ha a sértetlen bevonulásra nem kapnak garanciát. Ennek biztosítása érdekében Halász százados egy küldöttség élén a román csapatok elé ment, akikkel megállapodtak a bevonulás módosításáról.³²⁹

³²⁷ *Bihar-Biharmegye, Oradea-Nagyvárad kultúrtörténete és öregdiákjainak emlékkönyve.* Szerk. Fehér Dezső. Nagyvárad 1933–1937. (A továbbiakban: Fehér 1937.) 43–44.

³²⁸ Fehér 1937. 44.

³²⁹ Fehér 1937. 45–46.

Az első lovas járőr 11 órakor érkezett Nagyváradra. Halász intézkedésére járművek indultak el a román katonák minél gyorsabb beszállítására. Öt teherautóval szállították a román legénységet Várad-Velencéig, ahol bevárták, amíg a teherautók újabb szállítmánnyal megérkeznek.

A város vezetése Rimler polgármesterrel az élen, a vízműnél várakozott. Úgy határoztak, hogy a város román polgársága nevében dr. Ardelean üdvözlje az érkező parancsnokot. Ő először Sachelarie tábornoknak jelentette, hogy a város nyugodt és rend van mindenütt. A vízműtelep mellett több száz főnyi tömeg várakozott.

Traian Moşoiu (1868–1932) tábornok – az északi seregek főparancsnoka – kíséretével kb. délelőtt fél 12-kor érkezett a nagyvárad vízműtelephez, ahol a város küldöttségének élén Rimler Károly polgármester várakozott, aki magyar nyelven a következő szavakat intézte a parancsnokhoz: „Tábornok úr! Nagyvárad város tanácsa és polgársága képviselőjében jelentünk meg, hogy fogadjuk parancsnok urat és az általa vezetett hadsereget. E város polgársága mindenkor testvéri egyetértésben és békében élt a város falai között és békésen akar élni a jövőben is. Éppen ezért az a remény táplálja, hogy a megszálló csapatok részéről jóindulatú bánásmódban lesz része. Városunk semminemű ellenállást nem tanúsít, benne csak a rendfenntartók vannak fegyverrel ellátva, éppen ezért tisztelettel kérem tábornok urat, hogy a város békés polgárságát, amely nehéz öt hónapon át teljes rendet tudott fenntartani, jóindulatú oltalmába venni szíveskedjék.”

Moşoiu tábornok román nyelven így válaszolt: „Polgármester úr! Nagyrészt megértettem magyarul is szavait. Kijelentem, hogy mint az antant megbízottjai, a rendet és békét megteremtini jövünk. Minthogy jelszavunk a testvériség, egyenlőség és szabadság, reméljük, hogy ezen feladat teljesítésében e város polgársága és tanácsa, amelynek béke- és rendszeretéről már előzetesen is tudomásunk volt, bennünket ebben a feladatunkban hathatósan támogatni fog. A rend fenntartására nagy súlyt helyezek, és ehhez kérem a város lakosságának és vezetőségének közreműködését és támogatását. A rendzavarókkal, anarchista elemekkel a legszigorúbban fogunk elbánni és a rendet minden eszközzel fenn fogjuk tartani. Aki a rend ellen vét, az legyen elkészülve a szigorú büntetésre.”

Rimler Károly polgármester hozzátette: „Kérem tábornok urat, méltóztassék figyelembe venni, hogy hat hónap óta folytonos politikai változáson ment keresztül a város közönsége, de – és ezt különösen figyelmébe óhajtom ajánlani a tábornok úrnak – a város közönsége igyekezett mindenkor a rend fenntartása érdekében alkalmazkodni a viszonyokhoz és soha semmi rendezavarás nem történt.” Moşoiu tábornok válaszában kifejtette: „Mindenről a legpontosabban vagyok tájékozódva, tudom milyen magatartást tanúsított a közönség minden időben, és örvendek, hogy senkinek sem történt bántódása. Ezentúl bárki jöhet hozzám, ha rajta valami sérelem esik és én igazságosan fogom orvosolni azt. Szívélyesen fogadok bárkit bármiféle kéréssel és türelemmel fogok mindenkit meghallgatni.”

Húsvét vasárnapján délután fél 3 órakor vonult el az első román csapat Moşoiu tábornok előtt, akit a görög katolikus püspöki palotában helyeztek el. Az egységek gyalog és kocsin érkeztek és vonultak végig a városon. A tulajdonképpeni megszálló sereg csak délután 6 óra körül érkezett meg vonattal és zenészó mellett.

A városháza előtt és a központban a nagyváradi románság előljárói várták a tábornokot, akit lelkes „Să trăiască!” kiáltással fogadtak. Moşoiu és kísérete ekkor hivatalosan átvette a város kormányzását és Nagyvárad katonai parancsnokának Ştefan Holban tábornokot nevezte ki. Ő már másnap, 1919. április 21-én, húsvét hétfő reggelén a Holdas templomban bejelentette, hogy „Nagyvárad a mai naptól kezdve Nagy-Romániához tartozik”. Utána kinevezte a románok közül azokat, akiknek ellenőrzési joguk lett a városi és megyei hatóságok felett.³³⁰

3. Bizonytalan állapot a megszállás első hónapjaiban, a kisebbségi sors első próbatételei

Nagyváradon tehát nem került sor jelentősebb incidensre, mert a város nem akart ebben a nehéz helyzetben ellenforradalmat. A proletárdiktatúra veszélye megszűnt, a város is megmenekült a pusztításoktól, a lakosság pedig még bizakodott a számára kedvező megoldásban. Pedig már a kezdet sem volt túlzottan bátorító, hiszen a román hadsereg bejövételével csaknem egy időben a rendeletek tömkelege született meg, amelyek az új állapot stabilizálását és a rend fenntartását célozták. Az első rendeletet már 1919. április 21-én kiadták, ez a rend fenntartására szólított fel és az ostromállapot kihirdetése mellett előírta, hogy a tisztviselők és előljárók kötelesek hivatalukban maradni, kijárási és gyülekezési tilalmat léptetett életbe, felfüggesztette a mozi- és színházi előadásokat, bevezette a cenzúrát és kötelezte azokat, akiknek nem volt Nagyváradon állandó lakhelyük, hogy három napon belül hagyják el a várost, ugyanakkor kötelezővé tette a fegyverek beszolgáltatását stb.

Holban tábornok a megyei és városi törvényhatóság felügyelőjévé dr. Coriolan Popot, a polgármesteri hivatal felügyelőjévé pedig dr. Grigore Egryt nevezte ki.³³¹ Hasonló felügyeleti jogkörű kinevezések történtek a rendőrséghez, a pénzügyhöz, a közéleti hivatalkához és az ügyészséghez.

A rendeletek mellett az élet megszokott keretekbe való visszatérésének első jeleit is feljegyezték: április 25-től újra kezdődtek a színházi előadások, megnyitották a bankokat, megindultak a vonatok stb.

Az átalakulás máris szembeütő volt a váradiak szemében: „Annyi bizonyos, a városnak már ma is új arcúata van. A sok tiszt, katona, szuronyos őrmester, autók soha nem látott sokasága, új zászlók, színek, jelvények,

³³⁰ Fehér 1937. 47–49; *Szabadság* 1919. április 24; *Nagyvárad* 1919. április 24.

³³¹ Uo.

új intéző férfiak percről percre demonstrálják a nagy változást, amelyen a város keresztül ment.” – írták a helyi lapok.³³²

Április 24-én Nagyváradra érkezett dr. Aurel Lazăr a nagyszebeni Erdélyi Kormányzótanács teljhatalmú megbízottja, aki bejelentette a Bihar megyei és Nagyvárad Román Nemzeti Tanács ülésén: „azért jött Nagyváradra, hogy a román impériumot berendezze”. Aurel Lazăr joga és egyben kötelessége volt a tisztviselők és a vezetők kinevezése rendeleti úton. Mivel Lazăr Nagyváradon a Kormányzótanács nevében intézkedett, a Román Nemzeti Tanács kimondta működésének beszüntetését.³³³

Három nap múlva, 1919. április 27-én Aurel Lazăr összehívatta a város és a megye tisztviselőit, hogy a Román Kormányzótanács nevében átvegye a hatalmat. Felhívta a tisztviselőket, hogy a román királyságra tegyék le mindannyian az esküt.³³⁴ A kérdést megtárgyalva, a városi tanács tagjai azt terjesztették elő, hogy Aurel Lazăr igazságügyminiszter elégedjen meg egy deklarációval, addig, míg az ország sorsáról végleges döntés születik. Lazăr azonban hivatkozva az antant által 1916 augusztusában aláírt szerződésre, amely értelmében Bihar megye és Nagyvárad a román államhoz tartozik, követelte az eskü letételét és kijelentette, hogy különben elvesztik munkájukkal szerzett jogait. Ugyanakkor biztosította őket, hogy „a wilsoni elvek alapján a közigazgatás magyar marad továbbra is, és az 1918. október 18-ig hozott magyar törvények továbbra is érvényben maradnak”. Erre a városi tanács tagjai letették az előírt hivatali esküt. Ezt követően Aurel Lazăr kijelentette: „Új életet, új világot akarunk teremteni, ahol nem a bürokratizmus, hanem a jog fog uralkodni. A román állam az általános titkos községekénti választójog alapján rendezkedik be és a virilizmus eltörlésével mindenki egyformán gyakorolja jogait...”³³⁵

Április 29-én Lazăr kiáltványban hozta a lakosság tudomására, hogy Nagyváradon és az egész megyében életbe lépett a román uralom. A proklamációban többek között megállapította: „A gyulafehérvári gyűlésnek királyunk, I. Ferdinánd öfelsége által szentesített határozatai alapján a román királyi csapatok elfoglalták és meghódították Nagyvárad törvényhatósági várost és Bihar megyét, ami által azok Románia királyságához csatoltattak.” A továbbiakban arról rendelkezett, hogy az 1918. október 18-a előtt kibocsátott törvények, rendeletek ideiglenesen érvényben maradnak, a törvényhatósági gyűléseket feloszlatták, a közszolgálatban a hivatalos nyelv román lesz, azaz a kitétel, hogy ideiglenesen érvényben marad az 1868. évi nemzetiségi törvény, amelyben a magyar nyelv helyett mindenütt a román értendő. A to-

³³² *Nagyvárad* 1919. április 25.

³³³ Uo. 1919. április 26..

³³⁴ Uo. 1919. április 27.

³³⁵ Uo. 1919. április 29.

vábbi intézkedések az igazságszolgáltatást, a gazdaságot és a gyülekezési jogot érintették.³³⁶

1919. május 1-én Iuliu Maniu, a Kormányzótanács elnöke érkezett Nagyváradra, Ioan Suciú és Romulus Boilă miniszterekkel. Rimler Károly polgármester üdvözölte őket és kérte, vegyék oltalmukba ezt a várost, hogy újból helyreálljon régi gazdasági élete.³³⁷ Erre Iuliu Maniu a következőképpen válaszolt: „Mikor Gyulafehérvárra kimondottuk ennek a városnak az impériumhoz való csatolását és Ferdinánd király hozzájárult a határozathoz, már akkor nagy súlyt kívántunk fektetni arra, hogy ez a város a mi impériumunk egyik kiváló díszé és virágzó empóriumá legyen, mert nem ismeretlenek előttünk azok a nagyszerű lehetőségek, melyek ennek a lüktető életű virulens városnak jövő fejlődését illetőleg kínálkoznak. Legyenek önök meggyőződve, hogy Nagy-Románia a legtisztább demokrácia alapján áll és az egyéni szabadságjogok tiszteletben tartása van felírva lobogójára.”³³⁸

Május hónapban felgyorsultak az események. Harmadikán a Jogakadémia képviselői tisztelgő látogatást tettek Holban városparancsnoknál, ugyanakkor került sor a bírók esküjére. Többségük elzárkózott az eskütételtől egészen a békeszerződésig. Május 10-én Nagyváradon először szerveztek fényes ünnepséget a román királyság évfordulója alkalmából. Az istentiszteletek után díszfelvonulás volt Holban tábornok és Aurel Lazăr miniszter előtt, amit katonai parádé követett 21 ágyúlövéssel. A város fölött két repülőgép keringett, amely a tömeg közé virágokat szórt le. A város tanácsstermében egyházi és polgári hatóságok képviselői tisztelegtek.³³⁹

Mialatt a városban az élet kezdett normalizálódni, rövidesen újabb ünnepélyes eseményre került sor. Május folyamán több politikai vezető is meglátogatta a várost, majd 1919. május 23-án I. Ferdinánd román király és felesége, Mária királyné érkeztek Nagyváradra. Kíséretükben voltak többek között Arthur Văitoianu vezérkari főnök, Iuliu Maniu, Vasile Goldiș, Ștefan Ciceo-Pop, Octavian Goga és sokan mások. A pályaudvart fellobogózták, előtte díszkaput alakítottak ki, a Fő utcát pedig virágokkal díszítették. A Szent László téren tribünt állítottak fel. Az istentiszteletek után a Nagypiacon csapatszemlére, a Szent László téren pedig felvonulásra került sor. Ezúttal is repülőgépekből virágokat szórtak a tömegre. A díszében és fogadásokon kívül a királyi párnál kihallgatások is voltak, ahol több lényeges kérdés is napirendre került. Az ünnepélyes látogatás, amely első volt a széles értelemben vett Erdély nagyvárosai között, rendben folyt le.³⁴⁰

Június 4-én sor került dr. Coriolan Pop prefektus beiktatására.³⁴¹ Ez a mozgalmas időszak Nagyvárad vezetésében is változást hozott, Rimler Károly, a város 14. polgármestere, aki 1902. március 20-tól állt a város élén,

³³⁶ *Nagyvárad* 1919. április 30.; *Szabadság* 1919. április 30.

³³⁷ *Szabadság* 1919. május 1.

³³⁸ Uo.

³³⁹ Uo. 1919. május 3; *Nagyvárad* 1919. május 3; vö. Fehér 1937. 49.

³⁴⁰ *Szabadság* 1919. május. 25; *Nagyvárad* 1919. május 25.

³⁴¹ *Szabadság* 1919. június 5.

1919. június 15-én nyugdíjba vonult, mert reménytelennek látta a város régi prosperálásának folytatódását. Helyét ideiglenesen a világháború idején kiváló munkát végző Lukács Ödön polgármester-helyettes vette át anélkül, hogy elfoglalta volna a polgármesteri széket.³⁴² Ekkor a háttérben már komoly erők feszültek egymásnak és a végleges jogi rendezés hiányában be rendezkedő hatalom mind erőteljesebben látott hozzá a vezető pozíciók megszerzéséhez. A döntő többségben magyar anyanyelvű lakosság, bár higgadtan vette tudomásul az új helyzetet, korántsem tekintette azt véglegesnek. Ezt mutatja az a tény is, hogy 1919 márciusában a nagyváradi magyar ügyvédek nem tették le az esküt a román királyságra,³⁴³ viszont júliusban már jött is a Kormányzótanács rendelete, miszerint csak azok folytathatják gyakorlatukat, akik esküt vagy ünnepélyes fogadalmat tesznek.³⁴⁴ 1919. július 31-én a városi tisztviselők eskütételére került sor. Akik nem voltak hajlandók azt letenni, arra hivatkozva, hogy a város hovatartozása a nemzetközi jog szerint még nem dőlt el, kénytelenek voltak lemondani állásukról. Ezek között volt Lukács Ödön, aki 1919. július 31-én lemondott a polgármester-helyettesi pozíciójáról is.³⁴⁵ Utóbb Lukácsot elbocsátották, mert ragaszkodott ahhoz, hogy az oktatási nyelv az iskolákban magyar maradjon, amit nem fogadtak el.³⁴⁶ Júliustól kezdve a Kormányzótanács Komlóssy Józsefet nevezte ki polgármesternek, aki hajlandó volt letenni az esküt.³⁴⁷

1919. augusztus 2-án Nagyváradra érkezett Ionel I. C. Brătianu miniszterelnök, aki beszédében a következőket hangsúlyozta: „Az az akaratunk, hogy a magyarság úgy érezze itt magát, mint a románság. ... Kijelentem, hogy Nagyvárad a megszállás folytán ténylegesen is Romániához tartozik de jure et de facto. De jure azért, mert a békekonferencia már véglegesen Romániának ítélte [!?] és de facto, mert a román hadsereg tényleg birtokába vette.”³⁴⁸

Szeptemberben az iskolakérdés vitája mellett a kiutasítások kerültek előtérbe. A Nagyváradra 1914. augusztus 1-e után beköltözötteknek, akik nem töltöttek be hivatalt, el kellett hagyniuk a várost.³⁴⁹ A vonatközlekedés már korábban megindult, de október 1-ig csak utazási igazolvánnyal lehetett közlekedni. Ugyancsak szeptemberben vonták ki a forgalomból a magyar postabélyegeket és helyükre román „lei” és „bani” értékjelzésű bélyegeket forgalmaztak. Továbbra is cenzúrázták a leveleket, sőt, a cenzúrahivatal bejelentette, hogy a nehezen olvasható, két oldalnál hosszabb leveleket megsemmisítik.³⁵⁰

³⁴² Uo. 1919. június 8.

³⁴³ Uo. 1919. május 20.

³⁴⁴ Fehér 1937. 51.

³⁴⁵ *Szabadság* 1919. augusztus 3.

³⁴⁶ *Nagyvárad* 1920. február 6.

³⁴⁷ Uo. Vö. Fehér 1937. 54.

³⁴⁸ Fehér 1937. 52.; *Szabadság* 1920. február 6.

³⁴⁹ *Szabadság* 1919. szeptember 14.

³⁵⁰ *Szabadság* 1919. szeptember 16.

Az alig berendezkedett új hatalom 1919 szeptemberében megindította az offenzívát a város teljes integrálása érdekében. Nagyvárad város térparancsnoksága nevében Boerescu térparancsnok körrendeletet bocsátott ki, amelynek szövege kifejezte a jövőbeli szándékot: „Az érvényben lévő haditörvények értelmében a magyar nemzeti színek viselése Nagy-Románia területén tiltva van. Ezen rendelethez képest elrendelem és felhívom Nagyvárad lakosságának figyelmét arra, hogy az ellenszegülőket, kik a magyar nemzeti színeket ezután is viselni fogják, azonnal tartóztassák le és állítsák elő ezen parancsnokságnál.”³⁵¹ A lakásrekvirálások is elkezdődtek, az esküt nem tett tisztviselők lakásait, illetve a négyen felüli szobákat vették hatóságilag igénybe.³⁵² Külön rendelet utasított a román nyelvű cégfeliratok 1919. október 1-től való kitevésére.³⁵³

A város helyzetének ilyen arányú megváltoztatásban Komlóssy József már nem akart részt venni, egészségügyi okokra hivatkozva nyugdíjaztatását kérte, amit egyelőre nem hagytak jóvá.³⁵⁴ Jövőhagyták viszont Jánossy Gyula távozását az állami kezelésbe vett rendőrség éléről, az új rendőrprefektus Ștefan Mărcuș lett.³⁵⁵

Az 1919 őszen lebonyolított választások alkalmával a helybeli lakosság jelentős része lemaradt a választási listákról, így az eredmény sem tükrözhet-e a váradiai akaratát.³⁵⁶

1919. november 24-én érkezett Nagyváradra Gheorghe Mărdărescu tábornok, aki Nagyvárad térparancsnokává Râmniceanu alezredeszt nevezte ki,³⁵⁷ ő rögtön hozzálátott a város románosításához. Elrendelte: „Valamennyi hivatalos felírást elsősorban és minden üzletfelíratot általában román nyelvűekkel azonnal fel kell cserélni.”³⁵⁸ A román felirat alatt fele akkora betűkkel a magyar felírat is megmaradhatott. Az 1920. január 15-ig kötelezően végrehajtandó további fontosabb rendeletek a következők voltak: „Azonnal megváltoztatandók az utcák elnevezései és feliratai a magyarból, ahogy most vannak, románra. Minden hatóság: prefektúra, rendőrség, iskola stb. azonnal tűzzön ki épületére román nemzeti színű zászlót és azt folyton tartsa ott. Minden kereskedőnek, üzletnek, sőt az egész népességnek kötelezővé teszem, hogy legyen román nemzeti színű zászlója, amelyet a román nemzeti ünnepek alkalmával ki kell tűzni házaikra.”³⁵⁹

Az 1920-as év ilyen kedvezőtlen előjelekkel indult és ebben az irányban is folytatódott. Nagyváradon a trianoni békeszerződés határozatai 1920. január 23-án váltak közzismertté és ez nagy megrökönyödést váltott ki a magyar lakosságból. A cenzúra béklyói között vergődő helyi magyar sajtó nem

³⁵¹ Uo. 1919. szeptember 5.

³⁵² Uo. 1919. szeptember 6.

³⁵³ Uo. 1919. szeptember 18.

³⁵⁴ Uo. 1919. szeptember 30.

³⁵⁵ Fehér 1937. 54; *Szabadság* 1919. november 14.

³⁵⁶ *Szabadság*, 1919. október 17. és 1919. november 8.

³⁵⁷ Fehér 1937. 54–55.

³⁵⁸ *Szabadság* 1919. december 28.

³⁵⁹ *Szabadság* 1919. december 28.

tudta visszaadni a közhangulatot, megelégedett egy Brassóban megjelent írás utólagos leközlésével. Ez megállapítja: „A magyar városokban a demarkációs vonalon túl, a téli szél mindenütt fekete zászlókat lenget. Egy egész nép ül gyászban. Az illúzió szertefoszlott.”³⁶⁰

Februárban az ún. nagyváradai összeesküvésre derült fény, amelynek résztvevői a vádirat szerint irredenta katonai szervezkedést indítottak a történelmi Magyarország helyreállítása végett.³⁶¹ A kolozsvári hadbíróság négy halálos ítéletet hozott, a többi résztvevőt pedig 5–15 évi kényszermunkára ítélték.³⁶² Később hosszú fogság után felmentették őket, majd rövidesen valamennyien repatriáltak Magyarországra.³⁶³

A városban a hangulat nyomott volt, ehhez a már 1919 áprilisában elkezdődött hadiállapot, ostromállapot és cenzúra is jelentős mértékben hozzájárult. Felgyorsultak a repatriálások, a hazavándorlók kénytelenek voltak tömegesen vagonokban lakni a várad állomáson. 1920 folyamán a gazdasági káosz, a társadalmi bizonytalanság mellett újabb intézkedések születtek, amelyek Nagyvárad lakosságát súlyosan érintették. Február 1-től felmentették az esküt nem tett városi tisztviselőket, mintegy 20-at,³⁶⁴ majd 50 utca nevét románra változtatták,³⁶⁵ később a színházról a városi tanács lemondott és bérbe adta.³⁶⁶

Időközben a súlyosan megbetegedett Komlóssy József polgármester helyett 1920. február 8-án dr. Coriolan Bucicót nevezték ki, akit azonban a polgármesteri székre csak 1920. május 31-én iktattak be. A főjegyző dr. Ioan Voștinar maradt.³⁶⁷ Februártól utasították a hivatalokat, hogy az iratok „felső részén a hatóság megjelölése román nyelven legyen feltüntetve, úgyszintén a keltezésnél is Nagyvárad helyett Oradea-Mare írandó”.³⁶⁸

1920 tavaszán Romániában megalakult az Alexandru Averescu által vezetett kabinet, melyben helyet kaptak az ország minden régiójából származó vezetők. Emiatt a regionális vezető szerveket, köztük 1920. április 4-én az Erdélyi Kormányzótanácsot megszüntették.³⁶⁹ Az új kormányfő, Alexandru Averescu, rövidesen, 1920 május végén Nagyváradra látogatott a helyi vá-

³⁶⁰ *Nagyvárad* 1920. február 4.

³⁶¹ Uo. 1920. február 8.

³⁶² Uo.

³⁶³ *Fehér* 1937. 55.

³⁶⁴ *Nagyvárad* 1920. február 1.

³⁶⁵ Uo. 1920. február 21.

³⁶⁶ Uo. 1920. május 14.

³⁶⁷ *Fehér* 1937. 54; *Nagyvárad*, 1920. június 1.

³⁶⁸ BmOL, Nagyvárad város levéltára, Polgármesteri iratok. 142. t. 1210. cs./1920.

³⁶⁹ Scurtu, Ioan: Integrarea provinciilor românești unite la 1918, în cadrul Statului național român. In: *1918. Sfârșit și început de epocă. Korszakvég – korszakkezdet. The End and the Beginning of an Era*. Zalău–Satu-Mare 1998. 69.

lasztások megszervezése és a városban kialakult körülmények megismerése érdekében.³⁷⁰

Az 1920. június 4-én Trianonban aláírt békeszerződéssel, amely Magyarország határaitól rendelkezett, véget ért a nagy történelmi dráma. A Romániával kijelölt új határvonal Nagyváradhoz közel, Borstól nyugatra és Ártándtól keletre húzódott.³⁷¹

A városban ez már nem keltett különösebb izgalmat. A helyi lapok lehozták Gheorghe Tulbure nyilatkozatát, amelyben arra utalt, hogy ezentúl az állam fő gondja a románokat ért régi igazságtalanságok helyrehozatala lesz. Majd hozzátette: „Sok pénzt fog a román nép kulturális és társadalmi intézménye megemészteni. Ezen senkinek sincs joga megütközni. Ezáltal azonban más nemzetiség anyagi helyzete, nemzeti öntudata csorbát nem fog szenvedni.”³⁷² Rövidesen megjelent a rendelet arról is, hogy Bihar megyében tiszta román nyelvű közigazgatást vezetnek be.³⁷³

4. A hatalomváltás és következményei

Ezzel befejeződött Nagyvárad történetében az ún. impériumváltás sorsdöntő időszaka, amely által a város Nagy-Románia része lett. A folyamat menetében, mint láthattuk, voltak a többi erdélyi, partiumi és bánáti nagyvárosban végbement eseményekhez hasonló, közös vonások, azonban túlsúlyba az eltérő, specifikus jegyek kerültek. Ezek egyike volt, hogy a városban a proletárdiktatúra lényegében egyszerre ért véget a román hadsereg bevonulásával. A békésen végbement kettős változás azt mutatja, hogy a város vezetősége és lakossága fontosabbnak tartotta szeretett városa és természetesen a saját maga biztonságát annál, hogy leszámolásokat kezdjen, vagy ellenálljon a jelentős túlerőben lévő román hadseregnek. Az akkori körülmények között (kettős veszély közé szorult a város) ezt a magatartást nem lehet elítélni, mert tudták, hogy Nagyvárad sorsa a béketárgyalásokon fog eldőlni. A város vezetői józan megfontoltsággal igyekeztek uralni a sokadik erős kihívást, tehát Nagyváradon a magyar közigazgatás megszűnése szóba sem jöhetett.

Ki kell emelnünk az 1920. április 20-án érkező román hadsereg vezetőinek határozott és céltudatos fellépését is. Néhány órával a megérkezésük után átvették a város kormányzását, másnap pedig bejelentették, hogy Nagyváradot Romániához csatolják. Április 29-én, a gyulafehérvári határozatokra hivatkozva – amelyet a belső törvényhozásban nem emeltek jogi erőre –, Nagyvárad Romániához csatolását hivatalosan bejelentették. A következő időszakban sorra hozták azokat az intézkedéseket, amelyek még a nemzetközi jogi rendezés előtt Nagyváradnak a román állam kereteibe való beilleszté-

³⁷⁰ Nagyvárad 1920. május. 29.

³⁷¹ A Magyar békeszerződés. In: *Sorsdöntések*. Összeállította Gerő András. Bp. é. n. 173–174.

³⁷² Nagyvárad 1920. június 8.

³⁷³ Uo. 1920. június. 20.

sét célozták. A magyar lakosság eleinte beletörődéssel, de egyúttal reménykedve fogadta a város sorsának ilyenformán való alakulását.

Nagyvárad a mintegy kilenc évszázados története során először került román fennhatóság alá és ezt az 1920. június 4-én megkötött trianoni békeszerződés jogilag is elismerte. A városban azonban a politikai helyzet már 1919. április 20-án megváltozott és az akkor elindult folyamatok iránya már nem módosult lényegesen, Trianonnal a már előzőleg előkészített folyamatok felgyorsulása és elmélyülése következett be. Nagyváradnak a román állam kereteibe való integrálása ezután tovább folytatódott a később elfogadott román törvények és rendelkezések, valamint a helyi közigazgatási szervek intézkedései által.

Az 1919. április 20-án bekövetkezett impériumváltás Nagyvárad történetében egy mozgalmas szakasz végét és egy új időszak kezdetét jelentette, amely sajnos nem tartozik a sikeresek közé. A megtorpanást rövid idő múlva a peremvárosi létbe süllyedés követte. A gyökeres fordulat egy „másik város” kialakulásához vezetett, amely mind kevésbé emlékeztetett a dinamikusan fejlődő és a vidéki városok élvonalába magát felküzdő régi Nagyváradra.

Futaky István

Erdélyi vonatkozású adalékok a berlini magyar könyvkiadás történetéhez (1924–1927)

A történelmi Magyarország Trianonban megpecsételt összeomlása után Berlinben magyar könyvkiadás jött létre. Manapság erről kevesen tudnak. Az 1934-ben Kolozsvárott kiadott irodalomtörténetében már Szerb Antal is éppen csak hogy megemlítette: „A magyar nyelvű könyvkiadást a Felvidék számára a berlini Voggenreiter Verlag indította meg, később a Kazinczy Társaság vette át ezt a feladatot.”³⁷⁴ A szűkszavú közlésen kívül egyéb információ hiányában tehát már a harmincas években sem sejtették az olvasók, hogy a német kiadó nevének említésével Szerb a Trianon utáni kisebbségi magyar irodalmi élet egy szélesebb körű könyvteremtő vállalkozására utalt: a berlini Voggenreiter Verlag Magyar Osztályának tevékenységére, melynek eredményeként a felvidéki költőkön és írókon kívül erdélyi alkotók is publikációs lehetőséghez jutottak.

A Magyar Osztály megszervezője Farkas Gyula irodalomtörténész volt, aki 1921 és 1925 vége között a berlini egyetem Gragger Róbert vezetése alatt álló Magyar Intézetében mint a magyar nyelv és irodalom lektora, majd 1926-tól 1928-ig Budapesten mint az Eötvös Kollégium irodalomtanára működött. Az 1894-ben született Farkas Gyula Magyarországon a cserkészmozgalom egyik vezető egyénisége volt s Berlinben is hamar kapcsolatba lépett a cserkészzel és az ún. Wandervogel mozgalommal, majd összebarátkozott az egyik ifjúsági kiadvállalat tulajdonosával, Ludwig Voggenreiterrel. Ez a barátság alapozta meg a vállalat Magyar Osztályát, amely 1923-tól még külső támogatás nélkül kezdte kiadni az utódállamok íróinak és költőinek műveit és egy ifjúsági sorozat első köteteit. A berlini egyetemi Magyar Intézetben őrzött iratokból azonban kiderül, hogy 1925 után már budapesti támogatást kapott a vállalkozás, ami anyagi függetlenségét biztosította. 1928-ban, Gragger Róbert váratlan halála után, Farkast visszahívták Berlinbe, ahol 1945-ig működött mint a Magyar Intézet tanszékvezető professzora s később mint a Collegium Hungaricum igazgatója is. Új, nehéz feladatai miatt Farkas a kiadói tevékenység feladására kényszerült. Az utolsó magyar nyelvű Voggenreiter-könyv, Dezsényi Béla *Aranykéve* c. verseskötete, 1929-ben jelent meg. Farkas Gyula – német nyelvű írásaiban Julius von Farkas – 1946-ban Göttingenbe került, ahol a Georg August Egyetemen megszervezte Németország első Finnugor Intézetét s tanította 1958-ban bekövetkezett haláláig a finnugor s benne erőteljesen a magyar filológiát.³⁷⁵

³⁷⁴ *Magyar Irodalomtörténet*. II. 244.

³⁷⁵ Farkas Gyulához I. a továbbvezető bibliográfiával is ellátott új kötetet: Futaky István–Kesztyüs Tibor (szerk.): *A hazatérő Farkas Gyula. Írások, dokumentumok a kitagadott irodalomtudós életéről és műveiről*. Bp. 2003. A kötet tartalmából: Futaky István: *Életrajzi vázlat*

A Vögelreiter Verlag magyar nyelvű kiadványai között a kisebbségi szépirodalmat serkentő-támogató könyveknek volt a legnagyobb jelentősége. A túlnyomóan felvidéki szerzők – így többek között Darkó István, Egri Viktor, Györy Dezső, Mécs László – művein kívül erdélyi szépírók az alábbi kötetekkel, ill. kötetekben szerepelnek a kiadó könyvei között:

1924: Kristóf György (szerk.): *Erdély lelke*. Gyűjtemény élő erdélyi novelisták műveiből. Kristóf György előszavával: Balogh Endre, Benedek Elek, Berde Mária, Gulácsy Irén, Gyallay Domokos, Kacsó Sándor, Kovács Dezső, Makkai Sándor, Molter Károly, Nyirő József, Sebesi Samu. – Farkas Gyula (szerk.): *Erdélyi költők*. Gyűjtemény erdélyi lírikusok műveiből. Farkas Gyula előszavával: Áprily Lajos, Berde Mária, Farcádi Sándor, Finta Gerő, Finta Zoltán, P. Jánossy Béla,³⁷⁶ Nagy Emma, Olosz Lajos, Reményik Sándor, Serestély Béla, Szentimrei Jenő, Szombati Szabó István, Tompa László, Walter Gyula. – Gyallay Domokos: *Föld népe*. Elbeszélések. – Walter Gyula: *Izenet a világnak*. Versek.

1925: Bárd Oszkár: *A taposómalom*. Komédia négy képben.

1926: Áprily Lajos: *Rasmussen hajóján*. Versek. – Teleky Dezső: *Erdélyi regék*.

1927: Berde Mária: *Romuald és Andriána*. Regény.

A berlini Magyar Intézetben megőrződött Farkas Gyula kiadói munkásságának számos dokumentuma, így pl. az *Erdélyi költők* kiadásával kapcsolatos dosszié a kötetbe felvett legtöbb szerző önéletrajzával,³⁷⁷ valamint a „Farkas Gyula magánlevelei” elnevezésű dosszié, sok „szlovenszkói” levél (Mécs Lászlótól pl. 77) mellett a következő erdélyi partnerek írásaival: Benedek Elek (1), Gyallay Domokos (8), György Lajos (2), Reményik Sándor (1). Hiába keressük ott viszont Áprily Lajos leveleit, holott többszörös levélváltásukat Farkas Gyulának a budapesti Petőfi Irodalmi Múzeum Áprily-hagyatékában található tizenöt levele s két levelezőlapja bizonyítja. Az Áprily-levelek feltűnő hiányának egyik oka lehet, hogy azokat Farkas 1945-ben, Berlinből nyugatabbra távozva, legfontosabb irataival magával vitte s

(13–24.); Emlékezések Farkas Gyuláról (25–56.); Levelek és dokumentumok (57–134., közöttük a jelen dolgozatba másodközlésre felvett 3. és 5. sz. levél); Futaky István: *Farkas Gyula és a Trianon utáni kisebbségi könyvkiadás* (189–195.); Kesztyűs Tibor: *Adalékok Farkas Gyula személyéhez és munkásságához* (197–201.); Schneider Márta: *Farkas Gyula berlini évei* (203–213.).

³⁷⁶ A kötetben tévesen: N. Jánossy Béla (amire recenziójában már Makkai Sándor rámutatott: *Erdélyi Irodalmi Szemle* 1925. 135.).

³⁷⁷ A gyűjteményről írt részletes méltatás: Ódor László: Az erdélyi költők első antológiája. Vögelreiter-Verlag, Berlin 1924. *Forrás* 12(1980). 10. sz. 56–62. A dolgozat összegező utolsó mondata: „A ’berlini magyar kiadó’-nak az erdélyi költők 1924-es reprezentatív köteté, az első vállalt bemutatkozásuk volt s maradt a legjelentősebb vállalkozása. Megjelenése egyszersmind a kibomló-önállósuló romániai magyar irodalom fejlődésének is fontos stációja.” (62.)

vagy megsemmisültek, vagy valahol még lappanganak. Több jel mutat ugyanis arra, hogy Áprily Lajos költészete Farkas Gyula irodalmi értéktudatában különösen előkelő helyet foglalt el s a költő leveleit ezért legféltettebb kincsei közé sorolta. Egy 1926-ból származó interjúban pl. így nyilatkozott: „Legújabb kiadványunk Áprily Lajos *Rasmussen hajóján* című kötete volt. Erre a kiadványunkra nagyon büszke vagyok.”³⁷⁸ Am legjobban tanúsítják Farkas jó véleményét Áprily Lajosról – és egyben biztos érzékét a kiemelkedő irodalmi személyiség felismerésére – maguk a költőhöz intézett levelek. Az alábbiakban a Petőfi Irodalmi Múzeum engedélyével Farkas nyolc levelét abban a reményben teszem jegyzetek kíséretében közzé, hogy megismerésük indítékot adhat a fiatalabb kutatógárda egyik vagy másik tagja számára a berlini magyar könyvkiadás történetének tüzetesebb megvizsgálására. Farkas az első hét levelet a „Ludwig Vögel Verlag Berlin C 19 Magyar Osztály” fejlécű papírján írta.

1.

1924. június 6.

Mélyen tisztelt Kolléga Úr!

Már régen szerettem volna írni, de nem tudván román címét, kénytelen voltam mindig közvetítőkhöz fordulni. Így sajnálattal értesültem Reményikről, hogy legközelebbi verskötetét már eladta, amikor ezirányban kérdést intéztem hozzá és amikor nagyon örültem volna, ha azt saját vállalatom számára megszerezhetem. Legutóbb az általam szerkesztendő antológia ügyében írtam és most újból *nagyon* kérem, hogy az abban foglalt kérésemnek eleget tenni kegyeskedjék.

S már újabb kéréssel is jövök. Nem lévén teljesen ismerős az erdélyi irodalmi viszonyokkal (aminek már sajnálatos kárát is vallottam) tisztelettel be-terjesztem azoknak a költőknek a névsorát, akiket az antológiába felvenni kívánok és akik egy-kettő kivételével már műveiket is megküldték.

Nagyon kérem, legyen kegyes erre a névsorra vonatkozó véleményét velem közölni és a jövőben is nagybecsű tanácsával ellátni.

A névsor a következő: Áprily, Berde, Farczádi, Finta G., Finta Z., Olosz, Reményik, Nagy Emma, Szombati Szabó, Szentimrei, Tompa, Walter.

Nagyon szeretném, ha az antológia mindenképpen reprezentatív munka lenne és azért végtelenül sajnálnám, ha valaki kimaradna, akit beleválnak ítélni.

Szíves válaszának reményében maradok mély tisztelettel

Farkas Gyula
egyetemi lektor

2.

1924. július 8-án

³⁷⁸ Virágh Ferenc: Interjú. In: Futaky–Kesztyüs: *i. m.* 30 s. köv.

Mélyen tisztelt Kolléga Úr!

A mai postával hálás köszönettel vettem kedves levelét és két értékes kötetét. Nagyon köszönöm azt is, hogy tanácsaival segítségemre van, bárcsak előbb vettem volna már jószágát igénybe.

A fordítások kiadását kész örömmel vállalom a rendes tíz százalékos honorárium mellett, kérem a kéziratot *mielőbb* beküldeni, hogy a kötet össze megjelenhessék. Egyúttal azonban *nagyon* kérem, hogy legközelebbi eredeti kötetét is nekem átengedni szíveskedjék. Talán mondanom sem kell, hogy e kiadásokban nem üzleti cél vezet, tőke nélkül, csak mecénásokkal dolgozom. Itt külföldön ilyen is akad, mert a magyar kultúrát őszintén úgy látszik csak a trianoni határokon kívül szeretik.

Az antológiát rövidesen nyomdába adom, feltéve, hogy az újonnan felkérndőktől hamarosan választ kapok.

Opitzot megküldöm, kérem, fogadja szívesen. A mai postával egyidejűleg küldöm mutatóba pár kiadványomat és nagyon hálás volnék, ha segítségemre volna az ifj. kiadványoknak a Kollégiumban való terjesztésében.

Meleg üdvözléssel készséges híve
Farkas Gyula

3.

Kedves Kolléga Úr,

Nehezen várt kedves leveléért hálás köszönet. Hasonlóan köszönöm az Erdélyi Költők-ről írt jóleső szavait. A hiányoknak magam is teljesen tudatában vagyok s pl. Bárd Oszkárt magam is nagyon sajnálom, de kötetét csak nemrég kaptam meg. Majd a legközelebbi kiadásban – ha lesz ilyen. Tegnap jöttem meg többhetes felvidéki és magyarországi útról és szomorúan láttam a magyar könyvek nehéz útját. Mécs László könyve, mely éppen karácsonyra jelent meg, legalább Szlovénországban megtörte a jeget. Láttam már ezt a könyvet?? Ilyen alakban s még szebb kiállításban szeretném kiadni kedves Kolléga Úr verseit is, a lehető legjobb kiadási feltételek mellett s nagyon sajnáltam, hogy levelében épen ennek lehetőségéről nem emlékezett meg. Megfogadtam, hogy 1925-ben nem adok ki verseskötetet, csak Kolléga Úrral tesztek kivételt.

Ha eredeti kötetet 1925 folyamán *semmiképpen* nem kaphatnék, akkor köszönettel veszem a fordítások valamelyikét is. Szívesebben a verseket, mert a Hauptmann-darab³⁷⁹ fordítási joga bizonyára sok pénzbe kerülne. Amennyiben ez esetleg már el van intézve, akkor üzleti szempontból (ez nálam az utolsó szempont!) a dráma kiadása előnyösebb volna.

³⁷⁹ Áprily Gerhart Hauptmann *Die versunkene Glocke* c. mesejátékát fordította le. A Voggenreiter Verlag nem adta ki, a máshol valószínűleg megjelent fordítás könyvészeti adatait *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája* 6. kötete (Bp. 1982) az Áprily Lajos címszó alatt nem adja meg.

Tehát: mindenekelőtt kérem legközelebbi eredeti kötetének kiadási jogát. Feltételek: tíz százaléka az eladási árnak a kézirat megküldése után azonnal fizetve. Közvetlenül eladott példányok után 33%. Kiállítás elsőrendű. Terjedelem: tíz ív, lehet több is. – Amennyiben ez rövidesen nem lehetséges, vállalom a fordított versek kiadását ugyancsak a fenti feltételek szerint. A dráma kiadása függ a szerzői jog áráról.

Nagyon kérem mielőbbi szíves válaszát, mert most állítom össze az egész évre programomat, rengeteg kézirat között kell választanom, de mindaddig semmibe sem kezdek, mielőtt valamiben véglegesen meg nem állapodtunk volna.

A fentiek után ugyan szinte felesleges, de azért meg kell mondanom, hogy az Erdélyi Költők összeállításában legmélyebb benyomást rám kedves Kolléga Úr versei tették, melyeket addig alig ismertem. Szinte mindegyiket tudom kívülről, ami pedig nálam – aki hadifogságban teljesen elvesztettem amúgy is gyenge emlékezőtehetségemet – igen nagy szó. S így vannak vele sokan.

Meleg üdvözlettel
Farkas Gyula

Berlin, 1925. január 10.

4.

Kedves Kolléga Úr,

Nagyon köszönöm nehezen várt szíves válaszát és engedje meg, hogy legközelebbi kötetére, bármikorra készüljön is el, biztosan számíthatok. A fordításokat is mindenkor örömmel veszem. Szeptemberre egy erdélyi körutat tervezek és remélem, hogy akkor személyesen is lesz módomban megismerkedni.³⁸⁰

Szíves üdvözlettel őszinte tisztelője
Farkas Gyula

1925. IX. 13.

[a levelezőlap címdalán:] Ngys Áprily Lajos Úrnak, író, *Ellenzék* Cluj Str, J. Bratianu 22. Rumänien

5.

Budapest, 1926. január 24-én.

Kedves Kolléga Úr!

Szakáts Kálmántól örömmel hallottam, hogy végre igazán számíthatok egy kéziratra. Nagyon hálás volnék, ha pár sorban megírná, hogy kb. mikorra küldhetné meg, hogy kiadói terveimet aszerint osszam be.

Valószínűleg hallotta már, hogy jelenleg Bpsten vagyok, mint az Eötvös-Collegium irodalomtanára. Ez a körülmény azonban a Verlagot egyáltalán nem

³⁸⁰ Farkas Gyula Nagy Emmához, Bp. 1925. okt. 6.: „Erdélybe – fájó szívvel jelentem – nem tudtam lemenni. Minden elő volt készítve, aztán itteni ügyeim annyira és addig fogva tartottak, míg lejárt a vízumom. Most meg már vissza kell mennem Berlinbe.” In: Futaky-Kesztyüs: *i. m.* 64.

érinti, azt vezetem innen is tovább. Sőt most remélem igazi fellendülését, mert Szlovénzkóban sikerült egy Könyvbarátok Társaságát megszervezni, melynek már eddig kb. ezer előfizető és valóban is fizető tagja van.

Szíves válaszát mielőbb várva maradok igaz szeretettel és tisztelettel híve

Farkas Gyula

6.

Budapest. 1926. április 28.

Kedves Kolléga Úr!

Mély megdöbbenéssel olvastam annak idején az itteni lapokból a Kolléga Úr tragikus balesetét és most kétszeres örömmel vettem kedves sorait, mert levele arra enged következtetni, hogy a baj utolsó hullámai is múltófélben vannak.³⁸¹ A szerződés késői visszaküldése semmi körülmények között sem adhatott volna okot bármilyen félreértésre is, hisz jól tudtam, hogy annak nem a Kolléga Úr az oka. Igaz szívből örülök, hogy a kézirat elkészül május végére és hogy nem szenved késést a közbejött sok gond és kellemetlenség miatt. A könyv kiállítására vonatkozólag mindenben igyekezni fogok a Kolléga Úr kívánságainak eleget tenni és a korrektúrát is, ha lehet, személyesen fogom elvégezni.

Mielőbbi teljes gyógyulást kíván és őszinte szeretettel köszönti:

Farkas Gyula

7.

Budapest, 1926. július 2-án.

Kedves Kolléga Úr!

Hálásan köszönöm a kézirat megküldését. Egyben melegen üdvözlöm ezen reprezentatív kötet elkészülése alkalmából és örvendek, hogy az az én kiadásomban jelenhetik meg. A kézirat a mai postával indul a Minerva-nyomdának. Nagyon kérem, hogy nyomdai kiállítását ellenőrizni és irányítani, valamint a korrektúrát elvégezni szíveskedjék.

Egyúttal intézkedtem, hogy a Pozsonyi Iparbanknál vezetett folyószámlámról kolozsvári címére tiszteletdíj előlegként 1000 Kc átutaltassék. [alatta kézírással: 7000 Lei]

Igaz szeretettel és tisztelettel készséges híve

Farkas Gyula

³⁸¹ „1926 márciusában a házikó ügyében Enyedről Kolozsvárra utaztak. Visszafelé Aranyosgyéresnél kisiklott a vonat. ... Lábát az ülésből kiszakadt rugó összezúzta, másfél hónap múlva szállították haza hordszéken a tordai kórházból.” Csépi Ibolya: *Áprily Lajos*. Bp. 1987. 113.

8.

Ungarisches Institut an der Universität Berlin
Berlin N 24. 1933. IV. 29.

Kedves Barátom!

Mint a Vögelin Verlag magyar osztályának tulajdonosa legnagyobb örömmel adom hozzájárulásomat, hogy a nálam megjelent köteted anyaga verseid új gyűjteményében megjelenhessék. Az a bírálat, amely annak idején romantika-könyvemről a Szemlében megjelent,³⁸² az én érzésem szerint soha legkisebb árnyékot sem vetette közénk. Én változatlanul azzal a friss baráti érzéssel gondolok Rád, mely első találkozásunkkor elfogott. Igen-igen örülök, hogyha legközelebbi pesti tartózkodásomkor Veled találkozhatnék. Akkor aztán minden egyébről is beszámolhatnék, amiről most nem írhatok.

Igaz szeretettel köszönt
Farkas Gyula

³⁸² Farkas Gyula *A magyar romantika* (Bp. 1930) c. könyvéről Karácsony Sándornak jelent meg ismertetése a *Protestáns Szemle* 1930. évfolyamában (678–683.).

Gergely András

A magyar 1848–49 és Európa

I. A magyar 1848–49 belpolitikai történetének kutatása az utóbbi évtizedekben gazdagodott, elmélyült, de fordulatot nem hozott. Noha a részletekben árnyaltabbá váltak a megközelítések, a „magyar ügy” lényegileg nem kérdőjeleződött meg. Az eltérő vagy új nézetek, megközelítések a részletkérdésekre – persze a nagyon fontos részletkérdésekre – korlátozódtak, a polémiák rejtettek maradtak.

Másként áll a helyzet a nemzetközi történeti irodalomban az 1848–49-es Európa helyzetének megítélését illetően. Az európai történetírás szinte évtizedenként új paradigmátikus keretet alkotott.

Az 1960-as évekig uralkodó álláspont szerint 1848–49 nem hozott törést, nem jelentett választóvonalat a nemzetközi viszonyokban. Az 1815-ben létrehozott „bécsi kongresszusi rendszer” 1849 után megalkotója, Metternich nélkül működött tovább. A forradalmak nem viharoként, hanem szellőként legyintették meg a nagyhatalmi rendszert, hiszen nem volt sem nagyobb konfliktus, sem nagy háború. Nem változtak meg a határok, nem rendeződtek át az erőviszonyok. 1849 végére restaurálódott a régi rend, amelyet csak a félmillió áldozattal járó 1853–56. évi krími háború, ill. az azt lezáró párizsi béke számolt fel. Az 1960-as évekből a nemzetközi kapcsolatok történetének nem egy kézikönyve meg sem említi az 1848–49. évi forradalmakat.

Az 1970-es évek szakmunkái hangsúlyozni kezdték az államrendszer 1848–49. évi megrendülését, azt, hogy ekkor nem került sor a nagyhatalmak – korábban szokásos – együttműködésére, együttes válságkezelésére, s főként azt emelték ki, hogy a régi együttműködés 1849 után sem állott helyre.

Az 1980-as években az elemzők már egy 1848–49. évi strukturális válságról beszélnek, amelyet a hatalmak csak nagy ügyel-bajjal tudtak áthidalni – még elkerülvén egy nagy háborút, de amelynek kockázatát már vállalták a felbukkanó és még az ellenforradalmi rendszerek felülkerekedése esetén is újként megjelenő és meg is maradó politikai elitek. Az egyensúly és a béke megőrzése, a metternichi rendszerrel ellentétben, 1848 tavasza óta nem volt feltétlen követelmény többé. Valami tehát végérvényesen megváltozott a nemzetközi rendszerben 1848–49 során.

Az 1990-es évek óta az elemzések már egyenesen korszakhatárról, nagy törésről, a metternichi rendszer végérvényes bukásáról beszélnek. (Hozzátehetjük: mindezzel párhuzamosan a 48-as forradalmak általában véve is, társadalom- és belpolitikai szempontból is fölértékelődtek; a szokásos „vereség”, „bukás” emlegetése helyett többnyire Langewiesche aforisztikus megállapítását idézik, miszerint „a forradalmak megghiúsultak [ugyan], de meglettek következményeik”. E kérdéskör elemzése azonban nem tartozik

tárgyunkhoz, rövid áttekintésére a 150. évforduló alkalmából, 1998-ban tettünk kísérletet.)

Visszatérve a 48-as Európa nemzetközi viszonyainak értékeléséhez: a historiográfiai szempontból gyorsnak és jelentősnek mondható paradigma-váltások értelmezéséhez kiindulópontként csak az 1815–1848 közötti korszakot választhatjuk, amely sok változást be tudott építeni rendszerébe, de lényegében a forradalmakig változatlan maradt.

Az 1815-ben megalkotott nemzetközi rendszer el akarta kerülni azokat a nagy háborúkat, amelyek győztes és vesztes hatalmakra osztották volna Európát. Éspedig azért, mert nem akarták, hogy *vesztes* országok legyenek, mivel azokban – a nagy francia forradalom és a napóleoni háborúk tanulságai nyomán – forradalmak törhettek ki, legalábbis nagy társadalmi átalakulásokra kerülhetett sor. Az öt európai nagyhatalom a békerend védelme érdekében mintegy korlátozta önmagát, lemondott maximális céljai érvényesítéséről, *pentarchiát* alkotott, amely, ha kellett *kongresszusokon* tárgyalta és meghozta az újabb szükséges kompromisszumokat. Négy nagyhatalom külön is szövetkezett arra az esetre, ha Franciaország ki(sz)állna az európai koncertből: ez volt a *Quadrupelallianz*, a négyhatalmi szövetség. Végül a három kelet-európai, abszolutisztikus állam külön is garantálta egymásnak társadalmi rendje fenntartását – ez volt a *Szent Szövetség*.

1848-ban, Vörösmartyval szólván, „a vész kitört”. A konfliktusok egész sorát kellett volna rendezni, ám kongresszus, többhatalmi egyeztetés nem történt. Ugyanakkor nagy (nagyhatalmak közötti) háborúra sem került sor. A változások-változtatások elfogadása iránti békés és passzív hajlandóság látszott felülkerekedni. Ismeretesen még a német egység létrejötte iránt is jóindulat, legalábbis türelem mutatkozott, pedig ennél nagyobb változás évtizedek óta nem rajzolódott ki Európa horizontján.

A párizsi februári forradalommal szinte azonnal szétesett az addig létező európai hatalmi rendszer. Franciaország kivált a *pentarchiából*. Oroszország hasztalan próbálta mozgásba hozni a *négyhatalmi* együttműködést, hogy ráncba szedjék Franciaországot: Anglia ebből a négyhatalmi együttműködésből is látványosan kivált. A három kelet-európai abszolutisztikus hatalomból pedig kettőben forradalom ment végbe, tehát valaminő hármass konzervatív szolidaritásról szó sem lehetett többé. A nagyhatalmak egyenként magukra maradtak, egyedül, gondjaikkal.

Ez volt a döntő oka, hogy nem került sor nagy háborúra: nem volt hozzá szövetséges. Elég, ha csak a háborút fontolgató terveket sorra vesszük. Franciaország kezdettől fogva békés húrokat pengetett. Lamartine, az új francia külügyminiszter sietett megnyugtatni Európát, hogy a forradalmuk exportjáról szó sem lehet. Az egyidejű, márciusi harcias cári nyilatkozatnak már kancellárja kommentárja élet vette, és végérvényesen aktualitását veszítette a bécsi és a berlini forradalom győzelme után.

A másik oldalról a győztes pozícióba került liberálisok fontolóra vették az Oroszország elleni, ismeretesen a zsarnokság és a szabadság között „végsőnek” tartott háborút. Heinrich von Arnim új porosz külügyminiszter azonban hasztalan hívta ehhez segítségül a franciákat, visszautasításuk után a kér-

dés lekerült a hivatalos diplomácia napirendjéről. De a német liberálisok, például a nemzetgyűlés elnöke, Heinrich von Gagern, továbbra is fontolgatták az oroszellenes háborút, azt remélvén attól, hogy liberális alapokon konszolidálja majd az egységesülő Németországot, megelőzve a forradalom további radikalizálódását – ezt *német girondista* álláspontnak nevezhetjük. A német demokraták viszont éppen a forradalom továbbfejlesztését, a köztársaság létrejöttét remélték az oroszellenes háborútól, s ezért szorgalmazták, afféle *német jakobinus* álláspontként. (Mint ismeretes, Marx és Engels pedig a forradalom továbbfejlesztését az oroszellenes háború segítségével egészen a szocialista forradalomig vihetőnek vélte.)

Az oroszellenes háborús tervek azonban fokozatosan alábbhagytak, majd elhaltak. Kockázata ugyanis óriási volt: először is, belpolitikailag nem lehetett felmérni, hogy hova vezet – egy harmadik lehetőségként akár katonai diktatúra is lehetett belőle. Másodszor, abban senki sem lehetett biztos, ma sem lehet az, hogy melyik fél nyerte volna ezt a háborút.

A kockázat felismerése mellett a Posen tartománybeli fejlemények vezettek az oroszellenes háborús tervek feladásához. A háború megindítására Lengyelország helyreállítása adta volna az alkalmat. Ennek első lépéseként pedig Posen tartomány önállóságát kellett deklarálni, legalábbis Poroszországon belül. A berlini forradalom, az új porosz kormány ezt meg is tette. A „népek tavasza” azonban e régióban néhány nap múlva véget ért. A tartomány német lakossága ugyanis tiltakozott Poroszországtól történő ilyen különválása ellen, sőt egyenesen felvételüket kérték a Német Szövetségbe, ami ellen viszont a lengyelek tiltakoztak, és felkelést robbantottak ki. A porosz kormány áprilisban katonai demarkációs vonalakat húzott a lengyelek és németek között, előbb nagyjából az etnikai többség elve alapján, majd inkább a németeknek kedvezve, mindenesetre kettéosztva a tartományt. A lengyel felkelés során súlyos atrocitásokra került sor, mind a németek, mind a németek felé optáló zsidók ellen, amelyre hasonló visszatörések történtek. Az eleve kilátástalan lengyel felkelés elbukott, a német–lengyel ellentét felerősödése pedig lehetetlenné tette a lengyel függetlenség német programként történő hangoztatását. Ernst Moritz Arndt nacionalista költő-politikus megfogalmazása szerint a lengyelek „démonikus vakságuk” miatt (ti. az oroszellenes német szövetség elutasításával) kiestek a támogatható szövetségesek közül. A cáρ pedig ekkortól, tehát már májustól, nyugodt lehetett lengyel területeit, illetve Németországot illetően. Szabad kezet nyert. Seregei júniusban meg is szállták Moldvát.

Az 1848-as nagy háborúk elmaradásakor figyelembe kell vennünk még azt a gazdasági-pénzügyi krízist, amely egész Európára kiterjedt. Rossz termékek nyomán Európa éhezett. Az eladósodott államok alig jutottak kölcsönhöz, egy hosszabb háború finanszírozásának minden feltétele hiányzott.

Érdemes lesz tehát figyelmünket azokra a területekre fordítanunk, ahol 1848–49-ben *mégis* háborúra került sor. Három háború volt Európában 1848–49-ben: a dán, az itáliai és a magyarországi.

Mind a dán–német konfliktus, mind az itáliai háború március 24-én kezdődött, jelezve, hogy a „népek tavasza” Európában másfelé is csak egy történelmi pillanatnak bizonyult. Mindkét háborút belső forradalom előzte meg, annak eredményei tették lehetővé a külső beavatkozást, magát a háborút. Itáliában a két Habsburg-tartomány, Lombardia és Velence forradalma kimondta az elszakadást (Lombardia a Szárd Királysághoz kívánt csatlakozni, Velence önálló köztársasággá alakult). Károly Albert szárd király pedig országának félt forradalmától menekült előre, az osztrákellenes háborúba (márc. 24.) – először kapcsolva össze Napóleon óta a monarchikus uralom biztosítását az új legitimációval, a nemzeti elvvel. (Ez is egy korszak végét jelezte.)

E háború nemzetközi diplomáciai kezelése rögtön megmutatta, hogy a régi típusú, a *status quo*t helyreállító diplomáciáról szó sem lehet. Anglia a leghatározottabban eltért az 1815-ös elvektől, közvetítő szerepre ajánlkozott, az olasz tartományok – legalábbis azok zömének – kiválását, leadását szorgalmazta, s ennek érdekében nemzetközi konferenciát javasolt. Utóbbi ugyan meghíúsult, mivel előbb, 1848 nyarán, közvetlen angol–szárd–osztrák megegyezés körvonalazódott (Hummelauer-misszió), ahol az osztrákok lemondtak volna a tartományokról, később pedig, Radetzky győzelmei nyomán erről már szó sem lehetett. 1848–49 fordulóján Schwarzenberg osztrák miniszterelnök már azt válaszolta az angol követnek egy újabb kongresszusi javaslatra: hozzájárul, azzal a feltétellel, hogy ő meg az angolok és írek viszályában közvetíthet... Egy ilyen európai, Brüsszelbe tervezett „békerendező” konferencia híre, lehetősége egyébként eljutott Magyarországra is, és a *Függetlenségi Nyilatkozatig* menően befolyásolta a külpolitikai gondolkodást.

A dán–porosz háborút a békés dán forradalom (márc. 21.) részeként az eddig csak perszonális unióval Dániához tartozó Schleswig és Holstein tartományok uralkodóilag deklarált bekebelezése, majd az ottani németek ezt követő tiltakozása, kielői kormányalakítása (márc. 24.), végül felkelése váltotta ki. A dán uralkodó tehát itt is a nemzeti elv mellé állott, s a dán nemzeti lelkesedés hullámain akarta konszolidálni hatalmát. Viszont a porosz király sem hallgatta tétlenül az északi tartományok németjeinek segélykiáltásait. A schleswigi felkelő sereg és a reguláris porosz hadsereg, mint az várható volt, nagy győzelmeket aratott, behatolt a Jütland-félszigetre. Dánia birtokolta azonban a tengersizorosokat, az átjárást a balti és az északi tenger között, s ez a tengeri hatalmaknak nagyon is megfelelt. Angol és orosz diplomáciai offenzíva indult Dánia megmentésére, a poroszok megállítására. Megint csak főként az angol nyomás volt az, amelynek eredményeképpen a poroszok augusztus 26-án Malmöben fegyverszünetet kötöttek, olyat, amely inkább egy dán győzelemből következett volna. Németországon a nemzeti megaláztatás miatti méltatlankodás hulláma söpört végig. A frankfurti parlament az egységesülő Németország nevében szeptember 5-én csekély többséggel elutasította a fegyverszünetet, az ideiglenes „birodalmi” kormány megbukott. Egy új, háborúpárti kormányalakulás azonban nem sikerült: hiányzott a háborús politika végrehajtásához szükséges fegyveres erő. Így szeptember 18-án Frankfurt is kénytelen-kelletlen elfogadta a fegyverszünetet, s ezzel a

programmal új kormány alakult. Északon a németek tartományi felkelése ugyan 1850-ig folyt tovább, nagyobb háborús konfliktus kialakulásának veszélye azonban itt is elhárult. A schleswigi kérdést végül ezeknek az éveknek egyetlen konferenciája próbálta rendezni, 1850–51-ben, majd az 1864-es háború közjátéka után egy 1920-as népszavazással jutott a kérdés végleges nyugvópontra.

A dánok javára történő beavatkozás azonban nem értelmezhető akként, hogy a nagyhatalmak a német egységet akarták megghiúsítani. Abban ugyan eltérnek a nézetek, hogy volt-e egyáltalán ekkor esély a német egység megvalósítására, de abban egyetértenek, hogy ennek – a megghiúsulásnak – kizárólag *belső* okai voltak.

Mielőtt a magyarországi háborúra térnénk, amely részint ismertebb, részint jellegében sajátosabb ennél a kettőnél, néhány következtetést vonhatunk le a korabeli nemzetközi helyzetre vonatkozóan.

Észrevehető, hogy a hatalmi egyensúly megőrzését új hatalmi egyensúlyok megteremtésének igénye váltja fel. A *status quo* tehát kevésbé fontos, mint korábban. Közös, együttes fellépésre a hatalmak nem vállalkoznak, mivel érdekeik eltérőek. Markánsan megmutatkozik, hogy Anglia cselekvési szabadsága, amely elvileg akkora, mint bármely más hatalomé, ereje folytán a valóságban jóval nagyobb. Anglia e két közép-európai háborúban döntőbírói szerepbe került. A vesztesékekkel pedig senki sem vállalt szolidaritást, a társadalmi kockázatot (a forradalmak esetleges radikalizálódását) nekik kell viselniük.

Dinamikus erők jelennek meg: dánok, olaszok, németek (poroszok) s persze a magyarok – de gondolhatunk akár a horvátokra is. A nemzetállami törekvések folytán az egyes országok háborúval kalkulálnak. A monarchák szövetséget kötnek saját nemzeti erőikkel. A külpolitika dinamizálódik. Instabil egyensúly alakul ki.

A nagyhatalmak erőviszonyait mérlegelve egyértelmű, hogy a szárnyhatalmak, Anglia és Oroszország erősödnek. A forradalom ugyanis nem rázkódtatja meg őket. A már régóta nemzetállam Franciaország is inkább növeli erejét, futja belőle egy intervencióra 1849 júliusában a Római Köztársaság ellen. Egyértelműen meggyengül a Habsburg Birodalom, ill. a legkisebb nagyhatalom, Poroszország.

Es a horizonton már felsejlik, bár még nem válik egyértelművé, kézzelfoghatóvá: a világnézeti szolidaritást fokozatosan az állami egoizmus, az univerzalisztikus eszméket az államrezon váltja fel.

Mindezeket a nagy változásokat pedig elfedi, hogy 1848–49-ben végül is nincsenek területi változások, az ellenforradalom győzelme pedig látszólag restaurációt hoz magával. Ha Lampedusa regényében a herceg azt mondja, hogy sok mindennek meg kell változnia ahhoz, hogy semmi sem változzék, az 1848–49-es nemzetközi helyzetről inkább azt mondhatjuk, hogy semminek sem kell megváltoznia ahhoz, hogy minden megváltozzék.

II. Hogyan helyezhetjük el most már a magyar forradalmat és szabadságharcot e dinamikusán változó európai hatalmi viszonyok között?

Az első feltűnő sajátosság, hogy a magyar forradalom a széteső európai rendszerben, melyet nálunk leegyszerűsítően és tévesen „szentszövetséginek” neveznek, továbbá a belülről is meggyengült, forradalmakon átment Habsburg Birodalomban *békés úton* győzött. Továbbá hangsúlyoznunk kell azt a jól ismert tényt, hogy Európában elsőként, már áprilisra sikerült törvényessé tenni, pontosabban: törvényekbe önteni és ezáltal stabilizálni az átalakulást. Találóaan mutat rá a Batthyány-kormány külpolitikájával foglalkozó Hajnal István, hogy ez a kormány volt Európában az egyetlen, amely 1848 márciusától októberig hivatalban maradt.

A Habsburg Birodalom ekként végbement belső átalakulása – „lényegében perszonális unió”, vagy akár szorosabb vagy éppen lazább, ámde alkotmányos kapcsolat – kedvező fogadtatásra talált Európában. Németország liberális és demokrata köréi szövetségest reméltek a sikeresen átalakuló, a Monarchia erőviszonyait átrendező Magyarországon. Franciaország és Anglia üdvözölte, de legalábbis tudomásul vette (a birodalom belső ügyének, illetve teljes alkotmányos átalakulása első lépésének tartotta) az alkotmányos átalakulást. Még az orosz diplomácia is úgy értékelt, az instabil osztrák viszonyokat mérlegelve, hogy a stabilitásért cserébe nem túl nagy ár a magyar önállóság és alkotmányosság.

Magyarország szerepe ezzel felértékelődött az európai politikában. Az egykorúan „külgügyminiszternek” is nevezett bécsi magyar miniszter, Esterházy Pál herceg előtt azonnal megnyíltak a bécsi nagykövetségek szalonjai.

A magyar külpolitika – egyelőre külügyi szervezet nélkül – kezdettől fogva igyekezett az országot úgy bemutatni a külföld előtt, mint amely ország már eljutott a forradalom utáni rendezett stabilitás állapotába. Noha a paraszt- és nemzetiségi mozgalmak folytán ez a stabilitás nem volt teljes, az európai (konkrétan akár az osztrák vagy a cseh) viszonyokkal egybevetve mégis csak figyelemre méltó volt. Ismeretes, hogy az egész térség nyugalmit megteremteni ígérő magyar külpolitikai koncepcióhoz nem a parasztok vagy a nemzetiségiéket milliói, nem a forrongó nagyváros, Bécs vagy a kies Innsbruck, hanem a kicsiny Zágráb illesztett először kérdőjelet. Pesten azonban ebben csak a belpolitikai veszélyt látták. Igaz, a Szentpétervárott is kopogtató szerb és horvát politikusokat panaszaikkal rövid úton saját uralkodójukhoz utasították. A magyar áprilisi megoldást ugyancsak megkérdőjelező prágai szláv kongresszus pedig csak muló, kellemetlen epizódnak látszott.

Az egész közép-európai térség új egyensúlyát azonban – s ezt Európa-szerte jól tudták – csak az új, egységesülő és békésnek ígérkező Németország teremthette meg. Az előjelek nem voltak kedvezőtlenek. Németország – illetve a frankfurti Pál-templom parlamentjében formálódó többség – nem akart túlterjedni a Német Szövetség korábbi határain. Itt-ott persze akadtak kivételek. Mint említettük, Posen németek lakta részét és Limburgot azért bevonták az egységállamba. De Frankfurt némi harcias orosz-, majd dánellenesség után békés külpolitikát ígért. Hadserege egyelőre nem is volt.

Kérdéses lehetett, hogy ezt a békés egységtervet az európai udvarok és köztársaságok bizalommal fogadják-e, de fontosabb volt az a kérdés, hogy van-e esélye egyáltalán a német egység megteremtésének?

A nagyhatalmak hozzáállása kétségkívül nem ellenséges, hanem jóindulatú volt, ám egyszersmind szkeptikus, amennyiben nem egyszeri aktussal, hanem hosszas folyamattal, átmenetekkel, illetve kevésbé centralizált, inkább föderatív német állammal számoltak. A magyar külpolitika – a Batthyány-kormány – viszont, feltehetően saját konszolidációs sikeréből és helyzetéből is kiindulva, sokkal valószínűbbnek és közelebbnek tartotta egy centralizált német egység létrejöttét. Erre a nekik kedvező eshetőségre számítva alakították ki – persze reformkori előzményekre támaszkodva – azt a Hajnal István által utólag „nagy magyar” koncepciónak nevezett elképzelést, amely a Habsburgok osztrák tartományai nem túl vigasztaló jövőjét az új Németország délkeleti, kevésbé jelentős peremvidékén jelölte ki, következőleg az Erdéllyel–Horvátországgal–Határőrvidékkel egyesült Magyarország köré remélte vonzani-elrendezni azokat a területeket, amelyek még kimaradnak a német egységből: a Habsburg Birodalomból Galíciát és Dalmáciát, később, egy közeli vagy távolabbi jövőben a török alól kiszabaduló-kiszabadítandó dunai fejedelemségeket: Havasalföldet, Moldvát és Szerbiát. (A német egység meghíúsulása esetére pedig alternatívaként megmaradt – szilárd alapzatnak tekintve-remélve – az 1848. áprilisi elrendezés.)

A magyar súlypontú birodalom (vagy középhatalom) koncepciója nem számolt még Magyarország nemzetiségeinek ellenállásával sem, nem is szólva a határon kívüli területek népeinek, de legalábbis elitjének véleményéről. (Akkoriban egyébként Európa-szerte nem a népek önrendelkezése jegyében rajzolták át a térképeket. A franciák az olasz tartományokért cserébe a dunai fejedelemségeket ígérték oda az osztrákoknak, Limburg tartományért a hollandok és a németek vetélkedtek – lakói leginkább Belgiumhoz akartak csatlakozni és így tovább.) A körvonalazódó, végső soron magától adódó „nagy magyar” koncepció az európai diplomáciában és közvéleményben, amennyire az kitapintható, 1848 nyaráig nem talált elutasításra. A teljes német egység létrejötte esetén csakugyan nem volt alternatív programja, azt nem számítva, hogy a cár határozottan kijelentette: a Habsburg Birodalom felbomlása esetén magához veszi Galíciát (de más területeket nem). De a német egységet előfeltételezve is, a térség helyzetét józanul mérlegelve, három ellenvetést azért tettek: 1. ha Bécs alárendelt és határszéli város lesz is, amely még a Habsburg-dinasztia számára sem vonzó, s az ezért Budára tenné át székhelyét, az új német birodalom akkor is befolyásolni tudja, sőt akarja, például kereskedelempolitikai eszközei révén függésében tarthatja, gyengítheti Magyarországot. 2. Lesz-e a vállalkozáshoz a magyaroknak elég ereje, hiszen csak néhány millióan vannak, az ország fejletlen, van-e elég erő, adminisztratív képesség, belátás – ahogyan egykorúan mondták: *műveltség* – egy kétszer akkora Magyarország elrendezéséhez, igazgatásához? 3. A nem-

zetiségi viszonyok, a bontakozó ellenségeskedések megbéníthatnak, szétzilálhatnak mindent.

A szkepszis hangsúlyosan jelen volt, de nem tette magyarellenessé az európai külpolitikát. Amikor Jellasics támadása megindult Magyarország ellen, a cár először helytelenítette azt, mivel a Habsburg Birodalom stabilitása veszélyeztetésének tartotta. (V. Ferdinánd képességeivel tisztában voltak, tudták, hogy a horvát akció terve tőle nem származhat.) Bár általában Európaszerte Jellasics sikerével számoltak, de ez nem jelentette valaminő aktívan magyarelles külpolitika felülkerekedését. Inkább várakozóan azt figyelték, hogy hogyan fog akkor lezajlani a Habsburg Birodalom szláv alapokon történő stabilizálási kísérlete. (Mivel Jellasics hadjáratát az uralkodó ismeretesen nem legalizálta, diplomáciája sem magyarázta azt.)

Az igazi fordulat az 1848-as Magyarország megítélését illetően akkor következett be, amikor Schwarzenberg miniszterelnök 1848. november 21-én Kremsierben meghirdette a birodalom stabilizálásának – mondjuk így – *oszt-rák* programját. Az ellenforradalmi program persze alkotmányosságot ígért, új megoldásokat, továbbá együttműködést a kremsieri parlamenttel. Schwarzenberg, ha az egyértelmű megfogalmazástól a még aktív frankfurti parlamentre és ideiglenes kormányára való tekintettel tartózkodott is, világossá tette, hogy először „Ausztria” reorganizációját akarja, főként a magyarok fegyveres leverését, s csak azután foglalkozik a német egységgel. Utóbbi, az egységes Németország ezzel a távolabbi jövőbe helyeződött. Európa udvaraiban és köztársaságaiban a megkönnyebbülés lett úrrá. A küszöbön állónak látszó, ámde kockázatos, bizonytalan jövőt hozó német egység reményét Schwarzenberg szétfoszlatta, és ezért az európai diplomácia azonnal támogatásáról biztosította. Vonakodás nélkül elfogadták Ferenc József trónra lépését is, sőt sokfelé úgy értékelték, hogy ez az első lépés a magyarokkal kötendő megbékélés útján. Az egyes országok külpolitikája ekkor sem vált kifejezetten magyarellenessé, legyőzetés helyett inkább kompromisszumot láttak volna szívesen, bár amikor Windisch-Grätz seregei megindultak – a kérdésben megosztott Frankfurt kivételével – az ő fegyvereinek győzelmét bizonyosnak és kívánatosabbnak tartották.

De miért nem vállalkozott az európai diplomácia a magyar–osztrák konfliktusban valaminő közvetítő szerepre – ahogyan ez az itáliai háború esetében történt? Stiles bécsi amerikai követ sikertelen akciójától eltekintve, aki Kossuth kezdeményezésére kereste fel Schwarzenberget 1848 novemberében, nemigen van ilyenről tudomásunk. Frankfurt gyenge, hatalom nélküli kormánya volt még az, amely 1848 októberében biztosokat küldött Bécsbe. Saját kezdeményezésű nagyhatalmi közvetítési ajánlatra az utolsó pillanaton túl, 1849 augusztusáig kellett várni – amikor Palmerston kínálkozott erre.

Az érdemi közvetítő kísérletek hiányának fő oka, hogy a magyar szabadságharcot *nem* nemzetközi kérdésnek, hanem *belső* polgárháborúnak, az uralkodó és egyik tartománya viszályának tekintették. Itáliában *külháborúra* került sor a szárd király és a Habsburg között, Schleswignek nem volt legitím *uralkodója*, a tartomány hovatartozásának elrendezése nemzetközi konferenciát igényelt, amely 1850–51-ben ülésezett is. És azt se feledjük, hogy –

amint jeleztük – éppen 1848 forradalmi bomlasztották fel azt a rendszert, amikor a hatalmak belső forradalmi mozgalmak esetén is nemzetközi konferenciára ültek össze.

Akkor talán – mindebből következően – az elszakadás deklarálása nemzetközi kérdéssé emelhetné, szecessziós háborúvá tehetné volna – mondjuk a későbbi balkáni felkelésekhez hasonlóan – a magyarországi háborút? Ennek első alkalma az 1848. december 2-i trónváltáskor jött el. Kossuth azonban, helyesen, még a trón üresnek nyilvánítását sem javasolta, nem is szólva a dinasztia trónfosztásáról. A helyes döntésnek kényszerítő *belpolitikai* okai voltak. A „törvényes forradalom” társadalmi bázisa végzetesen leszűkült volna egy ilyen, lényegében republikánus fordulat esetén. A hadsereg tisztikara talán többségében szétszéledt volna, mivel esküjét V. Ferdinándra tette le. Így a legjobb döntés volt egyelőre kitartani azon fikció mellett, hogy az ország királya V. Ferdinánd, aki beteg, ill. gonosz tanácsosainak foglya. Egyébként ezt a megoldást választották Schleswig németjei is: 1848. március 24-én Kielben kijelentették, hogy a tartomány hercege (a dán király hercegként, perszonálunióban uralkodott Schleswigben) Koppenhágában, gonosz tanácsosainak foglyaként, a tartományt sértő rendelkezéseket hozott, s ezért maguk veszik kezükbe annak irányítását. Egy esetleges magyar trónfosztás másik, 1849 áprilisában világosan megmutatkozó problémája volt, hogy a trónt nem volt kivel betölteni, s így „Európa” előtt az aktus republikánus-szocialisztikus lépésként jelent volna meg, s csak további elszigetelődésre vezethetett.

A döntő szempontot, amely a „magyar ügyet” szerfölött problematikussá tette, talán fel sem ismerték az egykorú Magyarországon. Nevezetesen annak a ténynek az európai külpolitika szempontjából kedvezőtlen voltát, hogy *Magyarország nélkül nem lett volna Habsburg Birodalom*. Anglia jó lélekkel tanácsolhatta az itáliai Habsburg-tartományokról való legalább részleges lemondást, hiszen ezzel csak tehermentesülhetett a Habsburg-hatalom. De azt a javaslatot senki nem adhatta Bécsnek, illetve ekkor még Olmütznek, hogy mondjanak le Magyarországról, mert ez a Habsburg Birodalom önfelszámolásával lett volna egyenértékű. Nálunk viszont, ellenkező logikával, arra számítottak, hogy ha két itáliai tartomány sorsa ekkora diplomáciai aktivitást vált ki, akkor Magyarország önvédelmi harca még nagyobb európai figyelmet kell hogy keltsen.

A magyar szabadságharc tehát 1849 tavaszáig belpolitikai és külpolitikai szempontból egyaránt csak a – persze az ellenfél által el nem fogadott – *legálitás* talaján maradhatott, és abban reménykedhetett, hogy győzelem esetén elfogadtatja elképzeléseit.

Az európai diplomácia azonban, az 1848 szeptemberi téves helyzetmegítélést gyorsan feledve, 1848 decemberétől, Windisch-Grätz támadása után is mielőbbi teljes Habsburg győzelemmel számolt, s ezért a „magyar kérdést” nemigen tartotta napirenden.

A politizálók szélesebb körében, a sajtóban a közvélemény rokonszenvének megnyeréséért folytatott harcokat láthatunk. A magyar tájékoztatáspolitikai nem volt teljesen sikertelen: a magyarországi helyzet valós, rokonszenvező bemutatásával és elemzésével is gyakorta találkozhatni. De október óta az osztrák tájékoztatáspolitikai sem tétlenkedett: három, egymással ugyan elmentmondásban álló, de egyértelműen negatív képet sugalltak Magyarországról. Az első az arisztokratikus-nemesi-feudális Magyarország torzképe volt, ahol még él a jobbágyrendszer, s a kiváltságok megőrzéséért folyik a harc. A másik a továbbvitt forradalom, a szociális-vörös köztársaság rémképe volt, amely veszélyt jelent Európára. A harmadikhoz már nem kellett társadalmi bázist kijelölni, ez lényegében Kossuth démonizálásán alapult, aki véres diktatúrájával terrorizálja a különben derék, lojális magyarokat. Nem feledhetjük, hogy az egymással össze nem egyeztethető realisztikus és a hamis Magyarország-képeknek mégis volt egy közös nevezője: a nemzetiségi kérdés. Akár a nemzetiségek törvénytelen, reakciópárti lázadásáról szóltak, akár jogos harcukról – a kérdés érezhetően nagy súllyal volt jelen, ha Magyarországról esett szó. De 1848 végén, 1849 elején Magyarországról az európai sajtóban is kevés szó esett.

A figyelem azonban 1849 februárjában, az első, „nem hivatalos” erdélyi orosz intervenció bekövetkeztével egyszerre hirtelen Magyarország felé fordult. Az ekkor felébredt diplomáciai érdeklődést, bár annak jelentőségét és számos részletét Kosáry Domokos legújabb 1848-as külpolitikai összefoglalása már hangsúlyozta, részleteiben még nem tárta fel történetírásunk. Egy jó hónap múlva a tavaszi magyar katonai győzelmek, amelyek azzal a nem kevésbé fontos hírrel estek egybe, hogy a frankfurti parlament 1849 márciusának végén egy váratlan kompromisszummal az alkotmány elfogadásához jutott, s az új német császárság koronáját a porosz királynak ajánlja fel, tovább élesztették a térséggel kapcsolatos kombinációkat. Lehetséges, hogy a Habsburg-ármádia végül maga is felülkerekedett volna a magyarországi háborúban – bár éppen a kérdésben illetékes hadtörténészek közül e nézetnek nemigen akad pártfogója –, de erre egyszerűen nem volt idő. Sietni kellett, hogy Bécsből le ne késsék – no nem a német egység megteremtését, hanem egyelőre inkább csak megghiúsítását. Az orosz segélykérés mellett döntöttek, amely már – egyöntetű történetírói vélemény szerint – megpecsételte a magyar szabadságharc sorsát.

A *Függetlenségi Nyilatkozat*, mint ismeretes, sem nem okozója, sem nem oka nem volt az orosz intervenciónak. A két eseményre egymástól függetlenül került sor, illetve közös hátterüket a magyar katonai győzelmek alkották. A *Függetlenségi Nyilatkozat* kezdeményezésének, elfogadtatásának egyik oka az a megfontolás volt, hogy általa a „magyar ügy” európai üggyé válik, amellyel foglalkoznia kell egy remélt (és valóban újra fontolgatott), az európai kérdéseket (dán, olasz háború) elrendező konferenciának. Ha erre nem is kerül sor – vélték Debrecenben –, a magyar diplomácia mindenesetre megjelenhet az európai parketten. Az új magyar diplomáciai hálózat megteremtésére lázas igyekezettel sor is került, s az erőfeszítések, illetve azok eredményei elismerésre méltóak. Nem feledhetjük, hogy a kiépíteni kezdett magyar

diplomácia eredetileg csak semlegességet igényelt volna a magyar függetlenség biztosításához. Az a feladat már mindenképpen túlterhelte, hogy akadályozza meg, vagy legalábbis késleltesse az orosz inváziót. Mert ebben az ügyben komoly támogatásra, olyanra, amely az orosz intervenció ellen legalább diplomáciai fellépésre vállalkozott volna, az érdektalálkozások hiánya folytán semmiképpen sem kerülhetett sor.

Mindössze két ország volt, amelynél ilyen érdektalálkozás főnállott, legalábbis főnállhatott volna. A szárd királyság, mint ismeretes, a magyar győzelmek hatására 1849 márciusában újra elindította a háborút az itáliai Habsburg-tartományok megszerzéséért. A háború azonban vereséggel végződött, s ez Károly Albert szárd királynak trónjába került. Éveknek kellett eltelnie, amíg az érdektalálkozás, most már csak a Kossuth emigrációval, újra diplomáciai érintkezéshez vezetett.

A másik ország, amely ellenérdekelt volt az intervencióban, Poroszország volt, vagy inkább lehetett volna. Hiszen Poroszország mindaddig, amíg az osztrákok erőit Itália és Magyarország lekötötte, szabadabban mozoghatott a német egység ügyében. Az immár ellenforradalmi porosz vezetés azonban még az univerzalisztikus eszmék fogságában, s nem az államrezon bűvöletében élt. Hogy számot vessenek egy forradalommal, mint történeti tényezővel – egyelőre elképzelhetetlen volt számukra. Bár az első lépést Bismarck későbbi irányába már megtették 1849-ben, amikor az uralkodó (a Frankfurtban, ottani képviselőként egyébként hangsúlyozottan magyarbarát) Radowitz tábornokot nevezte ki külügyminiszterré. Radowitz már porosz vezetésű kisméret egységben gondolkodott, felismerte az osztrákok lekötöttségében rejlő lehetőségeket. Elvileg érdekében állott volna az orosz intervenció ellenzése, az osztrákok gyengítése. De már 1849 nyári kinevezése is megkésett ahhoz, hogy politikája eredményes lehessen, nem is szólva arról, hogy a porosz konzervatívok a katolikus, részben magyar származású Radowitzot uralkodói kegyencnek, különcnek tartották – az új külpolitikának nem volt hátszága.

Amíg Poroszország *még* nem jutott el oda, hogy a magyarok támogatásával gyengítse az osztrákokat (mint ahogy később Bismarck tette), addig Louis Bonaparte köztársasági Franciaországa *már* túljutott azon a perióduson, amikor forradalmi, destabilizáló mozgalmak felkarolásával foglalkozott. Az Európának 1848 tavaszán nyugalmat ígérő Lamartine francia külügyminiszter, majd májustól utóda, Bastide ugyanis valójában kettős játékot űzött: hivatalos diplomáciája a be nem avatkozást ígérte, titkos diplomáciája, ágensai ugyanakkor kapcsolatot építettek ki a forradalmi mozgalmakkal. De ennek a játéknak az év végére vége szakadt.

Még Bonaparte is, köztársasági elnökként, tehát 1849 elejétől, sokáig nem tudta eldönteni, hogy beavatkozzon-e Itáliában, s melyik fél oldalán: a Római Köztársaságot támogassa-e, vagy a pápa uralmát segítsen-e visszaállítani. Az ellenforradalom európai felülkerekedését látva, 1849 nyarán a Római Köztársaság felszámolásának intervenciós terve mellett döntött. Politiká-

jába még belefért volna a cári intervenció elleni formális tiltakozás, ezt azonban az orosz diplomácia a francia köztársaság elismerésével szerelte le – ezért az árért Napóleonnak érdemes volt hallgatnia.

Még többet veszített volna Anglia, ha „megállj!”-t kiállt az oroszoknak. A dán kérdésben tanúsított angol–orosz együttműködésnek vége szakadt volna. Ennek következményei pedig beláthatatlanok voltak. Akkor a dánokkal szemben a poroszokat pártfogoló oroszok talán még a (kis)német egységnek is utat nyitottak volna. Továbbá az intervenció késleltetése esetén a Habsburg Birodalom léte forgott volna kockán, vagy ha az megmarad is, nem lett volna többé a brit politika partnere.

Mindezekhez a magyar ügy számára kedvező következtetéseket nem hozó diplomáciai feltételezésekhez tegyük hozzá, hogy bekövetkeztük esetén is a magyarországi orosz intervenció *nem maradt volna el*. Csupán késleltetése, illetve Oroszország és a Habsburg Birodalom elszigetelődésére került volna sor, de hát ez a krími háború (1853–1856) után, más körülmények között, be is következett, az 1850-es évek végére csakugyan kedvező diplomáciai előfeltételeket teremtve – az olasz és porosz érdektalálkozás felújulásával-felújításával együtt – Magyarország önállósága és/vagy függetlensége számára.

De – ahogy mondani szokták – ez már egy másik történet.

Glatz Ferenc

Politikai párt és etnikum

Csetri Elekhez negyedszázados barátság és szakmai kapcsolatok kötnek. Beszélgetéseink témái elsősorban a történettudomány, illetve a történelem köréből kerülnek ki. De természetesen rendszeresen eszmét cserélünk arról, miként lehetne a kisebbségek sajátos érdekeit a politika színterén megjeleníteni. Ezért is az öt ünneplő emlékkönyvbe az ezt a kérdéskört taglaló, eddig még nem publikált előadásom szövegét küldöm.* Jókívánságaimmal.

Állampolgári és nemzeti önazonosság

Az állampolgárok többsége szociális, ideológiai önazonosság alapján szervezkedik politikai pártokba (szociáldemokraták, konzervatívok stb.), míg kisebbsik hányaduk a nemzeti önazonosság alapján. Nemzeti kisebbségi érdekvédelem, többpárti parlamenti rendszer – ez az egyik kérdés. A másik az állampolgári önazonosság és kisebbségi nemzeti önazonosság összeférhetősége. Mivel magyarázható, hogy nem feszíti szét a magyar nemzeti összetartozást a Magyarországon meglévő szociális-világnézeti különbség? Egy nemzeti kisebbség politikai pártja milyen feladatokkal vehet részt egy olyan kormánykoalícióban, amelyik egészen más alapokon szerveződik politikai erővé?

Ezekről a kérdésekről kívánunk ma tárgyalni itt, Budapesten. A Magyar Tudományos Akadémia hívta meg a szomszédos országok magyar politikai pártjainak vezetőit, hogy e kérdésekről őszintén beszéljünk. És köszönöm, hogy mindenhol az első számú politikai vezető jött el. Mindenki érezheti, hogy politikáról van szó, hogy mi is különböző világnézetű emberek vagyunk, de most – lehet, hogy csak néhány évre, évtizedre? – a magyarság érdeke és a magyar emberek nemzeti önazonossága a szomszédos országokban háttérbe szorítja az egyéb önazonosságokat. És mindenki érezheti: kell egy olyan földrajzi és szellemi csomópont, amelynél anélkül találkozhatunk, hogy a megjelenés valamelyik magyarországi pártkoalíció melletti állásfoglalást jelentené.

A magyarság: konfliktusok forrása?

Olyan időben tanácskozunk kisebbségpolitikáról, kormányzati politikáról, amikor a közép-európai, sőt a nemzetközi sajtó is attól hangos, hogy a magyarság itthon és a magyar állam határain kívül egyaránt a közép-európai

* 2002. március 5. Bevezető előadás a „Kisebbségek és kormánypolitika Közép-Európában” c. konferencián.

konfliktusok keltője. Ezt a vádat határozottan vissza kell utasítani. A magyarság etnikai, nemzeti kívánságai nem többek – igaz, nem is kevesebbek –, mint ami az európai emberi normák szerint megillet népcsoportokat. Inkább arról lehet beszélni, hogy az európai demokratikus társadalom még nem alakította ki a kisebbségi jogok gyakorlásának szabályait. Általában keveset beszélünk Európában kontinensünk szellemi-kulturális hagyományairól, nem határozzuk meg az európaiság ismérveit. Ezek szerintem: szolidaritás, nyitottság, kíváncsiság, s amelyeknek gyakorlása képezheti a még hiányzó európai identitás alapjait. Ezek az európai emberi jogok. (Nem biztos, hogy e fel fogás azonos pl. a kínaival.)

De mit jelent ez a nemzeti kisebbségek esetében? A szolidaritás elvéből következik-e a nemzeti kollektívumok joga? És hogyan építhető ez ki a csak állampolgári önazonosságra alapozó politikai rendszerekben?

Mi nem kívánunk mást, mint egy olyan Európában, Európai Unióban élni, amelyben mint egyének szabadon fogalmazhassuk meg identitásainkat: nemzeti, családi és egyéb identitásunkat. (Igaz, azt is tudjuk: ahol kollektív jogok vannak, ott keletkeznek kollektív kötelezettségek, sőt kollektív felelősségek is. Erről is vitatkoznunk kell. Akár itt, ma is.)

Mi egy olyan Európáról álmodozunk, amely Európában a különböző kis etnikumok és egyéb önazonosság alapján szerveződő csoportok szabadon élhetnek ki sokféle önazonosságukat. Mi azt kívánjuk, hogy Európában a nagy nemzetek mellett a kis nemzetek is megélhessék a maguk csoportos összetartozását.

Új politikai gyakorlat

A hét szomszédos országban élő magyar nemzeti közösség az elmúlt 12 esztendőben kialakított valami olyasmit az európai kultúrában, amelyet egyetlen más nemzeti közösség sem mondhat magáénak: a kisebbségek parlamenti politikai képviseletének gyakorlatát. (Kétségtelen, hogy az egymást követő magyar kormányoknak is van ebben érdeme. Mégis ezért az elismerés a határokon túl élő politikusoknak jár.) A mai konferencia célja: véleményyt cserélni erről az európai kihatású gyakorlatról, tapasztalatról. És egyben elmélyíteni a közép-európai népek uniós csatlakozási alkalmasságát. Sőt, javíthatjuk, gazdagíthatjuk a jövő Európájának politikai rendszerét is, amelyik többek között éppen e téren is csak igen kevés használható hagyományt alakított ki.

Új tematika a pártpolitikában

Az is szándékunk volt ezzel a konferenciával, hogy megvitassuk: beemelhetők-e az új tematikák a pártpolitika körébe? Pontosan tudjuk, hogy a demokráciában a többpárti politika a döntések színtere. Ez így van jól. De hol van az megírva, hogy csak a XIX–XX. században hagyományos tematikák köré szerveződjenek politikai pártok? Vajon hogyan illeszthetők a négyéves választási ciklusokban gondolkodó pártpolitikába a négyéves periódusokon

túlélvő folyamatok? Én ilyennek tartom ember és természet viszonyát, de ilyennek tartom ennek egy részkérdését, a Kárpát-medencei vízgazdálkodás jövőjét. Be kell-e illeszteni e hosszú távú folyamatokról való gondolkodást a négyéves választási periódusban élő, tervező pártpolitikába, vagy éppen fordítva: kiemelni onnan? De ha kiemeljük például a kisebbségi tematikát a pártpolitikából, akkor félő, hogy a kisebbségi kérdés lekerül a politikai döntések napirendjéről. (Ebből a szempontból a határokon túl élő magyarok politikai pártjainak az az érdeme, hogy az anyaország egész lakosságának gondolkodásában napirendben tartja a nemzeti identitás érdekképviselőinek igényét. Sőt, a többi – a liberális parlament által nem tárgyalt –, jelenleg még pártpolitikán kívül rekedt identitását is (természethez, korosztályhoz stb. fűződő identitásokét). Ehhez a Magyar Tudományos Akadémia a legmegfelelőbb tárgyalási fórum lehet, amelyik egyforma távolságra és egyforma közelségre van minden politikai párttól. A szó klasszikus értelmében nem politizál.

A magyar–magyar politika tágítása

Azért is szorgalmaztuk e konferencia összehívását, mert valahol azért arról is beszélni akarunk, hogy létezhet-e magyar–magyar politika a magyar–román, magyar–szlovák, magyar–ukrán, magyar–szlovén, magyar–horvát, magyar–szerb vagy magyar–osztrák politika nélkül? Szerintem nem. Nem sokat ér a magyar–magyar politika, ha nincs mögötte a szomszédos nemzetekkel kapcsolatos politika is. (Ezt kritikának is szánom az elmúlt 10 esztendővel szemben.) Vagyis a szomszédos állam magyarságának folytonos politizálása a vele egy államban élő többségi nemzettel. És nem sokat ér a magyar–magyar politika a magyar állam részéről, ha annak nem szerves része a magyarországi nem magyar nemzetek irányában folytatott politika. Sőt, nemzetközi diplomáciai szinten össze kell kapcsolódniuk a magyar és a szomszédos államok közötti politikával. Ez utóbbi közhely, inkább a másik témakör, a magyar államon belüli nem magyar népek irányába vitt politika érdemel itt taglalást. Meg vagyok győződve arról, hogy a közép-európai kis nemzetek jövőjét csak azonos alapelveken lehet rendezni. Nem mérhetünk más mércével. Az államnak mindazon jogokat biztosítania kell a határain belüli kisebbségeknek, amelyet a szomszéd országtól megkíván az ő nemzeti kisebbségei számára. A Magyar Tudományos Akadémia ezen alapelvből kiindulva az ún. magyar–magyar programját – legyen szó a Domus-programról, amikor magukat magyarnak valló kutatókat hoztunk Magyarországra, legyen szó Szülőföld-programról, amikor a szülőföldjükön kívánjuk a magyarokat támogatni – mindig is szoros kölcsönhatásban tárgyalta a magyarországi nemzeti kisebbségek jövőjével és támogatásával. Ez nem taktika, ez alapelvünk. Nem taktika, szemben a Trianon utáni (1920) másfél évtizeddel. Akkor a belpolitikában „megértő” nemzetiségi politika – így Teleki Pálé is – azt hangsúlyozta, hogy nekünk azért kell jól bánnunk a nem magyar

kisebbségeinkkel, mert akkor talán a határokon túl is jól bánnak majd a magyar kisebbséggel. Mi a reciprocitást nem taktikai, hanem elvi kérdésnek tekintjük.

Meg vagyunk győződve arról, hogy a következő évtizedek Európájában az állampolgári identitás alapján álló államnemzeti identitás mellett a kultúrnemzeti identitás egyre erősebb, s remélhetőleg az egyik legfontosabb lesz. Szinte biztos vagyok abban, hogy a kultúrnemzeti identitás a következő évtizedek Európájában felnő a különböző regionális, községi vagy államigazgatási identitások szintjére. A magyar–magyar találkozóknak tehát mindig is közép-európai jellege legyen. Magyar–magyar ügyekről tárgyalunk, de közben közép-európai megoldások modelljeit dolgozzuk ki, közben nem magyarok–magyarok együttéléséről, összetartozásáról, de magyarok és más népek együttélési normáiról beszélünk. A mai konferenciát én nemcsak magyar–magyar, hanem ha úgy tetszik, magyar–szlovák, magyar–román és magyar–délsláv stb. együttélés szempontjából is rendkívül fontosnak tartom.

Támogatni, de nem belebeszélni

A mai konferenciát Magyarországon rendezzük. De ez nem jelent semmiféle védnökösködést. Nekünk, anyaországi magyaroknak egyet nem szabad megtennünk: belebeszélni a határokon túli magyar politikába. Legyen szó szociál-liberális vagy konzervatív kormányzati politikáról, Budapestről nem szabad kisebbségpolitikát csinálni! Budapestről tessék magyarországi kisebbségpolitikát csinálni! Budapestről csak a határokon túli magyarok támogatásának mértékéről, és tematikai lokalizálásáról tessék dönteni! Azt is a határokon túli magyarokkal közösen. És tessék rájuk bízni az otthoni kisebbségpolitika alakítását! Amennyiben ők nem tudják kiizzadni a maguk etnikai, gazdasági és politikai körülményeik között a maguk politikáját, akkor Budapestről úgysem lehet semmit sem csinálni.

Budapestre, a Magyar Tudományos Akadémiára hívtuk össze a megbeszélést. De ez csak egy találkozópontra. Itt mi, magyarországi magyarok a határokon túli nemzettársaink iránti őszinte tisztelettel fogjuk beszélgetőtársainkat hallgatni. Szóljanak arról, hogy ők mit és hogyan éltek meg az elmúlt 12 esztendőben, hogyan alakították ki a maguk politikai szervezeteit. Mi odafigyelünk, és esetleg kérdezzük. Mi egyszerűen fórumot szeretnénk nyújtani.

Kérjük, fogalmazzák meg, hogy mit várnak tőlünk. Hiszen mindenkihez más és más kérések jutnak el. Erről végül már kevésbé téziszerűen, inkább adomázóan szeretnék egy történetet elmesélni. Erdélyben először 1980-ban jártam hosszabb túrán. A bukaresti Történész Világkongresszusról visszafelé autón látogattuk meg a Székelyföldet. Ott töltöttünk néhány napot. Fiatalok voltunk, szerettük, értékeltük a különböző magatartásformákat, tájszólásokat. (Számunkra unalmas volt a cityből származó barátaink egyformára gyalt magatartásformája.) Nyíltan beszéltünk és szeretettel a hazai sváb, tót, zsidó, délsláv szokásokról, dalokról. És énekeltük Skrapits Lajos délsláv

Mariankája mellett a székely himnuszt is. Azután jött 1990, amikor Stier Miklós barátommal a Székelyföldön fenn a hegyen egy egész délután beszélgettünk egy öreg székely emberrel. Aki, mint mondja, ott ül egy kövön, nyugatnak fordulva, mert arra van az „anyaország”. Ahonnan mindig várnak bennünket. No nem bevonulásra – így ő. Majd bennünket hallgatott. S egyszer csak mint a népszerű székely történetek öregembere, megszólalt: „Tanár urak, ígéjjenek meg valamit. Hogy kevesebbet fogják énekelni a székely himnuszt, és több traktorral segítenek bennünket, erdélyi magyarokat.” Nos, ez is egyfajta megfogalmazása volt annak, hogy mit várnak tőlünk. És nekünk minden elvárás irányába nyitottnak kell lennünk. Kritizáljanak bennünket, hiányolják hangosan, hogy miért nem alakítunk ki nagyobb programot olyan kézikönyvek-szótárak megalkotására és kiadására, amelyek a magyar nyelv folytonos modernizálását hordozzák. Hiszen ez nekünk, a többségben élő magyaroknak lenne a feladatunk. Ezt nem lehet kisebbségi sorból, ottani költségvetésből elvégezni. Vagy miért nincsenek elképzeléseink a műfordítói apparátus kialakítására az állami könyvkiadás összeomlása után?

Végezetül egyetlen megjegyzést. Köszöntöm Önöket úgy is, mint amilyenek én elképzelem a XXI. század európai polgárát és magyarját: nem panaszkodó, de cselekvő, leleményes emberekként!

Hegy Klára

A váradi vilájet várai és várkatonasága 1660–1661-ben

Az 1590-es évek közepéig a magyarországi török hódoltság területén két nagy tartomány, a budai és a temesvári vilájet osztozott, amelyek további katonai-közigazgatási egységekre, szandzsákokra tagolódtak: a XVI. század utolsó évtizedeiben a budai vilájet tizenöt, a temesvári hat szandzsákot foglalt magában. Bár a századforduló tizenöt évesnek, másként hosszúnak nevezett háborúja, majd az 1660-as évek hadjáratai több szakaszon változtattak az országrészeket elválasztó határokon, a törökök által megszállt terület nem növekedett oly mértékben, hogy a többletből a két első tartományt megközelítő nagyságú, új vilájetekre futotta volna. Az oszmán állam- és hadvezetés mégis sorra állította fel az új egységeket, amivel nem annyira a vilájetek, mint inkább az élükön álló beglerbégek számát kívánta emelni abból a célból, hogy a parancsnokságuk alá rendelt katonasággal a hódoltság katonai erejét növelje. Az idő teltével életre hívott, új vilájetek egyre kisebb területeket kaptak. 1594-ben előbb Pápát, majd Győrt vette be a szultáni sereg. Mindkét várat vilájet-székhellyé tették,³⁸³ és az addig is adóztatott, de most a Rábáig katonailag is megszállt Északnyugat-Dunántúlt rendelték alájuk; a két vilájet alig négy évig, a két székhely keresztény visszavételéig állt fenn. Sorban ezután az 1596-ban bevett Eger köré szervezték meg a hódoltság harmadik, tartósan működő tartományát. Egerrel együtt csak néhány kis váracska került török kézre az északi hegyvidék lábánál; hogy az új vilájet területet kapjon, a budaiból ide csatolták át a hatvani, a szolnoki és elvben a szegedi szandzsákok (ez utóbbit azonban a török kor végéig Budáról igazgatták). Hasonlóan jártak el az 1600-ban megszerzett Kanizsával is: hogy ennek az új vilájet-székhelynek is legyen tartománya, megkapta a szigetvári és a pécsi szandzsákokat.

Az 1660-as évtized török szerzeményeiből azután már egészen kis területű vilájetekre futotta, ezeket nem is tagolták szandzsákokra. Az 1660-ban bevett Várad mint tartományi központ alá csak a vele együtt törökké lett négy kis várat rendelték (meg természetesen a Partium újabb, török adóztatás alá kényszerített városait, falvait). Három év múlva Érsekújvárból és két kisebb várból – meg a Dunától északra fekvő, addig is adóztatott területből – állították fel a hódoltság hatodik vilájetjét.

A váradi vilájet várai: maga Várad, valamint északról dél felé haladva Szentjobb, Solyomkö, Papmező és Belényes szabályos – fővárból és néhány kisebb mellékvárból felépülő – várkörzetet alkottak, amelynek tagjai a Berettyótól a Fekete-Körösre egymástól nagyjából egyenletes távolságban vi-

³⁸³ Dávid Géza: A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. *Zalai Múzeum* IV(1992). 57.

gyázták a folyókat és a Váradra vezető utakat. A hódoltság olyan területét védték, amelyen korábban nem álltak török várak, hiszen Várad bevételeig északkelet felé a Hatvan–Eger–Szolnok–Törökszentmiklós–Békés–Gyula láncolat jelentette a katonai értelemben vett határt, Bihar megye helységei csak adószedő földesúrként találkoztak török katonákkal. 1660 után viszont a török határvárak vonala a megye keleti szélén húzódott.

A váradi vilájet öt várórségéről a hídzsra 1071. évének rebiülevvel havában, azaz az 1660. november 4-e és december 3-a közötti hónapban készült összesítés a legkorábbi forrásunk.³⁸⁴ Ez Váradon 2034, a másik négy várban 469, az egész vilájetben tehát 2503 várkatonát (köztük vallási alkalmazottakat is) regisztrál, és számítja ki, hogy zsoldjuk mennyi pénzt igényel. Egy évvel későbből, 1071. zilhiddze 1.–1072. szafer vége, azaz 1661. június 28.–október 24-i keltezéssel az öt vár részletes, az összes katona nevét tartalmazó zsoldlistája is fennmaradt,³⁸⁵ amely Váradon 853, a másik négy várban 347, a vilájetben összesen 1200 védőt sorol fel (köztük is akadtak olyan napidíjasok, akik nem katonák).

A két, csaknem egykorú forrás létszámadatainak eltérése – különösen Váradon – óriási,³⁸⁶ de nem precedens és magyarázat nélküli. Már a XVI. század közepén – amikor még a birodalmi kincstár győzte fizetni a veszteséges magyarországi hódoltság legnagyobb kiadási tételét, a várkatonák zsoldját, a hadseregben pedig rend uralkodott – gyakran előfordult, hogy a bevett, nagy várakba rendelt védőseregnek csak a töredéke érkezett meg, és állt tényleges szolgálatba. Csak néhány példát említek. Budát és Pestet a Száva–Dráva menti és közötti várakból és néhány ismeretlen helyről akarták ellátni védővel; különböző csapatnemekben összesen 7763 katonát helyeztek át, akikből 1541–1542 fordulóján 5893-at (76%-ot) talált helyén a budai és pesti szemle,³⁸⁷ a többiek útközben elkallódtak. 1543-ban Esztergom őrségét a török hadvezetés 3341 főre tervezte, az év végi mustra szerint azonban csak 2166 katona (65%) kezdte meg szolgálatát.³⁸⁸ Különösen rosszul sikerült a szolnoki őrség telepítése. A zsoldlista szerint a várba 923 katonát rendeltek, akikből 1552 végén 378 (41%) volt jelen, számuk a folyamatos felvételek dacára 1553 decemberében is csak 475 főre rúgott.³⁸⁹

³⁸⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Istanbul (a továbbiakban BOA), Babi defteri, Piyade mukabelesi kalemi, 35 139. A forrásnak egy 1662. november 26-án keltezett másolata is van: BOA Maliyeden Müdevver 106 (Káldy-Nagy Gyula isztambuli gyűjtése, MOL Filmtár, 10666. sz.).

³⁸⁵ BOA Maliyeden Müdevver 2563.

³⁸⁶ A zsoldlistára vezetett bejegyzések azt mutatják, hogy a létszám később kevéssel emelkedett, de a nagy különbségen ez alig javít.

³⁸⁷ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (Istanbul), D 7557. A forrás egy részének adatait idézi Fekete Lajos: *Budapest a törökkorban*. Bp. 1944. 125, 143., 15. jegyzet.

³⁸⁸ Österreichische Nationalbibliothek, Wien (a továbbiakban ÖNB), Mxt. 566. 83–142.

³⁸⁹ ÖNB Mxt. 643. 30–45.

Ha mindez az „aranykornak” számító XVI. század közepén is megtörténhetett, nincs sok csodálkozni való azon, hogy a váradi vilájetbe eltervezett 2500 katonának csak a szűk fele állt ténylegesen szolgálatba. A rövid összeállítás létszámadatai már ránézésre kételyeket ébresztenek: szinte mindenütt kerek számok sorakoznak, amelyek inkább látszanak kíváncsiságnak, eltervezetnek vagy elrendeltnek, mint örök mozgásban lévő, az áthelyezések vízszontagságaitól megviselt egységek és őrségek valóságos létszámainak.

A következőkben ennek a két forrásnak az adatait közlöm váranként és csapatnemenként, és röviden leírom az őrségek jellemzőit. Az adatok megértéséhez, az őrségek szerkezetének felméréséhez előbb azonban meg kell ismerkednünk azokkal a csapatnemekkel, amelyekből egy török vár védőserege felépült. Némelyik egység neve lefordítható, némelyiké nem. A csapatokat abban a sorrendben írom le, amelyben a zsoldlistákban általában szerepelnek (ez a két forrás kissé eltér a szokásostól).

1. A várkatonák zömét a „helyinek” nevezett egységek adták, a legtöbb erősségekben csak ezek szolgáltak a következő csapatnemekben.

Müsztahfizok. A várak megbecsült, jól fizetett gyalogosainak egysége, a tüzérekkel együtt rájuk hárult az általános védelem (a legkisebb palánkvárak egész őrségét gyakran egyedül ők adták). Élükön és az egész vár élén a kapitány, törökül a *dizdár* állt helyettesével, a *kethüdával*. Tizedeiket *bölükök*nek nevezték. A XVI. században ebbe az elit csapatba csak muszlimokat vettek fel, a XVII. században kisebb helyeken keresztények is közéjük kerülhettek. A magyar szakirodalomban élő véleménynel ellentétben a müsztahfizok nem voltak azonosak a janicsárokkal.

Kisegítő alakulatok, elsősorban iparos egységek. Leggyakoribbak az ácsok és a kovácsok (*neddsárok* és *haddádok*), nagyobb várakban a fegyverművesek (*dzsebedzsik*), a szekeresek (*arabadzsik*), a katonazenészek (*mehterek*), egy-egy kapuőr, raktáros stb. Az iparosok között gyakran találkoztunk keresztényekkel, ritkán magyarokkal is.

Tüzérek, törökül *topcsik*. Parancsnokukat legtöbbször *szernek* nevezték, nagyobb helyeken azonban *aga* rangot viselt, a parancsnokhelyettesek beosztása itt is *kethüda*. A tüzérek között eleinte sok balkáni keresztény szolgált, később a muszlimok kerültek többségbe.

Gönüllük. Különösen magasra becsült, minden más egységnél jobban fizetett lovas csapat. Csak vilájet-székhelyeken szolgáltak, azokban sem mindenütt (Budán, Győrben, Egerben, Váradon és Újvárbán biztosan jelen voltak, Temesvárott és Kanizsán nincs nyomuk). Magas rangú tisztségviselők igyekeztek a testület tagjává tenni rokonaikat és pártfogoltjaikat, maguk a *gönüllük* pedig arra törekedtek, hogy lehetőleg adóbérlőként a pénzügyigazgatásban szerezzenek maguknak mellékjövedelmet.

Lovasok, törökül *fáriszok* (további neveik *ulufedzsik* vagy *beslik*). Elöljáróik *aga* rangot viseltek, nagyobb helyeken tíz tizedet, azaz egy századot osztottak alájuk. A lovasok tizedeit *odáknak* nevezték. A *fáriszok* – természetesen ott, ahol nem szolgáltak *gönüllük* – a várőrségek legelőkelőbb, legjobban fizetett csapatnemét alkották; ebből következik, hogy a felemelkedésre is nekik volt a legtöbb esélyük, ezért gyorsan cserélődtek. A XVI. szá-

zadban csak egy-egy keresztény került közéjük kalauzként, a következő évszázadban már tömegesebb a keresztények felvétele. A lovasok különösen a határvárakban jutottak jelentőségre: ők voltak a török portyák főszereplői, és nekik kellett (volna) a keresztény portyákat elhárítani. Emiatt a nagy határvárak lovas ágái nem egy esetben magasabb zsoldot élveztek, mint a várkapitányok.

Azabok. Az őrségek kevesebbre becsült, gyengébben fizetett és általában legfegyvermezeletlenebb csapata, gyalogosok. Mivel a birodalmi hajóhadban is katonáskodtak, a várak *azab*jait is az ott kialakult módon tagolták. Parancsnokuk az aga, akinek lehetett, de a valóságban ritkán volt helyettese, *kethüd*dája. Az agaság *rijászetek*re oszlott, amelyeknek élén *rejszek* álltak, s amelyekbe két-négy tizedet, *odát* osztottak. A hadseregbe özőnlő, frissen iszlamizált balkániak előtt az *azab* egységek jelentették az első állomást a jobb állások, megbecsültebb alakulatok felé vezető úton, ezért az *azabok* soraiiban mindig nagy a mozgás, mindenütt az ő csapatuk a legrendetlenebb. A martalócokkal együtt a folyópartokat őrizték és a hajókon szolgáltak, ezért vízparti őrségekben számuk magas.

Kapudánok. A XVI. században ez a megjelölés csak a tengeri és a folyami flották parancsnokait illette meg, a XVII. században viszont jelentése kiszélesedett: Várad és Újvár őrségében is így nevezték a beosztott hajósokat.

Martalócok, eredeti görög/török alakban *martoloszok*. Annak ellenére, hogy sokszor közöttük uralkodott a legszigorúbb rend, ők minden őrség legutolsó, legrosszabbul fizetett csapatát képezték. Elsősorban gyalogosok, de lovas egységeik is voltak. Parancsnokaik az agák, tisztjeik a *szermijék* vagy *jüzbasik*: mindkettő századost jelent, de soha nem szolgált alattuk egy teljes század. Tizedeiket *odáknak* nevezték. Kezdetben a főtiszteken kívül a martalóc egységekben kizárólag balkáni keresztények szolgáltak; később körükben is megindult az áttérés, új muszlimok és muszlim családban születettek kerültek közéjük. A Balkán-félszigeten a határvédelem főszereplői voltak, Magyarországon ezt a feladatot a vízpartok védelme egészítette ki.

A török zsoldlisták számunkra szokatlan érdekessége, hogy a katonákon és a kisegítő alakulatokon kívül (ez utóbbiakat mint a katonák és a felszerelés kiszolgálóit mindig a védők közé számítom) gyakran az állami kezelésben tartott imaházak: dzsámik és mecsetek alkalmazottait, nagyobb közigazgatási központokban az állami adminisztráció hivatalnokait is számba veszik, és a „helyi” védők részeként beszámítják a létszámba. A kincstár logikája szerint ez teljesen természetes volt: számára a *müezzín*, a vár építőmestere vagy a hivatalok írnokai ugyanúgy napidíjjal fizetendő embereket jelentettek, mint a napi zsoldért felfogadott katonák. Az őrségek leírásakor e logikán csak annyit változtatok, hogy először a katonákat és kisegítőiket összesítem, és csak ez után veszem sorra a nem katona napidíjasokat.

2. Az eddig felsorolt „helyi” védőkön kívül a legnagyobb várakban – esetünkben csak Váradon – kihelyezett portai egységek, leggyakrabban janicsárok is szolgáltak. A XVI. században ezeknek az egységeknek a zsoldját nem

a helyi kincstárból fizették, hanem Isztambulból küldték el; a XVII. században annyiban ők is „helyiekké” váltak, hogy illetményük a többi védőével együtt a tartományi kincstárat terhelte. A „portaiak” száma mind váranként, mind egyazon váron belül is nagy változásokat mutat.

E hosszadalmas bevező után végre szemügyre vehetjük a váradi vilájet várait és őrségeit. Forrásaink az öt erősségből négyet várnak, törökül *kalénak* neveznek, amely terminus a meghódított kőváraknak járt. Belényest a listák *palankának* titulálják, amivel vagy a teljesen török építésű palánkvarakat, vagy a valamilyen kőépületből (templomból, zárdából, kastélyból stb.) palánképítéssel megerősített helyeket nevezték.

Várad vára

Az 1660. végi összesítés a várhoz és a vilájet-székhelyhez méltó, 2034 fős védősereget tartott benne számon, amelyből azonban a tényleges katonaság és a kisegítő alakulatok csak 1979 főt tettek ki. A „helyi” katonaság összes csapatneme képviseltette magát, a legnagyobb erőt a 400–400 fős *gönüllü* és *fárisz* egységek, azaz a lovasok képviselték. Vízparti hely lévén, az együtt szintén 400 katonára tervezett *azab* és martalóc csapatok is jelentősek. Az utóbbi három csapatnem több agaságra oszlott: a *fárisz*ok ötre, az *azab*ok négyre, a martalócok kettőre. A helyi erőket 400 portai janicsár erősítette. A harcoló egységeket a vár meghódításakor uralkodó IV. Mehmed szultánról elnevezett dzsámi 15 fős személyzete, a szultáni tanács, a *díván* 30 kihelyezett *csausza*, valamint írnokoknak és a vilájet-székhely zenészeinek 10 fős egysége egészítette ki.

A következő év nyarán-őszén készült részletes zsoldlista a gondosan megtervezett mintaőrségnek csak a romjait örökítette meg. A legértékesebb *gönüllük* és *fárisz*ok egynegyede, az *azab*ok egyharmada, a *müsztahfiz*ok fele szolgált ténylegesen (a *fárisz*ok megerősítésére Belényesről tettek át egy 23 fős egységet), és minden más csapat is számottevően összezsugorodott. Az előírányzott 400 portai janicsár helyett 232-t vettek számba, bár ez abból is következhetett, hogy a janicsár egységek nagysága, ahogy mondtam, gyakran változott. Buda és Eger példája azt mutatja, hogy a zsugorodó „helyi” katonasággal szemben a XVII. században nőtt a kihelyezett „portaiak” részesedése; így volt az Váradon is: 1669–1670-ben az isztambuli kincstár elszámolása szerint Váradon nem a kezdetre tervezett négyszáz, hanem 622 portai janicsár állomásozott.³⁹⁰

Várad katonái és napidíjasai a két forrásban:

Csapatnem	1660 vége	1661 nyara-ősze
Müsztahfizok	180	92
Fegyverművesek (dzsebedzsik)	60	23
Katonazenészek (mehterek)	7	–

³⁹⁰ Ömer Lütfi Barkan: 1079–1080 (1669–1670) Mali Yilina ait bir Osmanli Bütçesi ve ekleri. *Istanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 17(1955–1956). 1–4. 263.

Tüzérek (topcsik)	80	51
Gönüllük	400	101
Lovasok (fáriszok)	400	131
Azabok	300	119
Martalócok	100	40
Hajósok (kapudánok)	52	35
Janicsárok	400	232
Összes védő	1979	824
Az állami dzsámi személyzete	15	11
Díván-csauszok	30	18
Írnokok és zenészek	10	–
Összes civil napidíjas	55	29

Szentjobb vára (arab betűs alakja Szengyob)

A Berettyó-parti Szentjobbra (ma Sâniob) eredetileg 140 fős őrséget szántak, egy évvel később 78 katonát szolgált benne. Mint minden határvárban, a védelem fő erejét itt is a lovasok adták, igaz, a legnagyobb veszteséget is ők szenvedték el.

A vár védői és napidíjasai a két forrásban:

Csapatnem	1660 vége	1661 nyara-ősze
Müsztahfizok	26	26
Tüzérek (topcsik)	8	8
Lovasok (fáriszok)	82	32
Azabok	20	12
Összes védő	140	78
A dzsámi személyzete	4	–

Sólyomkő vára (arab betűs alakja Solongi, Solomki)

Nem a Kolozs, hanem a Bihar megyei Sólyomkő vára (Sólyomkőpestes, a mai Peștiș mellett). 59 fős őrségével (amelyből hárman nem is katonák) eredetileg is ez volt a vilájet legkisebb vára, amolyan őrhely, „vigyázó vár”. Csak három csapatot terveztek bele, egy évvel később már csak kettőt vettek névsorba (az eltűnt tüzérek közül egy-kettő talán megvolt, csak nem önálló egységként, hanem a *müsztahfizok* között).

Ez a vilájet egyetlen olyan őrsége, amelynek csapatai mellé odaírták, hogy a katonákat honnan hozták ide. Azt azért nem, hogy Várad eleste előtt hol szolgáltak, csak azt, hogy Sólyomkőre Almás várából kerültek át. Ez az egyetlen adat arra, hogy a törökök a Kolozs megyei Almást (Hídalmás, románul Hida) is bevették, és őrséget helyeztek a várba. Nyilván hamar rájöttek, hogy a Kolozsvár északnyugati előterében álló vár tarthatatlan, ezért

kiürítették,³⁹¹ katonáit előbb Belényesre, majd onnan a lovasokat Váradra, a *müsztahfizok*at és az *azabok*at Súlyomköre helyezték; az utóbbi várban már az 1660. végi összesítés is ezt a két csapatot sorolta fel.

A vár védői és napidíjasai a két forrásban:

Csapatnem	1660 vége	1661 nyara-ősze
Müsztahfizok	25	23
Tüzérek (topcsik)	6	–
Azabok	25	25
Összes védő	56	48
A dzsámi személyzete	3	–

Papmező vára (arab betűs alakjai Papmező, Petmezőn)

A Váradtól délkeletre fekvő (Nagy)Papmező (ma Câmpeni de Pomezau) határában csak a Hollód patak folydogált, mégis olyan őrséget szántak bele, amely mind a határvári, mind a folyóparti feladatoknak megfelelt: legerősebb egysége a lovasoké, de az *azabok* is súllyal képviselik magukat. A realitás azután a lovasok csapatát a felére olvasztotta, egyenlővé tette az *azabok* egységével. Ez utóbbiak számát valószínűleg azért szabták magasra és igyekeztek tartani, mert a várba nem telepítettek martalócokat, az ő tennivalóik is rájuk hárultak.

A vár védői és napidíjasai a két forrásban:

Csapatnem	1660 vége	1661 nyara-ősze
Müsztahfizok	20	18
Tüzérek (topcsik)	10	4
Lovasok (fáriszok)	70	38
Azabok	47	39
Összes védő	150	99
A dzsámi személyzete	3	3

Belényes palánkvára (arab betűs alakja Belenös)

Ez a Fekete-Körös-parti palánk (ma Beiuș) a vilájet egyetlen olyan vára, amelynek őrségéből hiányozni látszik a védelem két pillére: a *müsztahfizok* és a tüzérek, és mindössze két csapatnem szolgált benne, lovasok és *azabok*. Ilyen hiányos felépítésű őrség csak néhány akadt az egész hódoltságban, ezért valószínűbbnek tartom azt, hogy ez a két csapatnem is megvolt benne, csak nem zsolddal fizették őket, hanem birtokjövedelemmel. Arra gondolok, hogy a vár egy-két *müsztahfiz*-tizedét és néhány tüzerét a nyugatról szomszédos szolnoki vagy a délen szomszédos gyulai szandzsák valamelyik várából

³⁹¹ Az 1665. májusi gyulafehérvári országgyűlés azt szorgalmazta, hogy Kolozsvár védelme érdekében ültessenek lovasokat Almásra, a várban tehát ekkor már nem volt török katona. Lukinich Imre: *Erdély területi változásai*. Bp. 1918. 430, 475.

helyezték át ide, és ezek olyan egységek voltak, amelyek régtől fogva nem készpénzben kapták illetményüket, hanem kollektív szolgálati birtokok jövedelméből éltek. Ezek az ún. zsold-tímáros egységek – mivel a kincstárnak nem kellett velük számolnia – minden zsoldlistából és zsoldösszesítésből hiányoznak. Belényes ismert védőinek száma éppen azonos Papmező megfelelő csapataiével: a belényesi őrséget olyanféleképpen tételezhetjük fel, amilyenek 1660-ban a papmezőit eltervezték.

Belényes abban is kiválik a vilájet várai közül, hogy egyedül itt tudták életben tartani az 1660 végi őrségnagyságot.

A vár védői a két forrásban:

Csapatnem	1660 vége	1661 nyara-ősze
Müsztafizok	?	?
Tüzérek (topcsik)	?	?
Lovasok (fáriszok)	70	69
Azabok	48	48
Az ismert védők	118	117
A dzsámi személyzete	2	2

Az 1661. évi zsoldlista végén az írnok összesítette a vilájet 1200 várkatonájának negyed évre, illetve a 340 nappal számolt (a muszlim holdév rövidebb a kereszténynél), egész évre járó zsoldját: ez negyedévenként 1 001 895, egész évben 4 007 580 akcséval terhelte meg a tartományi kincstárt (az *akcse* kis ezüstpénz, minden pénzügyi elszámolás alapegysége, amely tényleges fizetőeszközként ekkorra erősen devalválódott). A 4 milliós kiadás nem nagy összeg; 1662-ben a budai kincstár kerekítve 35 milliót számolt a budai tartomány őrségeinek zsoldjára,³⁹² pedig ebben a vilájetben a várkatonák egy részét (források hiányában pontos arányukat ekkor már nem lehet felmérni) kollektív birtokok jövedelmével fizették.

Mind a várak száma és a létszámadatok, mind a zsoldteher összege jelentéktelennek mutatja a váradi vilájet katonai erejét. Ez azonban csalóka. A vilájet katonaságáról kevés anyag maradt; azok, amelyeket ismertettem, közvetlenül Várad elfoglalása után készültek (későbbiekkel nem találkoztam), és csak a várvédőkről tájékoztatnak. Források hiányában semmit nem tudunk azokról a *szpáhik*ről, akiknek a Várad alá tartozó területen elnyert birtokaik ellenében kellett hadba vonulniuk, és azt sem ismerjük, milyen nagyságú saját katonai kísérettel rendelkeztek a tartomány előkelői, elsősorban a váradi pasa. Velük együtt a vilájet haderejét 1200–2000 ember közé tehetjük.

Ekkora katonaság bőségesen elegendő volt a gondjára bízott, rövid határszakasz védelmére. Nyugat felől a budai és az egri, dél felől a temesvári

³⁹² BOA Babi defteri, Budun hazinesi kalemi 16 727–16 728. Az összeget azért nem lehet pontosan meghatározni, mert a szegedi szandzsák várainak zsoldigényéhez néhány balkáni várát is elválaszthatatlanul hozzászámolták.

vilájet nála sokkal nagyobb hadereje támogatta, neki valóban csak Váradot és az oda vezető utakat kellett biztosítani. Két évtizedig egyébként sem volt kivel harcolni. 1683-ig a Habsburgoktól távol állt háborúval cserélni fel a vasvári békét, a megalázott, levert Erdély pedig olyan engedelmes vazallussá vált, amilyennek a Porta mindig is kívánta.

Hermann Gusztáv Mihály

„Haladók” és „maradók”: közéleti küzdelmek a reformkori Udvarhelyszéken

A reformkor kezdetét a szakirodalom általában az 1830–31-es évekhez köti, Magyarországon és Erdélyben egyaránt. Ez a momentum, amikor „az 1820-as évek közélet nélküli fojtogató csendjét forrongó politikai és társadalmi élet váltotta fel”.³⁹³ Az időhatár ilyenén történő kijelölését indokolták az európai politika változásai is: Párizs forradalma, a konzervatívok angliai bukása és az ezt követő reformok, de a közelebbi térségben zajló események is, mint a cári protektorátus alá helyezett román fejedelemségek *Szervezeti szabályzatának* (Regulamentul Organic) elfogadása (1831), mely alkotmánypótló szerepkört töltött be ezen országok életében.³⁹⁴ Magyar viszonylatban pedig ekkortól beszélhetünk egy, „a feudális rendszerrel szembe forduló, a rendi nacionalizmuson túllépő, polgári reformokat követelő, új politikai mozgalom felbukkanásáról, kibontakozásáról és folyamatos erősödéséről”.³⁹⁵

Udvarhelyszéken, a korszak kezdetén mérsékeltlen nemzeti-liberális, heves ütközésektől mentes politikai légkör honolt. Az 1832. június 4–6. között tartott székgyűlés is mondhatni patriarchális csendességgel telt. Visszaválasztották a „magokat hosszas szolgálatjuk által érdemesített s mostan is szolgálatban lévő Tiszt atyafiakat...” A résztvevők „egyenként szózatolhattak (mely negyedfél óra alatt esett meg)”, és mindaddig, míg a bizottság köteles jelentését megtehetette, „a Nemes Rendek foglalatosság nélkül ugyan, de egész csendességgel, csak barátságos és atyafiságos társalkodás részesei lehettek”.³⁹⁶ Az 1833. február 11–13-án, Homoródalmási Mihály János alkirálybíró elnökletével tartott gyűlésen betöltik az aljegyzői állást, „kevés ellenkezés után ... letétetik az unióra való esküvés”, majd következett a király és egyszersmind „a háládatos nemzet Felséges Grófja” születésnapjának megünneplése. Az ünneplők a katolikus templomból a reformátusba vonultak, miközben „mozsarak és polgári katonaság öröm lövöldözései között imádkozott a háládatos nemzet”. A gyűlés „berekasztése” után „azt kétszeri fényes ebéddel és egy táncos mulatsággal” tették emlékeztetéssé.³⁹⁷

³⁹³ Köpeczi Béla (főszerk.): *Erdély rövid története*. Bp. 1989. (a fejezet szerzője: Miskolczy Ambrus) 406.

³⁹⁴ Mérei Gyula–Vörös Károly (szerk.): *Magyarország története. 1790–1848*. II. Bp. 1983. 669–670.

³⁹⁵ Kosáry Domokos: *Újjászületés és polgárosodás. 1711–1867*. Magyarok Európában. III. Bp. 1990. 225.

³⁹⁶ *Erdélyi Híradó* 1832. 52. sz.

³⁹⁷ Uo. 1833. 17. sz.

1833 nyarán, a kormány által a megyék és székek élére állított adminisztrátorok sorába tartozó – tehát nem „alkotmányos módon” választott széki hivatalnok – Macskási Lajos beiktatása egy barokkosan túlméretezett népünnepély keretében történt, melyet nem zavart meg semmiféle ellenzéki incidens. A következő évben jegyzi be füzetébe a székelyudvarhelyi kollégium köztisztelőben álló, immár nyugállományú agg professzora (ki valaha az irodalmi munkálkodás terén, vígjátékszerzőként legalábbis, szebb napokat élt), Szigethi Gyula Mihály azt a poétai erényektől teljesen mentes, hízogó modorú alkalmi költeményt, melyet „*Méltóságos Matskási Lajos Úr Fő Tiszti méltóságába iktatásakor*” írt.³⁹⁸ Az a tény, hogy a Marburgban, Göttingában és Bécsben tanult professzor szükségesnek érezte e gesztus megtételét – mert az legalábbis kétséges, hogy Macskásihoz régi barátság fűzte volna – egy patriarchális, „urambátyámos” hangulatot sejtet az 1830-as évek Udvarhelyszékében, amit más korabeli híradások is igazolnak.

Udvarhelyszék 1836. április 19-én tartott közgyűlése ugyancsak a fesztivizmus jegyében zajlott: bemutatták a közgyűlésnek a szék Macskási felesége, Haller Karolina grófnő által készített zászlaját. Ugyanaznap, a király születésnapja tiszteletére a főjegyző „lelkes beszédet tartott, a zászló hálás elfogadására, mely zúgó tetszéssel fogadtatván kinyomtatni végeztetett”. Az ünneplő rendek előbb a katolikus, aztán a református templomba vonultak, „buzgó imádsággal és beszédekkel” köszönteni az uralkodó születésnapját, „mindkét szónok nagy dicsérrettel érintvén ágyúdurrogás közt a zászló ajándékozást. Az isteni tisztelet után a tisztelt főkirálybíró úr úri ebédet, estve pedig táncos mulatságot adott felséges Urunk tiszteletére.”³⁹⁹ Jellemző: Szigethi Gyula Mihály a zászló elkészítését (véltetően 1834-ben) vagy „bemutatását” (a jelzett időpontban) szintén alkalmi verssel ünnepli.⁴⁰⁰ Ugyanazon esztendő november 30-án „Nemes Udvarhely szék Rendeinek e. h. 24-kén s azt követő napokon tartott gyűlésében a 3 alkirálybírói, egy fő és két aljegyzői, kilenc dullói és annyi adószedő biztosi, 12 derék, hét alszék bírói hivatalokra a választás végbe ment.”⁴⁰¹ Ellentétéről, incidensekről ezúttal sem szól a beszámoló.

Az 1839 decemberében lezajlott közgyűlésről is így ír a tudósító: „Múlt évi utolsó közgyűlésünk oly egyetértőleg, oly bámulatos csend- és renddel folyt le, minden indítványok korunk és törvényeink szellemétől eredettek, oly feltűnő közakarattal váltak határozatokká, milyenre e megye tagjai nem emlékeznek.”⁴⁰² Majd később, 1840. szeptember 25–26-án: „Anya székünk rendei közgyűlést tartának, mégpedig csendes, csinos és szilárd közgyűlést. Öröm látni miképp gyűléseink jelleme tisztul, s a megelégedés s bizalom, rendek és elnök között erősebb lábra kap, mi annyival nagyobb méltánylást

³⁹⁸ Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár. Kéziratgyűjtemény 05303. sz.

³⁹⁹ *Erdélyi Híradó* 1836. 37. sz.

⁴⁰⁰ Székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár. Kéziratgyűjtemény. 05303. sz.

⁴⁰¹ *Erdélyi Híradó* 1936. II. f. é. 47. sz.

⁴⁰² Uo. 1840. 11. sz.

érdemel, mivel, ha a megye naponként fejlődő korszellemi irányát szem előtt tartjuk, ezen körülménytől a legidvesebb következményt várhatjuk.”⁴⁰³

Bár a későbbi ütközéseknek ekkor még jelét sem látjuk, a reformkor eszméi jegyében történő politizálás már a harmincas években elkezdődött. Az 1832. június 4–6-i gyűlésen, miután felolvasták Marosszék és több magyar vármegye felszólítását „az Országgyűlése megnyerése végett minden törvényes módoknak használatára”, a szék rendjei vállalták az egész székelység mozgósítását a közös fellépés érdekében a sérelmek orvoslására. Igaz, a gyűlés harmadnapján már csak „kevés számra apadt gyülekezet” tartotta fontosnak, hogy jelen legyen a jegyzőkönyv felolvasásánál, és ellenőrizze az abba foglaltak hitelességét.⁴⁰⁴ Az 1833. február 11–13-i gyűlésen, ha némi vita árán is, de megtörtént „az unióra való esküvés”. Fontos közösségi állásfoglalásnak tekinthető az, hogy Udvarhelyszék a reform-párt és a „vándor-patrióták” vezéralakját, Wesselényi Miklóst választotta követéül, illetve az sem véletlen, hogy miután Külső-Szolnok vármegye választóinak köszönhetően ott is mandátumot nyert, Wesselényi az udvarhelyszéki megbízást fogadta el.⁴⁰⁵

Az 1830-as évek békés hangulata ne tévesszen meg. Valójában Udvarhelyszék reformkori közéleté, mint annyiszor az újkor és jelenkor történései során, az országos politikai csatározások kicsinyített kivételé volt. A reformkor kezdetétől felálltak itt is, majd mind markánsabban elkülönültek az önmagukat ideológiai alapon definiáló pártok. Egy 1843. április 14-én kelt udvarhelyi tudósításban olvashatjuk: „Nálunk is, mint másutt, két különböző irányú elvek képviseltetnek s ez teszi a két pártot. De itt bizonyos családok színe van e két felekezetnek. A haladók – így mondják minálunk – a Pálfi párthoz tartoznak; a maradók az Ugron párthoz, mert a pártfőnökök ezen családok tagjai s mi többiek nagyobb részben az elsőhöz, kisebbben az utolsóhoz tartozunk. Amelyik fél hatalmasabb, az tölti be a hivatalokat saját híveiből s annak főelvei túlnyomók s naponta új hódítmányokat nyer azokban, kik hivatalra vágnak, vagy elveikkel rokonok, s így sok időre megalapíthatja hatalmát. Mert itt is nagyon szeretjük a hivatalt, kitapogatjuk a főnökök elveit, azokra *helyest* kiáltunk s azonnal kezünkben van kulcsa a közbizalomnak, azaz a hivatalnak. A két párt igyekezik egymás embereit letolni hivatalából.”⁴⁰⁶

A *maradóknak* bélyegzett konzervatívok élén tehát a szék egyik legjelentősebb birtokos családjára, az Ugron nemzetségre állott. A család fő közéleti irányítója e korban Ugron Lázár, udvarhelyszéki alkirálybíró, később Alsó-Fehér megyei főispán. Konzervatívizmusaért, a hatalommal való együttműködő készségeért sokat bírálta a liberális sajtó, majd 1848. május 2-án, a for-

⁴⁰³ Erdélyi Híradó 1840. II. f. é. 31. sz.

⁴⁰⁴ Uo. 1832. 52. sz.

⁴⁰⁵ Uo. 1834. 44. sz.

⁴⁰⁶ Uo. 1843. 30. sz.

radalom hevében a tüntető tömeg lincshangulatban tombolt háza előtt. Pedig a maga módján – bár erről egyértelműen csak későbbi adatok szólnak – ő sem volt rossz magyar... Daniel Gábor, későbbi udvarhelyszéki főkirálybíró és Udvarhely vármegyei főispán jegyezte fel kézíratos emlékezéseiben, hogy a Bach-korszakban Ugron Lázár szombatfalvi kúriája – ahol 1853 májusában több napig vendégül látta Jókait – volt az egyik színhelye a „quindéna” néven emlegetett szűk körű összejöveteleknek, melyeket ekképpen jellemez: „Nem volt ennek a fennálló hatalom elleni agitáció a célja, csakis a hazafias érzés és összetartás ébren tartása, mely által a gyengébbeket a hivatal vállalásától távol véltük tartani.” Az akkor postamesteri tisztet betöltő Ugront meg is vádolta a megszállókkal rokonszenvező *Siebenbürger Bote* 1862. november 12-én renitenskedő magatartásáért.⁴⁰⁷ A haladást szolgáló művelődési közügyeknek, így a liberális körökben élénken támogatott kisdedóvók létesítésének is aktív híve volt, bár a helyi főesperes megnyerése az ügy hathatós anyagi támogatására nem sikerült neki.⁴⁰⁸

A maradók soraihoz közel állónak mondhatjuk Macskási Lajost, aki előbb kinevezett „adminisztrátorként”, majd választott főkirálybíróként 1833-tól egészen 1848. június 27-ig állott a szék élén. Mérsékelt konzervatív elvei, egyensúlyra való törekvése figyelembevételével túlzás volna az Ugron párthoz sorolni. A kisdedóvók derék ügyének ő is pártolója volt. A *Múlt és Jelen* levelezője 1845 márciusában arról számolt be, hogy a főkirálybíró „a népnevelés annyira szükségessé vélt első feltétele, a kisdedóvó intézetek idves voltáról némely tehetősebb falukat meggyőzni kívánván, e végre a napokban egy kirándulást tett és sikerült Homoródalmás és Lövete falukat ilyen intézet felállítására rábírní, kik házat építeni s mennyire erejük engedi, a szükséges alapítványokhoz is járulni készségüket nyilváníták.”⁴⁰⁹ Az persze más kérdés, hogy akárcsak az Ugron Lázár óvoda-lobbyjából, ebből sem valósult meg semmi. Daniel Gábor rá is emlékezik: 1861-ben, midőn bizottsági gyűlés tartása közben értesül Macskási 86 esztendőskorában bekövetkezett haláláról, az ülést megszakítja, hogy részt vehessenek a temetésen. „Így adtuk meg a végtiszteletet – írja Daniel – a humánus, becsületes, ősz férfinak ki a kor szintjén korlátolt elmével kormányzott annak idejében, pótolta azt jóakarata, melyet olykor neje, a cselszövényes Haller Karolina grófnő hiúsított meg.”⁴¹⁰

A *haladók*, azaz a nemzeti-liberális csoport élén Tarcsafalvi Pálffy Jánost (1804–1857) találjuk. A Pálffy család, bár nem bírt az Ugronok birtokaihoz mérhető vagyonnal, a szék nagy tekintélyű székely primori familiái közül való, mely a legelőkelőbb erdélyi családokhoz (Barcsay, Bánffy, Daniel, Domokos, Gálffy, Haller, Petrichevich-Horváth, Lázár, Martonosi, Ugron) kö-

⁴⁰⁷ Daniel Gábor: *Udvarhelyszéki események*. Kézirat a Székelyudvarhelyi Haáz Rezső Múzeum dokumentumtárában.

⁴⁰⁷ Uo.

⁴⁰⁸ *Múlt és Jelen* 1846. 26. sz.

⁴⁰⁹ Uo. 1845. 22. sz.

⁴¹⁰ Daniel: *i. m.*

tődött rokoni szálakkal. „Pálffy – írja róla 1939-ben Szabó T. Attila – egész lelkivilága, kemény magyarsága, demokratikus, sőt köztársasági gondolkodása előre is az elnyomó kormánypárttal szemben az ellenzék soraiba kényszerítette.”⁴¹¹ Kitűnő szónokként, az ifjúság bálványozott eszményképeként tűnik fel a politikai küzdelmek során. Aktívan politizálni vélhetően 1837-től kezdett. Polgári fejlődést és közművelődést pártoló cselekedeteiről nincs nagy hírverés, de alighanem ő volt az 1839-ben alakult etédi olvasó társaság eszmei irányítója (küsmödi birtokának szomszédságában), és attól sem volt idegen, hogy Etéden létesült 1846-ban a reformkori Udvarhelyszék egyetlen kisdedovó intézete.

Az udvarhelyi liberálisok csoportja talán abban különbözött az Ugronok körül gravitáló konzervatívoktól, hogy nem kötődött oly kizárólagosan egyetlen vezető famíliához. Irányításában fontos szerepet játszottak a Bethlenek is, különösképpen ifj. gróf Bethlen János, a szék 1833-tól haláláig minden alkalommal visszaválasztott képviselője. Az ő jellemrajzát épp udvarhelyszéki elvbarátja és küzdőtársa, Pálffy János adja: „Bethlen János (gúnynevén: pléhes vagy kis János) egyike a legtisztább jellemeknek, kiket ismertem. Hazáját, nemzetségét az önzésnek legparányibb árnyalata nélkül, lelkéből szerető honfi; mindig szabad, de soha túl nem csapó elveihez, úgy a politikaiak, mint a becsületbeliekhez, szigorú következetességgel ragaszkodott, szülőit kegyelettel tisztelő fiú, nevéhez, a korán elhunyt, ép oly derék és lelkes nőhez, nem csak szerelem-, hanem elvből is hű férj, szerető, gyöngéd, igazságos és okos apa, hűséges, igaz barát, vallását tiszteletben tartó keresztény, irodalmat, művészetet, hasznos tettel és példával pártoló polgár; s eszélyes és okszerű mezei gazda.”⁴¹²

A csoport harmadik vezéralakja az udvarhelyi városi rendet képviselő, a város 1848-as országgyűlési követeként is derekasan helytálló Keller János. Tollából több, józan önmérsékletéről tanúskodó tudósítást olvashatunk az 1840-es évek *Erdélyi Híradójában*.

Arról sem szabad megfeledkezni, hogy Székelyudvarhelyen, az iskolavárosban a „haladó” tábor jelentős támogatóra talált a két tanintézet, különösképpen a Református Kollégium Diákságában. E diákság már 1833-ban, Erdélyben másodikként és a Székelyföldön elsőként hozta létre saját olvasó társaságát, melyet tanári felügyelet alatt, de a reformeszmék jegyében működtetett; erre engednek következtetni a megrendelt könyvek és időszaki kiadványok: Széchenyi és Kisfaludy művei, az *Auróra* zsebkönyv, az *Erdélyi Híradó*, *Nemzeti Társalkodó* és *Vasárnapi Újság*.⁴¹³ Az iskola diákjai voltak e korban Gálfi Mihály, az *Erdélyi Híradó* éles tollú tudósítója, aki kollégiumi diáktársával, Török Jánossal együtt került a marosvásárhelyi postaréti

⁴¹¹ *Magyarországi és erdélyi urak*. Pálffy János emlékezései. Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila. Kv. 1939. I. 11.

⁴¹² Uo. 91.

⁴¹³ Hermann Gusztáv: *Székelyudvarhely művelődéstörténete*. Buk. 1993. 105–108.

vesztőhelyre a Makk-féle összeesküvés nyomán, illetve Berzenczei László, az 1848-as agyagfalvi gyűlés fő szervezője. Ami a két iskola diáksága közti kommunikációt illeti, erre kevés adatunk van. A katolikus gimnáziumban – bár az előző időszakban kiváló tanárok is előfordultak ott, mint a felvilágosodás nemzeti megújítója és a nyelvújítás híveként ismert Zombori József, vagy a jeles forráskutató és medievista Fancsal Dániel – szigorúbb rend honolt, és ez a zártság az eszméáramlásra is értendő. Kőváry László – némi túlzással – egyenesen „bűzhödt lég”-ként jellemzi a reformkori udvarhelyi katolikus gimnázium hangulatát, felröve „a tanítók irodalmunkbeli ismeretlenségét” is.⁴¹⁴ Sejtethető azonban, hogy amit Benedek Elek a század második felének viszonyairól lejegyzett, az korábbi előzményeken alapul. Ő a két iskola közti megszokott diákellentétekről, kölcsönös csúfolódásokról írva megjegyzi: „Egyébként szent a barátság köztünk: a nagyobb pápista diákok gyakran belopóznak a kollégiumba a kálvinista pajtásokhoz, merthogy nálunk szabadabb az élet, itt füsttengerben úsznak a szobák s könnyen becsempésződik egy-két kupa bor is...”⁴¹⁵

Mindenesetre a reformkori székgyűlések alatt a diákság ott szorongott a székház nagyterme karzatán, véleményt formált és nyilvánított, hogy aztán 1848 tavaszán az események nyílt színeére lépjen.

Ezek a csoportosulások, illetve személyek terelték fokozatosan az 1830-as évek csendes közgyűléseit az 1840-es évek közéleti viharai felé, melyek az 1848 tavaszán lezajlott eseményekben kulmináltak.

Az *Erdélyi Híradó* tudósítója, a lap 1842. október 25-i számában még mindig az udvarhelyszéki közélet langyos egyhangúságát kifogásolja: „...azon patriachalis viszonyt, mely Udvarhelyszéken a gyűléseken is látható, melyekben a parlamentális ízlés háttérbe vonul, és sokszor hallhatni itt sógor, koma, bátya, öcsém szavakat és tegeződést...” Igaz, pontosít a cikkíró, „...ez csak csekélyebb tárgyakban van divatban. A nagyszerű tárgyak ille komolysággal vitattatnak”.⁴¹⁶

Pedig az indulatok már ott feszülnek a háttérben, hogy rövidesen hevesen kitörjenek. Az érdekek összecsapásának fő ütközőpontja: a tisztségek pártok közötti elosztása és ennek gyakorlati mechanizmusa, a tisztviselők választása.

A reformkori liberális és konzervatív szemlélet közti különbséget nagyon jól tükrözi az a mód, ahogyan a két csoport képviselői a székelyek hagyományos társadalmi berendezkedését, illetve a székely történelem specifikumát magyarázták. Kossuth szerint a székelység „az egész keresztény Európában (legfőlegb tán a baszkokat kivéve) egyedül volt képes eredeti szabadnép típusát minden feudalizmusi fertéztetéstől tisztán tartani”.⁴¹⁷ A későbben író, de a reformkor szellemisége jegyében nevelkedett és gondolkodó Orbán Ba-

⁴¹⁴ Kőváry László: *Székelyhonról*. Kv. 1842.

⁴¹⁵ Benedek Elek: A régi kollégium. In: *Szeptemberi emlék*. Magyar írók a régi iskoláról. Összeállította Dávid Gyula. Buk. 1954. 169.

⁴¹⁶ *Erdélyi Híradó* 1842. 85. sz.

⁴¹⁷ Kőváry: *i.m.* (a címlap szám nélküli hátoldalán)

láz is hasonlóképpen vélekedik: „A népvándorlás zűrzéből – mely másfél ezred év előtt mindent elsodort – egy néptörzs emelkedett ki, számban ugyan csekély, de azért mégis nagy tényező az új alakot öltetni indult Európában; egy hősi néptörzsek, mely Ázsia legnemesebb gyarmatának örökségét védve, bámulatosképpen tartá fenn magát a költözködő népek vészes hullámzata közt, mely sajátos hadi szervezetével s democraticus intézményeivel a középkori Európának legelőbb megtelepült s legclassicusabb népeként tűnik elő. Ez a *székely nép*.”⁴¹⁸ Mindketten tehát elsősorban a székely társadalom és közélet demokratizmusát hangsúlyozzák. Ezzel szemben Macskási Lajos, a konzervatív oldalt mérsékelten támogató főkirálybíró 1843 márciusában, a széki tisztújító közgyűlés egybegyűlt rendjeihez így szólott: „... Valamint a szeretett székely nemzetnek lakta földén, hazánk más két polgári nemzeténél régibb a birtoka, úgy a polgári társaság eredetével egy idős, ezen a más két testvér nemzetnél máig szabadabb választási törzskörs joga. Ha ezen igen nevezetes nemzeti jogunk leszállását, s annak okát keresem: miképpen állhatott meg ezen szép szabadság annyi idő alatt ily épségben? Úgy találom: hogy a székelyek mindnyájan kiváltságos nemesek lévén, nemes kezekre volt ezen nevezetes nemzeti szabadság bízva, s csakis annak nemesen gyakorlása tarthatta fenn állandó épségét...”⁴¹⁹ Ugyanazon tényeket – a székely társadalom és önkormányzat jellegzetességeit – egyik rész a demokratikus eredeztetéssel és fejlődéssel próbálja magyarázni, a másik pedig éppen kiváltságos, nemesi jellegükkel...

A szék 1842. december 14–15-én lezajlott gyűléséről mindkét párt tudósítja – a maga oldalán álló sajtó révén – az ország közvéleményét. A haladékkal rokonszenvező *Erdélyi Híradó* december 23-i számában Gálfi Mihály közöl „előleges tudósítást” az eseményekről: „Udvarhelyszék ez évben negyedik közgyűlése is megtartott. A harmadikon választás volt, és pedig igen csendes és illedelmes. De egy egyénnek az alszékbírói hivatalból kiagygyása egy általa úgy, mint széles terjedésű családja által nem igen szívlelt egyénnel szemben, arra vetemíté amazt, mikép nyilván ígéré úton-útfélen, hogy emezt a jövő gyűlésen kiválasztatja. Ő et comp. tevék a korteskedés eleni híres indítványt, és ők ígérnek meg is szegni. E szép ígéretet nem feledém említeni múlt gyűlésről tudósításomban is, és sietek most tudatni a t. c. Szerkesztőséggel miként némi előszáryaló hírek igazolni látszanak azt, hogy ezen úr et comp. szörnyen következetesek most ez egyszer. Folyó hó 14-én kezdődött a gyűlés, s bizonyos emberek, kik aznap indultak Kolozsvárra, beszélnek és állítják, mikép az írt úr és családja, minden pereputtya a két közgyűlési időközött oly szerencsésen használták saját részükre, miszerint sikerült nekik – hozzávetőleg – kétezer embert meghódítani, kiknek jobb része a Sóvidékről indulván Sz[ombat]falván, ősi szokás szerint megtelepedtek, és az ökörsütésnek ha nem tanúi, de részesei voltak, és vigadtak dacára

⁴¹⁸ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása*. I. Udvarhelyszék. Pest 1868. 4.

⁴¹⁹ *Múlt és Jelen* 1843. 32. sz.

az idei sanyarú bortermésnek. Beszélnek a hírhozók, miképp egy hivatalával végkép felhagyott egyén kilencszáz – csupán saját személyére hallgató – szózatolóval dicsekedett. ... Mindez csak hír, de mégis nem fuvatlan indult szél, és én sejtem, miként azon pártos uraknak sikerül megcáfolni nagytiszteletű főkörmányzónk egy országos gyűlésben kimondott azon tételének igaz voltát, miszerint a honi hatósági hivatalok oly csekélyen jövedelmezők, hogy az azokat viselők inkább hazaszeretéből, mintsem az azok után jární szokott kevés fizetésért hivataloskodnak.”⁴²⁰

Egy hét múltán, a lap helyben tartózkodó tudósítója (merthogy Gálfi a fennebbieket a Kolozsvárra hozzá eljutott hírekből írta) arról tájékoztat, hogy valóban voltak kétes előkészületekről szállingózó hírek, de ezekről biztosat nem tudván, nem akar túl szigorú lenni „oly gyülekezet iránt, mely egyéb tárgyakban régi jelleméhez minden tekintetben méltólag lépett föl...”⁴²¹

A másik tábor lapja, a *Múlt és Jelen* „Egy székely” szignóval író levelezője nem vonakodik részletezni az eseményeket: „...A választók, főnökeik által jól felkészítve jelentek meg (tehát bor, pálinka, pecsenye osztogatás nem hijjánzott, hogy a szabad választók szabadon és értelmesen gyakorolhassák jogukat)...”⁴²² Az ülésen Ugron Gáspár alkirálybíró, tehát a konzervatívok embere elnökölt. Az ellenzéki párt tagjai kieszközlötték az ellenpárt által feltehetően megnyert ún. „közrendűek” hazaküldését, így maradtak csak a „nemes székelyek”, mintegy 2000-en. A *Múlt és Jelen* levelezője természetesen ezt nem hagyja szó nélkül: „... Fájdalom, a népügy barátai, az igazság trombitálói, az ún. ellenzéki párt által, e más alkalommal használt utolsó néposztály határozatképpen haza utasítottak. Lehete látni szemökből, mily keservesen esett szegényeknek azon személyek által elküldetésök, kiktől, mint arról hangosan beszélőktől, boldogságokat remélték.” Következik a szavazás részletes leírása: „Az ülés elbomlásával nem csak pénzvesztegetéssel, itatással, hanem büntetéssel való fenyegetéssel is, mitől a székely leginkább fél, hajtották az embereket, tiszteket választani, mint vak eszközöket használva őket; mely szép terrorizmus gyakorlásába szék tisztjei is elegyedtek; több színek alatt a szegény székely céduláit elvették; kit rábeszélve, hogy az a cédula még unokáját is megrontja, kit pofonvágva, hogy céduláját ejtse ki, átlagjában néha a leggorombább erőszakot gyakorolva. A cél ebben az volt, hogy a nem szellemes, túlságos tisztviselőket, csak véleménybeli különbözőzésért hibájokon kívül is kijátszodják, s a nyargalás barátait tegyék bémost dúlónak, kiből az *gradus capessendae reipublicae*, ez a híd, melyen majd nagyobb tisztségre juthassanak. ... Bor, pálinka, vendéglés nagymértékben folyt; egyedül Sz[ombat]falván több mint húsz veder pálinkát ittak meg ... a választás napján mindent összerontottak a teremben, s még az alkirálybírárt is elkergették, sőt két nemes atyafit fél halva vittek ki a nagy tolon-

⁴²⁰ *Erdélyi Híradó* 1842. 102. sz.

⁴²¹ Uo. 1842. 104. sz.

⁴²² *Múlt és Jelen* 1842. 103. sz.

gásból.”⁴²³ A következőkben a tudósító a titkos szavazás – szerinte – igazságtalan és hátrányos voltát elemzi: „Ma az annyira magasztalt szabad választási joga a székelynek abban áll: (nem általánosan, de nagyobb résznek) hogy céduláját annak ki jobban megvendéglé átveszi, s nincs gondja kérdezni: kik nevei sorolvák oda? Mert tudja, hogy a magyar szíveség testesült typusa benne van s az, ki egy évtizeddel ezelőtt ennyit mondhatott: a régieket meghagyom, most alig bír egy kis papírt, s ő, ki jelen volt a választáson, sőt személyesen választott, ha majd egy hónap múlva hallja kihirdettetni a megválasztottakat, kétlem, ha tudja-é: hogy abba ő is befolyt.”⁴²⁴

Különös hévvel, már-már a filmburleszk műfajával rokon jeleneteket produkálva zajlottak a „szózatolás” eseményei az 1843. március 29-én tartott széki közgyűlésen, melyről a fennebb már idézett Gálfi Mihály számolt be az *Erdélyi Híradóban*: „Elvégződven a tiszti búcsúk, egyszerre rémítő ordítás: szóval, cédulával. A zaj és kiabálás egy irtózatot hangba ment át, nem lehet megkülönböztetni mit kiáltanak.” A zűrzavaron a „haladók” szószólója, Pálffy János próbál úrrá lenni, érvelve a titkos szavazás előnyei mellett, reménytelenül. „Megújul az előbbi lárma. Akik titkon akartak választani, papírdarabokat emeltek fel kezeikkel, s azokat két óránegyedig fenntartották, kiáltván a cédulával szót; a más rész folyvást és rémítőleg ordítá: szóval. Már hittük, miképp a lárma talán világ végéig tart. Ekkor a cédulások, – hogy megkülönböztethessék magukat a más résztől – a székház előtti térre lerohannak, (ki ezt látná, önkénytelen eszébe jutna a méhrajzás) ott egy tömegbe állva, kitűnő többséget képeztek. A szóvalosok bennmaradván – a még akkor is meg nem szűnő ordítás közt – főnökeik sürgették a többséget a bennmaradtak részére kijelenteni, az ellenpártiak pedig a piaci népségre figyelmezteték. De hijában! Enunciatio nem történt. A piaci tömeg egy óránegyed után újra felrohan a terembe, s ott az előbbi lárma tart fél órát. A lármaiban egy firtosalji ember: nem is gazda, ki rendet nem tud szabni. Ekkor mind két fél kimegy a piacra. Egy koszt emelkedik a tömegből fel, tetején egy ívpapírra írva: szóval. A cédulások a papírdarabokat itt is felemelik. A zaj folyvást az előbbi marad. Az elnök a nép közé menvén, többektől kísértetve jár közte, s keresi a többséget, mindkét félről kísérik az emberek, és kiáltozzák: szóval, cédulával. A két párt néha külön is kivehető, de többnyire összezavarodva mozog. Az elnök és többen székre és vállakra emeltetnek látni: hol a többség? De sikertelen. ... Miután 3 nehéz óráig minden, de minden ember használta szólás-, s még inkább ordítás-szabadságát, mely egyszersmind tanácskozás volt a felett: valyon titkon vagy nyilván történjék-e a választás?”⁴²⁵

⁴²³ *Múlt és Jelen* 1842. 103. sz.

⁴²⁴ Uo. 1843. 21. sz.

⁴²⁵ *Erdélyi Híradó* 1843. 31. sz. A másik fél álláspontjának megismerésére vö. *Múlt és Jelen* 1843. 33. sz.

A tisztviselő-választások egyik igen vitatott témája a megerősítésre felterjesztendő választott személyek száma volt, az ún. „kilenc vagy három” dilemma, melynek magyarázatát a *Múlt és Jelen* „Bondvári” szignóval író tudósítója adja: „Az 1838-as évben november 28-án, midőn az egész tisztújítás elrendeztetett, meghatározatott, hogy minden hivatalra, amelyek királyi megerősítés alá tartozók volnának is, minden állomásra, minden vallásból csak egy-egy választassék [nem három-három, mint a központi hatalom kéri – HGM], a többséget nyert azonnal eskettessék fel hivatalába, s csak a többséget nyertek közül királyi megerősítés alá minden vallásból minden állomásra csak egy terjesztessék fel.” 1842-ben az udvarhelyi rendek (miután az uralkodó a szék e határozatát megsemmisítette) meggyőződtek arról, hogy a királyi megerősítést igénylő hivatalokra „törvényszerinti (amint ti. értették) választást nem tehetnek”, csak „a jegyzői hivatalon alóli” állásokra tartottak választást, a „megerősítendő” megújítását elhalasztva. 1844 őszén viszont már az ellenzék képviselői (Sebesi István, Pálffy Elek, Horváth Ignác, Keller János és mások) „csopartos kérelem”-ben sürgetik a választás véghezvitelét, mert „a kilences számú választásnak ezúttal is el nem fogadásával, a tisztek választhatóságát s újítási jogától merőben kirekesztetnünk feltételezi...”

A küzdelem nyilvánvaló módon a központi hatalom centralizációs törekvései ellen zajlik, bár a konzervatív *Múlt és Jelen* tudósítója, némi kárörömmel szavaiban, ezt másként értelmezi: „A hatalmas ellenzék a kérelemben kiírt okokból kénytelenítve érzi magát a kilences számú tisztválasztást is megtenni. Reá emlékezve az udvarhelyszéki választás iránti kor- és törvényszerű határozatok, azoktól való eltávozásokra s ezen kérelemre, mi érdeme marad az anyaszéki ellenzéknek, mely mindenét egy hibátlan tisztviselő és család iránti gyűlölségből kész feladni...”⁴²⁶

A választási civódások pusztán érdekellentéteknek tűnnek, holott épp az utóbbi kérdés kapcsán derül ki a legvilágosabban, hogy elvek is ütköztek e csatározások során. Hasonlóképpen, a centralizációs és decentralizációs törekvések ellentéte, a választás mikéntje, a törvénytelen, de általánosan elterjedt befolyásolási módszerek, bár pillanatnyi előny- és pozíciószerezés gyakorlati eszközei is, egyúttal súlyos elvi kérdések. Ugyanígy az úrbér vitája, mely elsődlegesen elvi problémának tűnik, a szék birtokos családjai számára nagyon is gyakorlati kérdés, érdekfeszültségek forrása.

A székelyföldi birtokos osztály általánosnak mondható véleménye az volt, hogy e tájegység különleges gazdasági-társadalmi és jogi viszonyai nem teszik lehetővé az úrbéri viszonyok alkalmazását e területen. Udvarhelyszék rendjeinek e kérdésbeli álláspontja markánsan különbözött a székely székek többségében uralkodó véleménytől.

A kérdés az 1841–43-as országgyűlés idején is felvetődött. Az 1842. március 30–31-én és április 1–2-án tartott székgyűlés vitáit összegezve állapította meg a tudósító: „Az úrbért Udvarhelyszék Rendei egészen más szempontból nézik, mint más széki törvényhatóságok szeretik tekinteni, s elismerik, hogy azt a Székelyföldön is létre kell hozni, hasonlólag a commasatio és tago-

⁴²⁶ *Múlt és Jelen* 1844. 87. sz.

sítás megemléktése sem vonta volna maga után, mint némely megyékben, a *Le vele – Húzd ki* – szókat...⁴²⁷ Az év utolsó udvarhelyi közgyűlésén, Marosszéknek az úrbér bevezetése ellen agitáló körlevelére reagálva, az udvarhelyszéki rendek válaszukban kifejtették: „Miként tekintve a századok terhe alatt nyögő úrbéres sorsát s figyelve az idő komolyan intő szavára; mi is szintűgy mint a tkts. RR. egy úrbéri terv dolgozása szükségét annyira átláttuk, hogy eziránt már az 1834. évi or[szá]ggyűlési követi utasításban rendelkezünk; de azon óhajításunknak sem azon, sem később az 1837-iki or[szá]ggyűlésen sikere nem lévén, a mostani or[szá]ggyűlésre küldött követneinknek is meghagytuk annak eszközését!!”⁴²⁸

Miután az 1841–43-as országgyűlés érdemi megoldást nem hozott, az 1846–47-es években a kérdés megint az ország rendjeinek asztalán hevert. Ekkor, miközben követi kitarítottak a korábban kialakított álláspontjuk mellett, Udvarhelyszéken is megszólalnak az úrbéri rendezést ellenző hangok. Az 1846 decemberének elején tartott székgyűlésen, Bethlen János követi beszámolója után a „maradók” szószólói (Ugron Lázár, Ugron Gáspár és Ugron Menyhárt) vitatták a székelyföldi úrbéri rendezés szükségességét. A vita – a haladók oldalán elkötelezett Gálfi Mihály tudósítása szerint legalábbis – a liberális álláspont fölényét hozta, végkicsengése pedig az volt: „Van tehát szerintünk a Székelyföldön is úrbériség!”⁴²⁹

Az országgyűlés munkálatai során a szék követi több ízben ellentétbe keveredtek az úrbéri rendezést ellenző székelyföldi és azon kívüli képviselőkkel. Az örökváltság kérdésének tárgyalásakor, annak székelyföldi hatását illetően az udvarhelyi követ ekképpen érvelt: „Mondva volt, hogy ha az ősiséget eltöröljük, a székely nemzetnek vége lesz. Szóló tagadja, sőt meggyőződése szerint éppen akkor fogná a székelység elárasztani az egész országot s ezáltal a nemzetiséget is hathatósan emelni, ha mezeje lesz, hogy örökösen szerezhessen magának földbirtokot; mert a székelység már-már küszöbén áll azon nyomasztó állapotnak, hogy földből meg nem élhet. ... Méltóztassék akárki széttekinteni Magyarhonban, és kérdi szóló: nem fog-é az idézett törvények mindenikének szembeötlő üdvös eredményeivel találkozni? Hol a tagosítás és örökváltság alkalmazva lőn, nem virul-é fel a gazdaság? A kisajátítási törvény következtében nincsenek Magyarhonnak vasútai, melyek Erdélyben isten tudja mikor lesznek? ... Az örökváltság fejében fizetendő pénzt meg lehet tartani a maradék számára; és kérdi szóló, melyik ősiség jobb? Az-é, melynek csak neve létezik, vagy amely a zsebben van? Mely mellett a birtok becse épségben marad, vagy amely folyvást apasztja? Helytelen tehát az örökváltságot az ősiséggel amalgamálni. Az ősiség jelenleg nincs szőnyegen,

⁴²⁷ *Erdélyi Híradó* 1842. 29. sz.

⁴²⁸ Uo. 1842. II. f. é. 104. sz.

⁴²⁹ Uo. 1846. 208. sz.

hanem szőnyegen van a robotmegváltás, melyre nézve valakit elzárni attól, hogy saját hasznára egyezkedhessék, igazságtalanság.”⁴³⁰

Jellemző volt Székelyudvarhely város törvényhatóságának álláspontja is, mely a következő utasítást adta követeknek: „Azon véleményhez, hogy a Székelyföldnek más úrbér kellene mint a magyarnak, ne pártolják; mert egyfelől a föld mennyiségére nézve elég változékony lépcsőzete van az országos tervnek; másfelől ideje már, hogy egyebekben e sokféle érdektől rongált honnak egy törvénye legyen, mely ha nem egyenlő mennyiségű is, de egyenlő szellemű mindkét Magyarhonban, s egy nagy testté fűzi össze azon rendet, melynek érdekét felkarolja.”⁴³¹

Joggal kérdezhetjük ezek után: az Udvarhelyszéken meredeken szembenálló táborok képesek voltak-e valamilyen szinten kommunikálni, voltak-e oly ügyek, melyek elnyerhették mindkét csoportosulás támogatását? Tény: az 1840-es években megszűnnek a híradások a korábban elmaradhatatlan „gazdag ebéd tracták”-ról, melyek a székgyűléseket hagyományos módon követték. Annál sűrűbben értesülünk választások alkalmával esett, pártonként rendezett „etetésről” meg „ítatásról”. A szék általános jólétét szolgáló közügyeket (például a kisdédóvók létesítését) a szembenálló felek igyekeztek külön utakon támogatni. Feltehetően voltak lazább módon elkötelezett, a kommunikációt a „szalonképesség” keretei közt tartó személyek, például a főtishti majd főkirálybírói méltóságot betöltő Macskási Lajos. A többieket – úgy tűnik – csak később, a Bach-rendszer terrorja volt képes egy asztalhoz ültetni.

Mindezek ellenére akadtak általános támogatottságot élvező kérdések is. Ilyennek tűnik – a fenntartásokat is beleértve – a Magyarországgal való unió, illetve a magyar nyelv egyedüli hivatalos nyelvként való érvényesítésének ügye. És általános lelkesedéssel történt az indítvány megtétele egy, a székvárosban építendő új börtönépület létesítésére, amelyhez – miután felkérték, hogy e célra telket adományozzon – Wesselényi Miklós, a szék országgyűlési követe is pártolóan csatlakozott.⁴³²

A másik jogosan felvetődő kérdés: mi lehet a magyarázata annak, hogy Udvarhelyszéken a nemzeti liberális irányzat – eltérően a többi székely széktől, és különösképpen a jóval polgárosultabbnak tartott Marosszéktől – ennyire széles támogatásnak örvendett?

A legkézenfekvőbb magyarázat a mozgalom rendkívüli szónoki erényekkel megáldott, nagy hatóképességgel rendelkező vezetőinek – mindenekelőtt a „Jánosoknak”, azaz *Pálffy János*-nak és ifj. *Bethlen János*-nak – a jelenléte volt. Továbbá, úgy véljük, jobban oda kellene figyelni a polgárosodás nem vagyoni jellegű, illetve nem a fizetett adó mennyiségében tükröződő vonatkozásaira.

Ilyen az *iskolaügy*. Egyrészt, a székelyudvarhelyi iskolai ifjúság jelenléte – amihez hozzá kell számítanunk a székelykeresztúri Unitárius Gimnázium

⁴³⁰ Az országgyűlés úrbér- és adókérdésben folytatott vitáira lásd *Erdélyi Híradó* 1847. 50–438.

⁴³¹ Uo. 1847. 210. sz.

⁴³² Uo. 1842. 104. sz.

diákságának tevékenységét is (kézírásos irodalmi lap kiadása, a város és vidéke számára is nyitott olvasóegylet és könyvtár) – nagyobbat nyomott a latban – az egész szék viszonylatában! – mint Marosvásárhely kollégiuma Marosszéken.

A Nyikó és Küsmöd patakok egymással szomszédos völgyeiben történő, erdélyi viszonylatban rendkívülinek mondható *művelődési-egyleti szervezkedés* is figyelemre méltó jelenség. Talán hiba volna ezt kizárólag a Pálffy-birtokok közelsége, a Pálffyak személyes jelenléte számlájára írni, hiszen e jelenség megelőzi Pálffy János színre lépését és időben mesze túlmutat azon.

Figyelemre méltó továbbá az *Erdélyi Híradó* 1843. május 23-i (41.) számának a népiskolákra vonatkozó statisztikája:

	Helységek száma	elemi iskolák	hány lélekre – 1 tanuló
Udvarhelyszék	136	166	16–44
Marosszék	130	125	26,09
Háromszék	108	129	24,91
Csikszék	92	39	26,00
Aranyosszék	22	12	90,71

És még érdekesebb a vármegyei adatokkal való összemérés:

	Helységek száma	elemi iskolák	hány lélekre – 1 tanuló
Doboka	177	46	119,72
Belső-Szolnok	202	35	85,17

A székelyföldi polgárosodás folyamatának, rendhagyó jellegének figyelembevételével történő (a „bezárkózás” és „felzárkózás” fogalmait olykor nem szembe, hanem párhuzamba állító) további vizsgálata feltehetően még árnyalni fogja ezt a képet, illetve világosabbá teszi a választ.

Jakó Klára

Magyar secretariusok Moldva fejedelmi kancelláriájában

Adatok a XVI. századi román archontológiához

A moldvai és havasalföldi vajdák magyar secretariusai, a magyar nyelvű írásbeliség e sajátos ágának gyakorlói különleges színfoltját alkotják a XVI–XVII. században kialakulóban lévő, az Erdélyi Fejedelemség területén kifejlődő, talán értelmiséginek is nevezhető írástudó rétegnek. Sajátos jellemzőiket meghatározza földrajzi-politikai-társadalmi környezetük, ahol tevékenykednek (Moldva és Havasalföld vajdasága), a „közönséges” secretariuságon túlmutató, már-már diplomáciainak tekinthető szerepkörük, munkájuk többnyire időleges mivolta. A következőkben ennek a kialakulófélben lévő hivatalnok-értelmiségi csoportnak Petru Rareș és a Lăpușneanu vajdák korabeli képviselőit kívánom bemutatni, közte két érdekesebb képviselőjüknek a portréját fogom árnyaltabban felvázolni, melyből világosan kitűnik, hogy e korban a magasabb szintű írástudás lehetőséget teremtett a társadalmi felemelkedésre, ugyanakkor azonban a szellemi munkát csak annyiban becsülték meg, amennyiben az a hatalom érdekeit szolgálta.

Petru Rareș vajda secretariusai

A román vajdaságokban tevékenykedő magyar secretariusok a XVI. század közepén bukkannak fel az ottani kancelláriákban, s eleinte inkább diplomatáknak, mintsem az igazgatás embereinek tekinthetjük őket, amint azt Szalánczy János⁴³³ példája is kitűnően illusztrálja. Az írástudói-értelmiségi karrier általánosabb változatát, valamint a latin és a cirill betűk birodalmának határvidékén kormányzati tényezőkként működők társadalmi helyzetét a Szalánczy példájánál jobban illusztrálják a Petru Rareș moldvai vajda kancelláriájának alkalmazottaira vonatkozó adatok. Sajnos, hogy a források töredékessége következtében a személytörténet (prosopográfia) a Kárpátokon túli világi íráshasználat XVI. századi úttörőiről csak olyan halovány vázlatokat nyújthat, mint amilyenek az alábbi miniatűrök, de mégis úgy vélem, hogy ezek így is hasznosak lehetnek a román archontológia számára.

A moldvai kancellária két íródeákjának (scriba) neve is fennmaradt 1530-ból és 1531-ből annak kapcsán, hogy a magyar király, szolgálataik jutalmaként nekik adományozta a barcasági Apáca falu tizedét. Mindketten erről a vidékről valók és magyarok voltak. Egyikőjüket egyenesen Magyar Bertá-

⁴³³ Jakó Klára: A Szalánczyak. (Egy fejezet az Erdélyi Fejedelemség keleti diplomáciájának történetéből). Imreh Emlékkönyv. 199 – 210.

lannak (Bartholomeus Hungarus), a másikójukat pedig Bölöni Fazakas Jánosnak (Johannes Fozokos de Bellyen)⁴³⁴ hívták. Bertalan deák mindjárt el is tűnik a szemünk elől, Fazakast azonban Bölöni János néven 1538-ig nyomon követhetjük pályáján. 1534-től fogva Brassó város szolgálatában állott és a mindenkori bírót segítette munkájában. Megbízható munkatársként intézte a város ügyeit a vajdánál vagy János királynál és a bírói fórumokon, de láthatóan egyik fő feladata a moldvai információk beszerzése volt.⁴³⁵

Mindketten szerényebb képzettségű székelyföldi írástudók lehettek és pályájuk sem alakult az átlagtól eltérően. Moldvai szolgálatukkal egy időre kiemelkedtek a székelyföldi provinciális körülmények közül, de ezt követően visszakerültek szülőföldjükre és hihetőleg ott is éltek le életüket.

Már valamivel többet mondhatunk az őket valószínűleg közvetlenül követő János deák pályájáról. Az adatok szűkszavúsága következtében azonban mindjárt a nevének, származásának és kancelláriai munkakörének megállapítása is nehézségbe ütközik.

Van olyan vélemény, amelyik szerint Vrâncean lenne a neve és román származásúnak tekintendő.⁴³⁶ Amíg e feltételezést kellően alátámasztó adatok nem kerülnek elő, az általunk ismert információk inkább azt mutatják, hogy János deák magyarul is tudó besztercei szász lehetett, akinek azonban elsősorban a latin nyelvű levelezés végzése volt a kancelláriai feladata.

Feltételezésünket az alábbi adatokra alapozzuk. János deák (mindig Joannes literatus névvel) azt követően tűnik fel 1530 tavaszán Petru Rareș vajda környezetében, hogy a vajda Beszterce városát és vidékét adományként kapta I. János királytól.⁴³⁷ Ettől fogva 1538 decemberében történt bebörtönzéséig Beszterce város társadalmának bonyolult belső ügyeiben és a Radna környéki bányák körül összezsapó ellentéteiben⁴³⁸ ő a vajda beavatott és illetékes szakértője. Családja végig Besztercén él, letartóztatásakor ott zárolják ingóságait.⁴³⁹ Különben 1541-ben a besztercei tanács előtt különösen fontos bírósági ügyben tett vallomásában maga nyilatkozott úgy, hogy német az anyanyelve.⁴⁴⁰ Ugyancsak e vallomásából következtethetünk arra, hogy János deák feladata a latin és a német levelezés lehetett, mert különben a vaj-

⁴³⁴ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen. I – VIII.* Kronstadt 1886–1929. (a továbbiakban: *Quellen*) II. 469, 471.

⁴³⁵ Uo. 355, 437, 461, 509, 514, 519, 555.

⁴³⁶ Constantinescu, Radu: *Moldova și Transilvania în vremea lui Petru Rareș. Relații politice și militare (1527–1546)*. Buc. 1978. 99.

⁴³⁷ Hurmuzaki, Eudoxiu: *Documente privitoare la istoria românilor. I–XLV.* Buc. 1887–1967. (a továbbiakban: Hurmuzaki) XV/1. 355–356; *Quellen* II. 199.

⁴³⁸ Hurmuzaki XV/1. 370, 382–383.; TTár 1902. 123.

⁴³⁹ Hurmuzaki XV/1. 382–384, 386, 411–412.

⁴⁴⁰ Besztercéről „...litere...allate fuissent...Petro wayvode Moldaviensi lingua Alemannica scripte ... illo vesperi Petrus wayvoda fecisset vocare Albertum scribam et se quoque et, cum Albertus ille literas vernacula lingua scriptas legere non potuisset, ipse literas legisset...” Hurmuzaki XV/1. 411–412.

dának nem kellett volna Albert deákot is alkalmaznia. Neki nyilvánvalóan a magyar tolmácsolás lehetett a fő feladata, mert a magyar nyelvű írásosság ekkor még nem szorította ki a latint a román vajdaságokkal való kapcsolatokban. Persze szükség esetén a latin nyelvű írásos feladatokat is elláthatta.

A fennmaradt adatokból az is kihámozható, hogy János deák elég jómódú, iskolázott polgár lehetett. Saját szolgája, Besztercén saját háza (vagy legalábbis ingóságokban gazdag lakása) volt. Nemcsak Beszterce környékén és Erdély-szerte, hanem mind Zápolya király udvarában, mind pedig a bécsi udvarban rendelkezhetett a vajda számára is hasznosítható, befolyásos kapcsolatokkal. Így régtől ismerhette Szalánczy Jánost is, aki ugyan megbilincselve hozta ki magával a csicsói várból, Petru Rareș börtönéből kihallgatásra, de aztán nem adta újra a vajda kezébe, hanem saját őrizete alá, Bálványos várába vitte és a kényszer alatt írt nyilatkozatát nem is hozta János király tudomására.⁴⁴¹ Úgy látszik, hogy Majláth Istvánnal, sőt Nádasdy Tamással is közelebbi ismeretségben állott, mert 1541 őszén ez utóbbihoz indult Bécsbe, hogy a török fogságában sínylődő egykori erdélyi vajda kiszabadításáról tárgyaljon vele.⁴⁴²

János deák kezdetben talán tehetősebb is lehetett Szalánczy Jánosnál, amikor vajdai secretariusként elindult, de abban a társadalmi közegben, amelyben az ő pályája alakult, szerényebb lehetett az írástudó, az értelmiségi, az iskolázottság társadalmi megbecsülése, mint a budai királyi udvarban vagy az erdélyi vajda környezetében. Nemcsak Petru Rareș nyakasztatta le rövid úton a radnai bányák dúsgazdag tulajdonosait, de maguk a besztercei patríciusok is szolgálkként kezelték írástudóikat, akiket pusztá eszközként bármilyen becstelenségre, az igazság elkendőzésére akár erőszakkal is rákényszeríthettek. Valójában nehéz is lett volna kimaradniuk az írástudóknak a városi élet legkíméletlenebb eszközökkel folytatott belső harcaiból. Így keveredett bele János deák is abba az egész korabeli Erdélyt közel másfél évtizeden át foglalkoztató ügybe, hogy Petru Rareș 1530-ban, illetve 1531-ben egykettőre lefejeztette a két leggazdagabb radnai szász bányatulajdonost, Wolfgang Forstert és Andreas Beuchelt.⁴⁴³

Szempontunkból most lényegtelenek a szereplők egymásnak ellentmondó különböző nyilatkozatai vagy az, hogy János deák az ügybe szándékosan belekevert áldozat vagy többé-kevésbé maga is bűntárs volt-e.

A két ügy viszonylag terjedelmes iratanyagából csak azokra a részletekre kívánok hivatkozni, amelyek azt világíthatják meg, hogy a hatalom birtokosai, mindkét oldalon miként viselkedtek saját írástudóikkal szemben, miként értékelték és becsülték meg azok akkor még rendkívülinek számító „tudományát”.

⁴⁴¹ Hurmuzaki XV/1. 411–412.

⁴⁴² TTár 1902. 127.

⁴⁴³ Constantinescu: *i. m.* 59–62; Schuller, Richard: Wolfgang Forster. *Schäsbürger Gimnasial-Program* 1889/1890. 3–41; uő: Andreas Beuchel. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* 23(1890). 5–72.

János deák 1538-ban, letartóztatását követően azt vallotta: noha tudta, hogy Thomas Waldorfer besztercei bíró teljesen ártatlan Wolfgang Forster lefejeztetésében, a moldvai vajdának Mátyás visztiernik (kincstárnok) által közvetített parancsára olyan értelmű nyilatkozatot írt, miszerint Petru Rareș a bíró írásban közölt vádjai alapján végeztette ki a bányatulajdonost. Tudta azt is, hogy a nyilatkozatot azért írárták vele, hogy azt felhasználhassák a bíró ellen, akit ellenkezése miatt el akartak távolítani. Ő parancsra megírta a hamis iratot, a kancellár pedig ellenjegyezte és lepecsételte.⁴⁴⁴

De az írástudás és hordozójának társadalmi értékelése az egykori városi elit körében sem különbözött lényegesen az előbbtől. János deáknak a Szász Universitas ítélőszéke előtt 1542-ben tett vallomásából kiderül, hogy amikor Szalánczy János őt 1538-ban Csicsó várából bilincsbe vert fogolyként Besztercére hozta, az éjszaka leple alatt megjelent szállásán Thomas Pellio akkori bíró és halálos fenyegetéssel kényszerítette őt egy olyan valótlanságokat tartalmazó szöveg sajátjaként való lemásolására, melyet a bíró Christian Baumgarten (Pomarius) városi jegyzővel előre megszerkesztetett, majd átadott Szalánczy Jánosnak, hogy továbbítsa János királyhoz.⁴⁴⁵

János deák feltehetőleg Besztercén szerezte műveltségét, mely kézírásának külalakjából és latin nyelvtudásának színvonalából következően a kor erdélyi átlagának felette állott. Secretariussága Moldva kancelláriájában 1529 és 1538 között, léte 1542-ig bizonyítható adatokkal. Ezt követően, jelenlegi ismereteink szerint, éppen úgy nyoma veszett, mint ahogy moldvai alkalmazását megelőző életéről sincsenek információink.

János deák leváltása után közvetlenül kerülhetett Petru Rareș kancelláriájába Georgius Faber, akit jegyzőnek (notarius) titulálnak a források. Reá vonatkozóan 1542 novemberéből és 1543 szeptemberéből ismeretesek adatok.⁴⁴⁶ A moldvai vajda uralmának 1538-tól kezdődő befejező szakaszában olyanok voltak a politikai körülmények, hogy azok a kancellária igényesebb

⁴⁴⁴ „...dum dominus meus gratiosissimus, ad multorum ipsius Thome Woldorffer suggestionem erga ipsum male esset affectus, omnibus quesitis formis ac modis, quibus e medio tolli posset medio mandato domini mei gratiosissimi per Mathiam Wysternik sum iussus scribere, non clam, sed palam, literas quasdam sonantes quasi idem Thomas aliquando in morte Wolfgangi Worster culpabilis existisset, exque persuasione ipsius ...verum quidem litere scripte erant per me, ac tandem per dominum cancellarium sigillate et consignate, ut adversari Thome eo facilius erga ipsum Thomam agere possent.” Hurmuzaki XV/1. 383.

⁴⁴⁵ „...in crepusculo noctis venisset ad se Thomas Pellio ... ac dedisset sibi unam copiam literarum, quam per Christianum, eo tempore notarium Bistricensem, scribere fecerat, ut propriis manibus eam exscribere et in debitam formam literarum redigere deberet, ut sue ipsius estimaretur esse litere, Joannis videlicet literati ... Atque pre tali timore, non sponte, sed coactus, illas literas, prout notarius Bistriciensis Crisstannus modum fecerat, exscripsisset, Thomas vero Pellio eas prefato domino Joanni Zalanczy dedisset, ut Regie Maiestati eas consignandas deferret.” Hurmuzaki XV/1. 411.

⁴⁴⁶ Berger, Albert: *Urkunden-Regesten aus dem Archiv der Stadt Bistritz in Siebenbürgen*. I–III. Köln–Wien 1986–1995. 1600, 1672. sz.

működését is akadályozhatták. Minthogy Petru Rareș 1546. szeptember 3-án meghalt, György deák lehetett latin oklevelezésének utolsó intézője. Abból, hogy a korabeli szász iskolázott réteg gyakorlatához igazodva családnevét (Schmidt?) szintén latinizált alakban használta, erdélyi németnek vélem, aki azonban tudhatott annyit magyarul, amennyi szóbeli érintkezésben a tolmácsoláshoz elégséges volt a magyar nyelvű írásosság általánossá válása előtt.

Dési István, Alexandru és Bogdan Lăpușneanu vajdák secretariusa

Jóllehet az Alexandru és Bogdan Lăpușneanu kancelláriájában secretariusként dolgozó Dési Istvántól maradt fenn talán a legtöbb biztosan azonosítható kézírás, személyéről mégis alig tudunk valamit.

Neve egyértelműen tanúskodik arról, hogy Désről, tehát városi környezetből származott, és azt is tudjuk, hogy „egy szegény ember gyermeke” volt. A sóbányászatban és sókereskedelemben érdekelt város iskolájában szerezhette meg íráskultúráját, melynek segítségével bejutott az erdélyi fejedelem kancelláriájának íródeákjai közé. Itt figyelhetett fel reá János Zsigmond (korabeli használatos nevén II. János választott magyar király), és amikor Alexandru Lăpușneanu vajda a latin írásgyakorlatban járatos személyt kért tőle, őt ajánlotta secretariusnak a moldvai kancelláriába. Egy 1572-ből való forrás így nyilatkozik erről: „szegény király adta volt bé néki [azaz Alexandru Lăpușneanunak], mint akkori jó szomszédjának”.⁴⁴⁷ Erre valószínűleg azt követően kerülhetett sor, hogy az erdélyi országgyűlés 1558 őszén Csicsó várát és Küküllővárat, tartományaiikkal együtt visszaadta Lăpușneanunak.⁴⁴⁸

Mindenesetre 1561 tavaszán Dési István már bizonyíthatóan Lăpușneanu szucsávai udvarában tartózkodott, mert ez év május 22-étől maradt reánk a legkorábbi olyan vajdai levél, amelyen már ott olvasható az az ellenjegyzés (Ex mandato wayuode proprio Stephanus a Dees secretarius wayuode), amelyről az általa kiállított iratok bizonyosan felismerhetők.⁴⁴⁹ Dési titkárkodása a moldvai vajdai kancelláriában körülbelül egy évtizedig tarthatott és 1570 őszén érhetett véget. Moldvában írt, mostani ismereteink szerint utolsó levelén 1570. szeptember 26-i jászvásári keltezés és az alábbi ellenjegyzés olvasható: „Ex mandato illustrissimi principis wayvode proprio Stephanus a Dees secretarius, manu propria.”⁴⁵⁰

Kérdéses azonban, hogy Dési moldvai tartózkodása megszakítás nélküli és folyamatos volt-e. A vajdai udvarba érkezése után olyan politikai fejlemények zajlottak le Moldvában, melyek az ő sorsát is érinthették. A trónkövetelő Iacob Heraclid Despot lengyel földön és a királyi Magyarországon, a Habsburg-udvar

⁴⁴⁷ Szalay László: *Erdély és a Porta*. Pest 1862. 45–46.

⁴⁴⁸ Giurescu, Constantin C.: *Istoria românilor*. I–III. Buc. 1935–1946. II/1. 196; *Istoria României* II. Buc. 1962. 905–906; EOE II. 45, 106.

⁴⁴⁹ „Ex mandato wayuode proprio Stephanus de Dees” vagy „Ex mandato wayuode proprio Stephanus a Dees secretarius wayuode”. Hurmuzaki XV/1. 569, 613.; XI. 584–590.

⁴⁵⁰ Hurmuzaki XV/1. 643–644.

nyílt támogatásával toborzott seregével 1561 novemberében diadalmaskodott Lăpușneanu felett, aki a Portán keresett menedéket ellenségeivel szemben, de ott a győztest ültették a vajdai székbe, őt pedig 1562 márciusában Rodosz szigetére száműzték feleségével, Ruxandrával és legszűkebb környezetével együtt.⁴⁵¹

Bár nem elképzelhetetlen, de kevés a valószínűsége annak, hogy száműzetésükbe is magukkal vitték volna az erdélyi secretariust. Kétségtelen, hogy amikor a szultán 1563 októberében újból Lăpușneanut ültette a vajdai székbe és ő 1564 tavaszán ténylegesen birtokba vehette országát, visszatérésének szinte első napjaitól fogva Désit mellette találjuk.⁴⁵²

Alexandru Lăpușneanu uralmának második szakaszából (1564–1568) Beszterce város levéltárában szép számmal maradtak fenn a vajda ügyes-bajos dolgaival kapcsolatban Dési István által írott, minden esetben latin nyelvű levelek. Ezekből kitetszik az is, hogy a titkár meghitt kapcsolatban lehetett a szembetegségben szenvedő vajdával és halálos ágyánál is mellette állott.⁴⁵³

Alexandru Lăpușneanu 1568. március 15-én bekövetkezett halála után 15 éves fia, Bogdan került trónra (1568–1572), aki helyett kezdetben anyja, Petru Rareș leánya: Ruxandra kormányzott a nagybojárság érdekeit képviselő két gyámmal együtt. Az új kormányzat alatt teljes lett Moldvában az egyoldalú lengyel befolyás. Dési István egy ideig még Bogdan vajdának is titkára maradt. Úgy látszik, Ruxandra személyéhez kötődött az erősen megváltozott összetételű és szemléletű, pazarló udvarban. Ruxandra azonban 1570. november 12-én meghalt és ezt követően távozhatott Dési István a számára idegenné vált moldvai kancelláriából. Az általa secretariusi minőségében kiállított ma ismeretes utolsó levél 1570. szeptember 26-án kelt Jászvásáron.⁴⁵⁴

Moldvából hazatérve, Dési István szülővárosában telepedett le, a vajdai udvar familiáriusának (aulae wayuode familiaris) tituláltatta magát és továbbra is fenn tartotta moldvai kapcsolatait. Moldvai gyermeket tartott belső szolgálatra, moldvaiak fordultak meg lakóházában. 1572. július 30-án történt, hogy ilyen vendégei, a moldvai fiú közreműködésével éjszaka kirabolták és megszöktek.⁴⁵⁵ Ennek hátterében az állhatott, hogy az új vajda, Ioan cel Cumplit (1572–1574), aki rodoszi számkivetése idején drágakövekkel kereskedve szerzett nagy vagyonával vásárolta meg a szultántól a vajdai széket, bepanaszolta Désit a Portán, az erdélyi fejedelemtől pedig kérte az egykori secretarius kiadatását. A vád az volt ellene, hogy „hat szekér marhával jött volna onnan ki”.⁴⁵⁶ Az ügy részletei nem ismertek, de feltehetőleg többről lehetett itt szó, mint amit a moldvai panasz tartalmazott. Különben Erdély portai követe, Kendi Sándor, 1572-ben nem vette volna védelmébe Désit és nem első helyen tárgyalta volna erről az illetékes pasával.

⁴⁵¹ Giurescu: *i. m.* II/1. 197–198.

⁴⁵² Uo. 200; Hurmuzaki XV/1. 592–593, 597–614.

⁴⁵³ Hurmuzaki XV/1. 628–629.

⁴⁵⁴ Uo. 643–644.

⁴⁵⁵ Hurmuzaki XV/1. 652–653; Berger: *i. m.* III. 3832. sz.

⁴⁵⁶ Szalay: *i. m.* 46.

Kendi kifogásolta, hogy a vajda ezzel az üggyel a szultánt terhelte: „Ezzel nem kellett volna bántani az hatalmas császárt és nagyságodat.”⁴⁵⁷ A vádat, hogy Dési szekérszám hozott ki értékeket, így cáfolta: „Higgye el nagyságod, nem hogy szekérrel jöhetnének ki azon az úton Erdélybe Moldvából, melyen [Dési] jött, de lóháton is nehezen jöhet és mehet ember el rajta.”⁴⁵⁸ Nagyobb szabású gazdasági ügyletről lehetett itt szó, mert már ötször is változott a vajda Moldvában, amikor a beszerceiek 1580-ban „egy Desy nevű István deák és egy nemes Illyés adósságaért”⁴⁵⁹ még mindig háborgatták és letartóztatták a moldvai árus embereket. Végül is Báthory Kristóf erdélyi vajda 1580. február 24-i levelében megtiltotta Besztercének, hogy ezzel az eljárással akadályozzák a két ország közötti kereskedelmet.⁴⁶⁰

Nem ismeretesek olyan adatok, amelyek azt bizonyítanák, hogy hazajövetele után Dési István az erdélyi fejedelmi kancelláriában vagy máshol közszolgálatot végzett volna. A fentiek inkább azt valószínűsítik, hogy a gazdasági életben, esetleg városa ügyeinek intézésében vett részt. 1591. május 22-én Báthory Zsigmond fejedelem már a magvaszakadt néhai Moldvay, másként Deesy István deák Dési István levő nemesi udvarházát és ottani szőlejét Köblösi Theke Ferencnek adományozta.⁴⁶¹ Lehetséges azonban, hogy rokonai között voltak, akik követhették példáját, hogy írástudásukkal teremtsék meg létalapjukat. Ismerünk ugyanis egy Dési Istvánt, aki 1599 és 1610 között dolgozott a nagyobbik fejedelmi kancelláriában, 1611–1612-ben pedig a gyulafehérvári káptalani levéltár requisitora és emellett a fejedelmi udvar provisorja volt. Szintén ennek a családnak a tagja lehetett az a Dési István, akit a források 1641–1642-ben emlegetnek a nagyobbik kancellária íródeákjai sorában.⁴⁶²

Minden bizonnyal állítható, hogy a vajdai secretarius, akit 1572-ben úgy jellemeztek, hogy „egy szegény alávaló ember és diák, ki senkinek ártalmára nem lehet”⁴⁶³ írástudásával utódait visszavonhatatlanul értelmiségi pályára állította.

Dési István az Erdélyi Fejedelemség nagyobbik kancelláriájában kiformálódott hivatalnokként került át Moldvába és az Erdélyben kicsiszolt, bevált írásgyakorlatot vitte át magával. Igényes nyelvezet, szorosan fegyelmezett, következetesen betartott külalak jellemzik az általa kiállított iratokat. Ennek legjellegzetesebb ismérve a fentebb említett kancelláriai jegyzet, melyben önmagát is megnevezve vállalja a felelősséget a formák szabályosságáért. Nem lehetett fiatal ember, amikor elkerült az erdélyi fejedelmi kancelláriából, mert végig ragaszkodott a latin nyelv kizárólagosságához a hivatalos írásosságban. Az ő konzervativizmusán múlhatott, nem pedig az írást a kapcsolattartás gyakorlati eszközének tekintő vajda tilalma okozta, hogy Dési működése alatt a moldvai kancellária nem tért át a magyar nyelv használatára, noha Erdélyben közben ez lett az általános gyakorlat.

⁴⁵⁷ Uo.

⁴⁵⁸ Uo. 45–46.

⁴⁵⁹ Hurmuzaki XV/1. 679; Berger: *i. m.* III. 4759. sz.

⁴⁶⁰ Hurmuzaki XV/1. 677–678; Berger: *i. m.* III. 4759. sz.

⁴⁶¹ MOL, a Gyulafehérvári Káptalan Levéltára, Liber Regius 1591. f. 248r.

⁴⁶² Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata. 1540–1690.* Bp. 1980. 190.

⁴⁶³ Szalay: *i. m.* 46.

Ha nem ez lett volna a tényleges helyzet és a vajda ragaszkodott volna a korábbi gyakorlathoz, akkor nem engedett volna egyidejűleg széles teret a német nyelvű levelezésnek az erdélyi városokkal való kapcsolatokban.⁴⁶⁴ Hasonlóképpen erdélyi kancelláriai reminiscenciának minősíthető Désinek az a gyakorlata is, hogy bár általában a hónap és a nap megnevezésével keltez, olykor a római naptár szerint is datál.⁴⁶⁵

Dési István secretarius esetében tetten érhető volt a moldvai vajdai és az erdélyi fejedelmi kancellária személyzete és írásgyakorlata közötti összefüggés. Itt nem egyedi esetről, hanem sok évtizedes természetes gyakorlatról volt szó. Ezt bizonyítja Petru Șchiopul havasalföldi vajdának 1584. január 23-án Kovacsóczy Farkas erdélyi kancellárhoz intézett levele, melyben latinul és magyarul tudó, jól képzett írástudót kér tőle kancelláriája számára.⁴⁶⁶ A gyakorlat tehát a régi, csak a követelmények változtak nagyot Dési István Moldvába kerülése óta, mert közben már a magyar lett az írásos érintkezésben a domináns nyelv. A korábbi idők vajdai secretariusainak, latin és magyar íródeákjainak magas íráskultúrája, képzettsége, az eddig megismert életpályák tanulsága szerint arra figyelmeztet, hogy a kutatóknak – legalábbis a XVII. század közepe előtt – szórványadatok esetében ajánlatos az erdélyi központi kormányzat alkalmazottjai között keresni a kiindulópontokat. Még akkor is, ha ezen a területen szintén a kezdet kezdetén áll az Erdélyi Fejedelemség archontológiájának összeállítása.

⁴⁶⁴ Hurmuzaki XV/1. 597–598.

⁴⁶⁵ Uo.

⁴⁶⁶ TTár 1892. 694.

Jakó Zsigmond

Újabb adatok a váradi levéltárak XVII–XVIII. századi történetéhez

Bár Várad várának 1660. évi ostroma során a hiteleshelyi levéltárat nem érte károsodás, a város török kézre kerülésével, talán már a szabad rablás idején minden megsemmisült, ami a középkori írásbeliségnek ebben a nagy tekintélyű központjában századok alatt felhalmozódott. A város visszafoglalása (1692) után az iratvédelem területén is mindent újra kellett kezdeni. Egy évszázad leforgása után pedig már álltak azok az új művelődési intézmények, amelyeknek a második világháború végéig csodájára jártak a kortársak. Ennek a szinte hihetetlen fejlődésnek az állomásait azonban mindmáig éppen olyan sűrű homály fedi, mint a törökkori teljes pusztulását. A részletek tisztázását nehezíti, sőt szinte lehetetlenné teszi a nemzetközi együttműködés hiánya, illetve a jelenlegi áldatlan levéltári helyzet Váradon. A felmerülő kérdésekre ugyanis a válaszokat részint Bihar vármegye, részint pedig a váradi római katolikus püspökség és székeskáptalan, illetve a gróf Csáky család szepesmindszenti levéltárából lehetne remélni. Az előbbi azonban Debrecenben lévén, számunkra nehezebben elérhető. A két egyházi levéltár ugyan Váradon található állami kezelésben, de mindmáig olyan siralmas állapotban, hogy évtizedek óta a rendezetlenség miatt jószerével kutathatatlan. A Csáky levéltár pedig a háború idején Szepesmindszentről a bécsi Staatsarchivba került át. Ott persze kutatható ugyan, de ennek számunkra alig leküzdhető akadályai vannak.

Ebben a helyzetben különös jelentősége lehet annak a cím és keltezés nélküli elenchnusnak, amelyet Emődi András könyvtáros nemrégén talált meg a székeskáptalani könyvtár, valamint a püspöki és a szemináriumi bibliotéka maradványaiból alakított egyházmegyei könyvtár kéziratai között. Az ívrét méretű, 110 beírt lapot és az A–F betűkkel jelzett hat fasciculus regesztái között a későbbi gyarapodás bejegyzésére szánt kb. ugyanennyi tiszta lapot számláló, bekötött kézirat ugyanis a maga 905 tételével a török uralom után újrászerveződő váradi püspökség és káptalan még osztatlan birtokjogi iratanyagáról tájékoztató, jelenleg ismert legrégibb kimutatás.⁴⁶⁷ Keletkezése az 1730 utáni évekre tehető azon az alapon, hogy ennél későbbi iratok csak utólagos bejegyzésként fordulnak elő benne. Feltevésünk szerint ez a jegyzék azt a levéltári rendet őrizte meg, amelyet László Pál kanonok alakított ki 1726–1729 között, feltehetőleg Csáky Imre bíboros püspök (1702–1732) utasítására.

⁴⁶⁷ Az elenchus a Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegye könyvtárának kéziratrárában található 1. sz. alatt. Az alábbi latin nyelvű idézetek mind ebből valók. Az A–F betűk a fasciculust, a sorszám az abban olvasható regeszta helyét jelöli.

László Pál kanonokról eddig csak az volt ismeretes, hogy püspöke 1712-ben a szilágysomlyói plébániáról rendelte be Váradra a román lakosság vallási uniójának szorgalmazására az egyházmegye területén.⁴⁶⁸ Most azonban arra is fény derült, hogy László kanonok emellett a levéltárral és a könyvtárral kapcsolatos teendőket is feladatul kapta. Mert bizonyára az ő munkájának tekintendő az a leltár is, mely 1724-ben készült a váradi egyház könyveiről és a zavaros időkben másokra bízott egyéb értékeiről.⁴⁶⁹ E kanonok levéltároskodásáról már a püspökség egyik XVIII. századi monográfusa, Kereszturi József is tudott, mert feljegyezte, hogy Bihar vármegye, nem lévén még saját levéltára, 1726-ban iratai őrzését László Pálra bízta, aki ezeknek a káptalani archívum várbeli helyiségeiben szorított helyet.⁴⁷⁰

Ez a várbeli káptalani levéltár a vár kapubástyái között I. Rákóczi György által építtetett „szép torony” földszintjén lévő, különösen erősre boltozott két helyiséggel azonosítható, amelyek „conservatoriumul, levéltartó házul” szolgáltak, és ahová a fejedelem „az káptalansághoz való leveleket” tétette.⁴⁷¹ Ugyancsak ide raktározhatta el az egyház, már a kurucok ostroma idején, a féltett értékei között, a levéltári anyagát és folyamatosan itt tartotta később is.⁴⁷² Szintén Kereszturitől tudható, hogy László kanonok rendezte is az őrizetére bízott iratokat. Minthogy a földesúri jogai érvényesítésére törekvő váradi egyház és a császári várőrség parancsnokai közötti feszültség kizárta a várban való terjeszkedést, ez a két helyiség inkább csak raktáraknak tekinthető. László Pál ezen úgy próbált segíteni, hogy az újabb iratokat külön választotta és levitte a városban levő káptalani levéltárba és csak a régieket hagyta a várban.

Miután László Pál 1729-ben elhunyt,⁴⁷³ az egyházi levéltárak a városban fejlődtek tovább és a várbeli iratokról hosszú időre elterelődött a figyelem. Jellemző, hogy Gánóczy Antal, a püspökség első monográfusa 1776-ban megjelent kétkötetes munkájában nem használta fel ezeket az iratokat és feltehetőleg nem is tudott a létezésükről.⁴⁷⁴ Ez a helyzet bizonyos mértékben 1790-ig eltarthatott, amikor a püspöki és káptalani magánlevéltárak végleges

⁴⁶⁸ Bunyitay Vince: *Bihar vármegye oláhjai s a vallási unió*. Bp. 1892. 37–38. (Értekezések a történelmi tudományok köréből, XV/6.)

⁴⁶⁹ *Inventatio librorum ecclesiae et aliarum rerum aliis commodatorum*. A. 74. sz.

⁴⁷⁰ *Eodem anno comitatus Bihariensis, archivo proprio destitutus, actorum suorum conservationem Paulo László, cathedralis ecclesiae hujatis canonico concredidit, qui ea in vetera et nova dispescens, ista in civitate, illa in arcensi capitulari conservatorio cum actis capitularibus conservasse, traditur. Kereszturi, Josephus Aloysius: Compendiaria descriptio foundationis ac vicissitudinum episcopatus et capituli M. Varadiensis*. II. Magno Varadini 1806. 118.

⁴⁷¹ Szalárdi János: *Síralmas magyar krónikája*. Bp. 1980. 297–298.

⁴⁷² *Inventatio originalis rerum et cistarum in arce Varad tempore disturbiorum existentium*. F. 221. sz.; *Inventatio rerum ecclesiae Varadiensis in arce repositarum*. A. 73. sz.

⁴⁷³ Kereszturi: *i. m.* II. 359.

⁴⁷⁴ Gánóczy, Antonius: *Episcopi Varadinenses*. I–II. Viennae Austriae 1776.

kialakítása során a várbeli iratok zömét is besorolták az új rendszerezésekbe. Amikor Kereszturi 1788 után elkezdte váradi kutatásait, az iratoknak az egyház által érdekteleneknek minősített bizonyos része még a várbeli levéltárban volt, de már a katonai hatóságok felügyelete alatt, amíg ezek át nem adták a maradékot is a városi levéltárnak.⁴⁷⁵

A várbeli biztonságos őrzés elsősorban a hiteleshelyi levéltárat illette meg, de a kuruc háború alatt a várba került és hosszú időn át ott maradt osztatlanul az egyházi jogvédelem teljes iratanyaga is. Tehát az is, amiről a szóban forgó elenchus tájékoztat. Ez azzal bizonyítható, hogy Kereszturi az elenchusban szereplő néhány iratot a várbeli levéltárból közölt.⁴⁷⁶ Bihar vármegye is azon az alapon bízhatta László Pálra saját iratai őrzését, hogy ő volt a várban őrzött archivum regnicolare gondviselője.⁴⁷⁷ Hogy ez a szokatlan megoldás meddig tartott, még tisztázásra vár. Jelenleg csak az állítható bizonyosan, hogy László kanonok halála után Vizi Dávid lett a várbeli levéltár őre, nála állottak a kulcsok és a megye 1729-ben 10 Ft-tal honorálta Vizi fáradságát.⁴⁷⁸ Minthogy Bihar vármegye csak 1738-tól kezdődően rendelkezett székházzal és az egy kétszobás lakás volt, melynek keskeny kamarácskájában, még 1771-ben is, a folyó ügyintézés iratait a padlón csomókba felhalmozva őrizték, nem elképzelhetetlen, hogy a közgyűlési jegyzőkönyveket és más féltettebb irományokat, egészen Viser 1777-ben kezdett rendezéséig, a hiteleshelyi levéltárnak a várban lévő raktárában tartották.⁴⁷⁹

A vizsgálódásaink során felmerült kérdések teljes tisztázásához azonban további adatokra, ehhez pedig újabb levéltári kutatásokra lenne szükség. Mindenekelőtt László Pálnak a hiteleshelyi levéltár újjászervezésében játszott szerepére és Bihar vármegye iratainak ottani elhelyezésére vonatkozóan. Ezekkel kapcsolatosan Csáky Imre püspöknek a szepesmindszenti családi levéltárban őrzött irathagyatékából várhatók új információk. A püspökhöz intézett 3309 missilis levél között bizonyosan szép számmal remélhetők László kanonoktól írottak és olyanok is, amelyekben nemcsak a románok vallási uniójáról tájékoztatja pártfogóját, hanem beszámol könyvtári és levéltári feladatainak teljesítéséről is.⁴⁸⁰

Annyi már az eddigiekből is kiderült, hogy Bihar vármegye XVIII. századi levéltárügye korántsem a megszokott fejlődés útját járta és a Viser rendezése előtti évtizedek még meglepő adatokkal szolgálhatnak az iratvédelem helyzetéről. Bár Csáky püspök és László kanonok levelezése a megyei levél-

⁴⁷⁵ Tam isthoc, quam reliqua literaria instrumenta hoc in opuscolo ex arcensi archivo desumpta occurrentia P. D. Joannes Wilhelmus Führer inclitae legionis Devincianae Pro-Centurio ac rationum magister eo ipso tempore, quo me ad scribendum accinxi, suppeditavit, quod grati animi contestandi ergo manifestatum esto: serius namque eadem in archivum civitatis exhibita fuere. Kereszturi: *i. m.* I. 178.

⁴⁷⁶ Pl. A. 100. sz. Kereszturi: *i. m.* I. 136–137.

⁴⁷⁷ Hajdú-Bihar megyei Levéltár, Debrecen. Bihar vm. lt, Prot. tomus V. 573.

⁴⁷⁸ Uo. Prot. tomus VI. 327, 349.

⁴⁷⁹ Föglein Antal: A vármegyei levéltárak első állandó őrzőhelye. LK XX–XXIII(1942–1945). 208.

⁴⁸⁰ Fügedi Erik: A Csáky család szepesmindszenti levéltára. LK L(1979). 98.

tárügy kezdetei felől is tartogathat meglepetéseket, halaszthatatlannak látszik Bihar vármegye levéltárának módszeres átvizsgálása. Minthogy a megyei levéltár a második világháború alatt erősen károsodott, a Helytartótanács és a Magyar Kancellária levéltárára is kiterjesztendőnek látszik a kutatás. Ezekről nemcsak a kezdeteknek, hanem Viser munkájának pontosabb feltárása, rendezési elképzeléseinek részletezése is várható.⁴⁸¹ Ebben a vonatkozásban talán Teleki Sámuel (1739–1822) levelezésének átvizsgálása szintén érdemesnek ígérkezik, mert a kancellár a váradi kerület királyi biztosaként hivatali főnöke és támogatója volt Viser Lipótnak.

Bár a fentebbi levéltárak mindegyike külföldön található, tanulmányozásuknak nincsenek olyan adminisztratív akadályai, mint amilyenek a levéltártörténeti vizsgálódásokat a Váradon őrzött levéltárakban lehetetlenné teszik. A püspöki uradalmi levéltárnak valóban csak maradványai és azok is rendezetlen állapotban kerültek állami őrizetbe. A káptalani és az egyházmegyei iratokat azonban segédleteikkel, bolygatatlan rendben vette át az állami iratvédelem, mégsem tudja évtizedek múltán sem kiszolgálni a kutatást. Így tehát annak gyors tisztázása sem remélhető, hogy a legrégebbi elenchus anyagát a XVIII. század folyamán mikor és milyen elvek szerint osztották szét és sorolták be a székeskáptalan és a püspöki meg az egyházmegyei levéltárakba.

Egyelőre tehát be kell érni az említett elenchus elemzéséből nyerhető tanulságokkal. A török kiűzése utáni korszak egyházi levéltárainak legrégebbi iratait az ismét Váradon lakó első püspök, Benkovich Ágoston (1681–1702) céltudatos tervszerűséggel gyűjtötte össze, részben még a város visszafoglalását megelőzően. Az elenchusból az is kiderül, hogy a királyi Magyarországra emigrálni kényszerült váradi főpapok püspöksége a XVI–XVII. században sem volt olyan pusztán cím, mint sok más hódoltsági társuké. Szinte mindegyikük a váradi püspöki címhez elnyerte lakóhelyül a szepesi vagy a jászói prépostságot és azok javadalmait. De ezeken kívül a királyi és az erdélyi országrész, valamint a török hódoltság határterületén – amint majd látni fogjuk – a váradi püspökök több korábbi falujára vonatkozó földesúri jogait az erdélyi fejedelmek és a törökök is elismerték. A címzetes váradi püspököknek ezen birtokigényei Bethlen Gábor és I. Rákóczi György idején állandóan szerepeltek a királyság és a fejedelemség közötti területi rendezésekkel kapcsolatos diplomáciai tárgyalásokon, így Nagykárolyban 1619-ben és 1629-ben, vagy az eperjesi egyezségben 1633-ban.⁴⁸² Ez pedig azzal a következménnyel járt, hogy az emigrációban élő váradi püspökök környezetében egyre több irat gyűlt össze és ezekből hovatovább szerény méretű új püspöki levéltár kezdett képződni.

⁴⁸¹ Jakó Zsigmond: Viser Lipót értekezése a megyei levéltárak lajstromozásáról 1785-ből. LK XXVIII(1958). 151–155.

⁴⁸² C. 6, 9, 34, 43, 55, 62, 65, 91. sz. Vö. Lukinich Imre: *Erdély területi változásai*. Bp. 1918. 240, 256, 292.

De arra is van adat, hogy a Váradról való menekülés idején a püspöki vagy káptalani levéltárakból a távozók néhány fontosnak vélt iratot is magukkal vittek és ezek végül az említett ideiglenes püspöki központokban formálódó új iratgyűjteményekben kötöttek ki. Így kerülhetett a jászói konvent levéltárába a váradi káptalan XIV. századi és 1508. évi statútumának oklevélszövegeket és birtokösszeírást is tartalmazó kézírata, melyekről 1699-ben onnan szereztek be másolatot.⁴⁸³ De ez a két „könyv” ott volt már 1615-ben is, amint ez egy oklevélből kitűnik.⁴⁸⁴ Nemcsak Jászáron, hanem a szepesi káptalan levéltárában is voltak Váradról hozott oklevelek. Ezeknek a jegyzékét is 1699-ben szerezte be Benkovich püspök.⁴⁸⁵ A fentebb említett 1615. évi oklevél azt is elárulja, hogy ezeket az iratokat az ott élt és név szerint felsorolt váradi püspökök hagyták letétként Jászáron és a szepesi hiteleshelyen megőrzés végett.⁴⁸⁶

Benkovich püspök azonban nem érte be azzal, hogy részint eredetiben, részint hiteles másolatban Váradra vigye a száműzetésben összegyűlt iratokat, hanem mindent elkövetett, hogy a püspökség és a káptalan kiterjedt uradalmi visszaszerzésére felhasználható birtokjogi iratokat szerezzen a Váradon 1660-ban megsemmisült hiteleshelyi levéltár pótlására. Élete végén, 1702-ben, megkísérelte eredetiben visszaszerezni a szepesi káptalannak őrzésre átadott váradi iratokat, de ez csak utódjának, a Szepességben nagybirtokos Csáky Imrének sikerült 1703-ban.⁴⁸⁷ Benkovich magához a császárhoz folyamodott, hogy megszerezhesse a váradi káptalannak az erdélyi hiteleshelyek levéltáraiba került iratait.⁴⁸⁸ Ez az akció még egy évtized múlva is folytatódott. A váradiak csak 1712-ben kaptak jegyzéket a kolozsmonostori levéltárban található őket érdeklő oklevelekről.⁴⁸⁹ Ennek alapján figyelhetett fel valaki (talán éppen László Pál) a váradi székesegyház kincstárának 1557.

⁴⁸³ Extractus quidam regesti constitutionum et proventuum ecclesiae Varadiensis ex conventu Jaszoviensi in paribus prout inscribitur de quartis. F. 342. sz.; Statuta antiqua capituli Varadiensis sub authenticatione. Et nova statuta, 1508. F. 412. sz.

⁴⁸⁴ „... in quodam libello seu regesto constitutionum ac proventuum et reddituum bonorum ecclesiae Varadiensis...” Bunyitay Vince: *A váradi káptalan legrégebbi statútumai*. Nagyvárad 1886. XXI–XXIII.

⁴⁸⁵ Aliquod par catalogi litterarum ecclesiae Varadiensis ex capitulo Scepusiensi allatum. F. 343. sz.

⁴⁸⁶ „...litteras ac litteraria instrumenta praefatorum quondam reverendissimorum dominorum episcoporum praenotatae ecclesiae Varadiensis hic in isto conventu nostro relicta...” Bunyitay: *i. m.* XXIII.

⁴⁸⁷ Copia mandati requisitorii ad capitulum Scepusiensem de extradatone originalium litterarum capituli Varadiensis. F. 89. sz.; Catalogus litterarum capituli Varadiensis in archivo capituli Scepusiensis. F. 168. sz.; Copia mandati ad capitulum Scepusiense de litteris extradandis ad ecclesiam Varadiensem pertinentibus. F. 179. sz.

⁴⁸⁸ Memoriale episcopi Benkovics ad Suam Maiestatem pro extradatone litterarum capitularium ex locis authenticis Transylvanicis. C. 48. sz.

⁴⁸⁹ Registratio litterarum in conservatorio conventus monasterii beatae Mariae virginis in Transylvania facta. C. 114. sz.

évi leltárára, szerezte be 1725-ben annak másolatát a konventi levéltárból.⁴⁹⁰ De kerestették birtokleveleiket a Rákóczi családnak a kamarai levéltárba beszállított elkobzott iratai között is.⁴⁹¹ Bakó János prépost, miután a pozsonyi káptalannál 1700-ban sikertelenül próbálkozott, 1702-ben azt is megkísérelte, hogy eredetiben szerezze meg az esztergomi érsekség levéltárából I. Lajos királynak váradi vonatkozású adománylevelét.⁴⁹² Ezt az éveken át húzódó ügyet végül is 1710-ben a történész Hevenyessy Gábor zárta le azzal a határozott közléssel, hogy a levéltár eredetét nem ad ki, hanem csak másolatot.⁴⁹³

Benkovich püspök azonban ettől eltérő levéltári elveket vallott. Amikor a leleszi prépostságot felcserélte a püspöki székkal (1681) és 1699-ben átköltözött Váradra, a leleszi hiteleshelyi levéltárból magával hozott több olyan középkori oklevelet, amelyeket püspöksége birtokjogainak érvényesítésében hasznosíthatónak vélt.⁴⁹⁴ Bizonyára László Pál kanonok ügybuzgalmának tulajdonítható, hogy az elpusztult vagy szétszóródott váradi régi káptalani levéltár pótlására tett erőfeszítések még 1726 táján is folytatódtak. Ekkor temesvári rácok hitegetésére még arra is áldoztak, hogy Várad elfoglalásakor állítólag török földre hurcolt iratokat szerezzenek vissza.⁴⁹⁵ Az elenchusban ugyan semmi nyoma sincs annak, hogy e komolytalannak tűnő akciónak valami eredménye is lett volna, de annak beszédes bizonyossága, hogy a váradi káptalan, az újrakezdés nehéz körülményei között is, mekkora fontosságot tulajdonított elpusztult levéltára újjászervezésének. Akkori erőfeszítéseivel olyan példát mutatott fel, amiből a mai hivatásos levéltárvédelem is okulhat.

A fentebbi módon összegyűjtött, nagyon különböző eredetű és tárgyú iratoknak azonban 1730 körül még alig volt valami levéltári rendjük. Az A–F betűvel jelzett hat fasciculus csak nagy vonalakban jelentett tárgy szerinti

⁴⁹⁰ Transumptum inventarii ecclesiae Varadiensis 1557 ex conventu Kolos Monostor. C. 19. sz.

⁴⁹¹ Specificatio litteralium instrumentorum capituli Varadiensis inter acta Rakocziana apud Cameram. F. 87. sz.

⁴⁹² Missilis Martini Keortvely capitulo Varadiensi, in quibus scribit nullas litteras Ludovici et Caroli regum Hungariae pro ecclesia Varadiensi in archivo archiepiscopali vel capitulo Posoniensi deprehendi. F. 190. sz.; Minutae Joannis Bako praepositi Varadiensis ad cardinalem de Saxonia de litteris donationalibus Ludovici I-mi ad capitulum Varadiense spectantibus ex archivo archiepiscopali extradandis. F. 109. sz.

⁴⁹³ Missilis Gabrielis Hevenyessy S. J. ad capitulum Varadiense in quibus scribit originales litteras capituli Varadiensis ex archivo suo archiepiscopum extradare nolle, sed bene in transumpto. F. 204. sz.

⁴⁹⁴ Pl. B. 82–84. sz.; C. 107. sz.; F. 348–350, 352–356, 386, 388–389. sz.; Vö. Bunyitay Vince: *A váradi püspökség története*. Debrecen 1935. IV. 144–193.

⁴⁹⁵ Paria obligatoriarum quorundam Temesvariensium Rascianorum de procurandis ex Turcia litteris originalibus capituli Varadiensis eiusdem bona concernentibus. F. 187. sz.; Obligatoria originalia Rascianorum Temesvariensium dominis canonicis Varadiensibus Paulo Nevery et Joanni Navay de litteris capituli Varadiensis ex Turcia procurandis et ipsis assignandis data. F. 191. sz.

csoportosítást. Valójában majd mindegyik egységben található több olyan irat is, amelyeknek más fasciculusban szintén helye lehetne. A rendezés kezdetleges fokáról árulkodik az is, hogy az iratok csoportonként újrakezdődő sorszámozása teljesen ötletszerű, nem követi az időrendet. Mivel a sorszámozás bizonyos számokon átugrik, azok regesztáját az elenchus nem tartalmazza⁴⁹⁶, bizonyosra vehető, hogy ez a jegyzék egy korábbi számbavételről készült másolat. Úgy vélem, hogy ez az iratanyag a Kereszturi által Benkovich-féle irományoknak nevezett levéltárrésszel azonosítható. Ez az anyag a XVIII. századi rendezések során a várbeli levéltárból kiemelve, 1759 körül legnagyobb részben a püspöki levéltárban találta meg a végleges helyét.⁴⁹⁷

Az A-val jelzett és *Ad ecclesiam Varadiensem pertinentes* címet viselő első fasciculus 119 irata Benkovich püspök és egyes kanonokok, különösképpen Bakó János prépost, valamint Farkas István kanonok jelentős összegű pénzügyeire vonatkoznak. Benkovich adósaik között, a korszak más előkelői mellett, II. Rákóczi Ferenc az 1697–1707 közötti időből 8400 Ft-nyi, Károlyi Sándor pedig 2500 Ft-nyi kölcsönrel szerepel.

A B-vel jelzett és *Ad episcopatum Varadiensem pertinentes* című második fasciculus 97 irata főként a XVII. századi püspöki birtokokra, köztük a belényesi uradalomra, valamint a tizedjövödelmekre vonatkozik. Belőlük derül fény a számkivetés idején keletkezett új levéltár létrejöttének menetére. Közülük az egyik irat éppen a Benkovich püspök által a levéltárba beszolgáltatott iratokról szól.⁴⁹⁸

A C-vel jelölt harmadik fasciculus az *Ad episcopatum et capitulum Varadiensem pertinentes* címet viseli és 130 iratot foglal magába. Ezek többsége a XVII. századból való és Püspökladány, Udvari, Nagy- és Kistrábé, Turpásztó, Füred, Lőrinczi, Kerepes, Szada és Vörösegyház falvak folyamatos birtoklását, különféle tizedjövödelmeket bizonyító és az ezekkel kapcsolatos államközi megállapodásokat tartalmazza. Ezek közé volt belekeverve a székesegyházi kincstár 1557. évi említett leltára, mielőtt innen átkerült volna a káptalan magánlevéltárába fasciculus XIII, nr. 5. jelzet alá.⁴⁹⁹

A D-vel és E-vel jelzett *Capituli Varadiensis* című negyedik és ötödik fasciculus a legegységesebb tartalmú, mert az előbbi 28 irata a Borsod megyei Aszaló, az utóbbi 81 irománya pedig Lőrinczi, Kerepes, Szada és Vörösegyháza birtokokra (Pest és Nógrád vm.) vonatkozik.

Az elenchus-kéziratnak hozzávetőlegesen a felét teszi ki az F-fel jelzett, *Capituli Varadiensis bonorum circa Varadinum* címet viselő hatodik fasciculusa. Ennek 440 iratot számláló anyaga a székeskáptalannak Csáky

⁴⁹⁶ PI az F. jelzésű fasciculusban a számozás 77-ről 79-re, majd erről 82-re, 85-ről 87-re ugrik.

⁴⁹⁷ Kereszturi: *i. m.* I. 113, 124; II. 14, 91, 100, 150: in litteris Benkovichianis in archivo episcopali existentibus; acta Benkovichiana in archivo episcopalis consistorii formában utal ezekre az iratokra.

⁴⁹⁸ Testimoniales sine sigillo capituli Varadiensis de episcopalibus litteris per episcopum Benkovich in archivum repositis. B. 19. sz.

⁴⁹⁹ C. 19. sz.

Imre püspökkel, Várad városával, a váradi vár császári parancsnokaival közös ügyeinek rendezésére vonatkozik. Emellett Hegyközpályi, Gáborján, Gálospetri, Paptamási, Bojt, Harsány, Körösszeg, Mikepércs, Pusztajlak és Görbed birtok visszaszerzésével, dézsmájával és quartájával kapcsolatos ügyek találhatók benne nagyobb számmal. Úgy véljük, hogy a káptalan magánlevéltárának későbbi kialakításakor a XVIII. század első három évtizedére vonatkozóan ezek az iratok alkották az alapanyagot. Ezeken kívül azonban találhatók benne olyan általánosabb történeti értékű iratok is, mint a váradi káptalan 1556. évi megszüntetéséről Gyulafehérvárról beszerzett forrás, illetve a Szent László király ereklyéjével kapcsolatos esztergomi adatok.⁵⁰⁰ Olyan adatok tehát, amelyekről 42 esztendő óta az sem tudható bizonyosan, hogy elpusztulásuk vagy pedig a levéltár rendezetlensége miatt nem juthatnak hozzájuk a kutatók.

E sorok írója 1958-ban felhívta országunk levéltárosainak figyelmét azokra a sajátos feladatokra, amelyekkel a régi, történeti iratanyag rendezői Erdélyben szembetalálják magukat a háború és az erőszakos társadalmi beavatkozások, államosítások nyomán végbement levéltárrombolások jóvátétele során.⁵⁰¹ Rámutatott arra, hogy Erdélyben a világi, egyházi szervezetek, sőt családok iratkezelése, rendszerezése, őrzése a XVI. század közepétől fogva bizonyos szabályok, előírások szerint történt. Ezek ismerete és tiszteletben tartása nélkülözhetetlen ahhoz, hogy az újrendezés eredményes és a tudományos kutatás mai igényeinek megfelelő lehessen. Vázolta azt is, hogy a több évszázados erdélyi intézmények fejlődési szakaszainak ismerete szintén feltétele annak, hogy működésük iratanyaga a létrejöttük időszakának megfelelő levéltári rendszerbe kerüljenek vissza, hogy így az egykorú segédletek a jövőben is rendelkezésére állhassanak a tudományos kutatásnak. Hangsúlyozta a levéltárosok intézménytörténeti kutatásának szorgalmazását, az erdélyi historiában való kellő jártasság megszerzését, de fel is ajánlotta a levéltárosoknak a hivatásos történészek közreműködését ezekben a honi história által elhanyagolt stúdiumokban.

E tanulmány megjelenése óta majdnem fél évszázad telt el. Így ma már világosan megállapítható, hogy országunk levéltárosai nem szívelelték meg az abban foglaltakat. Ez meg is látszik a történelmi levéltári anyagot őrző erdélyi levéltárakban napjainkra kialakult helyzeten. Ma már oda jutottunk, hogy a szakszemélyzet többsége nem rendelkezik az általa őrzött iratok elolvasásához és megértéséhez szükséges elemi ismeretekkel sem. Ilyen körülmé-

⁵⁰⁰ Testimonium authenticum de capitulo Albensi super spoliatione capituli Varadiensis, 1566. F. 404. sz.; Protestationis coram archicapitulo Strigoniensi testimonialis super litteris authenticis de sacra reliquia S. Ladislai a capitulo Jaurino elargitis; Authenticae de S. Regis Ladislai; Recognitio de S. reliquia S. Regis Ladislai. F 431–433. sz.

⁵⁰¹ Jakó, Sigismund: Instrucțiuni arhivistice ale oficiilor din Transilvania. Problema reorganizării arhivelor vechi din Transilvania, 1575–1841. *Revista Arhivelor* 1958. nr. 1. 34–81.

nyek között levéltár- vagy intézménytörténeti kutatásokról beszélni is nevetéses lenne, de komolyabb rendezésekre sem lehet gondolni. Önmagában is hihetetlennek tűnne, ha nem lenne keserves valóság, hogy egy 1962-ben rendezett állapotban átvett anyagban, mint amilyen akkor a váradi római katolikus székeskáptalan levéltára volt, több évtizedes állami kezelés (rendezés?) után azt se lehessen megállapítani, hogy a keresett iratot miért nem tudják a kutatóknak előadni.⁵⁰² És ez a helyzet egy olyan levéltárban van, amelyiket XVIII. századi levéltárkultúránk bizonyítéka gyanánt idegenforgalmi látványosságként kellene mutogatni eredeti őrzőhelyén, és amelyik az ország agrártörténete számára egyedülálló forrás egységeket őriz (vagy őrzött).

E tapasztalatok ellenére ezzel a mostani közleménnyel annak a változatlanul szilárd meggyőződésnek kívántam hangot adni, hogy egy ország levéltárügye nem egyedül az adminisztráció ügye. Az ország tudományossága a maga egészében, de a történetírás különösképpen is, az öncsonkítás veszedelme nélkül nem tanúsíthat közömbös érdektelenséget abban a tekintetben, hogy mi történik (vagy nem történik) kulturális örökségünk őrzésének kérdéseiben. Ebben a tekintetben – levéltárosaink mellett – mi historikusok is személy szerint felelősök vagyunk és leszünk az utódok előtt is. Az Európai Unió küszöbén állva érdemes elgondolkoznunk, hogy mi lehet a következménye annak az ország tudományosságára vonatkozóan, ha a tudomány emberei sem emelik fel szavukat a lemaradás veszélye ellen.

⁵⁰² *A nagyváradi egyházmegye történelmi sematizmusa – Schematismus historicus diocesis Magnovaradiensis Latinorum*. Nagyvárad 2003. 78.

János Mihály

A sepsikőröspataki Szentháromság-templom falfestményei

1. Adatok a templom történetéhez

Sepsikőröspatak falu Sepsiszentgyörgytől északra, 6,5 km távolságra, a Nagypatak völgyében fekszik. A falu első okleveles említésével, mint számos, más székelőföldi település esetében, az 1332 és 1337 között rögzített ún. pápai tizedjegyzékben találkozunk: 1332-ben István nevű papja fizette a tizedet,⁵⁰³ majd ugyancsak ezt a papot említik 1334-ben *Kevruspotokon*.⁵⁰⁴ („Stephanus sacerdos de Kemuspotok solvit V. banales antiquos”, illetve „Stephanus sacerdos de Kevruspotok solvit IIII banales antiquos.”) A pap nevének említése és a tizedfizetés ténye alapján természetesen korabeli templom létét is feltételezi a történetírás.

A XIV. század végén Kőröspataki János papról tesz említést egy 1382-ben, „Longo Campo”-ban, a mai Câmpulungban kelt oklevél, aki Szabó Károly szerint: „... gyaníthatólag a kőröspataki Kálnoky családból való volt”.⁵⁰⁵ (Óvatosabban, talán feltételezhetjük azt is, hogy ő volt akkor a kőröspataki pap!?)

A középkori templomot Mária mennybemenetele tiszteletére emelték. Erre az 1781-ben, a templom boltozatán és oldalfalain napfényre került falfestmények alapján következtetett Kovács Simon, 213 év után az első kőröspataki plébános: „Posteaquam Templum hoc Kőröspatakinense a Progenitoribus nostris Catholicis olim edificatum, et in Honorem Assumptae Divo Virginis (ut prognosticare licet ex imaginibus, parieti, et laquearibus hodie dum visibiliter ad pictis) dedicatum...”,⁵⁰⁶ megpróbálva érvelni ily módon az unitáriusokkal szemben, akik 1568-tól a középkori templom gazdái voltak és hagyományaik szerint unitárius őseik építették az Isten házát Kőröspatakon.

⁵⁰³ *Monumenta Vaticana Historiam Regni Hungariae Illustrantia*. (A továbbiakban MonVat.) S. I. Tom. 1. *Rationes Collectorum Pontificorum in Hungaria. Pápai tized-szedők számadásai 1281–1375*. Bp. 2000. 106.

⁵⁰⁴ *MonVat.* I. 1. 133.

⁵⁰⁵ SzOkl I. 78.

⁵⁰⁶ Sepsikőröspataki r. k. plébánia levéltára (A továbbiakban SkPlébLt) I./I. *Historia Ecclesiae, Domusque Parochialis Sepsi Kőröspatakinensis brevi Calamo adumbrata ab Adm. R. Simone Kovács Primo Ecclesiae hujus Rectore, et Parocho, inchoata Ao Salutis reparaatae 1781. Ecclesiae vero hujus restituto primo. In Prothocollum Episcopali Ordinationum quibus accedit ad finem Prothocollum Historia Templi, Domus que Parochialis Kőröspatakinensis Benigné Catholicis repositi...* 169.

A templom mai Szentháromság titulusa a XVIII. század végi újraszentesítés óta használatos.

Köröspatak középkori egyháztörténetére szolgálhat fontos adatként az a hagyomány, miszerint 1426-ban Kálnoky Máté és Péter, a várkastélyukhoz toldva, Szent László tiszteletére, kápolnát építettek, amelyben később, 1568-tól a római katolikus vallású hívők, Csíksomlyóról hívott ferences papok szolgálatával tisztelték az Istent, s bár 1715-ben a szentiváni plébánia filiájaként működött a köröspataki katolikus egyház, saját papjuk és templomuk 1781-ig továbbra sem volt.⁵⁰⁷

A XVII. század második felétől református és szombatos gyülekezetekről is említést tesznek a történeti adatok,⁵⁰⁸ így 1733-ban már két, református és unitárius templomról számolnak be az oklevelek, miközben a katolikusok továbbra is a Kálnokyak kápolnájába járnak: „Parochia habet quidem duas ecclesias, unam Helveticae confessioni addictis, alteram Arianis nunc deservientes, haec ultima olim ecclesia catholica nobis pluralitate catholicorum nunc capellam quondam domesticam frequentantium...”⁵⁰⁹

Az 1740-es évektől az unitáriusok – az Erdélyben folyó rekatolizáció következtében, de különösen a bécsi, udvari és guberniumi támogatás erélyével fellépő, katolikus gróf Kálnoky család nyomására – a templom használatát és fenntartását megosztották a falu megnövekedett katolikus lakosságával és ebben az időben „per pariter” járultak hozzá a templom és más épületek fenntartási költségeihez: „Ab anno circiter 1742 eddig az esztendeig per pariter templomunk cserepezésére, vakolására, fejtítésére, a körülötte való kőkerítésre, a benne való székekre, az haranglábra, a parochiákon levő mindenféle épületekre s kútra etc. költöttünk in tota summa 446 m. flor. és dr. 36. magunk tulajdon erszényünkből.”⁵¹⁰

1781. április 21-én, II. József császár – Erdélyben 1781 novemberében érvényre lépő – türelmi rendeletét megelőzve, a középkori templom újra a katolikusok birtokába jutott. A templom visszaszerzését gróf Kálnoky Antal siettetette, a Gubernium 1781. augusztus 14-én kelt rendelete pedig szentesítette.

Az unitáriusok új templom építésébe fogtak a Dióhegyen, amelynek első vizitációja 1789-ben történt. Az építkezéshez a megfelelő rendeletek értel-

⁵⁰⁷ SkPlébLt I./2. *Historia Domus* I. 6.

⁵⁰⁸ Pokoly József: *Az erdélyi református egyház története*. II. Bp. 1904. 275.

⁵⁰⁹ *Acta cassae parochorum. Egyházmegyék szerint besorolt iratok*. 7. füzet. Erdélyi, Váci és Veszprémi Egyházmegye 1733–1779. (A Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Csoportjának Forráskiadványai XVII. Bp. 1980.) 26.

⁵¹⁰ Az Erdélyi Unitárius Püspökség levéltára, *A sepsiköröspataki unitárius egyházközség története*. Kézirat é. n.

mében a katolikusoknak is hozzá kellett járulniuk.⁵¹¹ Az unitárius templom építését végül 1804-ben fejezték be.⁵¹²

A visszaszerzett középkori templomépületet Bálint Mihály plébános idejében, 1790 és 1810 között kezdték újraépíteni, ekkor emeltek új templomtornyot is (1793–95) a korábbi, fából készült harangláb helyett. Az 1823-i püspöki vizitáció jegyzőkönyve szerint az újonnan épített toronyban három harang volt. A hagyomány szerint a legnagyobb, 300 kilós harangot 1372-ben öntötték Budán, Kálnoky István hozta Kőröspatakra és Kálnoky Antal adományozta az egyháznak. A közepes, 1712-ben öntött harangot Kálnoky János 1787-ben helyeztette el a régi haranglábban, a harmadik harangot 1790-ben öntötték. Mindhárom harangot Batthyány Ignác püspök szentelte fel 1796-ban.⁵¹³ Az ekkor készült toronyépítményt 1837-ben földrengés tette szinte használhatatlanná, újraépítését csak 1868-ban fejezték be.⁵¹⁴ A Budán, 1372-ben öntött harang feliratát és évszámát Orbán Balázs olvasta helyesen: „De mind ezeknél érdekesebb a legnagyobbik, mintegy 3 mázsás hosszukás idomu harang, melynek felső karimáján e körirat olvasható: Meister Endres C (Cupfersmith vagy Civis) U (von vagy Urbis) Kron (Kronstadt) hat dise glock gossen. Oldalán igen szép öntetű növénydisz közzé befonva ez évszám: 1512...”⁵¹⁵ E ma is meglévő harangról legutóbb Benkő Elek írt részletesen.⁵¹⁶

A XVIII. század végén és a XIX. század első évtizedeiben a templom új liturgikus felszerelése volt az elsődleges feladat. Ekkor szereztek be egy 1781-ben készített orgonát, amelynek a hajó nyugati fala mentén karzatot emeltek. A szentélyhez csatlakozó sekrestyét is 1818 körül építhették újra. A sekrestyéből feljáratot képeztek ki az 1818-ban készült, festett fa szószékhez. 1818 és 1827 között a templombelső teljes átalakítása, a szentély és a hajó fiókos dongaboltozata is elkészülhetett.

1827-ben állították fel véglegesen a főoltárt, amelynek díszítését a szentkatolnai festő-asztalos Csűrös Mihályra bízták, és amelynek Szentháromságot ábrázoló oltárképét Bárányi János ajándékozta az egyháznak. Az oltárépítményt Szent Péter és Szent Pál szobrával gazdagították, ezeket később, 1896-ban Jézus és Mária szobrával helyettesítették. A Kálnoky csa-

⁵¹¹ *A sepsikőröspataki unitárius egyházközség története*. Az unitáriusok arról panaszkodnak, hogy a katolikusok, ígéretük ellenére, semmiben sem segítettek az új templom építésében.

⁵¹² Sepsikőröspataki unitárius egyházközség levéltára, *A kőröspataki unitaria egyh. Jegyzőkönyve*. II. 43.

⁵¹³ SkPlébLt II./8. *Decretum Parochiae Kőröspatakinensis*. 8.

⁵¹⁴ SkPlébLt I./2. *Historia Domus* I. 19.

⁵¹⁵ Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népművei szempontból*. III. Pest 1869. 50.

⁵¹⁶ Benkő Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelő medencéi*. Bp.–Kv. 2002. 336.

lád az oltárra Bécsben készítettet baldachint adományozott és számos liturgikus felszereléssel, öltözettel és könyvvvel látta el a templomot.⁵¹⁷

A XIX. század első felében, általában három-négyévenként egymást követő plébánosok nem kezdtek nagyobb munkálatokba, csak a szükséges javításokat végezték el. Nagyobb javítást a templomépületen 1837-ben végeztek, majd 1859 júniusában: „a sekrestyének nedvességtől összeveroskadt kőfalait, valamint a szószékben patakkőből készült dísztelen grádicsnak megromlott falait is lebontva téglából Binder Márton kőműves pallér által nagyméltóságú gróf Kálnoky Pál úr felügyelete mellett díszesen kijavítva e hó végivel végeztük be. 1859 július havában meghasadozott templomunk öt helyt vas kötéssel szorítottatott össze, mely alkalommal az hasadozások kijavítva, meg is meszeltetett.”⁵¹⁸

A század utolsó két évtizedében gr. Kálnoky Félixné ösztönzésére ismét nagyobb munkálatokhoz fogtak. 1884–1885-ben, a templom déli bejáratával szemben, Kreiger Béla építész vezetésével, felépítették a Kálnoky család temetkező kápolnáját. 1885-ben a Kálnoky család Bécsben élő tagjai nagyobb pénzadományokkal járultak hozzá a templom belső díszítéséhez, melynek folytán „a templom egészen világos drap alapszínre festetett, az oszlopok és boltív mélyedések márvány fehér színre. Az oszlopfők és boltívek elegáns bordűrökkel és csinos rosetekkel díszítették.”⁵¹⁹ Ugyanakkor az egyházközség által 1873-tól gyűjtött adományokból a toronyba Újvidékről rendelt órát szereltettek fel.

1890-ben a szentély déli ablaka fölött jelentkezett falrepedés javítását. kezdték el. Gyárfás Győző sepsiszentgyörgyi építészmérnök tervei alapján lebontották a szentély boltozatát és déli oldalfalát. A bontás során a román kori, félköríves szentély festett bélletű keleti és déli résablakai kerültek felszínre, ezek körül pedig álló apostolokat ábrázoló falfestmények. Ugyanakkor a megrepedt és lebontásra ítélt, déli boltszakaszban nagyméretű *Királyok imádása* jelenet került napvilágra.

A munkálatok a szentély újraboltozásával folytatódtak: „Támaszkodva az első mérnöki véleményre – olvassuk a plébános följegyzéseiben – a téglá bolthajtás mellőzve lett, de deszkából mégis bolthajtás utánzatra készült a stakatura. ... Ez alkalommal a templom teljesen újrafestetett. ... A szentély padlózatját ... színes márvány cementlapokkal a mtgos Grófné saját költségén burkoltatta be, úgyszintén az oltár talpát és grádicsait. ... A szentély két színes üveg ablakait is a mtgos Grófné készítette... A sekrestyére szintén ez alkalommal vágattunk az egyik ablak helyén ajtót.”⁵²⁰

Legközelebb 1902-ben történt nagyobb beavatkozás a templom épületén: „Ez évben épült a templom mellé a szép Sz. Anna kápolna s szereztetett be az új orgona, minek a kedvéért a régi kórus lebontatván új és célszerűbb ál-

⁵¹⁷ SkPlébLt II./40. *Leltár mely felvétellett az 1889 év December hó -ik napján, a s.Kőröspataki és árkosi róm.kath. Templom és Kápolna ingó és ingatlan vagyonáról.* 1–18.

⁵¹⁸ SkPlébLt I./2. *Historia Domus* I. 18.

⁵¹⁹ SkPlébLt II./40. *Leltár mely felvétellett az 1889 év... 3.*

⁵²⁰ SkPlébLt I./3. *Historia Domus* II. 18–20.

líttatott. A kápolnát Gróf Kálnoky Félixné özvegye boldogult testvére, Hanka bárónő emlékére építette.⁵²¹ Az építkezést megelőzően egy kis tervvázlatot készítettek, amelyhez a plébános a következő megjegyzéseket fűzte: „E kápolna a templom hátsó falával párhuzamosan tervezetik, még pedig úgy, hogy egyik falát a templom fala képezi, e falon faláttöréssel 2 mtr. széles és 3 mtr magas bejáró nyitattik. Hogy a faláttörés nehogy a hátsó fal rongálását eszközölje mielőtt az áttörés eszközöltetnék, kettős boltív vonandó az áttörés helyén a falban, még pedig tökéletes fél kör ív alakjában. A kápolna mennyezete jó minőségű téglából készített bolthajtással készíthető. Födele úgy nevezett csapó födél és pléhvel födendő. Alsó padlása cement betonnal készíthető.”⁵²² A kápolna liturgikus felszerelését is a gr. Kálnoky család szerezte be. „Egy füst alatt a sekrestye padlója és a szószék feljáró is átalakított. Tí. a sekrestyében a magasan felemelt deszka padlás kihányatott és cement padlót kapott, a szószék feljáró rozoga falépcsője helyett is málnási trachit kölépcső állíttatott” – emlékezik Kozma Imre plébános.⁵²³ A Szent Anna-kápolna építkezése során a templom északi falán csupán a kápolna bejáratának szánt ajtónyílást törték át. A kápolna déli falazatát a templom északi fala mentén emelték, így a bejáratnak szánt falbontáson kívül ez a falszakasz a szószék és az új karzat építésekor szenvedett még károsodást.

A kápolna felépítése után évtizedekig nem kellett a templomépületen javítási munkákat végezni. Az építkező plébánost és az egyház patrónusát az első világháború után elsősorban az iskola és az oktatás megszervezése kötötte le. A templomra vonatkozóan a világháború idején készült följegyzésekből arról értesülünk, hogy: „1916 évben harangjainkat elrequirálták és pedig Köröspatakról 2 dbot az egyik 104 K-os volt felirat Veni cum pace O rex Gloriam Jesu Christe. Magister Joannes Najdel Brassoviensis 1644. Középen corpusos feszület. A másik 13 K-os felirat Gro Gen. Kálnoki Antal ur Exc. Anno 1780.”⁵²⁴ Itt kell megjegyeznünk, hogy ma a templomtoronyban a középkori harangon kívül még két harang van, az egyiket 1924-ben, a másikat pedig 1927-ben öntötték.

1930–31-ben kisebb javításokat végeztek, ekkor a fiatal és műemlékek iránt érdeklődő gr. Kálnoky Hugó költségén – feltételezhetően Keöpeczi Sebestyén József szakmai irányításával – újra föltárták a szentély falfestményeit.⁵²⁵

⁵²¹ SkPlébLt I./3. *Historia Domus* II. 31.

⁵²² „Vélemény a s.köröspataki róm. kath. templommal összefüggésben Gróf Kálnoky Félixné özvegye költségén építendő »Szent Anna« kápolna tervezetéről.” SkPlébLt II./46.

⁵²³ SkPlébLt I./3. *Historia Domus* II. 31.

⁵²⁴ Uo. 33.

⁵²⁵ SkPlébLt II./53. *Leltár, mely felvétel 1931 év november hó 30-ik napján, köröspataki róm. kath. templom ingó és ingatlan vagyonáról, továbbá az árkosi és gidófalvi kápolnák javairól.* 3.

Kozma Imre plébános 1931-ben bekövetkezett halála után az új pap 1932-ben jó állapotban vette át a templomot és a hozzátartozó épületeket: „A kb. 15–16. századból származó ősrégi templom teljes épségben – írja Fekete János plébános –, csak padlózata szorul kicserélésre s tornya lefestésre. Belső festése már régi, azért még díszes. A Szt. Anna kápolna meszelésre szorul.”⁵²⁶

1936-ban tervbe vették a templomhajóban „a padlózat keramit lapokkal való kicserélését, kémény beépítését s a templom kifestését. ... Mikor a bontást (oltár, padok stb. kihordását) megkezdjük – írja a plébános –, ... láttuk, hogy milyen nagy munka és feladat előtt állunk. ... A bomladozó vakolat, korhadásnak indult padlógerendák, a dohos és vizes templomaljazat stb. elrémitettek... Elsőnek a kéményt építettük be s a sekrestye kéményét is megemeltük ... A templomhajó alapzatát 20 centivel fölemeltük és betonoztuk. ... Sok gondot okozott a templom világosabbá tétele. Terveztük a kóruson való ablaktörést is, de ez a falak vastagsága miatt kivihetetlen. Így nem volt más mód mint az ajtók üvegesítése. Ezt azonban a régi ajtókkal megtenni nem lehetett, új ajtókat kell beépíteni. ... E munkálatok elvégzése után ... jöttek a festők (katolikus Klein és Biszok) s pont másfél hét alatt végezték el a festést.

Amikor a templom padjait kiszedtük, akkor láttuk, hogy azokat többé úgy visszarakni nem lehet, mert formájuk sem felel meg s térdelni sem lehet bennük. ... Hat héten keresztül állandóan 3–5 ember dolgozik a padok átalakításán. ... A szószék oly nagy, hogy nem lehet tőle látni a papot, 30 cm sugárnyi területet ki kell belőle venni. Ez sikerült is anélkül, hogy a forma szenvedett volna. ... A templom összes bútorzata újra mázoltatott s megaranyoztatott. ...”⁵²⁷

Ezután már csak kisebb javítások, festések történtek a templom épületén évtizedekig: 1945-ben újravakolták az épület lábazatát, 1958-ban a tornyot javították és meszelték, 1965-ben a templomot festették ki. 2000-ben megtörtént a templom külsejének teljes javítása.⁵²⁸

2. A falfestmények kutatástörténete

Az 1781-ben említett *Mária mennybemenetele* jelenet, amelyet a templom visszavételekor a romos falakon láttak, az újraépítés során elpusztult. A kortárs megemlékezésből nem derül ki, hogy a kép melyik falát díszíthette a templomnak.

Az 1890-ben végzett javítási munkálatok során felszínre került *Királyok imádása* falképről már részletes beszámolót olvashatunk a *Historia Domusban*, amelyben – a szentély déli falának lebontásakor – a plébános így ír: „E lebontásnál nevezetes felfedezésre jutottunk. Arra t.i., hogy a templom jelenlegi alakjában nem a legrégibb. Három féle átalakításon ment

⁵²⁶ SkPlébLt I./3. *Historia Domus* II. 41.

⁵²⁷ Uo. 65–67.

⁵²⁸ Uo. 80, 87, 92, 104.

keresztül. Az első alakja, mely körülbelül egy méterrel mélyebben feküdt, igen különös lehetett. Apró, lőrészhez hasonló kis ablakokkal volt sűrűn körülvéve. Az ablaknyílás magassága 80 cm, szélessége 15 cm. volt. Belül a falak olajfestékű freskókkal volt ellátva. Ezen freskók közül egy, épen a legszebb, a repedezett falba esett, s ezért le kellett azt bontani sajnálatunkra. Legyen legalább itt leírás útján megörökítve: A kép a három napkeleti bölcset, illetve király látogatását a kis Jézusnál jelképezte. Mária dicssugarakkal feje körül két lépcsői mennyezetes trónon ül. Arca fiatalos, szőke, fedetlen fővel, haja kibontva, hátul lecsüng, ruhája gazdag szövésű bő redőnyű, derékon arany övvel össze szorítva sárga színű köntös, erre a két vállra lanyhán akasztott világos kék palást. Lábain aranyozott szándalionsort visel, jobb lába kissé előre nyújtva, a bal derék szögét alkotta a térdben. Térdein fenállva honaljon tartja a kis Jézust. A kis Jézus kerek mosolygós képű, göndör szőke hajú gyermek, fehér ingecskeben, meztelen karokkal és lábakkal. A kis Jézus kis kezecskéit a három király felé nyújtja, mintha üdvözlőné őket. Természetesen anyjának hátát van. A három király koronájukat kezökben tartják, valamint ajándékaikat is. Kettő közülök a trón alsó lépcsőjén lehajtott fővel térdel, egy áll és hátra felé tekint. Mintha boszankodna a három lovat tartó lovászokra, kik úgy látszik mulatnak, mert egyik közülük a kulacsból nagyot hajt. A három előtérben lévő és remekül talált ló türelmetlenül kapálózik. A lovászok hosszú szíjra fűzött tarsolyt hordoznak, huszár ruhát viselnek, de kard nincs oldalukon. A háttérben messze elveszőleg pálma és más fák látszanak. Ez a lebontott freskó kép leírása, mely mondhatni igen szép és élénk kép volt. A többi freskók, de már kevésbé oly szépek, mint a leírt, az oltár háta megett most is megmaradtak sértetlenül egy araszos vastag burkolat alatt. Az apostolok képei ezek. Ez volt tehát a templom első és ősi alakja, nevezzük a freskók alapján freskósnak. A második alakja goth stílusú lehetett. Ezt onnan mondom, mert a szentély mostani déli ablakától jobbra (irány a templomból vége) jó magasan egy ablakroncsot találtunk. Goth stílusú ablakrámázatot kőből faragva állítható össze az itt talált roncsokból. A ablakráma egy része az alsó, ti. alant még állott és most is áll, a felső goth szemeket képező roncsok a falba az ablaknyílás helyén voltak berakva. Mi kiszedtük onnan és az oltár asztalba raktuk azokat be.⁵²⁹

Az említett *Királyok imádása* falfestmény fenntartására viszont nem találtak megoldást, így Gyárfás Győző, újságcikkben – miután ő is leírja a képeket – azok lemásolását sürgeti: „A sepsi-köröspataki róm. kath. templom helyreállítása most van folyamatban. A szentély régi födeme lebontásakor kitért, hogy a falazat, melyet a boltozat nyomása elferdített, belül már egyszer restaurálva volt egy vékonyabb falréteggel, mely az előbbi falazatnak egyenetlenségét volt hivatva burkolni és szem elől elfödni. Ennek a belső falpótléknak megbontásakor színes foltok lettek láthatóvá s a bontás folytatásakor a színekből egész képcsoport alakult. A déli oldalfal egyik

⁵²⁹ SkPlébLt I./3. *Historia Domus* II. 19–20.

polygonlapiján eléggé markírozott freskókép látható most, mely a három királynak a kis Jézus előtt való megjelenésüket ábrázolja. A gyermekalak Mária karján ül és bal kezét az egyik térdeplő szent király felé nyújtja, ki aranyserleggel kínálja a bethlehemi szülöttet. Odább a második király visszafelé tekint és jobb karjával mutat a szent család felé. A freskók színezése nagyon hasonlít a többi székelyföldi freskókhoz, minő a besenyői és a gelencei volt, de általában élénkebb hatást kelt. Az érdekes felfedezésre felhívjuk a figyelmet s óhajtandó volna, hogy legalább hű másolatban maradjon meg a kép, mert fenntartása csak az omlatag templomnak körülfalazása által volna lehetséges, de erre költséggel nem rendelkezik az egyház s így nem remélhető, hogy az érdekes lelet megőrizhető lesz. A freskónál figyelemre méltó, hogy a háttéri díszítés fölötté pontos és ízlés tekintetében is fölötté áll az eddig felfedezett freskóképeknek. A díszítések közül különösen a mozaik és szalagfónások érdemelnek figyelmet, melyek a mai ízlést is minden tekintetben képek kielégíteni. ⁵³⁰

A felújítási tervek alapján végül mégiscsak lebontották, majd újralfalazták a szóban forgó falszakaszt. Kozma Imre plébános följegyzései szerint: „a repedezett fal (felső részén 4 m. hosszúságban, alant 1,50 mtr hosszúságban lebontatott egész a fundamentumig”. ⁵³¹ A *Királyok imádása* jelenetről a helybeli kántortanító egyszerű kis vázlatrajzot készített. A rajz aláírásában – a pap beszámolójával ellentétben – a kép helyét a templom északi falán jelölte meg, tévesen: „A kőrispataki róm. kath. templom éjszaki falának freskótöredéke. (A három Király, Mária és Jézus előtt, fehér, vörös, fekete lovakkal. A néger szolga majommal. Rajzolta a kőrispataki róm. kath. kántor tanító 1890.” ⁵³² A fenti leírásokon és a hevenyészett rajzon kívül tehát erről a képről is csak ennyit tudhatunk. Az apostolábrázolásokról viszont – 1890-ben, még a visszavakolás előtt – Huszka Józsefnek sikerült fényképeket, akvarellés pauszamásolatokat készítenie.

A falképekről Huszka nem készített írásos beszámolót a Műemlékek Országos Bizottsága számára, valószínűleg az épp akkor folyó, csíkmenasági hasonló munkája miatt. Jelentését később, 1892-ben küldte el a MOB-nak, a Vallás- és Közoktatási Minisztérium közvetítésével. Erről az 1956-ban elpusztult Vallás- és Közoktatási Minisztérium irattára, egyik – Valkó Arisztid által készített – regesztájából tudunk: „Bp. 1892. Máj. 17. Huszka József főgimn. tanár jelenti, h. a kőrispataki (Háromszék m.) templom freskóiról színes vázlatokat, fényképeket és pauszákat készített. (VKM: továbbítja a műemlékek Orsz. Biz. nak, mely fontosnak tartván a rajzokat, Huszka számára 100 ft. kiutalását kéri. VKM: kiutalja.)” ⁵³³

⁵³⁰ Gyárfás Győző: Régi freskók. *Székely Nemzet* 1890. augusztus 30. 134. sz. 3.

⁵³¹ SkPlébLtI./3. *Historia Domus* II. 19.

⁵³² Papírra készített ceruzarajz a budapesti Országos Műemléki Felügyelőség (ma Kulturális Örökségvédelmi Hivatal – KÖH) Tervtárában, leltári száma: K. 3145. Mérete: 34 x 29 cm. A rajzon a Három király és Jézus körvonalai látszanak, fölöttük a falkép keretdíszé.

⁵³³ Másolata: Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Kutató Intézet, Levéltári Regesztagyűjtemény. A-I-3.00063.

A köröspataki falfestményekről Nemes Ödön emlékezett meg újra a sajtóban, 1896-ban, illetve 1897-ben, *Néhány székelyföldi freskóról* c. tanulmányában. Az általa felfedezett falfestmények leírása közben megemlíti a korábban már ismert emlékeket, így a köröspatakit is: „a köröspataki és m.-dályai falképek az apostolokat, a három királyt és a Margit-legenda alakjait ábrázolják”.⁵³⁴ Innen, a nem eléggé világos fogalmazásból eredően, a későbbi irodalomban – indokolatlanul – Szt. Margit-legenda ábrázolást is emlegetnek Köröspatakon, holott ez a kép csak Magyardályáról, mai nevén Székelydályáról volt ismeretes.

A pontosság kedvéért még egy tévedést érdemes kijavítani: Gerecze Péter az 1905-ben megjelent összefoglaló rajzjegyzékében Köröspatak, helyesen Háromszék vármegye falvai közt szerepel az említett rajzzal a *Királyok imádása* jelenetről, valamint Huszka József 1 db akvarellmásolatával és 3 db fényképével az apostolgalériáról.⁵³⁵ A falképjegyzékben viszont Köröspatak, tévesen, Udvarhely vármegye falvai között bukkan fel, mint ahogy az 1906-ban megjelent műemlékjegyzékben is.⁵³⁶

Fontosabb mindennél, hogy Huszka József köröspataki fölvételeiből a Műemlékek Országos Bizottságához – eddigi tudomásunk szerint – 1 db akvarellmásolat került: „*Köröspatak (Háromszék m.). Az apsis festményei.*” 63/1892. iktatószámmal.⁵³⁷ A kutatástörténet e fontos dokumentumára a falképek leírásánál visszatérünk.

Három más, Köröspatakon készült akvarellmásolat később, 1937-ben Huszka hagyatékával került a Magyar Néprajzi Múzeum birtokába:

1. Leltári szám: *R.10 214*. Akvarell, papír. Mérete: 21,4 x 29 cm. Felirata középen, fent: *Szentély*. Jelezve jobbra lent: *Köröspatak (Háromszék) 1890*. (Három apostol, az apszis délkeleti falán, alsó keretdísszel és függöny motívummal. A kép jobb szélén ablak körvonala látszik.)

2. Leltári szám: *R.10 215*. Akvarell, papír. Mérete: 21,5 x 29 cm. Felirata középen fent: *Szentély*; Jelezve jobbra lent: *Köröspatak (Háromszék) JH 1890*. (Három apostol az apszis keleti falán, a kép közepén festett bélietű rész ablak körvonala látszanak.)

3. Leltári szám: *R. 10 216*. Akvarell, papír. Mérete: 21,4 x 29 cm. Felirata balra lent: *Szentély*, Jelezve jobbra lent: *Köröspatak (Háromszék) JH. 1890*. (Három apostol töredékes alakja. A kép jobb szélén ceruzával a szentély alaprajza, a festett falfelület és a két kis ablak bejelölésével.)

⁵³⁴ Nemes Ödön: *Néhány székelyföldi freskóról*. *Marosvásárhelyi Füzetek Új Sorozat*. V(1897). 219.

⁵³⁵ Gerecze Péter: A Műemlékek Országos Bizottsága Rajztárának jegyzéke. In: *Magyarország műemlékei*. Szerk. Bárány Forster Gyula. I. Bp. 1905. 259–260.

⁵³⁶ Gerecze Péter: Magyarország régi falképeinek jegyzéke és irodalma. In: *Magyarország műemlékei*. Szerk. Bárány Forster Gyula. I. Bp. 1905. 534; uő: A műemlékek helyrajzi jegyzéke és irodalma. Uo. II. Bp. 1906. 947.

⁵³⁷ Ma a KÖH Tervtárában található, leltári száma: FM. 297 (518).

A Valkó Arisztid regesztájában jelzett pauzálék, ha egyáltalán elkészültek, később elveszthettek, legjobb esetben a Néprajzi Múzeum gyűjteményében lévő, több mint ezer Huszka-rajz között még lappanghatnak.⁵³⁸ Ezt annak ellenére gondolom, hogy a MOB 1892. évi rövid beszámolójában olvasható: „A kőröspataki (Háromszék m.) templom falfestményeiről Huszka József tanár készítette a bizottság számára pauzákat és fényképeket.”⁵³⁹ Gerecze Péter rajz- vagy falképjegyzékében viszont az említett pauzákkal nem találkozunk, tehát a MOB archívumába ezek nem kerültek be.

Gerecze Péter – mint láttuk – említést tesz Huszka Kőröspatakon készült fényképfelvételeiről. Ezeknek másodpéldányait a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum fotóarchívumában sikerült nemrég azonosítani.

A barna tónusú, kartonra kasírozott, fekete-fehér fényképeket 1894-ben, feltehetően maga a szerző adományozta a múzeumnak. A felvételek a falképek feltárásakor készülhettek. Mindhárom kép alatt, a kartonon, Huszka jellegzetes kézírásával a következő szöveg olvasható: *A kőröspataki rom. kath. templ. falképei. A fényképek adatai :*

1. Leltári száma: 555. Mérete: 17,8 x 23,2 cm. Más jelzet nem található a fényképen vagy a kartonlapon. A képen a szentély keleti, festett bélletű ablaka körül, oszlopokkal elválasztott, kezükben könyvet tartó, glóriás apostolok igen roncsolt alakjait ismerhetjük fel. A fénykép bal szélén álló apostol kezében szekerce látható.

2. Leltári száma: 750. Mérete: 17,2 x 22,8 cm. Ezen a képen is három, álló apostolt látunk, félköríves árkádok alatt. A felső keretdíszben, az apostolok minuszkulával írt nevei kivehetőek. Balról az első felirat [...] *ilipus*, középen *s Jacobus*, majd a jobb oldalon látható alak fölött *s matheus*. A fényképen még a falkép alsó, fűrészfogas keretdíszé, valamint a kép jobb szélén, a befalazott ablaknyílás alatt, festett virágdísz látható.

3. Leltári száma: 751. Mérete: 17 x 23,5 cm. Szintén árkádok alatt, oszlopokkal elválasztva három, glóriás apostolt látunk, akiknek jobb kezében könyv, bal kezében az attribútum kivehető. A bal oldalon álló apostol kezében kulcs, a középső kezében kereszt. A jobb oldalon – az 1. képen – részben felismerhető apostol egész alakja látható, bal kezében a bárdal.

Visszatérve a kutatástörténet kezdeteire, mint láttuk 1890-ben a Huszka József által lemásolt falképeket visszavakolták és több mint negyven év telt el, amíg a képek újra napvilágra kerültek. Az 1931-ben vagy 1932-ben végzett, másodszori föltárás már nem terjedt ki a korábban ismert falfelületekre, csupán a délkeleti falszakasz három, viszonylag ép apostolfiguráját szabadították ki (kb. 2, 20 x 2, 20 m nagyságú felületen) a vastag vakolatréteg alól, és ez a „képkivágás” vált vizsgálhatóvá a későbbiekben a kutatás számára.

1938-ban I. D. Ștefănescu *L'art Byzantin et l'art lombard en Transylvanie. Peintures murales de Valachie et de Moldavie* c. munkájában, a többi székelyföldi falkép között a nemrég feltárt, kőröspataki képeket is leírta. A templom építését a XV. század első éveire datálta. Az írásos emlékek

⁵³⁸ Leltári sz. R. 9336–R.10 337.

⁵³⁹ *Archeologiai Értesítő* 1893. 380.

és a meglévő falképek alapján Ștefănescu egy valamikori, jelentős képegyüttest feltételezett a templomban, amelynek jól megkülönböztethető jelenetei szerinte a következők voltak: „Jézus életéből a Királyok imádása jelenet és az apostolok az Utolsó ítéletből”. A három apostol fehér színnel felírt neveit, a képpel szemben állva balról jobbra a következőképpen olvasta: „Andreas, Jacobus, Mattheus (sic)”. Röviden elemezve a kép stílusjegyeit és festési technikáját, 1600-as és 1623-as évszámmal jelölt *Stephanus* és *Luca* neveket idéz graffitiként, ugyanakkor az apostolok köpenyén *gammadium* (*gammadiae*) jeleket vélt felfedezni. Felhívja a figyelmet még az apostolfigurákat elválasztó oszlopok különlegességére is, mellékelve azok rajzmásolatát. Megjegyzi, hogy az árkádós architektúra egyrészt templombelsőre emlékeztet, másrészt a székelyek hagyományos faépítészetének elemeit is fel lehet ismerni benne. Ez utóbbi rekonstrukciójaként (*reproduit le même modèle*) a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum épületét nevezi meg.

Ștefănescu, a szentélyben megfestett, kezükben könyvet tartó apostolok ikonográfiájára példaként, az erdélyi Zeykfalva (Strei) és Óraljaboldogfalva (Sântămărie Orlea) templomainak falképeit hozza fel. Néhány nyugat-európai példát felemlítve végül a Bihar megyei Szegyesd (Seghiște) romtemplomának XIV–XV. századi apostolképeire is utal párhuzamként. A köröspataki képek festéstechnikáját a gelencei falfestményekével azonosítja.⁵⁴⁰ Egy 1979-ben írt tanulmányában, a színeket elemezve, a fehér kontúrvonalakat lombard mesterek kézjegyének tekintette.⁵⁴¹

1954-ben Radocsay Dénes *A középkori Magyarország falképei* c. összefoglaló művének katalógusában a sepsiköröspataki képek leírásánál Nemes Ödön és I. D. Ștefănescu írásaira hivatkozik: „Nemes értesítése szerint a falképek az apostolokat, a Királyok imádását és a Margit-legenda alakjait ábrázolják. Ștefănescu az oltár mögötti szentélyfalakon András, Jakab és Mátyás apostolról emlékezik meg. A gelencei festményekkel egyidőből származtatja őket.”⁵⁴²

1959-ben Virgil Vătășianu, mivel nem látta személyesen a köröspataki templomot, csak feltételeesen fogadta el annak román kori datálását, a falfestményekről pedig az *Istoria artei feudale în Țările Române* c. művében a következőt mondja: „a köröspataki r. k. templomban még egyes részletek nyomait jelzik [Ștefănescu és Radocsay] a Királyok imádása és az Utolsó ítélet ábrázolásából, a szentélyben pedig néhány apostol figurát”.⁵⁴³

1974-ben, a magyarországi Árpád-kori falfestészetet összefoglaló munkájában Tóth Melinda is kitér a köröspataki falfestményekre. Entz Géza közlése alapján a XIV. századi apostolgalériát, mint olyan motívumot írja le,

⁵⁴⁰ Ștefănescu, I. D.: *L'art byzantin et l'art lombard en Transylvanie*. Paris 1938. 65–67.

⁵⁴¹ Uő: *Arta feudală în Țările Române. Pictura murală și icoanele de la origini pînă în secolul al XIX-lea*. Timișoara 1981. 70.

⁵⁴² Radocsay Dénes: *A középkori Magyarország falképei*. Bp. 1954. 206.

⁵⁴³ Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în Țările Române*. I. Buc. 1959. 773.

amely „a széles körben elterjedt korábbi [román kori] gyakorlatra mutat vissza”, ugyanakkor a Nemes Ödön tévedését fenntartó irodalom alapján, a Margit-legendát is megemlíti.⁵⁴⁴

Drăguț Vasile *Arta gotică în România* 1979-ben megjelent munkájában, „a XIV. század nyolcvanas éveire jellemző, ... hangsúlyozott olasz hatást mutató, eklektikus” falképek között a kőröspataki képeket így jegyzeteli: „Jelenleg a szentélyben csupán három apostolfigura látható – Fülöp, Jakab és Máté –, megmaradt rész a boltozat Majestas Domini képét kísérő tizenkét apostolból, hasonló ikonográfiai kompozíció a homoródival. ... A fényt jelző fehér foltok bizánci eljárásra emlékeztetnek.”⁵⁴⁵

1997-ben, a sepsikőröspataki r. k. plébánia levéltárának kutatását megelőzően, az addigi kutatás rövid összefoglalóját és a falképek irodalmát közltem.⁵⁴⁶ 2000-ben a templomról Lestyán Ferenc tett közzé adatokat *Megszentelt kövek* c. munkájában.⁵⁴⁷

Végül, 2003 augusztusában, Kis Lóránd, Pál Péter és munkatársaik a Teleki László Alapítvány megbízásából a falképek konzerválását végezték el. A munkálatok során, Huszka József akvarellmásolatát felhasználva, a szentélyben lévő apostolgaléria más részleteit is föltárták és konzerválták.

3. A falfestmények leírása

Mindenekelőtt érdemes megvizsgálni a 2003-ban végzett falkutatás és föltárás alapjául szolgáló, Huszka József által készített akvarellmásolatot.⁵⁴⁸

A középkori falfestmények művészettörténeti kutatásának és a falképek restaurálásának ma is fontos eszközei Magyarországon a XIX. század második felétől a XX. század elejéig készített, rajz- és akvarellmásolatok. Ezeknek nagy részét a budapesti Kulturális Örökségvédelmi Hivatal (korábban Országos Műemléki Felügyelőség) Tervtárában őrzik. A gyűjtemény kutatástörténeti jelentőségét Tóth Melinda emelte ki.⁵⁴⁹

Huszka József sepsiszentgyörgyi rajztanár 1880-tól készített rajz-, akvarell- és pauszmásolatokat a Székelyföldön, 1891-től pedig, miután Budapestre került, a MOB megbízásából az ország más részein is.⁵⁵⁰ A KÖH Tervtárában

⁵⁴⁴ Tóth Melinda: *Árpád-kori falfestészet*. Bp. 1974. 145. 471. jegyzet, ill. 162. 668. jegyzet.

⁵⁴⁵ Drăguț, Vasile: *Arta gotică în România*. Buc. 1979. 261.

⁵⁴⁶ Jánó Mihály: Háromszék középkori falképei. In: *A műemlékvédelem elméleti és gyakorlati kérdései. Tusnád 1997*. Sepsiszentgyörgy 1998. 195.

⁵⁴⁷ Lestyán Ferenc: *Megszentelt kövek. A középkori erdélyi püspökség templomai*. I. Gyulafehérvár 2000. 218.

⁵⁴⁸ KÖH Tervtára, Leltári száma: F. 297(518).

⁵⁴⁹ Tóth Melinda: *i. m.* 105. 20. jegyzet. A gyűjtemény felvidéki és erdélyi falképdokumentációja 1974 óta öröndetes módon sokat gyarapodott.

⁵⁵⁰ Jánó Mihály: A Székelyföld középkori (13–15. század) falképeinek kutatástörténete. (Vázlat.) In: *ACTA – 1996*. A Székely Nemzeti Múzeum, a Csíki Székely Múzeum és az Erdővidéki Múzeum Évkönyve. II. Sepsiszentgyörgy 1997. 52., valamint *Az erdélyi, középkori*

és a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában fellelhető falképmásolatairól, különös tekintettel a Szent László-legenda falképeiről készült kópiákról Kerny Terézia⁵⁵¹ és Jékely Zsombor írt.⁵⁵² Munkásságát Marosi Ernő is méltatta: „A restaurátor-építész kezdettől fogva igényt tartott a szuverén művész rangjára. ... Jellemző módon, e tervező-restaurátorok árnyékában az utóbbi időkig szerényen és alárendelten húzódtak meg azok a festő, restaurátor, rajztanár egyéniségek, akiknek jelentőségét, egyáltalán önálló törekvéseit is – mint Gróh István, s még inkább az ornamentika-stúdiumai, nemzeti művészet-koncepciója révén előtérbe került Huszka József esetében – csak az utóbbi időben kezdik elismerni. Pedig tevékenységük nemcsak a sérülékeny, mulékony festett ábrázolások és ornamentikák dokumentálását célzó gyűjtőmunka volt, hanem alaposságukat kétségtelenül motiválták a pozitíviztikus formatörténeti szempontok is.”⁵⁵³

1. kép. Részlet a templomszentély falfestményeiből

A XIX. századi falképmásolatok iránt megnövekedett szakmai figyelem jeleként értékelhető *A magyar műemlékvédelem első évszázada 1846–1949* c., 1996-ban megrendezett kiállítás, amelynek – Huszka József több munkája között – egyik látványos darabja épp a köröspataki falképek akvarellmásolata volt.⁵⁵⁴

A 245 mm magas és 61 mm széles, 355 x 655 mm méretű kartonra ragasztott, papírra készült rajzon Huszka József kézírásával, balra fent: *Köröspatak (Háromszék m.)*, lent: *Az apsis festményei*, és végül a jobb alsó sarkában szignálva *Huszka József 1890* olvasható.

Az akvarell alatt, szintén a kartonra ragasztva, a munka hátlapján lévő, Huszka által írt szöveg másolata, a másoló

falfestészet kutatástörténete 1847 és 1905 között. Előadás a „Népi vallásosság a Kárpát-medencében” c. konferencián. Pápa 2002. Kézirat.

⁵⁵¹ Kerny Terézia: Huszka József és a székelyföldi Szent László-legendák. In: *Művészet Zsigmond király korában 1387–1437*. II. Katalógus. Bp. 1987. 347–352. Kerny Terézia kutatásainak köszönhetően látott napvilágot számos, addig nem közölt Huszka-másolat László Gyula: *A Szent László-legenda középkori falképei* c. munkájában, Bp. 1993.

⁵⁵² Jékely Zsombor: A középkori Szent László-falképek másolatai, 1863–1914. *Ars Hungarica* 1995. 2. 308–309.

⁵⁵³ Marosi Ernő: Műemlékvédelem – az örökség hagyományozása. In: *A Magyar műemlékvédelem korszakai*. Bp. 1996. 19.

⁵⁵⁴ *A magyar műemlékvédelem első évszázada 1846–1949* c. kiállítás műtárgyjegyzéke. Bp., Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1996. április 17–július 21. Összeállította Bozóki Lajos–Fülöp Csilla–Granasztóiné Györffy Katalin. In: *A Magyar műemlékvédelem korszakai*. Bp. 1996. 252.

megjegyzéseivel: „63. sz./1892. Hátlapon: A körispataki (Háromszék m.) r. k. templom falképei és alaprajza. A templom eredetileg ellipszis alakú lehetett, mert a sok újrakepítés között diadalívnek semmi nyoma. A régi templomból eddig fennmaradt rész hossza 7,50 m, a későbbi toldásig. Az abszida sugara 2,60 m. A templomhajó legnagyobb szélessége 6,30 m. Huszka J. 1890 m. p. Alaprajz nincs meg.”

A léptéket mellőző akvarell kilenc álló apostolt ábrázol, oszlopos árkádívek alatt elhelyezve. A kép bal oldalán kivehető négy, glóriás apostol közül egyiket csupán köpenyének töredékéről, a másik hármat a kezükben látható attribútumaik alapján, balról jobbra Szt. Pétert kulccsal, Szt. Andrást keresztel és Szt. Mátyást a szekercével különböztethetjük meg. Növényi ornamentikával festett bélétes ablak választja el őket a szentély délkeleti oldalán megfestett másik öt apostoltól. Ez utóbbiak a kezükben lévő könyvön kívül más attribútummal nem rendelkeznek és felirat sem nevezi meg őket, bár Huszka József jól láthatóan a másolatnak ezt a részét dolgozta ki részletesebben. A falképeknek ez a része a feltáráskor is épebb lehetett. Mivel a rajzon a falkép felső szegélydíszét és az ott lévő feliratokat, Fülöp, Jakab és Máté neveit Huszka másolata nem örökölte meg, így csakis arra gondolhatunk, hogy ezeket a jól ismert feliratokat később, 1931–32-ben, Keöpeczi Sebestyén József tárta fel. Az akvarellmásolat jobb szélén még egy nagyobb ablak körvonalait, ennek párkánya alatt pedig a keleti ablakéhoz hasonló, növényi ornamentikát jelző, festett mintát láthatjuk. Huszka az apostolregiszter alsó, szalagmotívumos szegélydíszét is lemásolta, ez alatt pedig a festett függönydísz. Végül, a festett falfelület nagy kiterjedésű roncsolódásait is jól követhetjük a másolaton.

A vörösesbarna tónusú akvarellen, a szürke háttérben álló apostolok gazdag redőzetű ruhája barna, sárga, szürke és rózsaszín árnyalatot mutat. Az alsó, szalagmotívumos szegélydísz színei szürke, fehér, fekete és rózsaszín. A kép bal felén, a barnás tónusú, négyszögletes oszlopok törzse – az oszlopsor többi oszlopával ellentétben – tagolatlan, ugyanakkor az itt ábrázolt apostolok alakja töredékesebb az ablaktól jobbra látható apostolok képeinél.

A 2003 augusztusában végzett falkutatás során Kis Lóránd és munkatársai az akvarellmásolaton látható apostolgaléria mintegy 80%-át föltárták. A ma látható falképekből már jobban megítélhető az egykor teljes képsor elhelyezkedése a falakon, ugyanakkor a föltárt és konzervált falképek ikonográfiai és stílusvizsgálata is lehetőbbé vált.

A megfestett apostolok regisztere a Háromszéken szokatlan, 6,34 m széles, középkori szentély félköríves zárófalát teljes szélességében díszíthette. Erre a képsort középen megszakító, keleti ablaktól északra és délre megfestett apostolfigurák elosztásából következtethetünk. A délkeleti falon, az ablaktól festett oszloppal kezdődően öt apostol további öt oszloppal közrezárt, álló alakját különböztethetjük meg a déli ablaknyílásig, amelyet a mostani föltárás hozott felszínre. A festett bélétes ablak alatt, a képsort lent záró, szalagmotívumos szegélydísz és függőymotívum folytatódik, majd az ablaktól nyugatra egy újabb festett oszlop látszik. Már részben ezt is megrongálták, a többi itt lévő falképeket pedig – feltételezhetően még egy apostol alakját, és

a fentiekben leírt *Királyok imádása* jelenetet – teljesen elpusztították az 1890-ben történt falbontás során.

A szentély keleti ablakától északra festhették meg a többi hat apostol képét, amelyekből 2003-ban egy apostol ábrázolását sikerült föltárni. A vastag vakolatréteg és pilaszter alatt a festett felület jól láthatóan folytatódik, így az elkövetkező föltárás hozhat még felszínre újabb részleteket.

Az apostolgaléria felső része nagyon roncsolt, keretdíszéből is csak kis töredék maradt meg, innen kezdve viszont a szentélyboltozat többi falfestménye (a feltételezett *Maestas Domini*, vagy talán a *Mária mennybemenetele* képe) teljesen elpusztult.

A ma látható festett regiszterben, a keleti ablaktól északra, két négyszögletes, sisakos, kannelúrás törzsű és lábazatú oszlop között Mátyás apostol 1,5 m nagyságú alakját festette meg a művész. (Az apostolok alakja mindenütt ezt a méretet őrzi a képsoron.) Az apostol jobb kezében vörös táblás, kapszos könyvet tart, bal kezében pedig attribútumát, a szekercét látjuk. Öltözete gazdag redőzetű, sárga köpeny és vörös színű tunika, amely alól balra forduló, csupasz lábfeje bukkan elő. Ugyanakkor a nézővel szemben elhelyezett apostolalak fejét jobbra fordulva látjuk. A fej körül fehér kontúrvonallal keretelt, festett sugaras, sárga glória látható. Ez ugyanígy ismétlődik a többi apostol esetében is. A vörös hajú és vörös szakállú arc belső rajza elpusztult.

A befalazott, keleti ablak belső peremét vörös szegélyvonal keretezi. Az ablak béléletét szabad kézzel festett szélesebb és keskenyebb kazettákra osztott, vörös színű geometrikus és növényi ornamentika díszíti. Hasonló dízítőfestést láthatunk a közeli, kökösi unitárius templom déli ablakbéléletében is. Az ablakpárkány alatt stilizált liliomos indadísz húzódik a regisztert lezáró, alsó keretfestésig.

Az ablaktól délre újra árnyékolt oszloppal folytatódik a képsor. Innen kezdve viszont rombusszal tagolt oszloptörzs variálja a képeket, a korábbi, tagolatlan oszlopokkal ellentétben. A sisakos oszlopfejeket közötti felületen továbbá, épen maradt az épületfalra utaló, vörös mezőben, kis fehér négyszögekkel tarkított festés.

Fiatal, szakálltalan arcú apostol áll az első árkádív alatt, vállára hulló hajjal, háromnegyed profilban az ablak felé fordulva. Köpenyébe burkolt bal kezében könyvet tart, jobb kezével a könyvre mutat. János apostol lehet? Glóriája fehér keretvonala, a feje mögött, az árkádívvel érintkezik. A sötét-

kék háttérrel, vörös, galléros köpenyben és világosbarna színű tunikában megfestett apostol arca itt-ott sérült. Az al secco technikával festett arcvonások ennek ellenére jól kivehetőek: nagy, tágra nyílt szemek, széles orr és keskeny száj jellemzi és teszi életteli-

2. kép. Apostol alakja

vé a kerek arcot. Végül érdemes megjegyezni, hogy a széles gesztusokkal megfestett ruházatban, a kb. 50 cm-re, ritmikusan egymást követő oszlopok között, a szent apostol alakok már-már alig férnek el. Ez teszi, hogy János sarus jobb lába az oszlop lábazatán megbicsaklik. Ugyanígy nehezen tudta megoldani a festő a következő apostol elhelyezését is. Ez a kép nagyrészt megsemmisült a szentély falán keletkezett széles repedés miatt. Már Huszka Józsefnek is csak töredékeit sikerült lemásolni. A világosszürke köpenyben, vörös tunikában ábrázolt apostol jobb kezében vörös táblájú könyvet tart. Arca és testének bal fele elpusztult, a megmaradt részletek és a lábfejek elhelyezése alapján balra fordulva ábrázolták.

Ezután már a régebb ismert, felirattal is azonosított apostolképek következnek. A fiatal, szakálltalan arcú Fülöp alakját jobbra fordulva látjuk. Kerek arcának belső vonalai elpusztultak, csupán jobb szemének fekete pupillájából maradt egy kis festésfolt. Fejét a homloka fölött közepén elválasztott, világosbarna, göndör haj díszíti. Glóriája körvonala belesimul az árkád hajlatába. Jobb kezében tartja a könyvet, bal kezével a könyvre mutat. Lendületesen megfestett, fehérrel szegélyezett, sárga köpenye alatt kerek nyakú, vörös tunikát visel. A fennebb szóvátett szűkre szabott „élettér” itt ugyancsak hangsúlyozott, így Fülöp apostol jobb lábfejét, mivel nem sikerült laposan a földre helyezni, azt az oszlop lábazatára, ferdén kellett megfestenie a mesternek. Az árkádív fölött, a felső keretdíszben, fehér színnel festett minuszkulás felirat: „...*ilipus*” néven nevezi az ábrázolt apostolt.

3. kép. Fülöp apostol

Id. Szent Jakab szakállas, barna hajú, bajuszos arca csak részben sérült. Szemeinek és hegyes orrának körvonalai még felismerhetőek. Glóriája fent érinti az árkádívet. A felső keretdíszben „*s. iacobus*” felirat olvasható, szintén fehérrel festve. Bal karján tartja a könyvet, jobb kezének mutató- és középső ujjával a könyvre figyelmeztet. Itt kell megjegyeznünk, hogy az apostolok rövid ujjú kezeit általában igen elnagyoltan festette meg a művész, vagy pedig az idők során sérültek, rajzolatuk és színük elenyészett. Id. Szent Jakab bal keze ez alól kivétel. A szorosan összefogott, megnyújtott ujjakkal megfestett kéz a gelencei Passió képeiben előforduló kezek stílusára emlé-

keztet. Talán emiatt rokonította és datálta azonos korszakra I. D. Ștefănescu a kőröspataki apostolgaléria képeit a gelencei falfestményekkel?

Szent Jakab öltözete világosbarna, sárga bélésű köpeny, alatta vörös tunika. Mint a többi kép esetében is, a síkszerű ábrázolást feloldva, a földig érő tunika az oszlop lábazatából takar egy kis részt, míg fennebb az oszlop takar a szent köpenyéből. Itt a két, sisakos oszlopfejezet gömb alakú csúcstdíszben végződik, máshol, ha ezt megfestették, a képsor felső részének sérülése miatt nem láthatunk ilyent. A szent alakja kissé balra fordul, a következő apostolalak felé.

Máté apostol vörös köpenybe burkolt jobb karján tartja a kapcsos könyvet, amelyet bal kezével megérint. Glóriája szintén az árkádív alsó vonalát követi. Drapp bélésű vörös köpenyt visel, alatta sárga, redőzött tunikát. A drapériát – mint a képsoron általában, széles ecsetkezelésű, gazdag, belső színárnyalatok jellemzik. Máté alakja, háromnegyed profilú arca Jakab apostol felé fordulva van ábrázolva. Fejét vállára hulló, barna haj övezi. Az arc belső, vörös színű vonalaiból a jobb szeme, orrának alsó vonala és a keskeny száj íve látszik. A ruházat alsó része a vakolattal együtt epusztult, épen maradt viszont a testhelyzetet követő két, sarus lábfej. Az apostolt azonosító felirat a felső keretdíszben olvasható: „*s. matheus*”.

Máté apostol alakját festett oszlop választja el a befalazott, déli ablaktól, amelynek szabad kézzel festett díszítése változatosabb a szentély keleti ablakának festésénél. Az azonos keretdíszben túl, itt inkább a vörös és kékeszürke színekkel festett rombusz motívum dominál, két, négylevelű virágmintával megszakítva. Az ablakpárkány alatti vörös, indás virágmotívum, akár a keleti ablaknál, itt is kitölti a felületet az alsó keretdíszig.

Végül az ablaknyílástól keletre még egy oszlop zárja az eddig leírt falképek regiszterét.

Az apostolgaléria keretdíszéből az alsó, szalagmotívumos („ruban plissé”) festett sáv maradt épebben, az alatta húzódó függőnymotívummal. A függőnydísz a szentély délkeleti falfelületén a mai járószint alatt is folytatódik.

A mintegy 30 cm széles keretdísz szalagmotívumát fent keskeny fehér és szélesebb vörös, szürke sáv határolja. A kartonnal előrajzolt, fehér és fekete színnel festett szalagmotívum fent rózsaszín, lent szürke háromszögeket zár közre, egy-egy szürke háromszögbe kis, fehér liliomot is festettek. A szalagmotívum alatt széles sárga és vörös, majd keskeny fehér vonalból álló sáv húzódik. A keretdíszről a járószintig, vörös vonalakkal redőzött függőnymotívum látható.

A falfestmények felületén több XVII–XVIII. századi név- és évszámbekezdés olvasható: Mátyás apostol alatt, a keretdíszben: *G.K. 1650*, János apostol tunikáján: *1712*, Jakab apostol tunikáján: *STEPHANUS SIKO*,⁵⁵⁵ Ja-

⁵⁵⁵ Sikó István az unitárius vallású Bölön faluból származó Sikó család egykori tagja lehetett.

kab és Fülöp apostolok alatti keretdíszben: *STEPHANUS ERDŐ Sz 1769*.⁵⁵⁶ Az évszámos bekarcolások alapján feltételezhető, hogy a középkori falfestmények a XVIII. század közepén még láthatóak voltak.

Az erdélyi templomszentélyek apostolgalériás *Maiestas Domini* ábrázolásának ikonográfiai vizsgálata során Vasile Drăguț a köröspataki falfestményeket a XIV. századi homoródi (Homorod, Brassó m.) és zeykfálvi (Strei, Hunyad m.) templomok képeivel rokonította.⁵⁵⁷ Ezeken kívül még hasonló falképrészleteket jelez Néma (Nima, Kolozs m.), Siter (Șișterea, Bihar m.), Magyarremete (Remetea, Bihar m.) és Nyárádszentlászló (Sânvășii, Maros m.) református templomaiban.⁵⁵⁸ A sort Bunyitay Vince és Virgil Vătășianu munkái alapján a Bihar megyei Tárkány (Târcaia),⁵⁵⁹ illetve a Maros megyei Marosszentkirály (Sâncraiu de Mureș)⁵⁶⁰ falfestményeivel bővíthetjük. Valamennyi felsorolt emlék a XIV. századra datálható. Szintén e korszakra keltezhető egy másik, feltételezhetően apostolgalériát ábrázoló töredék az árapataki (Araci, Kovászna m.) református templom félköríves szentélyfalán. A felsorolt emlékek között nem sok támpontunk akad stíluskapcsolatokat találni. Nehezíti a vizsgálatot a falképek nagyon rossz állapota is. Ennek ellenére a köröspataki falképek nemcsak tipológiai, de stíluskapcsolatait is leginkább a homoródi és az árapataki képekben véljük fölismerni.

Végül, az irodalomban előforduló leírások áttekintése során nem kerülheti el a figyelmünket, hogy az erdélyi szentélyprogramok között az apostolgalériát – épp úgy, mint máshol Európában – nem csupán a *Maiestas Domini* kompozíciók elemeként, hanem több esetben mariológiai témák részeként is megfestették, pl. Biharremete református templomában: „a szentélyben Szűz Mária s az apostolok”,⁵⁶¹ Marosszentkirály 1900-ban lebontott templomában „a szentély falán, félkörben előtűntek az apostolok, jelvényeikkel, ezek közelében a boldogságos szűz és a megváltó feje”.⁵⁶² Tárkány református templomában, a vakolat alatt, „Különösen a belső részében a templomnak sok és különféle festett képek, azok között Szűz Mária a kis Jézuskával és a 12 apostolok és szobrai is a bemeszelés alatt is mutatkoznak sokan.”⁵⁶³ A köröspataki szentély elpusztult *Mária mennybevétele* jelenete és az azt kísérő apostolgaléria ábrázolása is ebbe a sorba illeszkedik. Szerény, de számunkra jelentős képviselője a XIV. századi európai művészetnek.

⁵⁵⁶ A köröspataki Erdő családnévvel már 1602-ben találkozunk, lásd SzOkl V. 208.

⁵⁵⁷ Drăguț, Vasile: *Considerații asupra iconografiei picturilor murale gotice din Transilvania. Buletinul Monumentelor Istorice* 1970. 3. sz. 19.

⁵⁵⁸ Uo.

⁵⁵⁹ Bunyitay Vince: *A váradai püspökség története alapításától a jelenkorig*. Nagyvárad 1884. III. 476.

⁵⁶⁰ Vătășianu, Virgil: *Istoria artei feudale în Țările Române*. I. Buc. 1959. 83–84. A falképek Nemes Ödön által készített másolatát a 770. oldalon közli.

⁵⁶¹ Bunyitay: *i. m.* III. 382.

⁵⁶² Nemes: *i. m.* 221.

⁵⁶³ Bunyitay: *i. m.* 476. 4. jegyzet.

A sepsikőröspataki templom, a szentély falfestményei mellett a hajó északi oldalfalán is elvakolt, középkori falképeket rejteget. A templomépület, akárcsak a legtöbb székelyföldi középkori templom, további kutatásra vár.

Keszeg Vilmos

Torda és a malacok. Rátótiáda és művelődéstörténet

A szülőváros tiszteletét és ragaszkodását közvetítve

I. Torda felfedezését a Székelyföldet bejáró Orbán Balázs alapozta meg. 63 fejezetre osztott munkája részletezi a város történelmi, vallás- és művelődéstörténeti múltját, környékét, természeti adottságait, építészeti emlékeit.⁵⁶⁴ E munka előszavának első mondatai vallanak arról, hogy a szerző a Tordára vonatkozó adatoktól lenyűgözve adta meg magát. „Bennem élt, sőt teljesen uralta és elfoglalta lelkemet Torda városa iránt azon előszeretettel és mély érdeklődés, amelyet nemcsak a múltja iránti bámulat, de a jelene iránti tisztelet is folyton táplált.”⁵⁶⁵ Ugyanebben az időben gyarapodni kezd a Tordára vonatkozó írások száma.⁵⁶⁶ Nem sokkal Orbán Balázs után Jankó János száll ki a vidékre. Elődjétől eltérően azonban Aranyosszéket nem tudja Tordától elmeszeni. Döntését könyvének címében is jelzi, majd a II. és III. fejezetben a demográfiai változásokra és a migráció irányára vonatkozó szakszerű elemzésével támasztja alá.⁵⁶⁷ E munkák tartalmazzák mindazokat a motívumokat, amelyekből a városról szóló diskurzus szerveződött a következő száz év során. A köztudatba a fedeles híd⁵⁶⁸, a galambdúcos kapuk városaként⁵⁶⁹, az építőáldozatot gyakorló építészete,⁵⁷⁰ sós vizű fürdője,⁵⁷¹ sóbányája,⁵⁷² Téglás István régészeti kutatásai,⁵⁷³ a városban tartott országgyűlések,⁵⁷⁴ pogácsája,⁵⁷⁵ pecsenyéje,⁵⁷⁶ kerámiája,⁵⁷⁷ által került be.⁵⁷⁸

⁵⁶⁴ Orbán Balázs: *Torda város és környéke*. Bp. 1889. A monográfia újabb kiadásai: Helikon Kiadó, 1984, Európa Könyvkiadó 1986.

⁵⁶⁵ Uo. 3.

⁵⁶⁶ Nemes Ödön: *Torda. Hazánk s a Külföld* V(1869). 30. 465–467; 1866; Koch Antal: *Torda vidéke*. Bp. 1890; Weres Sándor: *Torda őscsaládai*. Kv. 1891; Jankó János: *Torda, Aranyosszék, Torockó magyar (székely) népe*. Bp. 1893; Viski Károly: *A tordai nyelvjárás. Nyelvészeti füzetek* 32. Bp. 1906; Pap Domokos: *Torda és környéke*. Turista kalauz. Torda 1909; Kovács László: *Torda. Páosztörténet* XXIV(1938). 10. 545–547.

⁵⁶⁷ Jankó János: *i. m.*

⁵⁶⁸ H. M. (Hints Miklós): Adalékok a nevezetes tordai fahíd történetéhez. „Épült itt helyben, Tordán.” *Technikatörténeti Szemle* XVII(1989). 1988–1989. 97–103.

⁵⁶⁹ Szinte Gábor: Kapu a Székelyföldön. *Néprajzi Értesítő* XIV(1910). 27–31; Téglás István: Galambdúcos kapuk Tordán. *Néprajzi Értesítő* XV(1914). 124–127.

⁵⁷⁰ Téglás Gábor: Építőáldozat Tordán. *Néprajzi Értesítő* II(1910). 60–61; uő: Építőáldozat Tordán. *Néprajzi Értesítő* XIV(1913). 99–101.

⁵⁷¹ Hankó Vilmos: A tordai sósfürdőről. *Erdély* II(1893). 7–8. sz. 226–228; Nagy Albert: A tordai sósfürdőről. *Erdély* II(1893). 7–8. 259–261; Scharl Vilmos: A tordai sósfürdő. *Erdély* III(1894). 9–10. 329–334.

⁵⁷² Vass Erzsébet: A tordai sókamaraház. *ACTA-1998*. Sepsiszentgyörgy 1999. 39–58.

⁵⁷³ Téglás István: A Keresztesmezei Sarkophagokról. *Archeologiai Értesítő* XVI(1896). 1. 65–68; uő: Torda-Aranyosmegyei régiségekről. *Archeologiai Értesítő* XVI(1896) 6. sz. 427–

Valamint holmi zsenge életkorú malac miatt.

II. A folklorisztika *rátótiádáknak* nevezi az egy-egy közösség viselt dolgairól szóló narratívumokat.⁵⁷⁹ Az általában apokrif eredetű, populárisá vált történetek nem igazságértékűk, hanem kommunikációs és identifikációs funkciójuk révén töltik be szerepüket.⁵⁸⁰ Olyan *többlépcsős alakzatokként* működnek, amelyek társadalmi/kulturális konszenzus alapján jutnak szemantikai jelentéshez. Egy primer referenciára hivatkozva a következő implicit összevonást végzik el: 1. A városban hajdan rendhagyó esetre került sor. 2. A rendhagyó esetről szóló narratívumba minden tordai személy behelyettesíthető. 3. XY is tordai. 4. XY a jelen helyzetben a narratívum előadása által megvádolható, felelősségre vonható, nevetségessé tehető.⁵⁸¹

428; uő: A Torda melletti sziklahasadékokról és a potaissai kőfaragó műhelyéről. *Archeologiai Értesítő* XIX(1899). 3. 280–283; uő: Tordán és Mészkon talált római fölíratokról. *Archeologiai Értesítő* 1908.

⁵⁷⁴ Benda Kálmán: Az 1568. évi országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság. EM LVI(1994). 3–4. sz. 1–4.

⁵⁷⁵ Kós Károly: Erdélyi adatok a pogácsa készítéséhez. *Néprajzi Közlemények* IV(1959). 1–2. sz. 3–14.

⁵⁷⁶ Keszeg Vilmos: Jaj, mennyi májost kellett csinálni. Tordai beszélgetések. 1. *Művelődés* XLVIII(1995). 12. sz. 28–39.

⁵⁷⁷ Kós Károly: Népi fazekaskészítményeinkről. *Művelődés* IX(1956). 5. sz. 58–59; Herepei János: Adatok az erdélyi fazekasság történetéhez. II. Készítési helyükről elnevezett agyagmívek. *Ethnographia* LXXII(1961). 604–609; Végh Olivér: Erdélyi hólyagos edények. In: *Népismereti Dolgozatok*. Buk. 1981. 63–70.

⁵⁷⁸ Torda és Aranyosszék bibliográfiájának összefoglalása: Keszeg Vilmos: Aranyosszéki–tordai–torockói bibliográfia. *ACTA –1997*. Sepsiszentgyörgy 1998. 199–204; uő: Táj és kép. In: *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*. Szerk. Keszeg Vilmos. 9. Kv. 2001. 283–297.

⁵⁷⁹ A történettípus meghatározása: ismert személyekhez, helységekhez fűződő történet; előadása alkalmával a hitelesség kérdése általában nem merül fel. Kovács Ágnes–Benedek Katalin: *Magyar népmesekatalógus*. 6. *A rátótiádák típusmutatója. A magyar falucsúfolók típusai (AaTh 1200–1349)*. 2. kiadás. Bp. 1990. 10. „A rátótiádák nagyon változatos formákat ölthetnek, az egyszerű jelzőtől, szólástól az anekdotáig, sőt a láncszerűen összekapcsolt cselekményű tréfás meséig, de a legismertebb és legkedveltebb forma az egyszerű, anekdotikus szerkezetű, egypólusú anekdota, melynek központjában valamilyen hibás, komikus cselekedet, viselkedés, nyelvi szokatlanság áll.” Vő Gabriella: Falucsúfolók. In: Duka János: *Üti Páké Barátost. Csúfolódó székel népköltészet*. Csíkszereda 1995. 9. A szakirodalom tipologizálásra tett kísérletei: Szendrey Zsigmond: Falucsúfolóink. *Ethnographia* XIX(1927). 30–39; Halász Albert: Falucsúfolók a Mura vidékéről. *Néprajzi Látóhatár* III(1994). 3–4. sz. 178–187.

⁵⁸⁰ Murádin László frissen megjelent zsurnalisztikai kötetében a proverbiumok főhősenek kilétét firtató írását a következő mondattal zárja: „Ki tudja, így volt-e vagy sem, bizonyítani nem lehet.” Murádin László: *Ki volt az a bizonyos Deákné?* Nagyvárad 2003. 7.

⁵⁸¹ A rátótiádák fenti logikáját Kovács Ágnes írja le. Kovács Ágnes–Benedek Katalin *i. m.*, 13.

Az emlékezés társadalmi kereteiről 1925-ben írott könyvében Maurice Halbwachs paradigmatis megjegyzést tesz: az emlékek felidézése meghatározott társadalmi keretben történik, meghatározott társadalmi keretben tölti be funkcióját. A társadalmi keret az az ellenőrző, aktivizáló intézmény, amely az emlékezési eseményt szabályozza.⁵⁸²

A rátótiádák előadására – a rituális szövegektől (pl. locsolóvers, kántálóének, ünnepköszöntés, lakodalmi, temetési szövegek) eltérően – irreleváns kontextusban kerül sor.⁵⁸³ Előadásuknak primer szinten kedveznek azok az együttléti alkalmak, amelyeken különböző települések képviselői vesznek részt, s a beszédesemény folyamán megtörténik a személyek települések szerinti azonosítása.⁵⁸⁴ A hagyományosan, konszenzus alapján egy-egy településhez, annak lakóihoz hozzárendelt történeti narratívumok (akárcsak híresztelések, proverbiumok, emlékezetes mondások, étkezés-, öltözet-, építkezés-, gazdálkodásbeli specifikumok) *a térben, az időben, a társadalomban való primer tájékozódás*, a tér, a társadalom tagolásának, identifikálásának, a kulturális tér, a társadalom megtaníthatóságának, számon tarthatóságának, a lokális múlt felidézésének szerepét tölti be. Az *évődés, élcélődés, ugratás* provokatív nyelvi viselkedés, amelynek célja egy egyenlőtlenségi helyzet kialakítása, elfogadtatása. A tréfás nyelvi kapcsolatok e csoportja a következő *aszimmetrikus viszonyon* alapszik: „egyik félnek megengedik, sőt, gyakran elvárják tőle, hogy ugrassa vagy gúnyolja a másikat, s ez utóbbitól viszont azt várják el, hogy ne sértődjék meg”.⁵⁸⁵ Jelen esetben, egy-egy közösségre vonatkoztatott sztereotípiá, előítélet egy személyre való kiosztása történik meg. A személy rendelkezésére a következő lehetőségek állnak: 1. Tiltakozik a sztereotípiá érvénytelensége miatt; 2. Tiltakozik a sztereotípiával való azonosítás ellen; 3. Elfogadja a sztereotípiát. A beszédhelyzet épp ezért feltételezi hallgatóság jelenlétét az ugratási eseményen; az ugratás, akárcsak a védekező reakció a nyilvánosság előtt tölti be szerepét. A rátótiádát az elsődleges oralitás jellemzi, s előadása valójában két szembenálló identitás szembeesülésén, viszonyán alapszik. Mint orális viselkedés, a beszélés, a helyzethez való igazodás stratégiáját követi, az eseményben való részvételre ösztönöz, közösségi érzést alakít ki, a jelen pillanatra összpontosít, kihasználja a kon-

⁵⁸² Maurice Halbwachs: *Les cadres sociaux de la mémoire*. Paris 1925. VIII.

⁵⁸³ Az irreleváns kontextus terminus használatát Carnap 1937-ben javasolta, azon esetekre, amelyekben a szöveg kontextusát a beszédesemény logikáját követő szövegek alkotják. A releváns kontextusú szövegek a forgatókönyvvel rendelkező szertartások szövegrepertóriumának részét képezik. Idézi Bar-Hillel: Indexikus kifejezések. In: Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv-kommunikáció–cselekvés*. Bp. 1997. 177.

⁵⁸⁴ Gunda Béla a tréfás beszélgetéseket, a vásári, kocsmai mulatozást, a katonáskodást, a lakodalmi, névnapi beszélgetést, a malomban való várakozást, a vonatozást, a munkásszállások beszélgetéseit, a búcsúról való hazatérést, Vöő Gabriella a legeltetést, a szénacsinalást, a fürdőhelyi együttlétet, a templomozást sorolja az ugratás alkalmi közé. Gunda Béla: Falucsfülfók. In: uő: *A rostaforogató asszony*. Bp. 1989. 146; Vöő Gabriella: *i. m.* 17–19.

⁵⁸⁵ Bíró Zoltán: *Hétköznapi humorvilág*. Csíkszereda 1997. 11.

textus kínálta kontextuális tényezőket.⁵⁸⁶ Sikere nem a szüzsétől, hanem előadásától, időzítésétől, az előadó nyelvi kompetenciájától, akárcsak a célba vett személy kommunikációs kompetenciájától függ. Ily módon a rátótiáda (pozitív és negatív) előítéletet termel, forgalmaz, előítéletet fogadtat el. S ez már a beszédaktus *szocializációs funkciójával* függ össze: szerepe a másságra való ráfigyelés, a másság megjelenítése, ironizálása, tudatosítása, elfogadtatása. A rátótiáda valójában egy közösségbe integrálja a helyesen ítéelőket és a hibázókat, s ezáltal nem aláássa, hanem erősíti, árnyalja az összetartozás tudatát.⁵⁸⁷

III. Torda bolondos hírét főként egyetlen rátótiáda alapozta meg és öregbítette: az, amelyben egy Tordán átutazó, vagy a tordai vásárba beszálló szekér halálra gázol egy okatlan kismalacot, s amelyért gazdája busás kártérítést igényel. Ezt viszont a bíró elutasítja azzal az indokkal, hogy egy kéthónapos tordai malacnak lett volna annyi esze, hogy elugorjék a szekér elől. Az MNK 1213xx számmal azonosított történetet több forrás is népszerűsítette.⁵⁸⁸ A történet tehát elsődlegesen közmondásként, jeles mondásként, illetve a magyarázatul szolgáló anekdotaként került be a köztudatba. Ugyanilyen formában közölte a *Magyar Nyelvőr* 1874-ben, 1876-ban, 1878-ban, 1879-ben, 1880-ban, 1885-ben, 1890-ben, 1897-ben, 1899-ben, 1901-ben, 1902-ben, valamint az *Ethnographia* 1923–1924-es kötete.⁵⁸⁹ Eredetét, magyarázatát később O. Nagy Gábor foglalta össze *Mi fán terem? Magyar szólások eredete* című könyvében, 1957-ben. Mind a mesekatalógusnak, mind O. Nagy Gábornak tudomása van arról, hogy utólagosan kialakult és elterjedt az a szó-lásmagyarázat, miszerint a tordai malac azért okos, mert háttal megy a vályúhoz, mégis jóllakik.

Valójában azonban Tordával kapcsolatban több történet is élt a köztudatban.

E rátótiádák esetében az elsődleges kontextus már nem rekonstruálható. Nagy számuk viszont arról győz meg, hogy a „tordaiság” tágabb kulturális térben vált híressé, sőt hírhedtté. E folyamatot Magyarország, a nemzeti kul-

⁵⁸⁶ Az elsődlegesen szóbeli, „verbomotoros” kultúrát (Jousse) Ong írja le. Magyarul Ong, Walter: Az elsődlegesen szóbeli kultúrák legújabb kori felfedezése. In: Nyíri Kristóf–Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség. A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*. Bp. 1998.

⁵⁸⁷ E gondolatot Vöö Gabriella fogalmazza meg: A népi tréfa szerepe az identitás fejlesztésében. In: Eperjessy Ernő–Krupa András (szerk.): *Nemzetiség–identitás*. Békéscsaba–Debrecen 1991. 452, 454.

⁵⁸⁸ Dugonics András: *Magyar példabeszédek és jeles mondások*. I–II. Szeged 1820; Ballagi Mór: *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye*. I–II. Szarvas 1850; Erdélyi János: *Magyar közmondások könyve*. Pest 1851; Sirisaka Andor: *A közmondásokról*. Pécs 1891; Margalits Ede: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Bp. 1897.

⁵⁸⁹ A források feltüntetése: Kovács Ágnes–Benedek Katalin: *i. m.* 1990. 55–57.

túra, a népi kultúra felfedezése, az ezen érdeklődésből kinövő nemzeti történelemtudomány, a néprajztudomány, az utazás divatjának kialakulása, a hírlapirodalom népszerűsége, egy szóval a *horizont elmozdulása, kitágulása* motiválta. Vonzó, szórakoztató, tájékoztató szándékkal az országos lapok, a XIX. században pályájuk csúcsára ért kalendáriumok előszeretettel közöltek lokális narratívumokat, anekdotákat. Feljegyzésekből tudjuk, hogy a Tordára látogató Jókai Mór nem csupán a környék természeti ritkaságaira, múltjára vonatkozó adatokat jegyezte füzetébe, hanem anekdotáit is. Az 1876. augusztus 5-én Tordára érkező író a város előkelőiből álló társaság fogadta. Közöttük volt Albert János unitárius lelkész, az anekdotázás és társalgás helyi mestere. A bankett, a másnapi városnézés és a torockói kirándulás szakadatlan alkalmakat kínált a helyi anekdoták előadására, feljegyzésére. „Itt mint minden más alkalommal, szívesen meghallgatta, lejegyezte és alkalmilag közölte is a helyi vonatkozású anekdotákat” – írja Jókai erdélyi útjainak kései krónikása.⁵⁹⁰ Az 1891–1940 között megjelent *Aranyosvidék* utolsó oldala szintén folyamatosan nyitott volt a rátótiádák irányában.

A rátótiádák írott formája egy másodlagos kontextusban jött létre. Kiszakadva eredeti kontextusukból, a helyi történelemből és szájhagyományból, a történetek definit, rögzített szövegtárgyként, új formában, új környezetben, térben és időben követhetetlenül élnek életüket.

IV. Kanyaró Ferenc Tordán született 1859-ben, 1910-ben hunyt el. A kolozsvári unitárius főgimnázium tanáráként jelentős egyház- és irodalomtörténeti kutatómunkát fejtett ki. Munkáit önálló kötetekben és a kor legrangosabb folyóirataiban tette közzé.⁵⁹¹ Kanyaró Ferenc kéziratos hagyatékának feltárása alapján Olosz Katalin bizonyította be, hogy gazdag népköltési gyűjtése méltatlan sorsra jutott. Az 1896-ban a Kisfaludy Társaságnak postázott, 275 verses epikai művet tartalmazó gyűjteményére évszázados homály borult. A 348 lapos kéziratra Olosz Katalin bukkant rá a Magyar Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattárában.⁵⁹² E kéziratos gyűjtemény mellett az Erdélyi Unitárius Egyház kolozsvári Levéltára 52 csomagban őrzi Kanyaró Ferenc kézirateit, apró jegyzeteit, újságkivágásait.⁵⁹³

Az 50. számú csomagban található az alábbi, *Tordaságok* című, 12 írott oldalt tartalmazó kézirat. A mellette lévő újságkivágások jelzik azt, hogy Kanyaró Ferenc figyelemmel kísérte a budapesti és a kolozsvári sajtóban a témával kapcsolatos közléseket. A kézirat más forrásra nem tesz utalást. Feltételezhető azonban, hogy a városban töltött gyermekkor, a Tordán tett látogatások szolgálhattak alapul a rátótiádák összegyűjtéséhez. A kéziratban talál-

⁵⁹⁰ Vita Zsigmond: *Jókai Erdélyben*. Buk. 1975. 167.

⁵⁹¹ A Kanyaró Ferencre vonatkozó irodalom összefoglalása: Olosz Katalin: Kanyaró Ferenc és az erdélyi magyar népballadakutatás. In: Uő: *Víz mentére elindultam. Tudománytörténeti, népismereti írások*. Marosvásárhely 2003.

⁵⁹² Uo. 33–36.

⁵⁹³ Olosz Katalinnak ezúttal is köszönöm, hogy felhívta figyelmem Kanyaró Ferenc hagyatékára.

ható több rendbéli javítás arra utal, hogy a szerző a forrásokat szabadon használta fel, a források hitelességére való figyelés helyett nagyobb gondot jelentett a szerkesztés, a fogalmazás.

A rátótiádák összesítéséhez Kanyaró Ferenc az utazásirodalom szöveg-szervezési elvét, az események nem idő-, hanem térszerkezet szerinti előadását követi. Egy képzeletbeli idegennel az aranyosgyéresi állomásról Tordára érkezve indítja a narratívumok sorát.

Tordaságok

Bátran írhattam volna cégérül „furcsaságok”, mert Torda épp úgy a furcsaságoknak, mint a tordaságoknak rég elismert classikus hazája.

A gyéresi állomástól nyugat felé visz az az apró szárnyvonal, mely Erdélynek a történeti nevezetességeiről és krónikás adomáiról régóta hírhedt és elhíresedett városkájába vezet. Szegény tordaiaknak mily nagy gyönyörűsége telik most e liliputi vasútban, mely kizárólag az ők szolgálatukra van rendelve. Az országos nagy vonallal messze elkerülték annak idején s még azt is rájuk fogták ármányosan, hogy ők maguk nem engedték Torda közelébe a vasutat, mert féltek, hogy a gőzlovak mind lelegelik a városberek gazdagon termő fűvét.

Ilyszerű bölcsesség a város atyáitól a gyéres–tordai szárnyvonal megnyitásánál historice is nyilvánult. Már telve volt a vagon ünneplő közönséggel, kik a csodaszerű utazás ösmeretlen élvezetét óhajták ez ingyen alkalommal megízlelni, már sípolt, már indult a gőzös, midőn G. városi tanácsos nagy sietve megérkezett. Hiába kurjongatott, hiába integetett: a gőzlovak csak nem akartak megállni, senki tanácsossa kedvéért. Urambátyánk sem volt rest: utána eredt a vonatnak, felkapaszkodott a kocsik lépcsőjére s bármint erőlködve nem boldogulván a csukott ajtóval, a jószívű cívis-társai úgy húzták be őt gallérjánál fogva a nyitott ablakon magukhoz nagy nehezen. Országos derűltség fogadta a tordai pályamegnyitás e nem mindennapi ünnepségét, s az újságok hosszú sora örökíti meg a tordai városi tanácsos ez érdekes kalandját.

Az indóházat most is jó távolacska építék a várostól, talán hogy ment maradjon a legeléstől a berek füve. A kocsira kapott utast a város szélén nagy fedett híd fogadja, melyet a hangzatos fölírás szerint az alatt elfolyó Aranyos is „mormolva bámul”, s mely híd félszázad óta Tordának egyik „csodált” büszkesége.

Maga a nagy Kemény Gábor is megbámulta egykoron e hidat. Még discsősége fénykorában útba ejté egy estén jó Torda várossát. A tanácsbeliek nagyban készültek a miniszter fogadására: plakátokat ragasztottak ki a házak falára, e felirattal: Éljen Kemény Gábor! Az Aranyos-híd homlokzatára nagy betűkkel ki volt nyomtatva: Lassan hajts! 5 frt Büntetés Terhe alatt. Egy plakát a hídra is jutott éppen e felirat fölé, s a miniszter bámulva olvasta az erélyes üdvözetet:

Eljen Kemény Gábor!

5 firt Büntetés

Terhe alatt.

Még sok jóízű adoma fűződik e híd emlékéhez. A 60-as évek végén egy gépet akartak rajta átszállítani a gerendi udvartól Kolozsvár felé. Már jó előre kérést intéztek a város tanácsához: Vajjon megbírja-e a híd a colossalis terhet? A tanács soká hányta-vetette a kérdést. Egy-két városatya azt állítá: megbírja. Mások azt állíták: nem bírja meg. Volt, ki azt vitatta, hogy szalmát kell hinteni a hídgerendákra, mert a szalma ruganyos lévén, visszarúgja a fölös terhet, s így a híd nem szakadhat le a gép alatt. Az öreg Sz...rit kiáltá ki később a közvélemény e fura indítvány tolmácsolójának. Végre a tanács határozott, elvetett minden közvetítő javaslatot, s ki lón adva a szilárd ukáz: a híd oly nagy terhet sehogy sem bírhat meg. Mikor aztán megvitték a vámosnak, hogy ha ilyen meg ilyen gép akar átjöni, ne engedje a hídra, mert az menten leroskad alatta, nagy bámulva válaszolt ez:

– De hisz, uram, átvitték azt már két héttel ezelőtt.

Az is méltó följegyzésre, hogy a szomszéd aranyosszékiek vélekedése szerint a tordai tanács sokáig nem tudta elhatározni, vajon melyik oldalról állítsa e híd lábaihoz a jégtörőt: feljül-e vagy alól. Voltak a városatyák közül, akik ez utóbbi mellett kardoskodtak, mert szerintük a jégtörő úgy sokkal tovább tartana. Végre is a Josephinum műegyetemnek kellett e kérdésben dönteni, melynek tanári karát a nemes város véleményadásra egész atyafiságos indulattal felkérte.

Valami három éve a polgármester Kolozsvárt létében a villám rongálta meg a híd egyik gerendáját. A mezőn munkáló nép nagy csapatban gyűlt az esőtől menedékadó biztos fedele alá. Mikor aztán az Isten haragja recsegve sújtott a nehézkes faalkotmány közé, a munkások lehajtott fővel, mint valami csirkék futottak ki a hídból, nehogy a leomló gerendázattól odaütsessenek. A hazatért polgármester nagy méltatlankodva értesült ez esetről.

– Ugyan mit gondoltok – mond haraggal a tanácsosoknak –, most az egyszer megyek el hazulról, s ti ez alatt sem tudtok a hídra vigyázni.

Nem is volt a hídjoknál féltettebb kincsük a tordaiaknak. Mikor boldog emlékü Reschner Dániel apánk fölépítette a Depo-t valami 110 ölnyire az Aranyostól, s a kincstár villámhárítót készült állítani a hatalmas tárházakra, a tordai tanács váltig kérte a katonai hatóságot: ne tegyék azt, hagyják el arról a helyről a villámfogót, mert ha netalán elszalaszt vagy egyet, az menten a drága hídra fog lecsapni...

Az Aranyos-melléki kies sétatér sem ment minden emlékezetességtől. Csinos kis liget ez, magas árnyas fáival és sűrű lombú eleven növényeivel. Különösen szép nagy szomorúfüzek a közepén. A vidéken tudni akarják, hogy a tordaiak e fát *visszafelé* ültették, gyökerestül a levegőbe, hogy az ágak majdan visszásan nőjenek: azért nőtt az nekik oly szépre. Dús lombú ágaival, földre boruló terebély sátorával. Ugyan e ligetben szoktak a tordai ifjak majálist tartani – júliusban és augusztusban. Néha népünnepet is rendeznek. Az egyikről a belépti jegyet emlékezetességének okáért máig is őrööm: Ketté metszett filkó ez, körív alakú pecséttel a képes felén. A köriratból

ez olvasható ki: „Torda városa törvényszéke”. Télen által Aranyos-vízzel beöntik a tánchelyet, s így könnyű szerrel amerikai jégpályára változtatják a nyári mulatozások vidor helyét. Idegenek tudni akarják, hogy mindenik korszolázó egy dézsa vizet tartozik vinni belépti díjul. A belépti díjából a természetes jégpályát tartják fenn. Ennek dacára pár éve megtörtént, hogy e sajtáságos jégpálya beszakadt, s a tordai elegans közönség egytől egyig vízbe fűlt volna. Mondhatjuk azonban, hogy gonosz ráfogás és célzatos híresztelés volt az egész.

A liget feletti magaslaton renaissance-stílbán rakott impozáns palota emelkedik, mely palota takaros homlokzatával, könnyed két szárnyával egyike a legcsinosabb vidéki megyeházáknak. A nagyteremben büszkén mutogatják a felséges király életnagyságú képét, szemben vele a jubilált főispánt, br. Kemény Györgyöt: mindkét festmény egy jeles kolozsvári arcképfestő remeke. Nem volt mesterség az előbbit eltalálni – mondák a kép átvevésekor a tordaiak –, hisz fotográfiáról festette le. Az utóbbinak átvételekor pedig 200 frtot lehúztak díjából, mert szerintök a főispán egyszerű magyar ruhába öltöztetve közel sem került annyi pénzébe a festőnek, mint a király *drágaköves koronája* és az *aranytól csillogó* honvédtábornoki egyenruha.

Futamodásnyira innen a piac felé, szakadékos, vízvágásos patak van, a patakon híd s a híd két felén ez intő felirat: Lassan hajts! Állítják, hogy a tordai tanács egész a Magyar Tud. Akadémiáig kopogtatott volna e felirat helyes szövegéért, mert hídját a korszerű igényeknek megfelelően akarta elkészíttetni.

E patakon egy malom volt. E malmot az idei tavaszi árvíz vitte el. Mikor a szomszédok felköltötték a gazdát, hogy ébredjen, mert a malomba bement a víz: nem lehet az – mondá –, hisz az ajtók zárva vannak s a kulcsok a zsebembe.

Valamivel odább egy romlék bástya mögött épült Torda legelhírűtebb nevezetessége: a református templom. Régebben országgyűléseket tartottak benne, s ugyanakkor tornya még fenn állt, rajta a históriai nevezetességű felirattal: Épült Tordán. E nevezetes torony 1866 körül összeomlott; csak egy falrész maradt fenn belőle, mely szintén közeli leomlással fenyegetett. Ez szeget ütött a tordai tanácsnak a fejébe: mi lesz már most, ha valaki akkor talál elmenni a fal alatt, mikor annak kedve támad leomlani. Végzés lön, hogy nem várnak a leomlásra, hanem a falat maguk le fogják húzatni. Kiszállt hát a nemes tanács nagy sereg polgár kíséretében. „Atyámfiai, polgárok – szóno-kolt a bölcs polgármester (akkoriban még főhadnagy) –, a fal sokkal erősebben áll, hogysem embererő lehúzhatná: ide *marhák* kellene!” – *Vagyunk* itt elegen! – kiabáltak a tordaiak. Hosszú kötelet kötöttek csakhamar a toronyhoz; a kötel végéhez huszonnégy ökröt állítottak. De csak nem nézhette békével az ágaskodó tordai büszkeség, hogy az ökrök mondassák el: Bizony ők húzták le a veszedelmes omladványt. Oda álltak nagy számmal a toronyfalról alácsüngő kötélhez, s belekapaszkodtak innen is, túlán is, amennyien csak hozzáfértek. A felhangzó jelre meghúzták aztán a kötelet hatalmasan. A

megriasztott ökrök is nekiiramodtak akkor emberül, mint egy húr úgy kifeszűlt utánok mindjárt a kötél, s a felrántott tordaiak úgy fityegtek le róla a magasból, mint valami érett gerezdek az őszi lugas tetején. Ki kezét, ki lábát ficamítá ki a lepottyanáskor, úgy, hogy a torony most fennállásával is több bajt szerzett, mint ha máskor tízszer is összeomlott volna a sokadalmas nép közös-közepén.

Ez a híres tordai toronyhúzásnak hiteles históriája! Magam is ott voltam.

Most már a helyét is befalazták ez érdekes momentumnak, csupán csak a kegyelet őrzi féltékenyen emlékét. Feljebb a templomtól mindjárt a piac kezdődik. Egyik soron egy vörös ház tűnik szembe, az a ház Jósika Miklós születéshelye. Most táblával akarják a tordaiak megjelölni. Eddig csak azzal jelelték meg, hogy mészárszéket ütöttek fel benne. Mikor mint telik: régebb a szellemet, most a testet táplálják belőle. Feljebb jobbra-balra díszes lebujok virágoznak, hol reggelekig foly a bor és a duhaj ének. Megint feljebb, a tér két szűk utcába szakad. Egyik mellett van az ódon városháza, másik mellett a hajdani nagy Czifra-fogadó. A tordai Városház a gócpontja a híres tordai okosságnak. Itt székel a tanács, mely túlsesz akármikor a piripócsin, jöllehet tagjai iskolát nem végeztek. Itt székel a törvényszék, melynek döntvényeit jótékony por és feledés fedi, de egyes furcsa esetek felveszik riadó jókedvét. Csak itt történhetett meg, hogy az elítélendő deliquens feketekávéért kér a bíraktól a végtárgyalás unalma elűzésére, s csak itt eshetett meg az, hogy előkelő tordai polgár 20 esztendő követelt fia gyilkosára, hisz a „Budapestben” is annyi volt kiszabva egy hasonló büntetetre. Szavai erősítésére még a lapot is elé adta, hadd győződjenek meg saját szemükkal a bírák, ha szavának né tán hitelt adni nem akarnak.

A tordai tanács okosságáról még százszor ennyi hímet is varrhatnánk a jó város dicsőségére. Ott állt mindjárt a piacon egy nagy kökereszt, mikor ezt a földbe beásták, a tanács másik gödröt ásatott, hogy az alap körül kihányt földet legyen hova betemessék. Ismét mikor a méter mérték bejött, a tanács felírt a kereskedelmi minisztériumhoz, hogy engedtessek meg kivételkép a tordaiaknak addig élni a régi mértékekkel, míg meg nem tanulják az újat. Ismét egy kötél táncosnak eltiltották, hogy mentőhálót feszíttessen ki nyaktörő produkciói alatt: ne csalja úgy a népet, mert nem mesterség komédiát játszani odafenn, ha hálót védi a földre zuhanástól ide alant.

Am a legdicsőbb eset mégsem a tanács, hanem a bíróság babérait díszesíti: értem azt az ítéletet, midőn a malac okosság hitelesen constatatott. A Czifra fogadó előtti téren történt, hogy a székely fuvaros egy szekere alá került malacot véletlen elgázolt. Panaszra ment a károsodott fél. „Mily nagy lehetett a malac?” – kérde a bíró a kárpótlás megítélésékor. „Bizony lehetett az két hónapos!” „Az nem lehet – döntött a bíró –, mert a két hónapos tordai malacnak lett volna annyi esze, hogy a kerék alá ne kerüljön.” Így hangzott a hivatalos végzés, mely Torda malacainak hírét örök időkre megállapította. Betelik kövekké a Torda-hasadék, elfogy az utolsó csöppig is az Aranyos, de örökké fennáll az okos malacoknak dicsősége.

Mikor esett e nevezetes eset, nem sikerült eleddig biztosan kikutatnunk. Annyi áll, hogy Baróthi Szabó Dávid a Magyar Nyelv Virágai közé már a

múlt században odaiktatja: Okos, mint a tordai malac, ami az elterjedt közmondásnak legalábbis kétszáz éves létet biztosít. Ami a közmondás dísztelegebb felét illeti, hogy ti. a tordai malac háttal menne a válúhoz, mégis jól laknék, ennek eredete már a mithos homályába vész. Nem létezik ugyanis meggyőződésünk szerint kézzelfogható történeti alapja, egyszerű szójáték lévén, mit a bosszús tordai nép úgy fordít vissza a tolakodó viccelőre: hát maga talán hát nélkül megy a válúhoz?

Mily vidorak, mily pajkosak, mily játszian fürgék ezek az okos kis teremtések. Milyen kedélyesen habzsolják fel az elibők tett ételt, akár ha egy-egy parochiális plebanus tenné. Valóban az ember egész lelki gyönyörűséggel nézdelheti felséges étvágyukat s tiszta szívéből kívánhat e világban jeles előmenetelt nekik a másvilágra, mindenekfölött külső testi gyarapodást. Egy lépéssel még tovább megyek: engem húsz éven keresztül szakadatlan észleléseim arról győztek meg, hogy *a tordai jóhírű disznópecsenye nem másnak köszöni feltűnő finom ízét, mint a jól nevelt malacok feltűnő, kiváló aromaticus okosságának.*

Tovább menve, lucernás és kukuricás vetéshez találunk a város kellős közepin, míg a házak jobbra-balra a hegyekre szaladnak. E tény is tanúságot tesz a városalapító tordaiaknak számító bölcsességéről: a síkon ti. jobban terem a kukorica, mint a meredek hegyoldalakon. Továbbad egy patak van ketté szakítva. E patakkal azt a tréfát követik el a tordaiak, hogy két felé osztva átfolyatják önnön magán s csak ∞ alakú pályafutás után engedik ismét egyesülni és az Aranyosba ömleni. Nem sokára az újtordai piacra érünk – itt látjuk ismét Torda egyik emlegetett nevezetességét.

Az újtordai református templom ez. E templom maga is, környéke is mind csupa merő nevezetesség.

E templom tornyán van az a napóra, melyet a nemes ekklézsia deszkával befedetett, nehogy az eső kárt tegyen benne. Ugyancsak e torony bádoggal van fedve, a toronytetőn is bádoggömb csillog, mely gömb van, hogy sokat ne mondjunk, három véka.

Mikor elhozatalára mentek volt a tordaiak, az öntőben kitudták róla, hogy embererő föl nem viheti a toronyra, s azt is kitudták, hogy fölvitelére hány lóerő kell. A cívisek megjegyezték magoknak a lóerőt, s mikor a gomb feltételére került volna a sor, eléállították legerősebb lovukat. Eléállították, mondom, legerősebb lovukat, hátára erősítették a bádoggömböt, s hogy el ne vethesse oda fel az útját, kötelet kötöttek a ló nyakára jó erősen, s a kötelet aztán csigák segítségével kezdték felcsavarni. Így vezették fel a toronytetőig a szegény párát, s a ló hátán feljutott szerencsésen a toronygomb is. Mondják, de én róla nem kezeskedhetem, hogy amint a lovat vontatni kezdték, ez kivette volna nyelvét, mit látván a tordaiak, az alapos megjegyzésre fakadtak: lám, milyen nehéz még lóerőnek is; hát még embererő hogy bírhatta volna...

E templom szomszédjában van a református papi lak, melyet a költészet iránti áldozatkészség emelt Gyöngyösi János ... Tordán száz évvel ezelőtt mint pap, ki elhitette volt nemcsak városával, de egész Erdéllyel is, hogy ő

elsőrangú poéta volna. Megénekelte classikus rigmusokban a Torda-hasadék kincsbőségét is:

Torda felett egy hegy repedett meg, mely bizonyos jegy

Tégedet a nevezett kincskamarára vezet.

S a fölleskült tordai nép megépíté e derék házat és a hangicsáló kakuknak felajánlá – fészkeül.

Kanyaró Ferenc fenti összefoglalójában az alábbi narratívumok szerepelnek:

1. *Az Aranyosgyéres–Torda vasútvonal építésekor a tordaiak attól tartottak, hogy a gőzlokok lelegetik a városberek gazdagon termő fűvét. A vasútállomás ezért épült a várostól távol.*

A Maros völgyén végighaladó vasút az 1871–1873 közötti években épült ki. Ez Torda és Aranyosszék számára is lehetővé tette, hogy bekapcsolódjék az országos vérkeringésbe. A Székelykocsárd–Kolozsvár közötti vasútvonal Harasztoson és Aranyosgyéresen érintette a vidéket. Az első vonat 1873-ban haladt át az aranyosgyéresi állomáson. Torda ez utóbbi vasútállomás által volt kapcsolatban a vasúthálózattal.

1905-ben a tordai vasútállomásról naponta három járat indult Budapestre, öt járat pedig Brassó irányába. Közülük három gyors-, öt pedig személyvonatként közlekedett. A vasútvonal évtizedek óta csupán teherszállításra használatos.

2. *A vasútvonal ünnepélyes felavatására G. város tanácsos késve érkezett. Bármilyen tekintélyes személyiség volt is, integetésére a mozgásba jött szelvény nem volt hajlandó lassítani. A tanácsos kénytelen volt versenyt szaladni a vonattal, s az ablakon beprézelődni az ünneplő előjárók közé.*

Kanyaró Ferenc megjegyzése szerint az „újságok hosszú sora örökíti meg” az eseményt.

3. *Kemény Gábor miniszter Tordán tett látogatásakor az őt köszöntő plakát a fedeles híd felirata fölé került, amely csökkentett sebességet, s ennek megszegése esetén 5 forintos büntetést írt elő.*

A híres fedeles hidat a tordai születésű mérnök, Követsi János tervezte, megépítésére 1798 és 1815 között került sor. Eredetiségére vall, hogy tartópillérek nélkül épült, s fából készült ívszerkezet tartotta a magasban. A korabeli leírás szerint „óriási faalkotmány, iszonyú teherként emeli magát, ... teljesen a vasszerkezetű hidak rendszere szerint épült, de fából. Fa a szögecselése, fa ívtartója faragással van illesztve, sőt merevítő rácsozása is van. Technikai szempontból párját ritkító érdekesség.” A technikatörténet máig számon tartja úttörő jellege miatt. Utódját, a betonból és vasból épült új hidat 1909. július 3-án avatták fel. A fahíd lebontására ezután, augusztus folyamán került sor. Kanyaró Ferenc a „mormolva bámul” szintagmát a hídfő feliratából kölcsönözte.

Más forrásból nincs tudomásunk a *lassan hajts* feliratról.

4. *A hídon az 1860-as években nehéz gép készült átkelni a gerendi uradalomtól Kolozsvár irányába. Az átkelés engedélyezését az uradalom a városi*

tanácstól kérvényezte. Mikorra hosszas tanácskozás után a tanácsosok meghozták az elutasító választ, a gép már két hete átkelt a hídon.

A tordai városi tanács hosszas tárgyalásáról Kanyaró Ferenc a *Pesti Hírlap* 1904. április 3-i számából is értesült. Kanyaró Ferenc feldolgozása jócskán eltér az újsághír adataitól. A „tudósítás” szövege a következő:

„Egyszer egy cséplőgépet akartak a hídon átszállítani. A városi kupaktanács azonban gondolkodóba esett, hogy vajon nem lesz-e valami baja a hídnak a súlyos terű miatt nem szakad-e le? Nagy fontosságot tulajdonítottak a kérdésnek a jó tordaiak, annyira, hogy a város hadnagya – megvitatandó a dolgot – összehívta a kupaktanácsot. Délután 3 órakor ült össze a gyülekezet s másnap reggel 6 óráig folyt a szóharc, míg végre meghozták a határozatot, hogy a cséplőgép vasból való és súlyos lévén, a híd pedig fából – nem bocsátható rajta át a súlyos terű, mert leszakad. A papírra vetett határozattal ment is a városi hajdú a hídfőhöz, hogy kézbesítse a cséplőgép tulajdonosának. A cséplőgépeseknek azonban hírük-hamvuk sem volt. Megunták a városkozást és úgy este 9 óra tájban szépen áthajtottak a cséplőgéppel a hídon.”⁵⁹⁴

5. *A városi tanács jégtörő szerkezetet készült a híd lábaihoz állítani, a jégtáblák összemorzsolása végett, a jégtorlaszok megelőzése céljából. A városatyák úgy döntöttek, hogy a jégtörőt a keleti oldalra építsék, hogy a híd alatt már átpréselődött, darabokra tört jégtáblákat zúzza össze, a jégtörőt ki-mélendő.*

6. *A város polgármestere Kolozsvárra utazott. Távollétében a villám megrongálta a híd egyik gerendáját. A hazatért városatya haragosan tette szóvá, hogy távollétében gondatlan atyafiai nem képesek vigyázni a város büszkeségére.*

7. *A híd közelében hatalmas raktár épült. Tulajdonosa villámhárítót készült elhelyezni rajta. A tanácsosok azon aggályoskodtak, ha a villámfogó mégis elszalaszt egy odacsalogatott villámütést, az a közeli hídra fog sújtani.*

Tulajdonképpen több épület is villámhárítót igényelt volna. A híd nyugati oldalán, a villanyüzem és a vasútállomás között helyezkedett el a (később leégett) parkettgyár, valamint a benzin- és petróleumraktár, keleti oldalán pedig Goldstein tűzifaraktára. Mindhárom tulajdonos érdekelt volt villámhárító felállításában.⁵⁹⁵ A Depôt az Aranyos bal partján, az út nyugati felén, a sörgyár mellett helyezkedett el. A XIX. század első felében katonai iskola, majd Torda vármegye székháza működött benne, később katonai, majd kincstári raktár lett.⁵⁹⁶

⁵⁹⁴ A kivágott újságcikk a Kanyaró Ferenc hagyaték 50. csomagjában található.

⁵⁹⁵ Az adatok Tordai Matyó (1925–1998) *Gyermekkorom emlékeiből. Szülővárosom, Aranyos-Torda főútvonalának üzletei és különböző cégtáblái, a harmincas években, a bécsi döntés előtt* című kéziratából származnak.

⁵⁹⁶ Orbán Balázs: i. m. 326.

8. *A sétatér díszítésére szánt szomorúfüzeket a tordaiak fordítva ültették, a gyökerekkel a levegőbe, hogy – mint a gyökerek – az ágak lefele hajoljanak.*

9. *A sétatéri pavilonban tartott népiünnepélyre árult belépő kettévágott, a városi törvényszék pecsétjével hitelesített kártyalap volt.*

A Széchenyi liget a XIX. század második felétől Torda polgárainak kedvenc szórakozási helye volt, akár csak a cseresznyevásárok, a dinnyevásárok, a szüreti majálisok színhelye, az újtordai templomtér, a Bányafürdő, valamint a Vigadó, a különböző kávézók és kaszinók. A különböző polgári egyletek ezeken a helyszíneken szervezték színes, hangulatos rendezvényeiket. A Széchenyi ligetben épült fel a tánchelyiség, ott ültették el a Vértanú Fákat.

A ligetben tartott rendezvények hangulatának érzékeltetése végett egyetlen korabeli programot idézünk. Az Önkéntes Tűzoltóegyesület 1909. július 4-én készült ünnepséget tartani a ligetben. „A Széchenyi Ligetben a tűzoltófelszerelések költségeinek fedezésére, az új mozdonyfecskendő megkeresztelésével és díszgyakorlattal egybekötött nyári táncmulatságot rendez... Az érdekes keresztelési ünnepségen keresztanya lesz dr. Szenkovits Aurélné önagsága. Keresztelő lelkészek: az ótordai egyházközségek lelkészei. Ezenkívül 80 koszorús leány és 80 koszorús fiú csoportja és felvonulása fogja fényessé és kedvessé tenni az ünnepséget.”⁵⁹⁷

10. *A sétatéri tánchelyet telente jégpályává alakították át. Fenntartása érdekében minden látogató egy dézsa vizet volt köteles átadni. A híresztelés szerint a jégpálya egy alkalommal beszakadt, s a korcsolyázó fiatalok a vízbe zuhantak.*

A városban a XIX. század végétől éveken keresztül valóban korcsolyázó egyesület működött. Egy tudósítás szerint „délben csak vasárnap és más ünnepnapokon szokott a társaság korcsolyázni, amikor egyúttal rendesen zenei ünnepéellyel van egybekötve halifax úrfiak és kisasszonyok mulatsága”. Hétköznap ebéd időben „nemigen láthatni korcsolyázót, csupán divatból”. Az 1891. február 1-i korcsolyaversenyről hangulatos beszámoló áll rendelkezésünkre. Eszerint „a férfiak síkfutására csak hárman álltak ki. A jury a »Hölgyek Díját« Borbély Györgynek ítélte oda, ki 38 mp alatt futotta be a 300 métert, azonban emléktárgyat juttatott Kimpel Florinak is, ki jól vezetett, míg el nem bukott. A hölgyek síkversenyére senki sem jelentkezett; annál szebb volt a hölgyek művészi versenye, melybe Schusztér Györgyné és Imecs Erzsi k. a. vettek részt. Elsőnek általánosan ismert nagy gyakorlottsága és biztonsága kétségtelenné teszi a jó eredményt úgy az előre, mint a hátrafelé ívezésnél; férfiúnak számot tevő bátorsággal végzi a legnehezebb körzéseket, melyek a tavalyi versenyen is méltó elismerésre jutottak.”⁵⁹⁸ 1893-ban az egyesület választmánya Damokos Andor elnök vezetésével arról tárgyalt, a hivatalba járás miatt hogyan lehetne az esti korcsolyázást meghonosítani.⁵⁹⁹

⁵⁹⁷ *Aranyosvidék* 1909. július 3.

⁵⁹⁸ *Aranyosvidék* 1891. 1. 2. sz.

⁵⁹⁹ Uo. 1893. 2. sz.

11. *A megyeháza nagytermébe a tordaiak két portrét rendeltek: a felséges királyról és br. Kemény György főispánról. A portrék átvételekor a főispán képének az árát lealkudták, mondván, hogy egyszerű magyar ruhájának megfestése olcsóbbra került, mint a király drágaköves koronájának, aranytól csillogó honvédtábornoki ruhájának kiállítása.*

A vármegyeház a Széna-téren, Halmai Andor építész terve alapján, 1884–1886 között épült fel.

12. *A hajdani főteret lezáró híd mindkét oldalán felirat intette türelmes átkelésre a szekereket. Az igényes tordai tanács a magyar tudós akadémia véleményét kérte ki, hogy a Lassan hajts! felszólítás helyesen kerüljön fel a táblákra.*

A Rákos patakon átnyúló, elkorhadtt, korábbi nevén Ercsey-híd újjáépítéséről a város építészeti és pénzügyi szakosztálya az 1910. december 7-i ülésén tárgyalt. A kereskedelmi miniszter eredetileg 8 m széles hidat tervezett. A helybeliek már az első helyszíni tárgyaláson arra kérték, hogy a 8 méteren felül mindkét oldalon 2 méter széles gyalogátjárót is engedélyezzen. „Indokoltá teszi ezt a hídkibővítést az a körülmény, hogy ez a híd két teret (a Valásszabadság teret és a Kossuth teret) köt össze és a városnak ezen a pontján aránytalanul nagy a forgalom.” A minisztérium azzal a feltétellel adta beleegyezését, ha a különözeti munkálatok költségét a város viseli. A város természetesen vállalta az áldozatot.⁶⁰⁰ A Lassanhajts-híd felújítása 1910–1911-ben történt meg. Az elavult fahidat vasbeton építménnyel cserélték fel. A helyi sajtó nem számolt be az építetők fontoskodásáról, büszkeségüket azonban a következőképpen tette szövé: „Főterünk útvonala egy szép műtárggyal lett gazdagabb. Az ún. *Lassan hajts!* rozoga fahíd helyébe egy, a legújabb építkezési rendszerű vasbeton új híd épült fel az állam és Torda város közönségének áldozatkészségéből. Az új hídnak e hó 26. és 27. napjain volt meg a teherpróbája, amely a hídnak szilárd, erős volta mellett szól. ... Az új hidat f. hó 27-én adták át a közforgalomnak, amelyen most már sebesen is lehet hajtani.”⁶⁰¹ Ha a tudományos akadémia véleményének kikérésére ezen buzgólkodások közepette került sor, akkor – a tudósítás szerint – az fölöslegesnek bizonyult. Ugyanis immár sebességkorlátozás nélkül lehetett átrobogni a hídon. S hogy ezt legalább a vigilens újságíró érzékelté, arra a bizonyíték szintén a helyi sajtóból származik: „Úgy találjuk, hogy az új hídra is joggal aplikálhatjuk a lassúság jelzőjét, mert valóban nagyon lassan épül.”⁶⁰²

13. *Egy, a Rákos-patak mellé épült malmot a tavaszi árvíz elöntött. A mélyen alvó, felriasztott gazda hitetlenkedve mondta: lehetetlen, hiszen az ajtó zárva volt, a kulcsot pedig a zsebében őrizte.*

14. *Az ótordai református templom falán elhelyezett tábla elokvensen adta hírül: Épült Tordán.*

⁶⁰⁰ Uo. 1910. december 10.

⁶⁰¹ *Aranyosvidék* 1911. szeptember 30.

⁶⁰² Uo. 1911. június 17.

E helyen már a XII–XIII. században templom állt. A jelenlegi templom építésére az 1300-as évek második felében, befejezésére 1400-ban került sor. Gótikus stílusban épült, gótikus ablakkeretei és déli bejárata ma is megcsodálhatók. Átépítésére a XVI. században, majd 1806-ban került sor. A napjainkban látható templomépület már csak része az eredetinek. Miután 1601-ben Basta seregei feldúlták és lerombolták, szentélyét már nem építették vissza.

15. *A református templom tornya 1865-ben leomlott. Romba dőlt falai életveszélyt jelentettek a járókelőknek. Ezért vált szükségessé a romok eltávolítása. A polgármester azt állapította meg, hogy az emberi erő elégtelen, marhákra van szükség a fal leontásához. – Vagyunk itt elegenden – buzgólkodtak a tordai polgárok. Végül 24 ökör lett felállítva. A szolgálatkész polgárok maguk is megragadták a kötelet. Amikor a megrémített 24 állat megrántotta a kötelet, a belecsimpaszkodott embereket a hűrként megfeszülő huzal a magasba vetette.*

A templom tornya valójában 1865-ben omlott le. Megrongálódott állapotára való tekintettel az egyházi felügyelő már korábban sürgette a szalonnaaggatás betiltását. 1865. szeptember 24-én kelt folyamodványában Miklós Miklós lelkész és Jakab Gergely jegyző a következőképpen számol be az épületről az egyházi főtanácsnak: „Templomunk tornya, mely hajdan a fejedelmi kastély melletti várnak egyik bástyája volt, az idő által annyira megrongáltatott, megrepedezett és leomlásnak indult, hogy a helybeli rendőrség fellépése következtében a hívek nagy lelki szomorúságára a harangozással fel kellett hagyni a harangokat levétni, és magát a tornyot le kell bontani.”

Az emlékezetes falontáson Kanyaró Ferenc gyerekként vehetett részt.

Az új torony építése az 1871-es évben volt tervbe véve. Ebben az évben Klug István 25 korona 5 forintért követ hordott a torony fundamentumába, további munkások dolgoztak a kövhordásnál, a régi torony omladékának eltisztításánál, a porond szállításánál, a mészsztálásnál. Az előkészületek ellenére a templom mai tornya 1904–1908 között épült fel. Az új torony műszaki terveit Sztéhlo Ottó budapesti műépítész készítette el, a munkálatokat Király József tordai vállalkozó vezette.⁶⁰³

A templom új tornyába az egyház a Seltenhofer Frigyes fiai soproni harangöntő cégtől rendelt „egy darab, 1350 kgm súlyú »D« hangú harangot a legfinomabb harangércből öntve”, továbbá „a hozzá tartozó kovácsolt vasból készült koronát”. Egyúttal ugyanez a cég eszközölte a már meglévő nagy- és kisharang átszerelését, „a három haranghoz tartozó, kovácsolt vasból készült álló állvány elkészítését”.⁶⁰⁴

16. *A városháza épületében székelő törvényszék bírái annyira nehézkesen pergették az ügyeket, hogy egyik elítélt feketekávét kért unalma elűzése végett.*

⁶⁰³ Az ótordai református egyházközség levéltára, toronyépítési iratok.

⁶⁰⁴ Uo., szerződés, 1906. május 12.

17. Egy halálos kimenetelű büntett tárgyalásán az áldozat apja 20 éves börtönbüntetést követelt a gyilkos számára, minthogy egy budapesti lap szerint a fővárosban is ezt az ítéletet hozták.

18. Egy kőkereszt felállításakor az alapozásnál felszínre került föld eltüntetésére a tanács gödröt ásott.

A narratívum típusa AaTh 1255 A gödörások (BN 1332x).⁶⁰⁵

19. Az új hosszérték, a méter használatának érvénybe léptetésekor Torda város tanácsa a kereskedelmi minisztériumtól engedélyt kért a régi hosszérték használatára mindaddig, míg a tordaiak is megtanulják a méter használatát.

A 12-es számrendszeren alapuló mértékrendszert kizorító új méterrendszer Magyarországon az 1875. május 20-i párizsi konvenció hatására kezdett terjedni. Alkalmazásának begyakorlására Tordán is több erőfeszítés történt. 1874-ben két áldozatkész újtordai adakozó a református fiúiskola könyvtára számára a témába vágó szakkönyvet rendelt. „Debreczeni Szabó István és nője Kerekes Juliánna asszony fiúiskolánk részére szívesek voltak a »méter-mértékek« tanulására írt utasítását Gönczi Pál m. királyi tanácsos úrnak meghozatni – melyet a vallás és közoktatásügyi m. kir. minisztérium adott ki.”⁶⁰⁶

20. A tordai bíró az elgázolt malacról megállapította, hogy kéthónapos nem lehetett, mert akkor megfontoltabbnak kellett volna lennie.

21. A tordai malac háttal megy a vályúhoz, mégis jóllakik.

22. A városlakók azt tapasztalták, hogy a kukorica, a lucerna jobban terem a sík területen. Ezért a város közepe művelésre szánt terület, míg az utcák a dombokra kapaszkodnak.

23. Az újtordai templom tornyán ma is napóra mutatja az idő múlását. Mikor felszerelték, deszkával borították be, hogy az eső ne rongálhassa meg.

Egy korábbi templom helyére az 1400-as évek folyamán épült a jelenlegi templom, támfalán található feljegyzés szerint 1504-ben érték végét az építkezési munkálatok. A templomot kezdetben a katolikus, majd az unitárius hitre áttért, később a református hívek használták. Gótikus stílusban épült, amiről a csúcsíves ablakkeretek és a sekrestye belső tetőzete árulkodik. A templom belseje ma a barokk stílus jegyeit hordozza.

A templom évszázadokon keresztül erődként működött. Falai mögött a város lakói sokszor lettek menedéket. Az erődöt a Rákos- és a Sós-patak vízzel feltöltött árok vette körül, ami szintén megnehezítette az ostromot. A XIX. század második felében az erőd udvarán a falhoz tapasztva külön-külön zárható kis kamrák voltak, amelyekben az újtordai családok gabonájukat, a szalonnát és egyéb értékeiket védtek a tűzvésztől és a tolvajoktól. A kamrákra várnagy címet viselő harangozó felügyelt.

⁶⁰⁵ A mesekatalógus 8 változatát tartja számon. Kovács Ágnes–Benedek Katalin: *i. m.* 94.

⁶⁰⁶ Az újtordai református egyházközség levéltára, *Új Thordai ev. ref. anyaszentegyház részére tett Kegyeletes Adományok Emlék Könyve*. 1842.

A szóban forgó napóra (korabeli nevén *árnyékóra*) a tornyon már meglévő mechanikus óra megjavítása után készült el: „az Orás If. János kötelezésén felyül a Torony oldalára lap Árnyék órát készítetett, hogy az által a készített órának állandóságát bizonyosabbá tehesse.”⁶⁰⁷

24. *Amikor az újtordai eklézsia a templom tornyának díszét, a gombot az öntőműhelyből átvette, a mesterek figyelmeztették, hogy a toronyba való feljuttatására az emberi erő elégtelen, lóerőre van szükség. Az újtordai polgárok meg is fogadták a tanácsot: a gömböt a legerősebb ló hátára kötötték, a ló nyakába pedig kötelet vetettek, s úgy vonszolták fel a templom tornyába. Mikor a ló nyelvét kivetette, a tordaiak elimerően emlékeztek a mesterek figyelmeztetésére: a lóerőnek is nehéz volt a magasba vinni a gömböt, az emberi erő hogyan lett volna alkalmas.*

V. A tréfás narratívumok két világrend, két értékrend, két viselkedési norma konfrontációját végzik el. Az egyik – a hibás, az egyedi, a szokatlan – a narratívumban van megjelenítve. Az előadás során ez ütközik meg a narratívumot éltetők világával, e világ rendjével, szabályaival és normáival mint a szövegen kívüli kognitív kontextussal.⁶⁰⁸ S miközben az egyik világ nevetségessé válik, kudarca megerősíti annak a világnak a rendjét, amelyben a történet előadásra kerül. Az előadás az az esemény, amely e konfrontációt megvalósítja. E tréfás történetek tehát két világot választanak el egymástól: a torz, hibás és a helyes világot. A *mások* világát a *mienktől*. E sajátossága révén a rátótiáda a trufával, a tréfás mesével, az adomával, a viccel ugyanazon szövegcsoportba tartozik. Ami megkülönbözteti tőlük, az a rátótiádának külső referenciával való konvencionális összekapcsolódása.

E pragmatikai funkció a rátótiádákat egyazon használati kontextusba helyezi a történeti narratívumokkal: a helyszínekhez kapcsolódó narratívumokkal (toponimek, aetiologikus történetek, utazási narratívumok), a biografikus narratívumokkal (emlékezetes tettek, emlékezetes mondások, halottbúcsúztatók, sírfeliratok), a társadalmi események, konfliktusok továbbélő emlékével (igaztörténetek, lokális balladák). E narratívumok által valósul meg a különböző keretekben zajló kommunikatív/kulturális emlékezés.

A tordai rátótiádák 1. térben lokalizálható, 2. időben datálható 3. cselekvéseket tulajdonítanak 4. a város lakóinak. Részét képezik a város művelődéstörténetének, amely 1. az élettér folytonos változását, modernizálását, átrendezését, 2. a város és a közösség időben kibontakozó életét, 3. történelmét, 4. lakóinak nevét, viszonyait, emlékezetes tetteit örökíti meg.

A történetekben található konkrétumok legalább három különböző kontextusban interpretálódnak, s ennek függvényében teremődik meg a történetek jelentése. Egy szélesebb kultúrtörténeti kontextusban az interpretátor és a történet világa kerül szembe egymással. 1. Külső perspektívából szemlélve,

⁶⁰⁷ Az újtordai református egyházközség levéltára, Consistoriumi jegyzőkönyv.

⁶⁰⁸ „A tréfás szövegekben a komikum egyik forrása éppen az, hogy a szövegben felépített világ és a való világ között óriási az eltérés.” Hoppál Mihály: Komikum a folklórban. Szöveg – környezet – megértés. In: uő: *Folklór és közösség*. Bp. 1998. 108.

egy prosperáló világban a tordaiak mindegyre nevetségessé válnak. E külső perspektívát a nem tordaiak érvényesítik a tordaiakkal szemben, a turisták a bennszülöttekkel, a központi média a lokalitással szemben. A mások látása, szemlélése részét képezi a látás azon történetének, amely az antropológiai érdeklődésen belül a reneszánsz kora óta folyamatosan bontakozott ki és újult meg.⁶⁰⁹ A lokális világban egy szinkron dimenzióban egy egyéni viselkedés ütközik össze a felvilágosult közvéleménnyel. 2. Miközben a város prosperál, egy-egy személy nevetségessé válik. És végül, a lokális diakronikus dimenzióban a történetek jelentése a következő: 3. Egy előidőben eleink értetlenkedésük révén nevetségessé váltak.

A lokális emlékezési gyakorlatban a történetek a város történetében egy eseményhez kötve jelölik ki *a múlt* és *a jelen*, *a régi* és *az új*, *az ők* és *a mi* közötti határt. A feljegyzett rátótiádák a technikai újításokkal, egy új, fogalmi nyelvezettel szembeni tapasztalatlanságot, az ebből adódó habozást és naiv véleményalkotást örökítik meg, egy utólagos perspektívából. Az utólag közismertté, megszokottá vált pillérek nélküli fahíd, a vasbeton híd, a gőzös, a villámhárító, a jégtörő alkotmány, az új hossz mértékegység, az izomerő megnevezése, a toronyóra, a korcsolyapálya olyan civilizatorikus eszközök, amelyek egy hosszas korábbi tapasztalatot, helyi gyakorlatot váltottak fel. Érthető tehát, hogy megjelenésük bizonytalankodást, zavart váltott ki.⁶¹⁰

A város, a közösség életében bizonyára mindegyik esemény *esetként*, *ügyként* zajlott le. Az eset, az ügy az eseményt kiemeli a hétköznapi világból, rátereli az érdeklődést, a figyelmet, problematikussá, ellentmondásossá alakítja, mobilizálja, lázban tartja a közösség tagjait, részvételre, állásfoglalásra, a mentalitás megváltoztatására, áldozathozatalra, közreműködésre kényszeríti.⁶¹¹ A rátótiádák az esemény lezajlásának egy partikuláris formáját, mozzanatát, verzióját, a tévedést, a téves értelmezést, a félreértést, az értetlenkedést örökítik meg.

A technikai vívmányok a modernizáció lépcsőfokai egy mezővárosi társadalom számára. A város múltjával szembesülő mai bennszülött ugyancsak elcsodálkozhat azon, hogy a mai városkép a XIX. században, különösen annak végső felében és az első világháború előtt viszonylag rövid idő alatt, ro-

⁶⁰⁹ Az emberre vonatkozó megfigyelések, tapasztalatok tárgyát 1. a XVI. századtól a távoli, „primitív” népek, 2. a XIX. századtól Európa „primitívjei”, a parasztok, 3. a XX. századtól a szociokulturális csoportok képezték. E tapasztalat tudománnyá a XIX. században állt össze. Burke, Peter: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Bp. 1991. 17–38.

⁶¹⁰ A téma folklorisztikai irodalma: Faragó József: Idegen szavak félreértésén alapuló népi tréfák. Nyírk XV(1971). 1. sz. 101–112; Kovács Ágnes: Humor a „nyelvhatáron”. Két-nyelvűség stilisztikai funkciójában: a vegyesnyelvű népköltési alkotások humora. In: *Előmunkák a Magyarországi Néprajzhoz*. 1. Bp. 1977. 111–121.

⁶¹¹ Az *eset*, az *ügy* leírása: Cioran, Emil: Omul fără destin. In: uő: *Antropologia filosofică*. Craiova 1991. 15–22; Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: *Magyarság-szimbolumok*. Bp. 1999.

hamos léptekben készül el. Öt-hat évtized hoz modern utakat, korszerű középületeket, iskolákat, kórházat, üzleteket, szállodákat.

Hasonló gyors fejlődés tapasztalható a közművelődés terén is, a XIX. század végére megszületik a helyi sajtó. A közművelődési események nyelvezetében megjelennek, állandósulnak a tudomány, a modernitás, a zsurnalisztika kulcsszavai, divatos fordulatai, a szaknyelv nívói, a fogalmi gondolkodás, a szaknyelv terminológiája. Ez a nyelvezet az, amely megjelenésekor gondot okoz a tordai polgároknak. Érthetlensége, idegensége, következetlen használata miatt sokan nevetségessé váltak.

A tordai rátótiádák a lokális társadalom megtanulásának eszközei.

Kiss András

Kölcsey Ferenc nótáriusi fogalmazványai

Az országos híró költő, literátor hosszú évekig tartó csekei visszavonultsága után 1829-ben lép közpályára. Szatmár vármegye ekkor választja őt első aljegyzőjévé, ezt követően 1831-ben megkapja a tiszteletbeli főjegyzői címet, 1832. november 6-tól pedig 1838. augusztus 24-én bekövetkezett haláláig a vármegye főjegyzőjeként látja el hivatalát. Ugyancsak a közpályára lépésének évében, 1829-ben a vármegye táblabírája (assessor) lesz,⁶¹² majd 1832. november 6-án, bizalmának újabb megnyilvánulásaként, a nemesi önkormányzat egyik követének Kölcsey Ferencet küldi az országgyűlésbe.⁶¹³

A neves költő életpályájának ebben a szinte egy évtizednyi szakaszában érdemelte ki, hogy – a költő Zrínyi Miklóshoz hasonlóan – politikusként is számon tartsuk őt. Az íróembereknél gyakran megnyilvánuló politikai jellegű, a társadalmi, államberendezkedési állapotokat bíráló, a jobbítást igénylő, irodalmi eszközökkel kifejezett nézeteiknek kiváltóiban az érzelmi indítékok nagy szerepet játszanak, ugyanakkor a hangoztatott nézetek nem alapulnak olyan tényismereteken és nem kínálnak olyan gyakorlati megoldásokat, mint a valódi politikusok meghatározott alapelveket követő, a megoldásokat is elképzelő társadalmi tevékenysége. Kölcsey viszont ez utóbbi területen olyan országos és helyi társadalmi valóságképpel rendelkezett, amelynek kialakulásában jórészt a vármegyei kormányzatban/közigazgatásban – mind vármegyei, mind országos viszonylatban – szerzett társadalmi, közjogi, politikai ismeretei, tapasztalatai segítették. Ugyanakkor pedig az elveinek megfelelő követendő utat is világosan látta. A Kölcsey-kutatás jó eredménnyel tárta fel – párhuzamosan szónoki kiválóságának értékelésével – országos jellegű politikai szereplését és foglalkozott a költő politikai pályájának kialakulásához

⁶¹² Ratzky Rita: Ismeretlen Kölcsey-dokumentumok a Kolozsvári Állami Levéltárban. ItK 1997. 5–6. 671–673. Szatmár vármegye tisztújító közgyűlése 1837. június 6-án a múlt országgyűlésen szerzett érdemeiért tizenhat vármegyei követet, köztük Zala vármegye követét, Deák Ferencet, mint „az egész haza előtt örökre felejthetetlen” férfiakat a vármegye táblabíráivá nevezte ki. *Kölcsey Ferenc nótáriusi fogalmazványai Szatmár vármegye levéltárában*. Összegyűjtötte Kiss András. Szerkesztette és a jegyzeteket készítette Csorba Sándor. Fehérgyarmat 2003. 162–163. (A továbbiakban: Kölcsey 2003.) Kölcsey Szatmár vármegyei közéleti pályafutására l. Csorba Sándor–Takács Péter: *Kölcsey és Szatmár megye. Tanulmányok és források Kölcsey Ferenc Szatmár megyei tevékenységéhez*. Nyíregyháza 1990. Szabolcsi Téka 12. (A továbbiakban: Csorba–Takács 1988.)

⁶¹³ Erről a megbízatásáról követtársával együtt 1834. november 10-én lemondott, mert nem értett egyet a vármegyei közgyűlésnek az örökváltság ügyében hozott határozatával. Az országgyűléstől 1835. február 19-én, a követeknek az elvhűséghez kötelező ragaszkodását kifejező, Pozsonyban elmondott beszédében búcsúzott. L. *Kölcsey Ferenc összes művei*. Bp. 1960. II. 164–166. (A továbbiakban: Kölcsey 1960.)

hozzájáruló vármegyei közszolgálatával. Ez utóbbi vonatkozásában forrásként elsődlegesen a törvényhatóság közgyűlési jegyzőkönyveiből merítette adatait. Viszont ezt a forrást lényegesen kiegészítő, gazdagító iratháttér hiánya már ezeknek a kutatásoknak a során is felmerült.⁶¹⁴ A közgyűlési jegyzőkönyvek hiányzó iratháttérét a kettészakadt Szatmár vármegyei levéltár Kolozsvárt őrzött iratanyaga⁶¹⁵ szolgáltathatta volna, ezen belül pedig Kölcsey Ferenc jegyzőként szerkesztett fogalmazványai. Ezek elsőrendű forrásai a költő vármegyei nótáriusi tevékenységének és amelyekben, véleményünk szerint, felfedezhetjük a gyakorlati politikus Kölcsey kialakulásának, tapasztalatszerzésének csíráit is. Az említett, hiányolt iratháttérből a szatmári nótárius fogalmazványai – amelyekről a következőkben szólni szeretnénk – jelenleg már a kutató asztalára kerülhetnek.⁶¹⁶

A Kölcsey-fogalmazványok értékelése és értékesítése elsősorban a Kölcsey-filológia feladata, akárcsak az, hogy a majdani kritikai kiadás elkészítésével teljes forrásértékűvé tegye ezt az anyagot,⁶¹⁷ amely egyúttal gazdag forrása a jog- és közigazgatás-történetnek és a történettudományok más területeinek is. Ezért anélkül, hogy számunkra idegen kutatási területre merészkednénk, a fogalmazványokkal mint az iratképző intézmény tevékenysége során létrejött levéltári forrásokkal foglalkozunk, annak a mintegy 16–18 folyóméternyi iratkörnyezetnek az ismeretében. Ezen az iratkörnyezeten belül, az összefüggő irategységekhez egy-egy ügyirat (akta) darabjaként hozzátartozott az elintézés tükröző felterjesztés vagy válasz fogalmazványa is.

1829-ben, amikor Kölcsey első aljegyzőként került a vármegyéhez, a már a középkorból ismert vármegyei jegyző tisztségéből az idők folyamán a kornak és a vármegyei ügyintézésnek, az ehhez szervesen hozzátartozó írásbeliségnek megfelelő – amint éppen az általa 1830-ban kodifikált Szatmár vármegyei statútumban neveztetik: – „jegyzői hivatal” alakult ki.⁶¹⁸ Ennek élén a főjegyző állt, akit munkájában két-három aljegyző segített.

⁶¹⁴ Takács Péter: *Kölcsey táblabíróságai*. In: Csorba–Takács 1988. 90; vö. Ratzky: *i. m.* 671.

⁶¹⁵ Kiss András: Szatmár vármegye levéltára. In: Kiss András–Şerdan, Lucia-Augusta–Henzsel Ágota: *Szatmár vármegye levéltára – Fondul „Prefectura judeţului Satu Mare” 1402–1919*. Nyíregyháza–Cluj-Napoca 2000. 9–10.

⁶¹⁶ Kölcsey 2003.

⁶¹⁷ Itt nem részletezhető okok miatt a fennebb idézett kiadványban a Kölcsey-fogalmazványok szövege abban a formában jelenik meg, ahogy azokat esetenként letisztázva, aláírássokkal, pecséttel ellátva a címzett olvashatta. A különböző indítékból az első megfogalmazáson végzett javításokat, módosításokat, magát az alkotási vajúdat a kritikai kiadás, vagy most már a jelzetek alapján könnyebben hozzáférhető eredeti fogalmazvány révén ismerheti meg a kutató. Ezek a fogalmazványok magának a nótárius tevékenységének, az ügyben készített iratra adódó – számos tényező, de főleg a hatalommal való viszony által befolyásolt – végső megfogalmazás folyamatához szolgáltatnak alaposabb, mélyebb forrásokat.

⁶¹⁸ KmOL Szatmár vármegye levéltára. Kormányi köztárgyak – Publico politica. Fasc. 104/1830. 169. sz. 220v–221v. A következőkben a vármegyei levéltárnak Kölcsey jegyzősége alatt Kormányzati köztárgyak elnevezésre változtatott sorozatát Publpol. rövidítéssel idézzük. Vö. Föglein Antal: A vármegyei nótárius. LK 14(1936). 149–171.

A jegyző már működése kezdetétől a vármegyei írásbeliség letéteményese, az idők folyamán egyre pontosabban megállapított hatáskörrel (ami egyaránt kiterjed a politikai, igazságszolgáltatási és közigazgatási ügyekre). Tulajdonképpen ő volt a vármegyei közigazgatás vezetője, a vármegye törvényes állami és helyhatósági tevékenységének őre és biztosítója. A jegyző volt az, aki a vármegyei írásbeli munkát végezte, illetve irányította, a jegyzőkönyveket szerkesztette, bemutatta a közgyűléseken, előkészítette a vármegyei válaszokat és azokat meg is szerkesztette.

Kölcsey keze nyomát követve az iratokon, ez a tevékenység jegyzősége idején (akár első aljegyzősége, akár főjegyzősége éveiben), a fennebb említettek viszonylatában jól kirajzolódik. Már az első évben nagyszámú írat megy át a kezén, szignálja és a vármegye testületei (közgyűlés, kisgyűlés) elé utalja azokat. Ezáltal tartalmuk ismeretében jelentős információkat halmoz fel, és végső soron megszerkeszti az egy-egy ügygel kapcsolatos válasz fogalmazványát.⁸ Igaz ugyan, hogy az adandó válasz a vármegyénél is – akárcsak a felsőbb kormányhivataloknál – testületi (kisgyűlési, közgyűlési) döntés eredménye, de az eljárás a döntést illetően ugyancsak hasonló a központi hatalom említett saját kormányzati hivatalaiban már régen bevezetett dikasztériális/kollégiális rendszer ügyintézéséhez. Ennek lényege, hogy az ügyet – annak alapos megismerése után – referensek terjesztik az illetékes testület elé, amely rendszerint a fogalmazvány szövegét véteti a testületi ülés jegyzőkönyvébe. Ülésbeni tárgyalása során az előadói ívek (philarae referadales) szövege annyira nem változik, hogy például a Főkormánysház esetében 1829-ben megszüntették a jegyzőkönyvek vezetését, mert ezeket a előadói ívek helyettesítették.⁹

Kölcsey, aki akkor már az ország köz- és főleg irodalmi életének jelentős szereplője volt, vármegyei közigazgatási pályáját minden közhivatali gyakorlat nélkül kezdte meg. Tanulmányai és joggyakornoksága – jóllehet az ügyvédi vizsgát nem tette le – jó alapot teremtettek jogi alpműveltségének, amihez hozzájárult a vármegyei élet alapos ismerete és főleg tájékozottsága az ország és társadalma ügyeiben, alaposságával és tehetségével párosulva. Mindezek lehetővé tették, hogy nehézségek nélkül induljon neki vármegyei közigazgatási vezetői pályájának. A vármegyei életet nemcsak ismerte, hanem már közpályája megkezdése előtt alaposan tájékozott volt társadalmi és gazdasági helyzetéről, ami lehetővé tette, hogy 1829 tavaszán elkészíthesse azokat a *Jegyzéseket*, amelyek alapul szolgáltak *A szatmári adózó nép állapotáról* írt elaborátumához.¹⁰ Később, követként – a már levelezésével bizo-

⁸ A fogalmazványok feltárása során számba vettünk minden egy-két szavas szignálást, utalást és beérkezett iratra vezetett pár soros véleményezést vagy határozatot is, amiből pontosan követhető, hány írat ment át Kölcsey kezén.

⁹ Trócsányi Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Bp. 1973. 196.

¹⁰ Az elkészült munkát Kölcsey rokona és barátja, az akkor vármegyei tisztségviselő Kende Zsigmond mutatta be a vármegyei közgyűlésen, annak levéltárában pedig az elaborátum

nyitott széles körű kapcsolattartását¹¹ – kibővítették és elmélyítették személyes eszmecseréi követtársaival, az ezekkel kialakult baráti viszonya, ami alig néhány évvel jegyzői pályája megkezdése után, az abszolutizmus nyílt és durva zsarnokságával szembeni, az alkotmányra és közjogra alapozott védekezés során hozta meg gyümölcseit.

Már nótáriussága első évében bebizonyult, hogy az új jegyző nem korlátozza tevékenységét csupán a szigorúan vett kancelláriai munkára, hanem részt vesz mindenben, amiről úgy véli, hogy a vármegyei közönség és hazája érdekeit szolgálja, anélkül hogy szem elől tévesztené elsőrendű feladatát, a vármegyei ügyintézésben jelentkező feladatok megoldását. Tisztsége átvételének évében elkészült a vármegye új székháza és ezáltal esedékessé vált a törvényhatóság levéltárának, valamint az abban kialakult könyvtárnak „új épületbe leendő mentül előbbi által költöztetése, és ottan csinos elrendelése”. Ezt követően a vármegye egy bizottságot küld ki a levéltár helyzetének megvizsgálására, amelynek munkálataiban Kölcsey a vármegye vicanótáriusaként vesz részt. (Egyébként a levéltárban elhelyezett 410 kötetnyi könyvtár kialakulásában meghatározó volt annak a Trattner János Mátyás könyvkiadónak és könyvkereskedőnek az adománya, akivel Kölcsey baráti viszonyban állt. Ez alátámasztja azt a következtetést, hogy a költő meghatározó szerepet játszott a könyvtár létesülésében, nótáriusként pedig az iratokból nyomon követhetők a könyvtár további gyarapítására tett intézkedései.¹²) Hivatali teendői azonban nem gátolják meg, hogy túl a vármegyei feladatok teljesítésén – országos társadalmi és közéleti pozíciójának megfelelően – tovább folytassa irodalmi munkásságát, mint Szatmár vármegye követe az országos politika egyik kimagasló alakja legyen, vagy megfeleljen más, tudását igénylő feladatoknak. Így nótáriussága éveiben a *Codex mercantilis* szövegében használt latin nyelvű terminológia alapján, megalkotja a Magyar Tudós Társaság által 1831-ben kezdeményezett és Pesten 1843-ban ki is adott *Törvénytudományi műszótár* számára a kereskedelmi jogi magyar szak kifejezéseket. Ezzel összefüggésben megemlítjük, hogy a magyar nyelv bevezetésével a vármegyei közigazgatásban feltételezhetően ő alkotja meg a levéltári iratsorozatok addig használt latin nyelvű elnevezései helyett a magyar nyelvűeket. Ez utóbbiak helyi szóalkotások, ugyanis nem azonosak azokkal, amelyek a latin kifejezések magyar megfelelőiként a *Törvénytudományi műszótárban* szerepelnek.¹³ A levéltár teljes anyagának ismeretében a kutató megállapíthatja, hogy korának ez a kiemelkedő egyénisége, túl a szokványos közigazgatási munkán, az írásbeliség területén is alkotó munkát végez, ami

bemutatott változata Kende Zsigmond neve alatt szerepel. Publpol. Fasc. 103/1829. 2. sz. Vö. Szauder József: Kölcsey beszéde a szatmári adózó nép állapotáról. In: uő: *A romantika útján*. Bp. 1961. 248–287.

¹¹ L. Kölcsey 1960. III; *Kölcsey Ferenc levelezése*. Válogatás. Sajtó alá rendezte Szabó G. Zoltán. Bp. 1990.

¹² Kiss András: Szatmár vármegye két levéltárosa. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Levéltári Évkönyv* XII(1997). 85–100; Kovács Kiss Gyöngy: Szatmár vármegye könyvtára 1829-ben. In: uő: *Rendtartás és kultúra*. Mv. 2001. 132–161.

¹³ Kölcsey 2003. 183.

társadalmi igényeinek, jeles kortársai véleményének és saját elveinek és gondolatainak ötvözetében fogalmazványokban írásműként jelenik meg. A közigazgatás területén ennek egyik terméke az 1830-ban elkészült *Szatmár vármegye statútuma*, teljes címével: *Szatmár vármegyének a legrégibb idők-től fogva köztárgyakat illető végzései*. Ennek előzményeként a vármegyében hatályos szokásjogi vagy írott helyi szabályozások egybegyűjtésére a vármegye bizottságot küldött ki, de végső fokon, a beérkezett anyag felhasználásával, a statútum végleges szövegét Kölcsey öntötte formába – kodifikálta – és írta le azt saját kezűleg.¹⁴

Nótáriusként azonban Kölcseynek elsősorban az őt tisztségére megválasztó vármegye elvárásainak kellett megfelelnie. A vármegyei ügyintézésben egyaránt szembesülnie kellett a helyi elintézésre váró ügyekkel és az országos jellegű kérdésekkel, valamint az abszolutista végrehajtó hatalommal szembeni viszonyában a reformkor eszmévilágának megfelelő vármegyei állásfoglalással. Jóllehet a közügyekre vonatkozó kérdések ellátása természetesen Kölcseyre hárult, de foglalkoznia kellett a vármegye lakosainak a törvényhatóság intézkedését igénylő ügyeivel is. Ennek megfelelően fogalmazványai hűen tükrözik a korabeli vármegye ügyintézését és más törvényhatóságokkal és a hatalommal fennálló kapcsolatait. Mivel nótáriusi fogalmazványainak bemutatásával Kölcsey politikai eszméinek érvényesülését és azt a kölcsönhatást szeretnénk nyomon követni, amit szemléletének kialakulásában nótáriusi tevékenysége gyakorolt politikai nézeteire és viszont azt, hogy politikai nézeteit hogyan váltotta valóra a vármegyei közigazgatásban, a következőkben a közügyeket illető fogalmazványaiával foglalkozunk.

A hivatalba lépő új nótáriusnak a vármegyei ügyintézésben számos napi kérdés mellett nem egy, hosszú ideje az egész vármegyét érintő megoldatlan ügyben kellett megtalálnia a megoldást. Ilyen volt Tarpa mezővárosnak a vármegye érdekeit sértő elcsatolása és Bereg vármegye törvényhatósága alá rendelése. Ez annak az 1807. évi XXVIII. törvénycikk alapján létrehozott Országos Bizottságnak a döntése nyomán történt, amelynek az volt a feladata, hogy a több törvényhatóság alá beosztott vagy beékelte területen fekvő helységeket egyetlen törvényhatóság alá rendelje. Tarpa Bereg megyéhez történt csatolását az Országos Bizottság véleménye szerint az indokolta, hogy a település a Tisza bal partján feküdt, Bereg vármegye tőszomszédságában, mintegy abban beékelve. Hasonló elgondolásból az Országos Bizottság Szatmár vármegyéhez csatolta a kisebb beregi települést, Dobost. Az intézkedés Szatmár vármegye szerint sértette mind a vármegye, mind a mezőváros érdekeit, az előbbinek pedig tetemes kárt okozott a Tarpáról befolyó adójövedelmek elvonásával. Az Országos Bizottság ugyanakkor nem számolt más körülményekkel sem, elsősorban a nem szabályozott Tisza mederváltozásaival, az áradásokkor okozott egyéb módosulásokkal és minden jogalap nélkül a vármegye hagyományos határát a változó Tisza-meder vonalá-

¹⁴ Publpol. Fasc. 104/1830. 169. sz.

val azonosította. Ezzel jogsértő módon megváltoztatta a vármegye határát, ami nem tartozott hatáskörébe. Az évek óta húzódó megoldatlan ügyben Kölcsey megfogalmazásában a vármegye közönsége jól indokolt, ésszerű érveléssel adta elő igazát mind az udvarhoz, mind a nádorhoz intézett felirataiban, vagy az illetékes biztosokhoz küldött átirataiban, illetve követeknek adott utasításaiban.¹⁵ Nem mulasztotta el azonban, hogy az ügyben a Siófok elcsatolásával hasonló sérelmet szenvedett Somogy vármegyéhez, illetve az ország törvényhatóságaihoz forduljon, egyrészt együttérzéséről biztosítva a szintén sérelmet szenvedett megyét, másrészt támogatásukat kérve ahhoz az országgyűlés elé terjesztendő törvényjavaslathoz, amely az Országos Bizottság hatáskörének pontos megjelölését és a jogorvoslati eljárást szabályozná.¹⁶ Ebben az ügyben is megjelenik az a reformkorban az önkormányzatok által hangsúlyozottan gyakorolt kölcsönös tájékoztatás, a nemzet ügyeit illető javaslatokhoz igénybe vett támogatás, amit a nyilvános fellépések miatt aggóató központi hatalom – amint ez a következőkből is kiderül – a legkülönbözőbb módon igyekszik meggátolni, elfojtani.

A fentiekhez hasonló jó helyzetismeretről és jól megalapozott érvelésekről tesznek tanúságot azok a fogalmazványok, amit a vármegye nótáriusa a már a XIV. századba visszanyúló Egri és Túrterebes közti határperben,¹⁷ és a mintegy negyven éve húzódó, a Forgóhegyen át Máramaros vármegyébe vezető út megépítésének,¹⁸ a postaút,¹⁹ a Szatmárnémeti határain keresztül vezető út²⁰, vagy éppen a már említett tarpai sérelemben is felhozott vízszabályozás²¹ ügyében vet papírra a nótárius.

A hatalomnak a társadalom és főleg a parasztság terheit figyelmen kívül hagyó állami jövedelempolitikája, valamint a nehézségek iránti érzéketlensége is szólásra készteti a reformkor szellemében változást igénylő vármegyei rendeket. A változtatás, jobbítás szándékával a vármegyei jegyzője által megfogalmazott felterjesztésekben, az átiratokban feltárt helyzet és azt követően a megoldás iránti javaslatok már a politikai gondolkodás kifejezői, amelyeket a kutatónak az összefüggések világánál kell vizsgálnia, hogy felfedezhesse bennük azokat a gondolatokat, amelyeket a költő-nótárius politikai pályáján, a kor egyik kiemelkedő szereplőjeként, egyénileg is kifejez. A köznap életben olyan jelentős szerepet játszó só árának önhatalmú, törvénytelen megdrágítása is az ország terheit viselő lakosságot érinti súlyosan. Ezért a vármegye a Helytartótanácsnak nemcsak kifejti az intézkedés törvénytelen-

¹⁵ Kölcsey 2003. 28–37. (23.), 38–39. (24.), 65. (60.), 65–67. (61.), 73–74. (72), 74. (73.) A következőkben a fogalmazványokra a lapszám és zárójelben a fogalmazvány sorszámanak feltüntetésével utalunk.

¹⁶ Uo. 49–51. (39.), 51–52. (40.)

¹⁷ Uo. 12–13. (5.), 13–15. (6.) Vö. Kiss András: Két középkori oklevélszöveg Szatmár vármegye levéltárából. In: uő: *Más források, más értelmezések*. Marosvásárhely 2003. 335–341.

¹⁸ Kölcsey 2003. 16–18. (9.), 18–19. (20.)

¹⁹ Uo. 103. (92.)

²⁰ Uo. 19. (11.)

²¹ Uo. 20–21. (13.)

ségét, hanem kellő érveléssel annak visszavonását javasolja.²² A központi hatalom kizárólag a birodalmi érdekeket követve, központi költségei fedezésére és főként a katonaság fenntartására megemésztett bevételek terén, a Hadipénztárba befolyó összegek elégtelenségét a vármegyéknek rója fel, elsősorban az adóbehajtás módját kifogásolva. Ezért a vármegyéket az adóbehajtások hatékonyabbá tételére utasította... Azonban a hatalom vélekedése szerint utasításait a vármegyék nem követik. Úgy véljük, hogy akárcsak az előző évben a Kölcsey által, a szatmári adózó nép állapotáról kidolgozott elaborátumának, a vármegye lakossága terheire vonatkozó felterjesztéseinek indítékait abban kell keresni, hogy a hatalom teljes érzéketlenséget mutatott a lakosság valódi állapotát, teherbírását illetően. Nézetünk szerint nyilvánvaló az összefüggés a vármegye jegyzője által megfogalmazott és elveinek megfelelő felterjesztésben az adóbehajtások hiányosságait felróó helytartótanácsi leiratra adott válasz, illetve a vármegyében állomásozó katonaság okozta terheket feltáró fogalmazvány között. A Helytartótanácsnak arra a véleményére, hogy az adóbehajtás módjának helytelen alkalmazása az oka az adóbeli jövedelmek elégtelenségének, válaszában a vármegye, a leirathoz alkalmazkodva és megfelelően tömörítve, ugyanannak a gondolatmenetnek változtatásával tárja fel az adózók súlyos helyzetét és fejti ki álláspontját, amint ez a szatmári adózó nép állapotáról szóló helyzetfeltárásban megnyilvánult.²³

Az adózó nép teherbírásának meghaladását idézi elő a katonatartás is. Ez utóbbi téren kialakult súlyos helyzet enyhítését a felterjesztés abban látja, hogy csökkenteni kell a vármegyében állomásozó katonaság számát, a katonatartási költségek visszatérítését pedig meg kell oldani.²⁴ A teherviselési kötelezettség területén mutatkozó rendellenességek kiküszöbölését és a törvény szerinti adózás megvalósítását kívánja a Kölcsey által, főjegyzői minőségében a vármegyei közgyűlés elé terjesztett terv és javaslat az úrbéri és jobbágyföldeket használó nemesek adóterheiről is.²⁵ A termények értékesítésének megoldása évszázadokon áthúzódó próbaköve mind a mezőgazdaságnak, mind a hatalomnak. Kölcsey korában a hanyatló mezőgazdasági termelésnek okai elsősorban a hibás, a kamarai kormányzat által fenntartott egyeduratszerű rendszerre, valamint a termesztett növényfélék változatlanságára vezethetők vissza. Ezért tekinthetjük úttörőnek és a polgári kapitalizmus felé mutató megoldásnak azokat a javaslatokat, amelyeket a vármegye rendjei főjegyzőjük megfogalmazásában (és nyilván ennek a kor szellemében érvényesített indíttatására) a vármegye nagybirtokos főúrának, gróf Károlyi Györgynek írt levelében adnak hangot. A pangásból, a süllyedésből a kivezető utat a gazdag főúr vállalkozásában, a termesztett növényfélék változatosságában

²² Kölcsey 2003. 11–12. (4), 39–40. (26.)

²³ Uo. 53–55. (41.) Vö. Durczai Zsuzsanna: A szatmári adózó nép állapotáról. *Jogtörténeti Szemle* 3(2004). 57–60.

²⁴ Kölcsey 2003. 113–114. (105.)

²⁵ Uo. 143–145. (141.)

látják. Ezért javasolják Károlynak, hogy magánvállalkozóként alapítson cukorgyárat a cukorrépa, olajmalmot a repce, Nagykárolyban pedig egy dohányraktárt a termények könnyebb és jobb értékesítése érdekében. (Ez az elgondolás a társadalom jobbainak abba az útkeresésébe illik bele, amely például Erdélyben Bölöni Farkas Sándornak a szövetkezeti gondolat meghonosítása iránti törekvéseiben, vagy a hamuzsír-huták – „fabrikák” – létesítésében nyilvánul meg.²⁶)

A nemzeti nyelv bevezetése mind a helyi, mind az országos igazgatásban, a tudományművelésben, az oktatásban, a művelődési életben sarkalatos célja volt a reformkor törekvéseinek, hiszen a kor szellemi és politikai vezetői ebben látták a nemzettudat megerősítésének biztosítékát. E téren különös szerepe volt a vármegyék közös fellépésének, az ebben az irányban tett javaslatok pártolásának. Szatmár vármegye főjegyzője költőként, prózaíróként, szóalkotóként, szónokként és politikusként egyik előjárója ennek a törekvésnek. Éppen ezért, túl a hivatali feladatokon, a kor szellemének, saját meggyőződésének kifejezői azok a fogalmazványok, amelyeket a magyar nyelv ügyében vetett papírra. Ilyen a Szabolcs vármegyéhez intézet pártoló átirat, az említett vármegyének a „magyar nyelv csinosodása és terjesztése” ügyében tett javaslatára,²⁷ vagy a vármegye követeinek adott utasítás, hogy támogassák a Magyar Tudós Társaságnak az országgyűlés által felajánlott összeg megajánlását, mert „ezen hazai Intézet felállása nyelvünk csinosságának s tudományos műveltségünknek elősegítője lesz, de óhajtjuk és reméljük egy szersmind, hogy ez úton a nemzeti nyelvnek a más nyelvű lakosok közt leendő elterjesztése eszközöltessék”.²⁸ A nemzeti nyelv használatának igénye megjelenik Arad vármegyének a magyar nyelv terjedése ügyében a törvényhatóságoknak megküldött javaslatában és Szatmár vármegye válaszában erre a javaslatra, ugyanis a főjegyző fogalmazványából kiderül, hogy „mi is, a magyar nyelvnek megyénkben közönségessé tételére ... nevezetes küldöttséget rendeltünk ki, mellynek munkálkodásairól annak idején rokon barátsággal fogjuk nagyságtokat tudósítani”.²⁹ (Szatmár vármegyében a magyar nyelvhasználat terjesztésének következményeként – amint már említettük – a levéltári iratsorozatokat magyar elnevezéssel jelölik, országszerte pedig a hivatalok általában magyarul leveleznek, kivéve az udvarhoz intézett felterjesztéseket, amelyeknek a nyelve továbbra is a latin.) A fennebb elmondottak jegyében a vármegye közli Pest vármegyével, hogy újabb kétezer pengő forinttal támogatja a Nemzeti Játékszín pesti felépítését,³⁰ mint ahogy ennek

²⁶ Kölcsey 2003. 176–177. (165.) L. Csetri Elek, Imreh István: Bölöni Farkas Sándor közhasznú élete. EM 59(1997). 1–2. sz. 114–125; Jakó Zsigmond: *A magyarpataki és a kalini hamuzsír-huta története*. Buk. 1956.

²⁷ Kölcsey 2003. 72. (69.)

²⁸ Uo. 70–71. (67.)

²⁹ Kölcsey 2003. 92–93. (86.)

³⁰ Uo. 142–143. (140.)

szellemében változtatja meg – a felsőbbbség akadémikuskodásának leküzdésével – a vármegye pecsétjének latin feliratát magyarra.³¹

Ugyancsak a fentiek szellemében szembesül Kölcsey az oktatás gondjaival, jóllehet abban a korban a tanítás a felekezetekre hárult ugyan, de helyi és sajátos viszonylatokban a vármegyének is foglalkoznia kellett ezzel. Ilyen volt az anyagi támogatás híján válságba jutott nagykárolyi nemzeti iskola újraindításának gondja, ugyanis ez volt a környéken „a mesteremberek nevelésére mulhatatlanul szükséges egyedüli iskola”. Az ügyben írott levelekből kitűnik, hogy Kölcsey különösen szívén viselte az iskola sorsát, mert a nehézségek feltárásán kívül terve is volt a helyzet orvoslására és igyekezett támogatókat szerezni az iskola fenntartásához. Közbenjárásai sikerrel is jártak és az iskola tovább működhetett.³² Pest vármegye megkeresésére pedig a vármegye utasítást adott országgyűlési követeinek egy leánynevelő magyar intézet létesítésének támogatására,³³ és hasonló a hozzáállása a Ludovika (Ludovicea) Katonaintézetet illetően is. Ugyanis követi utasításba foglaltatja, hogy a követei jelentsék be az országgyűlésen: a vármegye alapítványt hozott létre két Szatmár vármegyei ifjú katonaintézeti nevelésére és hasonló alapítvány létrehozását kéri a szatmári római katolikus megyés püspöktől, valamint gróf Károlyi Györgytől is.³⁴ Egyidejűleg Kölcsey küldöttségi jegyzőként javaslatot terjeszt be az országgyűlési javaslatokról, és ezekben is kellő súllyal szerepelnek a nemzet felemelkedését szolgáló, közművelődést megalapozó kezdeményezések támogatása, mint például Jankovich Miklós könyv- és iratgyűjteményének megvásárlása a Nemzeti Múzeum számára, a Ráday Könyvtár és a Nemzeti Múzeum számára szükséges épület és a Nemzeti Színház építésére felajánlott összeg.³⁵

Azonban a vármegye és ennek az álláspontjait megfogalmazó nótárius nem csupán az említett nemzetpolitikai célkitűzésekkel és ezeknek elérésével szembesülnek, hanem kemény próbát jelent számukra az országos intézményrendszer alkotmányos, az ország önállóságát biztosító megszilárdítása. Ezek sorába tartozik annak sürgetése, hogy a trónörökös főherceg lakjék az országban és az az igény, hogy az országgyűlés helye legyen Pest. Amikor pedig a hatalom az országban dülő kolerajárványra hivatkozva, az országgyűlés megtartásának elhalasztását tervezi, Szatmár vármegye csatlakozik azokhoz a vármegyékhez, amelyek tiltakoznak ennek a tervnek a valóra váltása ellen, és részletes fejtegetéssel ismerteti az ország alkotmányában a törvényhatóságok biztosította jogokra épülő álláspontját.³⁶ Az egész nemzet összetartozásának jegyében a törvényhatóság felhívást intéz az ország 51

³¹ Uo. 175–176. (162.), 178–179. (166.)

³² Uo. 61–62. (54.), 136. (133.), 137–138. (135.), 145–146. (142.)

³³ Uo. 93. (87.)

³⁴ Uo. 132–133. (128, 129.)

³⁵ Uo. 63–64. (67.), 127–131. (126.)

³⁶ Kölcsey 2003. 58–59. (50.), 90–92. (84, 85.), 93–102. (89.), 102–103. (91.)

vármegyéjéhez, hogy a megnyíló országgyűlésen támogassák „Erdély Országának Magyar Hazánkkal” egybekapcsoltatását, üdvözli Kraszna, Közép-Szolnok, Kővárvidék és Zaránd vármegyéek Magyarországhoz történt vissza-kapcsolását és ezt kéri a partiumi vármegyéket illetően is.³⁷

A vármegye főjegyzőjének, mint a törvényhatósági döntések előkészítőjének és előterjesztőjének, valamint azok kinyilvánításait megfogalmazójának – különösképpen ha az olyan meghatározó, elismert szerepet játszott mind a vármegyei, mind az országos közéletben – nagy próbatétele volt a hatalom egyre fokozódó önkényének az elhárítása, az ellene való közös védekezés. E téren alapos alkotmány- és közjogi ismeretekre, kapcsolatokat fenntartó tekintélyre, valamint megfontoltságra és bölcsességre volt szükség. Ezért az ezen a területen megfogalmazott felterjesztések, felhívások, állásfoglalások fogalmazványai – amint erre még rátérünk – külalakban is eltérnek az eddig bemutatott fogalmazványoktól. Ilyen jellegű a nem közvetlenül a magyar nemzetet érintő lengyel ügy. A cári zsarnokság ellen fegyvert fogó lengyelek melletti kiállás nem kizárólag az évszázados kapcsolatokon alapult, hanem egyúttal a gyűlölt zsarnokság elleni harc támogatása is volt, még ha az udvarhoz intézet felterjesztés csak az említett történelmi kapcsolatokra hivatkozva kéri a király közbenjárását az ügyben. Azonban a vármegyéek által kinyilvánított támogatás, az, hogy Szatmár vármegyében segédelmet gyűjtöttek a lengyelek megsegítésére, többet árul el a udvar felé hangoztatott indoklásnál.³⁸

A hatalom is tisztában van ezzel, és méltán tekint aggodalommal a lengyel eseményekre, de ugyanúgy szemléli a vármegyéek közötti megélénkült kapcsolatokat, közös javaslatokat és kölcsönös támogatásokat. Mint minden zsarnoki hatalom, veszélyesnek tartja a közéleti ügyek nyilvánosságra hozatalát, a társadalom tájékoztatását arról, ami a hatalom számára kellemetlen és veszélyt jelent. Ezért mindezt egyre durvább eszközökkel igyekszik megakadályozni. Ilyen jellegű intézkedés a Gönyei Gábor nagykirályi nyomdájában indított vizsgálat, mert ebben nyomtatták ki a vármegyei közgyűlés határozatait előzetes cenzúra (könyvvizsgálói ellenőrzés) nélkül. Erre viszont nem is volt szükség, mert a törvényhatóságoknak jogában állt könyvvizsgálói látta-mozás nélkül is közzétenni saját határozataikat.³⁹ Ezt követi annak megtiltása, hogy a vármegyei követek hivatalos jelentéseit az országgyűlés folyamatáról kinyomtassák és a kinyomtatott példányok törvénytelen nyomdai lefoglalása, bár a vármegyei közgyűlés előzőleg már határozott a jelentések közzétételéről.⁴⁰ Az udvar mindezt azzal is tetézi, hogy megint a vármegyéket: ne kövessenek el visszaéléseket az egymással fenntartott kölcsönös levelezésekkel.⁴¹ Ezek az intézkedések előrevetítik a hatalomnak azokat a brutális, fizikai erőt, katonai segédletet alkalmazó megtorlásait, amelyek már

³⁷ Uo. 89–90. (83.), 122–123. (121–122.)

³⁸ Uo. 84–86. (81.), 88–89. (87.).

³⁹ Kölcsey 2003. 64–65. (59.)

⁴⁰ Uo. 74–77. (74.), 80–84. (80.)

⁴¹ Uo. 121–122. (158.)

nemcsak a szólásszabadságot veszélyeztetik, hanem az ország törvényeinek nyílt semmibe vételét is jelentik, mint például az országgyűlési ífjak katonai erővel történő elfogása, a *Törvényhatósági Tudósítások* betiltása, vagy az ország tekintélyes politikusai elleni eljárásokat. A törvényesen megjelenő kiadványok betiltása, a törvényhatósági üléseken elhangzott beszédekért indított eljárások⁴² nyilvánvalóvá tették, hogy a hatalom a megfélemlítések mellett a szólásszabadságra tör. Ennek a veszélyét ismeri fel Szatmár vármegye is, amikor közgyűlési végzésének értelmében meghagyja országgyűlési követeknek, hogy „a szólásszabadságon ejtett két sérelem tárgyában a felírás mellett állhatatosan maradjanak”.⁴³ A hatalomnak a szólásszabadság elfojtására irányuló törekvései rányomják bélyegüket a hatalom és a rendek közötti írásbeli kapcsolatokra is, ami szemmel látható nemcsak a feliratok, átiratok megfogalmazásában, hanem külalakjában is. Mégis Szatmár vármegye rendjei mind a báró Wesselényi Miklós elleni hűtlenségi keresetet illetően,⁴⁴ mind az országgyűlési ífjak katonai erőhatalommal történt törvénytelen elfogatása,⁴⁵ vagy Kossuth Lajos ellen hasonló módon foganatosított intézkedések,⁴⁶ illetve a *Törvényhatósági Tudósítások* betiltása ügyében⁴⁷ szigorúan az alkotmányosság és a törvényesség keretein belül, főjegyzője megfogalmazásában állást foglaltak a hatalmi túlkapásokkal szemben. Ez szigorúan az alkotmányos jogokra és a törvényességre való hivatkozással történik mind a hatalom, mind az együtt érző törvényhatóságok felé, kellő politikai bölcsességgel elkerülve még a lázítás látszatát is, ami nyilván ürügyet szolgáltatna a hatalomnak az „ország érdekeinek megvédésre”. Ezt a Kossuth Lajos elfogatása ügyében az udvarhoz felterjesztett feliratban a vármegye főjegyzője így fogalmazza meg: „az alkotmányunkon eső sérelmeket ugyan minden törvény által megengedett módon elhárítani, s törvényes megoltalmazni igyekezzünk; de törvényeink korlátai közül kihágni soha sem fogunk...”⁴⁸

Kölcsey nótáriusi fogalmazványait illetően két jellegzetességre figyelhetünk fel, amelyek a Szent Szövetség nagyhatalmi hegemoniája által a reformkorban korlátlanul érvényesülő birodalmi abszolutizmusnak tulajdoníthatók. Ezek a politikai jellegű fogalmazványok esetében abban nyilvánulnak meg, hogy nagy körütekintésről és alapos alkotmány- és közjogi ismereteken alapuló érvelésről tanúskodnak, és kihatásuk van a fogalmazványok külalakjára.

⁴² Uo. 171–175. (159, 161.)

⁴³ Uo. 121–122. (120.)

⁴⁴ 121–126. (123, 124.)

⁴⁵ 140–142. (138, 139.), 146–148. (144.), 149–155. (146.), 159–161. (151.), 171. (160.)

⁴⁶ Uo. 164–167. (155, 156, 157.)

⁴⁷ Uo. 167–169. (156.)

⁴⁸ Kölcsey 2003. 169.

Úgy véljük, hogy az ország alkotmányos jogainak megvédésében a szatmári fogalmazványokban az a Deák Ferenc által megfogalmazott elv érvényesül, hogy egy nemzet, egy közösség nem mondhat le önként jogairól, mert ezzel nemzete, közössége jövőjét veszélyezteti. Ezt a szemléletet egyik fogalmazványában Kölcsey, az előterjesztetteket indokolva, így fejezi ki: „nekünk, kik polgári alkotványunk sérthetlenségére, mind a most élők, mind a maradék tekintetében, tehetségünk szerént felvigyázni köteleztünk...”⁴⁹

Az alapos köz- és alkotmányjogi érvelés megalapozottságát Kölcsey eredeti jogtudásán kívül, említettük már, jogász tekintélyekkel fenntartott, követként pedig az országgyűlésben személyessé vált kapcsolatai mélyítik el. Az országos gondok megtárgyalása során kora megismert magas szintű közfelfogását ötvözi saját kialakított gondolataival, és külön tehetséggel fogalmazza meg ezeket a konkrét esetekben. A törvénysértés vádja és a közkereset veszélyének árnyékában úgy szövegezi meg a vármegye álláspontját, felterjesztéseit, hogy azok ne szolgáltatassanak a hatalomnak ürügyet a megtorlásra. Ilyen körülmények közt is megtalálja álláspontjának kifejezési módját anélkül, hogy az csorbulást szenvedjen. Ez történt akkor is, amikor a követi jelentések kinyomtatását tiltó rendelkezés után a vármegye az ország nádorához fordult orvoslásért. A leküldött válaszban azonban a nádor kemény feddéssel utasította el a felterjesztést. Kölcsey viszont, a vádak megcáfolása után, egyszerű, de félreérthetetlen szavakkal utal a nádornak, mint a legmagasabb rendi méltóságnak, a király és rendek közötti kapocsnak alkotmányos kötelességére, arra, hogy köteles meghallgatni a rendek panaszait és ezek ügyében közbenjárni a királynál. A felirat ezt a következőkben fejezi ki: „Törvényeink nekünk Nádot és Helytartó Tanácsot adtanak, hogy valahányszor a Fejedelem és törvényhatóságok közt támad kérdés, azoknak közbenjárásával végeztessék el... Nátori közbenjárását rendületlen bizalommal kívánjuk, még akkor is, midőn a kegyelmes válaszban foglalt kemény ítélet ránk mondatott, ... de alkotványunk illy sérelme mellett, a Magyar Ország Nádorispányának közbenjárása tőlünk meg nem vonathatik.”⁵⁰

A fogalmazványokban megnyilvánuló körültekintés és megfontolás, a legmegfelelőbb szerkezeti megoldás keresése nyomot hagyott a nótáriusi fogalmazványok külalakján is. A vármegyei ügyintézés során készült fogalmazványokat a nótárius általában szép gyöngybetűivel, megszakítatlan gördülékenységgel az ív jobboldali hasábjára írta. A gondos, tiszta külalakú szöveg alig találunk áthúzásokat vagy javításokat. Ez a kép azonban módosul a politikai jellegű fogalmazványok esetén. Egy-egy papírra vetett megfogalmazást a nótárius néha többször is megváltoztat az eredetileg leírt szöveg áthúzásával és a helyére kerülő megfelelőbbnek talált új megszövegezéssel/megszövegezésekkel. Így például a lengyel nemzet megsegítése ügyében írt feliratban 93 módosítás fedezhető fel a fogalmazványon, az országgyűlés folyamatáról közzétenni szándékozott jelentések elkobzásáról ké-

⁴⁹ Uo. 12.

⁵⁰ Uo. 83.

szült fogalmazványban 63, a követi jelentések kinyomtatását megtiltó rendelkezésre tett felterjesztésben 82, az országgyűlési ifjak ügyének egyik felterjesztésében pedig 100. Ezek a fogalmazványon végzett módosítások arra figyelmeztetnek, hogy a kutató nem elégedhet meg minden esetben a kormányhivatalhoz érkezett letisztázott felterjesztéssel, hanem a valóság jobb, árnyaltabb megközelítése végett az iratot szerkesztő eredeti véleményét is tartalmazó fogalmazványhoz kell folyamodnia.

Ugyancsak a fogalmazványok tanúskodnak arról, hogy a kényesebb ügyekben megszövegezett latin vagy magyar nyelvű fogalmazványokat a nótárius másoknak is megmutatta, akik kisebb-nagyobb betoldásokat, javításokat végeztek az eredeti szövegen. Mindez a kutató számára követhető lesz a Kölcsey kritikai kiadások fogalmazványokat is tartalmazó kötetében.

Az 1829 és 1838 közötti Kölcsey-fogalmazványok egy reformkori törvényhatóság ügymenetébe, áttételesen Szatmár vármegye életébe nyújtanak betekintést, de azok a kérdések, gondok, amelyekkel itt szembesülünk, többé-kevésbé előfordulhatnak más vármegyékben is. A Szatmár vármegyei fogalmazványok azonban abban különböznek más vármegye hasonló irataitól, hogy az, aki papírra vetette a szövegeket, korának egyik kiválósága, a megfogalmazások elismert tekintélye: Kölcsey Ferenc volt. Nótáriusi tevékenysége írásbeli hagyatékának ismeretében pedig a szakkutatóra vár az a feladat, hogy feltárja azt a kölcsönhatást, ami Kölcsey nótárius tevékenysége, ismeretszerzése, valamint tapasztalata és politikai szereplése között kimutatható.

Kovács András

Címeríró Pál deák történetéhez

Paulus Alba-Julius vagy Fejérvári Pál deák neve 1908 óta – akkor hívta fel a figyelmet személyiségére Kelemen Lajos egy rövid glosszájában⁶¹⁹ – jól ismert az erdélyi régiséggel foglalkozók körében, vele kapcsolatos újabb adatot azonban alig vetett fel azóta a kutatás.

Kelemen Lajos Bocskai István korától kezdve a fejedelmi udvarban működött tehetséges címerfestőt látott benne, akinek a neve 1607-ben merült fel a forrásokban, 1614-ben és azt követően, az 1630-as évekig tevékenykedett a fejedelmi udvarban.⁶²⁰ Életkörülményeit tekintve arra derült fény eddig, hogy Marosváradgyán volt neki és első feleségének, Vágó Borbálának kisebb birtoka, amelyet azután a veje, Erzsébet leányának férje, Kászonimpérfalvi Chutak György (!) örökölt.

Trócsányi Zsolt kutatásaiból⁶²¹ Címeríró Pál hivatali pályafutásának néhány további részlete körvonalazódik: 1607 és 1613 között a nagyobbik fejedelmi kancellária írnoka volt, onnan előrelépve 1617 és 1635 között kincstári számvevőként, exactorként említik a nevét, ami azt jelenti, hogy a fejedelemség pénzügyi igazgatásában töltött be viszonylag fontos szerepet, de magasabb hivatalt már nem kapott élete végéig. Halálának idejét 1635 tél-utózára-tavaszára tehetjük, áprilisban ugyanis már hivatali utódai, Hiripi György, illetve Gyarmati Gergely deák jártak Kolozsváron.⁶²²

⁶¹⁹ Kelemen Lajos: Gyulafehérvári Pál deák (Paulus Alba-Julius, Fejérvári Pál). *Művészet* 1908. 208–209; újabb közlése: uő: *Művészettörténeti tanulmányok*. I. Bev. tanulmány Szabó T. Attila, sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Buk. 1977. 133.

⁶²⁰ Egy címergyűjteményének, amely XVIII. századi másolatban került az EME Kézirat-tárába, a többnyire erdélyi fejedelmi címereket bemutató sorozatában Bethlen István címere is szerepel, így nem készülhetett 1630 előtt. Kelemen: *i. m.*

⁶²¹ Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata. 1540–1690*. Bp. 1980. 191, 201, 203, 333.

⁶²² A kolozsvári számadáskönyvekben (KvLt-ban, a továbbiakban: KvSzám) ugyan csak esetlegesen merül fel a neve, a rá és utódaira vonatkozó adatok némileg mégis tükrözik a városhoz való viszonyát, s szűkítik elhunytának az időintervallumát is. 1618. jan. 10./KvSzám 14b. XVIII. 144: „Rasman Istuan es Desi Istuan uramék, Bíró uram és Tanácj hagiasából mennek Fejeruarra zamadasra, viznek ... Czimeriro Pall deáknak egy sarga karmasin czizmat...”. – 1618. dec. 12./KvSzám 14b. XXI. 223: „Juta Feyeruarrol Cimeriro Pal Deak, Urunk exactora...”. – 1621. márc. 14./KvSzám 15b. XI. 223: „Czimer Iro Pal Deak uramat...”. – 1622. máj. 17./KvSzám 15b. XXII. 204: „Az exactor Czimerjro Pal deák viven Fejeruarra mindennemu zamado regestumot, attak alaja”. – 1622. aug. 6–15./KvSzám 15b. XXI. 60, 101: „Jove Czimerjro Pal Deak onnan felliul [ti. a Felvidéken tartózkodó fejedelemtől]...”; „Czimerjro Pal deakot viszik ... Enjedigh.” – 1624. ápr. 22./KvSzám 16. XXI. 25: „Czimer Iro Pal Deáknak...”. – 1624. máj. 17–21./KvSzám 16. XXIV. 30–31: „Czimeriro Pal Deák uram érkezven Feieruarrol, urunk ő felsége dolgaiban iarvan...”; „Czimeriro Pal deák érkezven ismet ide Colosrol...”. – 1626. nov. 4./KvSzám 17b. VIII. 198: „Czimer Iro Pal deák ...Desrol érkezven...”. – 1630. ápr. 15./KvSzám 18b. II. 64: „Érkezik

Nagy Iván⁶²³ kadicsfalvi Török Antalnak a kászoni br. Bornemisza család levéltárából származó kéziratos kijegyzéseire támaszkodva vázolta a gyulafehérvári Képiró család történetének utolsó fejezetét, s azt állította, hogy fiágon Címeríró Pál fia, Képiró István személyében 1647-ben ki is halt ez a család.⁶²⁴

Az előbbieken ismertetett adalékokhoz most két újabbat sorakoztathatunk. Az egyik megőrzvegyült második feleségének, Nagy Borbálának a végrendelete (Függelék – F 2), a másik pedig Címeríró Pál gyulafehérvári házára vonatkozik (F 1).

A végrendeletből, amely ugyancsak a kászoni br. Bornemisza család levéltárában maradt fenn, kiderül, hogy 1637 márciusában az özvegy Fejérvári Pál Deákné a gyulafehérvári vár Szász utcájában, saját házában végrendeletként két helybeli nemesember, Fundáló Bobith János és Resti Mikál jelenlétében, akik tanúként pecsétjükkel hitelesítették a végakaratát.⁶²⁵

Az özvegy néhai ura, nemzetes (generosus) Fejérvári Pál után maradt javairól, gyulafehérvári és marosváradgyai házaról, a hozzájuk tartozó, nem részletezett belső és külső javokról, szőlőről, valamint ingóságairól, közöttük a jelentősebb értéket képviselő tizenkét nagyobb és öt kisebb ezüstpohárról, három új és két viseltes szőnyegről, két prêmes, téli és egy nyári mentérről, továbbá házi eszközeiről, köztük huszonnégy óntálról, négy óntényérről, két nagyobb és két kisebb üstről, nemkülönben kilenc ónkannáról rendelkezett. Ezeket hagyta veje, Erzsébet nevű leányának férje, Kászoni János⁶²⁶ kezénél, hogy ő Címeríró Pál kiskorú árvái, Istók fia és Borka leánya nevelésére és

Czimer Iro Pal deak, kultem ajandekot biró uram parancsából...”. – 1631. dec. 13./KvSzám 18b. XI. 130: „Cymer Iro Pál deak uramnak biró uram hagyásából kultem ajandekot...” – 1634. jan. 29./KvSzám 19. XIII. 403: „Tanacziul eő kegyelmek vetettek Krayczar Peter uramtól kett szőnyegett [ti. újesztendői ajándékba] per f. 25, egyiket Kekedi Sigmond uram eo Nagysaganak ajandekban, az masikat Czymeriro Pal deak uramnak tett f. 25[!]” – 1635. ápr. 6./KvSzám 20. III. 204: „Exactor uram Hiripi Giorgj Deák...” – 1635. ápr. 29./KvSzám 19. XIII. 468: „Giarmathi Gergeli deák, Feyeruari exactor...” – 1635. aug. 25./KvSzám 20. III. 160, 261: „Erkezek Giarmati Gergeli Deák Exactor, Váradra [megy]...”

⁶²³ Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. VI. Pest 1868. 202–203.

⁶²⁴ Kelemen Lajos és a későbbi kutatás valószínűleg azért nem figyelt fel rájuk, mert nem a Címeríró, hanem a Képiró címszó alatt szerepeltek.

⁶²⁵ Erre a becses forrásra Kovács Zsolt hívta fel a figyelmem.

⁶²⁶ 1635. nov. 30./Kv Szám 20. III. 401: I. Rákóczi György kolozsvári kíséretében említi Kászoni János deákot. – 1637. márc. 10./KvSzám 21b. II. 73: „Kászoni Janos cancellarista”. – Azonos a fejedelem nagyobbik kancelláriájának 1633 és 1641 között emlegetett írnokával, aki így, pályája kezdetén munkatársa lehetett a nála jóval idősebb Címeríró Pálnak. Vö. Trócsányi Zsolt: *Erdély központi kormányzata. 1540–1690*. Bp. 1980. 192. Valószínű azonos-sága azzal a Johannes Kaszoni de Chyk Nagy Kaszon Transilvanus-szal, aki 1627. febr. 9-én 22 évesen iratkozott be a gráci egyetemre. Vö. Szabó Miklós–Tonk Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban*. Bev. Tonk Sándor. (Fontes Rerum Scholasticarum IV. Szerk. Keserű Bálint). Szeged 1992. 1186. sz.

örökségére fordítsa azokat. Nyilvánvaló, hogy idősebb mostohaleánya, Erzsébet férjhezmenetelkor, illetve atyja halálakor már megkaphatta örökrészét, s a felsorolt ingatlanoknak a végrendelet révén, legalább részben haszonélvezője is lett. Arról csak mellékesen esik szó a szövegben, hogy leányaira már korábban, az akkori Erdélyben ugyancsak értékes vagyontárgynak számító szoknyákat is hagyott anyjuk. Ehhez a nem túlságosan gazdagnak tűnő, de ma már legfeljebb ingóságaiban megbecsülhető örökséghez készpénz egyáltalán nem járult, az özvegy ki is hangsúlyozta, hogy ilyen sem urától, sem tőle nem marad gyermekeire.

A végrendeletnek további érdekes vonatkozása, hogy a katolikus vallású örökagyó megtiltja kétségtelenül katolikus vallású, Kászonszékből elszármazott vejének, hogy árváinak gyámságát, neveltetését anyai rokonságukra, nagyanyjukra vagy más atyjukfiára ruházza. „Kövessék” – hagyakozik – „az mennyiben tőlők lehet s Isten is reá segíti, jó emlékezetű attyoknak nyomdokit, féllék az Úristent és idestova hajladozók, szülejektől Isten után tanolt, vött igasságban, mint az nádszálak ne legyenek, hanem állhatatosan az megismert igasságban maradjanak mindvégiglen.” Arra kell tehát gondolnunk, hogy a katolikus apa második felesége protestáns családból származott, s áttérése után arra is gondot fordított, hogy gyermekei elhunyt férje vallásához és az általa is „megismert igazsághoz” hívek maradjanak.

Ebben az értelemben kell kitérnünk a tanúkra is: egyiküknek, Bobith/Bobik János fejedelmi fundátor-építésznek a személye más vonatkozásban is nevezetes. Raguzai (Dubrovnik) származású olasz [?] volt, akivel I. Rákóczi György fejedelem korában, 1631-ben találkozunk először Erdélyben. A fejedelem Váradon keltezett nemeslevelében⁶²⁷ *Ioannes Olasz Bobik de Raguzia* néven szerepel, egy másik, 1634-ben kiadott, ugyancsak fejedelmi oklevél a gyulafehérvári váron kívüli, Ompolyhoz vezető Oláh utcában fekvő háza birtokában erősíti meg „nobilis Bobith alias Fundalo de Alba Iuliá”-t feleségével, Bándi (Bandj) Judittal együtt.⁶²⁸ Minthogy a korszak építkezéseire vonatkozó eddig feltárt források a fejedelem fundálói csak ritkán különböztetik meg név szerint is, lehetetlen ma elkülönítenünk a rá vonatkozó, s tevékenységét is megvilágító adatokat az ugyanakkor – valószínűleg 1634-ig – Erdélyben működött másik, nála bizonyosan jelentősebb olasz fundátor, Giacomo Resti⁶²⁹ itteni tevékenységétől, így csak feltételezzük, hogy egyiküknek szerepe lehetett Székelyhíd várának az akkori újjáépítésében, s a gyulafehérvári *collegium academicum* építkezéseinek Rákóczi kori folytatásában is.⁶³⁰ Bobith továbbra sem körvonalazható erdélyi működésének az időhatárát ez a végrendelet további három évvel tolja ki.

⁶²⁷ 1631. márc. 15. „Nobilitatio egregii Joannis Olasz alias Bobik de Raguzia cum armis.” XVI. Liber Regius Catharinae Brandenburgicae et Georgii Rákóczi I. Fol. 241^r. MOL a Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 1. 19.

⁶²⁸ Gyulafehérvár, 1634. aug. 6. Inscriptio unius domus in civitate Alba Julia et platea Olah uca pro Joanne Bobith alias Fundalo. XVIII. Liber Regius Georgii Rákóczi I. Fol. 6–7^r. Uo. F 1. 21.

⁶²⁹ Giacomo Resti da Verna, olasz építész Erdélyben 1615?–1634 k., megh. 1637.

⁶³⁰ Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. II. Bp. 1982. 364–365.

A végrendelet születésénél bábáskodó másik tanú, Resti Mikál neve is olaszos csengésű, de bármennyire is csábít, hogy egy másik olasz és szintén katolikus vallású – esetleg a fentebb már emlegetett, 1615-től Erdélyben működő Giacomo Resti⁶³¹ – építésszel rokonságban álló személyt keressünk benne, a bizonyíthatatlan feltevések halmozása felelőtlenség lenne.

Másik adatunk (F 1) Fejérvári Pál Szász utcai házára vonatkozik. Ez az ingatlan nem szerepel a Bethlen Gábor által kibocsátott 1614. évi mentesítő levélben. Pontos helyének meghatározására nézve döntő jelentőségű adalékot találunk a Medgyes város gyulafehérvári házáat illető szerződésben, amely a fejedelem 1618-ban jóváhagyólag átírt és megerősített. A medgyesi ház előző tulajdonosa Körmendi János (*prudens et circumspectus*) gyulafehérvári polgár volt, az ő házáat vásárolták meg – medgyesi polgártársaik nevében – Foltagy Péter medgyesi bíró, Ötvös Péter székbíró és polgártársuk, Szeőczy (Szócs) Jakab 42 forinton. Ez a ház, amint az oklevélből kiderül, korábban Báthory Zsigmond fejedelem szolgájáé, a néhai nemes Erdélyi Jánosé volt.

A mi szempontunkból a medgyesi háznak az oklevélben rögzített szomszédsága a fontos: egyik oldalán „egregius Paulus Literatus Cimeriro, exactor rationum illustrissimi domini principis”, a másikon pedig „nobilis Melchior Literatus de NagybotlNeozeőBeseneő”⁶³² lakott a várfalakon belüli Szász utcában.

A Szász utca a gyulafehérvári vár északi és keleti fala mentén húzódott, s keleti, Szent György-kapujához vezetett a Bethlen Gábor által építtetett kollégium-épület délkeleti sarkánál. Ennek az utcának ma már csak Bethlen Gáborról elnevezett nyugati szára létezik, másik, egykori déli részének a várfalhoz tapadó külső házsorát még a XVIII. század elején, az új erődöv kiépítésekor lerombolták, a kaszárnnyá alakított kollégium keleti homlokzata viszont máig meghatározza a nyugati házsor vonalát. Persze, Cimeriró Pál házának a helyét így sem lenne könnyű azonosítani, ha nem egészíthetnők ki a rendelkezésünkre álló sovány adatokat néhány további utalással.

Az utca ma is létező, kelet–nyugati irányú részében található ún. Apor házra vonatkozó, 1663-tól kezdve fennmaradt oklevelekből⁶³³ kiderül ugyan-

⁶³¹ A korabeli források Resti, Resztur vagy Bernej Jakabnak nevezik. Vö. Balogh Jolán: *Vég-Várad vára*. Kv. 1947. 20/97. jegyzet. Nem veronai, hanem vernai (Como-vidék) származású lehetett. Vö. Garas Klára: Az olasz mesterek és a magyarországi barokk térhódítása. In: *Reneszánsz és barokk Magyarországon*. Művészettörténeti tanulmányok. Szerk. Galavics Géza. Bp. 1977. 206; Balogh Jolán: *Varadinum. Várad vára*. II. Bp. 1982. 355–359.

⁶³² Tekintélyes gyulafehérvári polgár, nemes ember, sárdi birtokos, ügyvéd. Megh. 1624 u. Vö. *Gyulafehérvár város jegyzőkönyvei*. Bev. tanulmány, jegyz. Kovács András. I. (Erdélyi Történeti Adatok III/2.) Kv. 1998. Passim.

⁶³³ A Román Országos Levéltár Sepsiszentgyörgyi Igazgatósága, az altorjai br. Apor cs. levéltára (a továbbiakban: Apor lt) 35. nr. 439.

is, hogy Apor István kincstartó⁶³⁴ házának az északi soron keleti szomszédja Medgyes háza, a nyugati pedig – az 1728 táján épített egykori trinitárius kolostor, a mai Római Katolikus Teológiai Intézet épülettömbjének keleti részén – Bethlen Miklós kancellárnak az 1702–1703-ban felépített gyulafehérvári rezidenciája volt.⁶³⁵

Így csak azt kell már eldöntenünk, hogy a medgyesi háznak keleti avagy nyugati szomszédja volt-e Címeriró Pál háza. Ezt a vonatkozást egy másik, ugyancsak az Apor család házügyeivel kapcsolatos szerződésnek az adatai világítják meg. Apor István kincstartó 1704-ben bekövetkezett halála után vagyona jó részét zárolta a fiskus, örökösei, köztük Apor Péter⁶³⁶ csak nehezen és sok idő elteltével jutottak hozzá a XVII–XVIII. századforduló körüli Erdély leggazdagabb emberének tartott nagybácsi vagyona töredékeihez. Egy 1711-ben Medgyesén kötött egyezségnek⁶³⁷ a szövegéből kiderül, hogy altorjai Apor Péter a bécsi udvarnál akkor már tekintélynek örvendő Kászoni Jánossal⁶³⁸ fogott össze, aki vállalta, hogy néhai Apor István gyulafehérvári házáat, amelyet a Fiskus „erősen épített”, saját maga számára kijárja, s jogigényét érvényesíteni hasztalanul törekvő örökösét saját gyulafehérvári házával kárpótolja. Kászoni János saját háza pedig: „az fenn nevezett Fejér vármegyében, GyulaFejérvárt az kerítésen belől Szász utcában, melynek egyik szomszédgya az feljebb említett Medgyesi ház, az másik pedig a quondam Mikola familia, most pedig tekintetes nemzetes Kövesdi Boér Ferencz uram pusztá ház helye, adá és conferálá praedeclarált Apor Péter úrnak és ökegyelme maradékinak, successorinak jure perpetuo ac irrevocabiliter” – a medgyesi ház keleti szomszédja, tehát éppen az a ház kellett hogy legyen, amely minden bizonnyal Címeriró Pál örökségével háramlott volt Kászoni Jánosra.

Nem feladatunk itt, hogy a kászoni br. Bornemisza család leszármazását tisztázzuk, annyi azonban bizonyos, hogy Kászoni János (1605 k.–1647 u.) – nem pedig Kászoniimpérfalvi Chutak György, mint Kelemen Lajos gondolta –, Címeriró Pál veje nem lehetett azonos személy a családi vagyont megalapozó és 1717-ben kászoni Bornemisza néven bárói címet szerző másik Kászoni Jánossal (1672 k.–1742), Csík-, Gyergyó- és Kászonszék főkirálybírójával, udvari alkancellárral. Kettőjük működése között legalább egy nemzedéknyi űrt kell feltételeznünk. Nagy Iván forrása szerint 1647-ben még az idősebb Kászoni János tiltakozott a Képiró-örökség elidegenítése ellen, miután sógora, Képiró István, az 1637-es végrendeletben még kiskorúként szereplő Istók

⁶³⁴ Apor István, altorjai br. gr. (1638–1704), Csík-, Gyergyó- és Kászonszék főkirálybírója, fejedelmi tanácsúr, erdélyi kincstartó.

⁶³⁵ Bethlen Miklós, bethleni gr. (1642–1716), Udvarhelyszék főkapitánya (1667–), fejedelmi tanácsos (1690–), erdélyi kancellár (1691–), emlékiró. Gyulafehérvárott több háza volt, a szóban forgó ház 1702–1703-as építésére nézve l. Élete leírása magától. In: Kemény János és Bethlen Miklós *Művei*. (Magyar Remekírók) A szöveggondozás és a jegyzetek V. Windisch Éva munkája. Bp. 1980. 889, 903–905.

⁶³⁶ Apor Péter, altorjai br. (1676–1752), emlékiró.

⁶³⁷ Apor lt 35. nr. 971.

⁶³⁸ Bornemisza (Kászoni) János br. (1672 k.–1742) udvari alkancellár (1715–1740), országos elnök (1736–).

1. kép. Petki János bárói diplomája. 1607. Részlet

magtalanul elhunyt. 1654-ben már gyermekei, Pál és Anna léptek fel az ingatlanok elidegenítése ellen. A két Kászoni János közötti rokonságnak azonban kétségtelen bizonyítéka, hogy Címeríró Pál és felesége hagyatéka végül is a báróságot szerző Kászoni János kezébe, okleveleik pedig a kászoni br. Bornemisza levéltárba kerültek.⁶³⁹

A gyulafehérvári Apor-ház – a fent idézett megegyezés ellenére – az erdélyi főhadparancsnokok rezidenciájává, Gyulafehérvár és Erdély első barokk palotájává alakították a XVIII. század első negyedében.⁶⁴⁰ Kelet felől ma üres telek határolja, s ezt jókora, legalább még egy további teleknek megfelelő foghíjjal követi az utcasor jelenlegi keleti végpontján álló, ugyancsak középkori eredetű, rangos, emeletes épület, amelyet az irodalom a „Szász székek háza” néven ismer.⁶⁴¹ Címeríró Pál egykori házának a nyomait így csak régészeti kutatás azonosíthatná az említett üres telken.

⁶³⁹ Ott található a Kelemen Lajos által idézett levelek is, a dolgozat fentebb idézett újabb kiadásában félreértés következménye a kövesdi Boér család levéltárára utaló hivatkozás.

⁶⁴⁰ Kovács András: *Reneszánsz építészet Erdélyben. 1541–1720*. Bp.–Kv. 2004. 44–46.

⁶⁴¹ Az elnevezés későbbi – vö. Ávéd Jákó: *Gyulafehérvári Kalauz*. Gyulafehérvár [1908]. –, a fejedelemség korában a törvényhatóságok, az egyes szász székek is saját ingatlanokkal rendelkeztek a fejedelmi székvárosban, így csak 1711 után keletkezhetett. Vö. Kovács András: Az építkező Bethlen Gábor és székvárosa. In: *Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*. Szerk. Kovács András–Sipos Gábor–Tonk Sándor. Kv. 1996. 286/37. jegyzet.

Címeríró Pál a fentiekben összefoglalt adatok alapján, a fejedelmi kancelláriába kerülésétől élete végéig kalligráfusként és címerfestőként, talán – ha a fia ragadványnevét is tekintetbe vesszük – képiróként is szolgált a fejedelmi udvart, s valószínű, hogy különleges tehetségét is jutalmazta utóbb Bethlen Gábor, amikor fejedelmi számvevőnek nevezte ki.

Munkái közül kettőt azonosíthatunk teljes bizonyossággal: nevével is jelezte derzsi Petki János kancellár pompás kiállítású bárói diplomáját 1607-ben (1. kép),⁶⁴² saját kezű műve még a Bornemisza levéltárban fennmaradt 1608-as kiváltságlevelének⁶⁴³ szokatlanul gazdag díszítése is (2. kép). A bárói diploma jobboldali szegélyléce alján a „Paulus Albajulius 1607” szignó olvasható.⁶⁴⁴ A másik oklevél díszítő felfogásában, motívumaiban és betűformáiban is hasonlít, kétségtelen tehát, hogy ugyanazon kéz munkája. Igé-

2. kép. Címeríró Pál kiváltságlevelé. 1608. Részlet

nyességével is kiemelkedik mindkettő a korabeli erdélyi anyagból. A legszembeütőbb különbség kettőjük között, hogy a bárói oklevél változatos, arabeszkéből variált szeldíszeket (3. kép) szerzőjük kifestette, míg saját kiváltságlevelén a keretet alkotó díszítőlécek tükrében csak a vörös tus-sal kialakított vonalháló készült el, a minták kifestésére már nem

került sor (5. kép). Mindkét oklevél kezdetén a fejedelem nevét és címeit kiemelt, soronként változó betűtípusokkal, az egyes sorokon belül is eltérő tuskombinációt használva írta. A Petki-diplomában a fejedelem minuszkulákkal írott címeinek nagy kezdőbetűit iniciálészerűen képzett tükrök emelik ki (4. kép). Az eltérő színű betűk, a kiemelt sorok változatos betűformái hozzátar-

⁶⁴² Rákóczi Zsigmond. Gyulafehérvár. 1607. május 10. Eredetije: MOL a Kolozsmonostori Konvent Levéltára, F 21 Armales. P. 18. Reprodukciói: *A magyarországi művészet története*. Szerk. Dercsényi Dezső-Zádor Anna. Bp. 1973. 291; Jakó Zsigmond-Manolescu, Radu: *A latin írás története*. Bp. 1987. 52. T.; Nyulászi-Straub Éva: *Öt évszázad címerei*. A Magyar Országos Levéltár címereslevelei. Szekszárd 1999. 199. LXXIV. T.

⁶⁴³ Rákóczi Zsigmond. Gyulafehérvár, 1608. jan. 25. Eredetije: ENMLt Kászoni br. Bornemisza cs. levéltára. fasc. XVIII. nr. 71; vö. MOL a Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. F 1. 7. IV. Liber Regius Sigismundi Rákóczi. Fol. 236. „Exemptio egregii Pauli Albajuly”. Reprodukciói: *Szépművészet* 1941. 218–219; Jakó, Sigismund-Manolescu, Radu: *Scrierea latină în evul mediu*. Album. Buc. 1971. 62–63. 44. T. – 42. T.

⁶⁴⁴ Bethlen Gábor. 1580–1980. Emlékiállítás a Hadtörténeti Múzeumban 1980. okt. 7–dec. 31. Bp. 1980. 9; Nyulászi-Straub Éva: *i. m.* szerint a szignó: „Paulus Albajulius fecit 1607”; Jakó Zsigmond-Manolescu, Radu: *A latin írás története*. Bp. 1987.

3. kép. Petki János diplomája. Részlet

toztak a korszak kalligráfiájához, eredetükre nézve azok a kéziratos és nyomtatott írásminta-könyvek nyújthatnának tájékozódást, amelyek a korszak minden kancelláriáján megvoltak,⁶⁴⁵ melyekből azonban, a gyakori használat és az elkerülhetetlen ízlésváltozások következtében Európa-szerte is igen kevés példány maradt fenn, a mi gyűjteményeinkben tudomásunk szerint egy sem található. Kétségtelen azonban, hogy tájaink kalligráfiáját is ilyen, főleg velencei és német eredetű mintakönyvek uralták, aligha képzelhetnénk ugyanis, hogy a bennük előforduló számtalan fraktúr betűtípust helyben dolgozták volna ki.

Ezeknek a díszítő törekvéseknek egészen kivételes tehetségű képviselője volt a bécsi kancellária egykori kalligráfusa, Bocskay György (megh. 1575). Bizonyosak lehetünk abban is, hogy művészete nemcsak a magyar udvari kancellárián,⁶⁴⁶ hanem Erdélyben is hathatott ebben az időben, ha másképp nem, az általa és követői által kiállított díszes oklevelek révén, amelyeket a fejedelmi levéltárban forgolódó Címeríró Pál Gyulafehérvárott is megismerhetett.

Elképzelhető azonban az is, hogy 1608. január 25-én Gyulafehérváron kelt, Rákóczi Zsigmond fejedelemtől kapott kiváltságlevelének szövegében a valóságnak megfelelően, nem pedig az ilyenfajta oklevelek sztereotip közhelelyként emlegették fel az adományozó fejedelem „elődjének tett hűséges szolgálatait”, s így tényleges, legalább Bocskai István fejedelem kassai kancelláriáján folytatott korábbi tevékenységét értékelték. A Petki-diploma pompás címerképe a Habsburg-kancellárián gyakoribb, architektonikus, fülkés keretelésű, manierisztikus kompozíciókat idézi, tágabb stíluskapcsolataira pedig a korszak könyvdíszjeiben, így a XVI. századvég magyarországi nyomtatványjaiban is gyakran előforduló mustrák világítanak rá.⁶⁴⁷ Nem ismerjük eléggé a megadományozottnak, Pál deák hivatali főnökének, Rákóczi Zsigmond fejedelem kancellárjának, Petki Jánosnak (1572–1612) az életpá-

⁶⁴⁵ Jessen, P.: *Der Ornament-Stich*. Berlin 1920. 37; Czákó Elemér: Bocskay György betűi. *Magyar Iparművészet* 5/1902. 76.

⁶⁴⁶ Uo. 73–76. Legismertebb munkája Oláh Miklós esztergomi érsek bárói diplomája. Vö. Jakó Zsigmond: A művészetpártoló Oláh Miklós esztergomi érsek. *Korunk* 27/1968. 200–204; újabb kiadása uő: *Társadalom, egyház, művelődés*. Tanulmányok Erdély történetéhez. Bp. 1997. 351–356; Kovács, Andrei: Diplomele de înnobilare și iconografia lui Nicolaus Olahus. *Revista Muzeelor* 6/1969. 101–110.

⁶⁴⁷ V. Ecsedy Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszjei. 1473–1600*. (Hungaria Typographica I.) Bp. 2004. Passim.

lyáját és kötődéseit ahhoz, hogy eldönthessük, kinek a leleménye a magyar udvari kancellária gyakorlatához alkalmazkodó minta, Címeríró Pálé-e vagy a megadományozotté? Bizonyos ellenben az, hogy az erdélyi gyakorlatban az ilyenfajta rangemelés kivételes, így a Petki-diploma elegáns, színes betűinek és változatos díszítőléceinek, valamint a kitüntetést adományozó fejedelem kisebb, angyalok tartotta, illetve a kitüntetettnek a szöveg élén kiemelt bárói címere szorosan kapcsolódik a magyar királyi kancelláriában alkalmazott formákhoz.

Minthogy Címeríró Pál fentebb már idézett, késői és gyarló másolatban ránk maradt címergyűjteményének darabjai a jelek szerint 1598-tól kezdve folyamatosan születtek, s ő a címerképekhez fűzött szövegekben saját magát többek között Mária Krisztierna fejedelemasszony, illetve András fejedelem „hűséges cliensének” nevezi,⁶⁴⁸ kézenfekvő feltételeznünk, hogy a fejedelmi

4. kép. Petki János diplomája. Részlet

5. kép. Címeríró Pál kiváltságlevele. Részlet

kancellária vagy legalábbis az udvar alkalmazásában volt már 1598-ban is, pályájának pedig – Erdély történetének azt követő viharos éveiben, Mária Krisztierna, Basta György és Bocskai István idején – lehettek olyan szakaszai, amikor a magyar udvari kancellária kiadványai közvetlenül is hatottak rá. 1607 előtti tevékenységének még feltárandó előzményei közelebb visznek az általa használt betűformák Bocskay György művészetéből kiinduló, így szintén a királyi kancellária felé mutató indíttatásaihoz is.⁶⁴⁹

Ezeket a magyar királyi kancellária felé mutató kötelékeket látszik alátámasztani Gyulafehérvári Pál címere is: a fentebb említett címergyűjtemény első darabja még gyarló, XVIII. századi másolatában is igényes, címertanilag és kivitelezésében is a magyar kancellárián szokásos formákat tükröző kompozíció (6. kép). Szalagkeretes ovális mezőben helyezkedik el a tojásdad, veretdíszes⁶⁵⁰

⁶⁴⁸ Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Kézirattárában őrzött Aranka-gyűjteményben, jelenleg a Kolozsvári Egyetemi Könyvtárban. Ms. 917. Ennek a kéziratnak a részletes ismertetésére itt nem térhetünk ki.

⁶⁴⁹ Érdekes, hogy Nagy Iván: *i. m.* érvek nélkül ugyan, de feltételezi idegen származását és honosítását. Ez a feltételezés Gyulafehérvári, Fehérvári, Albaulius ragadványnevének ismeretében kizárható, az viszont könnyen elképzelhető, hogy származási helyéből adódott nevét nem Gyulafehérvárott, hanem másutt, esetleg Erdélyen kívül, tanulmányai során szerezte.

⁶⁵⁰ A másoló ezeket a díszeket rokokó kagylókká alakította.

keretelésű és kék⁶⁵¹ mezejű pajzs, amelyet vörös harántpólyával – benne vágatató, hátratekintő kék Pegazus – osztottak meg. A pajzsra támasztott rácsos tornasisak lombkoronájából ágaskodó Pegazus nő ki, szárnyát vízszintes sávba állított latin kereszt díszíti. A foszlányok vörös-fekete és kék-arany színűek. A címerképet magába foglaló ovális keret határoló téglalap felső sarkaiban a pajzsos Mars, illetve Venus és Amor alakja látható, az alsókban pedig puttók birkóznak egy-egy bőségszaruval. Latin kereszt osztja meg a kompozíció fölött mondatszalagban olvasható „In hoc signo vinces” jelszót is. Akárcsak a címerképnek, Pál deák volt a szerzője annak az epigrammának is, melynek versfői, illetve sorvégi szavainak kezdőbetűi összeolvasva nevének latin változatát, illetve címerének jelmondatát adják ki.⁶⁵² Az erdélyi heraldikában ennek az igényes címerképnek egyetlen előzményét ismerjük: Balogh Jolán tette közzé az 1592-ben keletkezett Bielfft-címereslevelet,⁶⁵³ amely esetleg mintája lehetett ennek a címerképnek.

Gyulafehérvári Pál katolikus vallása, kötődése Báthory Andráshoz más adatok híján így azt sejtetik, hogy életpályájának alakulásában az 1580-as években szerepet játszhatott a gyulafehérvári jezsuita iskola, s nem lehetetlen, hogy utóbb Báthory András bíboros Lengyelországban továbbképzett erdélyi pártfogoltjai közé tartozott, akik közül később sokan szolgálták hivatalnokként Zsigmond fejedelmet.⁶⁵⁴

A fenti megfontolások alapján feltételezhető tehát, hogy a korábbi elképzelésektől eltérően Gyulafehérvári Pál az 1570-es években született és legkésőbb 1598-tól a fejedelmi udvarban tevékenykedett. Az általa kiállított és díszített címeresleveleket – közös kalligráfiai, címertani és stilisztikai jellemzőik alapján – így tágabb, a századfor-

6. kép. Gyulafehérvári Pál/Paulus Albaiulius címere. 1598 k. 1794-es másolat

⁶⁵¹ Eredetileg mindkét mezejében világoskék keretelésű és damaszkozott lehetett.

⁶⁵² „Pro declaratione stemmatis seu insignis suis.” Az epigramma segítségével a címert már Kelemen Lajos azonosította, amint arról lapalji bejegyzése tanúskodik.

⁶⁵³ Balogh Jolán: A későrenaissance falfestészet kérdései Erdélyben. *A Szépművészeti Múzeum Közleményei* 53(1979). 283. 76. kép.

⁶⁵⁴ Horn Ildikó: *Báthory András*. Bp. 2002. 145.

duló előtt kezdődő és 1635-ben végződő időhatárok között kell majd a kutatásnak azonosítania.

Függelék

1. Gyulafehérvár, 1618. április 15. *Bethlen Gábor oklevelének regesztája.*

Bethlen Gábor fejedelem beleegyezően átírja és minden tehertől mentesíti a Felnagy Péter bírónak (magister civium), Eotues Péter székbírónak (sedis iudicis civitatis Meggiesiensis) és Szeőczy Jakab polgárnak (civis), a megyesi polgárok megbízottjaiként 1618. [helyesen: 1617?] július 16-án a gyulafehérvári káptalan előtt a Gyulafehérváron élő (providus) Keörmeondj (Keörmeöndj) Jánossal kötött szerződését, amelynek értelmében az utóbbi 42 magyar forintért eladta teljes és egész gyulafehérvári (in civitate Alba Iulia), Fehér vármegyei házát, egyfelől nemes Gyulafehérvári Cimeriró Pál (Pauli Literati Alba Iulani Pictor Stemmatum, Pauli Literati Cimeoriro, exactor rationum illustrissimi domini principis), másfelől nemes NagybottalnőszőBesenyei Menyhárt deák (Melchiori Literati de NagjBottalNeoszeoBeseneo, de NagybottalNeoszeoBeseneo) szomszédságában, a város falain belüli (intra muros civitatis comitatuque Albensi) Szász utcában (Szaszucza), és amelyet a tisztelt és nemes (egregius et nobilis) néhai Erdelyi Jánostól (Joanne), néhai fenséges (serenissimus) Báthori Zsigmond fejedelem szolgájától bizonyos pénzösszegért vásárolt volt.

MOL a Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára, F 1. 12. X. Liber Regius Gabrielis Bethlen. fol. 49–51. r.

2. Gyulafehérvár, 1637. március 28. *Fejérvári Pál Deákné Nagy Borbála végrendelete.*

+ My, Fundalo Bobith Janos és Resti Mihaly, Gyulafeieruarat, Feieruarmegyében lakó nemes emberek, adgyuk emlékezetül és tutára mindeneknek, az kiknek illik, hogy ez jelenvaló 1637. esztendőben, die 28 Martii, néhai nemzetes Feieruari Pal deákné Nagy Borbara aszszonyomnak látogatására jövéen, ugyan az ökegyelme házához, mely vagyon Feieruarat, Szaz utczában, belől az kerítésen,⁶⁵⁵ és ökegyelme, Pal deákné aszszonyom betegh ágyában lévén, egyéb dolgokról való beszélgetése után ilyenképpen kezde nekünk, az mint ökegyelmétől lehetett, lassú beszéddel szölli:

Akarom, hogy Isten kegyelmeteket ide hozta, mert ugyan, azon kívül is kegyelmeteket, vagy más két böcsjülletes nemes embereket kellett volna erre ide hivatnom. Láttya kegyelmetek az én nyavalyás, beteges állapotomot, azt sem tudom, az Isten mely órában ez beteges testemből ki kívánnya lelkemet, hogy ezért ezek az én maradvánn [!] jobb alkalmatossággal tudgyák mihez tartani magokat, én most kegyelmetek előtt ilyen vallást és testamentumot teszek. Az mivel az Úristen engemet szegény édes urammal edgyütt meglátogatott volt, mind külső-belső örökségekkel s jószágocskával, egyéb ingó marhával is, azokat én mind mind leányom után való fiamnak, vőmnek, Kaszoni Janosnak kezében hagyom úgy, hogy birja mint sajáttyát és ezeket az árvákat, úgymint fiamot, Istókot és leányomot, Borkát tarcsják, nevellyék és visellyék gongyokot mindaddigh, az migh kívántatik. De kérem az Istenért mind ötöt, az fiamot, Kaszoni Janost s mind pedig az feleségét, az leányomot, Ersokot, ha Isten ugyan kikévénnya ez világhból költöztömöt, ez két ár-

⁶⁵⁵ Ti. a várfalon.

vát edgyiket se adgyák senki kezéhez, sem az anyámnak, sem más attyámfiainak, senkinek, hanem magok tarcsják, isteni félelemben és jó erkölcsben nevellyék s taníttassák is, és ezek is legyenek engedelmesek, szófogadók, visellyék szemek előtt üdvözült édes attyoknak mind Istenhez búzgó szeretettel való kegyes életét s mind az emberek között való böcsjülett. Kövessék, az mennyiben töllök lehet s Isten is reá segíti, jó emlékezetű attyoknak nyomdokit, féllyék az Úristent és idestova hajladozók, szülejektől Isten után tanolt, vött igassághban, mint az nádszálak ne legyenek, hanem álhatatoson az meghismert igassághban maradgyanak mindvégiglen. [1^v] Az mi kevés marad, úgymint ez az ház az váradgyaiual edgyütt, jószágocskájával, örökségivel és szőlőkkel, mivel én pénzt nem hagyhatok, mert nekem nincsjen s szegény uramtól sem maradott, annak felette egyéb ingó marhák is, úgymint tizenkét ezüst pohárok, öregebb szerűek, apróbbak pedig őt. Három új, kettő pedig viseltésb szenyőegyek [!], két, rókával bérlett mente, edgyik karba, az másik válba vágott,⁶⁵⁶ mely két mentét Istóknak hattam, mivel az leányimnak szoknyákat attam a helyett. Edgy nyári, félszer vállba vágott mente, egyéb házi eszközzel és edgyetmással edgyütt, úgymint nevezet szerént huszonnégyn ön tálak, négy ön tángyér, egy serfőző üst, egy lábas üst és apróbbak, kettő⁶⁵⁷ és kilencz ön kannák, aprókkal edgyütt. Isten az más két, küsebb árvát is emberkorra juttatván, oszszak fel Isten szerént igazán edgy más között, de az osztáskor ezekben az jó fiam s leányom semmit az két küsebbiknek tartásokra fel ne tudgyanak. Ezek után az örökkévaló Úristennek, ki Atya, Fiu, Szentlélek edgy bizony örök Isten kegyes gondviselése alá ajánlak jó fiaim, mindeniteket és kérem az bódogságos Szűzet, üdvösztónknek szent annyát, Sz. Borbara asszont minden szűszekkel és menybéli szentekkel edgyütt, Isten előtt való kegyes imátságokkal nyerjék megh azt attól, az ki előtt szüntelen szolgálnek, hogy ez világon az Úristennek akarattya szerént, szent nevének dicsjéretire és az emberek előtt tisztességhtekre élhessetek. Amen.

My annak okáért az ökegyelme testamentom tételit ezképpen hallván ökegyelmétől jövőndő erősségre és bizonyságghra felirattuk fide nostra mediante, pecsjétünkkel, kezünk írásával is megherössítvén. Actum anno, die, locoque in [!] prae-notatis.

Fundalo Bobik Janos mp. ph. Resti Mikál mp. ph.

ENMLt Báró Bornemisza Lt, Főosztály, fasc. XXXI, nr. 1512. fol. 1.

⁶⁵⁶ A mondat végéig következő rész utólagos toldás.

⁶⁵⁷ A következő hat szó utólagos toldás.

Kovács Kiss Gyöngy

Végrendeletek Kolozsvár város levéltárában

A kolozsvári osztóbírák intézményét és az általuk szerkesztett osztályleveleket tárgyaló szakdolgozatomhoz⁶⁵⁸ számba vettem és nyilvántartást készítettem nemcsak a készülő forráskiadványomba szánt osztálylevelekről, hanem a kolozsvári örökösödéssel összefüggő valamennyi, a város levéltárában őrzött, más iratfajtáról, így a végrendeletekről is, melyekről a továbbiakban szó lesz.

E dolgozat vonatkozásában azonban előjáróban le szeretném szögezni, hogy nem kívánok érdemben foglalkozni a jogi szakirodalomban halál esetére szóló rendelkezésként ismert jogügylettel, következőképpen sem ennek keletkezésével, szerkezetével és legkevésbé forrásértékével. A végrendeletek történeti forrásként történő vizsgálata az a kutatási terület, amelynek már gazdái vannak, akik évek óta foglalkoznak e tematikával. Írásommal nem az ő kutatási területükre kívánok belépni, vizsgálódásaimban kizárólag a kolozsváriak végrendeleteire, illetve a város levéltárában őrzött végrendeletekre szorítkozom, ezekkel összefüggésben arra igyekszem választ kapni, hogy mikor, milyen céllal készített a kolozsvári polgár végrendeletet, és ezek miatt, milyen módon kerültek a város levéltárába, járulékosan pedig milyen más iratokkal gyarapították a városi levéltárat. Másodlagos célom a városi levéltárban őrzött végrendeletek – összegyűjtött adataink alapján – történő feltárása a további kutatások számára, mert jelenleg ezek használata a szokott módon nem lehetséges. Ugyanis biztonsági mikrofilmzés miatt nincsenek a helyükön, a mikrofilmek pedig még nem jelentek meg a kutatóterem nyilvántartásában. Ezért hosszabb ideje ez a levéltári anyag nem kutatható. Ez az oka annak is, hogy írásom jórészt évekkel ezelőtt készült cédulákra támaszkodik.

Az örökösödés, akárcsak országos viszonylatban, Kolozsváron is főképp a szokásjogot követi,⁶⁵⁹ amíg – helyi viszonylatban – 1603-ban a város megalkotja a kolozsvári örökösödési eljárást szabályozó statútumot.⁶⁶⁰ Éppen a jól kialakult és alkalmazott szokásjog, illetve 1603-tól ennek írásos jogszabályként történő megjelenése, olyan jogbiztonságot teremtett az örökösödési eljárásban, amely abban az esetben, amikor csupán a törvényes örökösök között kell megosztani a hagyatékot, nem teszi szükségessé a végakarat kinyilvánítását. De nemcsak a végakarat kinyilvánítása nem kizárólagos alapfelté-

⁶⁵⁸ Kiss Mária Gyöngy: *A kolozsvári osztóbírák és a működésük során keletkezett osztálylevelek*. Tudományos vezető: Dr. Csetri Elek docens. Kv. 1983. Kézirat. (A továbbiakban: Kiss M. Gy. 1983.)

⁶⁵⁹ Vö.: Dósa Elek: *Erdélyhoni jogtudomány*. II. Kv. 1861. 356–363. (A továbbiakban: Dósa 1861.); Kiss M. Gy. 1983. 16–19.

⁶⁶⁰ JakabOkl II. 184–198; Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen: *Corpus Statutorum Hungariae Municipium*. I. Bp. 1885. 251–272. (A továbbiakban: CStat I.)

tele az örökösödési eljárás lefolytatásának, maga a végrendelet sem szigorúan alakiságokhoz kötött, akár az országos, akár a helyi vonatkozásokat tekintjük.⁶⁶¹

A kinyilvánított végakarat különböző formában jelenhet meg: írásban, akár közhitelű pecséttel ellátva, tanúk hitelesítésével, de saját kezűleg írva, az utóbbiak nélkül is, vagy szóbeli kinyilvánítással, amit mind a kolozsvári, mind a hiteleshelyi gyakorlat szerint az örökhagyó halálát követően tanúkkal is lehet igazolni.

Tekintettel arra, hogy jelen írás a kolozsváriak végakarat-kinyilatkoztatásaival, a városi levéltárban őrzött végrendeletekkel kíván foglalkozni, ezeknek levéltári anyaggá válásával, illetve levéltárgyarapító szerepével, úgy vélem, tisztázásra vár, milyen esetekben véli szükségesnek az örökhagyó kolozsvári polgár az írásban történő végrendelkezést. Erre, az adatok szerint, akkor kerül sor – amint az alábbiakból kiderül –, amikor a hagyaték megosztását illetően, a végrendelkező a törvényes örökösökön túlmenően, akár azok örökségét korlátozva, akár azokat kirekesztve hagyakozik. A kolozsvári polgár közhitelű írásos végrendelkezést rendszerint két helyen tehet – saját törvényhatósága előtt, azáltal, hogy végakaratát a városkönyvbe bejegyezteti, vagy ugyanígy járhat el valamelyik hiteleshelyen, amit Kolozsváron legkönyebben a város tőszomszédságában, a kolozsmonostori konventben tehet.

A városkönyvben ez ideig nem sikerült végrendeleti akaratkinyilvánítást találnunk. Arról azonban van adatunk, hogy 1568-ban a város saját, nagyobb pecsétjével ellátott végakarat-nyilvánítást adott ki.⁶⁶²

A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyveibe bevezetett végrendeletek vizsgálata viszont lehetővé teszi annak megállapítását, milyen esetekben véli szükségesnek a kolozsvári örökhagyó a közhitelű írásbeli végrendelet elkészítését. Ilyen eset a házastársak kölcsönösen egymás javára történő végrendelkezése. Ez megtörténhet akkor is, amikor a végrendelkező házastársaknak van gyermekük, ám annak törvényes örökösödését csak saját haláluk esetére kívánják biztosítani.⁶⁶³ Hasonlóan járnak el a házastársak, amikor minden rokonukat kirekesztve egymást teszik meg a hagyaték örökösének.⁶⁶⁴ Házastársak esetén találkozunk egyoldalú végrendelkezéssel is, mely esetén csak az egyik házastárs, nevezetesen a feleség végrendelkezik – rokonai kizárásával – férje javára,⁶⁶⁵ vagy a férj – első házasságából született gyermeke/i kitaga-

⁶⁶¹ Dósa 1861. 362–363.

⁶⁶² KvLt II/1. (Liber civitatis). 77. Ide sorolhatjuk Nagy Salathiel és felesége végrendeletét is, amellyel alább foglalkozunk. Az 1516-tól 1601-ig rendszeresen vezetett városkönyv kiadását Kiss András és Mihály Melinda készíti elő, az abba bevezetett statútumok, jogügyletek, jogfenntartó nyilatkozatok, vallomások a munka befejezése után válnak elérhetőkké.

⁶⁶³ *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1576)*. Kivonatokban közlése és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. Bp. 1990. I. 410. sz. (A továbbiakban: KmJkv)

⁶⁶⁴ Uo. I. 1431. sz.

⁶⁶⁵ KmJkv II. 4313. sz.; 5169. sz.

dásával – második feleségét és annak gyermekét/gyermekait nevezi meg örökösének.⁶⁶⁶ Közhitelű írásbeli végrendelet készítését véli szükségesnek például az a gyermektelen özvegyasszony is, aki fogadott gyermekére hagyja javait. A kedvezményezett ugyanakkor lehet az örökhagyót hűségesen és/vagy hosszú időn keresztül szolgáló asszony (és annak férje is),⁶⁶⁷ de lehet a fiává fogadott káplán is.⁶⁶⁸ Ugyancsak közhitelű írásbeli végrendeleti intézkedéssel látja biztosítottak élete végéig tartó gondozását az a fiatal lány, aki „erőtlensége” és „ügyefogyottsága” miatt istápolásra szorul, és rokonai kizárásával arra az asszonyra, illetve utóbbi leszármazottaira hagyja javait, aki gondozását elvállalta.⁶⁶⁹ Előfordul, hogy a végrendelkező közvetlen törvényes örökös hiányában javait részben vagy teljes egészében kegyes és nemes célokra hagyományozza. Ilyenkor is akarata teljesítését közhitelű írásos végrendelet erejével kívánja biztosítani. Ilyen eset az, amelyben az özvegy hagyatéka jó részét pap mostohafiára, káplánokra és rokonaira hagyja, ám emellett a végrendelet számos, kegyes célra történő hagyományozást tartalmaz.⁶⁷⁰

A közvetlen végrendelkezőektől eltérnek azok a közhitelű írásba foglalt végakarat-kinyilatkoztatások, amelyeket az örökhagyó beteg-/halálos ágyán vagy más, extrém helyzetben tett, ezek írásba foglalására azonban csak elhunytát követően kerül sor, tanúk (városi esküdtek, gyóntatók, polgárok stb.) bevallása alapján. Ilyen esetek a város törvénykezési jegyzőkönyveiben is fellelhetők, amikor a végrendelkezés ténye és a hagyatéknak mibenléte per révén vagy – késői igazolás esetén – tanúvallomásként kerül be a törvénykezési jegyzőkönyvbe.⁶⁷¹

Az ily módon készült bevallások is elsősorban a házastársak örökösödését hivatottak bizonyítani. Vítás követelések elsimítását igyekszik biztosítani az az özvegy is, aki betegágyához hívott tanúk előtt kijelenti, miszerint néhai férje 525 forintot fizetett ki fiai és leányai tartozása fejében.⁶⁷² Halálos ágyán az özvegy esküdtpolgárok előtt minden ingatlan és ingó vagyonát férjére hagyja, ezenkívül juttat kegyes célokra és a testvéreknek is.⁶⁷³ Az, hogy az ilyen végrendelet-tételek esetében többnyire a feleség az örökös, arra utal, hogy az örökösödési viták, perek során az asszony inkább kiszolgáltatottabb helyzetben van, és bizonyítékok beszerzésére szorul, mint a férfi, és ez a tény az, ami a végakarat közhitelű írásba foglalását indokolja. Ilyen eset az,

⁶⁶⁶ Uo. II. 4208. sz.

⁶⁶⁷ Uo. I. 779. sz.

⁶⁶⁸ Uo. I. 1802.

⁶⁶⁹ Uo. I. 1512. sz.

⁶⁷⁰ Uo. I. 1153. sz.

⁶⁷¹ A kolozsvári, rendkívül gazdag törvénykezési jegyzőkönyvek 1590 és 1594 közötti kötetét Pakó László mesterképzős hallgató lemásolta, és kiadásra előkészítette. Mivel kilátás van arra, hogy más kötetek is elkészülnek, számítani lehet arra, hogy az említett jegyzőkönyvek végrendeleti anyaga is könnyebben hozzáférhetővé válik.

⁶⁷² KmJkv I. 202. sz.

⁶⁷³ Uo. I. 2029. sz.

amelyben a férj – rokonai kizárásával – teljes vagyonát feleségére,⁶⁷⁴ vagy amelyben házát, szőlőit, ingóságait ugyancsak házastársára hagyja, biztosítva gyermekei harmadrészét, ám a hagyatékból nem hiányoznak a kegyes adományok sem.⁶⁷⁵ A feleség az örököse annak a kassai származású kolozsvári orgonistának, aki azonban származási helyén, Kassán található minden ingó és ingatlan vagyonát ottani testvéreire hagyja, hogy ne háborgassák feleségét,⁶⁷⁶ és ugyancsak a feleség az örököse egy másik esetben a férj minden ingó és ingatlan vagyonának, ugyanakkor azonban a végrendelkező ez alkalommal gondoskodik testvéreiről, valamint meghagyja, felesége is köteles eleget tenni kegyes intézkedéseinek.⁶⁷⁷ Bonyolultabb az a végrendelet, amelyben az örökhagyó elhalt nővére végrendeletének végrehajtásáról is intézkedik, és külön feltünteti a kegyes célokra tett hagyakozásait, de arra is kitér, mi legyen az örökösödés rendje, amennyiben törvényes, kiskorú fia elhunyna.⁶⁷⁸ Ezeknek, a végrendelkező halála után írásba foglalt végakaratoknak az esetében is előfordul, hogy örökösként a testvért jelölik meg: az ágyban fekvő hajadon testvéreire hagyja házát, azzal a kikötéssel, hogy apjuk minden adósságát fizesse ki és teljesítse más meghagyásait is,⁶⁷⁹ de találkozunk olyan esettel is, amelyben testvérek jelentik, hogy testvérük betegágyán lakóházát mindhármuknak osztatlanul hagyta.⁶⁸⁰ Az egyik végrendelkező Kolozsváron található javai felől intézkedik: örökösei mostohaapja, a városban lévő testvérei és más személyek, ám kegyes célokra is hagyakozik, de offenbányai minden vagyonát ottani testvéreire hagyja – azzal a megjegyzéssel, hogy végakaratát ne háborítsák.⁶⁸¹

Külön kategóriába tartoznak az egyházra/templomra vagy kolostorra hagyott örökségeket írásba foglaló végakaratok. A már eredetileg – végrendeletben – a Szent Péter-templomra hagyományozott malom esetében azért foglalják a tanúvallomások alapján új végrendeletbe az eredeti hagyakozást, mert a malmot nemrégiben a Szent Mihály-templom plébánosai foglalták el, akik annak jövedelmét is élvezik.⁶⁸² A szintén már előzőleg végrendeletileg az óvári domonkos kolostor lakóira hagyományozott fél halastórészt illető végakaratot és a másik tórészről végrendelkezők hagyakozását – a tanúk vallomása alapján – azért válik szükségessé megújítani, mert a kiegészítő végrendelkezést a város bírója megakadályozta.⁶⁸³ Előfordul az is, hogy az öz-

⁶⁷⁴ KmJkv I. 976. sz.

⁶⁷⁵ Uo. II. 4328. sz.

⁶⁷⁶ Uo. II. 4364. sz.

⁶⁷⁷ Uo. II. 4366. sz.

⁶⁷⁸ Uo. II. 4362. sz.

⁶⁷⁹ Uo. II. 4365. sz.

⁶⁸⁰ Uo. I. 267. sz.

⁶⁸¹ Uo. II. 438. sz.

⁶⁸² Uo. I. 1185. sz.

⁶⁸³ KmJkv II. 4010. sz.

vegy a hiteleshellyel íratja át férjének már a gyulafehérvári vikárius által megerősített végrendeletét.⁶⁸⁴

A kolozsvári végrendeletek kis számának és a fenti esetekre történő korlátozottságának okát a város szokásjogi, majd szabályzatban rögzített örökösödési jogában kell keresnünk. A végrendelet alapján történő örökösödés igen behatárolt lehetőségek között történik, éppen amiatt, mert az ősi vagyonnak, a „kolozsvári örökségnek” a vérség és nemzetség szerint kell öröklődnie. Ezért az örökösödési szabályzat a végrendelkezés jogát csak a szerzett javak esetében tartja fenn, kimondva, hogy „valakinek őstől maradtat ne hagyjanak, az kit ő nem keresett”, mert az ilyen testamentumnak semmi ereje és helye nem lehet. Viszont a szerzett javakról az örökhagyó – az őt megillető részen belül – szabadon rendelkezik.

A szabályzat külön kitér a házastársak egymás javára tett végintézkedésére is. (Lásd a néhány fennebbi példát.) Utal arra, hogy „az is történik, hogy a házasságban élő személyek edgyik a másikhoz való szerelmében, vagy egyéb okokból is edgymásnak kedveskedni akarnak, az olyanok az ő törvény szerént való részeken kívül valamit akarnak magok és gyermekek holta után hadni és edgymással végezni, arról idején testamentumokkal vagy egyéb vallástételekkel életben gondot viselhetnek, hogy holtuk után az atyafiai között egyenletlenség és perpatvar ne következék.”⁶⁸⁵

Mind a felsorolt esetekből, mind a hatályos örökösödési rendből az a következtetés szűrhető le, hogy a kolozsvári polgár akkor véli szükségesnek közhitelű írásos végrendelkezés készítését, amennyiben elsőrendű közvetlen örökösök (gyermekek) hiányában, testvérek vagy más igényjogosultak mellőzésével, kizárásával számíthat arra, hogy végakarátát megtámadják. Erre utal a végrendeleteknek az az intézkedése is, mely értelmében a javakból az örökhagyó atyafiaira (testvéreire) is örökséget hagy, abban a reményben, illetve azzal a kikötéssel, hogy ne háborgassák a végrendeleti örököszt. A közhitelű írásos végrendelet elkészítésével, az abban foglalt végakarát félreérthetetlen megfogalmazásával, a hagyaték pontos definíciójával az örökhagyó ki kívánja küszöbölni a lelehetőségét annak, hogy különböző indítékból az örökségből részesülni vágyók felléphessenek igényeikkel, illetve biztosítani igyekszik azt, hogy per esetén a bírák elé hiteles, pontos végrendelet kerüljön.

A városkönyvbe vagy a hiteleshelyi jegyzőkönyvbe vezetett szöveg alapján az érdekelt fél közhitelű pecséttel ellátott példányt vehet kézhez. A városhoz, illetve a városi hatóság elé a végrendelet, esetleg osztály, de leginkább per esetén kerülhet (anélkül, hogy ez kötelezően a város levéltárába is jutna).

Amennyiben a végrendeleti akarat teljesítése vagy osztály esetében az örökösödési igényt támasztó rokonok beavatkozása nyomán az örökösödési rend megállapítása új eljárást igényel, a város kérheti az eredeti végrendelet bemutatását, ami az eljárás beteljesedésekor esetleg a város levéltárában ma-

⁶⁸⁴ Uo. II. 4716. sz.

⁶⁸⁵ CStat I. 265. Vö.: Kiss M. Gy. 1983. 25.

rad. Ez történhetett a váradi Kalmár Péternek a Báthory Zsigmond fejedelem által 1592. szeptember 11-én, Gyulafehérváron megerősített végrendeletével, amelyben előbbi egész vagyonát és kolozsvári követeléseit feleségére, Kádár Katalinra hagyja.⁶⁸⁶ A gyermektelenül elhalt végrendelező testamentumát azonban Bornemissza (Eötves) János megtámadja, mert felesége részéről igényt tart az örökség egy részére, és az ügy fellebbezési felterjesztéssel kerül a fejedelem elé. A tárgyalás során mutathatták be a végrendeletet, amely végül is a város levéltárába került.⁶⁸⁷ Minden bizonnyal hasonlóképpen kerülhetett a város levéltárába Ferenczy Máté 1599. december 9-i végrendelete is.⁶⁸⁸ Bár pontos okát ez ideig nem sikerült tisztázni, mégis valamilyen eljárási ok vagy városi érdek indokolhatja az 1591-től 1619-ig többször főbíró-ságot viselt, tehetős kolozsvári polgár, Gellyen (Bogner) Imre és házastársa, Kalachsweteő Kata 1608. július 16-án kelt végrendeletének a városi levéltárba történt megőrzését.⁶⁸⁹ „Torockai Máté püspökné Beseniei Ersébet” fia, Torockai Szabó István javára (a többi atyafi kizárásával) 1628. augusztus 12-én tett végrendelete⁶⁹⁰ a rokonok részéről kiegészítést igényelhetett, legalábbis ezt látszik igazolni az 1629. november 3-i – Torockai Szabó István és Asztalos Bálint közötti – szerződés, az előbbi adósságát és egy óvári házat illetően,⁶⁹¹ valamint az ugyanaz nap Torockai Szabó István leánya, Anna és Asztalos Bálint közötti, az óvári házat illető szerződés,⁶⁹² továbbá a kolozsvári tanács 1630. január 31-én kibocsátott birtokba helyezési levele Valentinus Felkert javára, „Stephanus Thorockay Sartor” hitelezvénye alapján.⁶⁹³ Utólagos eljárás következtében kerülhetett a város levéltárába Radnóti István testamentuma, amelyet a város osztóbírái 1628. november 21-én annak következtében revideálnak, hogy a végakarat-tevő atyafia, Orgonás Jánosné Katus „difficultálta” annak intézkedését.⁶⁹⁴

A következő, az osztóbírói intézmény létrehozása után keletkezett végrendeletek, tekintettel arra, hogy az osztálylevelek sorozatában helyezték el őket, arra utalnak, hogy ezeket az osztály során mutatták be, és végül is a város levéltárában maradtak. Ilyen végrendeletek Gradicsi Katalin özvegy Csizmadia Lázárnéé (1633. február 25.),⁶⁹⁵ Kraýczar Andrásnéé (1633. október 16.),⁶⁹⁶ Daróczy Mátéé,⁶⁹⁷ Süteő Lőrincé (1644. február 25.)⁶⁹⁸ és Váradi Szőcs Istváné és feleségéé (1652. július 23.)⁶⁹⁹

⁶⁸⁶ KvLt Régi divizionális levelek (A továbbiakban: RDL) I/4. sz.

⁶⁸⁷ KvLt Fasc. I. 60. (12.) sz.

⁶⁸⁸ RDL I/5. sz.

⁶⁸⁹ KvLt Fasc. I. 85. (28.) sz.

⁶⁹⁰ Uo. 136. (79.) sz.

⁶⁹¹ Uo. 144. (87.) sz.

⁶⁹² Uo. 145. (88.) sz.

⁶⁹³ Uo. 149. (92.) sz.

⁶⁹⁴ Uo. 138. (81.) sz.

⁶⁹⁵ RDL I/102. sz.

⁶⁹⁶ Uo. 101. sz.

Néhány végrendelet esetében jelenlegi adatainkból nem tudunk még következtetni sem arra, miként jutottak a város levéltárába. Ilyen „Margaretha Mýrcke alias Demetrý Nagy de Lymba, nunc vero Blasý Havasely de Korod egregiorum condam relictam” 1599. március 11-én Kolozsvárt kelt végrendelete és osztálya, fiait illetően, birtokai (Limba, Kórod és Papfalva), valamint más javai tekintetében.⁷⁰⁰ Csák Dániel a „varadi Ecclesianak eppuletire ... a varadj Scholara” hagyakozott 1600. május 9-én, Kolozsvárt kelt végrendeletében.⁷⁰¹ Szemes Balázs testamentuma 1608. május 27-én kelt Kolozsváron,⁷⁰² Szabó Mihály „keolseo Magiar utcai” végakarátát egy predialista, egy tizedes és egy polgár előtt nyilvánítja ki Kolozsváron 1626. december 6-án.⁷⁰³ Ezek közé tartozik Christian Greb leánya, Harangozó Margit asszony, „mostan Szeöcz Andor feleségének” 1631. május 11-én ugyancsak Kolozsváron kelt végrendelete.⁷⁰⁴ Az egyedi sajátosságok mellett a végrendeleteknek van egy közös elemük: valamennyi Kolozsvárott kelt, kettő esetében pedig a végrendelkező kolozsvári lakos (Szabó Mihály és Szöcs Andrásné), mely tény is hozzájárulhatott eme iratoknak a városi levéltárba kerüléséhez.

Vannak azonban esetek, amelyek során a végrendelet a város beadott (exhibitum) irataként kerül annak levéltárába. Ez akkor fordul elő, amikor a város maga szerepel örökösként egy végrendeletben, így számára ez utóbbi az örökölt javakat illetően jogbiztosító irat. Ez történik Nagy Salathielnek a város által kibocsátott közhitelű írásos végrendeletével. Nagy Salathiel betegágyában, felesége, Katalin jelenlétében és hozzájárulásával a saját szerzeményű Király utcai szülőházát, jövedelmeivel együtt a város – falon kívüli – Szamosfalva felőli részének a végén lévő Szentlélek és boldog Jób pátriárka tiszteletére létesített ispotályaira hagyja, azzal a kikötéssel, hogy a város ezt az örökséget ne adhassa el.⁷⁰⁵ A végrendelkező végakarátában azért hangsúlyozza az örökség tárgyát képező ingatlan „saját szerzemény” voltát, mert a fennebb említett városi örökösödési jog szerint ősi javakról nem rendelkezhetett volna.

A másik, a városnak hagyományozó végakarát Kemény Lászlóné Hesdátí Erzsébet 1602. november 15-én, a kolozsmonostori hiteleshely által kiadott végrendelete. Ebben „az Also Jaray jószágomat, Kis Banit és Felseo Jarait, egy pusztá házhelyen kívül, ki Mon Dénesé volt, esmét Also Járán és az Markos Kovach házán kívül, Nagý Akloson négy ház jobbágyomon kívül, kit az előtt is bírtam, hagyom és kötem Colosuari bíró uramnak tanácsával

⁶⁹⁷ Uo. 113. sz.

⁶⁹⁸ Uo. 132. sz.

⁶⁹⁹ Uo. 139. sz.

⁷⁰⁰ KvLt Fasc. I. 69. (14.) sz.

⁷⁰¹ Uo. 70. (15.) sz.

⁷⁰² Uo. 84. (12.) sz.

⁷⁰³ Uo. 129. (72.) sz.

⁷⁰⁴ Uo. 152. (95.) sz.

⁷⁰⁵ JakabOkI I. 391–393. Jakab Elek a városi levéltár rendezetlen iratai között említi az eredeti oklevelet. Ennek jelzete: Fasc. H. 3. sz.

egyetemben, száznegyvenegy forintba, hogy temettessenek tisztességesen engem belőle...⁷⁰⁶

A kor gyakorlatának megfelelően a városnak hagyományozott javakkal együtt az örökösökhöz kerülnek a Hesdāti Erzsébet után maradt „levelek” (iratok) is. Ezeket Kolozsvár város levéltárában helyezik el, a későbbi levéltári csoportosításokkal pedig a Vegyes iratok, 21. csomó (Diversa Fasc. 21.), illetve a 16. csomó (Fasc. 16.) részei lesznek.⁷⁰⁷

Az örökösödés útján a városhoz jutott „levelek” új színnel gazdagítják annak levéltárát. A mintegy száz irat a családi levéltárak jellegének megfelelően a hagyományozó közvetlen családján kívül adatokat szolgáltat a birtokos család rokonai kapcsolataira, ez utóbbiak sokféleségére és természetesen a család javaira, a családtagok által betöltött tisztségekre, társadalmi súlyukra stb. is.

Hesdāti Erzsébet az azóta kihalt, Torda vármegyei Hesdāti/Hosdáthi család leszármazottja. A Jára menti birtokos család rokonságban áll a Barlabási/Barrabássy, Csoronk/Chorong, Forró, Haczaki/Hachaky, Hosszú-aszói/Hozuwaszaÿ, az alsójárai Kerezsi/Keresy, valamint a Küküllő vármegyei Szancsali, Sulyok, azóta jórészt szintén kihalt családokkal.

Erzsébet édesapja Hesdāti Márton, akit 1574. július 29-én Gyulafehérváron kelt levelében Báthory István vajda megbíz a Jára vizéből mosott arany beváltásával,⁷⁰⁸ és 1579-ben Joannes Literatus még arany átadásáról ír neki Tordáról.⁷⁰⁹ Hesdāti Erzsébet első férje gyerőmonostori Kemény László, Kemény János alvajda fia, akinek 1558. május 31-én ír Németújvárról (Güssing) megbízatásai teljesítéséről és ottani hírekről.⁷¹⁰ Az iratokban gyakran Ombozi Kemény László néven szerepel, ottani birtoka alapján – e levelek is többnyire ottani ügyeiről szólnak. 1593. május 14-e előtt hal meg, ugyanis ez a keltezése Forró János levelének, amelyben arról értesíti az özvegyet, hogy részt kíván venni elhunyt férje temetésén.⁷¹¹

Kemény László halála után Hesdāti Erzsébet – a valószínűleg Zemplén vármegyei származású – Búza Pálhoz, a lippai vár egyik előljárójához megy feleségül. A házasságkötés dátuma ismeretlen, feltételezhető azonban, hogy e tényre utal Báthory Zsigmond 1599. február 3-án Gyulafehérváron kelt parancsolata, Borbély György lippai várkapitányhoz, amelyben értesíti utóbbát, miszerint szabadságot adott Búza Pálnak.⁷¹² Ezt az adatot látszik alátámasz-

⁷⁰⁶ KvLt Fasc. 173. (17.) sz.

⁷⁰⁷ Vö.: Kiss András: *Források és értelmezések*. Buk. 1994. 18, 323; [Kiss Andrei:] *Primăria municipiului Cluj-Napoca*. In: *Îndrumător în Arhivele Statului județului Cluj*. II. *Îndrumătoare arhivistice* 16. Buc. 1985. 113, 115.

⁷⁰⁸ KvLt Fasc. 21. 43. sz. Vö.: Szabó Gyula: Kolozsvár levéltárából. TTár VI(1884). 510–511.

⁷⁰⁹ KvLt Fasc. 21. 45. sz.

⁷¹⁰ Uo. 10. sz.

⁷¹¹ Uo. szám nélkül.

⁷¹² KvLt Fasc. 21. szám nélkül.

tani az is, hogy eddig az időpontig Kemény János intézi a Kemény László halála után az özvegyre szállott birtok ügyeit,⁷¹³ viszont 1599. május 21-én Zaboláról keltezett levelében Kemény János így ír Hesdái Erzsébetnek: „Egjed dolgokrol kegyelmednek nem irhatok, mert kegyelmed massal oluastattja meg.”⁷¹⁴ Mely szavak értelmezhetők úgy is, miszerint Hesdái Erzsébet írástudatlan, azonban úgy is, hogy környezetében megjelent valaki, akivel megosztja gondjait, ami megingatja a Kemény család tagjainak iránta érzett bizalmát, s akik közül többel, köztük Kemény Boldizsárral is feszült viszonyba kerül. Újabb adatok felbukkanásáig ez utóbbi feltételezés látszik valószínűbbnek. Ugyanis mind a Hesdái-javak ügyeinek intézésében, majd később az omboziakéban Hesdái Erzsébet maga jár el, jöllehet igénybe veszi a tordai Vas Imre deák és Forró János támogatását, ez utóbbit főleg a Kemény Jánossal támadt ellentétek eligazításában. A birtokigazgatásra vonatkozó iratok mellett néhány misszilis is található a hagyatékban, amelyek viszont nem arra utalnak, hogy írástudatlan asszonyhoz írták volna azokat. Forró János levelein kívül ilyen Járai Mihály deák levele, aki 1594. augusztus 5-én Kolozsvárról országos ügyekről számol be az özvegynek, a fejedelems városba érkezéséről, a tanácsurak közti egyenetlenségekről, a két Kendiről,⁷¹⁵ és a Kendiek megöletéséről található írás is fennmaradt az anyagban.⁷¹⁶

A Hesdái Erzsébettől származott iratokat – mint említettük – a Vegyes Iratok 21. csomójában (Diversa Fasc. 21.) helyezték el a városi levéltárban. Ezek közül hat darab 1541 előtti: a legrégibb egy XV. század végén készült genealógiai táblázat a Mauricus közös őstől származottakról,⁷¹⁷ ezt követi Szentgyörgyi Péter vajda 1502. október 22-én, Szászsebesen kelt, a Torda vármegyei nemesekhez és földesurakhoz intézett parancsolata, melyben felszólítja őket, jelenjenek meg 1502. november 2-án Enyeden, az erdélyi nemesek országgyűlésén.⁷¹⁸ A harmadik Kolozs vármegye ispánjainak és szolgabíráinak igazolása arról, hogy a Bácsban tartott közgyűlésen Hesdái Márton felperes kérésére hatalmaskodásért ítéletet hoztak a fenesi bíró ellen, aki a felperes anyósa, Pyntheke özvegy Lupsai Mártonné kocsijából kifogta az ökröket, és azokat a szekérrel együtt megtartotta.⁷¹⁹ A negyedik Héderfai Barlabássy Lénád alvajda 1521. május 29-én Mezőrácsán kelt idézőparancsa Hesdái András megöletéséért,⁷²⁰ az ötödik Thwry Benedek, Torda vármegye ispánjának 1527. július 27-én kelt levele Haczaki Lászlóhoz, amelyben nyolc szál deszkát kér,⁷²¹ a hatodik pedig egy 1541. június 9-én Nagylakon kelt kö-

⁷¹³ Uo. 26. 77. sz.

⁷¹⁴ Uo.

⁷¹⁵ Uo. 63. sz.

⁷¹⁶ Uo. 62. sz. A Kendiekkel együtt esett Báthory Zsigmond áldozatául a Hesdái Erzsébettel levelező Forró János is.

⁷¹⁷ Uo. 34. 3. sz.

⁷¹⁸ Uo. 1. sz. Vö.: SzOkl V. 34–35.

⁷¹⁹ KvLt Fasc. 21. 2. sz.

⁷²⁰ Uo. 3. sz.

⁷²¹ Uo. 5. sz.

telezvény Chorong Gergely két szökött jobbágya ügyében.⁷²² A következő évek levelei a családi levéltárakban általában előforduló ügyvédvallások, osztály- és peres ügyek, tanúkihallgatási parancsok, jobbágyügyek és a családtagok közötti – részben már említett – misszilisek.

A Búza Pál után maradt, 1597 és 1599 között kelt nyolc levél a Vegyes iratok 16. csomójában található, néhány levél pedig a 21. csomóban. Ezek lippai ügyekre, Búza Pál családi ügyeire vonatkoznak. Búza Pál révén kerülhetett a 21. csomóba az a két levél is, amely Marzsinára és Lugosra vonatkozó adatokat tartalmaz, valamint a 17. csomóban elhelyezett, ugyancsak Lugost is említő, Búza Pál és Móré László javára Báthory Zsigmond által 1597. július 1-jén Gyulafehérváron kiadott tanúvallatási parancs.⁷²³

Összefoglalásként elmondható tehát: a kolozsvári szokásjog, majd, a XVII. század elején keletkezett írásos jogszabály megteremti azt a jogbiztonságot, amely „normális” esetekben fölöslegessé teszi a város polgárai számára az írásos vagy szóbeli végakarat-készítést. Ezekre többnyire az általános gyakorlattól különböző esetekben kerül sor, olyankor, amikor az örökhagyó törvényes örököse/i jussát kívánja korlátozni, esetleg ezt/ezeket kirekeszteni; valamely kiemelt örökösének kívánja a jogbiztonságát növelni; arra számít, hogy végakaratát megtámadják; kegyes célokra hagyakozik, illetve más, extrém helyzetekben. A testamentumok ismeretében pedig azonosítani lehet az örökös levelei közé/levéltárába került olyan levéltári anyagot, amely nem a levéltárképző működése során keletkezett.

⁷²² Uo. 4. sz.

⁷²³ KvLt Fasc. 17. 26. sz.

Adalékok Baranya megye népességtörténetéből különös tekintettel azokra a községekre, ahová székely vagy csángó családok települtek*

1. Becslések a XI–XIV. századi népességszámra

A Baranya megye történeti statisztikai helységnévtára a honfoglalástól napjainkig bemutatja a területváltozás időpontjait és a megye területét érintő városi, községi vonatkozásokat. Bár célkitűzéseinkben a mai Baranya megye és települései népességtörténetét kívántuk feldolgozni, lehetetlen volt megkerülni az adatok területi vonatkozásait. Az első probléma mindjárt az Árpád-korban jelentkezik. Amint Györffy György is megállapítja, a vármegye határait csak a Dráván inneni részen lehet pontosítani.

Györffy György népességi becsléséhez az oklevelekben szereplő birtokadományozásokat, elsősorban a pécsváradai apátságnak a XI. században juttatott 41 falu 1107 háznépét veszi alapul. Egy falura 27 háznépet becsül, és amint a kutatók általában, Györffy is 5 főben becsüli egy-egy háznép népességét. Így jut el az átlagos falunagysághoz: $27 \times 5 = 135$ főhöz.

Ugyanakkor figyelembe kell vennünk a megyében feltehetőleg már a honfoglalás óta betelepített székelység számát. A székely ispánságnak Váty volt a központja. Lakói határvédelmet láttak el, ezért – a Sopron környéki határvédőkhöz hasonlóan – *lövők*nek is nevezték őket. Az itt élő székelyeket a tatárjárás után IV. Béla kötelezte, hogy a király minden hadjáratában 100 fegyveres íjással vegyenek részt. Számukat ezen bizonyíték alapján mintegy 400–500 főre becsülhetjük. Fő települési területük az Okor és Alma patakok környékén lévő falvak voltak.

Az apátsági tulajdonban lévő falvaknál a 27 fős családszámot elfogadhatónak tartjuk, de a megyei átlagnál már problematikusnak véljük. Utalunk arra, hogy a pécsi és pécsváradai egyházi birtokok mellett – bár ezek túlsúlya nem vitatható – az oklevelek arról tanúskodnak, hogy csak 50% volt az említett papi/egyházi birtok. Világi tulajdonosoknak 27 háznépnel, 135 főnél kevesebb népességet becsülünk.

A tatárjárás falupusztítását és embervesztését is számba véve a tatárjárás utáni évtized népességét az említett tényezők, valamint a rossz egészségügyi viszonyok, a magas halandóság (20–30 éves átlagéletkor alapján) 45–50 ezer főben tudom megbecsülni. Következésképpen a falvak száma sem lehetett több 350–400-nál.

A tatárjárás utáni viszonylag békés két és fél évszázad települési képére részben Csánki Dezső munkája, a pápai tizedjegyzékek és az Ernuszt-féle

* A szerző *Baranya megyei népességtörténeti lexikon* (Mundus Kiadó, Bp. 2003.) című művéből válogatta és szerkesztette Kovacsics Józsefné.

összeírás alapján kapunk tájékoztatást. Ezen időszak új telepesei elsősorban nyugatról érkeztek, köztük vallonok, flamandok, németek, de az ország peremterületeire, így Baranyába is tömegesen települtek szláv népek is.

2. A XV. sz. és a török idők népessége

A történettudomány több kiválósága is megkísérelte a XV. századi és a török hódoltság kora népességi adatainak a becslését. Mályusz Elemér⁷²⁴ és Molnár Erik⁷²⁵ úttörő próbálkozásai után Szabó István⁷²⁶ már statisztikai módszerekkel dolgozta fel a Zsigmond kori számadáskönyveket, amelyeket Ernuszt Zsigmond pécsi püspök, királyi kincstartó készített, a milicentenarium alkalmából pedig Kubinyi András professzor új feldolgozás és elemzés után helyesbített.⁷²⁷

Magyarország megyéire vonatkozó adatok áttekintéséből megállapítható, hogy a XV. század végén Baranya megye volt a legnépesebb. A megye 5717,6 km² területén 132–150 ezer főre becsüli Kubinyi András az Árpád-kor óta eltelt majdnem kétszáz év népességszámát Baranyában, a népsűrűséget pedig kiugróan magasra, 23–26 közöttire. Utal arra, hogy a tatárjárás és az Európában – így Magyarországon is – pusztító XIV. századi pestisjárvány nyomán 1330 és 1526 között lelassult a természetes szaporulat. Ehhez járultak még a háborúk okozta pusztítások és következményeik is. Szabó István Baranya vármegyében 909 helységében 15 ezer portával számol.

A következő két évszázadból a mohácsi vész évtizedeit általában a pusztulás jellemzi. Ugyanakkor az 1554–1582 közötti évekre a török defterek az adózó népesség számának növekedéséről tanúskodnak.⁷²⁸ A XVII. század, de különösen ennek utolsó évtizedei jelentik a nagymérvű pusztulást a megye falvaiban. Follajtár Ernő⁷²⁹ 287 elpusztult községről ad áttekintést, megjegyezve az egykori birtokosok nevét, az adózók számát, a házak számát, az ott élt népesség nemzetiségét, a helység fekvését és a forrást, amely alapján az információkat összegyűjtötte. A név szerint felsorolt 287 elpusztult falu között kis számban szerepelnek 2–3 fős portákkal lakott helyek, ritkábban erdőterület neve is.

Ennél is megrendítőbb, de az egész megyére nem általánosítható az a kép, amelyet Verancsics Antal pécsi püspök ír le a vármegye helyzetéről, amikor

⁷²⁴ Mályusz Elemér: A magyarság és a nemzetiségek Mohács előtt. In: *Magyar renaissance*. Bp. é. n.

⁷²⁵ Molnár Erik: *A magyar társadalom története az Árpád-kortól Mohácsig*. Bp. 1949. 239–258.

⁷²⁶ Szabó István: Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. In: *Magyarország történeti demográfiája*. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1963. 63–113.

⁷²⁷ Kubinyi András: A magyar királyság népessége a 15. század végén. *Történeti Szemle* 1996. 2–3. sz. 157.

⁷²⁸ Káldy Nagy Gyula: *Baranya megye XVI. századi török adóösszeírásai*. Bp. 1960.

⁷²⁹ Follajtár Ernő: *Baranya vármegye eltűnt helységei*. Pécs 1942.

1553-ban egy követség élén a Dunán Konstantinápolyba utaztában érintette Baranyát: „Jó Isten – írja –, a legjobb, s legtermékenyebb földnek mily szomorú képe tárul a szemlélő elé, mily elhagyott itt minden: a földet s szőlőket a dudva benőtte, nagy területen is ritka a földműves, ritka a barom, mindennütt elhagyatottság tátong. ... Mit mondjunk hát a teljesen elpusztult falvakról, melyeknek még a neve is elveszett?”

Verancsics benyomásai után vizsgáljuk meg a tényeket. Baranya vármegye a török támadás elleni küzdelemben nemcsak a magyar, de az európai történelemben is nevezetes. 1526-ban Mohácsnál a török 300 ezer fős hadsereggel támadt a mintegy 30 ezer fős magyar hadseregre. A Sátorhelyen elhelyezett tájékoztató 25 ezer főben jelöli meg az elesettek számát. A felvonuló török hadsereg nyomában az irodalmi források szerint ijesztő méretekben pusztultak a falvak.

A Verancsics által sokat idézett szomorú kép után 1554-től a török kincstári defterek alapján már biztatóbb kép alakul ki a Baranya megyei falvakról. Számukat Káldy Nagy Gyula munkája alapján 686-ra becsülhetjük. A defterek alapján a 686 falu adózó családfőinek (hane) a számát összesítve 1582-ben 4374 főben állapítottam meg. Sajnos sem az átlagos háztartásnagyság, sem a családnagyság adatát nem ismerjük. (Taba István 1696-ra 4,1 fővel, Acsády Ignác pedig 1720-ra 6 fővel számol.⁷³⁰)

Megjegyzem még azt is, hogy a turkológus a nahijék által összeírt defterek adatainál pontosabbnak, az adózók nagyobb körére kiterjedőnek tartja a tizedfizetőkre vonatkozó szandzsák összeírásokat. A török adóösszeírások helységenként történt felsorolásának az összesítését elvégezve a következő eredményt kaptuk:

1554-ben 3559 adózó családfő volt, 1582-ben 4374, azaz 28 év alatt 815-tel növekedett az adózók száma. Az adózók számának a növekedése jelentheti a török adókivetés és behajtás szigorodását, de egyben arra is utal, hogy a mohácsi katasztrófától eltelt 56 év alatt az élet többé-kevésbé visszatért a normális medrébe, a paraszti népesség végezte a dolgát, szántott, vetett és adózott.

Marad annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a XV. század végi 132 000 fős becslést követően hogyan alakult a XVI. század végi mérleg. A XV. évszázad végi, illetve a XVI. század végi becslést egyaránt csak hozzávetőlegesnek tekintve, mintegy 100 ezer főre tehető a vármegye emberessége.

A török megszállás utáni évtizedekben a falvak lakosságának a csökkenése megszűnt. A török hódítók igyekeztek a lakosságot maradásra bírni, hogy ily módon adófizetésre, a csapatok ellátásához szükséges élelem megteremtésére lehetőséget biztosítsanak. Káldy Nagy Gyula a dzsizje adót fizetők és a tizedfizető családok adatait elemezve – az 1554, 1579 és 1582. évi szandzsák összeírásai alapján – megállapítja, hogy az alapvetően magyar falvakban 1554 és 1582 között jelentősen növekedett az adófizetők száma.

⁷³⁰ Taba István: Baranya megye család és lélekszáma 1696-ban. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1961–62. 146.

3. A felszabadító háborúk vándorló népessége

A történeti statisztikus örömmel állapítja meg, hogy a török csapatok kiverése után a források száma nemcsak bővül, hanem ezekben egyre több a településekre vonatkozó történeti helységnévtári adat (a helységek neve mellett lakottságukra, nemzetiségeikre, sőt azok vallására, egyházi hovatartozására vonatkozóan is). Ilyen forrás az 1696. évi összeírás, amely mintegy leltárul szolgál az eltelt 150 éves török megszállás utáni helyzetre. És ilyenek az egyházi összeírások, a *Conscriptio Animarum*ok, az 1720. évi országos összeírás, majd az 1767/1768. évi Mária Terézia-féle úrbérrendezés, amely a falu jobbágynak státusára, nemzetiségére is rávilágít. Az úrbérrendezést követően szólnunk kell az egyik legtöbbet idézett településtudományi műről: a *Lexicon Locorum*-ról (1773). A II. József-féle összeírás (1785), valamint 1870-ben az első magyar népszámlálás teljes és hiteles adatanyagát használhatjuk a településekre és népességükre vonatkozóan.

Ami a XVII. század végi baranyai helyzetképet illeti, el kell fogadnunk Follajtár Ernő, Acsády Ignác, Taba István és Kolta János helyzetelemzését, mely szerint a létbizonytalanság, a katonai akciók, a beszállásolás, a kényszermunka állandó helyváltoztatásra készítette a lakosságot. A századvégi állapotokat rosszabbnak minősítik, mint a török megszállás alatti helyzetet. A felszabadító háború mindent jelentett, csak a lakosság helyzetének a könnyebbedését nem. Az elvándorlók részben más országrészbe, így az Alföldre, Erdélybe menekültek, részben az erdőkben bujdosnak.

Most, hogy elkészült Baranya megye történeti helységnévtára, és ennek alapján a többféle elnevezésű falvakat azonosítani tudjuk, megállapíthatjuk, hogy a kutatók sokszor elpusztultnak tekintették azt a falut, amelyiknek a törökkor előtti nevét nem találták. A pécsváradi és baranyavári járás nyugati része és a mohácsi járás csaknem teljesen néptelen volt. Természetes, hogy az idegen telepesek közül legtöbben ezen a részen kerestek otthont. Pécsset 1686. október 23-án foglalták vissza a törököktől. Ezt megelőzően 1664-ben Zrínyi Miklós huszárai foglalták el egy időre a várost, amelyet távozásuk során felgyújtottak.

Az 1696-ban az egész vármegyére kiterjedően készült összeírás már pontosabban tájékoztat a vármegye helyzetéről, név szerint felsorolva 273 lakott települést. A lakosság az 1696. évi összeírás idejében még mindig nagy részben magyar, csak Pécsset és Pécsváradon volt kevés számú német, ellenben szerb (rác) 44 községben található. A lakosság száma az egyes községekben igen csekély, általában 6–7 család. Az egész vármegyében összesen 2554 családot számoltak össze, amelyek 6886 hold földön és 4430 kapás szőlőn gazdálkodtak.⁷³¹

⁷³¹ Merényi Ferenc: *Domsics Mátyás egyházlátogatása (Can. visitatio) Baranyában 1729-ben*. Pécs 1939. 9.

A török kor falu- és népességpusztulásával Taba István foglalkozik több munkájában.⁷³² A törökök által okozott károk mellett jogosan említi a felszabadító seregek (Bádeni Lajos és Savoyai Jenő csapatainak) véres pusztításait, valamint az 1679–1680-ban a pestis okozta emberveszteséget. Taba István 1696-ra 4000 család alapján a megye népességét 18 ezer főre becsüli, míg 1720-ra a családok számát 4105-re teszi. Az átlagos családnagyságnak 4,1 főt számol.

4. A második honfoglalás a XVIII. században

Annak érdekében, hogy a XVIII. századi nagy népességi változásokat jobban áttekinthessük, és becsülni tudjuk Baranya megye 150 ezer fős népességyarapodását, tekintsük át a rendelkezésünkre álló korábbi forrásokat, majd tüzetesebben vizsgáljuk meg a XVIII. századi bevándorlók és a telepítések hatását.

A magyar történeti demográfiai irodalom 1720 és 1785 közötti időszakra vonatkozó Acsády-féle becslést, a 150 ezer fős gyarapodást túl alacsonynak tartja, és nem a XVIII. századi „új honfoglalás”-ban látja a gyarapodás okát. Megállapításunk szerint a felszabadító háború borzalmas – falvak tucatjait felégető, a lakosokat pusztulásra ítéelő, a gazdasági életlehetőségeket megsemmisítő – időszaka után a Thirring Gusztáv által némileg módosított Acsády-féle adatok elfogadhatók.

Szögezzük le újra, hogy nem lennénk igazságosak, ha a falu- és népességpusztulást teljesen a törökök számlájára írnánk. A pusztulásban szerepe volt az 1687-ben megindult felszabadító háborúnak, az 1703. évi rácdúlásnak és a Rákóczi-féle szabadságharcnak is. A falu- és népességpusztulást tényekkel igazoltuk. Ha az 1696-os 18 ezer fős becslés az akkori, a török időknél is kaotikusabb időpontban irreálisan alacsony is, mégis hihető, mert a népesség még nem telepedett meg. Az élet- és vagyonbiztonság hiánya, az erőszak még ott volt a mindennapok történéseiben. Két évtized alatt a közbiztonság javulását és a lakosság helyhez kötődését a 36 ezer főre taksált népességi adat jelzi.

A magyar történeti demográfusok – magamat is beleértve – azt az álláspontot képviselték, hogy a XVII. század végére, XVIII. század elejére vonatkozó információk, főleg Acsády Ignác adatai alapján, korrekcióra szorulnak. Az összeírásból kimaradt rétegek nagy száma miatt országosan mintegy 2 millió fővel többre becsülték a XVIII. sz. elejének, az 1715–1720 körüli évek népességét. Dávid Zoltán, aki a legtöbbet foglalkozott a XVIII. század népességtörténetével, 1696-ra 2450 családfőre, 1720-ra 4105 családfőre és 32 431 családra, a teljes népességet 1786-ra 183 855 főre teszi Baranya megyében.⁷³³

⁷³² Taba István: *Baranya megye népessége a XVIII. sz. végén*. Pécs 1941; uő: Baranya megye család- és lélekszáma 1696-ban. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1961–1962.

⁷³³ Dávid Zoltán: Megyei népességi adatok 1598–1786. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv* 1961–1962.

Baranya megye népességszámát az egyik legkritikusabb időpontból, 1715-ből, Acsády Ignác⁷³⁴ munkájából ismerjük. 1715-ben, amikor Baranyát összeírták, ismét a magyar király uralma alatt állt. De gazdag területe, mely a török időben népes volt, a háborúban elpusztult. Már ebben az időben tömegesen zajlott a bevándorlás az anyaországból, a Dráván túlról, sőt, külföldről is. Így a községek száma némiképp gyarapodott, a régi lakosság maradványaihoz új bevándorlók csatlakoztak. A fejlődést azonban 1704-ben ismét visszavetették a kurucok és a rácok, akik tovább pusztították Baranyát. Becslések szerint a kurucok az 1704. február 1-én végrehajtott támadásuk során 600 embert öltek meg. A pusztítást folytatta a pestis is, amely 1711-ben olyan arányokat öltött, hogy miatta az adóösszeírást is félbe kellett szakítani.

A bevándorlás 1712-től újra megkezdődött, de a bevándorlók még nem telepedtek le, a nép ide-oda vándorolt, jogi állapotukat még nem szabályozták, gazdaságilag is gyengén álltak. A népesség száma Baranyában örökös átalakulásban volt. Még jobban kitűnik ez az úrbéri összeírásból, amelyet 1714. november 20-tól 1715. május 11-ig végeztek. A hat hónapig húzódó munka során, a lakosság örökös vándorlása miatt lehetetlen volt kikerülni azt, hogy a megyében a lakosság egy részét kétszer is össze ne írják, más része pedig ki ne maradjon a számbavételből.

Az úrbéri összeírás a jobbágyság szélesebb rétegeit öleli fel, mint az állami. Így ugyanannyi községben, amelyben az állami összeírás 3601 jobbágy-családot sorol fel, az úrbéri összeírás e számot 4143-ra teszi, sőt ezenkívül a jobbágyok nős fiainak és menyének számát 1148-ban állapítja meg. Az úrbéri összeírás végeredményei a következők: jobbágy 4143; ezek nős fiai és feleségük 1148, nőtlen fiai 834; zsellér 370, özvegy 212. Összesen 6707 fő. Thirring Gusztáv a megye népességét 36 538 főre tette.

A következő évtizedeket illetően – élve a források adta lehetőségekkel – igyekszünk a megye népességének alakulását tovább nyomon követni, oly módon, hogy nagy valószínűségi határok között becsülhessük meg a be- és elvándorlók, a betelepített családok számát, és összehasonlítva az első magyarországi népszámlálás adatával, a népességnövekedésére vonatkozóan pontosabb adatot kapjunk. Ugyanakkor kritikailag értékelhessük történeti demográfáinknak az 1715., illetve 1720. évi adóösszeírást követő Acsády-féle népességbecsléssel összefüggő adatait.

Az első támpont az úrbérrendezés 1766–1767. évre vonatkozó forrás-anyaga. E szerint az úrbéresek száma alapján becsült népességszám, ami 84 ezer főt tett ki. 1720 és 1766 között 50 ezer fővel gyarapodott a megye népessége, a következő évtizedben pedig – ha hinni lehetne az úrbérrendezés idejére becsült népességszámnak – 1777-re 60 ezer fős népességi többlettel számolhatunk, míg az 1777 és 1785 közötti évtized adatai újabb 40 ezer fős gyarapodást mutatnak.

⁷³⁴ Acsády Ignác: *Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában*. Bp. 1896. 304.

Mennyi volt a bevándorlók, elvándorlók száma az 1715. és 1720. évi összeírástól eltelt 50 év alatt? Mennyi volt a természetes szaporodás? Az 1765. évi pestis mennyi áldozatot követelt? Olyan kérdések, amelyekre válaszolni kellene.

Az első adat, amely a települések lakottsága tekintetében döntő változást jelez az 1766/1767. évi. 1720-ban még csak 269 falu és 5 város lakottságát jelzi, 1766/1767-ben már 330 a lakott települések száma, tehát hatvannal több. A századvégi népszámlálást megelőzően, 1773-ban a *Lexicon Locorum* 351 lakott települést tüntet fel. 1720-hoz képest újabb 21 elhagyott falu népesült be, vagyis a század végéig közel 100.

Az úrbéri összeírás alapján – a 13 942 telkes jobbágy, a 2539 házas zsellér, a 319 ház nélküli zsellér családot, vagyis a 16 800 főt egyaránt 5-ös szorzószámmal számítva –, mint már említettük, Felhő Ibolya a megye népességét 84 ezerre teszi.⁷³⁵ Ehhez az adathoz hozzá kell számítanunk az úrbéri összeírásban nem szereplő 21 falu, valamint Siklós és Mohács város népességét (Siklós és Mohács városról nem készült úrbéri tabella), de a nemesek számát is. Különösen a pécsi és a pécsváradi nemesség kihagyása jelent hibaforrást. A nemesek száma 1754-ben 191 fő volt. Mindezek figyelembevételével az adózó népességet mintegy 18–20 ezer fővel látjuk célszerűnek kiegészíteni. Így pedig indokoltnak találjuk az úrbérrendezés időpontjában 100–120 ezerre becsülni a megye népességét.

1690-ben I. Lipót király arra kérte a szerbeket, hogy költözzenek Magyarországra, és vegyenek részt a törökök elleni harcokban. A legtöbb szerb Csernovics Arzen ipeki pátriárka vezetésével vándorolt hazánkba. Számukat 36 ezer családra teszik. Ez 150 ezer körüli népességet jelent. Hogy közülük mennyi telepedett le Baranyában, mennyi Tolnában, Bácsban és a Bánságban, megoszlik a kutatók véleménye.

A németek bevándorlása a karlócai és a pozsareváci békekötés, 1718 után veszi kezdetét, de átfogó telepítés csak 1763-ban indul meg, amikor főleg volt katonákat és családtagjaikat telepítik Magyarországra. Mária Terézia gyarmatosítási biztosok útján 50 ezer családot telepített az országba. Folytatódott a telepítés II. József uralkodása alatt is, akinek a rendelkezése értelmében szabad költözést, ingyen utazást, új házat, tulajdonba adott földet, teljes berendezést, igás állatokat (ökröt, lovat) és 10 évi adómentességet kaptak az ideköltözők.

Összefoglalásként megállapíthatjuk, hogy az 1720 utáni 65 év valóságos új honfoglalást eredményezett a XVI. és a XVII. században elnéptelenedett vármegyében. Acsády sokat nem tévedett akkor, amikor az adózó népességhez hozzáadott még 50%-ot, és ezt az adatot szorozta meg adózónként 6 fővel.

⁷³⁵ Felhő Ibolya: *Úrbérrendezés Mária Terézia korában*. Bp. 1970.

5. Baranya megye gyarapodó népessége 1785–1910-ig

Az 1785 és 1870 között eltelt 85 évben valamivel több mint 84 ezer fővel, mintegy 50%-kal növekedett a vármegye népessége. Ugyanakkor országos átlagban 79,1%-os volt a növekedés. Az alacsony tényleges gyarapodás a vándorlás következtében állt elő. Különösen alacsony volt az első hivatalos népszámlálást követő évtized évi szaporodási aránya, ami országosan évi 3 ezreléket tett ki, Baranyában mindössze 0,3 ezreléket! Figyelemre méltó, hogy a megye településszerkezetét meghatározó apró falvak nemhogy természetes szaporodást nem tudtak felmutatni, de a jobbágyfelszabadítás után a parasztgazdaságok felszerelés, igavonó állat és a gazdálkodáshoz szükséges tudás és tapasztalat hiányában sok helyütt eladták földjeiket, ami a nagyobb birtokok növekedését, a paraszti birtokok elaprózását jelentette. Az „egykezés” hatása már ekkor jelentkezett a baranyai falvakban, különösen az Ormánságban.⁷³⁶

1900 és 1910 között országosan 27,1 ezrelék volt a természetes szaporodás, Baranyában 6,7 (a tényleges szaporodás 4,9%), az Ormánságban csupán 1,1 ezrelék. Az egyke rendszer okozta népességfogyást Kodolányi a következőképpen szemlélteti: 100 emberből az utána jövő nemzedékben 40, a másodikban 16, a harmadikban 6,4 ember lett.⁷³⁷ Ami az elvándorlást illeti, elsősorban az Amerikába és Horvátországba történt kivándorlást kell említeni. Az életképtelen falvak népfeleslege a meginduló bányászatban és az iparban keresett és talált munkaalkalmat.

A Központi Statisztikai Hivatal adatai szerint 1899 és 1913 között Baranya megyéből 12 340 fő vándorolt ki. Ebből Amerikába 3269 kivándorlót jelez a statisztika.⁷³⁸ A kivándorlók túlnyomó része a hegyháti járás községeiből távozott el. A kivándorlók zöme, több mint kilencezer fő, már 1910 előtt elhagyta az országot. A visszavándorlók száma 1325 főt tett ki.⁷³⁹ Foglalkozásukat tekintve 61% mezőgazdasági napszámos, 15% munkás.

Baranya vármegye területében és népességi fejlődésében az első törésvonal az első világháborút követően keletkezett. 1910-ben a 352 478 fős megyéből 1920-ra 121 fő híján 65 ezer lakossal lett kevesebb. E számításnál meg kell állnunk egy pillanatra. Aki kézbe veszi az 1910-re és 1920-ra

⁷³⁶ Buday Dezső: *Az egyke az Ormánságban*. Bp. 1909; Kolta János: *Az Ormánság népe-sedése*. Pécs 1958; Andorka Rudolf: Születésszabályozás az Ormánságban a 18. sz. vége óta. *Demográfia* 1970. 12. sz.

⁷³⁷ Kodolányi János: *Baranyai utazás*. Bp. 1941.

⁷³⁸ Szili Ferenc: *Kivándorlás a Délkelet-Dunántúlból Horvát-Szlavonországba és Amerikába. 1860–1914*. (Kaposvár 1995. 270.) c. munkájában az 1904–1913 közötti években a Baranya megyéből kivándorlók számát 8004 főre, a Pécsről kivándorlók számát pedig 2935 főre teszi.

⁷³⁹ A Magyar Szent Korona Országainak kivándorlása és visszavándorlása (1899–1913). *Magyar Statisztikai Közlemények* 67(1918). 59. és táblázatok.

vonatkozó statisztikai jelentéseket, Baranya megye népességére vonatkozóan a következő adatokat találja:

1910 – 352 478 fő, mai területre visszaszámítva: 329 746 fő,

1920 – 287 599 fő, mai területre visszaszámítva: 314 394 fő.

Az 1910-es eltérést a mai területre, illetve az évszámnak megfelelő területre történő visszaszámítás okozza.⁷⁴⁰ Fontos figyelembe venni, hogy a történelem során milyen alapvető területi és népességi veszteséget szenvedett a magyar állam, a megyék sorában pl. Baranya megye is.

6. Baranya vármegye népessége és népmozgalma 1920 és 1990 között. Ki- és betelepítések

Baranya vármegye 1920. évi területéből, 5106 km²-ből 1143 km² került Jugoszláviához, 51 321 lakossal. Így a megye területe 3963 km² lett. Az elcsatolt községek száma: 34 (323 község maradt). A megye népessége pedig 287 599 főre csökkent. Az 1920. évi népszámlálási kiadvány⁷⁴¹ megjegyzi, hogy 1921 első napjaiban még a békeszerződés szerint Magyarországnak meghagyott terület sem volt egészen magyar közigazgatás alatt, hanem annak egy részét a megyében a szerbek tartották megszállva.

Az 1910. és 1920. évi népszámlálás közötti fentiekben kimutatott 65 ezres különbséget nemcsak a területelcsatolás okozta, hanem az elvándorlás is. A szerb megszállás alatt és a proletárdiktatúrában exponált személyek 1921-ben a szerb megszálló csapatokkal együtt hagyták el a megye területét. Egyedül Pécsről mintegy 2500–3000-re teszik az elvándoroltak számát.

1869 és 1910 között Baranya megyében 41 013 fő volt a tényleges szaporodás, ami 15,7%-os növekedést jelent. A természetes szaporodás ugyanezen időszak alatt a megyében 65 993 főt tett ki.

Így kimondhatjuk, hogy a XIX. századi népességtörténet áttekintését követően megtévesztő megállapításra vezet, ha a megye 1920 előtti népességszámát a mai területre számítjuk vissza. Az 1920-tól kezdődő 80 év áttekintése előtt viszont bevezetőként megállapíthatjuk, hogy már csak egy, a megye területét és népességszámát döntő mértékben befolyásoló esemény történt: 1950-ben a szigetvári járás népességét Somogy megyéből átcsatolták Baranyába. Ugyanebben az időszakban Tolnából egy községet csatoltak Baranyához, 1974-ben pedig 4 községet Baranyától Tolnához. Nem érinti a megye összesített népességét az a változás, ami 11 új község alakulásával járt, de a községállomány és a népesség eloszlása szempontjából mégis figyelembe veendő körülmény.

A természetes szaporodást tekintve a húszas években történt változás: 1921 és 1930 között 5 ezrelék volt a természetes szaporodás, a születési arányszám 25,2 ezrelék, a halálozási 20,2 ezrelék és 2,7 fő az ezer lakosra jutó vándorlók évi átlagos száma. A nyereség jobbára abból adódott, hogy a

⁷⁴⁰ A területi veszteséget Barcsa Gábor: *A magyar–jugoszláv határ megállapítása és kitűzése*. Bp. 1998. c. munkája foglalja össze.

⁷⁴¹ *Magyar Statisztikai Közlemények* 69(1923). 23.

falvak nagyarányú elszegényedése a parasztok és a vidéki nincstelenek tömegeit vitte a városokba, továbbá abból, hogy Pécs ismét egyetemi várossá lett, ami vonzáskörét széles körben megnövelte. A harmincas években a migrációs nyereség – részben a világválság miatti kivándorlások következtében – mérséklődött, majd a negyvenes évtizedre úgyszólván meg is szűnt.

A második világháború alatt a deportálás, a háborút követően az ország politikai indíttatású elhagyása és a kitelepítés a megye lélekszámát csökkentette. 1944. július 2-án egyedül a pécsi gettóból mintegy 4000 embert hurcoltak el. 1941 és 1949 között 16 ezer fővel csökkent Baranya megye lakossága annak ellenére, hogy a negyvenes évek második felében a lakosságcserével sokan érkeztek a megyébe az ország más részéről, illetve külföldről.

Baranya megyében az 1941. évi népszámláláskor a lakosság kb. 40%-a német anyanyelvűnek, ezek jó része német nemzetiségűnek is vallotta magát, és tagja volt a Volksbundnak. Egy részük a háború végén elmenekült, a többiek pedig – a potsdami egyezmény szellemében – kitelepítették. A kitelepített családoknak az állami tulajdonba került házát be kellett népesíteni, enélkül ugyanis nem egy baranyai község kihalt volna, hiszen sok községben a német lakosság aránya a 90–99%-ot is elérte. A benépesítésben a magyar családok mellett a Csehszlovákiából, Romániából, Szovjetunióból és Jugoszláviából áttelepültek is részt vettek. Jugoszláviából főleg 3 területről érkeztek lakosok: a Trianon előtt Baranya vármegyéhez tartozó ún. „baranyai háromszög”-ből, Horvátországból, valamint a Bácskának Jugoszláviához tartozó részéből, ahonnan nem az őslakosok, hanem a Bukovinából és Moldvából korábban áttelepített székelyek, csángók jöttek Baranyába.

Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a ki- és betelepítések eredményeképpen Baranya megye lakossága az 1941. és 1949. évi népszámlálás időszakában 1,2%-kal, 3339 fővel növekedett.

1949 és 1980 között a természetes szaporulat csökkent, de a Somogy megyei szigetvári járás Baranyához csatolása miatt a megye népessége növekedett. A szénbányászat fejlődése – ami a Dunai Vasmű telepítésével függött össze – és az uránbányászat beindítása ugyancsak erre az időszakra esik. Az idézett okok ellenére a hetvenes években a népesség számának növekedése lelassult, ebben a halálozás növekedése és a bevándorlás helyett az elvándorlás egyaránt szerepet játszott.

A nyolcvanas években a halálozás már több volt, mint az elveszületés. Az előbbi 13,7 ezrelék, a születés 12,3 ezrelék. Így érkeztünk el a tovább romló népességi mutatókkal az 1990–1995-ös legnagyobb fogyáshoz a –2,6-os értékhez és az 1995-ös adatgyűjtésünk lezárása utáni ezredfordulóhoz. A 2001-es népszámlálás szerint a megye népessége 408 291 fő.

7. Változások a nemzetiségi, anyanyelvi, vallási és kor szerinti megoszlásban

Tanulmányunkban megkíséreltük a megye nemzetiségi képét és annak változásait már évszázadokkal a hivatalos statisztikai számbavétel előtti időpontokban jelezni. Baranya vármegyére elmondható az, hogy a hadak útjába esett, és a történelem során magyarok mellett szerbek, bosnyákok, rácok, sokácok, horvátok, németek és még más nemzetiségek váltották egymást sokszor háborús körülmények között. Nem csak embercsoportok, nemzetiségek, de egész falvak váltak áldozatává a háborús eseményeknek, vagy az azt követő politikai megtorlásoknak, a ki- és betelepítéseknek: egy életre nyomot hagyva az elűldözöttekben.

Népek kohója lett a – XVII. század végéig még tiszta magyarok lakta – történelmi Baranya megye. A szülőföldről, a békés élethez való ragaszkodás, az elűzetés, az emberi szenvedések leírását mellőzve, ezúttal megkísérjük a XVIII. század előtti nemzetiségi viszonyokat nyomon követni. Az 1773-ban megjelent *Lexicon Locorum* a falvakban „divatozó” nyelvek szerint 217 faluban a magyar nyelvet jelöli meg, 97-ben a németet, 53-ban az illírt és 18 faluban a horvát nyelvet. Fényes Elek adatai az 1836-os évre vonatkoznak, a *Lexicon Locorum* adatainál valamivel pontosabbak. Fényes Elektől azt is megtudhatjuk, hogy ha több nemzetiség lakik egy faluban, melyikben milyen nagyságrendet képeznek az egyes nemzetiségek. Az ott élő nemzetiségek aránya szerint közli gyakoriságukat: a 339 (338) faluból: 196 magyar, 70 német, 22 rác, a többi vegyes nemzetiségű.

A baranyai nemzetiségekről, főleg Hoóz István munkássága eredményeként, gazdag irodalom áll rendelkezésünkre. Az 1880. évi népszámlálás idején a magyarok és a nem magyarok aránya 50–50%-ot tett ki. A nem magyar kisebbségek közül a németek aránya volt a legmagasabb: 33,2%.

1920-ban a Trianon utáni területen a németek aránya még 4,2%-kal emelkedett 37,4%-ra (8967 fővel), a horvátok aránya 2,5% (6010 fő), a szerbek aránya 1,9% (4641 fő) volt, míg az egyéb nemzetiségűek kategóriájában 7642 főt (3,2%-ot) tett ki. A magyarok 54,9%-os arányt képviseltek. Pécs tv-ben az arány: 85,5% magyar, 10,6% német, 0,7% horvát, 0,2% tót, 0,1% szerb, 0,1% román volt.

1930-ra már a magyarság aránya Pécssett 92,6%-ra nőtt, Baranya megye többi településével együtt 60,5%-ot tett ki. A németek aránya elérte a közel 30%-ot.

Lényegesebb változást a második világháború vesztesége és az azt követő kitelepítések következtében állapíthatunk meg, amikor az 1949-es népszámlálásban a német nemzetiség csupán 1,5%-os aránnyal szerepelt (5543 főt jelentett), a sokácok aránya 1,3% (4611 fő), a cigányok aránya 0,7% (2689 fő), a románok (1282 fő) és a horvátok (1583 fő) egyaránt 0,4%-ot tett ki.

A megtorlás okozta sokkhatás és félelem következtében 1949-ben, amint említettük, csak a lakosság 1,5%-a vallotta anyanyelvének a németet. 1960-ra 6,0%-ra, 1990-re ez az arány 4,9%-ra változott (14 055 fő). A horvátok aránya 1890-ben még 6,2% volt (20 129 fő), 1960 és 1990 között 2% körüli

értéket mutatott. A románok és a szerbek aránya csupán 0,1%-ot képviselt 1990-ben.

A németek kitelepítése mellett a háború utáni idők légkörét idéző helyzetet jelentett a szlovákok Magyarországról, illetve a magyarok Csehszlovákiából történt kitelepítése is. Országosan Csehszlovákiába 73 373 lakost, Csehszlovákiából Magyarországra 77 312 lakost telepítettek ki, illetve át. Baranyába 1947 végéig 3418 (illetve 3427) szlovákiai magyar családot telepítettek át.

Szólnunk kell a megye nemzetiségek szerinti összetételének a változásánál arról is, hogy a magyarság is kapott utánpótlást azáltal, hogy a második világháború végén, de főleg a háború után 716 bukovinai székely családot és 141 moldvai csángó családot telepítettek le Kelet-Baranyában. Közülük legtöbben: Hidas községben 250 család, Palotabozsokon 101 család, Véménden 114 család kapott házat, földet. Egyházaskozáron 101 moldvai csángó család, Szárasz községben pedig 40 moldvai csángó család részesült juttatásban és talált otthonra. Becslés szerint mintegy 2000–2500 fővel gyarapították a megye magyar népességét.⁷⁴²

A következőkben e néhány község népességtörténetét mutatjuk be.

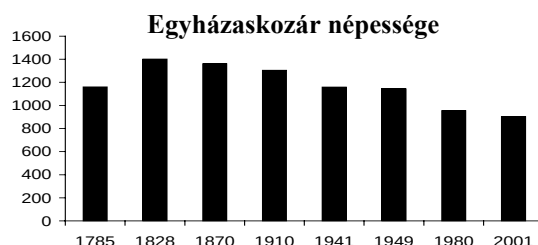
Egyházaskozár

A falu XIV. századi Kazar neve a magyarokhoz csatlakozó és itt letelepült kazár néptörödékre utal. A török idők végén, illetve a felszabadító harcok során pusztult el a régi falu egy része. 1582-ben 17, 1696-ban csupán 3 adózóját jegyezték fel az összeírások. Ekkor még Tolna vármegyéhez számítják. 1720-ban is kevés a népessége, 7 szerbhorvát és 3 magyar adózott. A XVIII. sz. elején görögkeleti vallású rác jobbágyok, majd Wittenbergből német telepesek jöttek a faluba. Az úrbéri összeírás már a népes falu adózóját mutatja be; 91 szabadköltségű teljes jobbágy, 5 házas és 25 ház nélküli zsellérrel kifejezetten német falu, az Esterházy család dombóvári uradalmában. 1785-ben 1161 lelkes jelentős falu, 1828-ban mint oppidum szerepel 1401 fővel, 1890-ben 53 híján eléri a másfél ezret. A születéskorlátozás és a világháború 1200 főre apasztja a népességét, majd a második világháború után súlyos csapást jelent az 589 fős német lakosság kitelepítése. Helyükre moldvai csángók, bukovinai székelyek és felvidéki magyarok költöztek. A csángókat 101 családra, a bukovinai székelyeket 5 családra teszik forrásaink. Az 1990–1999 közötti időszakban 35 fővel volt több a halálozás, mint a születés. Lakossága 2001. január 31-én 903 fő.

Egyházaskozár népmozgalma

⁷⁴² Öry-Oberding József: A bukovinai székelyek letelepítése a Dunántúlon. *Agrártörténeti Szemle* 1967. 1–2. sz.

Időköz	Születés	Halálozás	Term. szap. v. fogyás
1830–1899	14162	10564	3598
1900–1949	1755	1108	647
1950–1999	797	453	344

Hidas

A török megszállás alatt is volt népessége, 1554-ben 13, 1582-ben 21 adózó magyar családfő nevét ismerjük az 1542-ig Tolna vármegyéhez tartozó faluban. 1696-ban 7 rác és 3 magyar adózó családfője volt. Új lakói a XVIII. században rácok és magyarok, majd németek költöztek a faluba. Két község alakult: a németek lakta falu Német Hidas, a másik rész Magyar Hidas néven, még 1773-ban is. Az úrbérrendezéskor 1767-ben mindkét község Batthyány Károly birtoka. Magyarhidas magyar lakosaiból 42 szabadköltözésű telkes jobbágy és 6 zsellér adózott, míg Némethidas német lakosaiból 35 szabadköltözésű telkes jobbágy, 1 házas és 2 ház nélküli zsellér. 1785-ben a megye legnépesebb falvai közé tartozott 1703 fős népességével. 1785-ban ismét egyesült a két község. A XIX. század utolsó népszámlálása 65%-os növekedést jelez. Népességének a második világháború utáni csökkenésében 1165 német lakosának kitelepítése, kisebb mértékben külterületeinek Bonyhádhoz történt elcsatolása is szerepet játszott. A népesség pótlása székelyek betelepítése útján és az ország különböző vidékeiről történt bevándorlás révén történt. A bukovinai székelyek számát 250 családra becsülik. Korábbi lakóhelyeik: Andrásfalva 25 család, Andrásháza 14 család, Andrástelke 47 család, Bácskossuthfalva 29 család, Istenföldje 24 család, Istensegíts 56 család, Lápafő 16 család, Orosháza 14 család, Budapest 4 család. Pozitív változást 1960-ban mutat a statisztika, amikor népessége 2860 főre növekedett Komló közelsége és a helyi termelőszövetkezet fejlődése következtében. 1970 után népessége csökkent, 2001-ben 2316 lelket számláltak.

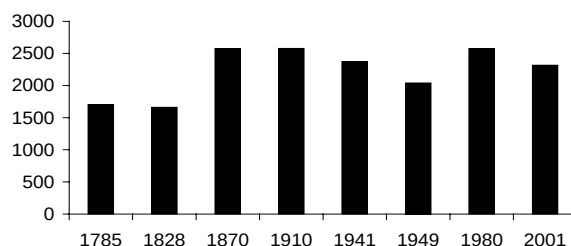
Hidas népmozgalma

Időköz	Születés	Halálozás	Term. szap. v. fogyás
1830–1899	4583	3601	982
1900–1949	2891	2216	675

Hidas népmozgalma

Időköz	Születés	Halálozás	Term. szap. v. fogyás
1950–1999	2263	1160	1103

Hidas népessége

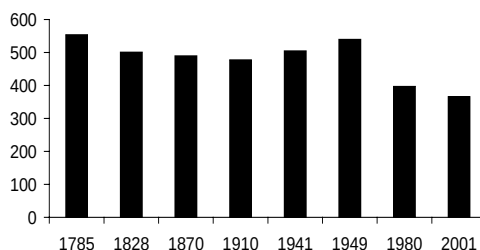
Nagyváty

Vagi néven már az Árpád-korban ismert várispánság és esperesi székhely. A kiváltságos székely „lövők” központja és lakóhelye. IV. Béla király idején közvetlenül a király alá tartoztak 100 fegyveressel. A harcok során megfogyatkoztak. 1277-től beolvadtak a megye nemességébe. Lakosai a XIV. században nemesek. 1551-ben lakói az összeírásban nem szerepelnek. 1554-ben 20, 1571-ben 26 magyar adózó családfő neve szerepel a török összeírásban. 1696-ban csupán 8 családfő, 1720-ban 12 jobbágy és 4 házas zsellér adózott a faluban. Az úrbéri összeírásban Esterházy Miklós herceg itteni birtokán 72 örökös magyar jobbágy és 7, ugyancsak magyar házas zsellér robotolt és adózott. A népszámlálásokban 450–550 fős faluként jelenik meg. 1919 márciusától 1921 augusztusáig a Szerb–Horváth–Szlovén Királyság megszállása alatt állt. 1980-tól fogy a népessége, 2001-ben 366 fő. A természetes fogyás 1900 és 1949 között 85 fő, 1950 és 1999 között 41 fő.

Nagyváty népmozgalma

Időköz	Születés	Halálozás	Term. szap. v. fogyás
1830–1899	1161	1167	–6
1900–1949	390	471	–81
1950–1999	297	338	–41

Nagyváty népessége

Palotabozsok

A török uralom utáni felszabadító harcok során elnéptelenedett. 1696-ban és 1720-ban adózó jobbágysai rác nemzetiségűek. 1720-ban már 24 szerb-horvát adózója van, köztük 15 jobbágys, 9 zsellér. A németek 1730 után települtek a faluba. Az úrbéri összeírásban 104 vegyes kötöttségű telkes jobbágys és 10 házas zsellér adózót írtak össze a pécsváradi apátság szolgálatában. 1785-ben 1139 lélekkel a nagyobb baranyai településekhez tartozott, jelentős szaporulatot ért el: 1910-ben népessége már 1863 fős. Ekkor a németek aránya 92%-ot, 1941-ben 94,5%-ot tett ki. A község fejlődése az első világháborút követő évtized után megállt, majd fokozatosan, 1970 után jelentősen csökkent. Hanyatlásához nagymértékben hozzájárult az, hogy 1946–1948-ban 368 német lakost kitelepítettek. Ugyanakkor mintegy 100 székely családot telepítettek be. Kedvezőtlen népesség-alakulására jellemző, hogy 1980 és 1999 között 70 fővel volt több a halott, mint az újszülött. Népessége 2001-re 1094 lélekre csökkent.

Palotabozsok népmozgalma

Időköz	Születés	Halálozás	Term. szap. v. fogyás
1830–1899	5964	5016	948
1900–1949	2261	1815	446
1950–1999	942	972	–30

Palotabozsok népessége

Szárász

1542-ig Tolna vármegyéhez tartozott. 1542-ben a pécsi püspöknek itt 8 portája volt. A török hódoltság alatt is lakott a falu. 1554-ben 8, 1565-ben 11, 1582-ben 12 adózó magyar családfő nevét ismerjük. 1720-ban elnéptelenedett. 1750 körül németek telepedtek Szárászra. 1767-ben 38 szabadköltségű telkes jobbágy és 2 házas zsellér az adózója. Német anyanyelvűek. A XVIII. század végére, 1785-ben 278 lakosú falu. Majd ismét elnéptelenedik. Nem fejlődött a XIX. században sem. 1946 és 1948 között 39 német lakosát kitelepítették. Helyükre 40 moldvai csángó család költözött be. Az utóbbi évtizedben több volt a halálozás, mint az élveszületés. 2001-re népessége 96 főre csökkent.

Szárász népmozgalma

Időköz	Születés	Halálozás	Term. szap. v. fogyás
1830–1899	406	308	98
1900–1949	339	270	69
1950–1999	179	83	96

Szárász népessége

Véménd

1332-ben templomos hely. A török uralom végén 18 rác család lakta. 1720-ban 23 jobbágy és 3 zsellér adózott, közülük 22 szerbhorvát, 4 magyar. Az 1754-es egyházlátogatási jegyzőkönyvben 300 capax és 180 incapax lakos szerepel. Az úrbérrendezéskor a pécsváradi apátság birtoka, ahol a német lakosság közül 121 vegyes kötöttségű telkes jobbágy adózott. A németek 1740 táján telepedtek le Véménden. A XVIII. század végén 1531 lakosú jelentős falu. 1834-ben 1333 német, 5 magyar, 214 egyéb nemzetiségű élt a faluban. A XIX. század végétől a második világháborúig néhány ezrelékes szaporodást ért el, de a második világháború után 702 német lakosának kitelepítése és a parasztságot sújtó erőszakos kollektivizálás következtében lakossága fogy, 863 fővel kevesebb, mint 1949-ben, bár betelepítés is történt. 1947-ben 114 székely család költözik a faluba. 1980-tól lakóinak száma 173 fővel csökkent. Népessége 2001-ben 1705 fő.

Véménd népmozgalma

Időköz	Születés	Halálozás	Term. szap. v. fogyás
1830–1899	7690	5866	1824
1900–1949	3263	2270	993
1950–1999	1473	1347	126

Véménd népessége

Köpeczi Béla

Spanyol követ Rákóczinál Törökországban 1717–1718

A szultán Rákóczit Pápai János útján Törökországba hívta, hogy vegyen részt a török–osztrák háborúban. Ígérte, hogy kinevezi őt Erdély fejedelmének, keresztény hadakat bocsát rendelkezésére, anyagi támogatást nyújt és a háború befejezése után állapodnak meg, hogy mennyit adót fizessen a törököknek.⁷⁴³ A fejedelem az orléansi herceggel megbeszélte az ajánlatot és elhatározta, hogy elmegy Törökországba. Nem akart azonban csak a szultán hívásának engedve elmenni, keresztény hatalom támogatását is kereste. Tudta, hogy V. Fülöp spanyol király az itáliai birtokok visszaszerzése érdekében kész megtámadni Ausztriát. Felvette a kapcsolatot Cellamare párizsi spanyol követtel és az ő útján kérte a spanyol udvar támogatását. Emellett saját embereit is elküldte Madridba, azt kérve, hogy a spanyol király küldjön hozzá követet Törökországba, ezzel is jelezve támogatását és szándékát, hogy megindítja a háborút Ausztria ellen.

Boissimène megérkezése és fogadása

A madridi francia követ, Saint-Aignan herceg 1717. november 20-án jelent az udvarnak, hogy egy francia, akit „d’Apsac”-nak (helyesen d’Absac) nevez és Rákóczi „udvari embere”, a spanyol fővárosban tartózkodik. Ő nem beszélt vele, de tudja, hogy Alberoni bíborossal többször tárgyalt. Megbízása, hogy a spanyolokat biztassa az osztrákok megtámadására és ígérje Magyarországon a fejedelem „diverzióját”. Feltehető, hogy anyagi támogatást is kér.⁷⁴⁴

November 20-án arról értesül, hogy „Spanyolország királya hadainak egy tisztjét küldi Konstantinápolyba, hogy biztosítsa Ragotzi fejedelmet a diverzióról Itália felé és biztassa a törököket, hogy folytassák a háborút, azt ígérve, hogy megakadályozza a portugálokat, és a nagyherceget (Savoyáról van szó), hogy a következő évben segítséget küldjenek a velenceieknek.”⁷⁴⁵

December 6-án már ezt írja: „Ragotzi fejedelem ágense már elutazott, hogy urához menjen egy francia tiszttel, akit Boissimène-nek hívnak. Több esztendeje Spanyolország szolgálatában áll és – erről biztosítottak – Alberoni bíboros Konstantinápolyba küldi, hogy bizonyos tervei számára

⁷⁴³ Köpeczi Béla: *A bujdosó Rákóczi*. Bp. 1991., a megfelelő részek.

⁷⁴⁴ Saint-Aignan a régenshez 1717. november 20. Francia Külügyminisztérium Levéltára. Corr. pol. Espagne, 260. k. 307.

⁷⁴⁵ Uő. Espagne, 1717. november 26. 260. k. 325.

kedvező diverziót szorgalmazzon. Azt mondták nekem, hogy mindketten Marseille-ben szálltak hajóra és hogy Boissimène követi jelleget kap, ha megbízatása sikerül. Elutazása előtt az ezredesi rangot nyerte el.⁷⁴⁶

V. Fülöp spanyol király november 30-án bízta meg Jacques (Santiago) Boissimène ezredest, hogy mint „embido”, tehát mint „envoyé” menjen Rákóczihoz Törökországba és biztosítsa: kész támogatni „a családjához és személyéhez tartozó államok” visszaszerzésében, amit előmozdítanak a spanyol hadak itáliai sikerei. Alberoni ehhez csatlakozva megerősíti, hogy „az isteni és emberi törvények” értelmében hajlandó elősegíteni a fejedelem tervét, és hogy ezt is előmozdítandó a következő tavasszal Spanyolország jelentős erőkkkel vonul fel Ausztria ellen.⁷⁴⁷

Rákóczi március 15-én ünnepélyesen fogadja Boissimène-t⁷⁴⁸, amiről részletes beszámoló készül Fontos drogman tollából, címe: *Relatione exacta et veritable de l'audience publique donnée par le prince Ragotzi a Adrianople au Secretar de Boissimène, chevalier de l'ordre militaire de St. Louis, colonel au service de Sa Majesté Catholique*. Megtudjuk, hogy Rákóczi „udvari emberét”, d’Absacot küldte el még Párizsból a spanyol udvarba, kérve, hogy V. Fülöp küldjön mellé követet Törökországba. A király Boissimène-t jelölte ki. Ez utóbbi és d’Absac 1717. november 30-án indultak el Madridból és 1718. február 15-én érkeztek Gallipoliba.

Rákóczi a követet a neki kijáró tisztelettel fogadta. Boissimène beszédet mondott, amelyben a spanyol király támogatásáról biztosította a fejedelmet. A szerző megjegyzi: „A spanyol király követének megérkezése Törökország közepébe olyan új esemény, amely Ő katolikus felségének megbecsülését fejezi ki Őfensége [tehát Rákóczi] iránt.”⁷⁴⁹ Az európai sajtót bejárja a fogadásról szóló jelentés, amelyből kiemeljük az Alberonira vonatkozó részt. „Őfensége [tehát a bíboros] reméli, hogy az ő támogatásával az ilyen igazságos ügyben Fenséged ezzel a diverzióval könnyebben eljuthat, hogy visszaszeresse államait, amit kíván Fenségednek azon tisztelet és nagyrabecsülés alapján, amelyről biztosítja Fenségedet.” Rákóczi azt válaszolja, hogy ő maga mindig nagy tisztelettel viseltetett a spanyol király iránt. Amikor először fegyverkezett Magyarországon, azt azért tette, hogy megerősítse a trónján és felszabadítsa Spanyolországot a Habsburgok igája alól. A jövőben sem fogja

⁷⁴⁶ Uő. Espagne, 1717. december 6. 260. k. 328.

⁷⁴⁷ V. Fülöp és Alberoni Boissimène-nek, Simancasi Levéltár. Transilvania.

⁷⁴⁸ Szekfü Gyula a küldetést „komolytalannak” tartja. (*A száműzött Rákóczi*. Bp. 1913. 350–351.) Igaza van, amikor bírálja, hogy Márki Sándor egyik fejezetének *A magyar–török–spanyol szövetség* címet adja, mert erről nem volt szó. A küldetést „komolytalannak” nem lehet tartani, mert része volt Alberoni szélesebb körű koncepciójának. Boissimène küldetéséről: Saint-Simon: *Mémoires*. 32. k. 280–281, és Luynes: *Mémoires*. 12. k. 312–313, 14. k. 293, 15. k. 223.

⁷⁴⁹ L’arrivée de l’envoyé du roi d’Espagne dans le centre de la Turquie est un événement nouveau qui marque l’estima queues a M. C. pour S. A. A. Turquie, 59. k. 33 s. köv. és OSZK App. Hung. IV. 2419.

sem erőfeszítéseit, sem vérét, az életét kímélni, hogy szolgálatot tehessen neki.⁷⁵⁰

Boissimène hazajövele után emlékirata szerint az volt a megbízatása: kérje Rákóczit, akadályozza meg, hogy a Porta békét kössön Ausztriával. Érje el viszont, hogy kiegyezzen Velencével és ne támadja meg az egyházi államot. A török vezetés nyilvánosan kijelentheti, hogy egyedüli szándéka Magyarország felszabadítása. Visszaadja a magyarok szabad királyválasztási jogát és az országhoz tartozó felszabadított területeket. Rákóczinak pedig az Erdélyi Fejedelemséget ajánlja. Magyarországtól és Erdélytől csak adót fogad el. Mindezt azért kell elérni, hogy Ausztria és Törökország közé egy jelentős ország ékelődjék, amely korlátozza a császár hatalmát. Ígérni lehet a spanyol király diverzióját, de Boissimène semmiféle írásbeli kötelezettséget nem vállalhat a Portával szemben.⁷⁵¹

Mikes Boissimène érkezéséről és fogadtatásáról így emlékezik meg: „De azt megértük, hogy ide érkezett a spanyol követ, akit a fejedelemhez küldött a király, igen sok ígérettel, hogy mindenekben segíteni fogja. Ma reggel szemben volt urunkkal, aki is fennállva fogadta és beszélt vele vagy fél óráig.”⁷⁵²

Maga a fejedelem örült a követ jövetelének, hisz állandó kétségek közt élt a Porta szándékát illetően. *Vallomásaiban* erről ezt írta: „Ilyen körülmények között és ügyeim ilyen állásában érkezett meg a spanyol király hozzám küldött követe, aki biztosítva engem uralkodójának barátságáról, megbecsüléséről és segítőkészségéről, kijelentette, hogy az uralkodó mindig szívén fogja viselni érdekeimet: az általam előkészített háború ügyét közös érdeknek tartja, s ezért ha a Porta szerződésben biztosítja majd mindarról, amit a keresztény vallással egybehangzóan kérek, ő szerződés által háborús szövetségre fog lépni velem.” Ezután teszi fel a kérdést: „Melyik politikus az, aki ne hitte volna, hogy érkezése ügyeim számára a legnagyobb nyereség lesz, hogy gyorsítani fogja a szerződés megkötését. Ez ideérkezésem korántsem megvetendő gyümölcse volt, a Török Birodalomban sosem hallott és remélt dolog.”⁷⁵³ Rákóczi tehát örül annak, hogy Törökország mellett egy keresztény hatalom is érdekei mellé áll.

A fejedelem február 14-én Párizsban tartózkodó követét, Brenner Domo-kost arról értesíti, hogy vegye fel a kapcsolatot szicíliai követével és közölje, hogy a török nem köt békét, míg a császár vissza nem adja az elvesztett erősegeket és az Erdélyi Fejedelemséget.⁷⁵⁴ Március 1-én már arról ír, hogy tel-

⁷⁵⁰ A *Mercure historique et politique* 1718. szeptemberi számában közli a beszámolót.

⁷⁵¹ „Son Eminence esposito avec l'aide de Seigneur dans une juste cause, V. A. S. pourr par cette diversion plus facilement pénétrer a recouvrer ses Astats, ce qu'elle souhaite, Monseigneur, par l'estime et la veneration dont elle assure V. A. S.” Simancasi lt Transilvania.

⁷⁵² Mikes Kelemen: *Törökországi levelek*. Bp. 1964. 20.

⁷⁵³ *Vallomások*. Ford. Szepesi E. Kiadta Hopp Lajos. Bp. 1979.

⁷⁵⁴ E. Pillias: *Études sur François II. Rákóczi*. Paris 1939.

jesedik a spanyol reménység és hogy Alberoni „nagy ember”. Meggyőződése, hogy a spanyol király addig nem köt békét, míg az itáliai államok nem szakadnak el az Ausztriai Háztól. Savoya érdeke az lehetne, hogy közvetítene a velencei–török béke megkötésében. Velencének fel lehetne ajánlani itáliai területeket, Kréta és Morea ellenében. Savoyától azt is várja, hogy a régens Orléansi Fülöpöt vegye rá a közvetítésre az északi háborúban, úgy a cár segítségére szabad kezet kaphatna. Brennert arra biztatja, hogy ezekről a tervekről helyezzen el híreket a gazettekben, vagy névtelen írásokat jelentessen meg.⁷⁵⁵ Május 14-én kéri, hogy Savoya is küldjön követet hozzá, aki Velencén keresztül jöhetne és segíthetné a mediációt, amelyet a spanyol király kész elvállalni a köztársaság és a Porta között.⁷⁵⁶ Brenner ezt a dokumentációt 1721-ben állítja össze, hogy az orléansi hercegnek és Bécsnek bebizonyítsa, Rákóczi milyen illúziókat kergetett. Az igazság az, hogy Viktor Amadé, Savoya királya – miután elégedetlen volt a császár itáliai politikájával – maga is arra gondolt, hogy keresse a kapcsolatot Rákóczival.⁷⁵⁷

Kezdetben a konstantinápolyi francia követ, Bonnac még negatívan ítélte meg Rákóczi Törökországba jövetelét,⁷⁵⁸ március 5-én azonban megváltozik a véleménye. „A spanyol királynak az az elhatározása [hogy ti. Boissimène megérkezett] nagyon különösnek tűnt ebben az országban. Mindazonáltal meg vagyok győződve arról, hogy jó hatást fog kiváltani, ha a törökök nem kívánják olyan mohón a békét, és hogy ha Boissimène úr jól instruált, amiben nem kételkedem, jelenléte a béketárgyalás megzavarását szolgálhatja.”⁷⁵⁹

Boissimène megjelenése Drinápolyban nagy feltűnést keltett a követek körében, különösen azoknál, akik a közvetítést vállalták a császár és a Porta között.⁷⁶⁰ Jacob Colyer konstantinápolyi holland követ március 26-án jelenti: „Boissimène és Ragotzi hívei földet és eget megmozgatnak Drinápolyban, aranyhegyeket ígérnek és szoros szövetséget ajánlanak a birodalom és Spanyolország között.” Éppen ezért sürgeti a béketárgyalások folytatását és a javaslatok kicserélését.⁷⁶¹ A bécsi holland követ, Hamel-Bruyninx április 6-án közli, hogy a császári fővárosban érkezett Nicolas Theyls, a konstantinápolyi holland tolmács idősebb fia, aki szerint Rákóczi és a spanyol követ a háború

⁷⁵⁵ E. Pillias: *i. m.* 136.

⁷⁵⁶ Uo. 137.

⁷⁵⁷ Marquis de Prye XV. Lajosnak 1718. január 15. Sardaigne, 131, 214. és 132, 141, 146, 152, 175.

⁷⁵⁸ Bonnac XV. Lajosnak, 1718. febr. 15. Turquie, 60 k. 59 és köv.

⁷⁵⁹ „Cependant je suis persuadé qu’elle produiroit un bon effet si les Turcs désireroient la paix avec moins d’empressement et si M. de Boissimènes est bien instruit, que je n’en doute pas, sa prétence porra servir aussi a embarrasser la negociation de paix.” Bonnac XV. Lajosnak, 1718. márc. 5. Turquie, 60. k. 71. fol.

⁷⁶⁰ A Portán terjedő hírekről Grotovsky: „Man arfuhr danach [ti. Boissimène megérkezése után] dass Rakotzi die Porte zur Fortsetzung des Kriegs bewegen sollte, weil beyde grosse Vortheile davon zu erwarten hätten, indem Spanien des Hauses Österreich den Krieg angekündigt habe.” I. h. 315.

⁷⁶¹ Szófia, 1718. márc. 26. Türkei, Kart. 182, 1718. I–VI. 152 és köv.

folytatásán mesterkednek és a „rebellisek” a magyar és erdélyi határokon készülnek a betörésre.⁷⁶²

Boissimène tárgyalásai és elutazása

Maga Boissimène kezdetben pesszimistán ítéli meg a küldetést, miután értesül a Porta és a Bécs közötti tárgyalásokról. Alberoninak azt írja, hogy tartózkodása a fejedelem mellett „haszontalan”.⁷⁶³ Azonban amint megkapja a bíboros január 24-i levelét, megváltoztatja véleményét. A bíboros ismerteti, hogy Spanyolország milyen erőket vonultat fel Itáliában. Kész Savoyával és Franciaországgal szövetséget kötni, sőt arra is számít, hogy a hollandok semlegesek maradnak. Külön szerepet szán Rákóczinak. „Mondja meg a fejedelem úrnak, hogy a Portán sugalmazza és érje el, hogy az nyilvános nyilatkozatot tegyen, miszerint nem akar ártani vallásunknak és a háborút csak azért folytatja, hogy ütköző államot alakítson ki, az országból származó magyarországi királyt állítva és visszaadja Erdélyt törvényes uralkodójának.” Azt javasolja, hogy ezt a nyilatkozatot nyomtassák ki és jutassák el egész Európába. Emellett a fejedelem ajánlhatja, hogy Spanyolország kész közvetíteni Velence és Törökország között. A távolabbi cél, Európában hatalmi egyensúlyt teremteni, de erre addig nem kerülhet sor, amíg egy német is van Itáliában”. A németek ezt az országot úgy tekintik, mint „Indiákat”, onnan akarnak pénzt szerezni, hogy folytassák a háborút. Boissimène feladata, hogy biztosítsa a fejedelmet: a spanyol király semmiféle megegyezést nem fogad el, mielőtt őt ne értesítené. „A spanyol király szava szent, és inkább elveszíti koronáját, mintsem azt ne tartaná meg.”⁷⁶⁴

Ebben a helyzetben a fejedelem emlékiratokat ad át a követnek. Az egyik címe *Memoire sur l'entreprinse d'Italie de l'année 1718*, és azt tárgyalja, hogy Spanyolország hol támadjon Itáliában. Javasolja, hogy Szardíniában vagy Toszkánában kezdje el, nem Nápolynál vagy Lombardiában. Velencét elégítse ki azzal, hogy adja át neki Mantuát. Szól Savoyával és a svájci németekkel való kapcsolatokról is. Megjegyzi, hogy Itáliában az „óvatoskodás, a bizalmatlanság, a félelem és a kapzsiság szelleme uralkodik,” és erre felhívja a figyelmet. Javaslatánál tekintetbe kell venni, hogy „olyan helyen fogalmazták, amely távol áll ezektől az ügyektől”.⁷⁶⁵

⁷⁶² *Weensche Gezantscapberichten van 1670 to 1720*. G. van Antal–J. C. H. de Peter. Hága II. 688.

⁷⁶³ Rákóczi erre való utalása a *Reflexions*-ban.

⁷⁶⁴ „Dittes aussy a Mr. le Prince de ma part que'il doit insinuer a la Porte et a la porter a faire une declaration publique qu'elle n'en veut a notre religion et qu'elle fait la guerre que pour se faire une barriere, mettant un roi en Hongrie, naturel du pays, et pour rendre la Transilvanie son legitime souverain.” Alberoni Boissimène-nek, 1718. jan. 24. Espagne, 267. k. 125 és köv.

⁷⁶⁵ *Memoire sur l'entreprise d'Italie de l'année 1718*. Espagne, 271. k. 42 és köv.

Átad egy másik emlékiratot is, amelynek címe *Reflexion sur l'etat present des affaires de l'Europe et sur les moyens d'établir la juste balance entre les Puissances pour conserver son repos et sa tranquillite* (Gondolatok Európa ügyeiről, jelenlegi állapotáról és azokról az eszközökről, amelyekkel helyre lehet állítani a helyes egyensúlyt a hatalmak között nyugalmanak és csendességének megőrzésére). Kapcsolódva Alberoni erőegyensúly-gondolatához, elmondja, hogy XIV. Lajos és Orániai Vilmos halála után az Ausztriai Ház hatalma túlzottan megnőtt és emiatt megbomlott Európa hatalmi helyzete. Bécs a törökelleni velencei háborúját is arra használta fel, hogy kiterjessze befolyását főleg Itáliára, és egész Európa előtt a kereszténység védelmezőjeként tűnjön fel. A német fejedelmeket minden szabadságuktól megfosztotta, amire Franciaország helytelen politikája lehetőséget adott, miután a Béccsel tudtuk nélkül megkötött szerződéssel (a bádeniről van szó) valósággal kiszolgáltatta őket a császárnak. A fejedelem figyelmeztette a francia udvart ennek a lépésnek a következményeire, de nem hallgattak rá.

Amikor a szultán meghívólevelét megkapta, amely nagy ígéreteket tartalmazott és biztosítékot arra, hogy Magyarországnak és Erdélynek visszaszolgáltatja mindazt, ami része volt, úgy vélte, hogy ez „Isten szava” és ezért kötelessége engedelmeskedni a hívásnak: „reménykedni a remény ellen és anélkül, hogy vizsgálná a mikéntet, a Gondviselés karjaiban vetni magam”. Elismeri, hogy a spanyol vállalkozás, tehát Szardínia megtámadása, nagy reményt jelentett számára. Tudja, hogy sokan furcsállják lépését, de úgy érzi, kötelessége volt az alkalmat megragadni, hogy visszatérhessen törvényesen megszerzett erdélyi trónjára. Egyben mindazoknak az országoknak az érdekeit is szolgálja, amelyek tartanak az Ausztriai Ház hatalmának túlzott megerősödésétől. Ő maga az adott helyzetben kapocs lehetne ezen hatalmak és a török között. Ezt a lehetőséget felmérve sietett Belgrád elvesztése ellenére is Törökországba, hogy megakadályozza a béke megkötését a császárral. A Porta elfogadta tanácsát, Anglia és Hollandia mellett kérte Franciaország, Oroszország, Lengyelország és Poroszország közvetítését és ő maga is felkérte az említetteket, hogy követek útján támogassák érdekeit a török vezetésnél. Reméli, hogy a hatalmak felhasználják ezt a kedvező alkalmat és az utrechti és a rastatti béke felülvizsgálatával és visszaállítják „Európa nyugalmat és békéjét”.

Tudja, hogy a Porta nem akar háborút, a békét készíti elő, erről információi vannak. Bonnacot értesíti, hogy a Portán megkérdezték tőle, követeljék-e a békétárgyalásokon számára Erdélyt vagy van-e más javaslata. A fejedelem szeretné, ha a francia követ tiltakozna a békétárgyalások megkezdése ellen, azon a címen, hogy a törökökkel szemben álló felek visszautasították a francia közvetítést. A francia követ ezt az érvelést nem fogadta el, mert a mediáció már angol és holland részről elkezdődött, amikor a francia közvetítés gondolata felmerült. Mégis úgy véli, fel kell hívni a Porta minisztereinek figyelmét: jobb volna várniuk, míg küldöttjük Párizsba érkezik és választ kap a közbenjárás kérdésében.⁷⁶⁶

⁷⁶⁶ Reflexions sur l'etat present des affaires ... Simancasi lt Transilvania.

Boissimène Bonnac szerint visszatérésre gondol és kéri a tanácsát. A követ válasza a következő: „Én nem hiszem, hogy Ragotzi fejedelem úrnak ebben az országban kellett volna jönnie, abban a bizonytalan helyzetben, amelyben a dolgok vannak, és egyáltalán nem vártam volna, hogy a spanyol király nyilvános követet küldjön hozzám.” Nincs utasítása arra, hogy miként járjon el, csak azt tudja tanácsolni, hogy Rákóczi és Boissimène várják meg a béke megkötését.⁷⁶⁷

A követ elküldi Rákóczihoz egy Le Noir nevű emberét, aki arról értesíti őt, hogy a fejedelem haragszik rá, mert visszatartja a Franciaországból küldött leveleket, mert nem keresi fel Drinápolyban, és mert nem ellenzi eléggé a békekötési tárgyalásokat.⁷⁶⁸ Április 13-án azt jelenti a régensnek, hogy a Porta szívesen vette a spanyol király esetleges közvetítését a Velencével kötendő békében. Rákóczinak nem akar pénzt adni hadak fogadására, talán készek lesznek 10 000 embert adni, de Boissimène kifogásolja, hogy különálló hadként. Ez utóbbi a spanyol király nevében 10 000 embernek szükséges fegyverszállítását ígéri.⁷⁶⁹

Közben a Portán nagyvezír változás történik: május 9-én a szultán az eddigi kajmakánt, Ibrahimot bízta meg a hivatallal.⁷⁷⁰ Bonnac jelentkezik az új nagyvezírnél, aki szívesen fogadja és hosszú beszélgetést folytat vele az európai helyzetről, különösen a béke és a háború kérdésében. A követ felhívja a figyelmét Boissimène küldetésére és részletesen ismerteti a császár elleni spanyol támadás méreteit. Közli, hogy a spanyol király kész 20 000 fegyvert küldeni Rákóczinak és felfegyverezni a parancsnoksága alá kerülő keresztény hadakat. Ajánlja közvetítését a Velencével kötendő különbéke érdekében. Kéri, hogy a szultán manifesztumban erősítse meg: csak Temesvárt és Belgrádot kívánja visszaszerezni, Magyarországot visszaállítja régi kiváltságaiba és Rákóczit is az Erdélyi Fejedelemségbe. A követ meg akarja győzni a nagyvezírt, hogy a háborút folytassák, mert Bécs nem akarja őszintén a békét és újabb és újabb követelésekkel fog fellépni. A királynak írt levelében megemlíti: „azt hittem ama szándékából, hogy eltávoztassam a békétől, anélkül, hogy kompromittálnám Őfelségét a császár előtt, kedvezőbb alkalom nem adódhatott, mint hogy a spanyol küldöttet hagyjam cselekedni és az ő nevében tegyem azt, amit magamnak nem illett tenni”. A nagyvezír a fejtegetésekre azt válaszolja, hogy „a Birodalom nem szűkölködik emberekben és erőiben, és számíthatók arra, hogy bár kívánja a békét, reméli, tisztességes

⁷⁶⁷ „J'ai répondu au Sieur de Boissimènes que je n'avois pas cru que Mr. le prince Ragotzi dont venir en ce pays-ci, dans l'état d'incertitude ou estoient choses, et que je ne m'estois point attendu que la Roy fit passer supré de luy un ministre public.” Bonnac XV. Lajosnak, 1718. ápr. 1. Turquie, 60. k. 75 és köv.

⁷⁶⁸ Bonnac d'Huxellesnek, 1718. ápr. 1. Turquie, 60. k. 86.

⁷⁶⁹ Bonnac XV. Lajosnak 1718. április 20. Turquie, 60. k. 105.

⁷⁷⁰ Gökbilkin tanulmánya, in: *Rákóczi-tanulmányok*. Bp. 175.

feltételek mellett kötik meg.”⁷⁷¹ A nagyvezír a követ közbelépésére fogadja Rákóczit és Boissimène-t. Ez utóbbi Alberoninak írt jelentésében ismertette a nagyvezír előtt Spanyolország császárellenes háborújának indokait, az utóbbi pedig elmondja, hogy a Porta miért akar békét kötni kedvező feltételek mellett. Kész lenne folytatni a háborút, ha más hatalmak, így Spanyolország mellett Savoya is megtámadná Ausztriát.⁷⁷²

Hogyan látta a helyzetet maga Rákóczi? A *Vallomásokból* erről pontosan értesülünk, mert a fejedelem ebben az időben valóságos naplót írt, tehát nemcsak emlékezetből, hanem dokumentumok alapján idézi fel az eseményeket. Elmondja, hogy áprilisban fogadta a nagyvezír, akinek előadta a spanyol követ javaslatait, de saját kérését is, hogy kössenek vele szabályos szerződést. Ígéretet kapott arra, hogy a Porta megkezdje a tárgyalásokat a szerződés dolgában, ami pedig a spanyol követet illeti, szívesen veszi, ha Spanyolország közbejár a Velencével köthető különbéke tárgyában. Közben leváltották a nagyvezírt és Ibrahim kajmakán került helyébe, aki annak idején szorgalmazta az ő Törökországba jövetelét és akitől minden jót várhat.

A nagyvezír a spanyol követtel együtt audiencián fogadta, ahol Boissimène előadta javaslatait. „A vezír jóindulatúan meghallgatta, de nem adott szabályszerű választ a javaslatokra, miután arra tett ígéretet, hogy a tárgyalásra elküldi miniszterét.” A Porta közben sürgette Rákóczit, hogy induljon hadba, a fejedelem azonban ragaszkodott az említett szerződéshez és önálló haddal akart megindulni. Kívánságait memorandumban foglalta össze, amelyben kijelentette: „Engem nem békekötéshez hívtak, hanem hadviselésre, és ilyen körülmények között veszélyes lenne mutatkoznom a németek szeme előtt. Nem is különösebben megtisztelő, hogy akár a kérelmező, akár az alárendelt tiszt szerepében kövessem a táborn. Semmiképpen nem akarom beleegyezésemet adni a béketárgyalásokhoz, ama hatalmak közbelépése nélkül, akiknek közbenjárását igényeltük, mivel pedig hiábavaló remény volna, hogy fejedelemségemhez juthassam ennek a tárgyalásoknak következtében, inkább azt kérem, hogy meg se említsék benne. Ismerem azt a gyűlöletet, amellyel a bécsi udvar viseltetik irányomban, és ezért megfelelőbbnek tartom, hogy előbb távozzam el a birodalomból, hogy ha igaztalanul számon kérnének valamit személyemen, a Porta azt felelhessen: én inkább eltávoztam, minthogy a Portához méltatlan, rám nézve tisztességtelen javaslatokkal megalkudjam.”⁷⁷³

Rákóczinak erről az álláspontjáról Bonnac is tudomást szerez és d’Huxelles marsallnak jelenti, hogy a fejedelemnek csak 40 embere van. A békekötés után Spanyolországba, esetleg Szardíniába szeretne visszavonulni.

⁷⁷¹ Bonnac XV. Lajosnak, 1718. május 20. Turquie, 59. k. 48 és köv. Fonton írja le a fogadás történetét. Relation de l’audience et la conversation que M. de Boissimènes... a eue avec la Grand Vizir. Szekfű ezzel kapcsolatban írja: „E tárgyalások kínos pillantást nyújtanak a trónkövetelés morális nyomoráról.” Szekfű: *i. m.* 158.

⁷⁷² M. E. Bartoli: Il cardinale Giulio Alberoni e il principe Francesco II. Rákóczi. *Nouva Revista Storica* 1960.

⁷⁷³ *Vallomások*. 606–607.

A törökökkel folytatott tárgyalásokon ragaszkodik Erdély visszaszerzéséhez, de megelégedne Moldva és Havasalföld egyesített fejedelemségével is.⁷⁷⁴

A fejedelem és Bonnac között éppen ebben a bizonytalan helyzetben támadnak nézeteltérések a protokollt illetően. A követ nem kíván vele személyesen találkozni, a fejedelem szeretné ezt maga is visszautasítani és erről nyilatkozatot kíván kapni. Bonnac ebben a játékba belemegy, mert bár nevetségesnek tartja „a ceremóniák gondját”, megérti a fejedelem nehéz helyzetét. Rákóczi írásban is kéri a követet, küldjön hozzá valakit, aki hivatalosan közli vele, hogy az adott körülmények között nem találkozhatnak, illetve, hogy a fejedelem nem fogadhatja őt.⁷⁷⁵

Mikes is tudja, hogy protokolláris vita támadt, megjegyzi, hogy a követ szeretné „mi mennyünk elsőben hozzája, abból pedig semmi nem lesz, mert a mi urunk tudja, mi illendő és mi nem illenék hozzá. Még a titulus iránt is nagyon valami akadály, [Bonnac nem nevezi őt fejedelemnek] és az ilyen akadály megakadályozhatja, hogy az akadály elvetessék és ilyenformán egymást meg nem látják.” Ez nem tartja vissza az apródot, hogy ő maga ne keresse fel a francia követet és ne dicsérje feleségét, aki „olyan mint egy darab nádméz, azt is elmondhatni, hogy olyan az asszonyok között, mint a jóféle gyöngy, a többi gyöngyök között”.⁷⁷⁶

Boissimène száműzetéséből, 1721. augusztus 21-én, egy francia nyelvű emlékiratot nyújt be Grimaldo külügyminiszternek a következő címen: *Memoire de la comission dont Sa Majesté Catholique n'honora sous le caractere de son envoyé, aupres de S. A. le Prince de Transilvanie*. (Emlékirat arról a megbízatásról, amellyel Katolikus Öfelsége megtisztelt mint követet Öfensége az Erdélyi Fejedelem mellett.) Ebben elmondja, hogy 18 éve szolgálja a spanyol királyt. 1717-ben Párizsba ment, s amikor visszatért Madridba, Alberoni felkérte erre a feladatra, és a király is fogadta őt. D'Absaccal és Bonnackal Marseille-be ment, onnan Törökországba. Tárgyalásainak fő célja, hogy a törökök folytassák az Ausztria elleni háborút, kösenek külön békét Velencével, szerződést Rákóczival, a fejedelem legyen Erdély ura, a magyarok szabaduljanak fel az osztrák uralomtól, a Porta ne támasszon igényt Temesváron és Belgrádon kívül más magyar várakra, a fejedelem fizessen meg a szokásos adót. Spanyolország kész megtámadni Ausztriát és reméli a török támogatást. Megérkezését meghirdetheti, de ne írjon alá semmiféle megállapodást. Tudta, hogy folynak a béketárgyalások, de egyetértett Alberonival, hogy ebben vegyen részt Franciaország és Svédország is. Megérkezése után Rákóczi írt Bonnac francia követnek és kérte, hogy támo-

⁷⁷⁴ Bonnac d'Huxelles-nek, 1718. május 20. Turquie, 60. k. 159 és köv.

⁷⁷⁵ Rákóczi mémoire-ja, Turquie, 59. k. 52. A fejedelem ragaszkodik a fejedelmi címhez, a Porta előtti tekintélyéről van szó. Indokolatlan a Szekfü iróniája, *i. m.* 141.

⁷⁷⁶ Mikes: *i. m.* 28. Bonnac felesége, Madelaine-Françoise de Gontant-Biron érdekes és szellemes asszony hírében állt. Mikes többször felkereste. Lady Montagu jól ír róla: *The complete letters of* Oxford 1967. I. 371 és köv.

gassa őt. Megkapta a bíboros 1718. január 24-i levelét (amelynek eredetije a követ szerint elveszett), és amelyben arról van szó, hogy a spanyolok Nápoly ellen vonulnak. Alberoni javasolja a Velencével való fegyverszünetet és kéri, hogy a Porta folytassa a háborút. Megemlíti, hogy Spanyolország Rákóczi megkérdezése nélkül nem köt békét Ausztriával. Kéri, hogy a követ e levél alapján folytassa a tárgyalásait Rákóczival és a nagyvezírral.

Az említett emlékiratban Boissimène megemlékezik Rákócziról is, akit így ír le: „Bizonyos, hogy ez a fejedelem nagyon is példás kegyességgel él, becsületes ember, nyitott meggyőződéssel áll ki az európai hatalmak érdekei mellett, inkább a kabinet embere, de ugyanakkor tábornok is, aki saját országa és Magyarország hadait vezérelte, éppúgy mint másokét is, ha azokat megismerheti. Kegyessége nem feledhette el vele, hogy gondolkozzék azokról az eszközökről, amelyekkel visszaszerezheti az Erdélyi Fejedelemséget, amely több mint két évszázada a Magyar Királyság része volt, és amely önálló fejedelemség lett abban az időben, amikor Magyarországot szerencsétlenül feldarabolták.” Ezek után leírja Erdély történetét és figyelmeztet arra, hogy Rákóczi Thököly sorsára juthat.⁷⁷⁷

A nemzetközi botrány

VI. Károly császár 1718. február 23-án utasítja Johann Wenzel Gallas grófot, római követét,⁷⁷⁸ hogy tiltakozzék a császárnál és a Szent Kollégiumnál a spanyol király és különösen Alberoni „keresztényellenes” politikája ellen. Az alap Rákóczi Cellamaréhoz írott levele és a spanyol udvar és a fejedelem közötti folyamatos kapcsolat. A császár szövetséget tétel fel Madrid és Konstantinápoly között és ezzel magyarázza a béketárgyalások elhúzódását. Azt állítja, hogy a spanyol király fegyverrel akarja ellátni a Rákóczi mellé álló magyarokat, s erről Cellamare tárgyalásokat is folytatott Kisfaludy Boldizsárral, Brennerrel és Héliant bankárral a groboisi kamalduliaknál. Marseille-be érkezett egy Don Yoseph nevű ember, akit a spanyol király követeként küldtek Rákóczihoz d’Absac szádossal együtt. Azt kívánja, hogy Alberonit a pápa ítélje el, mint „hitetlenek szövetségesét”, fossza meg őt egyházi hivatalától és hívja vissza Aldorandi madridi nunciust, aki együttműködött a kardinálissal.

A császári utasítás január 14-én, 21-én, 28-án, február 4-én és 18-án, valamint a március 18-án kelt kémjelentésekre épült, amelyek szerint egy Don Felix nevű spanyol megbízott tárgyalta az említettekkel a kamalduliaknál. Rákóczi megbízottja, De Jardin 2000 puskát, 3000 pisztolyt, 2000 karabint és

⁷⁷⁷ Il est tres certain que ce Prince est d’une piété tres exemplaire, honneste homme, de probité appliqué aux interêts des puissances de l’Europe, enfin personne de cabinet autant que general, pour commander les armées de son pays ou en Hongrie, de meme qy’en autres pays, quand il les connoitroit; sa oiété ne luy a pas fait oublier de penser a tous les moyens pour recuperer sa Principauté de Transilvanie, qui a été plus de deux asiecles une province de Royaume de Hongrie et qui ne fut erigée en principauté que du temps de la malhereuse division de la Hongrie. Simancasi lt Transilvania.

⁷⁷⁸ VI. Károly Gallashoz, 1718. február 23. Rom. Kart. 99. 7 és köv.

3000 muskétát vásárolt, Toulonba küldte, L'Ange Gabriel nevű hajóra, katonákkal együtt. Később arról szólnak, hogy egy Don Yoseph nevű spanyol érkezett, akihez a Marseille-ben rá várakozó Absachoz csatlakozott. Kiderül, hogy egy St. Jean nevű hajóval indultak el, de az is, hogy francia megbízott-ról van szó és az illetőt „baron de Boxagenul”-nak nevezik.⁷⁷⁹ Ezek a jelentések Kökényesditől származnak, aki igyekezett széleskörűen megszervezni a császári kémiszolgálatot.

A bécsi udvar nemcsak Rákóczinak Cellamaréhoz írt 1717-es levelét szerezte meg, hanem Tessé marsallhoz szóló 1718. január 23-i levelét is, amelyben a fejedelem panaszkodik, hogy a Porta kiismerhetetlen számára, de reménykedik, hogy nem fogja megkötni a békét és a háborús párt felülkerekedik. Üdvözölteti a régenst, a hölgyeket és barátait, és kéri őket, hogy Brennert segítse tanácsaival.⁷⁸⁰

Mindezeket az iratokat május 21-én megküldik Gallasnak, aki már az első felszólítás alapján, március 16-án megjelent a pápánál és egy memoriálét adott át, amelyben azzal vádolja Alberonit, hogy Rákóczi segítségével szövetséget kötött a Portával.⁷⁸¹

A spanyol diplomácia azonnal válaszol: Cellamare levelet ír Aquaviva kardinálisnak, amelyben közli, hogy soha sem találkozott Rákóczival, vele sem a követségről, sem a Portával között szerződésről nem beszélt. Vállalja viszont, hogy helyeselte „egy katolikus és kegyes fejedelmet, mint Ragotzi, támogatnak és hatalmas segítséget adnak neki, hogy visszaszerezze államaikat, amelyek – mint állítja – törvényesen hozzátartoznak és anélkül, hogy a keresztény kegyesség érzékenységét sértené (sans blesser la délicatesse de la liété chretienne) előnyös diverziót kezdeményez a mi monarchiánk engesztelhetetlen ellenségével szemben, amellyel megállíthatná győzelmeinek folytatását a hitetlenekkel szemben, mert ez a nagyraavagyó nemzet Itália szabadságát fenyegeti, miután már elfoglalta az egyházi állam egy részét és

⁷⁷⁹ Kökényesdi Öttlnek, 1717. nov. 7., 1718. január 14, 21, 28., február 4, 18., március 10., Rom. Kart. 99. 18 és köv. fol.

⁷⁸⁰ Rákóczi Tessének, 1718. január 20. Rom. Kart. 99, 26 és köv. Hamel–Bruyninx VI. Károlynak. Rom. Kart. 99. 46 és köv.

⁷⁸¹ Gallas memoriálját a korabeli sajtó ismertette (pl. a *Mercure historique et politique* 1718. áprilisi számában), és megjelent más iratokkal együtt az Alberoniról szóló összefoglaló munkában is: *Historie du Cardinal Alberoni*.... par Mr. J. R.[ousset], traduit de l'espagnol, La Haye 1719, valamint *Leben und Wunderswürdige Begebenhaiten des Kardinalis Julii Alberoni aus dem Italienischen ins Teutsche übersetzt*. H. n. 1720. Ugyanebben az évben Amszterdamban is kiadtak olaszul egy *Istoria del Cardinal Alberoni* című munkát, amely 1720-ig viszi el a történetet. 1721-ben megjelent egy *Apologia dell'operazioni del Cardinal Alberoni durante il suo ministero*. Erre ugyanabban az évben kiadta egy *Ripostát* Genfben. 1721-ben jelentették meg francia nyelven a következő kiadványt, hely megjelölése nélkül: *Apologie ou lettre du cardinal Alberoni adressée à la Sacrée Compagnie*... címen, amelyben a vele szembeni per ellen védte magát. Vö. A. Arata: *La bibliografia alberoniana*. Piacenza 1964. Alberoni Cellamare és Rákóczi kapcsolatairól Saint-Simon is megemlékezik, de úgy, hogy kételkedik a Porta érdekltségében. Saint-Simon: *i. m.* 32. köt. 107.

veszélybe sodorhatja egész Európa nyugalma: „a természeti törvény megengedi, hogy a legközvetlenebb veszély ellen fellépjünk”.⁷⁸²

Alberoni Paoluci bíborshoz, a Vatikán külügyi államtitkárához írott levelében elmondja, hogy Rákóczi kérte a spanyol királyt, nyújtson neki segítséget és küldjön melléje egy tisztet. A segítségadást a király megtagadta, de a tisztet hajlandó volt elküldeni, mégpedig azzal a megbízatással, hogy „ne tárgyaljon, de még meg se látogassa a Porta minisztereit, csak a fejedelem mellett tartózkodjék, arra korlátozva a feladatát, hogy megadja neki követi jellegével azt a tisztességet, amelyet kíván, mert ez volt az egyetlen célja az ő megbízatásának. Daubenton atya, a király gyóntatója informáltatott erről a kapcsolatról és helyeselte azt, mert arról volt szó, hogy egy katolikus fejedelmet kellett támogatni, akit elűztek államaiból.”⁷⁸³ (Alberoni 1720-ban megjelent leveleihez írott magyarázatokból megtudjuk, hogy V. Fülöp azért is teljesítette a fejedelem kérését, mert így akart „tisztelni XIV. Lajos emléke előtt, aki mindig jó akaratot tanúsított Ragotzki fejedelem iránt”.) Paoluci kardinális 1718. április 2-án megírja a madridi pápai nunciusnak, Aquavivának: a pápa nem helyesli a spanyol királynak azt a tervét, amellyel nehézséget okoz „a keresztény hadaknak” és „megzavarja a kereszténység békéjét”. Jelzi, hogy a császár a pápa és a Szent Kollégium előtt azzal vádolja V. Fülöpöt, hogy a Portával működik együtt, és „Alberoni kardinális úrnak állítólag titkos szerződése van Ragotzival”. A nuncius feladata kideríteni az igazságot és fellépni Alberoni ellen.⁷⁸⁴

Gallas április 20-án jelenti a császárnak, hogy szerinte a pápa nem lép fel elég határozottan a spanyol király és Alberoni ellen, s a nyomás fokozására javasolja többek között, hogy kapja meg az autentikus dokumentumokat, amelyek bizonyítják a madridi udvar kapcsolatát (intelligenze) a törökökkel, Alberoni bíboros levelezését Ragotzival és a szerződéseket, amelyeket e célból kötöttek.⁷⁸⁵

Alberoni a támadások hatására, de azért is, hogy egész külpolitikáját mentse, visszarendeli Boissimène-t. A bíboros utasítását a követ június 11-én kapja kézhez, és azonnal jelentkezik vele Rákóczinál. A fejedelmet mérhetetlenül bántja a visszahívás. „Megvallom neked, Uram – írja Rákóczi *Vallo-másaiban* –, hogy ez az ügy elevenen érintette önszeretetem és hiú dicsvágyam maradványát. Ezt a körülményt súlyosbította a veszély megsejtése, mert nem ok nélkül hihettem, hogy a spanyol király pártfogásának figyelembevételével a törökök fölhagynak a németeknek tett, számomra ártalmas ígé-

⁷⁸² Copie de la lettre écrite par le prince Celamar, Ambassadeur de Sa Majesté Catholique a la Cour de France et a son Excellence la Cardinal Aquaviva au sujet de la representation faiete a Sa Sainteté par le comte Gallach dans l'audience extraordinaire du mercredi 16 Mars dernier. A Rousset-féle említett kiadványban jelent meg.

⁷⁸³ Lettres de S. E. le card. Alberoni, traduite de l'Italien en François au Cardinal Paoluci, 20 mars 1720. Bibliothèque Mazarine, Ms. 1850.

⁷⁸⁴ Vatikán It Nunziatura Spagna, 212. k. 132 és köv. fol.

⁷⁸⁵ Gallas VI. Károlynak, 1718. április 20. Kart. 99, 87 és köv. fol.

rettel és egy olyan nagy király udvarába való eltávozásom esetében is biztos és tisztességes menedéket fogok találni miniszterének kíséretében.”⁷⁸⁶

D’Absac június 15-én értesíti Bonnacot arról, hogy Boissimène el akar indulni Drinápolyból, s ebből a célból minden csomagját a francia konzulhoz vitte. A nagyvezír Rákóczinál tudakozódik a spanyol követ célja felől, aki közölte a hozzá küldött kapudzsival, hogy haza akar menni.⁷⁸⁷ Boissimène informálja helyzetéről a francia követet és attól fél, hogy a törökök nem engedik haza, esetleg letartóztatják.⁷⁸⁸ Bonnac közbelép érdekében, hiszen francia tiszt és a Szent Lajos rend tulajdonosa. Ha nyilvánosságra hozza távozását, ígéri további támogatását.⁷⁸⁹ Megírja d’Huxelles marsallnak, hogy „feltűnően” viselkedett, a „nyilvánosság előtti megjelenésével” és nyilatkozataival nagy meglepetést keltett. A törökök nehezen fogják elengedni, de ő mindent megtesz, hogy ez megtörténjék.⁷⁹⁰

Fennmaradtak a bécsi állami levéltárban francia fordításban a nagyvezír levelei, amelyekben válaszol a fejedelem kérésére, hogy maga is Konstantinápolyba mehessen, és hogy Boissimène engedélyt kapjon a hazatérésre. Az egyik, június 21-én, Szófiában kelt levélben Ibrahim hangsúlyozza, hogy a béketárgyalásokon bebizonyosodott a „németek” ravaszsága és „subtilitása”, és ez „kétségeket ébreszt bennem a béke iránt, sőt azt hiszem, hogy az nem lesz meg”. Azt tanácsolja tehát a fejedelemnek, hogy maradjon Drinápolyban, mert „ha nem lesz béke, mint ahogy előre láttam, hasznos lesz nekünk”. Boissimène is maradjon ott, és várja meg a dolgok alakulását. Lényegében ugyanazt ismétli meg július 4-i levelében, de hozzáteszi, hogy Boissimène visszatérhet, „amikor kell”, s hogy írt a kapudzsinak, készítse elő azt, ami ehhez szükséges.⁷⁹¹

Rákóczi július 6-i dátummal ír V. Fülöpnek egy elbocsátó levelet, melyben biztosítja, hogy a követ távollétében is szolgálni kívánja érdekeit. Alberoninak azonban nem ír, ezzel fejezve ki sértődését.⁷⁹²

Boissimène emlékezete szerint július 7-én indul el Drinápolyból, a Dardanelláknál augusztus 12-én érkezik meg, hajóval tovább indul Spanyolországba, ahol előbb letartóztatják, majd elmenekül és bujdosásban 1755-ben hal meg Cadizban.⁷⁹³

Grimaldo külügyminiszternek küldött visszaemlékezésében azzal vigasztalja magát, hogy küldésével sikerült elhúznia a béke megkötését Ausztria és Törökország között. Itt mondja el azt is, hogy a fejedelem a cárral folytatott tárgyalásairól tájékoztatta és azt sugalmazta, hogy a spanyol udvar megbízá-

⁷⁸⁶ *Vallomások*. 611.

⁷⁸⁷ Közli Angyal: *i. m.* 201.

⁷⁸⁸ Angyal: *i. m.* 202. és 205.

⁷⁸⁹ Bonnac XV. Lajosnak, 1718. július 23. Turquie, 60. 324.

⁷⁹⁰ Bonnac d’Huxelles-nek, 1718. június 4. Turquie, 60. k.; Angyal: *i. m.* 260.

⁷⁹¹ Türkei, Kart. 183., 22 és köv. fol.

⁷⁹² *Vallomások*.

⁷⁹³ Simancasi lt Transilvania, és ez áll a következő idézetekre is.

sából a követ menjen Oroszországba és biztassa I. Pétert, hogy jöjjön Rákóczi segítségére.

A beszámolót és az ehhez kapcsolódó iratokat megvizsgálja Daubenton atya, a király bizalmasa. A pap rosszhiszeműséggel és hitszegéssel vádolja a követet, mert Alberoni perének előkészítése során nem jelentkezett, és kompromittáló iratokat visszatartott. Megtiltja Grimaldónak, hogy érintkezék vele, és kitiltja őt Spanyolországból.⁷⁹⁴

Rákócziiban később lelkiismeret-furdalás támad Boissimène-nel kapcsolatban. Bonnactól arról értesült, hogy az ezredest kivégezték „a spanyol király ellenségeivel való összejátszás és ártalmas levelezés vádjával”,⁷⁹⁵ ami persze nem volt igaz. A lelkiismeret-furdalás oka nem kivégzése oka volt, hanem egy bizonyos „titok”. A *Vallomásokban* nem mondja el, hogy milyen titokról van szó, lehet, hogy az orosz kapcsolatokról, vagy arról, hogy Boissimène-nek elmondta, rávette Charolais herceget, hogy a törökök ellen harcoló császári hadsereghez csatlakozzék. A fejedelem ez utóbbi állítást ítéli el az orléansi hercegnéhez írt levelében.⁷⁹⁶

V. Fülöp a külső nyomás és Spanyolországgal szembeni angol–francia győzelmek hatására 1719. december 5-én leváltotta Alberonit, a pápa pedig vizsgálatot rendelt el ellene. Az egyik vádpont az volt, hogy együtműködött a Portával. A Vatikán Levéltár megőrizte a per iratait, nemcsak a vádiratot, de a tanúvallomásokot is, amelyeket Spanyolországban vettek fel a Diego de Astarga y Cepedes toledói érsek, spanyol prímás elnökletével összeült bíróság előtt. Az ötödik vádpont így hangzott: „A miniszterség rossz gyakorlásával a keresztyén hadak kárára cselekedett, miközben azok a török ellen harcoltak.” Ezt a vádpontot az bizonyítja, hogy „egy Santiago Boissimène nevű alezredest küldött a törökökhöz azért, hogy tüzelje a háborút a császár őfelsége ellen”. Boissimène-t a bíróság nem tudta kihallgatni, mert nem találták meg, de hat tanú vallomása alapján képet alkottak küldetéséről. Paolo Laveli, Alberoni titkára kijelenti, hogy a béarni tiszteket a kardinális küldte Törökországba, de nem ismeri pontosan a küldetés célját. Egy Barcelonában felvett jegyzőkönyv szerint Barnardo Solanz (Solance) úgy tudja, hogy Boissimène – aki Viafche-ban született, a navarrai határon – betegség miatt gyógyulást keresett Párizsban és Madridban személyes ügyeit intézte, eközben ismerte meg Alberonit. A kardinális Párizsba küldte Rákóczihoz, onnan visszatérve sokszor tanácskozott a bíborossal. Madridból Marseille-be vissza, hogy Törökországba menjen. Amikor odaérkezett, a fejedelem már eltávozott. Utána indult és Törökországban találkozott vele. Amikor Madridba visszatért, a spanyol hajóhad éppen akkor indult Szicília ellen, s azt híresztelték, hogy az Boissimène-nek a szultánnal való titkos egyezsége alapján történt. Solanz

⁷⁹⁴ Rákóczi az orléansi hercegnéhez, 1720. jún. 10.; *Correspondance diplomatique de François II. Rákóczi, 1711–1735*. Bp. 1991. 211–212.

⁷⁹⁵ Vatikán lt Miscellanea Arm. X. 135 és köv. fol. A vallomások spanyol és olasz szöveggel.

⁷⁹⁶ Rákóczi az orléansi hercegnéhez, 1720. jún. 10. *Correspondance diplomatique de François II. Rákóczi, 1711–1735*. Bp. 1991. 211–212.

minderről hallomásból tud, nem közvetlen tapasztalatból. Gaspard Hersant (Gersan), V. Fülöp fő garda-robe mestere (uarda robbe maggiore) azt vallja, hogy Boissimène, aki szerinte francia és a gyalogságnál szolgált, Törökországból való visszatérése után, 1718 szeptemberében tájékoztatta őt arról, hogy Alberoni utasítására ment Rákóczihoz azért, hogy ily módon megakadályozza a törökök békekötését a császárral. A béketárgyalások azonban oly mértékben előrehaladtak, hogy már nem érhetett el eredményt. Egy kérdésre válaszolva a tanú szükségesnek tartja kijelenteni, hogy az utasítást Boissimène egyedül a bíborostól kapta, tehát nem a királytól.

A legfontosabb tanú Giovenazzo hercege, tehát Callemare, aki azt állítja, hogy az egész ügyet nem ismeri, csak arra emlékezik, hogy Rákóczi, mielőtt elhagyta volna Párizst, kérte, hogy a spanyol király bocsásson rendelkezésére egy hajót, amely francia lobogó alatt Törökországba vinné, mert „igénybe akarja venni a szultán segítségét, amelyet az felajánlott és vissza akarja szerezni államait”. Ő, aki ekkor Spanyolország párizsi követe volt, erről „pontosan tájékoztatta” a királyt és Alberonit, és a válasz az volt, hogy „Öfelsége a kérést kész teljesíteni”. A fejedelem közben egy francia hajót szerzett, amely Marseille-ben készen állt az indulásra. Ettől kezdve nem kapott közvetlen információt a bíborostól Rákóczi terveiről. Amikor Gallas római császár követ a pápa előtt azzal vádolta, hogy Rákóczi útján Spanyolország szerződést kötött a Portával, és követet küldött a fejedelemnek sok pénzzel, fegyvert és municiót vásárolt neki, nyilvánosan és több nyelven az igazságnak megfelelően válaszolt a hazugságokra, s csak a hajóra vonatkozó kérést hallgatta el, mert annak nem tulajdonított jelentőséget. A nyilatkozatban azt is hangoztatta, hogy egy katolikus fejedelemnek segíteni nem bűn, ha az országait akarja visszaszerezni, s ha diverziójával hasznot hajt Spanyolországnak.

A hajdani párizsi követ 1720-ban is helyesnek tartja 1718-as állásfoglalását, mert meg van győződve, hogy ezzel a „katolikus király” érdekeit szolgálta. A hírekből tudjuk meg, hogy Rákóczi követet küldött Madridba, s hogy valószínűleg ennek alapján határozott el Boissimène missziója. Mikor Spanyolországba visszatért, találkozott ez utóbbival, aki megerősítette, amit az előbb elmondott. Tőle tudja azt is, hogy a törökök a spanyol király Rákóczihoz küldött követének tekintették, s hogy sokszor tanácskozott a nagyvezírral és más portai miniszterekkel. A maga részéről ezeket a kijelentéseket Boissimène hengegésének tulajdonítja és elítéli ezt a publicitást, amelyre ez esetben sor került.

Egy másik tanú, Don Miguel de Lavanoy y Loyola, királyi titkár és a külügyi titkárság hivatalnoka azt mondja, hogy Boissimène-t Alberoni küldte Drinápolyba az „erdélyi fejedelem” mellé, s hogy később levelet írt neki, melyben közölte, hogy utasítást kapott a visszatérésre, hazajött 1718-ban vagy 1719-ben, s miután nem tudta feladatát teljesíteni, hogy ti. szítsa a törökök háborúját az Ausztriai Ház ellen, mert a béketárgyalások túlságosan előrehaladtak. Berague herceg és Del Sverco márkai megerősítik, hogy Alberoni összeköttetésben állt Rákóczival.

Mindezek alapján a bíróság azt állapítja meg, hogy Alberoni kapcsolatok tartott fenn és szerződést kötött Rákóczival, illetőleg a törökkel, a cárral és a svéd királlyal, hogy „háborút indítson a kereszténységben”, és valósnak fogadja el az ismertetett vallomásokat. E vallomásokból az is kiderül, hogy Alberonit és Boissimène-t akarták a török kapcsolat ügyében elmarasztalni, V. Fülöpöt pedig mentetetni.⁷⁹⁷ Egyébként a Vatikán végül is nem ítélte el a bíborost, aki 1752-ben halt meg nagy tisztelettel övezetten Piacenzában.⁷⁹⁸

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy Rákóczi jelentős diplomáciai akciót kezdeményezett, amelyet nem valamilyen „ügyetlen politikus” karolt fel, hanem a „zseniálisnak” tartott Alberoni. Más kérdés, hogy a spanyol támadás Itáliában már nem tudta befolyásolni a török–velencei háborút, a Porta még Alberoni bukása előtt békét kötött és a fejedelem Törökországban maradt.

⁷⁹⁷ Vatikán It Miscellanea Arm. X. 135 és köv. fol. A vallomások spanyol és olasz szöveggel.

⁷⁹⁸ Az Alberoni ügynek nagy irodalma van. Sokan a Risorgimento előfutárának tekintik. G. F. Rossi: *Studi sul cardinal Alberoni*. I–IV. Piacenza 1978.

Magyari András

Az erdélyi katolikus püspökség helyreállításának körülményei a XVIII. század elején

A XVII. század végétől a XIX. század elejéig látványos változások következtek be az erdélyi katolikus püspökség életében. Ezeknek eredményeként új formát és – sok esetben – új tartalmat nyert az ország társadalmi, politikai, valamint vallási és kulturális intézményeinek tevékenysége. Ezeknek a változásoknak az előidézésében meghatározó szerepe volt azoknak a nemzetközi fejleményeknek, amelyek következtében radikálisan módosultak a délkelet-európai térség viszonyai. A jelzett változások döntő tényezőjének a Habsburg Birodalom 1683–1699 között folytatott törökellenes harcát tekinthetjük. Az ezeket lezáró karlócai béke (1699) határozatai nyomán újrarendeződik a közép- és délkelet-európai hatalmi rendszer. Az eddigi török befolyást a kor követelményeinek inkább megfelelő Habsburg-törékvések váltják fel. A visszavonuló török hatalom helyét a már jelentős erőt képviselő császári abszolutizmus foglalja el a Kárpátok vonulásáig. Ilyenformán a nyugat-európai térségből kiszoruló Habsburgok kelet irányába húzódva kárpótolják magukat. Ez annyira sikerült, hogy a korszak fejlődésének főbb jellemvonásait vizsgáló neves francia történész, Pierre Chaunu nem alaptalanul jegyezte meg, hogy „Ausztriával csodákat művelt a századvég”.⁷⁹⁹ Valójában azonban a csodát a nyugat-európai fejlődés által is serkentett osztrák, úgynevezett merkantil jellegű gazdasági fellendülés provokálta, amelynek következtében a Habsburg Birodalom gazdasági tekintetben jóval meghaladta az oszmán hatalom erejét, s megalapozta a hosszan tartó sikeres törökellenes hadműveletek anyagi szükségleteit. Ez tette lehetővé a csaknem két évtizeden át tartó háború folytatását.

A bécsi udvar meglehetősen realisztikus politikát követ a törökellenes háború idején. Arra törekedett, hogy megfelelő időben Erdélyt a császáriak ellenőrzése alá vonja, s az autonóm fejedelemséget osztrák tartománnyá változtassa. Már 1685-ben megjelennek a császári csapatok Máramarosban, majd 1687-ben aláírják a balázsfalvi egyezményt, amely az első komoly lépés Erdély megszállása irányában. Ennek értelmében ugyanis a fejedelemség adófizetésre kényszerül Béccsel szemben, s ugyanakkor 12 várat és várost a császári csapatok szálltak meg, ami gyakorlatilag az ország közvetlen ellenőrzését jelentette. Az 1688. évi fogarasi országgyűlés határozatai még tovább szigorítják a fejedelemség autonómiájának csökkentését. Caraffa császári tábornok tervet dolgozott ki a mind feszültebbé váló erdélyi viszonyok „racionális” ellenőrzésére. Az ún. Caraffas projectben felvázolja, hogy milyen in-

⁷⁹⁹ Chaunu, Pierre: *La civilisation de l'Europe classique*. Paris 1966. 158.

tézkedéseket és politikát kell alkalmazni Erdélyben, hogy biztosítsák Bécs minél hatékonyabb ellenőrző szerepét anélkül, hogy összeütközésbe kerülne a császári udvar elgondolásaival. Ennek a tervnek az alapgondolata a tábornok által ajánlott „amor et timor” politikai elven nyugszik, aminek lényege, hogy megnyerő békés eszközök („amor”) alkalmazásával kell megkísérelni Bécs politikai terveinek gyakorlatba ültetését, amennyiben ezt a lakosság magatartása lehetővé teszi. Ha ez az elgondolás nem jár sikerrel, a megfélemlítés, a „timor” eszközével kell érvényre juttatni az udvar politikai törekvéseit.⁸⁰⁰

Az 1688. májusi fogarasi országgyűlésen már világosan felülkerekedik a Habsburgok politikai elgondolása, ami az Erdély feletti uralom megszervezését célozza. Apafi Mihály fejedelem is ígéretet tesz, hogy a török helyett a császáriakat ismeri el a jövőben partnerként. Az országgyűlés alatt a hatalom már Caraffa tábornok kezében van „annyira, hogy midőn az oláh vajdától követ jött a fejedelemhez, annak elbocsátására is a tábornoktól kellett engedélyt kérni”. A törökkel való szakítást s a fejedelem által a császárnak tett esküt úgy értelmezték, hogy „a török pártfogást német pártfogás fogja felváltani”.

Június 1-én az országgyűlés elfogadta a fogarasi gyűlésen kidolgozott javaslatokat. Ebben kérték a rendek, hogy „a vallásszabadságukban ne háborítottassanak, Apafi és fia az országglásban ne gátoltassanak, a szabad választás joga hagyassék meg, ... a fejedelmek adománylevelei erősítettessenek meg, a visszafoglalt s visszafoglalandó részek csatoltassanak hozzá”.⁸⁰¹ Ezek az óhajok azonban már egyre világosabban csak politikai ábrándok, mivel Caraffa generális határozottan kezd diktálni az országgyűlésnek.

Apafi fejedelem halála után (1690. április 15.) az önálló fejedelemség lényegében megszűnik. A külön közigazgatás és törvényhozás továbbra is megmarad, de Bécs irányításával. A kormányzást a 12 tagú tanács (főkormányshék) gyakorolta, élén a gubernátorral.⁸⁰²

Az új körülmények között a bécsi udvar igyekezett körültekintő politikát folytatni, hogy elkerülje a konfliktusokat az erdélyi rendekkel. Ugyanakkor tárgyalásokat kezdeményezett a Bethlen Miklós vezette erdélyi küldöttséggel, melynek eredménye az 1690. október 16-án aláírt első Lipót-féle diploma. Ezt bizonyos módosításokkal erősíti meg I. Lipót császár az 1691. december 4-én kiadott végleges Lipót-féle diplomával. A fejedelemség ettől kezdve a Habsburg Birodalom tartományának rangjára degradálódik, melyet közvetlenül Bécsből irányítanak, azonban – tekintettel Erdély igen kényes belső helyzetére – az uralkodó megígéri, hogy a belügyek terén tiszteletben tartja a fejedelemség korabeli rendszert.

⁸⁰⁰ Gräser, A.: Caraffas projekt. Wie Siebenbürgen unter k. k. Österreichisches Devorion zu erhalten – an Kaiser Leopold, vom Jahre 1690. *Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* Neue F. I. Bd. Kronstadt 1883.

⁸⁰¹ EOE XIX(1686–1688) 50–55.

⁸⁰² Biró Vencel–Boros Fortunát (szerk.): *Erdélyi katolikus nagyok*. Kv. 1941. 75.

A császári udvar óvatos ígéretei, melyeket a Lipót-féle diplomában jeleztek, inkább taktikai fogásnak bizonyultak. Ugyanis a diploma három pontja – 1., 2., 9. –, amelyeket a katolikusoknak vallásügyben tett engedményként szántak, illetve a nagy többségben levő protestáns rendek képviselőinek megnyugtatóására fogalmaztak meg, egyik félnél sem elégítette ki az igényeket.⁸⁰³

A diploma *első* pontja fenntartja a Habsburgok megérkezése előtti helyzetet Erdélyben, de megengedi, hogy a katolikusok saját költségükön – más felekezet sérelme nélkül – Kolozsvárott templomot emelhessenek, Gyulafehérváron pedig a Báthory Kristóf által épített templomot újjáépítsék. Ezeken túlmenően a katolikusok mindenütt élhessenek a szabad vallásgyakorlattal és templomépítés jogával.

A *második* pont biztosítja a királyok és fejedelmek által eszközölt adományok sérthetetlenségét.

A *kilencedik* pontban az uralkodó kijelenti, hogy a közjó növekedésére szolgálhat, ha Erdélyben a kormánysház 12 tagja közül legalább három katolikus, s a királyi táblán is a 12 tag közül három katolikus lesz, a két ítéldmes-ter (protonotarius) egyike szintén katolikus.

Az 1692. évi országgyűlés alkalmával, midőn a Lipót-féle diplomában előírtokról tárgyalnak, sem a katolikus, sem a protestáns fél nem hajlandó elfogadni tárgyaló partnere álláspontját. A katolikusok főleg a püspökségük visszaállításának halogatását sérelmezik, valamint, hogy az erdélyi iskolaügy újjászervezésénél nem tudták érvényesíteni törekvéseiket. A Fogarasban megkezdett tárgyalások Szebenben folytatódtak. Itt a katolikusok hat pontban foglalva, előterjesztik igényeiket:

1. A katolikusoknak is lehessen püspökük, mint a másik három bevett vallás híveinek.

2. Szabadon rendelkezhessenek alsó- és felsőfokú iskolákkal, mint a többi vallásúak.

3. A katolikus egyházi személynek hasonló szabadságuk és jövedelmük legyen, mint a protestáns vallásokon levőknek.

4. Mind az egyházi, mind a vallási szférában található személyek azonos jogokkal bírjanak.

5. A városokban és más településeken, ahol több templom van, azokat egyenlően osszák el, vagy egyet a katolikusoknak juttassanak. Ahol nincs a katolikusoknak templomuk, ott építtessenek.

6. Minden rendű és rangú szerzet, amely valaha Erdélyben volt, szabadon visszajöphessen, s itt lakhasson.⁸⁰⁴

⁸⁰³ *Istoria bisericii române*. I. 46–50. (kézirat)

⁸⁰⁴ Bíró Vencel: Az impériumváltozás és kora. In: *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene*. Dicsőszentmárton 1925. 109; Marton József: *Az erdélyi (gyulafehérvári) egyházmegye története*. Gyulafehérvár 1993. 84–85.

A tárgyalások azonban kevés eredménnyel jártak. Emiatt a császár 1693. április 9-én kiadja az úgynevezett pótdiplomát, mely szerint ha a különféle felekezetek az egyes kérdésekben nem jutnak egyezségekre, az uralkodó fenntartja magának a döntés jogát,⁸⁰⁵ illetve döntőbírói szerepet vállal. Ez a mozzanat igen fontos az erdélyi politikai helyzet alakulása szempontjából, annak ellenére, hogy vallásos színezete volt. A mind gyakoribbá váló, vallásosnak tűnő vitás politikai kérdések esetében, amikor a császár gyakorolja a döntőbírói szerepet, a döntések rendszerint a katolikusoknak kedveznek. Ettől kezdve a katolicizmus bástyái Erdélyben egyre erősebbek, ami nem kis mértékben a jezsuiták működésének tudható be.

A bécsi politikai tényezők a törökellenes háborúk befejezéséig igyekeztek a protestáns rendekkel folytatott tárgyalásoknál háttérben maradni, hogy elkerüljék a nyílt konfliktusokat. Ugyanis Erdély utolsó fejedelmének elhunytakor még nagy politikai fölényben voltak a három nem katolikus vallás hívei, s egy vallásos küzdelem komoly veszélyt hordott magában. Egyébként a bécsi udvar igyekezett a vallás ügyének is politikai színezetet kölcsönözni, s a protestánsokat is a Habsburg politikai törekvések érdekében kihasználni. Az udvar ehhez is megtalálta a diplomatikusnak nevezhető megoldást. A protestánsokkal folytatott tárgyalásokhoz az erdélyi katolikus vezetést használja fel. Intézményes színezetet is lehetett adni a dolognak, mivel a katolikus státust, mely a Habsburg-foglalás idejére már komoly tényezővé vált, fel lehetett tüntetni a katolikus egyház képviselőjének. Az is segítette a császáriak törekvéseit, hogy a XVII. század végére létrejött az erdélyi katolikus arisztokrácia köréből egy igen erős csoportosulás: Gyulaffy László, Haller István, Mikes Mihály, különösen pedig Apor István részvételével. Ezek a főurak állottak a vallási egyenjogúságért folytatott harc élére. Különös súllyal bírt Apor István, aki igen fontos adminisztratív (főispán) és gazdasági funkciókat (kincstartó) töltött be, s hatalmánál fogva igen fontos szerepet játszott a vallási téren zajló vitákban.⁸⁰⁶

A csoportosulás befolyásának növeléséhez az udvar azzal is hozzájárult, hogy tagjait bárói és grófi címek adományozásával segítette fontosabb állami és egyházi funkciók megszerzésében. A csoportosulás egyik fő törekvése az erdélyi püspökség visszaállítása, mivel tudták, hogy ez maga után vonja az egyház megerősödését is.⁸⁰⁷ Ez a szándék találkozik az udvar azon elgondolásaival, melyek arra irányultak, hogy erősítse az erdélyi katolicizmust, amelyet politikai eszközül szándékozott felhasználni a Habsburg Birodalom keleti tartományának, Erdélynek konszolidálásához.

A törökellenes háború sikeres folytatásával egyenes arányban egyre világosabbá válik Bécs Erdéllyel kapcsolatos színvallása. Az ügyek intézésénél a hangsúly mindinkább a „timorra”, vagyis a megfélemlítés eszközére helyeződik. Ez a politika csaknem leplezetlenül nyilvánul meg, miután 1696. ápri-

⁸⁰⁵ Marton József: *A papnevelés az erdélyi egyházmegyéekben 1753-tól 1919-ig*. Bp. 1993. 69–70; Vorbüchner Adolf: *Az erdélyi püspökség*. Brassó 1925. 65–68.

⁸⁰⁶ Bíró Vencel: *Altörzsi gróf Apor István és kora*. Gyulafehérvár 1935. 96.

⁸⁰⁷ Uő: *Püspökjelölés az erdélyi római katolikus egyházmegyében*. Kv. 1930. 8–9.

lis 29-én Erdély katonai parancsnokául Rabutin de Bussy császári generálist nevezi ki. Cserei Mihály feljegyzése szerint „bejövén, csakhamar kivéve az urak kezéből a pálcát, s dobszóhoz tanétá úr uramékat”.⁸⁰⁸ Az Erdélyben álmásozó császári csapatok nyíltan vagy leplezve a katolikus restauráció ügyét támogatták. Ilyen körülmények között Erdélyben is felgyorsul a katolikus restauráció üteme, ugyanis egyre erőtlenebbé válnak az azt fékező tényezők.

Az erdélyi katolicizmus erősödésének folyamatában fontos mozzanat a Mikes-féle öt pont, más néven diploma elfogadtatása Bécs által. Mikes Mihályt az erdélyi Státus küldi Bécsbe 1699 tavaszán Csáky István, Apor Péter, Boér Simon és Petki Dávid társaságában, azzal a céllal, hogy kijárja az udvarnál a fejedelmek korából származó azon törvények eltörlését, amelyeket a katolikusok rájuk nézve sérelmesnek tartottak. Az uralkodó a kérdésre egy diploma kiadásával válaszolt, amely előírja: 1. A katolikusok a tized negyed-részt, ami a lelkészeket illeti, saját papjaiknak fizessék; 2. A főhivatalokra történő hármass jelölésnél egyik katolikus legyen; 3. A városi és községekben lévő hivatalokban katolikusokat is válasszanak; 4. A törvényeket, amelyeket a katolikusok magukra nézve sérelmesnek tartanak, töröljék el; 5. Az ország három pecsétje közül egyik a katolikusoknál legyen, és a levéltári örök között is legyen katolikus.⁸⁰⁹

A Mikesnek adott utasításban kérésére még belefoglalták, hogy az uralkodó kolozsvári főtéri templomot, melyet akkor az unitáriusok használtak, adassa vissza a katolikusoknak. Kérték még a püspökség helyreállítását is.

A fenti pontok már leküldésük előtt is az erdélyiek tudomására jutottak, és a reformátusok között nagy elégedetlenséget idéztek elő. Ezért életbe léptetésük nagy nehézségekbe ütközött a későbbiekben is.

A Habsburgok erdélyi pozícióinak megszilárdulásával egyidejűleg mind határozottabb formákat ölt az erdélyi katolikus egyházmegye, valamint a több mint száz éve megszűntette katolikus püspökség újjászervezéséért folytatott küzdelem is. Ez nemegyszer az erdélyi politikai viszonyokra is kedvezőtlen hatással van. Ennek elsimítását még az esztergomi hercegprímás, Kollonich Lipót is többször fontosnak tartotta.⁸¹⁰

Az udvar és az erdélyi politika vezetése közti nézeteltérésekre utal Bethlen Miklós kancellár és Kollonich Lipót esztergomi érsek közötti levélváltás is 1699 májusában. Bethlen május 14-én Tordán kelt s a bíborshoz intézett levelében utal arra, hogy jóllehet „mind a saját felekezete, mind a más fele-

⁸⁰⁸ Cserei Mihály: *Erdély históriája (1661–1711)*. Bp. 1983. 269; *Erdély története 1606-tól 1830-ig*. II. Bp. 1987. 883; EOE XXI. 34–35.

⁸⁰⁹ Bíró–Boros: *i. m.* 78; Marton: *Az erdélyi ...* 86–87; Bíró: *Altorjai gróf Apor ...* 99; Bíró Vencel: *Az impériumváltozás ...* 118–119.

⁸¹⁰ Jakab Antal: *Az erdélyi római katolikus püspöki szék betöltésének vitája a XVII. században*. Kv. 1944. 17–18; Szántó Konrád: *Az erdélyi püspökség helyreállításának kísérlete, Rákóczi megvalósítása a Habsburgok által*. In: *Katolikus egyháztörténeti konferencia*. Keszthely 1987. 53.

kezetek sokat gáncsoskodtak ellene, még akkor is eltántoríthatatlan hűséggel szolgálja Ófelségét, valamint ennek az országnak, a kereszténység előretolt bástyájának érdekeit, ha olykor országos törvényein túllépni kényszerült”. Jól emlékezetébe véste azt a bölcs tanácsot, amelyet Ő Excellenciája évekként ezelőtt a Diploma (Lipót-féle diploma) megszövegezése alkalmával adott neki, nevezetesen azt, miszerint „Erdélyt fekvésénél, vallási és nemzetiségi különbözőségénél fogva nem lehet felekezetei, törvényei és szabadságjogai rendjében megzavarni, ... hanem mindezt az Isten újabb döntésére, valamint az idők távlati változásaira kell bízni...” Egyébiránt ő maga is (Bethlen) Ő Excellenciája egykori nézetét ajánlaná, ha katolikus lenne, a mostani katolikus főurak figyelmébe, azaz hogy minden óhajtott változást a testvéri együttélés és sorközösség szemszögéből mérlegeljenek. Kívánságaikat a Diploma közziklájára alapozzák, ahelyett, hogy régi, idejétmúlt követelésekkel hozakodjanak elő.⁸¹¹

Bethlen Miklós más alkalommal is felhívta az erdélyi katolikus főnemsek képviselőinek figyelmét, hogy ne vigyék túlzásba a protestáns egyházakkal szemben támasztott követeléseket, s igyekezzenek békés megoldásokat találni a vitás kérdésekkel kapcsolatosan. Azonban mivel Bécs az egyházat és a vallást mindenekelőtt a politikai problémák függvényeként kezelte, nem sikerült közös nevezőre jutni a protestánsokkal. Ennek magyarázata, hogy a bécsi vezető tényezők a Lipót-féle diplomából csak azt akarták respektálni, ami az udvar számára előnyös lehetett.⁸¹²

Az erdélyi vallási és politikai viszonyokat egyre bonyolultabbá tette az a tény is, hogy a bécsi udvar a Habsburgok törökellenes küzdelméből egyre kedvezőbb körülmények között került ki. A bécsi politikai körök hamar felismerték azt, hogy az etnikai, a vallási és gazdasági, valamint politikai tekintetben igen tarka délkelet-európai térségben számos lehetőség kínálkozik a különböző erők egymás elleni kijátszásával Bécs pozícióit konszolidálni.

Ilyen körülmények között tesz kísérletet Illyés András az erdélyi püspöki székhely elfoglalására. 1697 első felében bejött az országba, az alvinci kastélyban mint erdélyi püspököt iktatják be. Ezt követően a Székelyföldön tesz látogatást, ahol nagy számban élnek katolikusok. Csíksomlyóra megyés zsínatra hívta össze a székelység papjait, „s itt sok, az idő szelleméhez s körülményekhez alkalmazott rendelkezéseket hozott, a cath. mágnások főbjeitől is aláírottakat. Azonban neki sem lehetett szerencséje sokáig édes hazájában maradni, mivel még azon évben (1697) az akkori fő kormányzók által száműzetett... Illyés András püspök engedve a kényszerítő szükségnek, ismét visszament Pozsonyba...”⁸¹³

A források szerint Illyés Erdélybe jövele nagy elégedetlenséget váltott ki protestáns részről, s a Főkormányzók 1697. július 30-i felhívásra elhagy-

⁸¹¹ Esztergomi primási levéltár (PrLt), Archivum Eccl. Vetus (AEV) 1842 2. Szántó: *i. m.* 53.

⁸¹² Pirigyi István: *A magyarországi görög katolikusok története*. Nyíregyháza 1990. 100–101.

⁸¹³ Andrassy Antal: Egyházi történetek. *Magyar Sion* 1838 ért. 43. sz. 7.

ta az országot.⁸¹⁴ Az esztergomi hercegprímás, Kollonich Lipót is azt tanácsolta, hogy hajtsanak fejet a Főkormánysház döntése előtt, hogy elejét vegyék az erdélyi viszonyok további romlásának.

Az erdélyi püspökség visszaállításának kérdését a Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc is hátráltatta. Rákóczi 1707 áprilisában, arra számítva, hogy a protestáns rendek méltányolják nagyvonalú valláspolitikáját, és hozzájárulnak az erdélyi püspökség visszaállításához, április 14-én ilyen irányú javaslatot terjeszt elő a marosvásárhelyi országgyűlésben. A rendek azonban annyira ellenszenvesen fogadták javaslatát, hogy a fejedelem – a politikai hangulat elmérgesedését megelőzendő – kénytelen visszavonni azt. A püspökség visszaállításának kérdése ismételten a Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc bukása után, a Habsburgok erdélyi hatalmának megszilárdulásával kerül napirendre.⁸¹⁵

A Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc bukása után ugyanis felgyorsult a Habsburgok délkelet-európai helyzetének konszolidálódása. A bécsi udvar fontosnak tartotta Erdély politikai státusát végérvényesen rendezni, s a fejedelemséget a centralizálás folyamatában levő Habsburg-Bírodalom tartománya rangjára degradálni. A szatmári béke után Bécs hozzálát az erdélyi püspökség helyreállításához, azzal az elgondolással, hogy a katolikus vallás jó eszközül szolgálhat a birodalom politikai egységének megszilárdításához. III. Károly császár a római katolikus Státus és Keresztély Agost esztergomi prímás javaslatára 1713. február 18-án csíkkarcfalvi Mártonffy György esztergomi és aradi prépostot nevezi ki Erdély katolikus püspökévé. Hogy tekintélyét minden téren növelje, a bárói címmel is felruházza.⁸¹⁶ 1714. augusztus 21-én az új püspök a Szentszék megerősítését is elnyerte, s ezt követően Keresztély Agost esztergomi hercegprímás püspökké szentelte.⁸¹⁷ A püspöki intézmény gyors konszolidálódása érdekében az uralkodó 1715-ben Mártonffy Györgynek és utódainak visszajuttatta a gyulafehérvári uradalmat is,⁸¹⁸ melyhez akkor 14 falu és 6 részjóság tartozott. A falvak: Dálya, Strázsa, Thate, Soópatak, Poklos, Tótfalu, Pojána, Gauran, Meted, Felső- és Intragáld, Diómál, Remete. A részjóságok pedig Csüged, Marosváradsa, Sárd, Magyarigen, Benedek és Borbánd falvakban voltak.⁸¹⁹

Az osztrák kormány 1715. december 11-i rendeletével a püspökséget a káptalannal együtt helyreállította, ami az erdélyi katolikus egyházmegye újraalapításával volt egyenlő.⁸²⁰ Az új püspök Alsó-Fejér vármegye főispánja

⁸¹⁴ Biró Vencel: *Altörzsi gróf Apoc ...* 97–98.

⁸¹⁵ Szántó: *i. m.*

⁸¹⁶ MOL Erdélyi Udvari Kancellária, iratok, 1713. 7. sz.; Temesvári János: *Az erdélyi püspökség betöltése (1696–1897)*. Kv. 1932. 10.

⁸¹⁷ Temesvári János: *Öt erdélyi püspök rangraemelése*. EM 1910. 260–261.

⁸¹⁸ Vanyó Tihamér: *Püspöki jelentések a magyar szent korona országainak egyházmegyeiből (1600–1850)*. Pannonhalma 1933. 93.

⁸¹⁹ Szilágyi Ferenc: *Rajzok Erdély államéletéből a XVIII. században*. Bp. 1874. 11.

⁸²⁰ *Magyar Sion* 1838. 43. sz. 170–171.

méltóságát is elnyerte. 1716 februárjában érkezett Erdélybe, s e hó 17-én Nagenyeden a gr. Kornis Zsigmond királyi kormányzó által fogadott püspököt a főispáni székbe beiktatták. Két nap múlva pedig, február 19-én előkelő kísérettel vonult be Gyulafehérvárra, s a reformátusoktól visszafoglalt templomban nagy pompával foglalta el a püspöki széket.⁸²¹

A püspöki méltóságot elnyerő Mártonffi Györgyöt a bécsi udvar számos kitüntetésben és magas méltóságban részesítette. Felruházta a titkos tanácsosi ranggal, kinevezte a királyi kormányzók tanácsosává, a Guberniumban pedig a gubernátor után első tanácsosi rangot kapott. Ha a gubernátor nincs jelen a Gubernium gyűlésén, a püspök helyettesíti. Ilyen körülmények között a püspök előtt széles lehetőségek nyíltak a közügyekben való beleszólásra is. Ennek az aktív politikai tevékenységnek eredményeként Mártonffi alatt a XVII. század folyamán súlyos gondokkal küszködő katolikus egyházmegyében életerős fejlődés figyelhető meg.⁸²² Ennek első jelei mutatkoznak a Mártonffi által 1717 áprilisában Csíksomlyón s 1721 januárjában Kőszvényesen tartott Status-gyűlések munkatílusán. Nem indokolatlanul találkozzunk a szakirodalomban olyan véleménnyel, miszerint Mártonffi volt az erdélyi egyházmegye újjászervezője, „a püspöki jogok és birtokok titáni védelmezője...”, alatta „a lefolyt XVII. századnak sivár terméketlensége után az erdélyi egyházmegyében a haladás, a tettek, az életerős fejlődés korszaka következett”.⁸²³

⁸²¹ Szilágyi: *i. m.* 10–11; Andrassy: *i. m.* 171; Szántó: *i. m.* 55.

⁸²² Szilágyi: *i. m.* 11–12.

⁸²³ *Az erdélyi Rom. Kath. Státus Igazgató tanácsának Évi jelentése az 1913. évi november hó 20-adi napjára összehívott Státus-gyűlés részére.* Kv. 1913. 3.

Marczell Péter

Kőrösi Csoma Sándor egy nemrég előkerült levelének néhány tanulsága

Amikor 2003 januárjában Kalkuttában az Ázsiai Társaság (BÁT) múzeumban ottani forrásaimat ellenőriztem, Mrs. Manjula Chowdhury, a levéltári anyagok katalógusának főreferense előzékenyen felhívta a figyelmemet egy olyan Csoma-íratra, melyet azt megelőző kutatásaim folyamán még nem fedeztünk fel.⁸²⁴ A dokumentum egy rövid saját kezű levél, melyet a székely könyvtáros W. H. Bolstnak, munkaadó intézménye könyvelőjének helyben rögzített.⁸²⁵ Levelét (a nagyon bonyolult fogalmazást némileg feloldva) fordításban a következőképpen adhatom vissza:

Csoma W. H. Bolstnak, [Kalkutta], 1841. január 18.⁸²⁶

Tárgy: Közli, hogy kapott G. Von dem Buschtól egy Mr. James Prinsephez intézett levelet, melyben a feladó tudakozódik egy általa küldött láda kagyló sorsáról.

Kedves Uram!

Azt a Mr. James Prinsepnek címzett levelet, melyet elémt tett, G. von dem Busch orvos doktor írta Bremenben (Németországban) 1840. január 10-én. Dr. Busch, miután Mr. J. Prinseptől kapott egy láda indiai kagylót, viszonzásul vagy cserébe 1838-ban feladott Mr. J. Prinsepnek Wilson professzor cí-

⁸²⁴ Az Ázsiai Társaságot 1784-ben Asiatic Society elnevezéssel alapították Kalkuttában. 1829-ben, nem sokkal Nagy-Britannia és Írország Ázsiai Társasága (The Asiatic Society of Great Britain and Ireland) létrehozása után Londonban, az újkeletű intézmény azt indítványozta az indiainak, hogy a Bombayi Irodalmi Társasághoz (The Literary Society of Bombay) hasonlóan The Asiatic Society of Bengal néven legyen társa. Ezt a javaslatot az illetékesek visszautasították. 1832-ben azonban, amikor James Prinsep új folyóiratának a *Journal of the Asiatic Society of Bengal* nevet adta, lépése az érintettek részéről nem váltott ki tiltakozást, s az idők folyamán az általa bevezetett, ám hivatalosan jóvá nem hagyott név annyira megszokottá vált, hogy azt a kalkuttai társaság 1851-es szabályzatában átvette. L. Mitra, Rajendralal: *Centenary Review of the Asiatic Society 1784–1884*. Calcutta 1885. (1986 reprint) 2–4. Ez a forrás nem tér ki az anyaországi szervezet királyi (Royal) státusára.

⁸²⁵ Még három, hasonlóan W. H. Bolstnak szóló jelentést ismerünk. Ezek keltezése 1840. dec. 24., 1841. jan. 4. és 1841. jan. 14. Közülük az elsőt magyar fordításban már közöltem: Marcell Péter: Kőrösi Csoma Sándor és a bengáli megújulás. In: *Kőrösi Csoma Sándor nyomdokain*. Szerk. Fábíán Ernő. Kovászna–Csomakőrös 1993. 63. (A dolgozat kisebb változtatásokkal megtalálható még: Marcell Péter: *A valószínű Kőrösi Csoma Sándor-képhez*. Bp. 2003. 253–263.

⁸²⁶ S. k. kézirat. BÁT AR/L. 1056.

mére Londonba egy másik láda kagylót, de mivel nem kapott semmilyen visszajelzést, nagyon szeretné tudni, megérkezett-e a láda vagy sem. Ezenfelül kéri Mr. J. P.-t, hogy amennyiben talál számára még egy ládányi kagylót, küldje el azt Wilson professzornak Londonba és tudassa vele, hogy ha ő a ládát eljuttatja Mr. Costendyk hajózási ügynöknek [shipsbroker], eme közvetítő gondoskodni fog a továbbiakról stb. Végül is: nem hallottam, hogy Mr. J. Prinsep távozása után bármiféle kagylós láda érkezett volna.

Az ön szolgája
1841. január 18-án

A. Csoma

A felvetett kérdés állattani vonatkozású, de nem világos, kövületekről van-e szó vagy sem. Ha a felelet igenlő, akkor őslénytani anyaggal van dolgunk, s ezen belül fosszilis conchológiai mintákkal. Ez utóbbiak tudományágát az a J. G. Gerard doktor vezette be a BÁT-nál, aki Csomát Kanamban kétszer is meglátogatta, s erről készített beszámolója szenzációt keltett nemcsak a magyar kutatóról és annak tibeti nyelvmesteréről adott részletei, hanem földtani megfigyelései miatt is.⁸²⁷

Kőrösi levele meglep, mivel olyan adminisztrációs tevékenységre vet fényt, mely nem tartozott a székely tudós könyvtárosi hatáskörébe. Tárgya az Ázsiai Társaság múzeumát, s így annak kurátorát érinti. Miért kérte ki Bolst Csoma véleményét dr. Busch megkeresésének ügyében? Mert a brémai természetbúvár németül írt, s azt ő nem értette, a magyar filológus viszont igen? Lehetséges.

⁸²⁷ 1828 szeptemberében Dr. Gerard (1793? v. 1795?–1835) Kanamon keresztül a Himalája szpiti völgyébe ment túrára, ahol tizenhatezer láb magasságban megkövült tengeri kagylókra talált, ezekből mintákat vett, s eme gyűjtésének egy részét 1830-ban elküldte a BÁT-nak. Halála után Patrick fivére (1794–1848) ezt a letétet egy másodikkal egészítette ki. A Gerard testvérek különleges adakozásának példáját mások is követték, olyannyira, hogy történelmi jelentősége miatt a BÁT kagylókövület-gyűjteménye külön fejezetet érdemel. Gerard, Surgeon J. G.: Observations on the Spity Valley and circumjacent country within the Himalaya. *Asiatic Researches* XVIII/II. 238–273; Nair, P. Thankappan: *Proceedings of the Asiatic Society* IV(1833–1841). I. Kalkutta 2000. 244–249. Az intézmény múzeumának kagylói a többi természettudományos anyaggal 1866-ban a közeli Indiai Múzeum (Indian Museum) létrehozásának megalapozására az indiai kormányhoz került. Mivel ezután az átszervezés után a BÁT-nál képek, szobrok és a könyvtár mellett csak kézirat- és nyomtatványgyűjtemények (s talán érmék) maradtak, az intézmény tevékenységében a természettudományok a bölcsészettel szemben háttérbe szorultak. Mint az alapszövegben jeleztük, Csoma könyvtárossága alatt a BÁT-ban James Prinsep ideiglenesnek minősített 1838. novemberi távozását, s még inkább 1840. áprilisában bekövetkezett halálát követően ez a folyamat az ellenkezőjére fordult.

Dr. Gerard említett beszámolójának geológiai, ill. paleontológiai részletei ismeretlenek a Csoma-szakirodalomban, mert ezeket Duka, aki a jelentést a teljesség igényével elsőnek tette közzé, forrásfeltárásából kihagyta. L. Duka Tivadar: *Kőrösi Csoma Sándor dolgozatai*. Bp. 1885. 72–89. Hiányaival átvette Terjék József: *Emlékek Kőrösi Csoma Sándorról*. Bp. 1984. 4–105; illetve Szilágyi Ferenc: *Kőrösi Csoma Sándor levelesládája*. Bp. 1984. 211–228.

De a mozgósításnak egyéb okai is lehettek. Például az, hogy az adott időpontban a múzeumnak nem volt megfelelő vezetője, s a hiányt részben a könyvtáros pótolta. Henry Piddington meteorológus (1797–1858) ugyanis hivatalos kurátori állását csak megbízott (officiating) minőségben ideiglenesen, betegeskedve töltötte be 1840 novemberétől, három hónappal azután, hogy elődjét, dr. Thomas Thomson botanistát (1817–1878) a Kelet-Indiai Társaság Kabulba helyezte át. Múzeuma régebbi ügyeinek áttekintését megnehezítették a többször hézagokkal megszakított, sűrű személycserék: Thomson pl. mindössze három hónapig maradt, előtte Dr. John McLelland orvos (1800–1883) kilenc hónapos munkavállalása alatt feladatára csak kevés időt tudott szánni, a BÁT vezetőségével elmérgesedett a kapcsolata; kaotikus viszonyokat hagyott maga után, melyeket csak három hónappal később sikerült úgy-ahogy tisztázni. Piddingtont nem bátoríthatta az a tény sem – ha tudott róla, ami valószínű –, hogy a múzeumi kuratórium ellátására a Kelet-Indiai Társaság J. Prinsep titkár elődje, H. H. Wilson oxfordi szanszkritista professzor segítségével Angliában még az ő szerződtetése előtt talált megfelelő képesítést és jó ajánlásokat felmutató jelentkezőt. A választás gyakorlatilag már 1840 augusztusában Edward Blyth (1810–1873) zoológusra esett, aki posztját 1841 szeptemberében foglalta el.

A tárgyalt válasz arra is következtetni enged, hogy a gyakorlatban Csoma kezelte Prinsep hátrahagyott iratait, s hogy a magyar orientalista jól ismerte a BÁT postáját. Mindkét feltételezés részletesebb magyarázatot érdemel.

James Prinsep (1799–1840), aki Horace Hayman Wilsont (1786–1860) 1833 elején váltotta fel a BÁT titkári tisztségében, Kőrösit nagyra becsülte, és amiben tudta – így elsősorban művei kiadásában – támogatta. Ez a hathatós felkarolás kb. 1838 közepéig tarthatott, amikor is az őszinte barátnál egy fájdalmas, akkor agylágyulásnak diagnosztizált kór tünetei jelentkeztek. James Prinsep 1838 november elején, röviddel dél-afrikai megállóval megszakított angliai hazautazása előtt lemondott a BÁT titkárságáról. Távozását négy tag bevonásával egy olyan másfél éves, természettudományokat pártoló interregnum követte, melyben az a William Brook O'Shaughnessy orvos s egyben vegyész professzor (1809–1889) dominált, aki később kifejlesztette Brit-India sürgőnyszolgálatát, s akit 1856-ban lovaggá ütöttek. A sok intrikával járó átmeneti állapotnak a Csomával feltételezhetően nem rokonszenvező Henry Whitelock Torrens (1806–1852) kormányhivatalnok és publicista 1846-ig rendszeresen megújított titkárrá választása vetett véget.⁸²⁸

Csoma a BÁT-hoz érkező küldeményeket bentlakása folytán jól ismerhette. A BÁT székházában elfoglalt lakosztálya révén a gyakorlatban ő volt intézményének európai portása. A postával azért is foglalkoznia kellett, mivel a társaság kiadványait fontos előfizetőknek külföldre ő adta fel, miután gondoskodott szakszerű csomagolásukról. Ezt a megterhelést részben a BÁT

⁸²⁸ Torrens vezető szerepét a BÁT-nál egy külső tényező, a tisztviselő murshidabadi kinevezése szüntette meg.

szűkös költségvetési keretével magyarázhatjuk. Ezt súlyosbította még a BÁT gondozásában önfeláldozóan kiadott szanszkrit, arab és perzsa nyelvű alapvető művek értékesítésének feladata is.⁸²⁹

A vázolt megbízások, elvárások és zaklatások nem engedtek meg elméledő életmódot s nem kedveztek a nyugodt, elmélyült munkának sem. Csoma a könyv terjesztését hazafias szolgálatnak tekinthette.⁸³⁰ Azok a lealacsonyító adminisztrációs igények azonban, melyeket munkaadója 1841 elején vele szemben támasztott, még könyvtárosi tevékenységét is zavarták. Elvehették kedvét nemcsak az Ázsiai Társaságtól, hanem Kalkuttától is. Valószínűleg jelentősen hozzájárultak 1841. május 1-én benyújtott lemondásához. Ezen nem változtat az a tény, hogy leköszönésében Kőrösi – úgy látszik – beérte azzal, hogy egy magyar vonatkozások tisztázását célzó tibeti kutatás szándékára hivatkozzék, s ezt a tervét azután meg is próbálja valósítani.

⁸²⁹ L. Marczell: *i. m.* 64, 69.

⁸³⁰ A BÁT a kiadványai külföldi értékesítéséből származó bevételt könyvtára gyarapítására fordította. Könyvtárosa ennyiben érdekelt volt benne. Ugyanakkor a BÁT által megjelentetett szanszkrit klasszikusok, alapvető arab és perzsa jogi kézikönyvek és az angoltól ezekre a nyelvekre fordított hiánypótló orvosi, mennyiségtani és természettudományos munkák a helybeliek ismereteit gazdagították. Hatékonyan ösztönözték a bengáliai reneszánsznak nevezett nemzeti felfutást. Utóbbiról L. Marczell: *i. m.* 59–72.

Miskolczy Ambrus

Kossuth és kora, avagy a XIX. század hosszú tartama és rövid pillanatai (Bevezetés egy készülő Kossuth-monográfiához)*

Kossuth Lajos (1802–1894) a XIX. századdal született és vele távozott. Ha visszatesszük a születés és az elhalálozás évszámára, láthatjuk, hogy egy-két esztendő hibázik hangzatos kijelentésünkben. De hát a XIX. század sem tartotta magát a kronológiához. A XIX. század ún. hosszú század. Ez alatt azt értjük, hogy a század 1800 előtti és 1900 utáni időket is összefog, miközben eleje és vége mégis élesen különbözik egymástól. Készen, de találóan jegyezte meg Stendhal egyik ultrakonzervatív hőse még 1830 előtt: „Ez a század azért van, hogy mindent összezavarjon!”⁸³¹ (És ki tudja meddig és mennyire fognak még némileg zavarni a század nagy eszményei?)

A „hosszú” XIX. század 1789-ben indult és 1914-ben ért véget. 1789-ben nyilatkoztatta ki Franciaország a világnak a forradalmat, a modern demokratikus kultúrát. „Kinyilatkoztatta” – ezzel a kifejezéssel éltek a francia forradalom XIX. századi történetírói, de azok gyilkos XX. századi kritikusa is.⁸³² A kifejezés – „kinyilatkoztatta” – pontosan jelzi a világi megváltás: a földi paradicsom megvalósításának igényét, és azt, hogy a földi paradicsom megvalósítását célzó forradalom kultusza a modern demokratikus kultúrában egyben vallásos jelleget öltött. A szekularizáció „aranykorában” vagyunk. „Nyugaton – írja Fukuyama – a kereszténység először kialakította az emberi méltóság egyetemességének elvét, ezt a felvilágosodás az égből lehozta és az egyetemes emberi egyenlőség világi elméletévé tette.”⁸³³ Ennek hívei a vallás vagy inkább az egyház nyelvét beszélték, miközben többé-kevésbé radikálisan szembefordultak az egyházakkal és a tételes vallásokkal. A XVIII. század végén indult a katekizmusok divatja, és jellemző, hogy még obszcén témákat is táltak ilyen formában. A XIX. század újra fel- és ártékelte a vallást, pontosabban a vallásosságot. Volt, aki az esztétikai élményt kereste benne, mások az örömszerző szemlélődésen túlmutató transzcendentális távlatokat. „Az út végén Isten vár” – írta a román Nicolae Bălcescu, akivel Kossuth 1849-ben és utána is oly termékeny dialógust folytatott.⁸³⁴ De az már számára is „titok”, hogy az „emberiség egyesül az isteni lényeggel”, miközben már

* A jelen dolgozat *Kossuth Lajos és a magyar demokratikus kultúra* című készülő monográfia egyik előtanulmánya, ezért a jelen dolgozatban a szakirodalomnak csak egy kis töredékére utalunk.

⁸³¹ Stendhal: *Le rouge et le noir*. Paris 1964. 436.

⁸³² Furet, François: *Penser la Révolution française*. Paris 1978. 47.

⁸³³ Fukuyama, Francis: *The Great Disruption*. London 1999. 179.

⁸³⁴ Zamfir, Mihai: *Din secolul romantic*. Buc. 1989. 41.

visszafordíthatatlanul „a folyamatos haladás” útját járja.⁸³⁵ Greguss Mihály – Kossuth tanára – szerint a „legfőbb erkölcsi törvény” a következő: „igyekezzél az Istenhez hasonlítani!”⁸³⁶

Példáink jól érzékeltetik, hogy a közbeszédet miként szövik át a tételes vallás nyelvezetének fordulatai, és miként éreztetik a világi megváltás igényét. Igaz, a világi megváltás utólagosan kialakított szóösszetétel. De a lényegét jelző kifejezés. A vallásos lelki megváltás feltétele a tisztaság. Tisztaságigény jellemzi a világi megváltást is: a tisztaság komplexusa. A XIX. században az ideológiai vagy eszmei tisztaság erkölcsi és politikai követelmény. Amikor a hagyományos rendi társadalom-szerveződési formák az őket fegyelmező abszolutizmussal együtt legfeljebb csak szervezett anarchiát jelentenek és ígérnek, kialakul a modern nemzet fogalma. A nemzet a szolidaritás és identitás új közössége. A fogalom tisztaságát a kommunikáció homogenitása biztosítja: a nyelvi egység. És közben már itt-ott jelentkezik a biológiai mozzanat is: a vértisztaság értékékként hirdetése. *Horribile dictu* a *Marseillaise*-ben is, itt, a francia forradalom indulójában, a mai francia himnuszban az ellenség vére – amelynek „barázdáinkat” kell öntöznie – „tisztátalan”. A kommunizmus és a fasizmus aztán felmutatja a tisztaság-komplexus patológikus formáit is.⁸³⁷ Hangsúlyozzuk, a XIX. század ezt a tisztaságot még nem hirdette programként, viszont élt és hatott a modern nacionalizmus ezen az értelmet felszabadító és az indulatokat elszabadító eufóriája. A XX. század egyes ideológusai programként vallották, felkarolták az előző idők eszmetöredékeit, a második világháborús nagy tömeggyilkosság felé vezető utakat egyengették, és ezzel a közvetlen folytonosság hamis látszatát is kialakították.

A XIX. században a világi megváltás közege a nemzeti állam.⁸³⁸ A nemzet szolgálata transzcendentális távlatok felé mutat. Baudelaire a század derekán gúnyosan jegyezte meg: „Mi nem sacerdotium manapság?”⁸³⁹ A modern *sacerdos* alapvetően ideológus, lett légyen történetíró vagy történelemalakító politikus. Ő dolgozta ki és érvényesítette a világi megváltás tanát és kódját. Ennek hegemoniája is jelzi, hogy a nagy kérdés a társadalmi kérdés lett. Marxig azonban még a szocializmus is összefonódott a vallásossággal. Ugyanakkor Marx messianizmusa is keresztény gyökerzetű,⁸⁴⁰ ami a judaizmusból eredt. A munkásosztály prófétája elvetette a zsidóságot, miközben mózesi külsőjét gondosan ápolta, és új törvényadóként lépett fel.

Akad, aki vitatja azt, hogy a századnak lenne „egységesítő eszméje”, amely körül „a kulturális teljesítmények kikristályosodtak volna”.⁸⁴¹ Mégis, úgy tűnik a haladás-hit és mindaz, ami ezt magával hozta és velejárt, „egységesítő eszme” le-

⁸³⁵ Bălcescu, Nicolae: *A románok Vitéz Mihály vajda idejében*. Ford. V. András János. Buk. 1963. 3–4.

⁸³⁶ Pekár Károly: *Gondolatok Greguss Mihály munkáiból*. Bp. 1900. 605.

⁸³⁷ Furet, François: *Le passé d'une illusion*. Paris 1995.

⁸³⁸ Boia, Lucian: *Două secole de mitologie națională*. Buc. 1999. 11–12.

⁸³⁹ Idézi Girardet, Raoul: *Mythes et mythologies politiques*. Paris 1986. 173.

⁸⁴⁰ Poliakov, Léon: *Histoire de l'antisémitisme*. II. Paris 1981. 235–236.

⁸⁴¹ Sheehan, James J.: *Culture. Nineteenth Century*. ed. T. C. W. Blanning. Oxford 2000. 126.

hetett, mert mindenkinek állást kellett foglalni, vagy mellette vagy ellene. És ez a reflex még ma is él a historiográfiában, amikor egy Croce számára a történelem a szabadság története, míg mások csak okkultizmust látnak a haladásban és a végtelenbe ívelő szabadságeszmében,⁸⁴² vagy némi keserű malíciával a „hitetlenek hitét”,⁸⁴³

A francia forradalom jelszavai lettek az új vallásos jellegű szenvedélyek dogmái: Szabadság, Egyenlőség, Testvériség. Csodálatos harmóniát villantottak fel, miközben kemény ellentmondások feszültek közöttük. Az egyéni szabadság érvényesülése ugyanis ellentmond az egyenlőség érvényesülésének, és ezt az ellentmondást a testvériség hol tompítja, hol fokozza. A természetjog szerint minden állampolgár jogilag egyenlő, de jövedelmeit tekintve nem lehet az. A sikeres vállalkozó él az egyéni szabadsággal, de a vállalkozói siker az egyenlőség eszményét korlátozza. A testvériség fent ösztönözhet filantrópiára, lent a vagyoni különbségek megszüntetésére. Az egyenlőség érvényesítésének igénye az osztályharc felé mutat. Osztályok persze nincsenek, de beszélnek róluk, hatalmi törekvéseket legitimálnak és ezért veszélyes erőt jelentenek. A francia forradalomban még osztályok előtti osztályharcnak lehetünk tanúi. A „harmadik rend” mindennek deklarálta magát, mert az egység volt a cél és eszmény. A világi megváltás igénye az utolsó ítéletet is szekularizálta. A modern vallásháborúk nem is maradtak el. A forradalmi tömegszendvélyek az egyház és az arisztokrácia ellen fordultak. A népuralom nem ismert pártokat. Az egység jegyében gyilkolták egymást. A forradalom fel is falta gyermekeit, hiszen a demokratikus kultúra kegyetlen (íratlan és éppen ezért kegyetlen) játékszabályokkal érvényesült. Ezek a politikai rálicitálás, az áldozatszerzés és a forradalmi paranoia. (Ezek az új elemek főnődtak össze a régi hagyományos elemekkel, amelyek a következők: dogma, pletyka és denunciació.) A politikai játéktéren az maradt állva, aki ezekkel és ezek ellenére élni tudott. Végül, úgy látszott: senki. A francia forradalom az alkotmányos királyságon keresztül diktatúrához vezetett, ez káoszhoz, majd demokratikus cézárizmushoz. Napóleon ugyanis a népszuverenitással legitimálta hatalmát, és a romantikus önmegvalósító ember biztonságával vette ki a koronát a koronázáskor a pápa kezéből és tette a saját fejére. Onnan pedig a hagyományos legitimáció hívei ütötték le, mindenekelőtt a cár és Anglia Metternich segítségével, mert egyikük sem tűrhette a francia világhatalmi törekvéseket. És ezzel győzött – egy időre – az ellenforradalmi paranoia.

A felvilágosodás nagy hagyományát a liberalizmus folytatta. Példaként arra, hogy a történelemből lehet tanulni. Mert a liberálisok arra kerestek és találtak megoldást, hogy a francia forradalmat miként lehet forradalom nélkül folytatni, aztán egyik forradalmat a másik után csinálták végig. Kölcsey Ferenc 1827-ben így összegezte a múlt tapasztalatát és a jövő feladatát: „Isten az embert szabadságra teremtette, de egyszersmind társaságra is”⁸⁴⁴ – azaz: társadalmi életre. En-

⁸⁴² Muray, Philippe: *Le 19e siècle à travers les âges*. Paris 1984. 70.

⁸⁴³ Borie, Jean: *Un siècle démodé*. Paris 1989. 60.

⁸⁴⁴ Kölcsey Ferenc összes művei. Bp. é. n. 1021.

nek alapja és kerete a törvény, összességük az alkotmány. Byron, a nagy lázadó szerint az emberek fantáziáját leköti az alkotmány és a gőzhajó.⁸⁴⁵ A kor történetíró-prófétája, Jules Michelet az 1840-es években a francia forradalomról szóló művének előszavában még Istent is alárendelte a Jognak és az Igazságnak.⁸⁴⁶ A jogbiztonság garantálhatta csak a termelőerők eleddig páratlan fejlődését, miközben az emberi világban olyan egyenlőtlenségek támadtak, amelyek katasztrófákkal fenyegettek.

A régi rend visszaállítói úgynevezett Szent Szövetségbe tömörültek. Ez aztán 1830-ban megroppant, amikor Franciaország egy újabb forradalom nyomán, amelyet „ellopott” forradalomnak is neveztek, alkotmányos királyság lett. Ezzel győzött a szabadság, a liberalizmus, de az egyenlőség, a demokrácia rovására. Az osztály fogalmát az új elit sajátította ki, amely magát középosztálynak nevezte. Így határolta el magát a régi arisztokráciától, amelynek legyőzésével saját uralmát legitimálta, magát az osztályharc győztesének kiáltva ki, miközben egyre jobban rettegett a pauper tömegektől, és azt a rossz közérzetet úgy jellemezték a kortársak: „Franciaország unatkozik.”⁸⁴⁷ Valójában szorongott. Jellemző, hogy a polgárkirályságban jóval kevesebb választó volt, mint a feudálisnak tekintett Magyarországon.

Magyarország a maga módján nagyon is benne élt az idők sodrában. A felvilágosult abszolutizmus lökte bele. A XVIII. század közepe után kialakult valamiféle tragikus dichotómia. A központi hatalom korszerűsít, a rendi ország pedig megpróbál ellenállni az időnek. A rendi Magyarországból kilépnek a felvilágosodás hívei: arisztokraták, nemesek, nemesi vagy nem nemesi származású értelmiségiek, és II. József reformpolitikájának híveiként állást vállalnak, holott tudják, hogy az uralkodó alkotmányellenesen uralkodik, hiszen nem is koronáztatja meg magát. A „kalapos király” így juttatta kifejezésre társadalomfelettségét, és törvényerejű rendeletekkel látott neki az állam és társadalom korszerűsítésének. Kezdeményezése nyomán olyan korszak köszöntött be, amelyet – az eddigi szokástól eltérően – első reformkornak nevezhetünk. II. József elrendelte a vallásos türelmet, ezzel és egyéb intézkedéseivel megtörte az egyoldalú katolikus hegemóniát. Megszüntette az örökös jobbágyságot, és részletekbe menően szabályozni akarta az úr–jobbágy kapcsolatot, a feudális birtokviszonyok helyett modern tulajdonviszonyok felé mutató helyzetet teremtve. Felszámolta a megyei önállóságot, és a nemesség megadóztatására készült. II. József kíméletlensége még a vele rokonszenvező arisztokráciát és értelmiségi réteg egy részét is ellenzékbe szorította. Halálos ágyán kénytelen volt – a tolerancia- és a jobbágyrendelet kivételével – visszavonni a reformjait. 1790-ben látványos erővel tört fel az elégedetlenség, és a törvényhozó munkában néhány évig még érvényesülhetett a felvilágosodás szellemének megfelelő reformok igénye. De az első reformkor második szakasza csak néhány évre korlátozódott. Az uralkodó elfogadta az ország függetlenségét és önállóságát deklaráló törvényt, viszont a francia forradalom táma-

⁸⁴⁵ Croce, Benedetto: *Storia d'Europa nel secolo decimonono*. Bari 1965. 81.

⁸⁴⁶ Miskolczy Ambrus: *A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai és a magyar–román párbeszéd a XIX. század derekán*. Bp. 2000. 49.

⁸⁴⁷ Uo. 31.

dásával kirobbanó európai háború olyan légkört teremtett, amely nem kedvezett a felvilágosodás szellemében kezdeményezett reformoknak. Az elégedetlenséget a titkos társaságok divatja strukturálta. A francia forradalommal való kapcsolatfelvételre is indult mozgalom és összeesküvést is szerveztek, amely 1795-ben látványos megtorlásnak lett az áldozata. A napóleoni háborúk során a rendiség és az abszolutizmus együttműködtek, amíg ez utóbbi nem hatalmasodott el. Az ellenzékiesség formája az ún. sérelmi ellenzékiesség volt. A rendek a diétán előadták a rendi alkotmányon esett sérelmeket, ami az abszolutizmus és a rendiség dualizmusát inkább erősítette, mint gyengítette, ha nem ment túl a mértéken, mert mindkét fél élte saját életét. 1811 után azonban az uralkodó nem hívta össze a diétát, amíg a megyék adómegtagadó mozgalma nem bírta jobb belátásra 1825-ben. Így újra feltámadhatott a rendi ország, új reformtervek is érlelődni kezdtek. A júliusi francia forradalom nyomán már a rendi fórumokat saját hadállásaivá és bázisává tenni akaró mozgalom próbálta érvényesíteni a korszak követelményeit, és kibontakozhatott a második reformkor.

1848 – a nagy kontinentális európai forradalom kísérlet a demokrácia érvényesítésére. Újabb reakció követte. Az 1860–70-es években aztán a liberalizmus megkötötte a maga kompromisszumát a hagyományos legitimációra alapozott renddel. Franciaország ugyan köztársaság lett, de a század vége felé a legmérévebb, bár lassan oldódó autokráciával, a cári Oroszországgal kötött szövetséget. Ugyanakkor az 1860-as években már a szellemi életben a nagy eszmék elveszítik mozgósító varázsukat, és az irodalom és filozófia a maga kétségbeesésével és aktív nihilizmussal előre jelzi, ami a való életben bekövetkezik. 1914-ben be is következett, amikor kirobbant Európa önpusztító háborúja. Nem is az első, és nem is az utolsó, de egy századot lezáró. A század forradalommal és a belőle fakadó háborúkkal indult, hogy aztán háborúval és belőle fakadó forradalmakkal érjen véget.

A „hosszú tartam” fogalma elég megfoghatatlan. Braudel találta ki, és élete végéig küszködött a meghatározással. Olykor az anyagi kultúra terén megragadható állandóságot értette alatta, olykor jól körülhatárolható jelenségeket, mint a romantika, és bár szerinte „az események porszemek”,⁸⁴⁸ elfogadta azt is, amit Benedetto Croce állított: „minden eseményben megragadható az emberek történelmének egésze”.⁸⁴⁹ A hosszú tartam rövid pillanatokat alapoz meg, ezek eufóriája viszont örök, vagy inkább az, amit ennek szoktunk mondani. Így vagyunk mi a forradalmainkkal, mindenekelőtt az 1848–49-es forradalommal. Ha mítosszal jellemezhető, a reintegráció mítosza lehetne. A felszabadulás öröme azzal az élménnyel társult, hogy Magyarország és népei az európai haladás útjára léphettek...

A XIX. század alapvető hite: a haladás, ami még a korábbi időkből örökölt természetkultusszal párosult. Ez elfedte még a kételyt és a kétségbeesést. Még

⁸⁴⁸ Braudel, Fernand: *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe*. II. Paris 1966. 223.

⁸⁴⁹ Idézi Braudel: *i. m.* 519.

ma is él ez a hit, vagy olykor már csak a haladás nosztalgája. Akkor minden haladást sugallt. Ebben hittek az emberek, még akkor is, ha sokan harcoltak ellene, vagy éppen a haladás lázában égők vagy csak az abban utazók gyengeségeit pelengéreztek ki. A haladás nagy metaforája a korszellem. Ezzel búvészkedett a szobatudós filozófus és ezzel érvelt a tömegeket mozgósító politikus. A szellem mindenhatósága köti össze a filozófiai megalomániát és a politikai pragmatizmust. Gondoljunk Hegelre, akinek fejtegetéseit hallgatói pontosan nem tudták követni, és így az előadás végeztével, akik úgy vélték, hogy a Mester elfogadta Isten létét, a jobboldali ajtón mentek ki, akik szerint viszont tagadta, a baloldalin. A lényeg azonban az volt, amin Heine élcelt, mondva, hogy nagymamája szerint Isten az égben van, Hegel szerint pedig őbenne.⁸⁵⁰ Michelet pedig szabadegyetemi előadásain ezt némi szerénységgel így hirdette a szavak áhítatában feloldódó közönségnek: „Istenek vagytok. ... Legyünk Isten! A lehetetlen lehetségessé válik. ... Kevés a világ felforgatása, új világot alkotunk.”⁸⁵¹ A világi önmegváltás gondolata aztán odavezetett, hogy a német Mester szerint a porosz államban öltött testet a világszellem... A francia Mester pedig testileg és lelkileg összeomlott, amikor a nagy francia forradalom eszményeinek megvalósítását célzó erőfeszítések polgárháborúba torkollottak, mint 1848-ban és 1871-ben.

Magyarország a középkorból felbukkanó állam volt, mégis a század demokráciájának és mindenekelőtt 1848–1849 forradalmának nagy pragmatikus politikusa Kossuth. Őt is ki lehet figurázni. Tocqueville a gyakorlati politika zátonyára futott nagy teoretikusok szokásos kajánságával emlékezett arra, hogy 1849-ben az emigráns kormányzó-elnök, „az ügyvéd és szónok” hosszú és cirkalmas levelet írt a konstantinápolyi francia nagykövetségnek, és ebben jelezte: „Mint jó keresztény a száműzetés kifejezhetetlen fájdalmát választottam a halál nyugalma helyett.”⁸⁵² Ez a romantika nyelve. Kossuth ezt – az akkor már elmébajba hanyatlott – Chateaubriand-tól is tanulta, aki egyébként Tocqueville meghitt barátja volt, és regényei egy évtizeddel korábban még Kossuth börtönszobájának magányát édesítették meg.

A száműzöttség az egykorú életérzés valósága. A romantikus ember száműzött. Lírai énje is a világ száműzöttje. A szubjektív én és a lírai én nem mindig találkozhatnak. Lamartine ezért gondosan megvárta, amíg egy kis depresszió hatalmába keríti, és akkor állt neki költeni, ontva magából a melankóliát. Az elmagányosodás átéléséhez tartozik a száműzetés kultusza, amit természetesen kiegészít a reintegráció mítosza, ennek érvényesülése során az egyén megtalálja a maga közösségét, és ez ellensúlyozza a száműzöttség érzését. Ezzel érvényesül a természet harmóniája, hiszen az ember maga is a természet része; a természet törvényeinek az emberi világban is érvényesülnie kell, miközben az ember a természeti hierarchia csúcsán foglal helyet. Mint Kossuth fejtegette az 1830-as évek ele-

⁸⁵⁰ Heine, Heinrich: *Sämtliche Werke in zwei Bänden*. II. Essen 435.

⁸⁵¹ Michelet, Jules: *Les leçons au Collège de France 1847*. Az előszót írta Miskolczy Ambrus. A forrásokat kiadta Szabics Imre és Patrick Quillier közreműködésével. Bp. 1999. 58, 191.

⁸⁵² Tocqueville, Alexis de: *Souvenirs*. Paris 1964. 366–367.

jén, mintegy összefoglalva a felvilágosodás tanítását: „Két törvény uralkodik az embernek fölötté, a természetnek és az erkölcsi szabadságnak a törvénye.”⁸⁵³

A forradalmárok és a szabadelvű reformerek ezt a két törvényt akarták érvényesíteni, hiszen úgy érezték, érvényesítésük hiányától szenved az emberiség, és maguk is attól szenvednek. A természet erő és vigasz forrása. Ezért mondta Kossuth 1881-ben: „Elmentem vigaszt keresni a természethez.”⁸⁵⁴ Hiszen száműzött volt; és nemcsak száműzötként halt meg, miután magát már-már természettudóssá is kiképezte, hanem némileg száműzötként indult az élet útjain. 1832 szeptemberében a Zemplén megyei közgyűlésen a sajtószabadság mellett érvelve így nyilatkozott: „Önszemélyem szerencséjén egész élttem lefolyta alatt egy nem kedvező csillagzat uralkodik, s maroknyi napjaim boldogsága iránt mellyemből ki-aludt a kívánságok indulatja, de hazámat mindenek felett szeretem.”⁸⁵⁵ Jellegzetes romantikus kétségbeesettség ez; divatja járta. Mint ahogy annak is, hogy ebből a kétségbeesésből a haza szolgálata emeljen ki, más szóval: a reintegráció mítosza, hiszen a haza egyszerre létezik és meg kell teremteni, hogy úgy csináljunk, mint-ha visszatálnánk hozzá, hogy újjáteremtsük, de valójában megteremtjük. Mert a haza maga a nyelv és ez a nemzet, ennek otthona a természet nagy templomában található – hogy a folklórba is átsugárzó felvilágosodásból fakadó, majd romantizált közhellyel éljünk.⁸⁵⁶

Kossuthból azonban nem egyszerűen egy romantikus közhely bukott elő, amikor a csillagzatról szólt. Az erkölcsi törvény és a csillagos ég Kanthoz vezet: *A gyakorlati ész kritikájához*. „Két dolog tölti el a kedélyt mindig újabb és növekvő csodálattal és tisztelettel, minél gyakrabban és kitartóbban foglalkoztatja az elmét: a csillagos ég felettem és az erkölcsi törvény bennem.”⁸⁵⁷ Amíg azonban Kant a rejtőzködés technikáival is élt – amikor a maga filozófiájának nyelvén mondta el azt, amit Rousseau oly radikális nyíltsággal –, az ő kritikai szemléletén és annak is a kritikáján nevelkedő romantikus nemzedékek a tett mezejére léptek,

⁸⁵³ Kossuth Lajos: „A magyar fő rendek 1833-ban” című tervezett munka előbeszéde. *Kossuth Lajos összes művei*. VI. Szerk. Barta István. Bp. 1966. (továbbiakban: KLÖM) 53. sz.

⁸⁵⁴ *Kossuth Lajos iratai*. IX. Szerk. Kossuth Ferenc. Bp. 1902. 414.

⁸⁵⁵ KLÖM VI. 45. sz.

⁸⁵⁶ A természet-templom motívum Heine, Lamartine, V. Hugo költészetében egyaránt fellelhető mozzanat. Ezt a motívumot feldolgozó román (nép)ballada, a *Miorița* a modern ontológiai filozófiai gondolkodásba is beépült (Miskolczy Ambrus: *Lélek és titok. A „mioritikus tér” mítosza avagy Lucian Blaga történelemszemléletéről*. Bp. 1994; uő: *A legendák varázsa...*), a magyar költészet terén megmaradt a világi énekek világában, például a XIX. század eleji *Pásztori Dalban*, amelyből csak két strófát idézünk: „Nincs szükség patikára, / Inkább van Zsuzsikára, / Túrót, vaját nyomó / Jó Gazdasszonykára. // Hej ez a mi templomunk, / Hej pajtás a természet, / Melynek pompás fala / Napkelet és enyészet.” A motívum egyébként a felvilágosodás természetkultuszából fakad, Voltaire is élt vele. Hajnóczy József egyik 1790-es értekezése szerint a koronázási esküt „a szabad ég alatt, mint a nemzet valamennyi lakosának közös templomában” kell letenni. *A magyar jakobinus mozgalom iratai. A magyar jakobinusok iratai*. II. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1957. 66.

⁸⁵⁷ Kant, Immanuel: *Kritik der praktischen Vernunft*. Leipzig 1925. 179.

miután mestereik romantizálták a kanti elméletet. Keresték és megtalálták a cselekvésnek irányt szabó kategorikus imperatívuszt. Ennek kialakítása azt a Kazinczy Ferencet is foglalkoztatta, aki szerteágazó munkásságával a felvilágosodásból a szabadelvűség felé ívelő folytonosságot éltette. A *Bácsmegyeinek gyötrelmeiben* a sebhelyes arcú generál lenne az, „akinek élete a kategorischer imperativot bizonyítja,” mert a „rendben gyakorlott” ember kötelességét teljesítette.⁸⁵⁸ De amikor az írónak észlelnie kellett, hogy egyre többen találják meg a maguk kategorikus imperatívuszát, és akaratuk elszántan érvényesítik, visszaretent. Dermedten figyelte, vagy legalábbis úgy tett, mintha Kossuthban is azt látná, aki a forradalomtól sem riad vissza, tehát attól, hogy az egyéni szabadság és az annak axiómájára épülő népszuverenitás követelményét immár nyíltan is igényelje. Fél évszázad alatt a magyar demokratikus kultúra a titkostársasági-kultúra világából a magántársasági-kultúra alaposan elhúzódo szakaszán keresztül a nyilvánosságéba lépett. Felszakadtak a csillagokat takaró felhők.

A csillagos ég látványa a természet mindenható rendjének érvényesülését érzékeltető élményként is hatott. A csillagnézés egyben a romantika divatjához is kapcsolódott.⁸⁵⁹ Jókai Mór, a Kossuth-mítosz egyik legnagyobb manipulátora⁸⁶⁰ őszinte csodálattal emlékezett vissza arra, hogy amikor elkísérte Kossuthot egyik 1848 őszi alföldi toborzóújtjára, akkor a „népvezér” milyen jól ismerte az égbolt csillagos alakzatait.⁸⁶¹ Ez több mint kuriózum. Jelzi, hogy bár Kossuth nem szédült bele a romantikus csillagkultuszba, mégis találóan nevezte őt Hegedűs Loránt, a szabadkőműves bankár „csillaglátó ember”-nek. Hegedűs, mint délutáni és esti történész megengedhette magának a luxust, hogy miközben Kossuth nagyságának titkát fürkészte, ne igazodjon a historiográfiai közbeszédhez, ahogy azt a reggeltől dolgozó hivatásos történészeknek tenniük kellett. Amikor arról írt, hogy Kossuth „kívülről s felülről szemléli magát”, „s ha emelkedni akar a csillagokba néz”,⁸⁶² akkor egyszerre tudta érzékeltetni azt, ahogy az államférfi rálátott a politikai tájra, és azt is, hogy a természet mindenhatóságába vetett mély meggyőződése vezette őt. A csillag metafora; a felvilágosodás eszmei magaslatait jelzi. Kossuth ezen világból tekintett múltra, jelenre és jövőre egyaránt, és innen a földről kémlelte a csillagok világát. Eszmény és való feszültségéből is fakadt a hajdani romantikus kétségbeesettség. Eszmény és való közelítésére kellett a „vas akarat”, amelynek követelményét többször hangsúlyozta.

A csillagos ég és az erkölcsi törvény a törvényes rend és az erkölcsös döntések, tehát a közjót szolgáló szabadság érvényességének világa, egyszerűen: a jogállamé. Ez a világ a szabadság és a szükségszerűség harmóniájára épül, bár magában a történelemben a szabadság és a szükségszerűség párosítása héja-násznak bizonyult, feszültségük feloldása örök törekvés. A szabadelvű politika is erre tört;

⁸⁵⁸ Kazinczy Ferencz munkái. IX. Pest 1814. 179.

⁸⁵⁹ Miskolczy Ambrus: Gyulay Lajos tanúsága az 1848–49-es forradalomról és szabadságharcról. Csetri Elek–Miskolczy Ambrus: *Gyulay Lajos és világa*. In: *Gyulay Lajos naplói*. I. Bp. 2003. 89–99.

⁸⁶⁰ Miskolczy Ambrus: Szélgjegyzetek Jókai Mór ódájához. *Magyar Napló* 2002. 9. sz. 27–29.

⁸⁶¹ Jókai Mór: *Az én életem regénye*. Bp. 1912. 4.

⁸⁶² Hegedűs Loránt: *Kossuth Lajos, legendák hőse*. Bp. [1939.] 66.

sikerének záloga és ösztönzője a haladás-hit. Ennek lett Kossuth az egyik legnagyobb szabású prófétája. A próféta szó némileg gyanúsán cseng. Valamiféle tobzódásra utal a verbális térben és a politika arénában is.⁸⁶³ Gondoljunk a Párizsban körülrajongott próféta-professorokra, mint Michelet-re vagy Mickiewicz-re, akik valójában be sem kerültek a politikai szintérre, ahol tanítványaik már több-kevesebb sikerrel tusakodtak. Vagy gondoljunk a nyilvános politikából szintén kívül rekedt összeesküvő-terrorista Mazzinira. Gondoljunk a világmegváltó rendszerekben és eszmékben átszellemülő filozófusokra és írókra, mint Mill, Marx vagy Dosztojevszkij. Kossuth a XIX. századi prófétáktól eltérően sikeres gyakorlati politikusnak bizonyult. Olyan mozgalom és forradalom élére került, amely nem váltotta meg a világot, de a próféták által mozgósított közvélemény a maga módján magáénak vallotta a magyar szabadságtörekvéseket, amelyeknek a megfélemezéséhez a kor legerősebb kontinentális hatalmát kellett segítségül hívni. És ha a nagy európai próféták Kossuth nevét elhallgatták megnyilatkozásaikban (mint Michelet), vagy netán őt és politikáját később szarkasztikus bírálatban részesítették (mint Marx), akkor saját nagyságuk tudata mellett némi féltékenység és a marginalitás frusztrációja is dolgozott bennük, hiszen a próféták is emberek. Közben pedig egyre jobban látjuk, milyen nagy dolog, ha valakiről elmondható, mint Kossuthról, hogy „mindig azonos marad önmagával”,⁸⁶⁴ miközben művésze volt a politikának, de ha kellett, megtalálta a távolságot a politikától, és „a hosszú tizenkilencedik század” egyre esztelenebb militarizmusától is. Egyetlen magyar politikus és politikai gondolkodó élete és műve sem tükrözi ilyen élesen a „hosszú” század önmagán is túlmutató szabadságtörekvéseinek összetettségét.

⁸⁶³ Kohn, Hans: *Propheten und ihrer Völker*. Bern 1948.

⁸⁶⁴ Szabad György: *Kossuth irányadása*. Bp. 2002. 5.

Murádin Jenő

Az erdélyi magyar metszetművészet közelmúltjából

A huszadik századi erdélyi metszetművészet (mely alatt a magasnyomású fa- és linóleummetszést értjük), Kós Károly és Mattis Teutsch János úttörő föllépése nyomán az 1920–30-as évek fordulójától jutott el népszerűsége csúcsára. Mindez a grafikai művészetek általános nagykorúsodásával járt együtt. Olyan termékeny alkotók léptek színre, akik életművük egészét vagy jelentős részét a több példányban eredetit nyújtó sokszorosító metszettechnikában teljesítették ki.

E nemzedéket emblematikusan Nagy Imre, Buday György és Gy. Szabó Béla neve és munkássága képviseli.

A csiki székely **Nagy Imre** (1893–1976) világháborús frontszolgálatát követően kezdte tanulmányait a budapesti Képzőművészeti Főiskolán. Érdeklődése a grafikai művészetek iránt az akadémián, illetve ösztöndíjasként (1920–22 között) a kecskeméti művésztelepen kapott erős bátorítást. A metszetművészet elkötelezett alkotói közül tanára volt Olgyai Viktor, növendéktársa és barátja Varga Nándor Lajos. A főiskolán minden eszköz rendelkezésére állt, jól felszerelt műhelyek, anyagok, hogy a grafika legváltozatosabb műfajaiban jártasságot szerezzen. Később is visszatért oda, és 1922–24 között többnyire Olgyai Viktor mellett dolgozott. Először rézkarcokat készített, Olgyai biztatására, akihez ez a technika közelebb állt, mint a fametszés. A sikertelen pesti megkapaszkodás után hazatért Zsögödre, és életét a maga ízlése szerint rendezte be. Így kezdődött a húszas évek derekától festőpályája és páratlanul gazdag grafikus munkássága, melyhez a föld művelése, a gazdálkodás nyújtott anyagi függetlenséget.

Rézkarckészítő korszaka ekkor lezárult, a sűrű vonalú rajzot már idegennek érezte, helyébe a fametszet lép. Nagy Imre fametsző művészete átfogja a húszas-harmincas éveket; 1925-től 1936-ig terjed. Ez alatt az egy évtized alatt mintegy 110 metszetlapot készített, ami tekintélyes szám ugyan, de mégiscsak kis része a 9000-et meghaladó teljes művészi hagyaték.⁸⁶⁵ Számokon túl azonban Nagy Imre fametszetei és különösen gazdag rajztermése művészi oeuvre-jének legértékesebb része. Erőteljességük meghaladja festményei egy részének (különösen kései műveinek) színvonalát.

Fametszeteiben a kezdetekkor erejét és lehetőségeit próbálta. Azt kutatta, hogyan lehet a látványt, a tapasztaltakat vagy emlékképeket a kifejezés legegyszerűbb formáira redukálni. Ezért van az, hogy egy-egy metszetlapján valamely festménytémájának kompozíciós szerkezetét ismerjük föl. Ezekhez

⁸⁶⁵ Szabó András: A Székelyföld művésze – Nagy Imre. In: *„Külön világban és külön időben” – 20. századi magyar képzőművészet Magyarország határain kívül 1918-tól napjainkig*. Bp. 2001. 151–155.

természetesen más lapok is társultak, és metszethagyatéka a korszak végén önálló grafikai terméssé állt össze. „A fametszésnek – mondotta – az a nagyszerűsége volt számomra, hogy ott nem lehetett tévedni. ... Van benne valami nagy puritánság. Megtanítja az embert a fehér-feketére, koncentrálásra, a dekoratív látásra, s lehetőséget ad a sorok közötti olvasásra. Egyszerűsítésre, összefoglalásra; nem nagyizolásra, hanem nagyvonalúságra serkent. A részleteknek is annyi szerepet ad, mint az egységnek. Ettől kaptam a mozgó erőt művészetem kialakulására.”⁸⁶⁶

Műfajuk és témájuk szerint a metszetlapok több csoportba oszthatók. A *munkajelenetek* sorozatában ismerünk rá leginkább festményeinek grafikai előképeire. A faluval, a földdel olyan szoros és meghitt kapcsolatban élt művész a mindennapi látványt ragadta meg a fehér-fekete vonalak és foltok absztraháló rendjében. Ilyen képei: a *Répaszedők*, *Pihenők a mezőn*, *Ebéd*, *Kőitörők*, *Istállóban*, *Kaszálás*. Kompozíciós, többalakos témaként társul ezekhez a *Danaidák* allegorikus képe és annak számos tanulmány-változata, a korszót vivő lányok. A *tájképek* csíki falu- és utcaképek. Egyikükön a csíksomlyói templom tornyai tűnnek föl, de nagy többségük zsögödi táj (*Zsögödi utca*, *Zsögödi faluvég*, *Zsögöd az Olttal*, *A régi Zsögöd*). Nagyszerű sorozatot képeznek a *portrék*. Több lapon örökítette reánk saját képmását (*Önarckép*, *Önarckép madárral*) és pályatársainak arcát. Utóbbiak közül kiemelkedő értékű a Varga Nándor Lajosról, Ferenczy Noémiről, Ziffer Sándorról, Kós Károlyról, Tamási Áronról, Méliusz Józsefről, Tompa Lászlóról, Bertolt Brechtről metszett képe. Ezeket egészíti ki csíki nő- és férfi típusokról készült, jellegzetes, de a néprajzi megközelítés csapdáját messze kerülő képek, továbbá az *Öreg vak*, *A kocsis*, a *Pásztorleány* című sokszor reprodukált lapjai és szüleinek ugyancsak ismert kettős portréja.

Fametszetein Nagy Imre nem a dúcból kimetszett vonalas rajzra alapoz. Épp ellenkezőleg: ezt próbálja – a tusrajzaitól szándékosan távolódva – elkerülni. Fehér és fekete foltok uralkodnak lapjain, darabosan, a rajzi művészet szándékosan kerülve. Az előrajzolást a dúcon egy-két irányadó vonallal elintézi, és magával a vésővel rajzol, fehér és feketében fény-árnyék hasításokból alakítva a képet. Nemegyszer ékvésőt használ, hogy annak párhuzamos rovátkozásával épphogy megbontsa a fekete tömböket.

Mindez már pályatársai szemében szokatlanul modernné és újszerűvé tette ezeket a képeket. Rokonsága a német expresszionizmussal nem a kifejezés érdekében művelt torzításban jelentkezett, hanem lapjainak nyers erőteljességében, a rajzi finomságokkal szemben a fa anyagát is beszélni engedő felületkezelésében. Mintáz a fénnel, rövidülései merészek, a táj távlati megoldásai meghökkentőek. *Önarcképe* vagy a *Brecht-képmás* eléggé érzékletesé teszi az avantgárd metszetszáművészet iránti vonzódását. Ugyanakkor néhány fametszetes lapján – éppúgy, mint festményein – újklasszicista hatások is átderengenek. Ez utóbbit az erősíti föl, hogy a drámaiság helyett metszetlapjai nagy részét az elégikus és balladás hangvétel jellemzi. Zsögödi magányát, elszigeteltségét nagybányai festőtelepi tartózkodása, Aba Novák Vil-

⁸⁶⁶ Gazda József: *Nagy Imre*. Buk. 1972. 28.

mossal diákkorától fönntartott baráti kapcsolata, 1937-es londoni és párizsi utazása oldja és enyhíti. Kapcsolatokat épített ki a brassói szász kultúrkörrel, a Witting család és Fritz Kimm, a kiváló grafikus fogadja baráti körébe. 1925-től kiállítások sorát szervezte Brassóban, a Klingsor fametszetes lapjából is közölt, alkotásai e közösségben vásárlókra találtak.

Nagy Imre metszetszművészetét hatékonyan népszerűsítette 1928-ban megjelent mappája. A kiadvány 12 fametszetet fogott egybe, 40 kézi levonatú példányban.⁸⁶⁷ Többségben portrék, köztük a művész ismert *Őnarcképe*, az *Őreg vak*, szülei kettős arcképe került be a válogatásba, továbbá a *Danaidák* egyalakos változata, az *Anyaság*, egy falukép és enteriőr.

A megújuló erdélyi grafikát és egy nagy tehetség fölbukkanását üdvözli a kiadványt méltató sajtó. Jancsó Béla egy megjegyzésében a mappa megszületésének gondolatára vezet rá, arra utalva, hogy 12 fametszet „diadalmasan megjárta a tavaszi firenzei világkiállítást”.⁸⁶⁸ A metszetlapokról írva így foglalja össze benyomásait: „Vad, merev vonalak, gigászi foltok, mik néha belehasítanak, máskor mint fa rostjai szövődnek össze, s amiknek az első impresszió zavarából gigászi látás nagyszerűsége alakul ki a nézőben. Arcok, amik sorsukat úgy hordják magukon, mint folyók örök morzsolásait a sziklák, és amiket valami emberfeletti dac tart felemelt fővel, szembe, egyenesen a bármekkora végzet súlyai alatt.”⁸⁶⁹

Nagy Imre fametszeteiből a Barabás Miklós Céh (az erdélyi magyar képzőművészek egyesülete) kiállításain és a művésznek Kolozsváron az 1941–42-es év telén szervezett gyűjteményes tárlatán láthattak nagyobb kollekciót. Különösen fontos volt, hogy a céh kiállításain (így az 1937-es budapesti bemutatkozásukon) a magyar közönség és kritika is közelebbről megismerkedhetett velük. A Kecskemét utcai Csekonics-palotában 1937. május 1. és június 1. között látható tárlaton Nagy Imre metszeteiből a látogatók levonatként 25 pengős áron vásárolhattak is. Bizonyosan erre a kiállításra is utal Elek Artúrnak a *Magyar Művészet*ben megjelent nagytanulmánya, melyben értő és ráérző méltatással szól az erdélyi művész grafikáiról: „Kiállításainkon – írja – megjelenik a székely Nagy Imre robusztus fametszetű lapjaival, melyek előadásuknak vad erejével és vonalmenetüknek szélességével az első fametszőknek, a primitíveknek művészetét nagyítják meg szinte monumentá-

⁸⁶⁷ A mappának egy majdnem teljes (11 lapot tartalmazó) példánya 1958-ban, vásárlás útján került a kolozsvári Művészeti Múzeum tulajdonába (2612–2622. sz.). Az viszont már csak sajtóközlésekből derül ki, hogy a metszetsorozatnak volt egy szerényebb és egy drágább (japán papírra nyomott) változata, melyet 2000, illetve 2500 lejért lehetett megvásárolni. *Pásztortűz* XIV(1928). 14. sz.

⁸⁶⁸ Jancsó Béla: Nagy Imre fametszetei. *Pásztortűz* XIV(1928). 14. sz. 333–334. A Nagy Imre-pályarajzok és katalógusok *Tavaszi Világkiállítás* címmel említik a firenzei nemzetközi tárlatot.

⁸⁶⁹ Jancsó Béla: Nagy Imre fametszetei. *Keleti Újság* 1928. július 3. 8.

lissá. Nagy Imre fametszetei képviselik az átmenetet a fametszésnek ama stílusa felé, melyet plakátszerűnek lehet nevezni.⁸⁷⁰

Külön kiadványban jelent meg Budapesten 1941-ben Fáy Aladárnak Nagy Imrét méltató tanulmánya, amely szemléltetésként hat fametszetét, több rajzát és festményének reprodukcióját közölte. A festő Fáy Aladár már a főiskolai évekből és kecskeméti tartózkodásuk idejéből ismerte pár évvel idősebb pályatársát, így hitelesen és ráérzően írt törekvéseiről. Úgy érezte, a fametszet különösképpen megfelelt a székely festő szokimondó és rusztikus alkatának. „A fát fejszével hasogathatja. És fametszetein csakugyan fejszecsapásoknak is tűnnek határozott vágásai. A fekete foltok mögül valósággal kitörnek a fények, és két oldalról támadják a formákat, végigvillognak a feketeségeken, a feketeségek pedig felénk menekülnek a formák közepére, vagy megbújnak oldalt a barázdákba, s a fények nagy tömör dombokká telnek. Ezek a kikerekedett, teli fények Nagy Imre fametszeteinek jellemző sajátosságai.”⁸⁷¹ Munkásságának elismeréseként a Szinyei Merse Pál Társaság Nagy Imrének ítélte az 1938. évi Zichy Mihály grafikai nagydíjat. A róla szóló kiadványok, kiállítások és katalógusok a későbbiekben is tudatosították grafikai művészetének, köztük metszeteinek értékét.⁸⁷² Hagyatékában a fametszet-dúccok jelentős része megmaradt, és közgyűjteménybe került.⁸⁷³

A harmincas évek elejétől bontakozott ki **Buday György** (1907–1990) színvonalas, gazdag metszetművészete. Hagyatékának egy-egy részét magának vallhatja szülőföldje, Erdély, de ugyanúgy Magyarország és az angol szigetország is, ahol hosszú élete folyamán dolgozott. Kisajátító méricskélések helyett pontosabb a megítélése, ha egyszerűbben *európai rangú* alkotónak tekintjük őt, kinek munkássága határokon átlépve gazdagította kora művészetét.

Kolozsváron született és ifjúkorának meghatározó élményei e város szellemiségéhez, kulturális hagyományaihoz fűződnek. Mint a nagy múltú Református Kollégium növendéke könyvmatos diáklapot szerkeszt, előadásokat tart, szenvedélyesen rajzol. Még érettségije előtt 1924-ben a kollégium két földszinti termét megtöltő munkáiból szervez kiállítást. Rajzai mellett ezen a bemutatkozó tárlaton néhány linóleummetszete is helyet kapott, mintegy jelezve a sokszorosító grafika melletti későbbi elkötelezettségét. Ezzel egy időben – és ez is sokatmondó mozzanat – a kollégium Gyulai Pál Önképző-

⁸⁷⁰ Elek Artúr: Az újabb magyar grafikai művészet. *Magyar Művészet* XIII(1937). 223.

⁸⁷¹ Fáy Aladár: *Nagy Imre rajzai*. Padányi Gulyás Jenő előszavával. Bp. 1941. 12–13. (Szépművészeti Füzetek 5.)

⁸⁷² Gyűjteményes kiállítása Bukarestben, Kolozsváron (1963) és Marosvásárhelyen (1973). Nagy Imre: *Kétszáz rajz*. Az előszót írta László Gyula. Buk. 1973; Nagy Imre: *Xilogravuri – Fametszetek – Holzschnitte*. János Pál előszavával. Csíkszereda 1978; Nagy Imre: *Xilogravuri – Fametszetek – Holzschnitte – Xylogravures*. Miercurea Ciuc–Csíkszereda 1983.

⁸⁷³ A hagyatéknak ez a része és nagyszámú levonat a csíkszeredai Csíki Székely Múzeum tulajdonába került. A közgyűjtemény Nagy Imre 41 fametszet-dúccát őrzi, ebből 33 mindkét oldalán megmunkált felületű lap.

körében rajongva beszélt Kós Károly metszeteiről.⁸⁷⁴ A mindössze 17 éves Buday György kiállítását az erdélyi irodalom szervezésében úttörő feladatokat vállaló Jancsó Béla méltatta.⁸⁷⁵ Pártfogoltjának és barátjának sorsát Jancsó később is nyomon követte, írásaiban mutatta be Buday metszetszművészetét, és levelezésük is vall meg nem szakadt kapcsolatukról.

Buday szülei éppen ez időben, 1924-ben repatriáltak Magyarországra. Az apa, Buday Árpád, a neves kolozsvári régész, a szegedi egyetemre kapott professzori meghívást. Fiuk is velük megy, jogi tanulmányokat kezd, de sokáig nem találja helyét az új környezetben. A magyar parasztság, a tanyasi élet nyomorúságát látva a szociológia felé fordul. A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumában lel azután társakra, és nyílik alkalma a művészi megnyilatkozásra. Korán és ráérősen számol be erről Vásárhelyi Z. Emil, a kor ismert erdélyi kritikusa: „Az 1930. év egyik kis eseménye adja meg az utolsó lökést. A szegedi alsóváros Boldogasszony-napi búcsúja láttán, annak kollektív bódulata, a magyar parasztnak a vallás utolsó menedékéhez való fordulása az ősi egyszerűség és mitikus hiedelem misztikus egyesülése magyarázatként nyilatkozik meg a néplelek rejtelseit kutató művésznek. ... Csak az anyag kell már a kiforrott Budaynak. ... A fa – életének része ezután.”⁸⁷⁶ A metszetskönyv példátlan sikert arat. 1931-ben a Magyar Bibliophil Társaság kitüntetésével díjazza; egymás után több kiadást ér meg. A Boldogasszony búcsújának és a Szegedi Kis Kalendárium sorozatának metszetslapjaival a magyar grafikai művészetek élvonalába kerül. Olasz és angliai ösztöndíjat kap, Párizsban az 1937-es világkiállításon Grand Prix-t. Mielőtt a háború fenyegető vihara elől az Anschlusst követően Angliába telepedett volna át, néhány jelentős kiadvány illusztrálásával bizonyított tehetsége és elkötelezettsége mellett. Ezek egy részében erdélyi emlékei és a szülőföldhöz fűződő kapcsolatai éledtek újra.

Egész életművében jelentős vállalkozás volt Arany János *Balladáinak* fametszetes illusztrálása. A kezdeményezéshez a költő halálának ötvenedik évfordulója kínálta az alkalmat. Előbb Jancsó Béla próbálta az Erdélyi Fiatalok kiadásában közreadni az illusztrált ballada-kötetet, de anyagiak híján sikertelenül.⁸⁷⁷ A könyv azután, némi késéssel, Kós Károly kezdeményezésére az Erdélyi Szépmíves Céh sorozatában jelent meg. Arany Jánost illusztrálni Zichy Mihály után nem mindennapi bátorságot kívánt. Buday vállalta, és

⁸⁷⁴ Előadása nyomtatásban is megjelent. Buday György: Kós Károly az erdélyi képzőművészetben. *Iffjú Erdély* II(1924). 10. sz. 11–12.

⁸⁷⁵ Jancsó Béla: Buday György képkiallítása. *Újság* 1924. július 6. 5–6.

⁸⁷⁶ Vásárhelyi Z. Emil: Buday György. *Pásztortűz* (XXII)1936. 17. sz. 343–344.

⁸⁷⁷ J. B. [Jancsó Béla]: Arany János balladái Buday György képeivel. *Erdélyi Fiatalok* 1933. II. negyed (nyári szám). 59. Jancsó Béla az 1930–1940 között Kolozsváron kiadott *Erdélyi Fiatalok* nemzedéki folyóiratnak egyik alapítója és főszerkesztője volt. Levelezése Buday Györggyel fontos adatokat rögzít a Szegeden élő művész erdélyi illusztrációs vállalkozásairól. L. *A Helikon és az Erdélyi Szépmíves Céh levelesládája (1924–1944)*. I. Közzéteszi Marosi Ildikó. Buk. 1979. 346–348.

mindvégig hálás volt azért, hogy Szegedre költözése után sem feledkeztek meg róla a szülőföldjén. Még megtisztelő angliai elismeréseit követően is így nyilatkozott erről: „S mégsem az ő bírálatuk igazolta önmagam előtt is a művészetemet –, hanem az, hogy Kós Károly kiadásra méltatta az Arany János balladáihoz készített fametszeteimet.”⁸⁷⁸

A balladákhoz 18 szöveggép, valamint egy díszített címlap járult. Buday minden korábbi megoldással, hagyománnyal szakítva, képzelőerejét a fametszés kifejező eszközeihez igazítva alkotta meg a páratlanul szép képsorozatot. Ezekben példázza az erdélyi művészetben először: a fametszet alapvetően *drámai* műfaj. A fehér-fekete kontrasztokra egyszerűsített kép erre alkalmas a leginkább. Lapjai a balladákhoz illően szűkszavúak, lényegre törőek, teret engednek a képzeletnek. Metszőművészetére jellemzően fekete alapból emeli ki a képet, világoló fehér foltjai alig bontják meg ezt a feketeséget. A gyakran használt fésűs vésővel még fukarabban vág bele a sötét részekbe. Ovatosan bánik azonban vele, nehogy képalakítása modorossá váljék. Metszeteit a képi expresszivitás jellemzi, de érződik nem egyen a római iskola, az újklasszicizmus hatása is. Drámai alaphangú kiváló lapjai készültek a *Vörös Rébék*hez, a *Tengerihántáshoz*, a *Zács Klárához*, a *Szondi két apródjához*. Balladás, lebegő jelenség *A méh románcának* lányalakja, és kivételesen humoros – a szöveghez igazodva – a *Pázmán lovag* illusztrációja.

Az 1933 tavaszán megjelent balladás könyv két változatban készült.⁸⁷⁹ Egy puha fedelű, olcsóságánál fogva jobban hozzáférhető, de szöveggépeiben tiszta nyomású kiadásban és egy igényes, bibliofil kiállításban. Méltató kritikai fogadtatása mellett, ez a könyv is elnyerte a Magyar Bibliophil Társaság elismerését. A kiadványt „művészi értékű fametszeteiért” az 1933-as év három legszebb magyar könyve közé sorolták.⁸⁸⁰

Buday már valamivel korábban, az Arany-balladák megjelenése előtt is kapcsolatban állott az Erdélyi Szépmíves Céhvel. 1932-ben nyolc fametszetével illusztrálta Karácsony Benő kétkötetes regényét, az *Új élet kapujában* című művét.⁸⁸¹ E metszetlapok egyik-másika kifejezetten a német expresszionizmus hatására utal. Úgy társul a szépíró Karácsony Benő fanyar humorú, groteszk világához, mint ahogy George Grosz láttatja korának társadalmát.

Budaynak a kis méreteket kedvelő, feszes kompozíciójú fametszetei különösen azután váltak nemzetközi szinten is ismertekké, hogy a *Székely népballadák* 1935-ben kiadott kötete még abban az évben *Book of Ballads* címmel angolul is megjelent. A kötet tanulmány-részében Ortutay Gyula nyújt elemzést a székely folklórról, melynek vizuális megjelenítője a misztikumot és realitást ötvöző képi világ. „Ötvennyolc ballada következik – írja Szentimrei Jenő a kötetről –, melyeknek lelelkét Buday György fametszetei

⁸⁷⁸ Sz. Weress Jolán: A székely népballadák meseillusztrátora pályafutásáról beszél. *El-lenzék* 1935. október 27. 6.

⁸⁷⁹ *Arany János balladái Buday György képeivel*. Kv. 1933.

⁸⁸⁰ dl [Debreczeni László]: Buday György kitüntetése. *Erdélyi Fiatalok* 1933. IV. negyed (téli szám). 105.

⁸⁸¹ Karácsony Benő: *Új élet kapujában*. I–II. Kv. 932.

viszik közelebb az olvasó értelmi és érzelmi világához. ... Ez a most külső magyar földről hozzánk juttatott kötet is voltaképpen azokat az erdélyi hatásokat sugározta vissza, melyek Budayt már gyermekéveiben megfogták Kolozsváron.”⁸⁸²

Ezekre az ihlető élményekre Buday maga is közvetlenül utalt a könyv átütő sikere kapcsán: „Gyermekekoromban, ha Kolozsvárt éltünk is, többször bejártam egész Erdélyt, és a nyarak legnagyobb részét a Székelyföldön töltöttem. Nagy volt a rokonság, sok a barátom, sokfelé hívtak, s én sokfelé mentem... S közben folyton rajzoltam.”⁸⁸³

Buday grafikus működését erdélyi támogatói, pályatársai sokáig nem tévesztették szem elől. Kós Károly, Jancsó Béla, Debreczeni László, Szentimrei Jenő írt róla méltatóan. Csupán szegedi korszakának terméséből, az 1930-as években mintegy ötven fametszetét reprodukálták erdélyi folyóiratok (*Pásztortűz*, *Erdélyi Helikon*, *Független Újság*, *Vasárnapi Újság*), s ezek a kutatásnak ma is segítségére lehetnek. Erdélyi magángyűjteményekben levő metszetlapjaiból 1981-ben szerveztek Kolozsváron kiállítást.⁸⁸⁴

Az erdélyi fametszés leghűségesebb munkása **Gy. Szabó Béla** (1905–1985), kinek elkötelezettsége a sokszorosító grafika mellett még művészeti tanulmányai előtt kezdődött. Gyulafehérváron született (innen nevében a Gy betű), s gépészmérnöki képesítéssel műszaki pályán csak rövid időre és kényszeredetten helyezkedve, 1931-től mindvégig Kolozsváron élt. Első jelentkezésekor, egy 1932 decemberében megnyílt csoportkiállításon⁸⁸⁵ Kós Károly figyelt föl grafikus tehetségére. „FiataleMBER, miért nem mászik fára?” – kérdezte tőle tréfás szójátékkal Kós, a megnyitóról jövet, s ott helyben magyarázni kezdte neki, mi kell a fametszéshez, milyen anyagok, vésők. Döntő mozzanata volt ez az epizód Gy. Szabó pályájának. Kós ugyan fába nem metszett, csak linóleumba, de a technika hasonlóságával szemléltetni tudta a műveletet. Érdekes, hogy Kós Károly nem sokkal korábban egy írásában ismételten kifejti a két anyag használatából adódó azonosságokat és eltéréseket: „A fa keményebb és a linóleum puhább anyaga adja meg a két eljárás kezelési, illetve eredményi különbözőségét. A fa finomabb vonalakat enged, a linóleum inkább nagyobb folthatások kihasználására alkalmas.”⁸⁸⁶

A pályamódosítás nehéz útjára lépett Gy. Szabó 1936–39 között a budapesti Képzőművészeti Főiskolán. Mint rendkívüli növendék, Varga Nándor Lajos grafikai osztályán tanult. Ezek az évek rajzkészségének fejlesztésében

⁸⁸² Szentimrei Jenő: A magunk művészete. *Brassói Lapok* 1935. augusztus 25. 12.

⁸⁸³ Sz. Weress: *i. m.*

⁸⁸⁴ *Korunk Galéria 1981. október.* (Katalógus, Kántor Lajos előszavával.)

⁸⁸⁵ A Károli Gáspár Református Irodalmi Társaság képzőművészeti kiállításáról van szó, az 1932–33-as év telén, melyen hat meghívott alkotó 44 festményét és grafikáját mutatták be. Murádin Jenő: A Károli Gáspár Társaság művészeti kiállítása 1932 karácsonyán. *Református Szemle* XCVI(2003). 5. sz. 561–565.

⁸⁸⁶ Kós Károly: A grafikai művészetek fejlődési útja. *Erdélyi Helikon* II(1929). 4. sz. 262–267.

és metszettechnikájának tökéletesítésében váltak különösképpen hasznára. Közelebbről megismerhette a két világháború közötti magyar fametsző művészet alkotásait, tárlatokon látott fontos műveket. Érdeklődését jelzi, hogy elemző beszámolót küldött a kolozsvári *Pásztortűznek* az 1938-as budapesti lengyel képzőművészeti kiállításról. Írásában a lengyel fametszés élvonalbeli eredményeit vette számba, csodálattal szólva olyan alkotókról, mint az akkor már elhunyt Skoczylas vagy Kulisiewicz.⁸⁸⁷

Munkásságát a fegyelemmel beosztott idő és roppant munkabírás jellemezte. Az ezret jóval meghaladó fametszeteiből (és emellett pasztellképeiből) kiállítások sorát szervezte Erdélyben, Magyarországon és a világ számos más országában. Hagyatékában metszetdúcai is megmaradtak.⁸⁸⁸

Kezdetben a metszéstechikák több módjával próbálkozott. Fekete-vonalas, rajzos képen jelenik meg sokszor reprodukált 1933-as *Kós-portréja*, vagy az 1934-es *Patak és Szánkózók* című lapjai. Azután épp az ellenkező módszerrel kísérletezett. A fehér vonallal vezetett képek, a pozitív metszés, a fakarc lehetőségeit tapogatta ki. A fekete alapból kirobbanó fehér foltok, a nagy síkokban szerkesztett kép vezeti a legszebb eredményekre. Ez utóbbi megoldások, bár szándékolatlanul, Buday György alkotói stílusához állnak közel. A japán fametszet iránti rajongása vezette oda, hogy a többszínnyomással is megpróbálkozzék. 1935-ben *Erdő* címmel készíti első, több dúcra levont színes fametszetét. Az eredmény azonban nem elégítette ki, így kísérlete lényegében folytatás nélkül maradt.

Még 1937-es itáliai útja előtt hatással voltak reá az újklasszicizmusnak másodkézből megismert eredményei. Ugyanakkor nem hagyták közönbösen a másik pólusról érkező hatások, a fametszés lehetőségeivel olyan meggyőzően élő német expresszionisták. Első jelentkezésére fölfigyelve Kéki Béla írta róla: „Gyárak környékére, kültelki síkatorokba visz el. ... Akaratlanul is Käthe Kollwitzra gondoltunk, a nyomor és az anyaság nagy művésze a német grafikában.”⁸⁸⁹

Az állás nélküli, művészetéből megélni próbáló pályakezdő grafikust saját sorsa rokonítja a nélkülözőkkel, a társadalom elesettjeivel. Szociális érzékenysége tükröződik illusztrációiban és *Liber miserorum* című metszetkönyvében.

Illusztrációs munkája a folyóirat- és könyvkiadáshoz egyformán kapcsolódik. Rajzai, metszetei jelentek meg a *Pásztortűz*ben, az *Erdélyi Helikon*ban, a *Hitel*ben. 1934-től a *Pásztortűz* az ő metszett fejlécével jelent meg. Címlapok rajzait metszette Makkai Sándor, Szántó György, Szenczei László, Kemény János regényeihez. Szövegképekkel illusztrálta Nyíró József, Dsida

⁸⁸⁷ Gy. Szabó Béla: Fametszők a lengyel képzőművészek budapesti kiállításán. *Pásztortűz* XXIV(1938). 5. sz. 312–313.

⁸⁸⁸ Murádin Jenő: *Gy. Szabó Béla*. Monográfia. Buk. 1980.

⁸⁸⁹ Gy. Szabó mindössze 300 példányt rendelt belőle a Minervától, de Lantos Kálmán, a Révai Testvérek kiadóvállalatának vezérigazgatója, a próbanyomatok láttán még 500 példányra adott rendelést. S bár végül ezek is a szerző költségeit terhelték, a kiadvány rövidesen elfogyott, s ma a könyvritkaságok közé tartozik.

Jenő, Flórián Tibor köteteit. Különösen szép, Masereelt idéző metszetlapokkal jelent meg, előbb 1934-ben, majd 1945-ben Ernst Toller *Fecskék könyve* című poémája.

Nevét szélesebb körben az 1935-ben kiadott *Liber miserorum* metszetkötete ismertté. A külváros nyomorúságának krónikája ez az 50 kisméretű metszetlap, amely a Minerva nyomda cégjelzése alatt, kézi levonatban, a szerző kiadásában jelent meg.⁸⁹⁰ A lapok nagy részén a fekete alapból fehér vonalakkal bontja ki a képet. Egészen finoman, fakarcszerűen viszi föl a rajzot; tónushatások elérésére rendszeresen fésűs vésőt használ. Ahol folt jelenik meg a képen, az is a feketéből kivilágító fehér mező.

Ez a kiadvány és még inkább az 1939-ben megjelent *Barangolókönyv*,⁸⁹¹ a *Liber Vagabundi*, metszetkönyvnek, *képregénynek* tekinthető. Történetet lehet keríteni köré, még akkor is, ha az epikai kötés sokkal lazább, esetlegesebb, mint Masereel metszetkönyveinél. A *Barangolókönyv* hasonlóképpen ötven metszettel a művész élménygyűjtő útjain vezet végig, „pusztán, tengeren, erdőn”. Gy. Szabó ismerte a masereeli formát, a metszetciklusoknak a történet kötőanyagával megvalósuló egybeszerkesztését. Műfaji körülírásával az akkori erdélyi folyóiratokban is találkozni lehetett.⁸⁹²

A *Liber miserorum* elismerő és elmarasztaló kritikát egyaránt kapott. Politikai pártállások, ideológiák szerint ítélték meg. Míg Dsida Jenő a humánusmot, az „örök embersorsot” megjelenítő szándékot látja benne,⁸⁹³ a *Korunk* baloldali ellentáborához tartozó Korvin Sándor, a „széplelkű” költővel (Dsidaival) vitatkozva dogmatikus elfogultsággal utasítja el. Úgy látja, a *Nyomorultak Könyve* „hófehér merített papíron, amateur kiállításban, latin címmel” nem lép túl a „népbarát” szemléleten.⁸⁹⁴

A kritikát roppant nehezen viselő művészt megrendítették az elutasítások. Ezen nem enyhített sem a Magyar Bibliophil Társaság elismerése, sem az a kitüntető figyelem, mely az első erdélyi metszetkönyveknek azután is kijárt. Utóbbira az a kiállítás a meggyőző példa, melyet 1940 szeptemberében *Erdélyi művészek, erdélyi tájak* címmel Hoffmann Edit szervezett az Országos Magyar Szépművészeti Múzeumban. A kiállításon egy tárlóban külön állították ki a *Liber miserorum*-ot, a *Barangolókönyvet*, Buday György *Székely népballadák* és Kós Károly *Régi Kalotaszeg* című kötetét, valamint Tamási Áron trilógiájából az *Ábel Amerikában* illusztrált kiadványát.⁸⁹⁵

⁸⁹⁰ K. B. [Kéki Béla]: Fiatal grafikus. *Erdélyi Lapok* 1933. február 2. 9.

⁸⁹¹ A *Barangolókönyv* az 1939-es év végén jelent meg a szerző kiadásában, 800 példányban.

⁸⁹² Székely: *i. m.*

⁸⁹³ Dsida Jenő: Örvendetes séta a külvárosban Gy. Szabó Bélával, a fiatal művésszel, aki most adta ki a „Nyomorultak könyvét”-t. *Keleti Újság* 1935. május 26. 6.

⁸⁹⁴ Korvin Sándor: Egy fiatal rajzoló és a szegények. *Korunk* X(1935). 7–8. sz. 628–629.

⁸⁹⁵ Országos Magyar Szépművészeti Múzeum. A grafikai osztály LXXVI. kiállítása. *Erdélyi művészek, erdélyi tájak*, 1940. szeptember (katalógus).

A frusztráció, melytől Gy. Szabó nem tudott szabadulni, hibás döntésekre vezette. Teljesen elfordult a szociális témáktól, és metszetlapjain a kemény drámai alaphangokat a líra váltotta föl. Néhány bibliai téma kivételével (*Czirénei Simon, Táborhegy felé, Krisztus a vakokat gyógyítja*), melyeket a háborús idők küszöbén metszett fába, a drámaiság visszaszorul a képein. Megváltozik metszéstechnikája is. A tenyérszerű lapokat nagyságrendekkel nagyobb metszetek váltják fel. A fehér és fekete részek egyenlő mértékben kezdik uralni a teret, a kemény folthatások eltűnnek. Az egykori drámai képsorok helyét lírai nagy elégikus metszetlapok veszik át.

Camil Mureșanu

Moldovenii într-o campanie din nordul Europei, în secolul al XVIII-lea

Rândurile ce urmează nu sunt originale. Prin ele îmi împlinesc doar îndatorirea de a semnală un episod din istoria a ceea ce s-ar putea numi „diaspora moldovenească” din secolul al XVIII-lea. Ea a fost un fenomen activ timp de secole, având liman mai ales Polonia, ca rezultat al neînțelegerilor dintre domni și boieri, dintre familii boierești sau ca urmare a năvălirilor turcești și tătare.

Eșecul lui Dimitrie Cantemir de a se elibera cu ajutorul Rusiei de sub dominația otomană (1711) a determinat și refugiarea a numeroși moldoveni – boieri, dar și din alte straturi sociale – în Rusia. Mulțumită lui Neculce, episodul e bine cunoscut.

În urma aproape a tuturor războaielor ruso-turce în care Moldova a fost implicată – cu sau fără voia ei – cu începere din secolul al XVIII-lea, continuând în cel următor și, în circumstanțe forțate și tragice, în secolul al XX-lea, fenomenul strămutărilor unor grupuri de populație din Moldova în Rusia s-a repetat.

Se cunoaște care a fost viața lui Dimitrie Cantemir în Rusia, bine tratat și înzestrat cu moșii de către țarul Petru I. Amănunte similare s-au transmis și despre persoane din anturajul său. Unele, precum însuși Neculce, nu s-au adaptat noului mediu și, de îndată ce s-au convins că trecuse primejdia represiunilor turcești și a persecuțiilor din partea celor ce urmează la domnie, s-au întors în Moldova.

Despre mulți însă, nu se știe nimic. Nu există o evidență sigură a grupurilor care au emigrat, a numelor, a numărului lor. Nu din motivele sinistre de mai târziu. Dar imensitățile rusești au fost totdeauna absorbante, iar comunicațiile cu locurile de baștină anevoioase.

Știrile de această natură, ce apar întâmplător, în publicații minore, au toate șansele să rămână necunoscute istoriografiei române. Aceasta a fost și soarta interesantului moment pe care-l vom relata în continuare⁸⁹⁶.

⁸⁹⁶ Profesorul Lauri Lindgren, de la Universitatea din Turku, Finlanda, a identificat într-un ziar finlandez din 1878, traducerea în finlandeză (din suedeză) a jurnalului unui pastor numit Israel Reinius, dintr-o localitate de pe țărmul Golfului Botnic. În text apare ca Laihia, neidentificabilă astfel astăzi; ar putea Lohtea, situată către orașele Vasa și Oulu. Publicarea tocmai în 1878 a traducerii finlandeze a jurnalului s-a datorat, desigur, faptului că unități finlandeze din armata rusă s-au distins în războiul din 1877–1878 și luptătorii lor au cunoscut România, ceea ce a determinat un interes pentru aceste însemnări, relatând prezența unor ostași români în Finlanda în 1742.

Profesorul Lindgren a valorificat această sursă istorică într-un mic studiu din 1984, iar în cadrul unor întâlniri cu Dsa, semnalându-mi-l, mi-a acordat cu multă amabilitate permisiunea de a face cunoscute informațiile respective cititorilor din România.

El are un preludiu în războiul austro-ruso-turc dintre 1735–1739, când trupe rusești, conduse de feldmareșalul Münnich, au intrat în Moldova, încheind la Iași, cu mitropolitul Antonie, o convenție de recunoaștere a autonomiei țării, sub protectorat rusesc.

În aceste împrejurări, detașamente destul de numeroase de ostași din Moldova s-au înrolat sub comanda lui Münnich. Când s-a încheiat pacea cu Imperiul otoman, fără ca ea să aducă eliberarea țărilor române de sub turci, armatele ruse s-au retras din Moldova, cu ele refugiindu-se și vlădică Antonie, cu mulți alții.

Cum se întâmplase și în 1711, toți acești refugiați au primit, din partea statului rus, felurite subvenții. În general, oamenii de rând au rămas în grupuri compacte și tot în acest fel, spre a-și câștiga existența, s-au angajat în armata rusă, în care de asemenea li s-a îngăduit să formeze unități proprii, unele destul de mari.

Un astfel de regiment a fost atașat armatei ruse trimise în campania din nordul îndepărtat, în cursul căreia aceasta, printr-o contraofensivă energetică împotriva suedezilor, a ocupat, în 1742, Finlanda. Regimentul a sosit în localitatea unde păstorea Israel Reinius la sfârșitul lunii septembrie 1742 și a fost încartiruit acolo, rămânând vreo 8 luni, până la încheierea păcii de la Abö (Turku), la 7/18 august 1743⁸⁹⁷.

Din momentul sosirii acestor „exotici” ostași, jurnalul pastorului se referă aproape în întregime la prezența lor în sat și în împrejurimi, eveniment excepțional, întrerupând monotonia de până atunci a vieții localității.

Regimentul era din arma cavaleriei, în care, cum se știe, moldovenii erau iscusiți, cum vestiți fuseseră din vremuri vechi și caii lor. Pe comandant îl chema Dimitrie Brânzescu, iar pe adjunctul său Bedrago, probabil transcrierea ușor greșită a numelui moldovenesc Bedreagă. În total erau vreo 800 de ostași, plus ofițerii și slujitorii. Pe vremea aceea fiecare cavalerist combatant dispunea de 2 cai și de un slujitor pentru îngrijirea acestora, ceea ce dubla, prin personalul auxiliar, efectivele regimentului.

Pastorul notează că noii veniți vorbeau o limbă neauzită pe-acolo până atunci, așa că la început s-au înțeles greu cu localnicii. Fiind un om relativ cultivat, ca orice față bisericească, a observat repede că este o limbă „derivată din latină”. I-a auzit rostindu-și rugăciunea și și-a însemnat cuvintele: „Parente nostru ci es în ciel”, sau numeralele: „Un, do, tri ...”, sau expresii frecvente ca: „Asculta-mi frat’ ”, ori „ci facis mi frat’?” ș.a.

Unii din ei știau vorbi turcește, tătărește sau grecește. Erau ortodocși și aveau un preot de regiment care le oficia slujba în limba greacă. Dar câteodată, comportându-se foarte respectuos, veneau și la slujba luterană din biserica

Textul, sau o parte a lui, a mai apărut și ulterior, într-o revistă a seminarului de limbă română de la Universitatea din Turku.

⁸⁹⁷ În timpul acestor câtorva luni, unele unități au fost dispersate și mai la nord, până în orașul Oulu (Uleaborg).

satului. La începutul postului mare din 1743 s-au spovedit cu toții preotului lor. Doi moldoveni au murit în timpul șederii lor acolo și au fost înmormântați în cimitirul satului. Un căpitan a dăruit bisericii un sfeșnic de aramă. Acesta e probabil să fi fost secui sau ceangău, fiindcă îl chema Noah Kisbalázs.

Pastorul mai observă că oamenii, cu excepția ofițerilor, nu știau carte. Chiar știința ofițerilor se mărginea la a citi, a face socoteli și a scrie, unii însă abia reușind a-și scrie numele.

Sunt păstrunse de o simpatie, se pare meritată, însemnările pastorului despre caracterul și comportamentul acestor moldoveni. În primul rând, spune că ei n-au arătat față de localnici aversiunea arătată lor, cu alte prilejuri, de către ruși.

Este surprinzătoare însemnarea potrivit căreia unii dintre ostași își aminteau de șederea regelui suedez Carol al XII-lea la Bender (Tighina) pe malul moldovean al Nistrului, după înfrângerea suferită de acesta la Poltava, în 1709, din partea țarului Petru I. Dacă admitem că e vorba de ofițeri sau de oșteni mai vârstnici, faptul nu e neverosimil. Trecuseră de atunci vreo 32–33 de ani, ceea ce înseamnă că cei în vârstă de – să spunem peste 45 de ani – ar fi putut să-și aducă aminte, fiind de prin partea locului, de evenimentul de senzație din copilăria sau tinerețea lor: prezența unui rege străin, cu o mică suită, în orașul Bender. Mai probabil pare totuși ca ei să fi aflat acestea de la părinții lor, fiindcă unii au povestit pastorului că aceștia fuseseră angajați cu slujbă pe lângă suedezii din anturajul regelui.

Reinius mai remarcă despre moldoveni că erau ospitalieri: oricine intra în casa ori în încăperea unde erau găzduiți era îmbiat de îndată să se așeze la masă și să guste ceva bucate și băutură. În general, la mâncare erau mai pretențioși decât rușii și foloseau mai multe condimente decât aceștia.

Pentru asprimea climatului nordic, uniforme le erau prea subțiri, așa că peste iarnă au suferit de frig. Ofițerii purtau ca semne distinctive nasturi argintii și petlițe argintate la guler, precum și o medalie mare, tot argintată, pe piept. Pe cap purtau o cușmă înaltă. Jurnalul spune „de postav”, dar dacă e adevărat, ea trebuia să fi provenit din echipamentul dat de ruși, fiindcă moldovenii nu s-ar fi despărțit de tradiționala căciuliță din blană de miel.

Armele lor constau din cele obligatorii în cavaleria rusă: o carabină ușoară, sabie, 2 pistoale, săculeț cu muniție și traistă cu merinde. Câțiva mai păstrau și arme aduse, poate, încă de pe-acasă: câte o ghioagă zdravănă. Una i-a fost lăsată pastorului, drept amintire, de un ofițer.

Ajungând, încetul cu încetul, să se poată înțelege cu ei, autorul jurnalului a aflat că patria lor se chema Moldova și Valahia. Ar însemna că fuseseră printre ei și munteni, sau poate că doar spuseseră numele amânduror țărilor de la Carpați și Dunăre, locuite de români. Au povestit întocmai și împrejurările în care fuseseră nevoiți a se pune în slujba rușilor și a se retrage cu ei, devenind astfel ceea ce pe-atunci se spunea „bejenari”, iar azi s-ar zice „refugiați politici”.

A intervenit și un aspect neplăcut în relațiile regimentului cu locuitorii: contribuția impusă acestora pentru întreținerea trupe. Evident, ea nu fusese fixată de regiment, ci de înaltul comandament rus, ca o cotă obligatorie, proporțională cu numărul, calitatea și trebuințele ostașilor încartiruiți.

Regimentul plătea pentru contribuțiile în natură. Jurnalul specifică și suma: pentru o vită, de la 50 de copeici până la o rublă; pentru o oaie, 6–8 copeici. Se vede că aceste prețuri erau derizorii, deoarece pastorul afirmă că întreținerea regimentului a fost grea povară pentru sat. Locuitorii au trebuit să dea, pe lună, 36 de vite, 130 de juninci, 180 de viței, 600 de oi, mari cantități de făină, pește, unt, lapte, varză, sfeclă și ovăz. Ne întrebăm dacă în sat nu se adunau, din felurite părți, contribuțiile pentru mai multe mari unități ale armatei ruse. Altminteri, pastorul poate că a vrut să stârnească pe seama satului compătimire – și cine știe dacă nu se spera și în despăgubiri –, fiindcă și în cazul în care regimentul ar fi avut în total un efectiv de 1600–2000 de oameni și de cai, sacrificarea lunară a atâtor animale pare exagerată.

S-a apropiat încheierea păcii. Jurnalul spune că în iulie 1743, dar data exactă a fost 7/18 august. Poate că pastorul a anticipat puțin data, fiindcă pe măsura avansării tratativelor, încă prin iulie, ostașii armatei ruse au început pregătirile de retragere din partea aceea a Finlandei⁸⁹⁸. În ultimele zile din iulie toți românii dispersați pe țărmul golfului Botnic, iar unii chiar pe insulele din larg, s-au adunat la Lohtea, unde s-au organizat și s-au încolonat de plecare.

Ce s-a mai întâmplat apoi cu ei, nu se mai poate ști. Probabil că la împlinirea unei vârste și a unor ani de serviciu, cu solda adunată, li se va fi îngăduit a se așeza undeva și a-și căuta un rost. Urmele li se pierd astfel, în imensitățile Rusiei. N-am întâlnit știri care să arate că, la fel ca după episodul de la Stănilești (1711), să se fi acordat și acum, după 1743, o amnistie care să permită pribegilor întoarcerea în Moldova. Deși faptul, cel puțin în mod izolat, nu e exclus: pe niște pribegi de rând, după mulți ani, nu-i mai urmărea nimeni cu insistența cu care unii ca ei ar fi fost urmăriți mai târziu de conștiințioasele poliții secrete. Erau, în majoritate, oameni prea neînsemnați pentru a li se trece pe vreun răboj fie rămânerea, undeva departe, fie întoarcerea în locul de baștină.

Din această tristă, în fond, aventură silită, rămâne amintirea celui dintâi contact, sigur atestat istoricește, între români, finlandezi și suedezi, într-o campanie militară din nordul continentului. A fost vorba de un contact mai larg, la nivelul și al oamenilor de rând, iar nu de întâlniri sporadice, ale unor persoane din pătura superioară.

⁸⁹⁸ Rusia va anexa numai regiunea ei de sud-est.

Pajkossy Gábor

A titkosrendőrség Magyarországon 1848 előtt*

Az alábbi rövid áttekintés célja egy folyamatban lévő kutatás első eredményeinek bemutatása. Bár helyütt különösen kézenfekvő lenne, hogy a vizsgálódást Erdélyre is kiterjesszük, ezt mégis mellőznünk kell. Itt csupán annyit jegyezhetünk meg, hogy a titkosrendőrség szervezése a nagyfejedelemségben a Magyar Királysághoz képest jelentős késéssel, az 1830-as évek közepén indult meg, bár Bécs itt ugyancsak rendelkezett már korábban is besúgókkal. A titkosrendőrség és más titkos apparátusok tagjai által létrehozott bizalmas jelentések a reformkori politika- és művelődéstörténet köztudottan fontos forrását képezik. Ennek megfelelően számos kutató hasznosította őket, Wertheimer Edétől és Lábán Antaltól Takács Sándoron, Viszota Gyulán és Miskolczy Gyulán át Sándor Pálig és Erdmann Gyuláig. E szerzők érdeklődése azonban elsősorban a forrásokból kiaknázható információkra irányult, s jóval kevesebbet foglalkoztak az e dokumentumokat létrehozó apparátus felépítésével és tevékenységével, illetve magukkal a besúgókkal. Kutatói érdeklődésünk éppen ezeknek a kérdéseknek a tisztázására irányult.

Bár közülük az alábbiakban csak az egyikkel foglalkozunk, 1848 előtt köztudottan több konspiratív hálózat is létezett, amelynek feladata a birodalmi kormányzat bizalmas információk iránti igényének a kielégítése volt. Metternich kancellár 1833-ban Mainzban felállított információs irodája a nyugat-európai szellemi és politikai mozgalmakat tartotta szemmel. 1834 májusától állt fenn – a rendőrmiszter ellenállása ellenére az Államkancellária alárendeltségében – egy kormányzékközi (tárcaközi) bizottság, Központi Információs Bizottság (*Zentralinformationskomité*) néven, amely az itáliai, a németföldi és – 1846-ig – a galíciai tárgyú hírekkel foglalkozott. Magyarországon egyes kancellárok, mint Reviczky Ádám és Pálffy Fidél saját bizalmasokkal rendelkeztek, akik rendszeresen jelentettek a vármegyegyűlésekről, vagy akiknek egy-egy bizalmas természetű ügyben kérték ki a véleményét vagy a közreműködését. A kamarai ügyészeknek 1830 után munkaköri kötelességévé tették, hogy a vármegyegyűlésen történetekről jelentéseket írjanak, amelyek rendszeresen a birodalmi kormányzat elé kerültek. A kormányzat – ritkábban – kapott jelentéseket a Hofkriegsraton, illetve a főhadparancsnokságon keresztül is (Erdélyből és Erdélyről azonban még az 1840-es évek elején is főleg e katonai vonalon jutott hozzá a szükséges bizalmas politikai információkhoz). A II. József alatt megszervezett titkosrendőrség valamennyi titkos hálózat közül kiemelkedett. A legfelső rendőri hatóság különböző szervezeti változások után 1801-ben az udvari kormányzék

* Az ELTE (Budapest) Bölcsészettudományi Karán 2003 májusban német nyelven elhangzott habilitációs előadás magyar nyelvű, jegyzetelt változata.

rangjára emelkedett, egyúttal megbízták a cenzúra igazgatásával is (*Oberste Polizei- und Zensurhofstelle*). Élén 1815-től, illetve 1817-től Joseph Graf Sedlnitzky, a Metternich-rendszer a Lajtán túlon és Nyugat-Európában emblematikusnak tekintett alakja állt. A *Polizeihofstelle* hatásköre elvileg a Habsburg-monarchia nyugati, illetve északi felére terjedt ki. A kormányszék alá minden tartományban egy rendőri főigazgatóság volt rendelve, amelyek a katonai rendőrség, illetve, Velencében a *Guardia di sicurezza pubblica* felett rendelkeztek. E legális és nyilvános rendőrség mellett a *Polizeihofstelle* titkos munkatársakat, informátorokat is alkalmazott. A magyar korona országában, amelyekre tehát hatásköre semmilyen tekintetben, azaz a cenzúraügyeket illetően sem terjedt ki, kizárólag titkos informátorokkal rendelkezett. Egyes nézetek szerint a Lajtán innen a titkosrendőrség területileg tagolt szervezettel rendelkezett, Sándor Pál közölte is „a kémhálózat szervezetének vázlatát 1834-ig”.⁸⁹⁹ Saját eddigi kutatásaink szerint ebben az időben valamennyi titkos munkatárs – magyarán besúgó – közvetlenül a Polizeihofstelle elnökének, vagy a mind magasabb posztokat betöltő rendőrhivatalnoknak, Leopold Valentin Ferstlnek volt alárendelve, és „kirendeltségek” – az 1840-es évek közepére – legfeljebb Pest-Budán és Pozsonyban létesülhettek. Forrásaink e titkos munkatársak közül az előbbieket a miniszter bizalmasainak (*Vertraute*), az utóbbiakat (titkos) levelezőknek (*Korrespondenten*) nevezik.

E ponton ki kell térnünk a forrásanyag helyzetére is. A Polizeihofstelle a bécsi Justizpalastban őrzött iratanyaga 1927 júliusában súlyos veszteségeket szenvedett, s bár nem égett el, amint azt hosszú ideig véltük, egészen az utolsó évekig gyakorlatilag nem volt szabadon kutatható. Az 1927 után készült cédulakatalógus segítségével a kutatás ma is igen fáradságos és körülményes, mivel pedig a segédkönyvek, a személyi kimutatások, az utasításgyűjtemények stb. elpusztultak, a hálózat szervezeti felépítésének, működésének rekonstruálása különösen nehézé vált, ha nem lehetetlenné. Szerencsénkre témánk szempontjából jelentős dokumentumanyagot más irategyüttesek is bőven őriznek. A Magyarországról és Erdélyből Sedlnitzkyhez, a Magyar Kamara elnökéhez és az Udvari Haditanács elnökéhez beérkező információk áttekintése végett 1837-ben megszervezték a már említett Központi Információs Bizottság magyar–erdélyi osztályát (*Ungarisch-Siebenbürgische Sektion*). Az alosztályt 1845-ben, immár a Magyar Kancellária képviselőjének bevonásával, önálló bizottsággá szervezték (*Zentralinformationskomité für Ungarn und Siebenbürgen*) néven. E bizottságok néhány példányban litografált jegyzőkönyvei Sedlnitzky titkos informátorai legtöbb fontos jelentését tartalmazzák, szerkesztett formában, sokszor bő kivonatban, néha szó szerint – ugyanakkor e jegyzőkönyvek alapján már megállapíthatatlan, hogy az egyes jelentések kiktől származnak. A Kabinettsarchiv állagaiban Sedlnitzky több száz felségelőterjesztése fennmaradt eredetiben, illetve kivo-

⁸⁹⁹ Sándor Pál: A titkosrendőrség Magyarországon a reformkor kezdetén. *História* III(1981). 2. sz. 5–7.

natban. Több országgyűlés esetében az üléseken történekről sok ezer oldalnyi eredeti jelentés maradt fenn. Takáts Sándor, a magyar képviselőház levéltárosa 1918 előtt több ezer, főleg a reformkori országgyűlések tárgyalásaival foglalkozó iratról készítettett másolatot. Takáts 1927 után főleg ezek alapján írta meg mintegy ötven kisebb-nagyobb reformkori tárgyú tanulmányát, illetve könyvét. 1945 után a kutatók különböző okokból szinte kizárólag ezen irategyüttest, az ún. Takáts Sándor-gyűjteményt használták. A fennmaradt iratok alapján a hálózat egy speciális részlegének, az ún. országgyűlési titkos szolgálatnak a működése már most is jól ábrázolható.⁹⁰⁰

A titkosrendőrség, általában a titkos hálózatok működése a XVIII–XIX. század fordulójára óta foglalkoztatta a rendi és kulturális elitet. Minden vizsgálat mögött a titkosrendőrség kezét gyanították. 1805-ben törvény is született (1805: 5. tc.) „a rosszlelkű árulkodások megakadályozásáról” (*De praecavendis sinistris delationibus*). A „hydra” léte – e néven emlegették a különböző titkos hálózatokat együtt – többször is országgyűlési sérelem volt. A titkosrendőrség létszámáról és tevékenységéről a kortársak körében olyan elképzelések éltek, amelyeket mindenképpen fantasztikusnak kell tartanunk. Felsőbüki Nagy Pál 1825 novemberében egy országgyűlési felszólalásában úgy vélte, minden faluban van egy titkosrendőr, s az egész intézményre évente 18 millió forintot költenek. Kölcsény szerint „minden főhivatalaink, s a nem főeknek is nem megvetendő része” a „hydrához” tartozik, s „a kenyérvő nép sokasága hasonlókthol hemzseg”. „[M]indenfelé elhelyezett számos ügynökről”, „bőséges tudósításokról” beszélt az 1860-as évek elején írt összefoglalásában Horváth Mihály is.⁹⁰¹ A jól kiépített, szélesen tagolt, jelentős létszámú és így mindenhol vagy csaknem mindenhol jelenlévő reformkori titkosrendőrség képe ma is kísért, kis részben a történetírásban, főleg

pedig a köztudatban – igaz, ezen elképzelések elterjedését nem annyira az egykorúak túlzásai, mint inkább a XX. századi közép- és kelet-európai tapasztalatok segítették elő. A Polizeihofstelle magyarországi informátorainak létszámára vonatkozó első hiteles adatokkal 1811-ből rendelkezünk. (A hálózatot, miután II. Lipót titkos munkatársainak egy része belekeveredett a monarchiabeli jakobinus szervezkedésbe, újjá kellett szervezni.) Hager báró, Sedlnitzky elődje ekkor 28 titkos – 23 „első osztályú” és 5 „második osztályú” – levelezővel rendelkezett. 1827 márciusában Sedlnitzky I. Ferenc fel-

⁹⁰⁰ A Polizeihofstelle iratanyagát a bécsi Allgemeines Verwaltungsarchiv (AVA) őrzi, a Kabinettsarchivon (HHStA) belül elsősorban a Minister Kolowrat-Akten irataira gondolunk. A MOL bennünket érdeklő irategyüttese: Magyar Kancelláriai Levéltár. Informationsprotokolle der Ungarisch-Siebenbürgischen Sektion (A 105), Bécsi levéltárakból kiszolgáltattott iratok. Kabineti iratok. Hungarica aus der Privatbibliothek S. M. Franz I. (I 50), Jelentések a magyar országgyűlések tárgyalásairól (I 58), Regnikoláris levéltár. Takáts Sándor hagyatéka (N 119).

⁹⁰¹ HHStA Ungarische Akten. Comititalia. Fasc. 417C. Konvolut C. Ferstl 1825. november 5-i és 7-i jelentése; Kölcsény Ferenc: *Országgyűlési napló*. Szerk. Völgyesi Orsolya. Bp. 2000. 192; Horváth Mihály: *Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig*. I. Genf 1864. 143.

szólítására 40 személyt nevezett meg, akikkel magyar ügyekben „titkos szolgálati kapcsolatban” áll. (E jelentés külön érdekessége, hogy Sedlnitzky nemcsak megadta bizalmasainak titkos azonosítójelét, hanem röviden jellemezte is őket.) Sedlnitzky 1830 májusában mintegy 50 személyhez intézett névre szóló körlevelet, amelyben korábbi szolgálataikra hivatkozva, rendszeres jelentéstételre kérte fel őket. Figyelembe véve Ferstl levelezőit is, ekkor a Polizeihofstelle mintegy 60 fizetett, illetve fizetést nem húzó, önkéntes informátorral rendelkezett. Az 1810-es évekhez képest bekövetkezett növekedést egy másik adat is jól tükrözi: míg 1817-ben 22, 1835-ben már 64 informátor tevékenykedett, akiket titkos azonosító jellel láttak el. 1844 és 1846 között évi átlagban már mintegy 80-an kaptak rendszeres fizetést. Mintegy 90 százaléuk – a „helyi levelezők” – két részletben évi 200–400 forintos fizetésben részesült; Pozsonyban és Pest-Budán többeket is – a feltételezett „kirendeltség” személyzetét – havonként és magasabb összeggel fizettek. A személyi és dologi kiadások a bécsi törzs fizetésével együtt 1846-ban csaknem 26 ezer forintot, azaz havi átlagban több mint 2100 forintot tettek ki.⁹⁰² Mellettük tucatra vagy több tucatra tehető Sedlnitzky azon bizalmasainak száma, akiknek véleményét a miniszter esetenként vagy rendszeresen kikérte, de fizetést nem kaptak. Az alkalmazott informátorok létszáma tehát a forradalom előestéjén 100 és 150 között lehetett. Számuk még akkor is minden bizonnyal 250 alatt maradt, ha figyelembe vesszük a fontosabb postahivatalokban – a titkos pénzküldemények eljuttatására vagy a levelek felbontására – alkalmazott titkos munkatársakat, vagy a besúgószervezet kisebb, időnként foglalkoztatott tagjait: a vendéglősöket, kávésokat, pincéreket, szolgálát, szobalányokat vagy madámokat. Bármily alacsonynak tűnnek is az említett számok, összhangban állnak mások kutatási eredményeivel. A neoabszolutizmus kori, 1849 után jelentős mértékben újjászervezett titkosrendőrség történetét kutató Deák Ágnes szerint például 1852 és 1854 között a magyar koronatarományban és a szerb vajdaságban (azaz az 1848 előtti Magyar Királyságnál kisebb területen) 1852 és 1854 között kevesebb mint 100 besúgót alkalmaztak, holott ekkor már soraikban – kis létszámban – nők is szerepeltek. (Figyelemre méltó, hogy az 1850-es évek elején a működő besúgók létszámát a kortársak minden jel szerint ugyanúgy nagyságrendekkel becsülték túl, mint a reformkorban.)⁹⁰³

⁹⁰² MOL N 119. 2902/a (1811); Pajkossy Gábor: „mit welchen ich im geheimen Dienstverbande stehe”. Sedlnitzky magyarországi besúgói a reformkor hajnalán. In: *Miscellanea fontium historiae Europaeae. Emlékkönyv H. Balázs Éva történészprofesszor 80. születésnapjára*. Szerk. Kalmár János. Bp. 1997. 335–357, különösen 343–344; AVA Oberste Polizei- und Zensurhofstelle 1844:609, 1845:861, 1846:897.

⁹⁰³ Ezúton is köszönöm Deák Ágnesnek, hogy lehetővé tette, hogy kutatásainak e még publikálatlan eredményét felhasználhassam. Az 1850-es évek titkosrendőrségére összefoglalóan l. uő: *Staatspolizei und Konfidentenwesen im Kaisertum Österreich in der Periode des Neoabsolutismus (1849–1859)*. In: *Kaiser und König. Eine historische Reise: Österreich und Ungarn 1526–1918*. Red. Fazekas, István–Ujváry, Gábor. Wien 2001. 77–80. Deák Ágnes

A titkos informátorok a konspiráció szigorú szabályai szerint tevékenykedtek. Felvételükre gondos előzetes vizsgálat után került sor, fedőnevet vagy titkos azonosítójelet kaptak, jelentéseiket kettős borítékban, konspiratív címekre küldték Bécsbe; nemcsak jelentéseiket, hanem sokszor a felvett összegekről kiállított nyugtaikat is azonosítójelükkel írták alá. Személyazonosságuk azonban igen sokszor megállapítható. 1830 körül csaknem 70 titkos informátor életpályáját, s így a hálózat társadalmi összetételét is ismerjük. A besúgók csaknem egynegyede (23%) királyi, illetve kamarai tisztviselő volt, ugyanennyien tartoztak a szabad királyi városi vezető réteghez, voltak városbírók, polgármesterek, tanácsosok, városuk országgyűlési követei – közülük többen ugyancsak állami-királyi szolgálatba léptek. A titkos informátorok egyhatoda volt felszentelt katolikus pap. A hálózaton belül kisebb hányadot tettek ki a vármegyei tisztviselők, a nemes földbirtokosok, a tanárok, az ügyvédek, az írók és más értelmiségiek. A titkos informátorok többsége azon rétegekből került ki, amelyek a Habsburg abszolutizmus híveinek számítottak, a nemesi renddel, illetve a protestantizmussal pedig szemben állottak. Néhány kivétellel e levelezők nyilvános politikai szereplése összhangban állt besúgói tevékenységével, s többségük esetében a Sedlnitzky részére végzett munkájuk nagy valószínűséggel elősegítette a hivatali-közéleti előrejutást is.⁹⁰⁴ Az 1840-es évek közepén tevékenykedő hálózat tagjai eddig kevesebb mint kétharmadának sikerült egyáltalán „arcot adnunk”, azaz egyértelműen azonosítanunk. Így az összehasonlítás elszigetelt lenne. Egy jelentős változás azonban már most megállapítható. Míg a Polizeihofstelle 1830 körül főleg az ország nyugati részében és a városokban rendelkezett informátorokkal, az 1840-es évek közepére sikerült ezt az egyoldalúságot felszámolni, így Sedlnitzky és a birodalmi kormányzat ekkor már gyakorlatilag az ország egész területén történekről értesülhetett.

A titkos hálózat létszáma és összetétele a kormányzat információk iránti igényével, illetve prioritásaival állott összefüggésben. A kormányzatnak bizalmas és megbízható jelentésekre volt szüksége a politikai élet fejleményeiről, az országgyűlések és a vármegyei gyűlések tárgyalásairól, a szabad királyi városok viszonyairól, a kaszinókról és más egyletekről, a közhangulatról, a tanulóifjúság hangulatáról, az irodalmi és a kulturális élet fejleményeiről és szereplőiről. Bécsben mindenekelőtt „a felforgató párt üzelmeiről”, azaz az ellenzék politikai tevékenységéről sürgettek jelentéseket. A Polizeihofstelléhez évről évre több ezer ilyen tárgyú jelentés érkezett be. Az „alsóbb osztályok”, a széles néptömegek hangulata megfigyelésének Bécsben nem tulajdonítottak fontosságot. Az országgyűlés fejleményeinek, az üléseken, illetve a kulisszák mögött történtek figyelemmel kísérésére viszont külön részleg jött létre, az ún. országgyűlési titkosszolgálat. Ezt első ízben 1825-ben szervezték meg, majd minden egyes országgyűlés alkalmával újjászervezve, 1848 márciusáig lényegében változatlan formában működött. Ve-

idézi Noszlópy Gáspár vélekedését 1851-ből, amely szerint Magyarországon ekkor húszezer besúgót alkalmaznak.

⁹⁰⁴ L. Pajkossy: *i. m.* 346–349.

zetője ugyancsak Ferstl volt. A szolgálat egyik részlege az alsó- és felsőtábla nyilvános üléseiről készített részletes jelentéseket, a másik az ellenzéki követek, az országgyűlési ifjúság, a kávéházak, a „gyanús” idegenek megfigyelésével foglalkozkodott (s e részleg tagjainak volt a feladata megtudni, hogy a bizalmas követi konferenciákon milyen megállapodások születtek). A szolgálat 30–40 személyt foglalkoztatott, és országgyűlés idején évente 1000–2000 jelentést állított elő. Fenntartása 1834-ben havonta átlagosan 1500, 1844-ben 2500 forintot igényelt, azaz a költségek az utóbbi időpontban meghaladták a „rendes” szolgálat fenntartásának a költségeit.⁹⁰⁵ A kormánynak végül a személyi és más döntésekhez is szüksége volt információkra. Valahányszor csak kinevezésekről, előléptetésekről, nemesítésekről, kegydíjak iránti kérvényekről, egyesületek alapszabályának a jóváhagyásáról stb. kellett dönten, kikérték Sedlnitzky véleményét, a miniszter pedig bizalmasait szólította fel pontos és bizalmas információk nyújtására. E felszólítások teljesítése a titkosrendőrség tevékenységének csupán töredékét igényelte, ilyen ügyekben évente 100–200 jelentés született. Így válik viszont világossá, miért is sorolták Sedlnitzkyt kora legbefolyásosabb kormányférfiai közé, és miért volt érdemes – hogyan „fizetődhetett ki” – a miniszter nem fizetett „bizalmasainak” sorába tartozni.

Sedlnitzky bizalmasainak, a Polizeihofstelle magyarországi titkos levelezőinek egyelőre minden bizonnyal csupán a kisebb részét ismerjük. Indítékaikról, hogy pénzhűség, karriervágy vagy politikai megfontolások által vezetett csatlakoztak a titkosrendőrséghez, még kevesebbet tudunk. Az ismert titkos informátorok legtöbbje – így a csaknem negyven éven keresztül a hálózathoz tartozó Steinbach Ferenc, Vághy (Wagner) Ferenc, az író Munkácsy János vagy a történész Mailáth János gróf – egész élete során konzervatív, Habsburg- és kormányhű beállítottságú volt. Vannak azonban más példák is. Toldy (Schedel) Ferenc fiatal irodalmárként a liberális táborhoz tartozott,⁹⁰⁶ Delivuk Márk kamarai adminisztrátor fiatal korában állítólag „jakobinus” volt, Tipula Péter jogászprofesszor pedig – az egyetem tanárai közül egyedüliként – 1849 után börtönbüntetést szenvedett. Cseremiszky Miklós Metternich bizalmasa, éveken keresztül az Informationskomité tisztviselője, az 1840-es évek közepén a titkosrendőrség kulcsfigurája volt; 1849 júniusában azonban felségsértő magyarországi kapcsolatok miatt Bécsben letartóztatták, és bíróság elé állították.⁹⁰⁷ Sokan viszont mindeddig elkerülték a lepleződést, így a liberális ellenzék „egyik alvezére” is, aki Tábori Kornél

⁹⁰⁵ L. Pajkossy Gábor: Kölcsény – ahogy az országgyűlési titkosszolgálat 1836-ban látta. ItK 2001. 458–464, különösen 458–460.

⁹⁰⁶ Pajkossy Gábor: Toldy Ferenc pályaképéhez. In: *Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára*. Szerk. Hermann Róbert–Erdődy Gábor. Bp. 2002. 180–198.

⁹⁰⁷ Fazekas Csaba: Egy kisember a nagy napokban. Cseremiszky Miklós levelei feleségéhez 1849-ből. *Fons* 1998. 1. sz. 37–64.

szerint az 1840-es évek elején napi rendszerességgel küldött jelentéseket Bécsbe Deák kijelentéseiről.⁹⁰⁸

Foglaljuk össze: a Polizeihofstelle magyarországi titkos hálózatának létszáma tehát 1848 előestéjén – a széles körben elterjedt vélekedésekkel ellentétben – 100 és 250 között járhatott. Tagjainak feladata a megfigyelés és a felügyelés volt, és szemben II. Lipót titkos munkatársaival vagy Kempen rendőrminiszter ügynökeivel, titkos politikai akciókba nem vonták be őket. Sedlnitzky bizalmasai és a Polizeihofstelle titkos levelezői hosszú ideig képesek voltak kielégíteni a kormányzat információk iránti éhségét, amelyet viszont az is növelt, hogy a kormányzat elnyomta, majd messzemenően korlátozta a nyilvánosságot. Így a titkos informátorok jó szolgálatokat tettek megbízóiknak. Sedlnitzky hálózata azonban, már csak korlátozott létszáma folytán is, tulajdonképpen nem volt a rendszer fennállása szempontjából nélkülözhetetlen, s bár a „hydra” lehetőség szerint kerülte a feltűnést, rendkívül népszerűtlen intézmény lévén, léte és tevékenysége végső soron nem erősítette, hanem inkább gyengítette a Metternich-rendszert.

⁹⁰⁸ Tábori Kornél: *Titkosrendőrség és kamarilla. Akták-adatok a bécsi titkos udvari és rendőrségi levéltárból*. Bp. 1921. 45.

Pál Judit

Kiegyezés és unió*

1867-ben – a kiegyezés egyik feltételeként a magyar fél részéről – ismét napirendre került Erdély uniójának kérdése. A magyar politikai elit számára a 48-as jogalap és az ország területi egységének helyreállítása olyan sarkalatos pontot képezett, amely nélkül nem volt lehetséges a kiegyezés. Ha a tárgyalások során az első kérdésben született is kompromisszum, az az udvar számára is világos volt, hogy a megegyezés érdekében mindenképpen engedményeket kell tennie.

A szabadságharc leverése után Bécs az 1848-as uniót érvénytelennek tekintette és visszaállította az azt megelőző állapotokat.⁹⁰⁹ Az unió ügye ezzel jó időre lekerült a napirendről. Az álláspontok az 1860–61-es alkotmányos kísérlet során sem közeledtek. Az uralkodó 1861. július 21-i leirata a magyar országgyűléshez Erdély kérdésében elutasító volt: „Ami mindenekelőtt Erdély nagyfejedelemségünknek Magyarországgal való unióját illeti, mely a szász és román nemzet szabad beleegyezése nélkül lőn elhatározva, megjegyzendő, miszerint ezen unio soha teljes törvényerőre nem lépett, az egyoldalúan hozott határozatok kihirdetése után tetteleg felbomlott, s egyáltalában mindaddig kivihetetlennek lészen tekintendő, valamíg Erdélynek nem magyar ajkú lakosai nemzetiségi érdekeiket ezen unio által veszélyeztetve látják, és a birodalom ebbeli igényei és érdekei kellőleg biztosítva nem lesznek.”⁹¹⁰

Magyar részről a kérdésben akkor mindkét párt nagyjából azonos álláspontot képviselt. A határozati párt javaslatában kitértek a történeti előzményekre és visszautasították, hogy az unió 1848-ban törvénytelen módon jött volna létre. Igaz ugyan – érveltek –, hogy az akkori országgyűlés még a régi rendi alapon ült össze, de „éppen ez mutatja népies és testvéries szellemét, mert a kiváltságosok képviselte a népképviseletet az unióval együtt léptette életbe, fényes jeleit adván ezáltal úgy a szabadság, mint az egyenlőség ott uralkodott elveinek”. Továbbá felhívták a figyelmet, hogy a magyarok küzdeni fognak az unió fenntartásáért: „De téves jogfogalom is az, hogy egy rendesen alkotott és szentesített törvény, azért mert egy vagy más érdeknek terhére lenni látszik, már az önkéntes megsemmisülés magvait hordja magá-

* Jelen írás, mely egy nagyobb tanulmány része, a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatói Ösztöndíja támogatásával készült.

⁹⁰⁹ Az 1848. évi unióról l. Egyed Ákos: *Erdély 1848. évi utolsó rendi országgyűlése*. Mv. 2001; Csetri Elek: *Erdély uniója 1848-ban*. In: uő: *Együtt Európában. Válogatott tanulmányok*. I. Debrecen 2000.

⁹¹⁰ Kónyi III. 132. Az uralkodó érveiről és ezeknek Deák Ferenc általi cáfolatáról l. bővebben Egyed Ákos írását a jelen kötetben.

ban. Ha ez állana, akkor nem lehetne a törvénynek jövője, mert nem létezik oly intézkedés, mely egy nemzetnek minden részét tökéletesen kielégíthesse, s az unio megszüntetésének kimondása már ezen elvnel fogva is lehetetlenné válnék, mert feltéve, de meg nem engedve, hogy a szászokat és románokat kielégítené, a magyarok és székelyek azonban bizonyosan a végletekig készek lennének küzdeni ezen unio fentartásáért.”⁹¹¹

A felirati párt részéről Deák felirati javaslata hasonlóképpen érvel, azaz az akkori országgyűlés törvényességével, hiszen a korábbi magyarországi törvényeket – beleértve a Pragmatica Sanctiót is – a kiváltságos osztály képviselői szavazták meg, de ez nem befolyásolja érvényességüket. Végül Deák feltette a szónoki kérdést: „Nem tudjuk, miképpen veszélyeztethetné az egyesülés Erdély nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi érdekeit. Hiszen ugyanazon törvény, mely az egyesülést megállapította, Erdélyben is felszabadította a népet, kimondotta az egyenjogúságot, a polgári s politikai jogokat a népnek minden osztályaira s nemzetiségére kiterjesztette, s az egyesülésnek legelső következtése az volt, hogy azon különbség, mi jogok tekintetében egy részről a magyar, székely és szász nemzet, más részről a román nemzet között előbb fennállott, azonnal meg lön szüntetve. Mi Erdély nem magyar ajkú lakosainak nemzetiségi érdekeit szintűgy teljes mértékben fogjuk méltányolni, mint a magyarországiakét.”⁹¹² Szükséges azonban, hogy éppen a nemzetiségi érdekek kérdése fölött ők is jelen legyenek a tanácskozásokon. Erdély a Szent István koronájához tartozik, következésképpen képviselőit meg kell hívni a magyar országgyűlésre.

Amikor 1864 decemberében megkezdődtek a titkos tárgyalások, Deák akkor is ragaszkodott fenti álláspontjához. August Antal, a Helytartótanács volt alelnöke – valószínűleg kezdetben Albrecht főherceg megbízásából – feltett néhány kérdést Deáknak, amelyek megbízóit a leginkább érdekelték. Az első kérdés arra vonatkozott, hogy mit ért Deák a „törvényes országgyűlés” fogalmán? Deák szerint szükséges, hogy Horvátországot és Erdélyt is meghívják az országgyűlésre, tehát a magyar korona országainak integritása képezte a kiegyezés egyik feltételét. A második kérdés a nemzetiségekre vonatkozott: Hogyan gondolja a nemzetiségi kérdés rendezését az egyenjogúságra való tekintettel? Deák válaszában túlment az 1861. évi nemzetiségi bizottság tervzetén, és nagyon széles körű nyelvi jogokat biztosított volna a nemzetiségek számára: tulajdonképpen csak az országgyűlés, a központi kormányzat és a felsőbb bíróságok nyelve maradt volna magyar, a törvényhatóságok, beleértve a megyéket is megválaszthatták volna a tárgyalási nyelvet. A nemzetiségek iskolái, egyházai, kulturális intézményei pedig egy bizonyos kvóta alapján költségvetési támogatásban részesültek volna.⁹¹³ Ez is mutatja, hogy e kérdésben még viszonylagosan képlékeny volt a magyar álláspont, bár nem szabad elfeledkezni, hogy Deák a „liberálisabbak” közé tartozott e

⁹¹¹ Kónyi III. 137–138.

⁹¹² Uo. 187–188.

⁹¹³ Hanák Péter: *1867 – európai térben és időben*. Sajtó alá rendezte Somogyi Éva. Bp. 2001. 125–127.

téren. Az uralkodó azt akarta ekkor felmérni, milyen engedményekre hajlandó a magyar vezető réteg, de részben éppen Erdély és Horvátország kérdése miatt az országgyűlés összehívására ekkor még nem került sor.

Deák többek között azért is alkalmas tárgyalópartner volt, mert politikai eszménye az alkotmányos Habsburg-monarchia volt, csak így vélte biztosíthatónak Magyarország önállóságának, területi integritásának és a magyarság vezető szerepének fenntartását. Az egyik kortárs szerint Deák „nem bízott a magyar nemzet erejében kizárólag és feltétlenül; féltette ezt a nemzetiségektől idebent és az európai nemzetközi viszonyoktól és érdekektől odakint”.⁹¹⁴ 1865 őszén Deák egy nagyobb cikk megírását tervezte Erdélyről, hogy „a remény és aggodalom között hányatott kebleket” megnyugtassa, tisztázza a helyzetet és óvjon a túlzott reményektől és csalódásoktól, illetve irányt mutasson a kérdésben, tekintve a számos valós és valótlan hírt, amely lábra kapott ebben az időben. Hanák Péter elemezte, hogyan került a Pragmatica Sanctio Deák gondolkodásának középpontjába, hogyan vált valóságos „politikai bibliává” 1865-re.⁹¹⁵ Ez Erdélyről szóló cikktervezetében is tetten érhető, ebben is a Pragmatica Sanctióból indult ki, erre alapozta érvelését. Az uniót – írta Deák – egy szentesített és eddig meg nem változtatott törvény is kimondja, amelyet Erdély törvényes országgyűlésén fogadtak el. „Ha tehát a Verwirkungstheoria megszűnt, fönn kell állani a jogilag meg nem szűnt s el nem vesztett alkotmánynak.” Éppen ezért az erdélyieket meg kell hívni az 1865 végére összehívott magyar országgyűlésre: „Azok, kik az egyesülést mindenben az 1848-i törvények szerint kívánják létrehozni, s azok is, kik az egyesülés kivételének több pontjaira nézve talán eltérő véleményben vannak, egyedül e közös országgyűlésen adhatják elő jogosan és siker reményével nézeteiket s kívánataikat, csak ott vétethetnek azok tárgyalás és elhatározás alá. Minden egyéb mód sikertelen és alkotmányellenes.”⁹¹⁶

Deák számba vette a románok azon kívánságát is, hogy ismerjék el őket Erdély negyedik nemzetének. Hosszas jogi és történeti fejtegetés során bemutatatta a sajátos erdélyi rendszert, amely eltér a magyar alkotmánytól. Kifejtette ez alkalommal is a magyar politikai nemzet tételeit, amely ekkor és később is annyi vitát kavart: „Vannak itt is többféle nemzetiségek (ti. Magyarországon), azoknak lehetnek, sőt vannak is nemzetiségi jogos igényeik; de nincs elkülönített politikai állásuk, nincs kikerekített külön territoriumjuk, nincsenek oly jogaik, melyek őket egyenesen és egyedül mint politikailag külön nemzetet illelnék. Itt minden föld Magyarország földje, minden lakos Magyarország polgára, s nemzetiségénél fogva senki nincs gátolva polgári jogainak élvezetében. S valamint e fogalomban »Magyarország« az ország

⁹¹⁴ Somssich Pál szavait idézi Hanák: *i. m.* 144.

⁹¹⁵ Hanák: *i. m.* 158–166.

⁹¹⁶ Deák Ferenc: Tervezett cikk Erdélyről. In: uő: *Válogatott politikai írások és beszédek*. II. 1850–1873. Válogatta, sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Molnár András. Bp. 2001. 332.

területének minden része bennfoglaltatik, bármily nemzetiségű honpolgárok lakják is azt, úgy e fogalom, »magyar nemzet« nemcsak a magyar ajkúakra van szorítva, hanem az ország minden más ajkú lakosaira egyaránt kiterjed; s valamint a haza érdekében van, és minden polgárnak kötelessége jövőre is fönn tartani e történelmi s közjogi alkotmányos alapon nyugvó politikai egységet, mely nélkül az ország rövid idő alatt szétfoszlanék, úgy másrésről Magyarország azon polgárainak, a politikai értelemben vett magyar nemzet azon tagjainak, kik nem a magyar nemzetiséghez tartoznak, minden valóságos nemzetiségi jogos igényeiket igazság és méltányosság szerint figyelembe venni, s az ország közérdekének kockáztatása nélkül teljesíteni kötelességünk.⁹¹⁷ És végül számba vette az eshetőségeket: ha fennmarad a teljes unió, ahogy azt 1848-ban kimondták, akkor a románok követelése alapját veszti, mert a magyar alkotmány nem ismer külön territóriummal bíró „nemzeteket”, amúgy pedig minden állampolgár egyenlő. Ha Erdély megőrzi bizonyos fokú különállását, ebben az esetben több forgatókönyv is elképzelhető. Vagy felszámolják a politikai nemzetek rendszerét, és így a kívánság ismét csak tárgytalanná válik, vagy fennmarad a rendszer, ebben az esetben igazságos és méltányos, hogy a románokat is nemzetként ismerjék el. Mindenképpen azonban, bárhogyan dől el az unió ügye, Deák leszögezi: „a teljes, tökéletes egyenjogúság az, mit a románoktól sem lehet megtagadni, s minél többet ők sem kívánhatnak”.⁹¹⁸

A tárgyalások azonban – Erdély sorsát érintően is – Erdélyen kívül folytak. A román és szász elitet a kiegyezés váratlanul érte. Azonban az erdélyi magyar politikai elit is, bár várakozással és szimpátiával, de tulajdonképpen passzív félként figyelte az eseményeket. Személyes kapcsolataik révén ők inkább be volt avatva a történésekbe, de ekkor még minden törekénynek és visszafordíthatónak látszott mindenki számára.

Erdélyben a kolozsvári uniós gyűlés összehívása jelentette a fordulatot, de egyelőre még sok volt a bizonytalanság a felek részéről. A románok egy újabb petíciót benyújtását tervezték. Az előkészítés során azonban még jobban elmélyültek az ellentétek a két érsek, Șaguna és Șuluțiu hívei között. Az előbbi nem helyeselte az akciót, így Barițiu és Rațiu, a két fő szervező, saját személyükre szóló megbízóleveleket köröztetett az erdélyi román értelmiség körében, hogy minél többen támogassák a kezdeményezést. A '60-as évek elejéig a román nemzeti mozgalom élén a két főpap állt, most Barițiuék emancipálódni akartak az egyházi vezetés alól és a széles körű részvétel, azaz az aláírások révén akarták a memorandum legitimációját biztosítani. A kérvényben előadták, hogy az Októberi Diploma óta Erdélyben annyira megváltoztak az állapotok, hogy a lakosság túlnyomó többsége kényszerítve van kívánságaival és kéréseivel a trónhoz fordulni. A románok azt szeretnék, hogy Erdély és a magyar korona kapcsolatát a Diploma Leopoldinum, a Pragmatica Sanctio és az 1791:VI. tc. alapján rögzítsék, mivel Erdély és Magyarország egyesülése véleményük szerint egyaránt káros a Monarchiára és

⁹¹⁷ Deák: *i. m.* 337.

⁹¹⁸ Uo. 338.

a románokra nézve. A románok nem osztják a magyar politikai nézeteket a nemzetről és az államról, azaz „nem akarnak magyarok lenni”. Majd következik a sérelmek elősorolása: a választási visszaélések, a magas census stb. Kérik ezért egy erdélyi országgyűlés minél előbbi összehívását.⁹¹⁹ Az 1493 személy – jelentős részben görög katolikus lelkészek – által aláírt petíciót végül 1866. december 31-én Ioan Rațiu nyújtotta át a császárnak egy magánkihallgatás keretében. A császár megígérte, hogy figyelembe fogja venni a románok kéréseit, a memorandum azonban a kancellária útján visszakerült a Főkormányshékhöz, és szervezőit, illetve aláíróit „megdorgálták”. A Gubernium véleménye az volt, hogy kérésükkel forduljanak az országgyűléshez és várják meg békében ennek végzéseit, „mivel ily fontos államjogi kérdések a kitűzött alkotmányos úton kívül egyoldalúlag tárgyalás alá nem vétethetnek”. Különben is „Erdély uniójának keresztülvitele és az ezzel kapcsolatos államjogi kérdések a magyarországi folyamatban levő országgyűlés tárgyalása alatt lévén, s a felett csakis a kitűzött alkotmányos úton lehetvén határozni”.⁹²⁰ Ehhez Ilie Măcelariu román kormányshéki tanácsos különvéleményt csatolt, amelyben ugyan kifogásolta a kérvényt formai szempontokból, de a kérésekkel és kívánságokkal egyetértett. Az erdélyi udvari kancellária röviddel a magyar kormány kinevezése előtt, 1867. február 12-én tárgyalta a kérdést. Úgy vélték, hogy bár fontos kérdéstről van szó, de a benyújtók nincsenek rá feljogosítva, hogy a román nemzet nevében beszéljenek, mint ennek képviselői, mivel eddig a román nemzet nevében a két metropolita beszélt. Végül is azt javasolták, hogy válasz nélkül tegyék az akták közé.⁹²¹ Rațiu maga is – miután végigjárta a hivatalokat – elég sötéten látta a kilátásokat, 1867. január 3-án például így írt az otthon maradt Barițiuinak: „Itt egyelőre befejeztem. Az új kísérlet megjelent, rólunk teljesen megfigyeltek.”⁹²² Javasolta viszont, hogy amíg a „németek” vitatkoznak, addig ők fejtsenek ki élénk tevékenységet, amivel imponálhatnak. Szerinte a románoknak ellenzékbe kell vonulniuk, amíg meg nem bukik az új „kísérlet” és vissza nem állítják az alkotmányt, majd csak akkor jön el az ő idejük. A „jó császár” mítoszától még a román vezetők sem tudtak szabadulni, néhány nap múlva Rațiu mint nagy titkot közölte, hogy a múlt ősszel, amikor a kihallgatást kérték, a kancellária állítólag azt javasolta, hogy ne adják meg és őket pereljék be bujtogatásért, de a császár megkönyörült rajtuk.⁹²³

A román és szász képviselők nagy része ennek ellenére elment Pestre az ún. koronázó országgyűlésre, álláspontjukat azzal indokolván, hogy csak az uralkodó koronázása miatt vesznek részt az amúgy Erdély dolgaiban illeték-

⁹¹⁹ MOL D 228 Erdélyi Udvari Kancellária. Elnöki iratok. 1867/139.

⁹²⁰ Uo.

⁹²¹ Uo.

⁹²² Keith Hitchins, Liviu Maior (ed.): *Corespondența lui Ioan Rațiu cu George Barițiu (1861–1892)*. Cluj 1970. 139.

⁹²³ Hitchins–Maior: *i. m.* 141.

telen országgyűlésen. Ahogy azonban a kiegyezési tárgyalások a végéhez közeledtek, a sikertől megittasult magyarok egyre szűkkeblűbbé váltak, egyre kevésbé voltak hajlandók az engedményekre a nemzetiségek irányába. Igaz, ezek jó része sem kereste a kompromisszumot. Az erdélyi román képviselők egy része például inkább demonstrálni akart az országgyűlésen, semmint megegyezésre jutni a magyarokkal.

1867. február 17-én aztán sor került a felelős magyar kormány kinevezésére. Mint láttuk, az unió elismerése volt magyar részről a kiegyezés egyik alapfeltétele. Az 1867. február 15-i, az uralkodó elnökletével – az akkor még nem hivatalosan kinevezett miniszterekkel tartott – minisztertanácson Andrássy Gyula kifejtette, hogy a magyar kormány számára nem lehetséges más álláspont.⁹²⁴ Ekkor ugyan még – kompromisszumos megoldásként – arról volt szó, hogy a teljes egyesítés végrehajtására egy bizottságot hoznak létre és törvényjavaslatokat dolgoznak ki, de Andrássy hangsúlyozta, hogy már csak az új kormány pozíciójának megerősítése végett is szükséges, hogy az uniót már most kész tényként kezeljék. Ezért kérte az erdélyi udvari kancellária feloszlását, a Főkormánysház élére pedig egy királyi biztos kinevezését, amely egyben a magyar kormánynak való alárendelést is jelentette.⁹²⁵

A minisztérium kinevezésének napján tehát az uralkodó feloszlatta mind a magyar, mind az erdélyi udvari kancelláriát. A Haller Ferenc erdélyi kancellárnak címzett leiratban az uralkodó bejelentette, hogy az unió kérdésének megoldását – az ő 1865. december 14-i trónbeszéde és az 1865. december 25-én az erdélyi országgyűléshez intézett leirata szellemében – a minisztériumra bízta, és reményét fejezte ki, hogy az átmenet nem fogja zavarni a közigazgatás és igazságszolgáltatás rendes menetét, illetve minden „köz- és magánérdek” kíméletével történik.⁹²⁶ Andrássy rövidesen jelezte, hogy tekintettel az átadás technikai nehézségeire, illetve a köz- és magánérdekek védelmére, március 9-e előtt a minisztérium nem tudja átvenni az ügyeket.⁹²⁷ A kancellária tehát március 10-ig még ideiglenesen működött, de már csak a legsürgősebb, illetve néhány személyi kérdéssel foglalkozott. Az erdélyi hatóságokat felszólították, hogy a feloszlás miatt csak azokat az iratokat küldjék fel, amelyek sürgős elintézészt igényelnek.⁹²⁸

A magyar kormány kinevezését az erdélyi magyarok kitörő lelkesedéssel fogadták. A kolozsvári *Korunk* „A nemzet nagy ünnepe” címmel tudósított a történelekről. Kolozsvárra február 17-én este érkezett a hír, amikor a városi táncteremben éppen a fiatalság táncvigalma folyt. A karzaton megszólalt a postásíp, felolvasták a hírt a felelős magyar minisztérium kinevezéséről, erre lelkes éljenzés tört ki, elhangzott a Rákóczi-induló, kitették Deák képét és nemzeti lobogókat tűztek ki. Másnap reggel a táviratot kiszégezték és több

⁹²⁴ MOL K 27 Minisztertanács. 1867. február 15.

⁹²⁵ Erről I. Pál Judit: Az erdélyi kormánybiztos kinevezése 1867-ben. In: Kiss Emlékkönyv 417–432.

⁹²⁶ MOL D 228. 1867/158.

⁹²⁷ Uo. 1867/174.

⁹²⁸ MOL D 228. 1867/167.

száz példányban szórták a nép között, mire „a nemzeti lobogó általános lett”. A hatóságok azonban egyelőre haboztak. A polgármester közóhajra ugyan szintén kitűzte a zászlót, és végül a tömeg nyomására a Gubernium elnöksége is kijelentette: semmi sem áll útjában, hogy a városi közönség „örömnilvánításait nemzeti zászlók kitűzésével és a mai napon tartandó világítással fejezhesse ki”, így aztán este díszkivilágítás volt.⁹²⁹

Néhány nappal korábban azonban a Főkormánysház még más álláspontot képviselt. Egy február 11-én a törvényhatóságok vezetőihez intézett körlevélben szigorúan felhívták ezek figyelmét: „Miután a magyarhoni legújabb hírek a népesebb helyek lakóinak okul szolgálhatnának arra, hogy részvétőket nyilvános tüntetésekkel kifejezzék, minthogy ezen feltűnő módon nyilvánítás azonban inkább kedvetlen kihágások és rendtelenségek előidézésére alkalmas, Méltóságodnak ezennel szoros kötelességévé teszem, a magyarhoni hírek alkalmából bárminő tüntetéseket személyes felelőssége terhe alatt meg nem szenvedni és erélyesen intézkedni, hogy azok teljesen mellőztessenek s szükség esetében megakadályoztassanak.”⁹³⁰ Az erdélyi központi hivatalok zavarodottságát jól mutatja az ezzel kapcsolatos kis incidens. A fenti rendelet ellen Jósika Samu Kolozs megyei főispán tiltakozott a megye alkotmányos jogaira és a megyéjében uralkodó nyugalomra hivatkozva: „az egész osztrák állam felvirradó szabadság korszakába méltán kell hogy keserítsen, midőn Erdély kivételesen áll minden államrészek között úgy, hogy ezen országba még azon se legyen szabad nyilvánosan örömit kijelenteni, hogy a Felség ősi alkotmányához ragaszkodó népének kívánatait atyai kegyességgel meghallgatta”.⁹³¹ Az engedetlenségen felháborodva Crenneville gubernátor a kancelláriához fordult, magyarázva, hogy ő csak azért hozta a fenti rendeletet, mivel attól tartott, hogy a nagyobb városokban és a nemzetiségileg vegyes vidékeken sűrűlődsökhöz és rendezavarásokhoz vezethet a nyilvános örömnilvánítás.⁹³² Különben is már február 10-én megbízható forrásból értesült, hogy Kolozsváron több hangadó egy tervet dolgozott ki a minisztérium kinevezésének esetére, és jelentős készülétek is történtek. Mivel Kolozsvár magatartása meghatározó a többi magyar és székely törvényhatóság számára, elsősorban Kolozsváron volt fontos megakadályozni a zavargásokat, de végül a főbíró és a városi küldöttség közbenjárására és felelősségvállalására engedélyezte az ünneplést.⁹³³ Az adott körülmények között Jósika tiltakozásának már nem lett semmi gyakorlati következménye, a kancellária mindössze sajnálatát fejezte ki az események fölött.

Crenneville-nek is hamarosan távoznia kellett, a kancellária március 6-án értesítette a Főkormánysházat, hogy az elnökséget ideiglenesen Groisz Gusz-

⁹²⁹ *Korunk* VII. évf. (1867. febr. 20.) 22. sz.

⁹³⁰ MOL F 263 Visszaállított Főkormánysház. Elnöki iratok. 1867/641.

⁹³¹ MOL D 228. 1867/191.

⁹³² Uo. 1867/177.

⁹³³ MOL D 228. 1867/191.

táv alelnök veszi át.⁹³⁴ Crenneville végleg elhagyta Erdélyt, és március 9-én beszüntette működését az erdélyi udvari kancellária is. A törvényhatóságokat felszólították, hogy a jelentéseket, ügyiratokat ezután az illető minisztériumokhoz irányítsák át.⁹³⁵ A magyar kormány ezzel ténylegesen átvette Erdély ügyeinek irányítását és az unió újra életbe lépett.

A létrejött uniót és a megváltozott közjogi helyzetet fejezték ki szimbolikusan az új pecsétek és címerek. 1867 júliusában a királyi biztos intézkedett, hogy „a m. korona tartományainak egy független felelős m. minisztérium kormányzása alá helyezése következtében, az erdélyi részekben létező és közigazgatási felügyelet alatt álló országfejedelmi hatóságok és hivatali közegek az osztrák összes birodalom közegei lenni megszűnván, rendelkeztem aziránt, hogy az érintett hivatalok az eddigi »császári királyi« címzés helyett a »magyar királyi« elnevezést használják”.⁹³⁶ A kétféjű sasos címer és pecsét helyett is újat javasol, így a minisztérium jóváhagyása után utasítják a hatóságokat, hogy a pecsétek és címerek „az egyesült Magyarhon és Erdély egymás mellé illesztett címereivel és a hatóságot elnevező magyar körülírással láttassanak el”.⁹³⁷

Az unió törvényi szentesítésére majd csak a következő évben került sor, 1868 végén fogadta el az országgyűlés a nemzetiségi törvénnyel együtt. A törvény kidolgozásával az 1867. július 12-i minisztertanácsban Mikó Imrét, a kormány egyetlen erdélyi tagját bízták meg.⁹³⁸ A munka azonban lassan haladt, az elkészült tervezetet az erdélyi királyi biztosnak is átadták véleményezés végett, ő némely „nem lényeges módosításokkal” a törvény elfogadását „az erdélyi viszonyok consolidálása tekintetéből igen kívánatosnak és sürgősnek” tartotta. 1868 októberében a minisztertanács azonban abban állapodott meg, hogy „az erdélyi főkormánysház feloszlásával külön készítendő törvényjavaslattal egyidejűleg majd akkor vétessék tárgyalás alá, midőn a *nemzetiségi kérdés* törvény által elintézve lesz”.⁹³⁹ November elején a minisztertanács behatóan tárgyalta a törvénytervezetet – sajnos a részletes vita anyaga az akkori hiányos jegyzőkönyvezés miatt nem maradt ránk –, de célszerűnek látták Péchy Manó véleményét még egyszer kikérni, „főleg az átmeneti intézkedések célszerű szabályozása tekintetéből”. Péchy-t táviratilag felhívták Budára, addig a tanácskozást felfüggesztették. A királyi biztos azonban gyengélkedő egészségi állapotára való hivatkozással nem vállalta az utazást, nézeteit táviratban közölte, így csekély „írályi és szerkesztési módosításokkal” a tervezetet elfogadták.⁹⁴⁰ Végül a törvénytervezetet – a nemzetiségi törvénnyel együtt – csak 1868 decemberében terjesztették az országgyű-

⁹³⁴ Uo. 1867/201.

⁹³⁵ Uo. 1867/212. Crenneville-t „vigaszdíjként” az uralkodó kinevezte cs. k. főkamarrássa.
MOL K 26. 1867/809.

⁹³⁶ MOL F 270. 1867/152.

⁹³⁷ Uo. 1867/184.

⁹³⁸ A miniszterelnökség átirata Mikó Imréhez, 1868. ápr. 11. ENMLt F 253 Mikó–Rhédei család lt Mikó Imre levelezése. IV. D. 197. fasc.

⁹³⁹ MOL K 27. 1868. október 13-i minisztertanács.

⁹⁴⁰ Uo. 1868. november 6-i és 8-i minisztertanácsok.

lés elé. A törvény vitájára mindössze egy napot szántak, igyekezve a vitákat lehetőleg elkerülni. Az erdélyi és magyarországi román képviselők egy része egy határozati javaslatot nyújtott be az országgyűléshez, amelyben történeti-jogi érvekre, valamint arra hivatkozva, hogy az uniót 1848-ban egy rendi testület mondta ki, nem pedig egy népképviselői testület, kérték, hogy az országgyűlés ne bocsátkozzék az unió tárgyában előterjesztett miniszteri javaslat tárgyalásába, mert „az ily egyesülés üdvös és maradandó csak akkor lehet, ha végleges szabályozásánál nemcsak az egyik, hanem a másik ország népeinek érdekei is kellő figyelembe vétetnek”.⁹⁴¹ A javaslatot nem vették figyelembe, de a törvényt előkészítő bizottság jelentése is felhívta a figyelmet két kényes pontra: a választójogi törvény különbségeire és az abszolutizmus kori sajtórendeletek eltörlésének szükségességére Erdélyben. Míg az utóbbit tekintve hamarosan intézkedett a kormány, az első kérdés megoldatlan maradt egészen az első világháborúig. A fenti jelentés leszögezte: „Nem lehet tagadni, hogy az egység tekintetéből kívánatos volna, hogy az eggyé alakult egész ország számára egyenlő és egyaránt kötelező választási törvényt lehetne azonnal életbe léptetni.”⁹⁴² Arra hivatkoztak viszont, hogy mivel a magyarországi törvény is hiányos, nincs értelme az egyik hiányos törvényt a másikkal pótolni, ehelyett a legközelebbi országgyűlésre egy új törvényjavaslatot kell kidolgozni.

Az uniós és a nemzetiségi törvénnyel nem csak a románok, de a szászok sem voltak megelégedve. Amikor híre ment, hogy az éppen ülésező szász egyetem a két törvény ellen felterjesztést készül tenni a kormányhoz és az országgyűléshez, felmerült a gyűlés feloszlásának gondolata is, attól tartva, nehogy a románok is kövessék a példát. A leváltott Konrad Schmidt helyét elfoglaló Moritz Conrad ideiglenes szász ispán azonban egyrészt arra hivatkozott, hogy akkor még nem tudtak a törvények szentesítéséről, másrészt pedig több közérdekű kérdést kell megoldaniuk, és a „jövőre nézve hasonló fellépésre többé alkalom nem nyílik”.⁹⁴³

Az uniós törvény (1868:XLIII. tc.) az 1848-as törvényekre hivatkozott, mint jogalapra, hiszen a magyar fél szemében az unió csak az 1848-as állapotok helyreállítása volt. Miután az 1. § újírolag megerősítette a nemzetiségi előjogok megszüntetését és az állampolgárok egyenjogúságát, a 2. § kimondta: „Erdély külön törvényhozása az 1848-ik évi pozsonyi VII. és kolozsvári I. törvényeknél fogva meg levén szüntette, a törvények hozásának, eltörlésének és magyarázásának alkotmányos jogát az erdélyi területre nézve is kizárólag Magyarország törvényesen megkoronázott királya és törvényesen

⁹⁴¹ MOL K 2. Országgyűlési levéltár. Képviselőház és nemzetgyűlés. Képviselőház elnöki és általános iratai, 1865–68-as országgyűlés. 1868/4890.

⁹⁴² Uo. 1868/4881.

⁹⁴³ MOL F 270. 1868/1583.

összehívott országgyűlése gyakorolják.”⁹⁴⁴ A törvény szabályozta az országgyűlési képviselőket, ideiglenesen érvénybe hagyva a kolozsvári 1848: II. tc. rendelkezéseit, bár a Főkormánysház helyett a szervezés most a Belügyminisztérium hatáskörébe került át. A 6. § ugyanis kimondta: „A kormányzat az erdélyi területre nézve is a törvények értelmében Ő Felsége magyar felelős minisztériuma által gyakoroltatik.”⁹⁴⁵ Ezzel összefüggésben a Főkormánysházat – segédhivatalaival együtt – 1869. május 1-i hatállyal feloszlatták. A továbbiakban rendelkeztek a törvényhatóságok szervezéséről, az ezek élére kinevezett főtisztokról, az eltérő törvényekről, az úrbéri és egyházi viszonyokról. A törvény tehát minden fontosabb kérdést érintett. Megfigyelhető, hogy rendelkezéseiben a jogkiterjesztés elvét alkalmazták: ahol az erdélyi törvények voltak a liberálisabbak, mint például az egyházi ügyek és vallásszabadság kérdése, ott ezeket hagyták érvényben, kiterjesztve ezt a görög és örmény katolikus, valamint görögkeleti egyházakra is. Az úrbéri kárpótlások ügye viszont a magyarországi 1848-as törvények hatálya alá esett. Az egyes törvényhatóságok autonómiáit is tiszteletben tartják, mindössze a Főkormánysház helyett – a törvény értelmében – a magyar kormány gyakorolta ezután a felügyeleti jogot. Különösen kényes ügy volt a szász autonómia kérdése, ez is érvényben maradt, bár bírói hatóságot nem gyakorolhatott, és újonnan leszögezték a szász egyetem területén lakó minden nemzetiségű honpolgár egyenjogúságát. Az igazságszolgáltatás területén is roppant bonyolult volt a helyzet. Erdélyben a neoabszolutizmus idején egy sor osztrák törvényt léptettek életbe: az osztrák polgári törvénykönyv, a sajtórendtartás, a bányatörvény, a telekkönyvre vonatkozó szabályozás továbbra is érvényben maradtak. Bár ezek eltörlése és a jogrend egységesítése a magyar és székely törvényhatóságok feladatainak egyik állandó témája, az igazságszolgáltatás terén az egységesítés nagyon hosszan elhúzódó folyamat volt.

A törvény meghozásának idején még érezhető a szándék, hogy megnyugtassák az erdélyieket; a románok és szászok ellenérzéseit pedig a politikai jogok garantálása, illetve az autonómia továbbélése révén kívánták leszerelni. Szimbolikus jelentősége van, hogy a törvény 1. §-a felidézi, hogy a kolozsvári 1848:I. tc. kimondta, hogy „Erdély minden lakosa nemzetiségi, nyelvi és vallási különbség nélkül egyenjogúnak nyilvánított, s Erdélynek minden ezzel ellenkező törvénye eltöröltetett”, és a jelen törvény által is „az egyesült Magyarország és Erdély összes honpolgárainak egyenjogúsága, polgári és politikai tekintetben újabban is biztosítottik”.⁹⁴⁶ Az integráció azonban bonyolult feladatnak bizonyult, és bár a gazdasági és társadalmi modernizáció terén egy sikeres időszak következett, a nemzetiségekkel való „belső kiegyezés” nem járt sikerrel. Ezt mutatja többek között a kiegyezés és az unió eltérő értékelése is mind a mai napig a magyar és a román történetírásban.

⁹⁴⁴ XLIII. törvénycikk. Magyarország és Erdély egyesítésének részletes szabályozásáról. In: *Magyar Törvénytár. VI. 1836–1868. évi törvénycikkek*. Bp. 1896. 486.

⁹⁴⁵ Uo. 487.

⁹⁴⁶ *Magyar Törvénytár. VI.* 486.

Pál-Antal Sándor

Etnikai megoszlás Marosszéken 1614–1848 között (Vázlat)

Az 1848 előtti népességi viszonyok kutatása Erdélyben – a források nyújtotta adatok korlátai miatt – nehézségekbe ütközik. 1850-ig alig készítettek olyan átfogó statisztikai jellegű felmérést, amelynek alapján a népességi viszonyok alakulását kielégítően feltárhatnánk. Az első népszámlálásnak tekintett 1784–1787. évi népesség-összeírás is csak részben kielégítő. Mivel katonai célból készült, a férfi lakosság felmérésére összpontosult. A nőkről csak összesítő adatokat közöl, és nem terjed ki a vallási, anyanyelvi, nemzetiségi és egyéb kérdésekre. Ezért közvetlen statisztikai adatok hiányában, a demográfia-történeti kérdések a katonai, adókiivetési és egyházi összeírásokra támaszkodva kutathatók. Ezt tettük ez alkalmommal Marosszék esetében, ahol a XVII. századra vonatkozóan a katonai összeírók adatait használtuk, a XVIII–XIX. századra az adózási és egyházi felméréseket, valamint az 1831. évi széki statisztikát. A használt összeírások közül az utóbbi az egyedüli, amely 1848 előtt a lakosság etnikai megoszlásával is foglalkozik. A katonai és az adóösszeírások adatait az összlakosság számának nyomon követésére használtuk, az egyháziakat az etnikaira. Végül, viszonyítási adatként, az 1850. évi népszámlálás szolgált, amely országos szinten rögzítette a lakosság nemzetiségi hovatartozását is.

Az összeírások adatainál számoltunk azzal a ténnyel, hogy azok rendszerint nem teljesek. A mindmáig teljesnek tekintett 1614. évi – tévesen lustrának is hívott – Bethlen-féle katonai összeírás Marosszéken 116 település adatait tartalmazza. A valóságban ebben az időben Marosszéknek legalább 127 faluja volt (1603-ban 132, 1635-ben 127). A hiányzó falvak egy része az összeíráskor néptelen volt. A puszta falvak közül egy pár (Székelyfalva, Benefalva, Fekete, Csittfalva, Gerebenes és Bozzaszeg) sosem népesedett újra, mások a későbbi összeírásokban újból lakottként szerepeltek. A kimaradások okát nem ismerjük. Lehet, hogy 1614-ben néptelenek voltak, de lehettek lakottak is. Ezért a Bethlen-féle összeírás adatai Marosszék esetében csak minimálisaknak tekinthetők. A lakosság tényleges száma nagyobb volt.

Az adóösszeírások az adózó lakosság számát tükrözik. Hiányoznak azokból az „immunis nemesek” és a nincstelen, illetve adómentes elemek. A fő- és birtokos nemesség létszámának alakulását nyomon követhetjük a korabeli nemesi nyilvántartásokból. Az adózási kötelezettségek alól kimaradó nincstelenek és a nemességhez nem tartozó mentesek száma nem lehetett túl magas, de az összkép szempontjából nem elhanyagolható tényezőt képeznek.

Az összlakosság számának megállapításához az 1614. évi katonai összeírást, az 1702., 1713., 1722. és az 1831. évi adóösszeírásokat, az 1786. és

1850. évi népszámlálást és az 1831. évi statisztikai felmérést használtuk.⁹⁴⁷ A fő- és birtokos nemességre vonatkozóan kiegészítő adatokkal az 1614., 1635., 1711., 1778. és az 1831. évi összeírások szolgáltak.⁹⁴⁸ A román ajkú lakosság számának alakulását az 1699., 1733., 1750. és 1762. évi egyházi összeírások, az 1831. évi statisztika, valamint az 1850. évi népszámlálás alapján követtük nyomon.⁹⁴⁹ A cigányokét az 1777. évi adótabellák, egy 1814. évi felmérés, az 1831. évi statisztika és az 1850. évi népszámlálás alapján.⁹⁵⁰

Marosszéken 1614-ben 46 főember (nemes) családot vettek nyilvántartásba, 1635-ben pedig 104-et. Ezután a nemesek száma érezhetően nőtt. 1711-ben 126 főrendi és birtokos nemes élt Marosszéken, 1778-ban 314, 1831-ben 864. Az összlakossághoz viszonyított arányuk a kezdeti 1,2%-ról 8,2%-ra nőtt.

Tekintetbe véve a korabeli viszonyokat, az összeírások jellegét, és összevetve azokat az 1786. és 1850. évi népszámlálások eredményeivel, a valós képet minél hűebben tükröző eredmény érdekében az előbbieket adatait 10–20% hozzáadással kiigazítottuk. Éspedig: az 1614. évi katonai összeírást 10%-kal, az 1701–1702., 1713. és 1722. éveket 20%-kal (3% nemes, 7% mentes és 10% kimaradt),⁹⁵¹ az 1831. évet 15%-kal.⁹⁵² Az 1733–1762. évi összlétszámot grafikon segítségével vázoljuk. Azokban az esetekben, amelyekben a létszámot az összeírások családonként rögzítették, a lélekszám megállapítása érdekében a családok számát beszoroztuk öttel. Az 1850. évi

⁹⁴⁷ SzOklÚj IV. 197–286; Acsády Ignác: Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. *Magyar Statisztikai Közlemények* Új sorozat, 1896. 12. sz. 57, 60, 466; MmOL Marosszék levéltára (a továbbiakban: Mszlt), Adóösszeírások. 1702/5–12, 1722/110, 1831/751–752. sz.; Pál-Antal, Alexandru–Chertes, Aurel: Populația Scaunului Mureș la începutul secolului al XVIII-lea. In: *Studii și Materiale* III–IV. Tg. Mureș 1972. 179–222; Danyi Dezső–Dávid Zoltán: Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). *Magyar Statisztikai Közlemények* 1960. 340–347; MOL F. 392 Az erdélyi adózók 1831. évi összeírása. Marosszék; Pál-Antal Sándor: Marosszék népessége 1831-ben. In: Imreh Emlékkönyv. 409–432; Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népesedési adatok 1850–1992 között.* Bp.–Csíkszereda 1998.

⁹⁴⁸ Mszlt Lustrák és katonai összeírások. 1711/3. sz. 283–329; 1778/18. sz.; uo. Adóösszeírások. 1831/751–752; Varga E.: *i. m.*

⁹⁴⁹ *Izvoare de demografie istorică.* I. Red. Costin Feneșan, Buc. 1976. 115–146, 294–298, 362–365; Pál-Antal: *i. m.*; uő: *Marosszéki intézmények és pecsétjeik.* Kézirat, kiadás alatt. 153–160; Varga E.: *i. m.*

⁹⁵⁰ Mszlt Adótabellák. 1777/1–127. sz., uo. Adóösszeírások. 681, 751–752. sz.; Varga E.: *i. m.*

⁹⁵¹ Egy előbbi tanulmányunkban (Lásd Pál-Antal–Chertes: *i. m.* 180–181.) az 1713. és 1722. évi összeírások adatainál egyharmados (33%) korrekciót végeztünk. Újabb adatok birtokában ezt a korrekciót túlzottnak találtuk. Talán közelebb járunk a valósághoz, ha a XVIII. század eleji adatokat 20%-kal egészítjük ki.

⁹⁵² Az összlétszám a 10 935 adózó, 863 adómentes nemes és a 253 egyházi szolgálatot tevő család összegéből áll.

adatok esetében pedig a családok számának megismerése érdekében az összlétszámot elosztottuk öttel. A kiigazítások alapján Marosszék lakosságának összlétszámát az alábbi 1. táblázat tükrözi.

1. táblázat

Marosszék népességének összlétszáma 1614–1850 között

Év	A családok száma		A lakosság száma	Megjegyzés
	Az összeírás szerint	Kiegészítve		
1614	3 760	4 136	20 680	kat. össz.
1699 (1701)		4 200	21 000	adólajstrom
1713	3 865	4 636	23 190	adólajstrom
1722	4 309	5 171	25 855	adólajstrom
1733		6 200	31 000	becslés
1750		7 000	35 000	becslés
1762		7 800	39 000	becslés
1786	10 120	10 120	50 616	népszámlálás
1831	10 935	12 052	60 260	adólajstrom
1831	10 120	12 052	60 260	statisztika
1850		13 934	69 674	népszámlálás

A lakosság összlétszámának alakulására vonatkozó adatok elemzése egy terjedelmesebb munkát igényel. Itt csak jeleztük az összesített adatokat, anélkül, hogy részleteznénk azokat. Az összesítések azonban nélkülözhetetlenek az etnikai viszonyok vázolásához.

A szék lakosságának számbeli gyarapodását és etnikai megoszlását az 1614–1850 közötti két és fél évszázadot felölelő időszakban az 1. grafikon, és az azt kiegészítő 2a. és 2b. táblázat tükrözi.

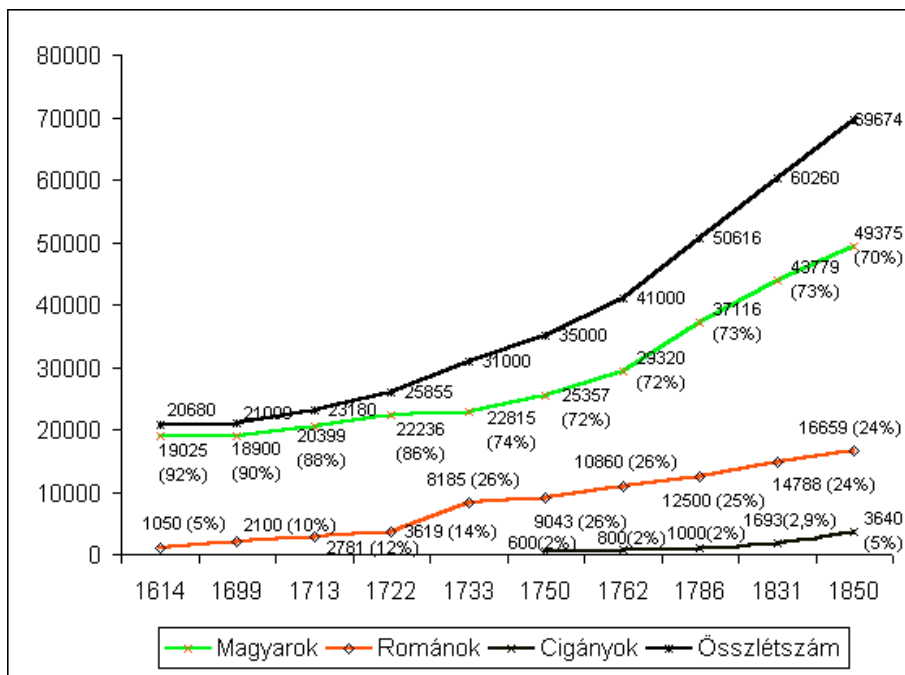
Az 1614–1850 közötti időszakban a szék összlakossága több mint megháromszorozódott. Az első szakaszban, a XVII. században tapasztalható stagnálás után a gyarapodás felgyorsult. Ez elsősorban a természetes szaporulattal magyarázható, de hozzájárult bizonyos fokú betelepedés is.

A nemzetiségi megoszlás is változó képet mutat. A székely-magyarság száma 92%-ról 70%-ra csökken. A románok aránya majdnem meghatszorozódott, 5%-ról 24-re nőtt. A szászoké a kezdeti 3%-ról 0,1% alá csökkent.

A cigányok száma az időszak második felében mérhető statisztikailag. Rájuk vonatkozóan a XVIII. század közepétől kezdve vannak hiányos adataink. Bizonyosan azelőtt is jelen voltak, legalább szórványosan. Többségük nem lévén megtelepedett és nem adózott, kimutatást sem készítettek róluk. Feltételezzük, hogy már a XVIII. század közepén több száz család élt a székben, elszórtan.

1. grafikon

Marosszék népességének etnikai megoszlása 1614–1850 között

2a. táblázat

Marosszék népességének etnikai megoszlása 1614–1850 között (lélekszám szerint)

Év	Összlétszám	Magyar	Román	Szász	Cigány	Egyéb
1614	20 680	19 025	1 050	605	—	—
1699 (1701)	21 000	18 900	2 100	—	—	—
1713	23 180	20 399	2 781	—	—	—
1722	25 855	22 236	3 619	—	—	—
1733	31 000	22 815	8 185	—	—	—
1750	35 000	25 357	9 043	—	600	—
1762	41 000	29 320	10 860	—	820	—
1786	50 616	37 116	12 500	—	1 000	—
1831	60 260	43 779	14 788	—	1 693	195
1850	69 674	49 375	16 659	—	3 640	646

2b. táblázat**Marosszék népességének etnikai megoszlása 1614–1850 között (%-ban)**

Év	Összlét-szám	Magyar	Román	Szász	Cigány	Egyéb
1614	100	92	5	3	–	–
1699 (1701)	100	90	10	–	–	–
1713	100	88	12	–	–	–
1722	100	86	14	–	–	–
1733	100	74	26	–	–	–
1750	100	72	26	–	2	–
1762	100	72	26	–	2	–
1786	100	73	25	–	2	–
1831	100	73	24	–	3	–
1850	100	70	24	–	5	1

Az 1814-ben készített és a cigányokat is számba vevő összeírásból öt járásra vonatkozó lajstrom maradt fenn.⁹⁵³ Ez a mintegy 80 falura vonatkozó összeírás 39 településen név szerint felsorolt cigányokat. Ekkor nagyobb létszám-ban Marosszentgyörgyön 25, Nagyernyén 14, Koronkán 20, Kebelében 10, Mezőkölpényen 12, Nyárádandrásfalván 14 cigány család élt. A többiekben tíznél kevesebb.

A zsidók aránya is csak az időszak végére haladja meg a fél százalékot. Egyházközösségük a XVIII. század közepétől nyomon követhetően Náznánfalván volt. 1848 előestéjén – számottevő betelepedés nyomán – jelentősebb számban voltak még Erdőszentgyörgyön, Ákosfalván és Mezőbándon is.

Marosszék lakosságára vonatkozóan az első etnikai jellegű utalásokat egyes XVII. századi adatok szolgáltatják. Az azelőtti időszakkal kapcsolatosan megemlítjük, hogy Marosszék a Székelyföld része volt, és lakossága a középkor végéig magyar etnikumú. Közben – főként a középkor végén, a XVI. században –, a székely-magyarok közé minden bizonnyal telepedtek más ajkúak is, főként románok, de szászok és szlávok is, amint az a nevekből kikövetkeztethető. Számuk azonban nem volt számottevő. Viszonylag nagyobb számú román és német (szász) ajkú lakosság jelenlétére az 1614. évi Bethlen Gábor-féle összeírás utal. Ekkor nyilvántartásba vették a Székelyföldön a primorokon (nemeseiken) és a katonarendűeken kívül a más jogállapotú lakosokat is. Demény Lajos elemzése szerint a XVII. század elején – többek között – Marosszékre telepedett 194 román és 119 szász család is. A székben azelőtt elenyésző számmal éltek románok és szászok. A XVII. század elején idetelepedettek többnyire a környező vármegyei részekről jöttek, és csak kevesen a Kárpátokon túlról. Ők a szék 76 helységében voltak jelen,

⁹⁵³ Mszlt Adóösszeírások. 1814/681. sz.

és az összlakosság 5%-át képezték.⁹⁵⁴ Az újonnan betelepültek főként azokban a helységekből jelentek meg, ahol a század elején a lakosság teljesen kihalt vagy erősen megcsappant, vagyis ahol nagyobb mértékben volt szükség a megfogytakozott munkaerő pótlására: Marosvásárhely környékén, a mezőségi falvakban, de a Nyárád mente középső részén is.

A szászok idetelepedése a későbbiek folyamán megtorpant. Ezért Marosszéken nem is fejlődött ki egy külön etnikumnak tekinthető német ajkú népcsoport. A szórványosan idelepedettek nem szerveződtek közösségeké sem egyházzal, sem igazgatással. Nem hoztak létre falu- és egyházközösségeket vagy iskolát. Emiatt rövid ittlét után a helyi többségi lakosságba olvadtak.

A román ajkúak, a szászokkal ellentétben, állandóan gyarapodtak. Természetes szaporulatukat túlhaladta a betelepültek száma. Ez a folyamat jól nyomon követhető a XVIII. századi egyházi felmérésekből és nyilvántartásokból. A betelepülési folyamat konkrét eseteinek a feltárása és elemzése továbbra is megoldásra váró feladat marad.⁹⁵⁵

1699-ben – a román egyháznak Rómával történő egyesülése kapcsán – uralkodói utasításra felmérték az erdélyi románok vallási hovatartozását. A kikérdezetteknek falvanként válaszolniuk kellett arra a kérdésre, hogy megmaradnak-e régi vallásuk mellett, vagy felveszik a négy bevett vallás valamelyikét. Vallomástételre a papnak és a hívek felének kellett megjelennie és nyilatkoznia. A marosszéki kihallgatási jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy ott, ahol csak egy pár görögkeleti vallású élt (pl. Székelykálon), vallomástételre mindegyikük megjelent. Marosszéken két összeíró bizottság jegyzőkönyve ismert. A két jegyzőkönyvbe 31 faluból nyolc görögkeleti pap és 206 hívő nevét jegyezték be az összeírók.⁹⁵⁶ Mivel két településnél (Bazéd és Mezősámsond) nem tüntették fel a vallomástevők számát, és a kikérdezettek

⁹⁵⁴ Demény Lajos: Marosszék és a fejedelmi székely politika. In: *A Maros megyei magyarság történetéből*. Tanulmányok. Szerk. Pál-Antal Sándor–Szabó Miklós, Mv. 1997. 34–35. Az összeírás közölve a SzOkIÚj IV. 197–286. Sabin Opreanu számukat 6%-ra becsülte. Újabban Vasile Lechințan 8%-ról beszél, ami túlzás, mivel mind ide sorolta a nem magyar nevéket is. Lechințan, V.: *Românii din scaunele secuiești la 1614. Angustia. Arheologie-istorie-etnografie*. I. Sfântu Gheorghe–Cluj-Napoca 1996. 93–126.

⁹⁵⁵ Az első eredményekre a többi székely szék esetében lásd: *A többség kisebbsége. Tanulmányok a székelyföldi románság történetéről*. Szerk. Hermann Gusztáv Mihály. Csíkszereda 1999.

⁹⁵⁶ MOL. Az Erdélyi Gubernium levéltára 1698/248. 2–6. A felmérés adatai megtalálhatók, falukra lebontva és a kötet végén lévő táblázatban: Ranca, Ioan: *Românii din scaunele secuiești în antroponimele din conscripții. I. Scaunul Mureș 1699–1821*. Cluj-Napoca 1995. Négy esetben (Náznánfalva, Harcó, Mezőbánd és Mezőmadaras) az összeírók megjegyzik, hogy ott nincs pap, ami azt sejteti, hogy van egyházközösség, de valamilyen okból kifolyólag hiányzik a lelképásztor. Tekintetbe véve ezt a tényt, valamint azt, hogy egyes települések kimaradtak a felmérésből, Marosszéken ekkor 14–15 ortodox egyházközösség léteivel számolhatunk.

közül hiányzik a szék Szováta felé eső keleti része, az adatok nem tekinthetők teljeseknek. A valós helyzet megközelítése érdekében a meglévő adatokat 20%-kal kiegészítettük. Feltételezve, hogy az ötnél több román családdal rendelkező falvakból csak a családfők fele jelent meg vallomástételre, a kapott összeget még kiegészítettük 164 családdal. A becsült összlétszám így 420 család. A román ajkúak arányát ekkor a széki összlakosság 10%-ára tehetjük.

A XVIII. század elején a szék román ajkú lakosságának létszáma ugrás-szerűen megnőtt, 1733-ra elérte az összlakosság 26–28%-át. A század végére ez az arány egy keveset visszaesett, majd stagnált, megállapodva a 24–25%-nál.⁹⁵⁷ Abszolút számokban 1733-ban 41 településen számbavettek 25 román (görög katolikus és görögkeleti) templomot, 35 papot és 1490 családot.⁹⁵⁸ 1750-ben 37 faluban 36 templomot, 48 papot és 2030 családot (11 577 lélekkel).⁹⁵⁹ Mindkét esetben a falvak száma megegyezik az egyházközségek számával. Az utóbbi összeírás a lelkek számát illetően pontatlan, hozzávetőleges és túlzó, amint az az 1762-es sokkal alaposabb összeírásból kikövetkeztethető.

A Bukow-féle összeírásként ismert felméréskor, 1762-ben a görög katolikus és görögkeleti lakosságot nem egyházközségenként, hanem falvanként vették nyilvántartásba.⁹⁶⁰ Azokat is összeírták, akik az egyházközségeken vagy azok leányegyházain kívül szétszórva éltek. Ezen összeírás szerint akkor 116 marosszéki faluban 60 görög katolikus pap, 575 görög katolikus és 1549 görögkeleti vallású, összesen 2124 (román) család élt, amely mintegy 10 860 személyből állott.

A 116 falu közül 30-ban 5-nél kevesebb, 25-ben pedig 6–10 közötti román család lakott. Húsznál többen 28 településen éltek. A legnépesebbek Mezőbánd, Nyárádtő, Meggyesfalva, Erdőszentgyörgy, Marosbárdos, Marosszentgyörgy, Mezőmadaras, Mezősámsond, Mezőszabad, Galambod, Mezőcsávás voltak. Marosvásárhelyen, amely szabad királyi városként nem tartozott Marosszék joghatósága alá, ekkor 60 görög katolikus és görögkeleti család élt, az összlakosságnak mintegy 8–10%-át alkotva.

A XVIII. század második és a XIX. század első felében a marosszéki román ajkú lakosság száma arányosan nőtt. 1831-re az 1762. évi 2124-ről a családok száma 2483-ra emelkedett.⁹⁶¹ Erre az időszakra vonatkozóan I. Ranca a marosszéki románok történetével foglalkozó munkájában a családok számáról készített táblázatban – összesítés nélkül – a következő adatokat közli: 1762-ben 1978, 1777-ben 2753, 1783-ban 1193, 1820-ban 1650.⁹⁶² Ezekkel az adatokkal kapcsolatosan megállapítható, hogy az 1762. évi adat pontatlan, az 1783. és 1820. évi hiányos, az 1777. évi pedig túlzó. Az előbbi-

⁹⁵⁷ Lásd az 1. grafikont.

⁹⁵⁸ Feneşan: *i. m.* 115–146.

⁹⁵⁹ Uo. 294–298; Mszlt Rendeletek. N. D. 1755/1121.

⁹⁶⁰ Feneşan: *i. m.* 362–365.

⁹⁶¹ Lásd a 3. táblázatot.

⁹⁶² Ranca: *i. m.* 232–235.

eket a szerző nyomtatásban megjelent összeírások alapján közölte, az utóbbit az 1777. évi adótáblákból. Ez utóbbinál azonban eléggé önkényesen járt el. A jobbágyok és a zsellérek névsoraiból kivette a román hangzásúakat, de nemegyszer magyar neveket is. A táblák végén felsorolt bebírók névsoránál is ugyanúgy járt el. Így megtörtént, hogy ugyanazt a nevet kétszer is számba vette. A nevek kiválasztásánál nem végzett összehasonlító ellenőrzést, nem vetette össze azokat egyházi adatokkal. Eredményként mintegy 500 magyar vagy cigány családot románnak tüntetett fel. Túlzását a későbbi egyházi és statisztikai adatok is meggyőzően bizonyítják.

Marosszék nemzetiségi megoszlását a XIX. század első feléből a már előbb említett két statisztikai felmérés is rögzítette. Ezek eredményeinek összesítése a 3. táblázatban található.

3. táblázat

Marosszék nemzetiségi megoszlása 1831-ben és 1850-ben

Nemzetiség	Család (1831)	Személy (1831)	% (1831)	Személy (1850)	% (1850)
Magyar	7 310	36 550	72,26	48 729	69,94
Román	2 483	12 415	24,54	16 659	23,91
Cigány	285	1 425	2,81	3 640	5,22
Zsidó	34	170	0,34	570	0,82
Egyéb	5	25	0,05	76	0,11
Összesen	10 117	50 585	100,00	69 674	100,00

1831-ben a szék 127 faluja közül 65 teljesen vagy döntő többségében (81–100%-ban) *magyar nemzetiségű* volt. Kilenc faluban csak magyarok éltek. Ezek: Bede, Berekeresztúr, Ehed, Ilencfalva, Kakasd, Kendő, Mája, Rigmány, Székelyabod. A többi 56-ban kevés román, esetleg cigány is élt. 23 falu többségében magyar lakosságú (55–80%), 8 vegyes román–magyar összetételű (45–55%), ugyanakkor 13 többségében román (55–80 %), míg 18 román vagy döntő többségében román nemzetiségű település.

Legnépesebb *magyar* faluk: Kibéd 262 családdal, Sóvárad 194, Makfalva 190, Nagyernye 166, Szentgerice 162, Nyárádmagyarós 156, Mezőpanit 147, Somosd 135, Szentháromság 129, Jobbágytelke 125, Szabéd 118, Csókfalva 117, Székelykál 116, Nyárádremete 113, Szováta 110, Köszvényes 109, Geges 106, Székelyvaja 101, Nyárádgálfalva és Harasztkerék 100 családdal. Nagyjából fele-fele arányú *román–magyar* összetételű falu: Erdőszentgyörgy, Galambod, Koronka, Mezőbergenye, Mezősámsond, Nyárádandrásfalva, Nyárádkarácsony és Nyárádszentbenedek. Többségében *román* falu Harcó, Marosagárd, Maroskeresztúr, Marosszentanna, Maros-szentgyörgy, Mezőbánd, Mezőménes, Náznánfalva, Nyárádtő, Süketfalva, Száltelek, Székelymoson és Székelysárd. Teljesen vagy döntő többségében

román falu: Nyárádbálintfalva, Marosbárdos, Bazéd, Egerszeg, Hidvég, Kebele, Kebeleszentiván, Kisfalud, Kislekence, Malomfalva, Marosszentkirály, Meggyesfalva, Mezőszabad, Nyárádszentlőrinc, Remeteszeg, Székelysospatak, Székelyuraly és Vece.

10 faluban nem éltek románok, 49-ben elszórtan (1–9 család között), 21-ben 10–19 között, 20-ban 20–29 között, 8-ban 30–39 között, 9-ben 40–49 között és 10-ben 50-en felül. Nagy számban voltak románok: Nyárádtőn 145-ön, Mezőbándon 144-en és Marosszentgyörgyön 105-en; 50 és 100 család között éltek még Mezősámsondon 92-en, Mezőszabadon 95-ön, Erdőszentgyörgyön 73-an, Meggyesfalván 68-an, Mezőcsáváson 66-on, Marosbárdoson 56-on és Nagyernyén 53-an.

1831-ben a statisztikai felmérés szerint *cigányok* 46 településen voltak jelen. A valóságban több helyen és nagyobb létszámban lehettek, mert nem mindenütt jelezték létüket. Mezőbándon, ahol jelentős cigány közösség létezett már a XVIII. században, az 1831-es felmérésben mégsem szerepeltek. Számuk Marosszentgyörgyön is több lehetett az ekkor jelzettnél. Ezt a települést egyébként Cigányszentgyörgynek is hívták. Nagyobb cigány közösségek (10-nél több család) jelenlétét 8 településen jelezték, éspedig: Nyárádgálfalván 38-at, Koronkán 19-et, Mezőkölpényen és Nagyernyén 15-öt, Székelysárdon és Erdőszentgyörgyön 14-et, Marosszentgyörgyön 11-et és Székelymosonban 10-et.

A *zsidók* száma még 1831-ben is kevés. Kilenc faluban említik őket csupán: Ákosfalván, Csittszentivánon, Erdőszentgyörgyön, Marosszentkirályon, Náznánfalván, Mezőbándon, Mezőszabadon, Nagyernyén és Tófalván. Központjuk Náznánfalva és Marosszentkirály volt.

Más nemzetiségű népességet (szász, örmény stb.) Marosszéken a XVIII–XIX. századi felmérések alig említene. Úgy tűnik, a jelen lévő idegeneket nem vették nyilvántartásba, mivel nem rendelkeztek állandó lakhellyel.

Székelyföld lakosságának nemzetiségi összetétele, annak alakulása a távolabbi vagy közelebbi múltban történetírásunk egyik sokat vitatott tárgya volt. Főként a román történetírók foglalkoztak ezzel, elég egyoldalúan, ferdítve, kidomborítva a románság őslakos jellegét és erőszakos elmagyarosítását. A fenti sorokban arra törekedtünk, hogy felvázoljuk egy számottevő időszak etnikai viszonyainak alakulását a Székelyföld egyik jól behatárolt részén, Marosszéken. Az összesítő adatok alapján nyomon követhető az etnikai összetétel alakulása, a román ajkúak térnyerése és a magyarok számarányának csökkenése. A téma további boncolgatása, a felmerült kérdések elemzése és feldolgozása egy későbbi munka tárgya lehet.

Palkó Attila

A Felső-Maros menti malmok műszaki történetéből

Dolgozatomban – korabeli dokumentumok alapján – szeretnék hozzájárulni a Felső-Maros menti malomtechnika alakulásának történetéhez. Ennek megfelelően ismertetem röviden azt a fejlődési láncolatot, amely a primitív gabonaőrő mozsártól vagy kőlaptól, számos találmányon át vezetett a műszakilag fejlett vízimalmokig. Továbbá érintem azt a jelentős szerepet, amelyet a gazdasági életben a vízimalmok töltöttek be a legrégibb időktől a rendszerváltozásig. Az 1950-es években a politikai rövidlátás, a magántulajdon elleni kíméletlen harc valósággal tönkretette az évszázadok óta jól bevált, mindennapi kenyérünk alapanyagát előállító, üzemszerűen működő vízimalmokat. Ezzel együtt igyekszem bemutatni a malmok műszaki felszerelését, berendezését, a karbantartásnál használt eszközöket és természetesen magát a molnármesterséget.

Amióta az ember rátért a csiszolt kőkorbán – ezelőtt 7–8 ezer évvel – a letelepedett életmóddal járó gabonatermesztésre, gondolkodnia kellett az őrleést elősegítő találmányról is. Ezt elvégezhetette egy lapos kőlapon, melyen a szemet gömbölyű folyami ütőkövekkel darálta lisztté az emberi kéz. De a magvakat sokkal jobban lehetett szétzúzni a gabonatörő mozsárban. Ilyet találtam az 1970-es években a Kolozsvár melletti bács-toroki ásatás során az egyik neolitikori nő sírjában. Néhány ezer évnél kellett még eltelnie, míg a vaskorban (Kr. e. 800 körül) megjelent a kézimalom. Ez két egymás fölött elhelyezett kőkorongból állt, melyek közül az alsó rögzítve volt, a felső pedig egy botformájú faforgattyú segítségével működött. Az alsó követ körülfutó vályú a megőrölt lisztet összegyűjtötte és a nyíláson kiszórta. Ezt a malomszerkezetet szinte napjainkig használták a Mezőségen és a hegyvidéken a szegényebb családok kukorica-darálásra vagy pedig sóórlésre. Ezért is nevezik *sóórlőnek* (sóórlő).

A késő római korban (V. sz.) már ismerték a lóvontatású, illetve vízimalmot. Sőt, korabeli domborműveken olyan malomszerkezetet ábrázolnak, melyet a ló úgy forgat, hogy körbejárva maga után húzza a forgó rudat. Ilyenszerű malmot mutat be Kelet-Turkesztánból Princz Gyula *Második belső-ázsiai utazásom* című könyvében. Feltehetőleg ehhez hasonló járgányos malmot a honfoglaló magyarok is ismerhettek. Erre vall Erdélyben 5 Örményes elnevezésű, Árpád-kori település: Bükkörményes, Marosörményes, Mezőörményes, Örményszékes, Szászörményes.⁹⁶³ Az elnevezés semmiképp sem függ össze az örmény etnikum nevével, mivel ők jóval később telepedtek be Erdélybe. Kiss Lajos az Örvend, Örményes elnevezést szintén a malom, mal-

⁹⁶³ L. Erdély és a Részek Térképe és Helységnévtára (készült Lipszky János 1806-ban megjelent műve alapján). Szerk. Herner János. Szeged 1987. 30, 123, 156.

mos falu régi magyar elnevezésének tartja.⁹⁶⁴ Hasonló véleményen van Murádin László nyelvész is.

A vízimalom Nyugat-Európában már a IX. században ismert volt, Közép-

A melegforrások sziklaretkedése (Gyógyó-Toplicza mellett. (Rajz. Keleti Gusztáv.)

Felülsapó vízimalom. Orbán Balázs: *A Székelyföld...* c. könyve nyomán

Európában azonban csak a XII. század második felében terjedt el. A Felső-Maros mentén egyes vélemények szerint a tatárjárás (1241–42) után a Szászrégenbe és közvetlen környékére telepített szászok révén terjedhetett el, akik magukkal hozták a vízimalom készítésének technikai ismeretét. Ennek viszont ellentmond a nyelvészet: a malomberendezés műszavai közül csupán a *zsilip* német, a *gerendely* és a *perpence* szláv, a többi pedig magyar. Talán közelebb állunk a valósághoz, ha a Benedek-rendi szerzeteseket tekintjük a Felső-Maros menti vízimalmok építőmestereinek. A Szászrégen közelében fekvő Abafája falu a reformációig fele részben a kolozsmonostori bencés apátság birtoka volt. Ezért fordul elő az oklevelekben Apáti néven is. Az építtetők között valószínűleg ott voltak a Felső-Maros vidék földbirtokosai, a Losoncziak, a losonczy Bánffyak és a losonczy Dezsőfyek elődei is.

Az első vízimalmokat a Felső-Maros vidékén a XIV. század második felében létesítették. Erre utal a jelenlegi Monosfalu (régi neve: Molnos), amely Déda közelében a XIV. század 40-es éveiben keletkezhetett. A vízimalmot illetően az első okleveles adatunk 1381-ből van: ekkor Régeni (Bánffy) István fiai: László, Albert, István és György megosztottak örökölt birtokaikon.

⁹⁶⁴ Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. II. Bp. 1984. 301.

Ennek kapcsán említik Magyarrégenben és Szászdisznajón (a jelenlegi Alsó-répa) a malmokat és a Nagysajón külön kihangsúlyozzák a háromkerekű malmot.⁹⁶⁵

A XV. században már a legtöbb Maros menti faluban találunk malmokat.

1. garat
2. keret
3. telyke
4. kerettartóléc
5. a kaloda felső burkolata
6. kaloda

Erre egy későbbi okleveles adatból következtethetünk: 1568-ban Bánffy Pál, fejedelmi tanácsos, magyarói birtokos két elhunyt testvére birtokain megosztózik unokaöccsével, Bánffy Menyhérttel. Pállal kapcsolatban kiemelik, hogy ő Magyarón az apja (IV. László, 1540 körül halt el) által épített malmot pusztulni hagyta, mert ez testvérével volt közös, és helyette saját földjén építtetett magának malmot, „miérthogy Bánffy Pál uram az előbbi molnot az több atyafiakkal egyetembe

veszni hatták, enmaga földin újjjonan csinált magának molnot, oszlásba nem megyen, hanem szabad, ha akarja Bánffy Menyhért új helen molnot csinálnia eönmaga feöldin”.⁹⁶⁶ Ez az eljárása összefügg a XVI. század második felében beindult majorsági gazdálkodás kezdeteivel, amely majd a XVII. század 20-as éveiben bontakozhat ki teljes lendülettel. Ettől kezdve nő meg igazában az urasági malmok jelentősége, amikortól kezdve minden lehetséges helyet igyekeznek a maguk hasznára malomépítésre felhasználni. A későbbiekben

Varga László: Oklevél a Tomaj nemzetségen oszontó Bánffy család történetéhez.

I. Bp. disznajón malom külső képe: árapasztókkal, zsilipekkel és malomkerékkel, malomház.
⁹⁶⁶ ENMLt Bánffy család levelezése, 1568-1569. 5. Divisionales inter Paulum et Melchiorem Bánffy.

előfordult az is, hogy a falu birtokosa, így például Köpeczi Sándor 1771-ben Marosfelfaluban 200 jobbággyal levágatta a református egyház malomgátját. XVIII. századi adatainkból tudjuk, hogy ha egy faluban több birtokos volt, akkor mindegyik igyekezett magának malmot építtetni. A malomépítés regálejog volt, elvileg csak a birtokosnak lehetett malma. De a XVIII. század második és a XIX. század első felében kivételesen – kellő szolgáltatás mellett – egyes jobbágyoknak is megengedték a malmok építését.

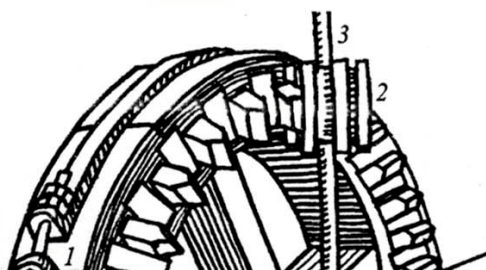
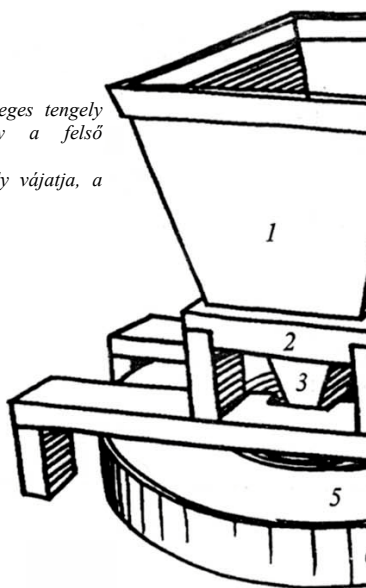
Az árucserébe bekapcsolódó malmok vámja a majorsági birtok fő jövedelmi forrásai közé tartozott. Az így kapott gabonát a szászrégeni piacon értékesíthették vagy pedig eladásra szánt sertések és ökrök hízalására használ-

hatták. Hogy valóban mennyire jelentős volt ez a malomvám, erre az 1759-ben Bánffy Ferenc és öccse, Boldizsár malomosztozkodását hozhatom fel példának. A magyarrégeni és a beresztelki határon levő malmot – az utóbbi az udvari központban levő három kövű malom volt – Bánffy Boldizsár azzal a feltétellel engedte át Ferenc bátyjának, ha ő a két malomban évente 150 véka⁹⁶⁷ gabonát őrlhetett vámmentesen.

A Felső-Maros vidék és a Lucpatak-völgye kiválóan alkalmas volt malmok létesítésére. A patakok mentén a malomépület közvetlen a patak partjára épült. A Marosnál pedig vesszőből font gáttal zárták el a Marost, de úgy, hogy a gát közepén akkora nyílást – *surrantót* – hagytak, hogy azon a tutaj leúszhasson. A gátnál *feltojult* vizet, kiásott mellékágon, *záportartókon* és zsilipeken át juttatták a malomkerékhez. A malomgátnál

levő mellékág bejáratánál levő záportartónak két *apasztója* volt, amelyet csörlős lánc segítségével lehetett leengedni vagy felhúzni. A záportartó előtt eléggé széles palló volt, amelyről az apasztókat lehetett mozgatni. A záportartó a zsilippel volt összekötve, amelynek 15–20 m hosszú medrét kétoldalt

1. a belső fogaskerék
2. a korongos függőleges tengely vagy orsó, amely a felső malomkővet forgatja
4. a függőleges tengely vájatja, a *perpence*

⁹⁶⁷ A régi véka 30 liter volt.

kemény deszkával bélelték, innen a víz a kiásott mederben folyt tovább a malom záportartójáig és zsilipjéig. Itt a záportartó előtt a vízben volt egy ún. *vasrácsos gereblye*, amelynek fogaiba fennakadt a hordalék. A zsiliprendszer mellé itt is egy másfél méter szélességű gyaloghíd volt beépítve a zsilipek kezelése és az átjárás végett.

A malomkerekek átmérője a vízmennyiséghez igazodtak, a bővizű árkokban folyó víz esetében a kerekek átmérője elérhette az 5 métert is. A kis patakoknál a kerekek átmérője egészen kicsi volt. A magyarói és a disznajói malom 5 méteres átmérőjű és 1,5 m-es lapátokkal felszerelt vízikerekei, 4–6 m hosszúságú és csaknem fél méter vastagságú tölgyfa tengelye – ezt Szászrégenben, Alsóidécsen és Disznajón *gerendelynek* hívták – a malomház külső és belső, vastag, szögletesen faragott tölgyfa gerendáin, azaz a talpazaton feküdtek. Ezek alkották az ún. *völgyhidat*, amelyre épült a tágas malomépület. A kerekek vastag tengelyeinek mindkét végét vascsapok alkották, amelyeket abroncsvasak védték a kopástól, amin azok a kemény vascsapos *perselyág*ban forogtak. A malomkő forgatása két kerék

A disznajói malomház kerékekkel és zsilipekkel (Dali Mihály felvétele)

és egy függőleges vastengelyre – ezt Disznajón *orsónak*, máshol *perpencének* nevezik – szerelt korong egybeműködő segítségével történt. A

Disznajó. Malomkerék, háttérben a záportartók, apasztókkal és zsilipekkel
(Dali Mihály felvétele)

malmon belül, a kőpad alatti pincszerűségben a vastag tölgyfa tengelyre szerelt 1,5–1,8 m átmérőjű fából készült kemény belső kerék peremének oldalára szerelt és befele álló kemény gyertyánfa fogak forgatták a függőleges tengelyen álló vasszerkezetű fogas korongot, amely forgatta a felső végéhez rögzített felső malomkövet, mert az alsó rögzített volt. A malomháznak kb. egyharmadát a félemeletszerűen elhelyezett *kőpad* foglalta el, amelyre *grádics*on lehetett felmenni. A kőpadon arányos távolságra voltak elhelyezve a malomkövek, amelyeket kör alakú *kaloda* (Disznajón *véskának* hívták), illetve két-két vasabroncs fogott össze. A kalodatetőt fedő deszkázatra épített ke-
reten helyezkedik el a négyszögű, befele keskenyedő *garat*, amelyből a gabonaszem az alatta levő lejtős *telyké*ből jut a vízszintesen, egymás fölé helyezett kövek közé, a felső kő középső üregén át. A tengelyre épített kerek és a malomkövet forgató *korongos tengely* – *perpence* – volt a malomház felszerelésének leglényegesebb része. Ezen kívül a kőpadon találhatók a vámgabona tárolására készített, lelakatolt bükkfa *szuszek*ek. Föltétlenül szükség volt egy vagy két *vékára*, amelybe a gabonát töltötték, majd vámolás után felöntötték a garatba. A vámot fakupával vagy szemétlapáthoz hasonló *tékával* vették. Most hídmérlegen mérik le a gabonát és 10–12%-os vámot vesznek. A malomház kőpadi részén minden malomkő irányába egy-egy kis deszkából készült ablak nyílt, amelyen ki lehetett nézni. A malomházban találjuk a *lisztes vállúkat*, amelybe az őrölt liszt felgyűlt. Felöntés után a

molnár lement a lisztkifogóhoz, egyik kezével a lisztet tapogatta, másikkal

A Magyarói Református Egyház malma. Épült 1890-ben – az 1950-es években lebontották
(Dali Mihály felvétele)

meg a szabályozót állítgatta, a liszt megfelelő minősége érdekében.

A gabonavámból állott a malom haszna és a havi őrlés egyharmada képezte a molnár fizetését. Ez pedig a havi teljesítménytől függött. A nagyobb malmokban malommester is volt, aki a karbantartást, felszerelést irányította: legfontosabb tennivalója a műszaki ismereteket megkövetelő vesszőgát építése volt.

A malomköveket minden héten egy csigaszerű *szállítócsavar* segítségével leemelték és a molnár *kővágó csákánnyal* mindkét követ *megvágta*, ami kellő hozzáértést kívánt.

A malomház keleti oldalán két vagy három becsukható és nyitható üveg nélküli ablakot vágtak, a tetőt pedig szalmával, zsindellyel vagy a XIX. század második felétől cseréppel fedték. A malom valamelyik zugában tartotta a molnár a szükséges szerszámfákat, a bárdot, amellyel faragott, a fejszét, a *kővágó*, a *jégrontó*, illetve a *kőlyukasztó csákányt* és a *vashorgot*.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy egyes Felső-Maros menti malmokról részletes leírás, rajzok és fényképek is fennmaradtak. Ezen adatok nagyon értékesek néprajzi, nyelvészeti, gazdasági és történelmi szempontból. Átfogó képet nyújtanak az akkori ácsmesterség magas szintjéről, a leírások pedig a tájnyelvre vonatkozóan nyújtanak tájékoztatást. Megismerjük a malmok műszaki berendezését, működését, a dolgos molnárok minden-

napi fáradságos munkáját, az elmúlt évszázadok malomtulajdonosainak nevét és sok más érdekes adatot is nyerünk.

A malomösszeírások közül a szászrégeni, alsódécsei és a magyarói leírását közöljük. A disznajóit, amely a református egyházé volt és 1879-ben épült, fényképen és rajzokban mutatjuk be.

A szászrégeni és az alsóidecsi malom a görgényi váruradalomhoz tartozott. A magyarói malom – amely Gyulai Klára nemesasszony tulajdona volt – leírása 1735-ben készült. A magyarói malom a református egyházé volt, 1890-ben épült és az 1950-es években bontották le. A malmok közül a leg részletesebb leírást a szászrégeni malomnál találunk. Az alsóidecsi és magyarói is bár nem olyan részletes, de a leírás a lényeges dolgokat magában foglalja és alapot nyújt az összehasonlításra.

Melléklet

Szászrégen, 1652⁹⁶⁸

Malom vagyon a szászrégeni határon az kastély aránt az várhoz tartozó, az Marosvizen építve, mely háromkerekű, alól csapó. Az malomház jó új tölgyfa boronha fából és faragott fákból felrakatva, sasokban foglalván erős épülettel, jó új sindelyezés alatt, mely két részből áll. Mivel az három keréknek gerendely fái, talpai jók, az gerendelyfák végeiben való karikák és vas csapok is mind jók, silipje is még jó minden épültével. Oldala a felső öreg gátnak megbomlott.

Ezen malomnak két öreg-gátya vagyon, kinek felsője az mint a Marosrul odarekeszték az vizet, elszakadt mintegy tíz ölnyire. Ezen kívántatik valami restaurálás.

A malomháznak ajtaja, két alsó és felső, mindenik vas sarokpánton forgó gyalulatlan fenyő deszkából, az alsó fahevederekre faszegekkel szegezve, mindeniknek fa zárjai, az malomházban belől az mester-gerendát három erős oszlopok tartják. Két két rendbeli, két két lépcsős garádicson mennek fel az küpadgyára, az padgya is jó. Mind három kerekéhez való bokor kövek kopottak, csak ez nyáron is újak kívántatnak. Lisztartó vállui, garattya is jók; belső, külső kerekai korong és perpençe, s gerendelyek végiben való csapjai, s mindét végiben való vas abroncsak jók. A malomházban vannak három szuszékok, mindenikben reteszű ... s lakat. Küvágó csákány van öt, egy jégrontó csáklya, s egy vas korong. Egy véka nr 5 [!] egy vámvevő toka. Padlója az malomházanak nincs, hanem az gerendákon van két szál fűrész fenyődeszka. Itten vízkerekére való lapocka deszka nr. 100.

Ezen malomháznak oldalából ki van egy házacska, cserefából felrótt négy szegeletű, belől tapaszos, ajtaja földszint párkányos, gyalult deszkából vas pánton forgó, fakilincsű zárja, fa bevonója. Egy belül fűjtő veres kályhás kemence benne, padlója gerendás gyalulatlan fenyődeszkából, tapaszos. Van két ablaka, fakeresztek benne. Kívül mind kettőnek vas sarkon pánton forgó vas reteszek, bevonó táblái, ablakja új lantornások, két paraszt padszék benne, az falhoz ragasztva két felől. Harmadik egy ágy helyből..., egy húsvágó töke forma négy lábon álló asztalon, edgyik szegeleten egy almárium, másik az falba ragasztatt szíj sarkon járó kis fogas. Va-

⁹⁶⁸ Urbarium seu Connumeratio Colonorum vel jobbagionum ad Arcem Görgény pro parte Celsissimi Principis. KvAKt Fototéka F 154. (Eredetije a MOL-ban.)

gyon az malomházban egy öreg hordó is, és más kisebb paraszt hordócska. Tölgyfából kivájt bodon.

Az feljebb megírt szuszékokban és hordókban vagyon búza circiter cubulus saxonicum... csakhogy az molnároknak tartozó fizetés.

Köles vagyon circiter cub. sax. 1...

haricska vagyon circiter cub. sax. 1...

malompor circiter cub. sax. 2

Az malom vámnak két rész. Önagysága számára jár, harmad részével az molnárok osztoznak. Az malomház előtt van egy új malom kü. Ugyanaz malomház végiben van egykereű csertörőmalom, kinek kerekére ezen silipen megyen az víz; ahhoz képest az vargák is tartoznak az gát csinálásban segíteni fonással.

Alsóidecs, 1652⁹⁶⁹

...vayon ez falu határán egy új malomház az Marosnak egyik ágán, alól csapó kerekével, az malom boronái újak, új sasokban és gerezdekben foglalva, szarufái, gerendái, lécei mind újonnan vannak építve, fedele is új szalmával fedve, ezen malmon vagyon egy tölgyfa deszkából faszegekkel fa hevederekre szegezett, fasarkon pánton forgó ajtó, fabévonója és fatolózárja. Azon malomban van két bokor malomkü, melynek felső két kövei rosszak, silipje, zúgója jók, felső gáttya hol a Maros az malomra tér vissza, építés kívántatnék neki, jó ideig eltartó garattya, kerekének korongja s perponce vasai jók, két bel kerekének egyiknek tengelye rossz, lisztelő váluja, mind kettőnek jók noha régiek, a küpadra menne az grádicsnak két lépcsős grádicsa. Vayon az malomban három vas csákány, egyike rossz, van két véka, avatagok, egyik kerekded, másik abroncsos, egy toka, vagyon az malomban két kott malomkü.

Vayon egy jó bikfa szuszék, búza vagyon benne három véka..., van két hordó is... egy záportartó rosszas, a másik jó, vagyon az malomház előtt egy új malomkü, közepe lyukas. Ennek az malom hasznának harmad része az D[ominus] T[erestris]-é, negyed része a molnáré. Az mint referálják harmad része volt az molnároké.

Magyaró, 1735–1740⁹⁷⁰

Vayon az exponens asszonynak [Gyulai Klárának] ezen curiához egy kétköví malma a Maroson, disznajói határon, az exponens kaszáló rétein az Marosnak. Napkelet felől való részin, mely is új fenyőfából vagyon saluzva, boronafából kirakva jó új sindelyes fedél alatt, jó erős gáttya, jó erős silipje és záportartója. Az ajtaja nyílik napkeletre [azaz Magyaró felé], mely is fasarkokon forog és malomzár rajta, az ajtóval attól ellenben vagyon a köpad, melyre hatfogú grádicson felmenvén jobb kéz felől vagyon az felső kü, melynek jó új kövei vadnak, új garadgya, új kereszt és korongvasa, a korongon jó vastag új karikák, új serpenyője, jó új belső és külső kerekének és új gerendeje, mindkét végiben derék új vascsap, melyet egy vastag karikák tartanak. Fenyődeszkából csinált jó lisztváluja, melyet jó tölgyfa lapocka tart. Bal-

⁹⁶⁹ Urbarium seu Connumeratio Colonorum vel jobbagionum ad Arcem Görgény pro parte Celsissimi Principis. i. h.

⁹⁷⁰ ENMLt Kornis család It Fasc. XXI. nr. 29. (Hátlapján: huduki, oroszfalvi, alsórépai, toplicai és glédeni birtokrészek conscriptiója in paribus.)

kéz felől vagyon az alsó kő, melytől vagyon egy kőnek való üres hely, melynek is kívül meg vagyon a váluja. Ezen malomnak az eleje fenyőgerendákkal jól meg vagyon gerendázva és új fenyődeszkákkal egy darabja megpadolva.

Vagyon ezen malomnak két új kőjukasztó hosszú csákány, két új kővágó kupás csákány és egy vámhoz való szuszék.

Pap Ferenc

Bethlen Miklós, a gyakorló gazdasági szakember

Manapság szó esik arról is, hogy Bethlen Miklós, Erdély kiemelkedő politikusa (1642–1716) a gazdaság szilárd, új alapokon történő berendezkedésének, a jólét gazdasági úton is megvalósítható építésének nemcsak meggyőződéses híve, hanem gyakorlója is volt. Önéletrajza⁹⁷¹ lehetővé teszi azt, hogy a ma még feltehetően bécsi levéltárban (vagy levéltárakban) kallódó gazdasági természetű kéziratában vagy kézírataiban⁹⁷² található elméleti megközelítés mellett szemügyre vehessük gyakorlati gazdasági tevékenységét is. Önéletrajza bepillantást enged tevékenysége különféle vetületeiben.

Már munkája elején⁹⁷³ élete gazdasági vonatkozásait is felemlíti, összegezi.⁹⁷⁴ Eszerint kereskedett borral, búzával, sóval,⁹⁷⁵ ökörrrel, berbécscsel, feleségei⁹⁷⁶ néha mézzel, méhserrel, viasszal, s az ő méhből, égett borból (pálinkából), juhokból, tehenekből származó jövedelme feleségei haszna volt. Mint megjegyzi, emiatt vádolták „gonoszakarói” azzal, kiforr belőle a kalmárvér. Az önéletrajzíró tehát egyáltalán nem hallgatja el, nem szégyelli, hogy anyai nagyszülei kereskedők voltak.⁹⁷⁷ E szellemben felelt meg e vádaskodásra is. Hangsúlyozta, hogy harmincad, arany, higany „és egyéb aféle” bérbevétele, a publikánusság (vámszedő tevékenység) helyett mindig is a becsületes kereskedést választotta. Túl azon, hogy megjegyzése az akkor már nem élő Bánffy György, Apor István és más – köztük életben levő és a

⁹⁷¹ *Bethlen Miklós élete leírása magától.* 1708 és 1710 januárja között bécsi fogva tartása, később házfogsága idején írta. Szövegkiadása: V. Windisch Éva: *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* Bp. 1986. (A továbbiakban: V. Windisch 1980.)

⁹⁷² Ilyen természetű az a másolat is, amelyet a bécsi Hofkammerarchivban fedeztem fel (minden bizonnyal a szerző eredeti írásának a másolata): Pap Ferenc: Bethlen Miklós ismeretlen emlékiratai. EM LXIV(1992). 1–2. sz. 78–85.

⁹⁷³ Feltétlenül ide kívánczik V. Windisch Éva finom történelmi-lélektani érzékre valló, Kemény Jánost és Bethlen Miklóst egyformán illető észrevétele: „úgy látszik, a korszak erdélyi főúranak, ha írói hajlammal volt megáldva, csak a rabság éveit tették lehetővé, hogy tollat fogjon. V. Windisch 1980. 1320. Valóban, a mindennapi gyakorlatban belemerült főúri politikusnak legfeljebb a rabság éveit adhatták meg azt az időt, hogy visszatekintszen szüntelen tevékenységben eltelt gazdag életére.

⁹⁷⁴ Uo. 504–505.

⁹⁷⁵ Erről l. részletesen és könyvészeti anyaggal Wolf Rudolf: Az erdélyi sóügyek az Apafi-korszak végén. In: Jakó Emlékkönyv 549–569.

⁹⁷⁶ Első felesége osdolai Kún István leánya, Ilona, második Rhédey Júlia.

⁹⁷⁷ Nagyanyja, Váradi Miklósné Thúri Borbála tekintélyes tordai kereskedőcsalád tagja, s nagyatyja, Váradi Miklós a maga korában Kolozsvár kiemelkedő, külfölddel is kereskedő polgára, valamint helyi politikus és egyházi. L. Wolf Rudolf: Bethlen Miklós tordai ősei. In: Imreh Emlékkönyv 605, 612, 614–615, 618.; Pap Ferenc: Kolozsvári kereskedő és unokája, az erdélyi kancellár. In: Kiss Emlékkönyv 455–459.

császári hatalomnak köszönhetően anyagi előnyöket élvező – kortársaira céloz, tudomásul kell vennünk, hogy Bethlen Miklós itt is a kereskedést, e korban még igencsak polgári foglalatosságot részesíti – mondhatni kivételként az erdélyi főnemesek között – előnyben. S hogy e gyakorlatában és látásmódjában következetes, bizonyítják más írásai is.⁹⁷⁸

Gazdasági hajlamát és ilyen irányban többször bizonyított széles látókörét elsősorban anyai nagyatyjának, Váradi Miklósnak a hatására vezetjük vissza.⁹⁷⁹ Hatással kellett hogy legyen gondolkodása alakulására az a néhány év, amelyet – megszakításokkal – külföldi, főleg németországi, hollandiai és angliai tanulmányokkal töltött (ezeknek esetleges gazdasági vonatkozásait nem részletezi önéletrajzában). Útjain kereskedőkkel kötött ismeretségei⁹⁸⁰ megszilárdíthatták ilyen irányú hajlamait. Részletesebben beszámol arról, milyen ügyszervezést látott Colbert-nél, „surintendant de la maison du roi, (...) első s igen kedves minisztere a királynak”, ezen ügyszervezés – írta – „előttem ritka csudának tetszett”.⁹⁸¹ E kora ifjúságához kapcsolódó emlékek minden bizonnyal befolyásolták ez irányú érdeklődését.

Ez a gazdasági érdeklődés – szerintem – már akkor, 1667-ben jelentkezett. Az 1667-es év magánéletében, politikusként és gazdálkodóként is fordulatot jelent. Ez évben határozta el, hogy elveszi feleségül Kún Ilonát, kezdte meg politikai pályáját,⁹⁸² és tűzte maga elé első gazdálkodói feladatait (ekkor még csak a házépítést és a „háztáji” rendbetételét).⁹⁸³

Az „ország” (dieta, országgyűlés) hamarosan észrevette és gyümölcsöztetni kívánta Bethlen Miklós gazdasági érdeklődését és hajlamait, s így már 1673-ban *exactorként* (számvevő) másokkal együtt Segesvárra küldte, ahol az ország (Erdély) adójáról készítettek számvételt néhány esztendőre visszamenően.⁹⁸⁴ E számvétel feltehetően közrejátszott a „görög” kereskedők iránti ellenszenvében, abban, hogy ugyanazon évben ő adta át az országgyűlésnek „a haza fiaiból álló kereskedő rend” méltatlankodó szövegét. Ez voltaképpen a merkantilista felfogás korai (valószínűleg még elméleti alapvetést nélkülöző) megnyilvánulása.⁹⁸⁵ Ugyanis Bethlen valószínűleg 1674-ben szerkesztet-

⁹⁷⁸ L. a 2. jegyzetet.

⁹⁷⁹ L. Pap Ferenc: *Kolozsvári kereskedő...* 1. és 1–4. jegyz.

⁹⁸⁰ 1661-ben Bécsben „Antal Ferenc nevű gazdag olasz kalmár”-ral ismerkedett meg. V. Windisch 1980. 571. Ugyanazon év nyarán Bécsből Regensburgig együtt utazik „Leseke Márton nevű ratisbonai kereskedő emberrel”. Uo. 1664-ben „Baraszlóba érkezvén, Schmettauert nevű nagyhírű kereskedő emberrel (...) végezék de correspondentia epistolari, melyet egynéhány esztendeig tartottam.” Uo. 596.

⁹⁸¹ Uo. 593–594. Vö. Papp Imre: *A Napkirály. XIV. Lajos élete és kora*. Bp. 1999. 96–109.

⁹⁸² V. Windisch 1980. 623–627.

⁹⁸³ Uo. 627, 631–634. L. még B. Nagy Margit: Adatok a bethlenszentmiklósi kastély építéstörténetéhez. In: Kelemen Emlékkönyv. 486–496.

⁹⁸⁴ L. részletesen V. Windisch 1980. 666–667.

⁹⁸⁵ Önéletrajza szerint látszólag (valójában csak kis részben) Páter János kereskedő húzta a legnagyobb hasznot a számvételben tapasztalt – mai kifejezéssel – korrupcióból. Ez növelte Bethlen Miklósnak is a görög kereskedők iránt táplált ellenérzést. L. részletesebben V. Windisch 1980. 668.

te meg a só- és egyáltalán mindenfajta hazai kereskedés „jó felállításának” tervezetét, amely akkor azonban visszhangtalan maradt.⁹⁸⁶ Egy évvel később mindent megtett, hogy az elharapódzott hamispénzverés miatt ne veszítsen túl sokat vagyonából.⁹⁸⁷

A fenti példa már arra mutat, hogy ennek a kifinomult, sokoldalú nemesúrnak, aki már akkor, a XVII. század hetvenes-nyolcvanas éveiben nemesi-polgári gondolkodása következtében a gazdasági ügyek szakértője volt, jó gazdasági érzékét a közügyeken kívül magánügyeiben is kamatoztatta. 1683–84-re emlékezve leírja azt, hogy kihasználta a búzában és árpában bőséges idényt és társult „egy Izsák nevű fejevári zsidóval”, aki a nyereség harmadrészét kapta (valószínűleg kereskedelmi és esetleg pénzügyi hozzájárulásával), és együtt „szépen nyertek” a Maroson leüsztatott mezőgazdasági árun.⁹⁸⁸ Ha erre három évtized múltán is jólesően emlékszik, ez azt jelenti, hogy már viszonylag fiatalon felismerte a saját áruval való kereskedés előnyeit. Nem sok erdélyi főnemes dicsekedhetett akkor ezzel a jócskán előremutató tulajdonsággal.⁹⁸⁹

A XVII. század nyolcvanas éveiben ez a már elismert gazdasági szakember egyre nagyobb szabású, nehezebb feladatokat kapott. 1686-ban megbízták azzal, hogy – egy német biztossal együtt – számot adjon a Máramarosban (tehát főispánsága színhelyén) állomásozó német katonák költségeiről és anyagi túlkapásairól. Ez alkalommal – erdélyi „ösbemutatóként” – táblázatokat állított össze az összeírtak tulajdonában levő pénzüsszegekről, mezőgazdasági növényekről (búzáról, zabról), szárnyasállatokról és tojásokról. A táblázatokon a minden egyes megkérdezettre vonatkozó oldal számát, valamint az ezek ügyében vallomást tevők számát is feltüntették.⁹⁹⁰ Mindezt a máramarosi falvak sorrendjében vezették fel. A következtetés nem annyira a körülményeket figyelembe vevő és részletező önéletírásából, mint inkább a tényekből adódik: Bethlen Miklós máramarosi számadása lényegében újra csak azt támasztotta alá – ezúttal számokkal –, hogy Erdélynek e részében is az adózók húzták a rövidebbet és az akkor már egyre nagyobb hatalomra jutó császárság nyerészkedett. Ezt támasztja alá önéletírásának ama részlete is, amelyben – a saját szerepét inkább burkoltan ismertető – Bethlen felsorakoztatja annak a diploma-tervezetnek a pontjait, amelyet az ő döntő hozzájárulá-

⁹⁸⁶ L. V. Windisch 1980. 669.

⁹⁸⁷ Uo. 693–694.

⁹⁸⁸ Uo. 738.

⁹⁸⁹ A XVII. század második felében még más felfogás uralkodott a főnemesség körében, legtöbbször fel sem vetik a főnemesek kereskedelmi tevékenységének lehetőségét. Teleki, Apór István, a Bánffyak, Székely László, Nalácz István stb. legfeljebb fejedelmi monopóliumok megszerzésére és kihasználására törekedtek. L. Prodan, David: *Iobăgia în Transilvania în secolul al XVII-lea*. II. Buc. 1987. 497–503. Vö. Csetri Elek: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig*. Kv. 1999. 40–41.

⁹⁹⁰ V. Windisch 1980. 754–757.

sával még 1685-ben mutattak be Bécsben. E tervezet kilenc pontból állt.⁹⁹¹ Érdekes, sőt lényeges ezt összehasonlítani a későbbi módosításokkal és a Diploma Leopoldinum végleges szövegével,⁹⁹² valamint a későbbi valóságos helyzettel.⁹⁹³ Az ily összehasonlítás feltétlenül rávezeti az olvasót arra, hogy Bethlen Miklós menteni kívánta a „menthetőt”, s hogy ez nem sikerült, nem rajta múlt, hanem az új történelmi helyzeten (amit – s ez önéletírásából kiderül –, nem ismert fel idejekorán, vagy esetleg nem akart felismerni...).

A fejedelemség utolsó éveiben és a birodalmi integráció kezdetén is sokszor fordultak e gazdasági szakemberhez, aki minden alkalommal megkísérelte, hogy az erdélyi adózók lehetőleg minél kisebb anyagi (pénz- és természetbeli) áldozattal szabaduljanak a bécsi gazdasági nyomás alól.⁹⁹⁴ Többször megemlítette, hogy hibás az erdélyi nemesség is, amennyiben magánérdekeinek rendelte alá a közérdekeket.⁹⁹⁵

Bethlen valószínűleg 1702 végén mutatta be Bécsben a még 1689-ben összeállított kereskedelmi tervezetet,⁹⁹⁶ legtávolabb mutató gazdasági elképzelését. Itt elsősorban a Habsburg-császárságnak a XVII. század végén létrejött angol és holland politikai kapcsolataiból indult ki. Az általa Thomasnak elkeresztelt Zacharias Sedgewitz örmény származású angol kompániatag, Andreas Leyard genfi származású, holland kereskedelmi társulatban érdekelt kereskedő és az itáliai, de a császári udvarban tevékenykedő N. N. Vecelli Bécsben felkereste Bethlen Miklóst és a levantei kereskedelem lehetőségeiről tárgyaltak vele.⁹⁹⁷ Hazaérkezvén, Bethlen elérte azt, hogy az országgyűlés megtárgyalja e tervet. Amint írta, maga Leyard is átjött Belgrádból ez alkalommal, különösen, hogy Bethlen Miklós már rendszeres kapcsolatba lépett vele, de a „háborúság” (mármint a Rákóczi-mozgalom) megakadályozta a továbblépést ez ügyben.⁹⁹⁸

Ennyiből is világossá válik, hogy Bethlen Miklós, főnemes kortársaitól – úgy tűnik – eltérően, már akkor belátta: a jó jövő kilátásait nem annyira az elavuló, jobbágymunkán alapuló nemesi gazdaság biztosítja, hanem a megoldás az lenne, hogy a nemesség szövetkezzen az egyre tökeerősebb bel- és külföldi polgársággal és együtt találják meg a kivezető utat a gazdaság fokozatos hanyatlásából. Előtte állt az akkor javában izmosodó nyugat-európai

⁹⁹¹ Windisch 1980. 757–758., valamint az önéletrajz írójának tárgyalásai Scherfenberg királyi (császári) biztossal. Uo. 762–763.

⁹⁹² Uo. 827. Részletezve (hozzávetőleges pontossággal) *Din istoria Transilvaniei*. I. Buc. 1967. 226–227. Bizonyos oldalait l. *Erdély rövid története*. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp. 1989. 330.

⁹⁹³ „A Diploma Leopoldinum nem szerződés, hanem a Habsburg-birodalom egy – igazgatásilag különálló – részének adott alkotmánylevél.” Trócsányi Zsolt: *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*. Bp. 1973. 7.

⁹⁹⁴ Így 1688-ban (V. Windisch 1980. 786–791.), 1691–93-ban (uo. 835.), 1699-ben (uo. 857–859.), 1700-ban (uo. 884.).

⁹⁹⁵ Uo. 888. Bánffy György visszaéléseire l. főleg uo. 895.

⁹⁹⁶ L. részletesen Csetri: i. m. 62–63. A szerző 1703-ra teszi e tervezet bemutatását.

⁹⁹⁷ V. Windisch 1980. 920–921.

⁹⁹⁸ Uo. 930–931.

gazdaság példája. A különféle, az akkor már ismert világ gazdasági kincseit egyre rendszeresebben és szervezettebben bekebelező európai kompániákat erdélyi kortársai közül ő ismerte és értékelte leginkább. Igaz, mások nem hagytak hátra olyan átfogó önéletírást, mint amilyen az övé, így nem tudhatjuk, akadt-e még az erdélyi főnemesek között azonos, vagy hasonló elképzelésű ember. Leírása szerint nem, s így (legalábbis egyelőre) Bethlen Miklós személyében láthatjuk a polgárosodás⁹⁹⁹ igen korai erdélyi nemesi előharcosát.

A Lipót-diplomával új korszak kezdődik Erdély történetében. A Habsburg Birodalomba való bekebelezés nemcsak politikai, hanem mélyreható társadalmi és gazdasági változást is idézett elő a közép-európai nagyhatalmi tényezővé előrelépő, polgárosodó birodalom minden egyes területi összetevőjében, így Erdélyben is. Ezt előre látta a gazdasági gondolkodásával, tevékenységével és meglátásaival korát igen sokkal megelőző Bethlen Miklós.

⁹⁹⁹ „A polgárosodás más, mint az általánosan használt fogalom, a polgárság fejlődése. Összességében kifejezi a Város (Kolozsvár) mentalitását, légkörét, igényeit, józan teherbírását, öntudatát, fiait nagyratörését.” R. Várkonyi Ágnes: Kolozsvár az Erdélyi Fejedelemség utolsó évtizedeiben. In: *Kolozsvár 1000 éve*. Kv. 2001. 124. Külön kiemelném e jellemzésből a mentalitást, a gondolkodásmódot, amely Bethlen Miklós önéletrajzában már megmutatkozik.

Péter György

Erdély gazdaságtörténete és az erdélyi magyar gazdasági törekvések és felfogá- sok Csetri Elek történettudományi munkáiban

Erdély története a magyar történelemtudományi kutatásban mindig kiemelt terület volt. Szűkebb hazánk történetének megismerésében és megírásában jelentős szerepet töltött be az a romániai magyar történészcsoporthoz, amely a teljes történeti múlt kutatási feladatait vállalta fel. Csetri Elek több évtizedre visszamenő kutatói tevékenységével járult hozzá e magasztos feladat teljesítéséhez. Kutatási területe – saját bevallása szerint is – „végig Erdély története volt és maradt”. Történeti műveiben tekintélyes helyet foglal el Erdély gazdaságtörténete és az ezzel összefüggő magyar gazdasági gondolkodás. Tudományos életművében végigkísérhetjük Erdély gazdaságtörténetének legfontosabb szakaszait, helyet kapnak a fejedelmeknek az ország társadalmi-gazdasági felemelésében szerzett érdemei, gazdaságpolitikai felfogásuk elemzése, a magyar társadalom átalakításáért küzdő személyiségek méltatása, eszméik és tevékenységük a magyar reformkorban és az 1848-as forradalomban, s nem utolsósorban neves erdélyi magyar gondolkodók bemutatása, hozzájárulásuk a magyar gazdasági gondolkodás fejlődéséhez. Tanulmányomban Csetri Elek munkásságát Erdély történetének szakaszai szerint mutatom be.

A XVI. század új korszak kezdetét jelentette a világtörténelemben. Amerika felfedezése, a nemzetközi kereskedelem áttevődése a Földközi-tenger vidékéről az atlanti térségre, a világpiac létrejöttével kibontakozó ipari és agrárfejlődés, a városiasodás és a reneszánsz szellemében történő kibontakozás határozta meg Európa fejlődését az újkorban. Ezzel szemben Magyarország európaiságának megőrzésében komoly törést idézett elő az Oszmán Birodalom térhódítása és az ország jelentős része feletti uralma. Ebben a történelmi kontextusban egyedül Erdély őrizte meg viszonylagos önállóságát, miután török fennhatóság alatt fejedelemséggé alakult. Ettől kezdve Erdély jelentette a magyar nemzeti függetlenség kivívásának, a magyar kultúra további fejlődésének, a magyar nemzet megmaradásának reményét.

Csetri Elek idevágó kutatásainak eredményeit legrészletesebben a Kolozsváron 1991-ben megjelent *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig* című kötetében fejtette ki. Már a bevezető részben kitért a gazdaságtörténet és a gazdasági gondolkodás közötti összefüggésre és megfogalmazta azt a közgazdaságtudományi tételt, hogy a „gazdasági gondolkodás kifejezésformája, legmagasabb szinten pedig a gazdasági irodalom csakis a korszak szellemébe és életébe, a különböző társadalmak közösségeinek élet-

rendjébe ágyazottan érthető meg”.¹⁰⁰⁰ Ez alól Erdély sem alkot kivételt. A továbbiakban a szerző részletesen foglalkozik Erdélynek a török hódoltság következtében előállt különleges helyzetével, mindenekelőtt a fejedelem hatalmi fölényével a rendek felett. Az uralkodó hatalmát gazdaságilag az ország területének mintegy 15–20%-át kitevő fejedelmi birtok alapozta meg, valamint az a tény, hogy az állam és a fejedelem pénzügyei nem voltak szétválasztva. A gazdasági erőösszpontosítást tovább fokozta a katolikus egyház javainak 1556. évi szekularizációja, aminek következtében ezek mint kincstári javak a fejedelem rendelkezésére állottak.

A fejedelem uralkodói hatalma tehát mindenekelőtt a rendelkezésére álló jószágok birtoklásától, illetve a kincstári jövedelmektől függött, de személyes képességei és hozzáértése sem voltak elhanyagolható tényezők: „amennyiben a fejedelem jó gazda volt, vagy szakavatott kincstárnok állott mellette – állapítja meg Csetri Elek – vigyázott állami pénzügyeinek és külkereskedelmének egyensúlyára, óvta az eladósodástól”.¹⁰⁰¹ Megjegyzi, hogy például a fejedelemség kezdeti szakaszában Fráter György kiváló gazdasági érzékével és tudásával hatékony eljárásokkal járult hozzá az erdélyi közállapotok megszilárdulásához, a gazdasági és pénzügyi élet élénkítéséhez. Mivel Erdély a töröknek a függetlenség fejében jelentős adót – eleinte évi 10 000, később már 40 000 aranyat – kellett fizetnie, „az erdélyi fejedelemség hivatott vezetői mindig nagy súlyt helyeztek a gazdasági alapra, a pénzügyekre, a pénz, a »nervus rerum« előteremtésére”.¹⁰⁰²

Erdély egyik legjelentősebb fejedelme, Báthory István (1571–1586) a lengyel koronát is megszerezte. Lengyelországi uralkodása Erdélyre is kedvezően hatott. Bécs mellett Krakkó vált az erdélyi kereskedelem legfontosabb bázisává. A Báthoryt külföldre is elkísérő Kovacsóczy Farkas kancellár azonban azt is feljegyezte, hogy Lengyelországban milyen „navigációk és portusok” voltak, és Erdéllyel szemben milyen nagy volt ott a bőség.

Csetri Elek külön is foglalkozik a Báthory korszak történetét elemző Baranyai Decsi Czímor Jánossal, aki Báthory Zsigmond hadjáratainak eseményeit foglalta írásba. Baranyai egy adott időszakban a marosvásárhelyi iskola igazgatója volt, és mint nagy műveltségű humanista tudós a *Commentarii de rebus Ungaricis* című enciklopédikus jellegű művében az *oeconomiával* is foglalkozott. Baranyai a gazdaságtant 15 tételben fejtette ki, és a gyakorlati etika osztályába sorolta. Megfogalmazásában az *oeconomiának* az a feladata, hogy a családi, illetve magán- és az országos háztartás ésszerű viszonyát felfedje és kifejtse.

A Báthoryak utóda, Bocskai István (1604–1606) rövid uralkodását megelőző időszakban Basta és Mihály vajda rémuralma tönkretette Erdélyt. A folytonos hadakozások, a pestis és az éhínség a lakosságot megtizedelte, a

¹⁰⁰⁰ Csetri Elek: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig*. Kv. 1999. 5.

¹⁰⁰¹ Uo. 13.

¹⁰⁰² Uo.

gazdaság visszaesett, a piac beszűkült, az ország kincstára kimerült. Az ország szegényebbé és sebezhetőbbé vált, ennek következtében Erdély már nem volt azonos a régi önmagával. Bocskainak sikerült ugyan feltámasztania az erdélyi államot, de az ország gazdaságának helyreállítására már nem jutott ideje. Ezt a célkitűzést Erdély kiemelkedő fejedelme, Bethlen Gábor teljesítette.

Az erdélyi fejedelemség fénykorát Bethlen Gábor (1613–1629) uralkodása idején érte el, aki megerősítette a fejedelmi hatalmat, nagyarányú gazdasági fellendülést ért el, és intézkedéseivel támogatta a kultúra fejlődését. Mindezek révén Bethlen Gábor az országot az akkori európai elvárások színvonalára próbálta emelni, és jogosan nevezik ezt az időszakot Erdély „aranykorának”.

Csetri Elek Bethlen Gáborról számos tanulmányt közölt; ezek közül a legjelentősebb az 1992-ben megjelent *Bethlen Gábor életútja* című könyve. „Az erdélyi fejedelmek közül főleg Bethlen volt az – emeli ki a szerző –, aki a gazdasági tényező állampolitikai jelentőségét világosan felismerte.”¹⁰⁰³ Bethlen a merkantilizmus szellemében a termelőket és kereskedőket pénzszerzésre ösztökélte, támogatta és fellendítette a bányászatot, a kézművesipart, manufaktúrákat létesített, ugyanakkor biztosította a vagyoni és személyi biztonságot.

Bethlen Gábor merkantilizmusa szervesen illeszkedik be a kor Európájának gazdasági rendszerébe. A merkantilizmus ugyanis kezdetben inkább gyakorlat volt, mint elmélet. Mint gazdaságpolitikai irányzat és gyakorlat a nemzetgazdaság alapját a pénz, a nemesfém felhalmozásában látta, főleg a külkereskedem révén – „keveset vásárolni, sokat eladni” (korai merkantilizmus) –, vagy pedig kedvező külkereskedelmi mérlegre törekedni (fejlett merkantilizmus). Az így megszerzett gazdagság főleg államhatalmi érdekeket szolgált a Staatsmerkantilizmus rendszerében, ugyanis az uralkodók a pénzgazdagságot a hatalom megszerzésének, megtartásának, gyakorlásának eszközéül használták fel. Eli Heckscher svéd gazdaságtörténész és kiemelkedő merkantilizmus-szakértő szerint ugyanakkor „a merkantilisták néha megváltoztatták álláspontjukat, és a hatalmat a jólét biztosítása eszközének tekintették”¹⁰⁰⁴.

Mivel a merkantilizmus sajátosan fejlődött ki korszakonként, országonként, vagy a hatalmat gyakorló egyén szerint, Bethlen merkantilizmusa is a fejedelmi hatalomnak volt alárendelve, de ugyanakkor közérdeket is szolgált. Mivel fő törekvése az erős központi hatalom megteremtésére irányult, az uralkodását biztosító kiadások, a zsoldos hadsereg fenntartása jelentős kincstári bevételeket igényelt. Ezzel párhuzamosan azonban a nagyarányú országépítő beruházások, a gazdasági erőforrások fejlesztése, a kultúra és az oktatás támogatása szintén az ő nevéhez fűződnek. Bethlennél a hatalmon túlmenően a gazdagság önmagában is jelentőséggel bírt, mivel ő nem csupán

¹⁰⁰³ Csetri Elek: *i. m.* 25.

¹⁰⁰⁴ Viner, Jacob: A hatalom és bőség mint a 17–18. századi külpolitika célja. In: *Közgazdasági eszmetörténet*. Szerk. Madarász Aladár. Bp. 2000. 91.

kiváló fejedelem, hanem nagy formátumú gazdálkodó, ipari vállalkozó és aktív kereskedő is volt egy személyben, aki az államnak és saját magának jelentős jövedelemmel járó hatalmas vagyont halmozott fel. Monetáris gazdaságpolitikájában ráébredt az árucserét akadályozó aranypénz elégtelenségére és 1625-től új aranypénzt, aranytallérokat veretett; ezek hosszú ideig forogtak Erdélyben. Társadalmi-gazdasági intézkedéseiben új elemként jelent meg a *vivum aerarium*, amely szerint az adófizető jobbnak az állam védelmet nyújt a földesúri önkény ellen. Az ún. *aerarium publicum* (közpénztár) felállítását is javasolta, ezzel a rendek megadóztatását kísérelte meg, ami viszont heves ellenállásba ütközött, és így nem válhatott valósággá.

I. Rákóczi Görgy (1630–1648) kezdetben követte Bethlen Gábor gazdaságpolitikai vonalát, főleg a kereskedelmi monopólium sajátos alkalmazásával. Ez abban állt, hogy a törvényes illetékek lefizetése után a legtöbb exportcikk kereskedelme egy ideig szabaddá vált. Bethlennel ellentétben Rákóczi nem a kincstár birtokállományát, hanem családja vagyonát gyarapította. Öncélú gazdasági törekvéseivel egy sajátosan középkorias uralmat épített ki. Ezzel szemben a kultúra terén Bethlen nyomdokain haladva, I. Rákóczi György neje, Lorántffy Zsuzsanna már európai színvonalon álló oktatást szervezett, amelyben Comenius szellemisége érződött.

II. Rákóczi György (1648–1660) a lengyel trón megszerzéséért folytatott hadjáratával és az azt követő pusztításokkal Erdélyt visszafordíthatatlan váltságba sodorta. I. Apafi Mihály (1662–1690) megpróbálta Erdély gazdaságát ismét fellendíteni, ipari manufaktúrákat létesített és különböző kiváltságok és bérletek bevezetésével a kereskedelem bővítését szorgalmazta. Az ő nevéhez fűződik a modern adórendszer irányába mutató kereskedelmi adó bevezetése is.

Erdély kiemelkedő fejedelmeinek kultúrát és oktatást pártoló politikája révén az európai tudomány ide is eljutott. A F. Baconnal és R. Descartes-tal fémjelzett természettudományi gondolkodás kiemelkedő képviselője Erdélyben Apácai Csere János volt. Fő művében, az 1653-ban megjelent *Magyar Enciklopédiában* a különböző tudományok magyar nyelvű szintézisére törekedett. Külön foglalkozott a gazdasági élettel is, a találmányokat (csinálmányokat) az ember teremtő munkájának termékeként értelmezte, kiemelve az ipart és városépítést, mint a polgári haladás tényezőit.

Csetri Elek külön tanulmányt jelentetett meg Apácai gazdasági felfogásáról.¹⁰⁰⁵ Az *Enciklopédia* külön fejezetben foglalkozik a földműveléssel. Apácai itt kifejti, hogy a jó minőségű földek szűkössége következtében belterjes gazdálkodásra is szükség van: „Csak jól műveltessék a föld, a kevés is terem annyit, mint sok.” Ennek feltételei: a földterületek felmérése és védelme, mai megfogalmazásban a föld értékelése, a különböző adottságú földek alkalmasságának megállapítása az egyes növényfajták termesztésére, a trágyázás alkalmazása, adott esetben pedig az öntözéses termesztés bevezetése. A me-

¹⁰⁰⁵ Csetri Elek: Gazdasági kérdések Apácai műveiben. *Korunk* 1975. 5. sz. 356–362.

zőgazdálkodás fejlesztéséről írt értekezéssel „Apáczait agrárirodalmunk egyik korai képviselőjeként értékelhetjük” – állapítja meg Csetri Elek.¹⁰⁰⁶

Apácai felvázolta az egységes nemzeti iskolarendszer körvonalait is. A latin nyelvű képzés helyett a magyar nyelvű oktatásért szállt síkra és az akkori hazai oktatást azzal ostorozta, hogy az gyakorlati filozófiát, vagyis *oeconomiát*, jogtudományt és politikát nem tanított. Szükségesnek vélte az ismeretek átfogó rendszerezését, az ifjúság hasznos tudnivalókra való tanítását. A pénznek az országban való tartása elvéből kiindulva, sajátosan értelmezett merkantilizmusával állította, hogy a fiatalok külföldi taníttatásával járó pénzkidadások megtakarításával hazai akadémiákat lehetne működtetni, amelyek esetleg külföldi fiatalok oktatásával pénzt is hoznának az országba.

A XVII–XVIII. század gazdasági irodalmában az agrárkérdések tárgyalása szorosan kapcsolódik a megjelent természettudományi művekhez. Ilyen összefüggésben foglalkozik Csetri Elek Nadányi János Kolozsvárott 1669-ben megjelent *Kerti dolgok leírása* és Szabó Pál *Kultsár mesterség* címen kiadott munkájával, de az erdélyi méhészettel kapcsolatos írásokról sem feledkezik meg. Ez utóbbival kapcsolatosan Csetri Elek *Erdélyi méheskert* címen tekintélyes kötetet jelentetett meg, amelyben a könyvtárakban, levéltárakban található régi erdélyi méhészkönyvek tartalmát és jelentőségét mutatta be.¹⁰⁰⁷ Ez az első magyar nyelven megjelent munka, amelyben a szerző rendszerezi a méhészet mint önálló termelési ág jelentőségét és fejlődését, a méhészettel kapcsolatos irodalom összefoglalását a XVII. századtól 1848-ig.

A XVIII. század első fele a Habsburg berendezkedés szakasza. Magyarország és Erdély azonban továbbra is visszamaradt a gazdasági-társadalmi fejlődésben, és csupán agrártermelő és nyersanyagot szállító szerepet tölthetett be a birodalomban. A Habsburg-uralom idején az osztrákoknak fizetett magas adók a törököknek fizetett összeg közel tízszeresére emelkedtek. Erdélynek ekkori állapotát a történeti statisztika és a történeti szociológia segítségével mutatta be Csetri Elek az Imreh Istvánnal közösen írt, 1980-ban megjelent könyvében.¹⁰⁰⁸ Ebben a szerzők ismertették az osztrák adózási rendszert, és az adatok tükrében felvázolták a korszak gazdasági-társadalmi összefüggéseit.

A XVIII. század második fele a francia forradalmat is előkészítő európai felvilágosodás kora. Nyugaton ebben az időszakban láttak napvilágot Rousseau és Montesquieu tanai, és olyan klasszikus művek születtek, mint Adam Smith *A nemzetek gazdagsága* (1776), amely a közgazdaságtant az önálló tudomány színvonalára emelte. Kelet-Európába a felvilágosodás német változata Bécs közvetítésével jutott el, így Erdélybe is. Az osztrák gazdasági elmélet, szemben az angol és francia klasszikus közgazdaság-tudománnyal, a fejlett merkantilizmus szakaszában torpant meg. Az osztrák kameralizmus a birodalmi kincstár részére törekedett minél több bevételi forrást találni, első sorban a fiskális rendszer korszerűsítésével, az adók növelésével. Az irány-

¹⁰⁰⁶ Csetri: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás...* 56.

¹⁰⁰⁷ Uő: *Erdélyi méheskert*. Székelyudvarhely 2001.

¹⁰⁰⁸ Csetri Elek–Imreh István: *Erdély változó társadalma 1767–1821 között*. Buk. 1980.

zat fő képviselője, Justi és utóda, Sonnenfels kidolgozták a Habsburg Birodalom gazdaságtanát. Felfogásuk a magyar gazdasági irodalomban is hosszú ideig érződött.

Erre az időszakra esik Erdélyben Fridvalszky János jezsuita, tudós és feltaláló tevékenysége, akiről Csetri Elek 2003-ban monográfiát jelentett meg,¹⁰⁰⁹ de Fridvalszkynak a magyar felvilágosodás századában betöltött időtálló szerepéről még számos magyar, francia és román nyelven megjelent tanulmányt is közölt. Fridvalszky János tudományos tevékenységében a földtudomány, az ásványtan, a vegytan, a botanika, a történelem és teológia mellett az agrártudomány és a gazdaságpolitika is jelen volt. Az 1771-ben *Dissertatio* címen megírt agrárjellegű munkájában kitért a talajjavítás, a mezőgazdasági termelés technológiája, valamint a hatékony talajművelés sajátos erdélyi alkalmazásának kérdésére. Ezt a művet Csetri Elek Engel Károlyval román fordításban is megjelentette. A *Projectum oeconomicum* című írásában Fridvalszky János az agrártermelés jövedelmezőségének növelését is lényegesnek tartja.

Csetri Elek felvilágosodásról írt munkáiban külön fejezetet képez II. József felvilágosult abszolutizmusa. Megállapítja, hogy „II. József gazdaságpolitikáját két irányulás jellemezte, egyrészt a szabadverseny elvének elismerése, az ipari privilégiumok rendszerének helytelenítése az országon belül, és bizonyos autark tendencia a külgazdaságban. Ennek rendjén megszűntette a vámhatárt Magyarország és Erdély között, ugyanakkor a szabad verseny nem kedvezett a magyar iparfejlesztésnek.”¹⁰¹⁰ A felvilágosult uralkodó gazdaságpolitikája és reformjai Erdélyben, akárcsak Magyarországon, habár számos idejétmúlt feudális intézmény felszámolására, például a jobbágyi kötelek lazítására irányultak, a megfelelő feltételek hiányában nem valósulhattak meg.

Magyarország és Erdély gazdasági-társadalmi elmaradottságát a nyugat-európai viszonyokhoz képest a kor politikai vezetői reformok útján próbálták felszámolni. A Széchenyi István nevével fémjelzett reformkor Magyarországon a feudalizmus meghaladásának és a polgári fejlődésre való áttérés feltételeinek a megteremtésére irányult. Ezt a törekvést a nemesség felvilágosult része az akkori törvényes keretek között a jogrendszer megváltoztatásával, reformokkal próbálta megvalósítani. Széchenyi a reformjavaslatokat a *Hitel* (1830), *Világ* (1831), *Stádium* (1833) című műveiben fejtette ki, amelyekben a hazai tarthatatlan állapotokat ostorozta, s megfogalmazta a polgári átalakulás teendőit. Műveiben és törekvéseiben elsősorban a közgazdaság-tudományi szempont uralkodik. Életműve oly társadalomépítő program, amely messzemenően merített kora közgazdaság-tudományának eszméiből, de mindig magyar talajon állva, a magyar valóság elemzésének igényével nyújtott

¹⁰⁰⁹ Csetri Elek–id. Fridvalszky János: *A köz hasznára – az ég kegyelmével. Fridvalszky János a jezsuita, tudós és feltaláló (1730–1784)*. Bp. 2003.

¹⁰¹⁰ Csetri: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás...* 89.

gyakorlati alternatívát. Széchenyi nem csupán a modern magyar nemzetgazdaságtan megteremtője, hanem mint aktív üzletember, elméleti tudását igyekezett a gyakorlatba ültetni. Az ő nevéhez fűződik a Duna Gőzhajózási Társaság, a Pesti József Hengermalom, az óbudai hajógyár és a téli kikötő létrehozása, a balatoni gőzhajózás beindítása, ő irányította az Al-Duna szabályozását, a Lánchíd építését, a vasúti szállítás bevezetését, a Tisza árterületének lecsapolását és jelentős szerepe volt a Pesti Kereskedelmi Bank megalapításában.

Gazdasági és politikai fogantatású reformeszméi Erdélyben is kedvező visszhangra találtak, műveinek mondanivalóját, szellemiségét olyan neves személyiségek vallották magukénak, mint Wesselényi Miklós, Kemény Dénes, Kemény Zsigmond, Bölöni Farkas Sándor, Újfalvi Sándor, Jósika Miklós, Pálffy János, Brassai Sámuel, George Bariț és sokan mások. Széchenyi István reformnézetei Erdélyben mindenekelőtt Wesselényi Miklós felfogásával párosultak. Széchenyi és Wesselényi kapcsolatát a kettőjük között kialakult barátság, szellemi kapcsolat, közös élmények és nem utolsósorban a gazdasági-társadalmi kérdések értelmezésében, a megoldások keresésében fellelhető azonosságok határozták meg.

A reformkor fő képviselőivel, gróf Széchenyi Istvánnal és báró Wesselényi Miklóssal Csetri Elek számos írásában foglalkozott.¹⁰¹¹ A Wesselényiről írt több mint tíz tanulmány alkotja kétségkívül Csetri Elek tudományos teljesítményének egyik legjelentősebb részét.¹⁰¹² Az erdélyi báró rendkívüli szenvedélyességgel vett részt mindkét ország, különösen az erdélyi országgyűlés vitáiban a reformkérdések, elsősorban az örökváltság szükségességének megindokolásában. Habár Erdély haladó reformerei, Wesselényivel az élen hosszú küzdelmet folytattak az örökváltság elfogadtatásáért, az 1847-es erdélyi országgyűlés reakciós úrbéri törvényt szavazott meg. Wesselényi gazdasági nézeteinek gyakorlati alkalmazása saját birtokának, a zsibói uradalomnak mintaszerű megszervezésében nyilvánult meg.

A *Balítéletekről* írt könyvével Wesselényi Miklós elsősorban politikusi gondolatgazdagságával tűnik ki, de a közgazdasági megközelítést sem hanyagolja el. Gazdasági felfogásában, akárcsak Széchenyinél, elsőbbséget nyer az önérdek érvényesítése, a szabad tulajdon és a szabadverseny meghonosítása, az iparfejlesztés szükségessége, a céhrendszer felszámolása, a felhalmozás szerepe a nemzetgazdaság fejlesztésében, a korszerű munkamegosztással együtt járó műveltség, illetve testi-lelki ügyesség kifejlesztése. A jobbágmunka felszabadítása, a nemesi adómentesség megszüntetése, a közteherviselés általánossá válása, a korszerű váltóhitel bevezetése, az ország függetlenségét és előrehaladását garantáló külgazdasági kapcsolatok meghonosítása jelentették Wesselényi meglátásában a legfőbb teendőket a

¹⁰¹¹ Uő: Az ifjú Széchenyi szabadságfelfogása. In: *Emlékezés Széchenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben*. Kv. 1992. (ETF 213.); uő: Széchenyi István szabadságfelfogása. In: *Széchenyi és Erdély*. Szerk. Somai József. Kv. 2002.

¹⁰¹² L. a kötet végén Csetri Elek munkásságának könyvészetében.

kor Erdélyének társadalmi átalakításában, a magyarság anyagi és szellemi felemelkedésében.

A „balítéletek” lényegében azokat az előítéleteket, idejétmúlt mentalitást jelentették, amelyek táptalaja a kor követelményeihez mért elmaradottság. Ebben az összefüggésben Wesselényi az emberi haladás szolgálatába állított lelki műveltséget, emberi szorgalmat és polgári egyenlőséget tekintette mérvadónak egy új korszak kibontakozásában. „Wesselényi történelmi szerepe abban áll – írja Csetri Elek –, hogy Széchenyi magyarországi fellépésével párhuzamosan Erdélyben áttörő és vezető szerepet vállalt az átalakulás politikai programjának kialakításában és az ellenzéki mozgalom megszervezésében.”¹⁰¹³ Ő az átalakulást a köznemesség segítségével próbálta megvalósítani az összes változtatásokra törekvő erők érdekegyeztetése alapján. A *Balítéletekről* tartalmazza Széchenyi *Stádiumának* csaknem összes javaslatát – bár kevésbé rendszerezve –, sőt többet is annál. Széchenyivel ellentétben a társadalmi átalakulás érdekében rendkívüli súlyt fektetett az abszolutizmus bilincseiből való kiszabadulásra, a népképviselőn, az alkotmányos szabadságjogokon, a miniszteri felelősségen alapuló alkotmányos államrend felé vezető út felvázolására. Hirdette, hogy a bécsi abszolutizmussal szemben meg kell őrizni a rendi alkotmányos fórumokat, majd a modern, polgári intézményrendszer alapjává kell fejleszteni őket.

Wesselényi és Széchenyi barátságában már az 1830-as években repedések mutatkoztak. „Hanem ami felette lesújtott ..., hogy én másképpen látom hazánkra nézve a dolgok mibenlétét, mint te, és én nem tartom azon módokat helyesnek, vagy hogy jobban mondjam célhoz vezetőnek, melyekhez te nyúltál Honunk előmozdítása végett”¹⁰¹⁴ – írta Széchenyi barátjának már 1831-ben. A Széchenyi–Wesselényi ellentétet Kossuth úgy fogalmazta meg, hogy míg „az első közvagyonosság útján akar vezetni közszabadságra, a második közszabadság útján vagyonosságra”¹⁰¹⁵.

Az 1840-es években a Kossuth vezette reformellenzék új programot hirdetett meg, amelyhez Wesselényi is csatlakozott, nyíltan szembekerülve Széchenyivel. A liberális ellenzék Magyarország függetlenségéért, az ország modernizálásáért, európai versenyképességének javításáért szállt síkra. Ennek érdekében közgazdaságilag is megindokolt, az adott viszonyoknak megfelelő nagyívű programokat dolgozott ki.

Kossuth Lajos politikai és gazdasági nézeteiről Csetri Elek többször értekezett.¹⁰¹⁶ Kossuth szintén gazdasági érvekkel igyekezett a nemzetet mozgósítani az ország fejlődése érdekében. Akárcsak Széchenyi, Kossuth is kezdet-

¹⁰¹³ Csetri Elek: Wesselényi Miklós, a gazdasági reformer. In: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*. Szerk. uő. et alii. Kv. 2001. 57.

¹⁰¹⁴ Széchenyi levele Wesselényihez. 1831. december 5-én. In: *Wesselényi Miklós*. Válogatta Fónagy Zoltán. Bp. 1998. 211.

¹⁰¹⁵ Kossuth Lajos: *Felelet gr. Széchenyi Istvánnak*. Pest 1841. 22–23.

¹⁰¹⁶ L. a 13. lábjegyzetet.

ben Adam Smithnek *A nemzetek gazdagságában* megfogalmazott tanait fogadta el, a szabadkereskedelem elvével értett egyet. Nézetei viszont később megváltoztak, főleg Friedrich List *A politikai gazdaságtan nemzeti rendszere* című művének megismerése után. Széchenyivel szemben, aki végig kitartott Smithnek a szabadkereskedelemtől és az iparszabadságról vallott nézetei mellett, Kossuth rendszerében már a védővám és a nemzeti ipart pártoló protekcionizmus politikája vált meghatározóvá. „F. Listnek a politikai gazdaságtan nemzeti rendszeréről írt munkája nyomán ismerte fel Kossuth az önálló magyar gazdaságban az ipar jelentőségét” – írta Csetri Elek.¹⁰¹⁷ Ez a tudatosulás nyomta rá bélyegét az iparfejlesztési programok kidolgozására, a Védegylet és az Iparegylet terén kifejtett tevékenységére is. Kossuth az 1841-ben megindított *Pesti Hírlapban* – Széchenyi elgondolásaiból kiindulva – fellépett a feudális kiváltságok ellen, az ország alkotmányos függetlenségéért, a polgári szabadságjogok megteremtéséért; azonban nem pusztán elmarasztalta a gazdasági-társadalmi téren tapasztalt lemaradást, hanem megjelölte a javítás útját és módzatait is. Az ő kezdeményezésére jött létre a Magyar Kereskedelmi Társaság, majd a Gyáralapító Társaság. Fő feladatnak azt jelölte meg, hogy Magyarország független iparosodott országgá váljék, ugyanis szerinte a nemzeti függetlenség feltétele a gazdasági önállóság, ez pedig nem valósítható meg fejlett hazai ipar nélkül.

Széchenyi és Kossuth már kezdettől fogva idegenkedéssel tekintettek egymásra, felfogásuk különbözősége és politikai ellentétük aztán végleg szembefordította őket. Wesselényi, habár az ellenfeleket kibékítő szándékkal lépett közbe, de a kibontakozott vitában egyértelműen Kossuth mellé állt.

A Nyugaton meginduló polgári forradalmak hatására Kossuth mellett nagy politikai erők vonultak fel, és az általa vezetett reformerek álltak a magyar forradalom élére. Az 1848-as forradalom egyik fő célkitűzése a két magyar hon, Magyarország és Erdély egyesítése volt. Az unió nem csupán a magyarság szubjektív óhaja volt, hanem a polgári átalakulás és a magyarlakta területek szerves fejlődésének igénye által meghatározott objektív szükségszerűségként jelentkezett, amely sok tekintetben egyezett az együttlakhó nemzetiségek legtöbbjének érdekével is. Ebben az összefüggésben fejtette ki Csetri Elek, hogy gazdasági-társadalmi vonatkozásban a jobbágyszabadsádgát, a nemzeti piac kiszélesítését biztosító vámpolitika bevezetése, az ipar és a vasúti szállítás kifejlesztése, a nemzetiségi nyelven meghonosodó oktatás kiteljesedése, a megfelelő államháztartást fenntartó közteherviselés kötelezővé tétele az unióval létrejött demokratikus polgári Magyarország megteremtésének elengedhetetlen feltételei voltak.¹⁰¹⁸ Az unióban az erdélyi magyar reformerek a „felzárkózás és a polgári reform reális lehetőségét látták”. Az unió nyomán számos kérdés oldódott meg, így például az új választási törvény bevezetése, az úrbéri ügyek rendezése, részben az igazságszolgáltatá-

¹⁰¹⁷ Csetri Elek: Kossuth és Wesselényi. In: *Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben*. Kv. 1994. (ETF 219.) 14.

¹⁰¹⁸ Uő: Az erdélyi unió és végrehajtásának problémái az országgyűlés előtt. In: uő: *Együtt Európában*. I. Debrecen 2000.

tás, a kereskedelem, a pénzügy és a bankrendszer átszervezése. Az idő rövidsége miatt – az önvédelem feltételei között – azonban a jövőre maradt nem egy megoldandó kérdés, végleges tisztázásuk a későbbi nemzedékek feladatává vált.

Csetri Elek gazdaságtörténeti tanulmányai és az ezekkel összefüggő magyar gazdasági felfogások és gazdaságpolitikai eljárások elemzése a szerző évtizedekre kiterjedő szakszerű tudományos jártassággal és kitartással végzett kutatómunkájának eredményeként láttak napvilágot. Ezáltal Csetri Elek Erdély történetének eddig feltáratlan területein új tényekkel, egyes tételek átértékelésével és számos vitatott kérdés tisztázásával gazdagította a történelemtudományt. A hatalmas terjedelmű forráshivatkozás-rendszer bizonyítja, hogy „szerzőnk szemmel láthatólag tudósa és ura”¹⁰¹⁹ a különböző korok történelmének.

¹⁰¹⁹ Lászlóffy Aladár: Csetri Elek Bethlen-monográfiája. *Helikon* IV(1993). 138. sz. 8–9.

Pók Attila

A Királyi Magyar Természettudományi Társulat helye a magyar közművelődésben 1920–1944*

Csetri Elek munkássága egyaránt szolgálja a magyar történettudomány gazdagodását és a tágabb értelemben vett nemzeti művelődést. A sokéves barátságért, józan nemzeti elkötelezettséget sugárzó bölcs tanácsaiért köszönetet mondva ajánlom Neki ezt az írást.

1. A Társulat újraindulása

1919 augusztusa a Természettudományi Társulat történetében is korszakhatár. Annak a társulatnak, amely a századfordulón a magyar természettudományi kutatások és a természettudományi ismeretterjesztés tekintélyes, megalapozott anyagiakkal rendelkező szervezete volt, és amelyről – igaz, nem minden túlzás nélkül – írta Gárdonyi Géza 1906-ban: „ez a kis társaság többet tett a magyar művelődés fejlesztésében az utóbbi 30 év alatt, mint a Magyar Tudományos Akadémia az ő millióiival az egész században”.¹⁰²⁰ 1919–1920-ban kevés oka lehetett az optimizmusra. A sok ezer vidéki taggal megszakadt a kapcsolat, a társulati vagyon értéke napról napra csökkent, a drágulás, az anyag- és papírhány miatt valószínűtlennek tűnt, hogy továbbra is meg tudja jelentetni nagy múltú lapját, a *Természettudományi Közönyt*. A régi irányító gárda két érdemes tagja, Eötvös Lóránd és Entz Géza alelnökök halála miatt szükségessé vált a vezetés újjászervezése is.

* Munkám során elsősorban az alábbi műveket használtam fel: Balogh István: *A parasztság művelődése a két világháború között*. Bp. 1973; Földes Ferenc: *Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon*. Bp. 1941; Glatz Ferenc: *Kultúrpolitika és szaktudomány, 1919–1931*. In uő: *Nemzeti kultúra – kulturált nemzet*. Bp. 1988. 121–178; Gombocz Endre: *A Királyi Magyar Természettudományi Társulat története*. Bp. 1941; Györfy Sándor: *A magyar népfőiskolák szerepe az ismeretterjesztésben*. (Kézirat); H. Sas Judit: *A magyar népfőiskolák története*. *Valóság* 1961. 6. sz. 71–86; uő: *A magyar népművelés története*. II. (Kézirat); Kornis Gyula: *Kultúra és politika*. Bp. 1928; L. Nagy Zsuzsa: *A budapesti liberális ellenzék*. Bp. 1972; *A tudománytól a tömegkultúráig. Művelődéstörténeti tanulmányok 1890–1945*. Szerk. Lackó Miklós. Bp. 1994; *A magyar tudománypolitika alapvetése*. Szerk. Magyary Zoltán. Bp. 1927; Magyary Zoltán–Serfőző Lajos: *A KMP tevékenysége a munkás kultúr- és sportmozgalomban*. Bp. 1963; Stier Miklós: *Oktató-nevelő munka a szociáldemokrata pártban és a szakszervezetekben. 1919–1930*. (Kézirat); Szilágyi János: *Munkásosztályunk általános műveltségi helyzete 1919–1945*. Bp. 1964; Tarr Zoltán: *Népművelés 1919–1944. Dokumentumok*. Debrecen 1975; Vita a népi írókról. Sz. 1958. 5–6. sz. 732–757.

¹⁰²⁰ Idézi Ortutay Gyula: 125 éves a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat. *Valóság* 1966. 7. sz. 4.

Mindezekkel a problémákkal a társulat 1920. május 12-ére összehívott közgyűlésének kellett szembenéznie. Az Akadémia dísztermében több száz tag először a társulat elnökségét 1914 februárja óta betöltő Ilosvay Lajos (1851–1936) nyugdíjas kultuszminisztériumi államtitkár, műegyetemi tanár megnyitóját hallgatta meg. Ilosvay – az elnöki megnyitók sokéves hagyományának megfelelően – egy aktuálisnak tartott tudományos témáról, a radioaktivitással kapcsolatos újabb kutatásokról beszélt. Ezután Gorka Sándor biológus, a budapesti egyetemen az állattan tanára, részletes titkári jelentésben számolt be a társulat életében 1918–1919 folyamán bekövetkezett sorsdöntő eseményekről és a társulat soron következő feladatairól, melyeket a következőkben jelölt meg: „a természettudományokat elsősorban Magyarország és a magyar nemzet szükségleteinek szemmel tartásával akarjuk művelni és terjeszteni. [Erre] ... két fő okból van szükségünk; először, mert csak a természettudományok haladásának és gyakorlati vonatkozásainak gyors és alapos átértékelése és helyes gyakorlati alkalmazása révén kerülhetünk abba a helyzetbe, hogy mind az egyes, mind az ország jobban boldogulhasson a nemzetek versenyében, másodsor, mert a természettudomány ismeretek terjesztése, alkalmazása és kihasználása terén a magyarság körében marad a vezető szerep és a nyomában járó eredményes munka minden áldása.”¹⁰²¹ A titkári beszámoló megemlékezett arról, hogy a társulat választmánya a világ természettudományi társulataihoz intézett angol nyelvű memorandumában tiltakozott a területcsatolások ellen, és ismertette a választmány döntését tíz olyan társulati tag kizárásáról, akik a Tanácsköztársaság idején részt vettek a Természettudományi Társulatok és Múzeumok Direktóriumában. A program és ezek az intézkedések persze inkább a kor hangulatát, mint a Társulat jellegét tükrözték – a revízió gondolatát természetesen megtaláljuk más intézmények, társulatok ekkori állásfoglalásaiban, programjaiban is.

A közgyűlés döntése értelmében továbbra is Ilosvay Lajos maradt a társulat elnöke, alelnökké Hutyra Ferencet és Mágocsy-Dietz Sándort választották. Gorka Sándor a folyamatos ügyintézés céljából örökös első titkár lett, a két másodtitkári állást pedig nem töltötték be és ezek teendőit is az örökös első titkár ruházták. Az állattani, kémiai-ásványtani, élettani és növénytani szakosztályok élete a közgyűlés idejére már megindult, így Gorka Sándor előtt két alapvető feladat állt: a *Természettudományi Közöny* fenntartása, valamint a társulat megerősítése új tagok, hívek szerzésével. Tevékenysége mindkét területen viszonylag gyors eredménnyel járt: a papírhány és a nyomdai költségek emelkedése ellenére is a *Közöny* – bár csak kéthavonta és igen szegényes kivitelben – rendszeresen megjelent, 1925-ben pedig a tagrevízió ellenére is az 1919. december végi 14 953-mal szemben 15 529 tagot írtak össze. Számos közület, egyesület és egyén is jelentős összegű adományokkal segítette a Társulat munkáját, a 20-as évek elejének gazdasági helyzetében azonban ezek gyorsan értéküket veszítették. Súlyos anyagi prob-

¹⁰²¹ *Természettudományi Közöny* 1920. 170.

lémát jelentett az is, hogy 1918-ban és 1919-ben elmaradt az öt évtizeden keresztül megszokottá vált, a törvényhozás által megszavazott segély, és később sem került bele újra az állami költségvetésbe. Ezt csak igen csekély mértékben pótolta a Vallás- és Közoktatási Minisztérium alkalmi segélyei.¹⁰²²

2. A Társulat és az állami művelődéspolitikai

Vajon miért nem kapott jelentősebb állami segínyt ebben az időszakban a Természettudományi Társulat; mennyiben határozta meg helyzetét, lehetőségeit a korabeli kultúrpolitika? A tudomány, kultúra, közművelődés fontos szerepet kapott az 1919 utáni korszakban, és nem csak azért, mert olyan erőteljes egyéniségek álltak hosszú ideig a Vallás- és Közoktatási Minisztérium élén, mint Klebelsberg Kunó (1922–1931) vagy Hóman Bálint (1932–1938 és 1939–1942).¹⁰²³ Az alaptétel az volt, hogy a katonai erejétől megfosztott és az összeomlás következtében gazdaságilag leromlott ország csak akkor őrizheti meg nagyságát és remélheti az elcsatolt területek visszaszerzését, ha megőrzi „kulturális fölényét” Kelet-Európában. Ennek érdekében jelentős anyagi és szellemi erőket mozgósított az állam. (Így például egyetemi épületeket és más művelődési intézményeket építettek, a magyar kultúra külföldi terjesztésére Collegium Hungaricumokat létesítettek, sok külföldi ösztöndíjat adományoztak.) Jelentős különbségeket tapasztalhatunk azonban a 20-as évek első fele, illetve az azt követő időszak kultúrpolitikájának tanulmányozásakor. Klebelsberg kultuszminiszterségének első éveiben a kultúrpolitika alap gondolata az volt, hogy „a nemzetek kultúráját a kicsiny és nagy nemzeteknél egyaránt három-négyezer ember képviseli. Hogy ez a három-négyezer ember a tudományosság, a művészetek, az irodalomnak, a kereskedelemnek, a földművelésnek, iparnak, közlekedésnek milyen fokán áll, attól függ, hogy az a nemzet milyen helyet foglal el a népek sorozatában.”¹⁰²⁴ A kultúrfőlény megvalósítása tehát a történeti hivatásérzettel, nemzeti missziótudattal rendelkező művelt középosztály legképzettebb rétegének feladata.¹⁰²⁵ A 20-as évek második felétől jóval szélesebb alagra épült a változatlan alapkoncepciójú kultúrpolitika. Az új program legfontosabb része a népiskolák (főleg tanyai iskolák) építése, a „magyarság törzsét” jelentő parasztság műveltségének fokozása.¹⁰²⁶ A korszak legfontosabb tudományos intézményei az egyetemek és főiskolák mellett a főleg humán publikációk előmozdításának hagyományos feladatkörét ellátó Magyar Tudományos Akadé-

¹⁰²² Így például 1926–27-ben 1350 pengő állami segínyt kapott a Társulat. L. *Természettudományi Közöny* 1927. 165.

¹⁰²³ A kor kultúrpolitikájának értékelésére lásd Glatz említett művét, valamint Balogh Sándor: Klebelsberg és a magyar neonacionalizmus. *Valóság* 1959. 3. sz. 22–30; Balogh Sándor: A bethleni konszolidáció és a magyar „neonacionalizmus”. *Történelmi Szemle* 1962. 3–4. sz. 426–448; Szabó Miklós: *Politikai kultúra Magyarországon 1896–1986*. Bp. 1989.

¹⁰²⁴ Klebelsberg Kunó: A magyar kultúra fejlesztéséről. *Dunántúl* V(1925). 28.

¹⁰²⁵ Vö. Kornis: *i. m.* 185.

¹⁰²⁶ Erről részletesen lásd Glatz: *i. m.*

mia,¹⁰²⁷ az 1927-ben alakított, az országban folyó természettudományi kutatásokat koordináló, széles hatáskörű, anyagi kérdésekben döntő Országos Természettudományi Tanács¹⁰²⁸ és a Magyar Közgyűjteményeket összefogó Országos Magyar Gyűjteményegyetem. A Természettudományi Társulatnak nem volt képvisellete egyik tudományos intézményben sem, és a természettudományos népművelés központi szerve sem a Társulat, hanem az 1922-ben a népművelési munkák centralizálására alakult Iskolánkívüli Népművelés Országos Bizottsága volt. Mindezek az intézmények, bizottságok, a sok kulturális, népművelési beruházás hatalmas összegbe kerültek (1926-ban az állam összes kiadásainak 9,3%-a esett a vallás- és közoktatásügyi tárcára)¹⁰²⁹; a Természettudományi Társulatnak csak jelképes összegek jutottak.

Az adott keretek között a Horthy-korszakban a Társulat tevékenységének a következő három fő területe volt: mindenekelőtt (és itt igazán jelentős eredményeket könyvelhet el) a folyóirat- és könyvkiadás, a szakosztályi felolvasó ülések és viták, valamint ismeretterjesztő előadások (az úgynevezett Népszerű Természettudományi Estélyek) rendezése. Ezeknek a területeknek a bemutatása előtt azonban meg kell emlékeznünk azokról a főbb eseményekről, amelyek a Társulat egészét érintették.

3. Társulati élet

Az „örökös” első titkár, Gorka Sándor csak 1925 júniusáig vezette a Társulat ügyeit, mivel akkor a pécsi egyetem meghívta az orvoskar biológiai tanszékére. Utolsó közgyűlési beszámolójában magabiztosan jelentette ki, hogy a súlyos nehézségek ellenére a Társulat a világ egyik legnagyobb tagoságú tudományos egyesülete lett: „a fokozatosan lassú mozdulatokkal új életre kelő megbénított szervezethez hasonlóan Társulatunk egyes szervei is kezdik sokat jelentő módon életműködéseiket élénkebbé tenni. Tagjaink érdeklődése szemmel láthatólag elevenebb lüktetésbe hajlik, folyóiratunk immár havonként jelenhetik meg, kiadványainkkal sűrűbben kereshetjük fel az érdeklődőket, szakosztályainkban a békeévekre emlékeztető tudományos élet pezseg, olvasótermünkben a külföldi tudományos társulatok cserekiadványainak egész hosszú sora áll rendelkezésre... Mindezek biztató és örömdetes jelek s annak biztosítékai, hogy Társulatunknak sikerülni fog a gazdasági nyomorúság sorvasztóhatása közepette is áldásos munkakörét régi, sőt fokozott méretű tevékenységben kitölteni.”¹⁰³⁰

Gorka Sándor utóda Gombóc Endre botanikus, a híres nyelvész, Gombóc Zoltán öccse lett. Első titkársága idején az első jelentős esemény a

¹⁰²⁷ Az MTA korabeli helyzetéről lásd *A Magyar Tudományos Akadémia története*. Főszerk. Pach Zsigmond Pál. Bp. 1975. 265–311.

¹⁰²⁸ Felépítéséről, feladatköréről részletesen l. Magyary: *i. m.* 609–610.

¹⁰²⁹ Vö. Magyary: *i. m.* 13.

¹⁰³⁰ Gombóc: *i. m.* 335–336.

tihiányi Biológiai Kutató Intézet alapkövetétele, majd megnyitása (1927. szeptember 5.) volt. A Természettudományi Társulat elnöke, Ilosvay Lajos az alapkövetételekor emlékeztetett arra, hogy a magyarországi biológiai állomás felállításának gondolatát először 1892-ben a Természettudományi Társulat Állat- és Növényteni Szakosztályában vetette fel Vangel Jenő.¹⁰³¹ Szerinte az állomást Fiumében vagy a tengerpart más részén kellett volna elhelyezni. Entz Géza, Hermann Ottó és Horváth Géza azonban inkább a Balaton partját tartották erre alkalmasnak. A szakosztály így egy balatoni és egy fiumei állomás létesítését javasolta a kormánynak – eredmény nélkül. Végül 1925-ben a Társulattól függetlenül keletkezett egy szerény kutatóhely Révfülpön, majd ezt követte a tihiányi intézet. Ennek az új intézménynek a felállítása sajátos visszhangra talált a korabeli közvéleményben. Szélsőjobboldalról sokan támadták, mivel a Méhely Zoltán által követelt Magyar Fajbiológiai Intézet helyett hozták létre.¹⁰³² A Társulat 1928 februárjában rendkívüli választmányi ülésen tiltakozott a támadások ellen és Klebelsberg kultuszminiszterhez intézett feliratában állást foglalt a kutatóintézet felállításának indokoltsága mellett. Ezen kívül Ballenegger Róbert és Gelei József az Akadémián tartott előadásokban, Soós Lajos pedig a *Természettudományi Közönyben* megjelent tanulmányban bizonyította a tihiányi intézet megalapításának helyességét.¹⁰³³

Fontos szerepet játszott a Társulat tevékenységében egy, a korban még alig ismert – ma már tudjuk, hogy milyen előremutató – probléma, a környezetvédelem. A Társulat több évtizedes kitartó munkájának is része volt abban, hogy 1935-ben az erdőtörvény keretében szabályozták a pótolhatatlan természeti értékek védelmét.¹⁰³⁴ A Társulat választmánya Lóczy Lajos indítványára már 1920-ban felterjesztést intézett a kultuszminiszterhez a tihiányi félsziget geológiai és zoológiai érdekességeinek megőrzése érdekében. Országos visszhangja volt Soós Lajos cikkének, amelyet 1929-ben írt a *Természettudományi Közönybe* Badacsony és a Gulácsi-hegy természeti szépségeinek védelmében.¹⁰³⁵ A földművelésügyi miniszter felkérésére a Társulat négy bizottsága foglalkozott az 1935-ben meghozott törvény előkészítésével, annak állattani, növényteni, geológiai és barlangtani vonatkozásaival. Az elfogadott törvény rendelkezéseinek végrehajtására 1938-ban alakították meg az Országos Természetvédelmi Tanácsot, amelyben a Társulat hivatalos képviselőt kapott.

1930-ben szerény emlékkiállítással ünnepelte a Társulat a *Természettudományi Közöny* 70. kötetének, illetve 1000. füzetének megjelenését. Az ez évi közgyűlés a választmány javaslatára 72-re emelte a választmányi tagok számát, ami lehetővé tette, hogy az eddigi 6 (állattani, ásvány-földtani, kémiai-

¹⁰³¹ Vö. Magyary: i. m. 404.

¹⁰³² Vö. Pach: i. m. 290–291.

¹⁰³³ Vö. Gombocz: i. m. 343.

¹⁰³⁴ 1935:IV. tc.

¹⁰³⁵ „Siralmas ének”. *Természettudományi Közöny* 1929. 593–608.

ai, élettani, növényteni, fizikai) mellé két újabb szakbizottságot, egy technikai és egy mezőgazdaságit létesítsenek.

1937-től a Társulat új elnöke az 1936-ban meghalt Ilosvay Lajos utóda, Zimmermann Ágoston állatorvos, a társulat későbbi nesztora lett. Első közgyűlési megnyitójában hangsúlyozta, hogy az addigi jól bevált eszközökkel kell tovább folytatni a Társulatnak a természettudományos ismeretterjesztés munkáját.

4. Folyóirat- és könyvkiadás a Társulatban

Ezek között az eszközök között a legfontosabb a folyóirat- és könyvkiadás volt. A Társulat legnagyobb múltú folyóiratának, a *Természettudományi Közlöny*nek kéthavonkénti megjelenését a 20-as évek első felében csak Klebelsberg Kunó személyes közbenjárásával tudták biztosítani. A gazdasági viszonyok javulása és előfizető-toborzás eredményeként 1926-tól havonta, majd 1928-tól kéthetenként jelent meg a *Közlöny* kb. 20 000 példányban, a gazdasági válság idején azonban kénytelen volt visszatérni a havonkénti megjelenésre, bár lassan fokozódó (1938-ra évi 50 íves) terjedelemben.

Kik és mit olvashattak a *Természettudományi Közlöny* gazdagon illusztrált évfolyamaiban? A példányszám alapján azt mondhatjuk, hogy hozzávetőleg 100–150 ezer emberhez juthatott el a folyóirat, bizonyára a műveltebb, érettségizett, alapvető természettudományos ismerettel rendelkező rétegekhez: tanárokhoz, közép- és főiskolai diákokhoz, az értelmiség egyéb csoportjaihoz, talán módosabb, olvasottabb parasztgazdákhoz is.

A *Közlöny* fő feladatának azt tartotta, hogy friss információkat szolgáltatson a természettudomány és más, a természettudományokhoz valamilyen módon kapcsolódó tudományok kül- és belföldi eredményeiről. Figyelemre méltó, terjedelmes tanulmányt találunk például az 1920-as évfolyamban Lechner Károly tollából *A freudizmus tanainak lélek-élettani bírálata* címmel.¹⁰³⁶

Speciálisan természettudományi – de mindig közérthető módon megírt – cikkek mellett olvashatunk a művészi tájkép fejlődéséről,¹⁰³⁷ a modern kultúra hatásáról a női szervezetre,¹⁰³⁸ a természettudományok történetének számos kérdéséről,¹⁰³⁹ a modern munkaszervezésről,¹⁰⁴⁰ az intenzív mezőgazdasági termelésről,¹⁰⁴¹ hogy csak néhány érdekesebb témát említsünk. A *Köz-*

¹⁰³⁶ *Természettudományi Közlöny* 1920. 74–90, 138–164.

¹⁰³⁷ Dr. Pongrácz Sándor: A művészi tájkép fejlődése. Uo. 1937. 1–11.

¹⁰³⁸ Dr. Fekete Sándor: A mai kultúra hatása a női szervezetre. Uo. 1937. 407–418.

¹⁰³⁹ Dr. Tasnádi-Kubacska András: Ifjabb Plinius levelei a Vezúv kitöréséről. Uo. 1936. 70–76; Heltai István: Kempelen Farkas. Uo. 1932. 410–415.

¹⁰⁴⁰ Dr. Pacsu Jenő: A szerves kémia születésének századik évfordulójára. Uo. 1928. 101–104.

¹⁰⁴¹ Dr. Thiering Oszkár: Gazdálkodás az emberi munkával. Uo. 1928. 505–516.

löny szerkesztésének kérdése 1935-ben és 1936-ban is felmerült. Szentiványi Dezső népszerű, még kevésbé szaktudományos, több képpel kísért cikkek közlését javasolta. Gombocz Endre első titkár határozottan szembefordult az ilyen törekvésekkel: „Nem vagyunk hajlandók a *Természettudományi Köz-
löny*ből képes folyóiratot csinálni, hanem ragaszkodva a Szily Kálmán által 66 esztendővel ezelőtt kinyilatkoztatott elvekhez a természettudományi ismereteket népszerűsítő, tanító tartalmat fogjuk hangsúlyozni a jövőben is, amelynek keretében a kép csak eszköz lehet és nem öncél.”¹⁰⁴²

Számos könyv és egyéb kiadvány is jelent meg a Társulat gondozásában. 1920 és 1938 között évi egy-két művet adott a Társulat Könyvkiadó Vállalata. (Néhány ezek közül: Lovassy Sándor: *Magyarország gerinces állatai*, Entz Géza–Soós Lajos: *Élet a tengerben*, J. Kendall: *Az atomok világa*). Az átlagközönség ismereteinek színvonalát meghaladó, kis példányszámú és így magas árú munkák helyett azonban a szélesebb olvasóközönség inkább olyan munkákat igényelt, amelyek az oktatás mellett szórakoztatnak is, inkább olvasásra, mint tanulmányozásra valók. 1938–1941 között 12 ilyen kötet jelent meg, így például Lengyel Béla: *Világhódító ipari anyagok*, Tasnádi-Kubacska András: *A mondák állatvilága* vagy Rapaics Raymund: *A magyar gyümölcs* című műve.

A Horthy-korszak idején a fentiekén kívül három igen jelentős könyvkiadói vállalkozásról kell még megemlékeznünk: az Andriská Viktor, Deseő Dezső és Entz Béla szerkesztésében, füzetekben megjelent *Az emberi test szerkezete, működése és betegségei* című 51 ív terjedelmű, 727 illusztrációval ellátott munkáról (1935–1937 között jelent meg); egy világviszonylatban is jelentős (a Studium Irodalmi és Nyomdai Részvénytársasággal karöltve kiadott) botanikai atlaszról, Csapody Vera és Jávorka Sándor *A magyar flóra képekben* című művéről (1934); valamint a Társulat fennállásának 100 éves évfordulója alkalmából megindított, *A természet világa* című kiadványsorozatról.

5. A szakosztályok munkája

A szakosztályok évente 3–9 ülést tartottak, amelyeken kutatási beszámolókat, hazai és külföldi tudósok előadásait hallgatták és vitatták meg, állást foglaltak a tudományágukkal kapcsolatban lévő aktuális kérdésekben. Így például több szakosztályi ülés foglalkozott a természetvédelem már említett kérdéseivel, vagy például az Állattani Szakosztály 1927-ben a Fővárosi Állat- és Növénykert igazgatásával. Új szakosztályok is alakultak korszakunkban: 1927-ben a magyar mikrobiológusok első szervezete, a Mikrobiológiai Szakosztály, a gazdasági válság kibontakozásának idején, 1929-ben a Mezőgazdasági Szakosztály; 1933-ban pedig a Csillagászati Szakosztály. Valamennyi osztály ülésein gyakran merültek fel – összefüggésben a gyakran változó középiskolai tantervvel – a természettudományi ismeretek terjesztésének, tanításának problémái. Ezért alakították meg 1937-ben az

¹⁰⁴² Uo. 1936. 217.

Egyetemes Szakosztályt, amelynek feladata az volt, hogy: „a természettudományok egyetemét érintő természetbölcséleti, természettudomány-történeti, didaktikai kérdéseket vitasson meg, hogy a természettudományi ismeretek terjesztésére a legalkalmasabb eszközöket megkeresse, hogy olyan előadásokat tartson, amelyek határterületeken mozogva, több szakosztály tagjait is érdekelhetik”.¹⁰⁴³ Az itt tartott előadások lehetőséget nyújtottak a középiskolai tanárok továbbképzésére is.

A Társulat szakosztályainak kiadásában jelent meg a *Magyar Chemiai Folyóirat*, az *Állattani Közlemények*, a *Botanikai Közlemények*, és a *Csillagászati Lapok* is.

A Társulat tevékenységének harmadik jelentősebb területe korszakunkban a szóbeli ismeretterjesztés, a Népszerű Természettudományi Estélyek rendezése volt. Évi 7–8 ilyen rendezvényt tartottak, főleg Budapesten, de alkalmanként vidéken is. Az előadók között szerepel Szentgyörgyi Albert (a biológiai égésről beszélt 1937. november 27-én), Entz Béla, Csűrös Zoltán, Pekár Dezső és még sok tucat neves természettudós. Módszertanilag érdekes kezdeményezés volt az 1926 folyamán Dalmady Zoltán kezdeményezésére tartott előadássorozat, amely a hallgatókat a természeti jelenségek megfigyelésének módszereibe avatta be. Ezek az előadások azonban inkább társadalmi eseményt, mint inkább jelentős ismeretterjesztési fórumot jelentettek.

6. A falu- és munkásművelődés fórumai

A Természettudományi Társulat háttéréül szolgáló szellemi és kulturális közeget vizsgálva, a TIT korabeli előzményeit keresve a korabeli ismeretterjesztés még két fontos fórumáról kell említést tenni. Az egyik a népfőiskolák intézménye, a másik pedig a magyarországi munkásmozgalom kulturális tevékenysége.

A magyarországi népfőiskolák példájául az észak-európai országok – leginkább Dánia és Finnország – hasonló intézményei szolgáltak. Ezek a különböző tanfolyamokkal a parasztság szellemi és így közvetve gazdasági felemelkedését is segíteni akaró intézmények már az 1920-as években megjelentek Magyarországon. Fenntartójuk, szervezőjük elsősorban a katolikus és a protestáns egyházak, valamint egyes intézmények és egyesületek voltak. Körülbelül 10 000 parasztfiatal vett részt a tanfolyamokon, amelyek főleg a 30-as évek végétől 1944-ig szerveződtek. Sokat tettek a népfőiskoláknak a társadalmi érdeklődés előterébe állításáért a népi írók, akik a jövő társadalom alappilléreinek ezt a belterjesen gazdálkodó művelt, polgárosodó parasztságot tekintették, amely az értelmiség vezetésével megvalósítja „Kert-Magyarországot” „paraszt-demokráciáját”. Elképzeléseik szerint a népfőiskolának „adnia kell elsősorban az emberi és társadalmi felszabadulásának a tudatát. A gazdasági és társadalmi életnek a helyes magyarázatát, a parasztság helyének

¹⁰⁴³ Gombocz: i. m. 362.

valóságos képét, a társadalmi élet technikájának az ismertetését és mindent, ami alkalmas arra, hogy a parasztság alacsonyabb rendiségi érzését megszüntetheti. De adnia kell azt is, amit egyébként a szakiskola szokott adni, nevezetesen a földművelő mesterségnek a tudományát.”¹⁰⁴⁴

Az egyes népfőiskolák oktatóinak, hallgatóinak, fenntartóinak azonban korántsem volt egységes véleménye ezeknek az intézményeknek a céljáról. Amikor 1942-ben az Országos Szociális Felügyelőség bekérte az ország valamennyi alispánjától és polgármesterétől az irányítása alatt lévő területeken működő népfőiskolák adatait, az összesen 119 népfőiskola céljára tízféle válasz érkezett.¹⁰⁴⁵ Legtöbb „szavazatot” az alábbi három cél kapta: valláserkölcsi nemzeti és kulturális nevelés mellett hazafias és szociális nevelés; valláserkölcsi és hazafias nevelés mellett gazdasági szakképzés; faluvezető-réteg nevelése.

Igen változatos a tanfolyamok oktatási anyaga is. Igen magas színvonalú volt például a sárospataki protestáns népfőiskola.¹⁰⁴⁶ 1936-tól kezdve a telenként tartott 10–14 napos bentlakásos tanfolyamokon a teológiai hallgatók faluszemináriumának résztvevőivel együtt 40–50, 14–25 éves parasztfiatal vett részt. Előadásokat hallgattak, gyárlátogatásra mentek, vitanapokat rendeztek. A foglalkozások célja a „magyarság kulturális kincsének” (azaz a magyar irodalom legjavának, a magyar történelem legfontosabb eseményeinek és a parasztság kulturális hagyományainak) megismertetése és a paraszti, mezőgazdasági szakképzés volt. A tanfolyam lényegében „a paraszti hagyományt a kálvini egyház századokkal korábbi kultúrmissziójával akarta összeötvözni”.¹⁰⁴⁷

A legprogresszívebbeknek egyes, a népi írókhoz közelálló népfőiskolákat tekinthetjük, amelyek közül kiemelkedett a Györffy István kollégium 6 hónapos pesterzsébeti népfőiskolája. Fontos cél volt itt a parasztság történetének, a magyar irodalomnak, a népi íróknak a bemutatása, valamint a belterjes gazdálkodás modern módszereinek oktatásán keresztül a parasztság társadalomalakító szerepének tudatosítása a hallgatókban. Jó néhány kommunista is volt a kollégium tagjai, oktatói között, ez magyarázza azt, hogy például a magyar történelmet Mód Aladár és Molnár Erik művei alapján tanították.¹⁰⁴⁸

A népfőiskolák számos kitűnő parasztfiatalnak adtak lehetőséget tehetsége kibontakoztatására. Sokan vállaltak közülük jelentős szerepet a magyar falu 1945 utáni újjáalakításában is. Darvas József megfogalmazása szerint a mozgalom „a középosztály rossz alapérzésére és szociális lelkiismeret-furdalására”¹⁰⁴⁹ vezethető vissza, ez a lelkiismeret-furdalás azonban igen termékeny volt, a nemzet erejének, cselekvőképességének kibontakoztatását próbálta szolgálni. Irányítói és résztvevői a parasztságot tekintették a nemzet

¹⁰⁴⁴ Erdei Ferenc: Mire való nálunk a népfőiskola? *Kelet Népe* 1940. május 1.

¹⁰⁴⁵ Vö. H. Sas Judit: *A magyar népfőiskolák...* 80.

¹⁰⁴⁶ Erről lásd Balogh István: *i. m.* 80–84.

¹⁰⁴⁷ Uo. 83.

¹⁰⁴⁸ Vö. H. Sas Judit: *A magyar népművelés...* 89.

¹⁰⁴⁹ Balogh István: *i. m.* 70.

jövője szempontjából alapvető társadalmi osztálynak – a munkásság helyzete kevésbé foglalkoztatta őket.¹⁰⁵⁰

A munkásosztály művelődését elsősorban a Szociáldemokrata Párt és az egyes szakszervezetek által rendezett előadások, tanfolyamok szolgálták. A munkásság művelése nemcsak valamilyen általános, humánus szempontból, hanem politikailag is jelentős volt: a szociáldemokrata pártvezetés számára nem lehetett közömbös a mögötte álló tömegek kulturális színvonala, ideológiai képzettsége. „Az osztálytársadalom mindenek fölötti törekvése, hogy a maga érdekeit minden rendelkezésre álló eszközzel, tehát legelsősorban az állam iskoláinak osztálytalanításával és nevelésével erősítette meg, mentül több és alkalmasabb bérabszolgát biztosítson gazdasági, politikai és társadalmi hatalma fönntartásának megerősítésére. Ezzel szemben az osztályharc követőiben egyre élénkebben nyilvánul meg az a törekvés, hogy a termelési eszközök kisajátításának elkövetkező korszakára minél jobban mélyítse a munkásság fölfogásában a proletár- és osztályöntudatot, hogy ezzel a maga küzdő és az elméleti meggyőződéstől áthatott hadseregét minél edzettebbé nevelje. Minden forradalom legelsősorban az elmék forradalma... A proletárideológia, proletárerkölc és az osztályharc tisztánlátásának szintjére kell segíteni az ifjúságot is, bimbózó korától kezdve, hogy kiszabadulhasson a gazdasági és lelki befolyásoknak abból a hálójából, amelybe mérgező szándékkal a kapitalista osztályuralom beleszorította.”¹⁰⁵¹ – olvashatjuk erről a párt elméleti folyóiratában, a *Szocializmus*-ban. Szerencsére ez az igény nemcsak a brosúraműveltség terjesztését, hanem a valódi kultúra lehető legszélesebb körben történő megismertetését is elősegítette.

A tömegek oktatása ismeretterjesztő munkáse előadásokon; az újabb előadók kiképzése, a magasabb szintű továbbképzés pedig középfokú szemináriumokon és úgynevezett „munkás-főiskolákon” folyt.

Minden szinten a legfontosabb téma „a szocializmus elmélete, története és irodalma” volt, evvel körülbelül az előadások, szemináriumok egyharmada foglalkozott. Ezen kívül irodalmi, történelmi, közgazdasági, egészségügyi, természettudományi témák szerepeltek még az előadások programjában. Az előadók között számos kitűnő szakembert, egyetemi tanárt, neves tudóst, művészt találunk. (Néhány a sok közül: Benedek Marcell, Hajdu Henrik, Hébelt Ede, Hevesi Iván, Turóczi-Trostler József.)

Az előadások szervezőinek munkájuk során számos súlyos nehézségeket kellett leküzdeni: csak nehezen tudtak helyiségeket találni és igen kevés pénz állt rendelkezésükre.

A munkásság művelődését szolgálták a párt és a szakszervezetek által rendezett „kultúrestélyek” (azaz irodalmi estek), hangversenyek, kirándulá-

¹⁰⁵⁰ A népfőiskolák szerepének értékeléséről l. Erdei Ferenc: Jegyzetek a népfőiskolai mozgalomhoz. Idézi: Györfly: *i. m.* 8. A korabeli kritikára még l. Földes: *i. m.* 40–410.

¹⁰⁵¹ Gordius: A szocialista nevelés ideológiája. *Szocializmus* 1926. 451. Idézi: Stier: *i. m.* 8–9.

sok és különösen fontos szerepet játszott a lap- és könyvkiadás, leginkább a Szociáldemokrata Párt napilapja, a *Népszava*, valamint tudományos, elméleti folyóirata, a *Szocializmus*. A Népszava Kiadó főleg a XIX. század második fele és a századforduló reformista szocialista gondolkodóinak (pl. Bebel, Bernstein, Kautsky, Lassalle, Mehring) műveit jelentette meg, egyedülálló tevékenységet fejtett ki a szocialista eszmék megismertetésében és terjesztésében.

Fő témánk, a természettudományos ismeretterjesztés szempontjából lényeges, hogy a munkásság körében lényegében csak a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek foglalkoztak a természettudományi ismeretterjesztéssel is; a Természettudományi Társulat – különben kétségtelenül nagy – hatósugara ide nem terjedt ki.

A Királyi Magyar Természettudományi Társulat Horthy-korszakbeli tevékenységének áttekintése nem tanulság nélküli a XXI. század elejének magyarsága számára. Igen súlyos gazdasági nehézségek, alig feloldhatónak tűnő politikai konfliktusok, éleződő társadalmi feszültségek korszakában a művelődés stabilizáló hatású lehet. A nemzeti közösség talpon maradását, önbecsülésének megőrzését szolgálják a tudományt a népművelés eszközének is tekintő nagy személyiségek – többségi vagy kisebbségi sorsban egyaránt.

Simion Retegan

Parohii și filii ale diecezei Blajului în timpul păstoririi lui Alexandru Sterca Șuluțiu (1850–1867)

Peisajul eclesiastic al Transilvaniei istorice înfățișează, la mijlocul veacului al XIX-lea, o mare bogăție și varietate: 5291 de preoți greco-catolici, ortodocși, reformați, romano-catolici, luterani, unitarieni, mozaici, la o populație de 2 300 000 de locuitori. Revenea, scrie statisticianul László Kőváry, un sacerdot la 434 de suflete, față de 710 în Ungaria, 866 în Anglia, 1078 în Danemarca¹⁰⁵², mai mult, așadar, comparativ cu populația, decât în oricare altă provincie a Imperiului austriac. Dintre aceștia, jumătate erau români: 1048 ortodocși și 1505 greco-catolici, la o populație de circa 610 000 de credincioși orientali și circa 620 000 de credincioși uniți¹⁰⁵³.

Încercăm, în cele ce urmează, să prezentăm succint localizarea geografică a acestora din urmă, organizarea lor diecesană și, cu deosebire, rețeaua de parohii și filii, cu populația și înzestrarea lor materială.

Linia de demarcație între cele două confesiuni în care, prin hazardul istoriei, erau împărțiți, aproape matematic, jumătate-jumătate, românii transilvăneni, pornind din Munții Apuseni, regiune tipic biconfesională, străbătea, cu numeroase infiltrații de o parte și de cealaltă, zona Albei Iulii, Mediașului, Sighișoarei, pentru a se încheia în Secuime, unde românii din Mureș și Ciuc erau uniți, iar cei din Odorhei și Trei Scaune erau ortodocși. În sudul acestei linii există o puternică penetrație greco-catolică, legată mai ales de constituirea regimentului I de graniță românesc, în Hațeg și Făgăraș, tot astfel cum în nordul ei existau enclave mai mari sau mai mici ortodoxe, în zonele Clujului, Lăpușului, Bistriței.

Până la instituirea, în 1853, a mitropoliei, populația greco-catolică din Transilvania alcătuia eparhia Făgărașului, cea mai mare din Imperiu, atât ca extensiune teritorială cât și ca număr de credincioși, cuprinzând 1360 de parohii și 602 filii, structurate în 7 decanate și 4 vicariate, cu 75 de proto-popiate.¹⁰⁵⁴ După această dată, Blajul cedează noii episcopii a Gherlei 540 de parohii, cedează Lugojului aproape întreg vicariatul Hațegului cu 56 de comunități bisericești, păstrând pe mai departe un număr de 719 parohii cu 359 de filii, împărțite în 6 arhidiaconate și un vicariat, cu un total de 418 444

¹⁰⁵² Kőváry László, *Erdélyország statisztikája*, Kolozsvártt, 1857, p. 203.

¹⁰⁵³ Traian Rotaru (coord.), *Recensământul din 1850*, Cluj-Napoca, 1996, p. 5.

¹⁰⁵⁴ *Schematismus venerabilis cleri ... pro anno 1842*, Blasii, f. a., pp. 1–222.

credincioși, organizați în 37 de protopopiate¹⁰⁵⁵. Media de suflete pe o parohie era de 512, mult mai mică decât a romano-catolicilor (1078,8), a ortodocșilor (783,5), a luteranilor (738,9), dar mai mare decât a reformatilor (426) și a unitarienilor (434)¹⁰⁵⁶.

Această cifră medie privind dimensiunea cantitativă a parohiei unite acoperă o extremă diversitate de situații zonale și locale.

Deoarece, în general, parohia se suprapune, în zonele omogene confesional, satului, diferențele de populație pot coborî sau urca de două sau chiar de trei ori față de media generală.

La limita inferioară se situează zonele colinare din jurul Clujului, Turzii, de la poalele Munților Apusenii, unde majoritatea parohiilor sunt foarte mărute, de câte 50–60 de fumuri, după cum erau și satele.

La nivelul de sus vom găsi marile parohii greco-catolice de pe Câmpie, „Canaanul transilvănean”, de pe văile Mureșului și Târnavelor, din fosta graniță făgărășană, precum Orlatul, Tohanul, Racovița cu câte 350–400 de familii fiecare, cu impozante biserici de zid, școli bine organizate, întinse pământuri eclesiale, anumite fonduri bănești, o bogată zestre de cărți și obiecte liturgice, preoți instruiți, figuri venerabile ale clerului național, adevărate personalități ale vieții publice locale. Vacantarea unor asemenea parohii declanșează, ca și în cazul celor 30 de parohii de pe domeniile erariale, susținute de stat, ca în cazul parohiilor din marile orașe, o adevărată avalanșă de cereri asupra episcopiei.

Între aceste două extreme, imensa majoritate a comunităților bisericești oscilează, atât ca populație cât și ca posibilități economice, în jurul cifrelor medii.

Indiferent însă de dimensiuni, suprapunerea dintre parohie și sat, fiecare cu conducerea sa: judele, notarul, collectorul de dare, jurații de o parte, preotul, cantorul, crâșnicul, curatorii de cealaltă, constituie un element important de coeziune a comunității rurale în confruntarea inegală cu forțele mai mari dinăuntrul și din afara sa: fostul stăpân feudal al pământului sau, foarte frecvent, arendașul acestuia, statul omniprezent, orașul vecin. Biserica, centrul spiritual al comunității, se afirmă, în general, ca un punct de raliere al grupului uman până, uneori, la identificare. Sunt nenumărate cazurile când preotul, unul dintre principalii intermediari între sat și ceea ce sociologii denumesc marea societate, exercită o influență decisivă în treburile obștești, ține soboare sătești, impune gloabe, stabilește contribuții pentru nevoi publice, când judele este și curator prim. Ceea ce totuși nu exclude asperitățile, stările de tensiune sau chiar de conflict, cu deosebire în deceniul absolutist, când s-a instituit o administrație incomparabil mai riguroasă decât cea nobiliară, administrație care a favorizat comunele în detrimentul bisericilor, a limitat drastic prerogativele clerului sătesc, a impus

¹⁰⁵⁵ *Șematismul veneratului cler catholic de rit oriental al Archidiecesei metropolitane a Albei Iulie pre anul 1865*, Blasii, f. a.

¹⁰⁵⁶ Fényes Elek, *Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leirása*, Pest, 1857, p. 221–227; cifrele privind celelalte confesiuni se referă la anul 1850.

foarte adesea în funcția de jude, peste capul oamenilor, fie nobili mai mici, fie foști administratori domeniali, interesați, și unii și alții, de retribuția și avantajele pe care ea le comporta.

În contrast cu convergența frecventă dintre parohie și sat, survin adesea două situații doesebite: fie una și aceeași parohie este alcătuită din două sau mai multe grupuri umane de sine-stătătoare teritorial, fie, din contră, unul și același sat alcătuiește două parohii separate.

Existau astfel foarte multe parohii care cuprind în sânul lor una, două, sau mai multe așa-numite filii sau filiale, – 359 – cum am văzut la Blaj în 1865, 272 – la Gherla, în 1867¹⁰⁵⁷ –, grupuri umane mai mici sau mai mari, cu sau fără biserică, care nu erau în măsură să întrețină singure un preot.

În această categorie intră în primul rând cătunele care roiesc în jurul unor așezări, cătune care au, de regulă, biserița lor cu toate ale ei, în care preotul din „matră” oficiază serviciul divin, a doua sau a treia duminică, după cum era învoiala și, de asemenea, acorda asistența religioasă obișnuită.

Foarte numeroase sunt, în al doilea rând, filiile alcătuite din familiile de români mai recent așezate la marginile unor sate maghiare sau săsești, prea puține și prea sărace pentru a putea ridica o biserică și cu atât mai puțin de a putea întreține un preot propriu. Astfel, în Ciuc, cele 16 parohii ale protopopiatului Gurghiului, dintre care 6 parohii foarte puternice, cu peste 1000 de credincioși, cuprindeau, în 1865, 41 de asemenea filiale, cu o populație ce merge de la 30–40 de suflete până la 150–200¹⁰⁵⁸, filii care, până la 1900, vor fi în mare parte înghițite în comunitățile bisericești romano-catolice secuiești. În scaunele săsești, dimpotrivă, filiile greco-catolice, ca și cele ortodoxe, se consolidează numeric, prind putere, achiziționează terenuri, ridică biserici, construiesc școli și case parohiale, devin parohii de sine-stătătoare.

În fine, tot în categoria filiilor intră minoritățile greco-catolice din sate românești majoritar ortodoxe, ca în districtul Făgărașului, de pildă, unde existau, în 1865, 206 filii greco-catolice la 100 de parohii sau, ca în scaunul Sibiului, unde, nu numai că existau multe filii, dar chiar parohiile propriu-zise erau, uneori, de proporții minuscule sub 60 de credincioși (Săliștea cu 28 de credincioși, Aciliu cu 47, Apoldul de Jos cu 59)¹⁰⁵⁹.

Această vastă rețea de parohii și filii unite, ale cărei ochiuri mai dese sau mai rare, foarte viguroase sau mai firave, mai vechi sau mai noi, acoperind întreg teritoriul Transilvaniei, este supusă unor frecvente remodelări teritoriale, unor mutații cantitative și calitative, în pas cu transformările pe care societatea, în ansamblul ei, le străbate. Acționează asupra ei, convergent sau divergent, pe de o parte forurile centrale, bisericești și statale, pe de alta

¹⁰⁵⁷ *Șematismul veneratului a nou-înființatei diocese Greco-catolice a Gherlei pe anul de la Christos 1867*, Gherla, 1867, p. 237.

¹⁰⁵⁸ *Șematism ...* Blaj, 1865, pp. 117–120.

¹⁰⁵⁹ *Idem*, pp. 142.

propria sa mișcare interioară. Astfel, în deceniul absolutismului, când se vorbește despre salarizarea de către stat a preoților români cu condiția constituirii unor parohii de minimum 800 de suflete, a acceptării și a unui capelan la cele cu peste 1500 de suflete etc., planurile guberniale de fuzionare a comunităților bisericești mici sunt întâmpinate cu reticențe la Blaj, Gherla și Lugoj, temătoare fiecare pentru viitorul parohiilor lor din localitățile românești mixte confesional, pentru a celor împrăștiate în zonele compact ortodoxe¹⁰⁶⁰. Satele însele, obișnuite din generație în generație să-și aibă preoții proprii, foarte mulți trăind mai degrabă din economie decât din preoție, nu priveau cu ochi buni o asemenea perspectivă, asupra căreia se va reveni și după 1867.

Impresia generală pe care o creează insistențele unor filii de a primi preot statornic, deci de a se constitui în parohii, este, astfel, aceea a unei anumite pulverizări. Acest gen de cereri amestecă argumentele spirituale privind nevoia sufletească a liturghiei, a călăuzirii spre mântuirea de apoi cu cele lumești, privind lungimea distanțelor dintre așezări, a obstacolelor naturale care le despart, a stării proaste a drumurilor etc., amestecă promisiunile privind condițiile economice care se creează noului preot cu evocarea insidioasă sau chiar deschisă a perspectivei unei eventuale dezertări, a trecerii „de cealaltă parte”, perspectivă invocată și în alte situații, dar care, după 1848, survine în realitate extrem de rar. Într-o perspectivă mai lungă, la nivelul întregii dieceze blăjene, cele două tendințe divergente, de concentrare și de fărâmițare parohială, în linii mari se neutralizează reciproc.

Spre deosebire de biserica ortodoxă, biserica unită posedă, în 1848, la prăbușirea lumii feudale, un anumit patrimoniu funciar care, oricât de modest în comparație cu averile confesiunilor recepte încărcate de donații ale principilor reformați, ale statului habsburgic, ale nobililor, ale comunităților, asigurau, totuși, instituțiilor religioase o anumită autonomie, o marjă mai largă a libertății de mișcare în viața publică.

Sus, la nivelul ierarhiei centrale, Blajul administra unul dintre cele mai mari latifundii transilvănene¹⁰⁶¹, importante capitaluri moștenite din timpul episcopului Bob, din veniturile cărora era susținut Capitlul și se acorda o anumită remunerație protopopilor, o serie întreagă de fonduri și fundațiuni mai noi pentru burse și ajutoare.

Jos, la nivelul parohiilor, imensa majoritate a bisericilor greco-catolice posedă porțiuni canonice, adică un intravilan mai mare sau mai mic, de care țineau în hotar pământuri de arătură și fânaț, cu o întindere ce variază foarte

¹⁰⁶⁰ Adresa ministrului cultelor din 26 octombrie 1858 privind regularizarea și dotarea parohiilor catolice din Transilvania de ambele rituri, adresa guvernatorului Lichtenstein din 22 mai 1859 în această privință, răspunsul mitropolitului Șuluțiu din 21 iunie 1859, răspunsul episcopului Alexi din 29 iunie 1859, opinia episcopului Dobra din 24 ianuarie 1859, dezbaterile Capitlului Gherla din 24 decembrie 1858 asupra acestei chestiuni: în Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj, Fond Episcopia Greco-catolică Gherla, 2279/1859.

¹⁰⁶¹ Simion Retegan, *Domeniul mitropoliei Blajului la mijlocul secolului al XIX-lea*, în Imreh Emlékkönyv, pp. 470–480.

mult, după zonă și comunitate. Socotite, când în jugăre cadastrale, când în zile de plug și zile de coasă, când în mierțe de semănătură, în care de mălai și care de fân, ele mergeau de la 4–6–8 iugăre în satele mici până la 20–30 de jugăre în comunitățile mari sau chiar mai mult, pe Câmpie, unde satele sunt rare. Pentru a înțelege însă valoarea lor economică reală, trebuie spus că locurile erau foarte adesea slabe, aride, îndepărtate, ca unele obținute cu sila, că erau așezate în dosurile reci sau în vecinătatea imediată a pășunilor, că erau fărâmițate în parcele mici, din care se cultivau anual jumătate sau două treimi, după mersul în două sau în trei sole a hotarului localităților. Putem citi descrieri ale acestora în inventarele care se fac, obligatoriu, la schimbarea preoților, în protocoalele vizitațiilor canonice ale protopopilor, în socotelile anuale de venituri și cheltuieli ale parohiilor, așa-numitele „rațiuni” impuse la Blaj începând din 1862, când se instituie un for special, exactoratul, pentru verificarea lor.

Cele mai multe din aceste terenuri provin, în comitate, din ceea ce au dat după 1744 stăpânii feudali, hărțuiți în timpul Mariei Terezia și a lui Iosif al II-lea, prin repetate dispoziții oficiale emise în acest scop. Altele reprezintă danii ale comunităților care rup din posesiunea comună, anumite bucăți de pământ sau le achiziționează pe seama bisericii. Survin și cazuri când unii candidați de preoți, fără studii seminariale, așa-zisii „teologi moraliști”, pentru a obține de la episcopie o anumită parohie, se obligă să o înzestreze din al lor venit, fie cu o casă parohială, fie cu unul sau mai multe loturi de pământ, fără a putea pretinde totuși dreptul de patronat asupra bisericii. În fine, unele parcele provin din danii ale unor săteni în viață sau prin voința testamentară a unor credincioși.

În afara porției canonice, aflate întotdeauna în folosința exclusivă a parohului, există, în unele localități, pământuri ale bisericii, mai ales păduri și fânețe, tot așa cum există și câte un modest avut al cantorului, conșcris și el separat, un mic intravilan, un arabil, un fânaț care, împreună cu o treime din stolă, așa-numita „terțialitate”, remunerează indispensabilele lui servicii. Se adaugă acestor bunuri funciare obișnuita casă parohială, cel mai adesea o construcție țărănească ca toate celelalte, „casa de școală”, aidoma și ea, câteodată case pentru dascăl și cantor, mai rar, în parohiile bogate, câte o moară, o piuă, un joagăr, mici surse de venituri între care dreptul cârciumăritului celor trei luni de toamnă, de la Sf. Mihai până la Anul Nou, era cel mai important.

Cât privește lăcașurile de închinăciune propriu-zise, acestea erau, în proporție de aproape 60%, chiar și la 1900¹⁰⁶² vechile, umilele bisericuțe iobăgești de lemn, ridicate cu un secol, un secol și jumătate înainte, mici, joase, întunecoase, cu totul neîncăpătoare pentru populația dublată sau triplată a parohiilor, devenite treptat adevărate simboluri ale satului românesc transilvănean, fie el greco-catolic sau ortodox. Dimensiunile

¹⁰⁶² Șematism ... Blaj, 1900, pp. 638–639.

reduse și, cu atât mai puțin vechimea, nu exclud o anumită poezie rustică care începe să fie transmisă Occidentului de un De Gerando sau Paget, cum nu exclud realizările artistice cele mai surprinzătoare, fie în armonia părților ansamblului, fie în realizarea părților sale constitutive: arcadele pridvorului, foișorul clopotniței, consolele acoperișului, ancadramentul portalului, bolta naosului, sculptura catapetesmei etc.

Acestea sunt, în liniile lor cele mai generale, masa umană și suportul material cu care biserica greco-catolică din Transilvania istorică pășește, sub păstorirea primului ei mitropolit, Alexandru Sterca-Șuluțiu, în epoca de transformări economice, sociale, politice de după revoluție, perioadă în care se va cunoaște cea mai puternică consolidare instituțională din întreaga sa istorie.

Róth András Lajos

Az állami beavatkozási politika kezdetei a Székelyföld mezőgazdaságába a XIX–XX. század fordulóján

A XIX. század második és a XX. század első fele az az időszak, amikor a kapitalizmus az Osztrák–Magyar Monarchiában is felfele ívelő szakaszába jutott. A nagy kiterjedésű birodalom területén számos, különböző fejlődési stádiumban lévő kultúr- és gazdasági övezet létezett. Régi megállapítása a történelemtudománynak a centrum és a perifériák közti civilizációs szintbeli különbségek léte.

Kautz Gyula: *Az ausztriai birodalom statistikája különös tekintettel Magyarországra* című, 1855-ben írt munkájában alapos elemzését adta az Osztrák–Magyar Monarchia mezőgazdaságának. A természeti adottságok és az emberi tényezők összefüggését is megvilágító számadatai jól érzékeltetik az említett különbségeket. Először is a produktív és improduktív területek összehasonlítását végezte el:

Országgrész	Termőföld	Terméketlen	Összesen	Minden 10 000 holdból	
	Négyzetmérföld ¹⁰⁶³			Termőföld	Terméketlen
Monarchia	9964	1628	11592	8595	1405
Magyarország	2647	475	3123	8477	2051
Erdély	785	269	1054	7443	2557

Látható (Kautz Gyula tartományokra – koronaországokra – lebontva ad bővebb adatokat), hogy a természeti adottságok mennyire változtak a birodalmon belül. Amíg a monarchiabeli középarányos 14%, addig Magyarországon 16%, ehhez képest Erdélyben 34% volt a terméketlen területek megoszlása a XIX. század közepe táján.¹⁰⁶⁴ Kautz szerint a Monarchiában 1000 lélekre átlagban 2596 hold termőterület, Magyarországon 3098 hold, Erdélyen pedig 3518 hold termőterület jutott.

A termőterületek megoszlása (ezer négyzetmérföldben) az alábbi képet nyújtotta:

¹⁰⁶³ 1 ausztriai négyzetmérföld = 10 000 ausztriai hold.

¹⁰⁶⁴ Kautz Gyula: *Az ausztriai birodalom statistikája különös tekintettel Magyarországra. Főtanodák használatára és öntanulmányul.* Pesten 1855. 129.

Országgrész	Szántó	Erdő	Legelő	Kert	Rét	Szőlő	Egyéb
Monarchia	35297	352400	15280	12000		1657	136
Magyarország	944	905	469	28	228	71,5	
Erdély	140	503	77	79,28		4,75	

10 000 holdnyi termőterülethez viszonyítva holdakban kimutatva, így módosult a kép:¹⁰⁶⁵

Országgrész	Szántó	Erdő	Legelő	Kert	Rét	Szőlő	Egyéb
Monarchia	3542	3537	1534	1207		166	14
Magyarország	3569	3420	1772	106	863	270	
Erdély	1791	6411	795	872		131	

Az évi sarjú- és szénatermelés az egész Monarchiában 418 millió mázsa volt (ebből Magyarországra 84, Erdélyre 20 millió esett), amely a Monarchia baromtenyésztési szükségleteinek fedezésére nem volt elegendő. Bár egyes területeken minden feltétel megvolt hozzá, az elemzők megállapítása szerint a mezőgazdaság húzó ágazatának tartott állattenyésztés a Monarchiában „felette kedvezőtlen állapotban” volt.¹⁰⁶⁶

A szarvasmarha-tenyésztés – „a mezőgazdaság e fontos tényezője és emeltyűje” – terén általában mostoha viszonyok uralkodtak. Kitűnő szarvasmarha csak a havasi tartományokban létezett. A tenyésztés Magyarországon és Erdélyben is nagyon alacsony fokon állt. Kautz kiemelte a még mindig „vadtenyésztés” jellegű állattartást és felhívta a figyelmet, hogy több korona-tartományra nézve éppen a szarvasmarha nagy létszámában keresendő „a haladás nem nehezen mellőzhető akadálya”, ugyanis ahol a tenyésztés „a legjelesebb polcon áll s a hízlalás is nagymértékben gyakoroltatik”, ott általában kevés számú szarvasmarha található.¹⁰⁶⁷

A juhtenyésztés a „földipari gazdaság fénypontját” képezte Kautz szerint.¹⁰⁶⁸ Hangsúlyozta, hogy mind a magánemberek, mind a kormány jelentős gonddal és célirányosan fordultak e jövedelmező ágazat felé, amelynek eredményeként a nemesített fajok száma elérte a nem nemesítetteket.

Sertésenyésztés terén Magyarország állt a legjobb helyzetben. Itt az éghajlat és a számos makkot termő erdő kedvezett a tenyésztésnek. Főbb pontjai Debrecen, Sopron, Baja, Temesvár és Győr voltak. Nemesítés főleg Bihar és Arad megyében, a Bánságban és Kalocsa környékén folyt. Kautz felsorakoztatott még egy pár, összehasonlításra alkalmas adatot:

	Monarchia	Magyarország	Erdély
Sertés ¹⁰⁶⁹	7 400 000	2 750 000	650 000

¹⁰⁶⁵ Kautz: *i. m.* 132.

¹⁰⁶⁶ Uo. 161.

¹⁰⁶⁷ Uo. 163.

¹⁰⁶⁸ Uo. 163–164.

¹⁰⁶⁹ Kautz: *i. m.* 165.

Kecskés ¹⁰⁷⁰	2 276 000	450 000	230 000
Méhcsalád (ezer) ¹⁰⁷¹	1 400 000	225	172

A millennium évében kiadott *Magyarország földművelése*¹⁰⁷² összefoglaló körképét adta a magyar mezőgazdaság helyzetének. Rögzítette az akkor észlelhető nagy és meghatározó eltéréseket: a természeti és éghajlati, a közgazdasági viszonyokat (népsűrűség, nemzetiségi összetétel, piac, közlekedés), a birtokviszonyokat (nagyságuk, jövedelmezőségük), a földek forgalmi értékének változatosságát.

Az erdélyi dombvidék csapadékosabb, éghajlata zordabb volt, növényzeti övei magasabban helyezkedtek el. Itt még 1300 méteren is találunk gabona-termő (rozs, zab) övezetet. Erdélyben egy birtokosra 14,97 kataszteri hold termőterület jutott átlagban. A birtokmegoszlási adatok (5 holdig terjedő törpebirtok 8,5%, 5–30 hold közötti parasztbirtok 26,4%, 30–200 holdas kis- és középbirtok 15,7%, 200–1000 hold közötti valódi középbirtok 11,9%, uradalmi birtok 1000–10 000 hold között 24,9%, 10 000 hold fölötti latifundium 12,6%)¹⁰⁷³ viszont azt mutatták, hogy bár Magyarország és Erdély viszonylatában az első három kategória aránya (45,7%–50,6%) majdnem megegyezett, ezen belül Erdélyben a legszélesebb réteget a paraszti birtok jelentette, amely közel kétszerese volt a magyarországi 16%-nak. Jelentős eltérések voltak országrészenként a termőföldek (szántóföld, rét, legelő) krajcár/holdban kifejezett jövedelmezőségében is. Ha az országos jövedelmezőséget egy egységnek vesszük, akkor Erdély, és ezen belül az országos minimumot is képező Csík vármegye adatai a következők:¹⁰⁷⁴

	Szántóföld	Rét	Legelő	Átlagjövedelem
Erdély	0,37	0,50	0,41	0,68
Csik vm.	0,16	0,18	0,17	0,07

Az ország nyugati és keleti részei közti különbségek tehát szembe-
szökőek voltak, de Erdély és Csík vármegye a fentiekhez hasonló összeha-
sonlítása is a székelyföldi térség hátrányos helyzetét tükrözték. A csíki terü-
letek jövedelmezősége nemcsak hogy Magyarországhoz képest, de Erdély és
Székelyföld viszonylatában is nagyon alacsony volt.

	Szántóföld	Rét	Legelő	Átlagjövedelem
Erdély/Csik vm.	0,43	0,36	0,42	0,10

¹⁰⁷⁰ Uo. 165.

¹⁰⁷¹ Uo. 166.

¹⁰⁷² *Magyarország földművelése. 1896.* Bp. 1896.

¹⁰⁷³ Balás Árpád–Hensch Árpád: Földművelés. In: *Magyarország földművelése.* 88.

¹⁰⁷⁴ Uo. 93.

Az összes termőterülethez viszonyítva a rétek és legelők aránya a Kis- és Nagyalföldtől eltekintve Erdélyben volt a legnagyobb 16, illetve 14%-kal, igaz a szántóföld viszont itt volt a legkisebb (28%). Az állattenyésztésnek viszont itt voltak a legalkalmasabb feltételei.¹⁰⁷⁵

Mezőgazdasági statisztikai adatok szerint szarvasmarhából 78%, lóból 87%, sertésből 75%, baromfiból 92%, méhcsaládokból 93% esett a magyarországi kisbirtokra, holott a gazdaságok összes területéből a kisbirtok területe csak 54,59% volt. Igavonó állattal, állati termékekkel túlnyomó mértékben a kisbirtok látta el az országot. A kisbirtok kezén volt a szőlők 93%-a, és a kisbirtok maradt a zöldség-, főzelék- és gyümölcsfélék szállítója is.¹⁰⁷⁶

Für Lajos a kapitalista mezőgazdasági termelés századfordulós megszilárdulásáról értekezvén, a magyar mezőgazdaság jellemző helyzetére mutatott rá. Míg 1885 és 1895 között a művelési ágak (szántó, kert, rét, szőlő, parlag-szőlő, legelő, erdő, nádas) százalékos megoszlásában alig történt változás, a következő két évtizedben a szántók területe megnőtt (20 904 568 kataszteri holdról 22 301 109 kataszteri holdra, illetve 42,8%-ról 45,8%-ra) a rétek, legelők és az erdők rovására. Ugyanakkor a terméketlen területek aránya is emelkedett, miközben az ugar területe 1886 és 1915 között majdnem felére esett vissza.¹⁰⁷⁷

A századfordulón a magyar tájegységeket összehasonlítva, szembevetve különbségek adódtak. A rét és a legelő viszonylagos egyformasága mellett a szántóterületek tekintetében nagy eltolódások voltak. Jóval az országos átlag (43,4%) alatt maradt a szántóföld aránya az ország leginkább elmaradott két területén: Erdélyben (28%) és Felvidéken (32%).¹⁰⁷⁸ Erdélyben csak a rétek és legelők területe haladta meg az országos átlagot (11,2%, illetve 13,9%), azokat is csak egy pár százalékkal. 1895-ben az északkeleti dombvidék, az északi hegyvidék és az erdélyi részek megyei ugar minimumjai a Nagyalföld és a Kisalföld maximumjainak feleltek meg és az országos átlagnak (15%) is közel kétszeresét jelentették. Erdélyben ez a legmagasabb Csík (41,2%!) és Máramaros (28,9) vármegyékben volt,¹⁰⁷⁹ de meghaladta a 20%-ot Alsó-Fehér, Kolozs, Nagykovács, Szolnok-Doboka, Borsod-Abaúj, Torda-Aranyos, Udvarhely, Szilágy és Szatmár vármegyékben is. Az ugar főleg a gyengébb minőségű parasztbirtokokra volt jellemző.¹⁰⁸⁰ 1895-ben a fekete ugar Erdélyben volt a legmagasabb, majdnem kétszerese az országos átlagnak (23,5%, szemben a 12,5%-kal), miközben a szántóföldből való részese-

¹⁰⁷⁵ Balázs-Hensch: *i. m.* 108.

¹⁰⁷⁶ Éber Ernő: A magyar föld jövője. *Nyugat* 1917. 21–22. sz.

¹⁰⁷⁷ Für Lajos: A kapitalista mezőgazdasági termelés megszilárdulása a századfordulón (1890–1914). In: *A magyar mezőgazdaság a 19–20. században (1849–1949)*. Bp. 1976. 174. 5–6. táblázat.

¹⁰⁷⁸ Uo. 175. 7. táblázat.

¹⁰⁷⁹ A Balás Árpád és Hensch Árpád által – már idézett munkájukban – közölt adatok még ijesztőbbek: ők a máramarosi maximumot 40%-ban, a Csík vármegyeit 51,4%-ban állapították meg.

¹⁰⁸⁰ Für: *i. m.* 176–177. 8. táblázat.

dés a legalacsonyabb (12,7%) volt.¹⁰⁸¹ 1911–1915 között sem lett sokkal jobb az állapot, hiszen az erdélyi területeken 20,6%-ot tett ki az ugar, szemben az országos 8,9%-kal. A különbségek a mezőgazdasági területek (kataszteri holdra számított) krajcárban kimutatott átlagiövedelmében is megmutatkoztak. Így az északi hegyvidéken a szántók esetében az országos 470 krajcáros átlagnak csak 33,1%-át, rétek esetében az országos 309 krajcár jövedelemnek csak 47,89%-át, a legelők esetében pedig a 113 krajcáros átlagnak mintegy 30,9%-át érték el. Erdély helyzete alig volt jobb, mint az északi hegyvidéké, ugyanis ugyanezen adatoknak 37%, 50,8%, illetve 42% felelt meg.¹⁰⁸² Az eredményekre az agrokemizálás, az intenzív talajművelés, a talajjavítás, a mezőgazdasági gépek és eszközök, valamint az új termelési szerkezetek bevezetésének lemaradása hatott ki. Az ország keleti megyéi az alagszervezési munkálatokban sem jeleskedtek.

Az 1867 utáni magyar kormány kevésbé foglalkozott agrárpolitikai kérdésekkel. Bernát Gyula szerint az akkori kormány az elért termelési eredményekre, a kivitel nagyságára és az ebből származó készpénzbevételekre támaszkodva, az általános mezőgazdasági helyzetet meglehetősen optimista módon ítélte meg. Elégtelenséget csak a terményértékesítés lebonyolítására szükséges szállítási eszközök számában és a marhatenyésztés állapotában talált. A kormány inkább az ipar és kereskedelem körüli feladatokra fektette a hangsúlyt és nem foganatosított a bánya- és ipartörvényhez hasonló fontoságú agrárintézkedéseket. Ez az ágazatokat összefogó kormányzati szerv – a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium – összevonásával is magyarázható.

Habár az agrárpolitikusok többször felemlegették a mezőgazdasági érdekek elhanyagolását, az 1889-es önálló földművelésügyi minisztérium felállításáig nem sok eredményre jutottak. Amint azonban azt Fehér György megállapította, ez a szaktárca sem rendelkezett szakapparátussal. Azt az OMGE-nek kellett volna helyettesítenie. Létrejöttek viszont a vármegyei és járási mezőgazdasági bizottságok 18–30, illetve 4–8 taggal.¹⁰⁸³ A mezőgazdaságról szóló, 1894-ben hozott XII. tc. megmaradt a feladatok elvi szintű tárgyalásánál. Az agrárjogrendszer megalkotásával is adós maradt, különben sem emelte a mezőgazdaságot az iparral vagy kereskedelemmel egyenrangúvá.

Az államilag irányított agrárpolitika érvényesítésére Darányi Ignácnak a tárca élére történő kinevezésével került sor 1895-től. Ő egy olyan részletes, a közgazdasági tényezőket figyelembe vevő gyakorlati programot terjesztett elő – miközben működésének erkölcsi irányelveit, szellemét is meghatározta –, amelyben a magyar gazdaságpolitika tengelyévé az agrárpolitikát tette, úgy, hogy közben ügyelt a gazdasági ágazatok közti helyes arány betartására. Da-

¹⁰⁸¹ Uo. 199.

¹⁰⁸² Uo. 179. 10. táblázat.

¹⁰⁸³ Fehér György: *Magyarország agrártörténete (agrártörténeti tanulmányok)*. Bp. 1996. 246–247.

rányi Ignác alkalmassá tette a magyar mezőgazdaságot a fejlődés tényezőinek befogadására. A háromszéki *Székely Nemzet* 1896 áprilisában a következőket írta: „Valóságos istenáldása lenne egy olyan miniszter, amilyennek Darányi az ő programbeszédében mutatta magát. És ha tervétől el nem tér, ha azokat a mintagazdaságokat, ha azt a gazdaközönségnek segélyére jövő, a piac megteremtésével fáradozó és foglalkozó irodát felállítja, ami annyit tesz: a gazda jövedelmét megkétszerezi, akkor ő lesz egyik legnépszerűbb embere az országnak, kiért a gazdaközönség rajongani fog.”¹⁰⁸⁴

Darányi valódi agrárpolitikát üzött, külön földművelésügyi minisztériumot állíttatott föl, de mint kormánytag mindig számolt a közgazdaság általános érdekeivel, az ország pénzügyi helyzetével. Az eszméket helyes mederbe terelve, a túlzásokat enyhítve Darányi a gazdasági egyesületek társadalmi működését bekapcsolta az állam gazdaságpolitikai működésébe. Szellemi és anyagi téren támogatva azokat, véleményüket, tanácsukat kikérve és meghallgatva, a gazdasági érdekképviselőket az egész újjáalakulásnak tevékeny tényezőjévé tette. Gazdaságpolitikájának – a mi szempontunkból – sarkalatos eleme volt az a meglátás, hogy a tárcának „együtt kell működnie a társadalommal és élesztenie kell azokat a szunnyadó erőket, amelyek élnek ugyan a társadalomban, de mindeddig nem voltak képesek kibontakozni”,¹⁰⁸⁵ liberális politikusként vállalni kell az alapvető kérdések megoldására történő koncentrációt és a gyakorlati cselekvést. A méltányosság és a szociális igazságosság elvi alapján állva, azokat a néposztályokat kell támogatni, amelyek arra a leginkább rászorultak. A *Székely Nemzet* az előbbieket tartva szem előtt, különös hangsúlyt adott annak a ténynek, hogy „végre nem a mágnások közül került ki” az új miniszter.¹⁰⁸⁶ Az általános és az osztályérdekek összhangjának megteremtése érdekében az államnak be kell avatkoznia a gazdasági életbe. Fel kell pártolni a szövetkezeti eszmét, minden módon támogatni kell a gazdasági egyesületek létesítését és elő kell segíteni a gazdasági egyesületek szövetkezését.

Glatz Ferenc elemezve a XIX–XX. századforduló magyar társadalmi változásainak gazdasági és politikai összefüggéseit, a korszak meghatározó agrárpolitikusról, Darányi Ignácról megállapította, hogy Darányi és nemzedéke érzékelte, hogy mi zajlik Európában, és képes volt – nyugat-európai minták ismeretében – új irányt szabni a magyar fejlődésnek. „A magyar agrárreform tehát úgy indult „felülről”, hogy kezdeményezői (gr. Károlyi Sándor) és programadója-kivitelezője (Darányi Ignác) ismerték az európai megoldásokat, és ezeket alkalmazták a helyi viszonyok és a magyar érdekek figyelembevételével.”¹⁰⁸⁷ Glatz Ferenc a (merkantil – iparos-bankár – és agrárius) gazdaságelméleti beskatulyázó szembeállítást elkerülve kiemelte, hogy

¹⁰⁸⁴ A mintagazdaságok és a piac. *Székely Nemzet* XIV(1896. április 13.). 45.

¹⁰⁸⁵ Bernát Gyula: *Az új Magyarország agrárpolitikája 1867–1914*. Bp. 1938. 279–289.

¹⁰⁸⁶ Az új földművelési miniszter. *Székely Nemzet* XIII(1895. november 8.). 167.

¹⁰⁸⁷ Glatz Ferenc: Agrárreform, társadalmi reform a századfordulón. *História* XXII(2000). 3. (<http://www.historia.hu/0003glatzfer.htm> – 2003.február. 22.)

Darányiéknek jól meghatározott szerepük volt abban a korban, amely nélkül a merkantil irányzatnak sem lett volna sikere és nem is lenne érthető.

Darányi és kortársai programjának újszerűsége az állam kezdeményező szerepének vállalása volt. Kedvezmények nyújtása az új technika bevezetéséhez, új állatfajták honosításához, kísérleti gazdaságok, kísérleti telepek létesítéséhez, a kertgazdálkodás felkarolásához. De az egyesületi élet szorgalmazásában, az agrárszakmai tömörülések pártfogolásában és a „korszerű szülőföld- és szállásterület-karbantartás” támogatásában is megnyilvánult az állam szerepe. Mindehhez kereste és meg is találta a vezető értelmiség hozzájárulását, de a vidéki szakembereket is, akiknek képzését is felvállalta.¹⁰⁸⁸ Ha 1897-ben összesen 7 „népies” mintagazdaságot helyeztek üzembe, 1901-ben már 21 létezett. Az 1897-ben létező tejszövetkezetek 2700 tagot számláltak. 1902-ben ez a szám 40 673-ra módosult. Ugyanakkor a helyi gazdasági szerveződések anyagi támogatása is egyre észrevehetőbb lett. 1901-ben a gazdasági egyletek közel 200 000 korona segélyt kaptak állatdíjazásokra és gazdasági előadások szervezésére.¹⁰⁸⁹

Darányi a konzervatív-liberális, lépésről lépésre történő átalakítás híveként a közép- és kisbirtok fejlesztésén, a nyugati mintájú parasztpolgár típusának megteremtésén dolgozott. Földbirtok-politikája (parcellázás és telepítés), a mezőgazdasági hitel megteremtése (Országos Hitelszövetkezeti Központ, községi hitelszövetkezetek) is ezt célozta. Nem nyúlt a tulajdonviszonyokhoz, de segíteni kívánta liberális átalakulásukat.¹⁰⁹⁰ 1904-ben a *Köztelek* a gazdák köszönetét tolmácsolta Darányi Ignácnak „a polgárjogot nyert öntudatos agrárpolitiká”-ért.¹⁰⁹¹ Ugyanebben az évben, az Udvarhely vármegyei Gazdasági Egyesület választmányi gyűlésén megvitatták az 1902-es, tusnádi Székely Kongresszus után a Földművelésügyi Minisztérium által felállított székelyföldi kirendeltség jelentését és „beható vita után elismerést szavaztak a jelentés készítőjének”, bár az egyesület nem volt a székely akció feltétlen híve.

Darányi, majd Hegedűs Sándor miniszterek az állam közvetlen behatása útján kívánták a székelység ügyének is lendületet adni. A székelyföldi akciót a *Magyar Gazdák Szemléje* „megnyugvással és hazafias örömmel” fogadta, de megállapította, „hogyan azt a nagy munkát, mely a székelység fölemelése érdekében kifejtendő lesz, a székely középosztály önmaga az anyagi eszközök hiányában nem tudná elvégezni”. A felállított tétel az volt, hogy „a székelység fölemelésére irányuló akció sikere a székely társadalom magatartásától függ”, és hogy az állami akció legfőbb törekvése nem lehet más, mint

¹⁰⁸⁸ Darányi első minisztersége korában 1 155 000 darab szőlőműveléssel, bor- és mustkezeléssel, fanemesítéssel, kertészettel kapcsolatos könyvet hozott forgalomba az ismeretterjesztés érdekében. L. *Erdélyi Gazda* XXXIV(1902). 530.

¹⁰⁸⁹ Kisgazdáink megélhetése. *Székely Nemzet* XX(1902. szept. 24). 143.

¹⁰⁹⁰ Glatz Ferenc szavaival: „trágyaszagú liberalizmus”.

¹⁰⁹¹ Gazdák köszönete Darányinak. *Köztelek* XIV(1904). 20. sz. 412.

hogy „a székely társadalmat képessé tegye a reá várakozó s önmaga, valamint a nemzet iránt tartozó kötelességek teljesítésére”. Ebből a célból a társadalmi erők önbizalmának fölkelését tekintették elsőrendű feladatnak. Amint egyik költségvetési beszédében mondotta Darányi: „én a magyar gazdaságszerveletnek kedvet csinálni, őt ébreszteni, a gazdasági egyesületeket talpra állítani akarom”. Ez lett a székelyföldi állami akciónak vezérlő gondolata.¹⁰⁹²

Darányi korszaka az állam erőteljesebb aktivizálódásának korszaka (vasútépítési program a szárnyvasutakkal együtt,¹⁰⁹³ útviszonyok rendezése, vízgazdálkodás rendbehozatala, Kultúrmérnöki Hivatal, a Földművelésügyi Minisztérium kirendeltségei, növénytani, rovarügyi kutatóállomások stb.). E korszakban Darányi és az őt követő miniszterek olyan szociálpolitikai céllal létrehozott, a mezőgazdasági termelést támogató rendszereket dolgoztak ki, amelyekre majd csak az 1930-as években került újból sor. Saját korunk ilyen jellegű programjaira érvényes jellemzők – mint: szociális jelleg, illeszkedés a helyi szociálpolitikához, aktivizálás, egzisztencia-teremtés, helyi sajátosságok érvényesülése, családi önállóság, szerződéses viszonyok, helyi erőforrások kihasználása, környezetvédelem – a múlt századi székely akcióra is érvényesek.¹⁰⁹⁴

Más megközelítésben az állam beavatkozása nem más, mint azon állítás hivatalos elhitése, hogy legalább az állam pótolja átmenetileg azon javakat, amelyeket a boldogabb vidékeknek a természet megadott.¹⁰⁹⁵ Cséser Lajos meglátása szerint az államnak „egy kis jóakarató imperatívummal is kell dolgozni” azokon a helyeken, ahol a falu népe majdnem beletörődött a maga bajába, maga nyomorúságába. A „kisujj – egész kéz” furfangos politikájához kell folyamodnia, ahhoz, hogy elhitesse a néppel, hogy ő maga is akarja a javulást. Ki kell helyeznie megfelelő emberét a megfelelő területre.¹⁰⁹⁶ Ez a vármegyei megbízott, aki „udvarol, diplomatizál, tárgyal, tanácskozik, s – ha kell – székelyesen furfangoskodik, főispáni, alispáni, vármegyei, községjegyzői hivatali szobákon keresztül – a maga irodájában ül a legkevesebbet, – s ha kicsinyek és nagyok beleegyezését megnyerte, akkor siet ki a faluba, ha kell automobilon, de inkább szekéren, s ha muszáj gyalog is ... nos, ilyenféle a mai miniszteri kirendeltségi megbízott, de legalábbis meg kell közelítenie Egán Edét, az állami népsegítő akció legelső emberét, az intézmény megalkotóját”.¹⁰⁹⁷ Egán Endre úgy jellemezte a *Nagyvárad Napló*-ban 1901 szeptemberében, mint aki „a maga küldetését százszorosán nagyobb-

¹⁰⁹² Az állami akció a Székelyföldön. *Magyar Gazdák Szemléje* VII(1902). 9.

¹⁰⁹³ Székelyföld viszonylatában lásd Gidó Csaba: A székelyföldi vasúthálózat kiépítése. In: *Fejedelmek, forradalmak, vasutak. Tanulmányok Erdély történetéből*. Szerk. Takács Péter. Debrecen 2000. 291–341.

¹⁰⁹⁴ Serafin József: *Szociális földprogram a falvak életében*. <http://www.zala.hu/kozgy/kiadvanyok/hatranyos/fejezet3.htm>. 2002. december 13.

¹⁰⁹⁵ Cséser Lajos: Állami népsegítő gazdasági akciók Magyarországon. *Erdélyi Gazda* XLIII(1911. júl. 30.). 371.

¹⁰⁹⁶ Uo. 372.

¹⁰⁹⁷ Cséser: i. m. 381.

nak látja, mint amilyen valójában, s a nagy, becsületes fantaszták lelkesedésével, rajongásával vágott neki minden talált vagy képzelt akadálnak”.

Csérer Lajos az állami beavatkozás szükségességét latolgatva kérdezett rá a helyi hatóságok, az agrárértelmiség és az „intelligensebb, a vagyonosabb társadalom” szerepére. Megállapítása szerint az előbbiek szegénysége, az utóbbiak széttagoaltsága volt a meghatározó. A hatóságok annyira megszokták az egyforma, állandó népszegénységet, hogy „szinte megrögzötté vált a tudat, hogy ott a rémes perifériákon mindennek így kell lennie, mert így volt emlékezet óta”. Ezen régi, történelmi múltú gazdasági egylet és az új típusú gazdasági érdekképviselőt közé ékelődött be „a mindenható állam az ő segítő kezével”¹⁰⁹⁸ – írta. A népségítő akciók fő ütőképességét alkalmazkodási képességükben látta. Az egyház, az iskola, a közigazgatás stb. dolgaiba nem avatkozott, de kérte és igényelte mindezen intézmények segítségét.¹⁰⁹⁹

Csérer több lapszámon át húzódó elemzésének végén az állami segítség időbeni határait feszegette. Válaszában azt állította, hogy pénzértékben, vagy más értékben kifejezhető végcélt aligha tűzhet ki az állam, hiszen az életben soha sincs megállás. A gazdasági fejlődésképesség kulminációja sem jó fokmérő szerinte, hiszen a fejlődő életben a jelenségek, kívánalmak, igények is fejlődnek. A kirendeltségek munkájával képviselt állami jelenlét megszűnését fokozatosan képzelte el. Erre akkor kerülhetett sor, amikor a közösségek élén – „némi diplomáciai erénnyel” – kitermelődnek azok az egyének, akik ismerősök a helyi viszonyokkal, és akik „előbb tanácsadóvá, majd ellenőrré” fejleszthetők, akik belátják, hogy az ő dolguk is könnyebb, ha a falvakon szervezett a társadalom s szívesen képviselik a magasabb fórumokon vidékük gazdasági és társadalmi érdekeit. Olyanok, „akik a barázdáról át tudják látni a falujuk, járásuk közkívánságának mélységét és magasságait”. Végkövetkeztetésként „a modern, osztálykülönbség nélküli, egységes egyenlő jogú érdekképviselőt bekövetkezésével” találta megszüntethetőnek az állami kirendeltségeket. Akkor – folytatta –, amikor a magyar nemzet egyenjogú tagokból áll majd, amikor „az egyholdas parcellának is annyi a becsülete, kötelessége, joga, mint az ezerholdasnak”.¹¹⁰⁰ Ezek nem kommunisztikus elképzelések Csérer szájából, hanem az állam által is képviselt agrárius nézetek kinyilatkoztatásai.

Éber Ernő a székelyföldi akció beindításával párhuzamosan már 1903-ban gazdaság-, nemzet- és társadalompolitikai kérdéseket feszegetett. Amint írta: „a nemzeti politika szoros összefüggésben van ... azzal az agrárpolitikával, amelynek célját a legkisebb gazdasági egyedek támogatása, istápolása, védelme kell hogy képezze; azzal az agrárpolitikával, mely a kisbirtokosság szellemi fejlődését, anyagi jólétét, ellenálló képességét kell fokoznia, azzal

¹⁰⁹⁸ Uo.

¹⁰⁹⁹ Uo.

¹¹⁰⁰ Csérer Lajos: Állami népségítő gazdasági akciók Magyarországon. *Erdélyi Gazda* XLIII(1911. szept. 10.). 431.

az agrárpolitikával, amely a társadalomnak osztatlan rokonszenvére és segítségére, az államnak nagymértékű és céltudatos munkásságára kell hogy számíthasson”.¹¹⁰¹

A székely akció az általa átfogott megyék (Csík, Háromszék, Udvarhely és Maros-Torda) 31 járásbeli 523 községének 2 729 574 kataszteri holdnyi területét érintette, terület, amelyen 532 110 lakos élt (a korabeli adatok alapján 9 szerb, 65 orosz, 156 horvát, 417 tót, 9504 német, 97 200 román és 415 441 magyar között oszlott meg a föld).¹¹⁰² Főleg az utóbbi két szám arányát tartva aggasztónak, valóban nemzeti kérdésként is jelentkezett az agrárpolitika.

Éber szerint a székely kérdés mezőgazdasági, ipari, társadalmi, erkölcsi és egyéb problémák összetétele. Erdély magyarságának kérdése, a kisgazdák egzisztenciájának kérdése mezőgazdasági kérdés, éppen ezért alapos, de egyben riasztó képet is festett a székely falvak állapotáról: „A falvak a szegénységnek, az elégedetlenségnek és hátramaradottságnak fészkei, ahol az ősi kezdetlegesség hátrányait a modern kor civilizációjának terhei növelik, ahol a primitív termelés csekély jövedelmét a kultúrállam nagy igényei fogyasztják el, ahol az adóteher növekedésével nem növekedik az állam ellenszolgáltatásának értéke.

A földművelés silány. A tagosítatlan birtokokon az ősi háromnyomásos gazdálkodás folyik. ... Gazdasági eszközük rossz és kevés. Vetőmagjuk selejtes és gyatra a termés mennyisége és minősége is. A termelés a piac igényeihez nem simul. Az értékesítés nem arányos az áru értékével... S amilyen a földművelés, olyan az állattenyésztés is. Sem a fajtának, sem az egyedeknek egyes kiváló kvalitások szerint való kiválasztása nem létezik. Rosszul táplált, degenerált szarvasmarha szolgál tejelésre is, földművelésre is, fuvarozásra is... A sertésenyésztésre halálos csapást mértek a kellő elővigyázat híján elharapódzott és befészkelődött járványok. Alig van sertése a kisbirtokosságnak.”¹¹⁰³

Amit súlyosabbnak ítélt viszont, az a falu hagyományos társadalmi rendjének felborulása, a rétegérdekek egymásnak feszülése volt: „az erkölcsi állapot: bizalmatlanság és elkeseredés az urak ellen, részben rossz tapasztalatok, részben saját természete által táplálva. Minek következtében elvetése minden újításnak, amit az »urak« hirdetnek és ragaszkodás mindenhez, ami az ősöktől származik. Minden kezdeményezésben adófölemelést sejt, minden tervben huncutságot lát. Az urak: lelkész, jegyző, tanító félreismeri a nép természetét...”¹¹⁰⁴ Ennek a helyzetnek a mielőbbi megváltoztatására sürgette tehát a magyar kormányt.

1906. május 29-én kormányprogramjának keretén belül Wekerle Sándor bemutatta a mezőgazdaságra vonatkozó elképzeléseit is. Programpontjai kö-

¹¹⁰¹ É. E. (Éber Ernő): Az erdélyi magyar kisbirtokosság helyzete. *Erdélyi Gazda* XXXV(1903. dec. 27.). 52.

¹¹⁰² Dobránszky Péter: Székely kongresszus. *Székely Nemzet* XX(1902. október 1.). 147.

¹¹⁰³ Éber: *i. m.*

¹¹⁰⁴ Uo.

zött szerepelt a mezőgazdaság belterjesebb fejlesztése, az alsóbb néposztályok kereseti forrásainak megteremtése érdekében „minden kereseti ág felkutatása és kihasználása”, a mezőgazdasági termények „előnyös, biztos értékesítése” és az állattenyésztés „újabb” irányítása, az állandó mezőgazdasági képviselőlet szervezése, a mezőgazdasági hitel könnyítése, és különösen a kisbirtokot terhelő nagy terhek konverziója, a telepítés és parcellázás ügyének rendezése, valamint a munkás- és cselédügyi viszonyok reformja. Az *Erdélyi Gazda* cikkírója feszülten várta ezzel kapcsolatban Darányi költségvetési előterjesztését és reménykedett, hogy korábbi miniszterségéhez hasonlóan a konkrét megvalósítások útját válassza.¹¹⁰⁵

Az 1908-as évi akció szellemét, lényegét és munkássága irányát a szövetség a Székelyudvarhelyen tartott közgyűlésén Koós Mihály, a székelyföldi miniszteri kirendeltség vezetője részletesen ismertette, amit akkor a szövetség elismeréssel vett tudomásul, „az addig elért eredmények után ítélve bizalommal és reménnyel várta a további fejleményeket”.¹¹⁰⁶

Tallián Béla programbeszédje kapcsán 1904-ben az *Erdélyi Gazdában* kérték a minisztert a megfelelő érdekképviselői szervezetként felfogott mezőgazdasági kamarák megalkotására.¹¹⁰⁷ 1908-ban megszülettek a gazdasági felügyelőségek. Az 1912:XXIII. tc. értelmében pedig gazdasági felügyelőket bíztak meg minden, a Földművelésügyi Minisztérium hatáskörébe tartozó ügy intézésére. Ez a látszólagos szervezeti keret viszont nem lehetett hatékony, ugyanis tagjai csak tanácsadói szerepkörrel bírtak. Az állami felügyeletbe bevont OMGE, MGSZ és a gazdasági egyesületek sem képez(het)tek törvényhozási háttér hiányában valós agrár-érdekvédelmi szervezeteket.

Az EGE Kolozs megyei gazdasági szakosztályának intézőbizottsága 1908 januárjában elhatározta, hogy felkéri az EGÉ-t, hogy szorgalmazza a minisztériumnál az állami tevékenység elindítását a Mezőségen is. Ezt oly átmeneti intézmény formájában képzelték el, amelyből az érdekképviselőlet rendezése után kicsírázhatnék a mezőgazdasági kamara.¹¹⁰⁸ A *Köztelek* 1908. évi egyik cikkírója párhuzamot vont a kirendeltségek és a tervezett mezőgazdasági kamarák között. A kirendeltségek szüksége és sikeres működése indokolta szerinte a mezőgazdasági kamarák szervezésének szükségességét. Abból indulva ki, hogy az ország egyre több vármegyéje, illetve gazdasági egyesülete kérte az akció kiterjesztését saját területére, megállapította, hogy *a hegyvidéki vagy erdélyi kirendeltség semmi egyéb, mint állami tisztviselők kezelése alatt működő kerületi mezőgazdasági kamara* [kiemelés – R.A.L.]. Úgy vélte, hogy a mezőgazdasági érdekképviselőlet szervezése esetén a mezőgazdasá-

¹¹⁰⁵ *Erdélyi Gazda* XXXVIII(1906. jún. 3.). 271.

¹¹⁰⁶ *Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1909. évi június hó 1-én Debrecenben ... Deák Lajos ... által ... tartott IV. rendes közgyűléséről*. Mv. 1909.

¹¹⁰⁷ A földművelésügyi miniszter programjához. *Erdélyi Gazda* XXXVI(1904. aug. 28.). 35.

¹¹⁰⁸ *Köztelek* XVIII(1908). 14.

gi kamarák leendő és a kirendeltségek pillanatnyi feladatai egybevágának. A kamarák jelentőségét az egész ország területére (tehát nemcsak a Felvidékre és Erdély egyes vármegyéire) kiterjedő hatáskörben látta. A kétkedőknek ajánlotta a földművelési költségvetés, de még inkább a székely kirendeltség működéséről szóló jelentés elolvasását. A gazdasáradalom illetékes tényezőinek a vezetésével, a földművelésügyi kormányzat legmesszebbmenő erkölcsi és anyagi támogatásával tervezett „a magyar földben rejlő, máig azonban még kiaknázatlan termőerőt hatványozott mértékben értékesíti és érvényesíti a köz érdekében”.¹¹⁰⁹

Tulajdonképpen nem nehéz észrevenni, hogy a kirendeltségek országos hálózattá való kibővítését szorgalmazta. Székelyföldön viszont ódzkodtak a kamarák létrehozásától, bennük a gazdaközönség megadóztatására való törekvést vélték felismerni. A Hont, Szilágy, Pest, Csongrád, Szabolcs, Vas, Szatmár és Abaúj vármegyei Gazdasági Egyesületeknek a mezőgazdasági kamarákról szóló törvényjavaslatra vonatkozólag megküldött határozatait a Csík vármegyei Gazdasági Egyesület igazgató-választmányi gyűlésén azzal vették tudomásul, hogy az egyesület a külön vármegyei kamarai rendszer mellett már eleve állást foglalt és sajnálattal látja, hogy „a kerületi kamarai rendszer mellett majdnem kizárólag csak azon egyesületek lelkesednek, amelyek[nek] területi fekvésük következtében kilátásuk van egy kerületi kamara székhelyévé lenni”.¹¹¹⁰ Az Erdélyi Gazdasági Egylet Kolozs megyei szakosztályának 1908 januárjában tartott ülésén is foglalkoztak a mezőgazdasági kamarák felállításának kérdésével. Sándor Pál gazdasági egyesületi főtitkárnak a mezőgazdasági kamarák mellett való állásfoglalásával szemben Bornemissza János báró és Csató Gábor a kamarák ellen fejtették ki nézetüket, félve a kamarák felállításának következményeitől.¹¹¹¹

Ugron Zoltán nem is bírálattal, hanem komoly vádakkal illette a kirendeltségeket, illetve az állam agrárpolitikáját. Az *Erdélyi Gazda* hasábjain a következőket írta: „sajnos a duzzadó földművelési tárca nem társadalmi mozgalmunk segítségére sietett, hanem a birokrácia és rendszer nélküli kapkodás különös vegyületét hozta reánk, melyből hiányzott a viszonyok ismerete, de duzzasztotta a féktelen alkotási vágy, mely a statisztikákban és a jelentésekben akart tündökölni és babérait velünk való harcban kereste. Az állami zabolos zsákot felhasználni hálásabb módnak mutatkozott és külföld példáit könyv nélkül recitálni, mint belenézni az életbe és kéz a kézben, lépést tartva haladva” együttműködni. Akik nem úgy gondolkodnak mint ő, azokat „Dorner lapja” „döngölni” kezdi.¹¹¹²

¹¹⁰⁹ E. Gy.: Földművelésügyi költségvetés. *Köztelek* XVIII(1908). 1106–1109.

¹¹¹⁰ *Köztelek* XVIII(1908) 2378.

¹¹¹¹ *Köztelek* XVIII(1908. márc. 11). 552.

¹¹¹² *Erdélyi Gazda* XLIII(1911). 120. Hivatkozás a kirendeltség egyik jeles munkásának, Dorner Bélának az állami beavatkozás egyik szócsovének lapjára, a *Mezőgazdasági Szemlére*, amelyben konokul kitartott az általa is képviselt agrárpolitika mellett. Dornerrel lásd még Róth András Lajos: Dorner Béla, a székely gazdák nevelője. *Székelyföld* III(1999). 10. sz. 55–74.

Az állami beavatkozás szempontjából fontos, hogy az egymást követő miniszterek nézete, politikai állásfoglalása mennyire hatott ki az egész gazdaságszervezésre, a magyar gazdaság egészére. Ugyanakkor az is jelzéserejű, hogy vidéken hogyan értékelték a sorozatos váltásokat. Az új földművelésügyi miniszter, Tallián folytatta elődje programját s ezzel a Székelyföld „több gyakorlati érzék látása után áhító” szakembereinek reményét csak tovább táplálta. Az *Erdélyi Gazda* különös érdeklődéssel követte nyomon Tallián miniszter megnyilatkozásait. Benne feltalálni vélte „a praktikus gazdaság józan belátását, a bajok alapos ismeretét, a segítség módjának helyes érzékét” és az alulról jövő, de biztos forrásokból származó gyakorlati kezdeményezések meghallgatására irányuló törekvést.¹¹¹³

¹¹¹³ A földművelésügyi miniszter programja. *Erdélyi Gazda* XXXVI(1904. aug. 7.). 32.

Rüsz-Fogarasi Enikő

Kolozs mezőváros 1609. évi limitációja

Kolozs mezőváros fejlődését elsősorban a só kitermelésnek köszönheti. Az itteni sóbányászat a középkor végén és a kora újkorban folyamatos volt, azonban ennek mértéke a településnek csupán a mezővárosi fejlődés szintjét tudta biztosítani.

A XVI. századi erdélyi világ egy útkereső társadalom, ahol a megváltozott viszonyoknak megfelelően, de a régi jó törvényeket megtartva számtalan törvény, határozat, statútum, *constitutio*, rendszabály keletkezett. Azonban ez a törekvés úgy is felfogható, mint egy hosszan tartó folyamat része, amelynek gyökereit az ezt megelőző időszakban is megtalálhatjuk.¹¹¹⁴ Ez a kodifikációs folyamat átfogja az egész társadalmat: városi, mezővárosi, falusi közösségek fogalmazzák meg szabályaikat. Községek teremtik meg a már létező ősi rendtartás írásbeli lejegyzését. Ez a folyamat a kiváltságos és szabad közösségekben elég korán elindult. A székely közösségeket illetően 1408-ban találjuk az első említést, 1427-ben Marosszék „szokásos törvényeit” említik, a székely társadalom örökösödési szabályát 1451-ben jegyzi le, 1466-ban a székelyek régi törvényeit és jogait szövegezik meg.¹¹¹⁵ Mindezek a törekvések az erdélyi fejedelemség születésével más hangsúlyokat kaptak. A székely szokásjog összeírására 1555-ben az országgyűlés felszólítása nyomán került sor.¹¹¹⁶ A székely faluközösségek rendtartásai – a legkorábbiak Gyergyóújfaluból és Zálánból maradtak fenn – szabályozták az ott élő emberek életvitelét.¹¹¹⁷

Azonban nemcsak a székely társadalom rögzítette írásban a jogrendszerét, hanem a vármegye területén lévő fejlettebb települések is. Kolozsvár szabad királyi város statútumai mellett Alvinc, Borberek, Magyarigen, Sárd és Kolozs mezővárosoknak rendszabályait is írásba foglalták. Ezek a konstitúciók vagy limitációk¹¹¹⁸ némelyike nagyon jól megszerkesztett és átfogó jellegű rendelkezéseket tartalmaz, mint például a magyarigeni¹¹¹⁹ és alvinci¹¹²⁰, mások viszont csupán egyszerű kivonatban maradtak ránk, mint például a kolozsi limitáció.

Minden város és mezőváros esetében a királyi kiváltságlevelek teremtették meg a jogi kereteket. Minél több kiváltságot sikerült egy településnek

¹¹¹⁴ Imreh István: *A törvényhozó székely falu*. Buk. 1983. 8–9.

¹¹¹⁵ Uo.

¹¹¹⁶ Uo. 36.

¹¹¹⁷ Uo. 275–279.

¹¹¹⁸ Szabó T. Atilla: *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. VII. 1162. Limitáció = rendszabályozás. Esetünkben rendszabály, szabályzat.

¹¹¹⁹ Mihály Ágnes: Magyarigen rövid története a XIII–XVIII. században és az 1664–1770 közötti törvényhatósági rendelkezései. *Studia Mediaevalia* 2004. 103–135.

¹¹²⁰ Lásd Mihály Ágnes szakdolgozatát kéziratban.

megszerezni, annál átfogóbb rendszabályt alkotott polgárai, lakói számára.

Kolozs mezőváros első kiváltságai még a XIII. századból keltezhetőek. A mezőváros a középkor folyamán több ízben bővíthette szabadságait a királyoktól, majd később az erdélyi vajdáktól kapott kiváltságoknak köszönhetően. Az első Kolozsra is vonatkozó kiváltságlevél 1291-ből származik és a sókitermelő, -szállító helységek kiváltságairól szól. Az 1291. július 23-a előtt kelt oklevélben András király a tordaaknai *hospesek*nek ugyanazokat a kiváltságokat adta, amelyeket a désaknai, széki és kolozsi királyi *hospesek* élveztek.¹¹²¹ Ezek a kiváltságok az ugyanazon év január 6-án Désakna királyi *hospeseinek* adott oklevélben is szerepelnek.¹¹²² A leglényegesebb pontok szerint Désakna, Szék és Kolozs *hospesei* Buda és Esztergom polgárainak jogait élvezhetik. Minden helyi ügyben csupán választott *villicusuk* ítélkezhetett, aki felett csak a király vagy a tárnokmester állott. Tehát kivétettek a vajda és ispán fennhatósága alól, ugyanakkor mentesek voltak mindenféle beszállásolástól. Mindezek mellett a sókitermeléssel foglalkozó helységek 3–3 napra szabad sóvágási jogot kaptak. Ezeket a szabadságokat több alkalommal is megerősítették.

Kolozs történetében az 1470-es év nagy jelentőséggel bírt. Ekkor Kolozs mezővárost Fejérddel együtt Mátyás király Kolozsvár városának adományozta.¹¹²³ Több mint egy évig Kolozs Kolozsvaré volt, amíg az 1471. szeptember 9-i oklevélben Mátyás visszaállította Kolozs városi jogát, ugyanakkor megerősítette abban a kiváltságában, hogy használhatja Buda, Esztergom és Kolozsvár jogrendszerét.¹¹²⁴ Kolozs jogi helyzetének helyreállítását is több ízben megerősítették.¹¹²⁵

Kolozs mezőváros Szent Imre tiszteletére alapított egyházának és papjainak Hunyadi János tett adományt; ezt az uralkodók Mátyás királytól János Zsigmondig kivétel nélkül megerősítették.¹¹²⁶

Kolozs gazdasági fejlődésére nézve rendkívül fontosnak bizonyult a II. János király által 1564. március 8-án kiadott szabad vásártartási kiváltság.

¹¹²¹ Jakó Zsigmond: *Erdélyi okmánytár*. I. Nr. 482. 288–289.

¹¹²² Uo. Nr. 465. 282–283.

¹¹²³ Ub VI. Nr. 3794, 3795. 1470. márc. 26. 451–452.

¹¹²⁴ Székaknát is megerősítik a jogállásában. A két oklevél szinte szóról szóra azonos, az eltérések csupán Kolozs városi jogállásba való visszahelyezésére vonatkozóan észlelhetők. Mátyás miután az előző királyok okleveleiből meggyőződött arról, hogy Székakna királyi mezőváros ugyanazon szabadságokkal élt, mint Kolozsvár, Buda és Esztergom királyi városok, kérésükre megengedi, hogy régi szabadságaik alapján éljenek. Mindkét oklevelet 1471. szept. 9-én bocsátottak ki Budán. L. MOL F 1 A Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Liber regii. 4 köt. 555–556. *Az Erdélyi Királyi Könyvek*. (A továbbiakban EKK) I. CD-ROM (Arcanum).

¹¹²⁵ 1473. szept. 6-án. Uo. 4. köt. 556–557.

¹¹²⁶ Fejér Tamás–Rácz Etelka–Szász Anikó: *János Zsigmond királyi könyve 1569–1570*. (A továbbiakban JZsKK) Kv. 2003. Nr. 1–2, 7, 13, 300.

Ennek alapján Kolozson hétfőn hetivásárt, húsvét negyednapján és Imre herceg napján, illetve az előtte és utána következő napokon sokadalmat tarthattak.¹¹²⁷ A meglévő mezővárosi és sóbányászati kiváltságokat az 1589. május 30-i oklevélben erősítették meg.¹¹²⁸

Kolozs történetének egy másik nagyon fontos fejezete kezdődött akkor, amikor Rákóczi Zsigmond 1608. február 23-án kelt oltalomlevelével a fejedelem „kiváltképpen való gondviselése” alá vette.¹¹²⁹ Már e támogató oklevél kiadása előtt, az évszázadok során szerzett kiváltságlevelek megteremtették a jogalapot Kolozs közösségi életének saját statuálására, azonban mindaddig semmilyen erre vonatkozó adatunk nem volt.

Ezt az űrt pótolja a Magyar Országos Levéltár vármegyei iratai között található kolozsi limitáció. A következőkben Kolozs mezővárosnak ezt a nagyon érdekes, tizenkét pontos rendszabályát ismertetem. Az említett okiratot 1609-ben datálták, és a *Limitatio oppidi Colos* címmel látták el.¹¹³⁰ A szöveget egy ív lap két oldalára ugyanaz a kéz írta. Későbbi írással az első oldal alján a következő szöveget olvashatjuk: *Puncta et conditiones Colosiensium incolarum*, mellette más írással pedig ez a pontosítás látható: *Colos oppidum 1609 C. nr. 78*.

A magyar nyelvű szövegből nem derül ki, hogy ki alkotta a tizenkét pontos szabályzatot, az sem, hogy milyen okból statuálták a Kolozs mezőváros lakóit érintő szabadságokat. A szöveg szerkesztése meglehetősen gondatlan. Az artikuluszokat arab számokkal jelölték. A hetedik artikulus számozása hiányzik, mivel a lap túloldalán a felső sarokban kezdődő szöveg kiszakadt. A tizenegyedik artikulus római számmal számozott.

A *Limitatio* nem tartalmaz bevezetőt, csupán a konkrét artikuluszok egymásutánjából áll, a befejező rész is akár egy újabb cikkely lehetne a rendszabályból. A szabályzat fogalmazása is sokszor körülményes. Így az első pontja a szabályzatnak annyira bonyolult, hogy az artikulus végén beszúrva megismétlik a már megfogalmazottakat. A megfogalmazásból – „várossal ezt kívánnyuk” – arra lehet következtetni, hogy Kolozs mezőváros tanácsa fogalmazta meg a limitációt és a mezőváros lakóinak, illetve a közéjük költözőknek szólt.¹¹³¹

Az első cikkely a mezőváros házainak szabadságára vonatkozik, különbséget téve a kolozsi lakos és a „kívről valók” háza között.

A szabályzat második pontja a kolozsi emberek tartozásaival kapcsolatos lehetséges kérdések megoldását szabályozza. A felmerülő problémák orvoslása a kolozsi bíró jogkörébe tartozott, neki kellett az esetleges jóvátételről intézkednie, az adós kolozsi ember gazdaságából, örökségéből.

¹¹²⁷ TTár 1895. 486–487.

¹¹²⁸ EKK 4. köt. 558–559.

¹¹²⁹ TTár 1895. 487–488.

¹¹³⁰ MOL F 17 Cista Comitatum. Kolozs. Fasc. C. Nr. 78, 1609. *Limitatio oppidi Kolozs*.

¹¹³¹ Valószínűnek tartjuk az artikuluszok természeténél fogva – ahogy azt a következőkben látni fogjuk –, hogy egy meglévő státútumból a beköltözők számára összegezték a rájuk vonatkozó legfontosabbakat.

A harmadik artikulusz a tettlegesség és halál eseteivel foglalkozik. Bármilyen esetről is legyen szó, törvényt csak a bíró tehetett a város törvénye alapján. Fellebbezni innen nem lehetett sem a táblára, sem a vármegye hatósága elé, hanem csak Torda és Kolozs mezővárosok közös ítélőszékéhez.¹¹³²

A negyedik artikulusz a terhek egyenlő viselését mondja ki. A dékán által hirdetett munkákon mindenki tartozott részt venni. Ha valaki nem tett eleget ennek a felhívásnak, a dékán a város törvénye szerint és a bíró parancsolatára akár a jószágok elhajtásával is megbüntethette az illetőt.

A szabályzat ötödik pontja a jobbágyok és gonosztevők kiadatásáról rendelkezik. Ha szökött jobbágyot bűjtatott kolozsi ember a házában, illetve ha nem engedte elfogatni, a bíró büntetéssel sújthatta. A bírónak jogában állt a büntetést a kolozsi lakosok jószágából vagy örökségéből elvenni.

A hatodik pont az öröklés kérdésével kapcsolatos határozatokat fogalmazza meg. Az elsődleges szempont a nemesek kizárása volt az ingatlanok örökléséből. A szabályzat szerint, ha egy kolozsi ház nő- vagy férfiágon nemesre szállt volna, akkor inkább a városi atyafiakra kellett örökíteni, hogy később ne okozzon nézeteltérést Kolozs lakói között.

A hetedik artikulusz a nemesek adózásáról rendelkezik a következőképpen: ha nemes lakik Kolozson, az kétszer akkora adót fizessen, mint a kolozsiak legmagasabb adója. Indoklásként a limitáció azt írja: „Ajtoni István deák is mindenkoron segített az adóban, még közöttünk lakott.”

A következő pont a prédikátor dézsmából járó részének megadását rendeli el.

Talán az egyik legérdekesebb intézkedése ennek a limitációnak a kilencedik pont, amely szerint, ha a kolozsvári száz emberek közül valaki Kolozsra költözik, a tanácsba eskettethetik, de bíró csak a kolozsiak akaratából lehet.¹¹³³

A hadviselés és haditeher kérdésével a tizedik artikulusz foglalkozik. A rendelkezés alapján „ha a fejedelmünk országánál hada léssen, az hadban nemességedről fel ülsz, közöttünk az hadra való zedő ideübe, ne tartozzál semmivel, de ha fel nem ülsz, minden teher viselésébe zedő ideübe egyenlő

¹¹³² Ez azért is érdekes, mivel az 1471-ben kapott kiváltságlevél megerősíti abban a jogukban a kolozsiakat, hogy Buda, Esztergom és Kolozsvár jogával éljenek. Fölöttébb különös az is, hogy két különböző vármegye két településének közös ítélőszéke legyen. Ez nem lenne annyira rendkívüli, ha sóval kapcsolatos ügyekben lenne illetékes ez a bírósági fórum, viszont jelen esetben emberölés, azaz az egyik legsúlyosabb kérdésben is dönthetett ez az igazságszolgáltató szerv. A kolozsi példával ellentétesen a szintén sóval szoros kapcsolatban lévő település, Alvinc esetén az emberhalál megítélése a vármegye ispánja hatáskörébe tartozott. A magyarázat talán abban rejlik, hogy a bányavárosoknak saját közös törvényszékük, illetve fellebbezési székük lehetett. Ezt a feltevést látszanak alátámasztani a sóbányavárosoknak adott közös kiváltságlevelek, valamint az aranybányászattal foglalkozó városok közös törvényszéke.

¹¹³³ Feltehetőleg azért lehetséges ez, mert Kolozs – akárcsak Szék – Buda, Esztergom és Kolozsvár jogával élhetett, tehát azonos jogrend alá tartozhatott. L. a 10. jegyzetet.

teher viselő legyen velünk, ki mint zinte egy Kolozsi ember”. Lényegében azokról a személyekről van itt szó, akik Kolozson éltek, de nemesek voltak: megmaradhattak a nemesi státusuk által nyújtott lehetőségek mellett, és mint nemes részt vehettek a hadviselésben, vagy mint kolozsi lakosoknak részt kellett vállalniuk a hadiadó terhéből.

Az utolsó két cikkely a szőlőtermesztéssel, illetve a borral kapcsolatos. A tizenegyedik pont azzal indít, hogy kijelenti: „Az zölő terméséről mi nekünk privilegiumunk vagy, Zentháromság napig senkinek nem szabad bort, mustot behozni.” Mindazoknak, akik nem tartják be a már létező kiváltságot, borshordójuknak kivágják a fenekét. Saját használatra sem volt szabad bort behozni. A helység előjárói a szabálysértő házából kihozhatták a privilegium ellenében behozott bort és meglékelhették a hordót. A város hasznára minden évben háromszor harminc hordó bort árultattak. Amíg ebből a borból volt, addig senki nem kezdhett meg bort. Aki nem tartotta magát ehhez a szabályhoz, azt a bíró megbüntette a város törvénye szerint. Amikor a város népének a szabályzat szerint szabad volt bort behozni vagy megkezdeni, akkor is mindig a bíró tudomására kellett hozni és a bíró mértékét kellett használni, ellenkező esetben a város törvénye szerint a szabálysértés büntethető volt.

Végül a rendszabály befejező része a hatodik pontba megfogalmazott rendelkezést ismétli meg, mintegy nagyobb hangsúlyt adva annak. „Mind magad, feleséged, gyermeked, maradékid, meg maragyon és soha örökségedet, házadat nemes embereknek ne köthessétek, ha ezeket ki meg ne tartaná, az legyen a penája, hogy házad, örökséged az városra maradjon és el foglalhasuk pena nélkül.”

Ez a rendszabály azonban nem nyújt minden kérdésre választ. A mezőváros előjáróiról és a választás módozatáról nem rendelkezik. Mindamellet ez a limitáció nagyon fontos információkat tartalmaz.

Az ismertetett rendszabály a Kolozson lakókra és vagyonukra vonatkozik. Ezek lehetnek mezővárosi lakosok, polgárok és nemesek.¹¹³⁴ Magánjogi és közjogi kérdéseket egyaránt statuál. Bármilyen kérdéstről legyen is szó, legyen az egyszerű tartozás, bor behozatala, öröklés vagy akár olyan súlyos kérdések, mint a tettlegesség vagy haláleset, első fokon a kolozsi bíró hatáskörébe tartozott. A fellebbviteli fórum a bírói határozattal elégedetleneknek nem a vármegye, hanem Kolozs és Torda mezővárosok közös ítélőszéke volt.

Kolozs mezőváros lakói – nemesek vagy polgárok – a teherviselésben egyenlőek voltak, legyen az adó, közmunka vagy hadiadó. Ez utóbbi esetén a nemesek választhattak: vagy fizetik a hadiadót, vagy részt vesznek a vármegye nemeseivel a harcban. Az adófizetés mindig a lakók gazdasági erejéhez mérettetett. A nemesek adója a rendszabály szerint a legmagasabb városi adó kétszerese volt. A korabeli erdélyi városok egyik fontos problémáját a nemesek beköltözése jelentette. A polgárok, mezővárosi lakosok és nemesek között rengeteg – a kor megfogalmazása szerint – egyenetlenség adódott. A

¹¹³⁴ L. az első és hetedik artikulust.

problémák a jogi státusuk különbözőségéből fakadtak. Ezért a városok megpróbálták megakadályozni a nemesek letelepedését. Kolozsvár is arra törekedett, hogy amennyire csak lehetett, távol tartsa a nemeseket.¹¹³⁵ Azonban a kisebb városokban, mint például Désen¹¹³⁶ már a XVI. században – sőt még előbb is – a nemesek házakat vásároltak vagy adományként kaptak, és ezeket minden teher alól mentesítették. Az oklevelek tanúsága szerint a XVI. század végére a dési nemesek már a város döntéseibe is beleszóltak, és a polgárokkal hosszan tartó konfliktusba keveredtek. A nemesek a közteher alóli mentességüket védték, a polgárok az adók és kötelezettségek általánosítására törekedtek. Elég gyakori kérés volt a dési polgárok részéről a beköltöző nemesek felé, hogy azok írásba kötelezzék magukat, hogy a megszerzendő dési házat nem nemesítik meg és nem vétetik ki a közterhek alól.¹¹³⁷ A város a fejedelelemhez is kéréssel fordult, hogy a város terhére dési lakost ne nemesítsen meg.¹¹³⁸ Ha a városok nem is tudták a nemeseket távol tartani, mégis mindenféleképpen arra törekedtek, hogy a város polgárainak jogai érvényesüljenek. Mindenekelőtt olyan intézkedéseket foganatosítottak a városok és mezővárosok, amelyek kizárták a nemeseket az öröklésből. Így rendelkezett a *Succesióról való tractatus* Kolozsváron, amikor még a polgárlányok nemeses való házasságát is ellenzi. Abban az esetben, ha a lány mégis nemeshez ment férjhez, akkor a polgári státusból eredendő jogaitól megfosztották.¹¹³⁹ A kolozsi limitáció is úgy intézkedik, hogy ha egy ottani ház bármily ágon nemesre szállna, inkább a városi atyafiakra örökölték, hogy elkerüljék az ebből fakadó problémákat.

Akárcsak minden más fejedelemség kori erdélyi városban, a szőlő művelése, de főleg a bor értékesítése nagy jelentőséggel bírt Kolozs mezőváros életében is. Erről a kérdésről a városnak a limitáció előtti időkből privilegiuma volt. Ugyanakkor a rendszabály két cikkelyében foglaltak valószínűleg nem tudták a bor árusulásának problémáját teljes mértékben megoldani, mivel a későbbiekben több alkalommal is kiváltságlevelet eszközöltek ki ez ügyben.¹¹⁴⁰ Míg a limitáció szerint senkinek sem volt szabad bort vagy mustot

¹¹³⁵ L. Kiss András: Kolozsvár város XVI. századi adókönyveinek forrásértéke. In: uő: *Más források – más értelmezések*. Mv. 2003. 203–221. A nemesek sem az adózandók között, sem a szabadosok között nincsenek. Ezúttal is köszönöm Kiss András segítségét.

¹¹³⁶ JZsKK I. Nr. 196. Dés, 1569. nov. 26. János Zsigmond Dési Szilágyi Mihályt megnevesítette és házát a nemesi udvarházak kiváltságaiban részesítette.

¹¹³⁷ L. Tasnádi Kincses Imre kötelezvényét 1585. aug. 29-i dátummal. K. Papp Miklós: Deés város levéltára. *Történelmi Lapok* 1875. 553. Szentkirályi Tamás Deák kötelezvénye ugyanarról 1607. okt. 7-én. Uo. 600.

¹¹³⁸ L. Dés város kérelmét Báthory Gábor fejedelemhez 1610-ben. Uo. 602.

¹¹³⁹ Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen: *Erdélyi törvényhatóságok jogszabályai*. I. Bp. 1885. 252–262. Feldolgozva: Kovács Kiss Gyöngy: *Kultúra és rendtartás*. Mv. 2001. 25–60.

¹¹⁴⁰ 1633. február 24-én Rákóczi György fejedelemtől, amelyben a meghalt fejedelemtől kapott immunitásokra utal. L. TTár 1895. 492–493.

behozni Szentháromság vasárnapjáig,¹¹⁴¹ addig az 1633-as kiváltságlevél szerint a városban Szent Mihály-napjától Szent György-napig szabad volt korcsmáltatni akár saját, akár idegen bort. Mindig csak akkor lehetett a magánszemélyek borait – legyen az saját termés vagy behozott – árulni, amikor a limitációba foglalt 330 hordó bort a város hasznára már eladták. Mindezekből az is kiderül, hogy annak ellenére, hogy Kolozs sóbányaváros volt, az egyik leglényegesebb jövedelemforrása a borból származott.

Megjegyzendő, hogy a limitáció nem tartalmaz a só kitermelésével és szállításával kapcsolatosan semmilyen rendelkezést; ezek a kérdések az ott tartózkodó kamaraispán feladatai közé tartoztak. Néha a kamaraispán hatalmát nemcsak a sóügyekben érvényesítette, hanem a város közügyeibe is beavatkozott, megsértve ezzel a település immunitását.¹¹⁴²

A limitáció szerint a kolozsi embernek kötelessége volt minden szökött jobbágyot vagy gonosztevőt kiadni; ennek ellenére több adat is arról tanúskodik, hogy Kolozson jobbágyok telepedtek le, akik a város lakóivá váltak.

A ránk maradt kézirat keletkezésének körülményei egyelőre még tisztázatlanok, lehetséges, hogy számunkra ismeretlen okból egy meglévő statútumból a legfontosabbakat ebbe a kivonatba összegezték. Talán a „kívülről valóknak” készülhetett ez a limitáció. Azonban azt a lehetőséget sem szabad kizárni, hogy ez a limitáció egy szabályszerű statútum fogalmazványa.

¹¹⁴¹ L. a 11. artikulust.

¹¹⁴² L. Bihari Pál kamaraispán esetét 1633-ban. TTár 1895. 493.

Sas Péter

Bíró Vencel, a piarista rendfőnök és történetíró

(Életrajzvázlat)

Balanyi György *A magyar piarista rendtartomány története* című monografikus összeállításban áttekintette a piaristák iskolán kívüli tevékenységét.¹¹⁴³ Az utolsó háromnegyed századot, vagyis az 1848 és 1918 közötti időszakot vizsgálva megemlékezett azokról a kiemelkedő gondolkodó, tudós, teológus, egyházszervező kegyesrendi paptanárokról, akik a társadalmi, közéleti, tudományos és irodalmi téren maradandót alkottak, olyan értékeket létrehozva, amelyeket egyaránt számon tart a magyar és az egyetemes művelődéstörténet. A nevek és a hozzá kapcsolódó tevékenységek – akár részleges – felsorolása önmagáért beszél: Szabóky Adolf a „magyar Kolping”, Lévay Imre, a kolozsvári és a budapesti Kalazantinum létrehozója, Tóth János, Szeged jótevője, a „tanyai iskolák ültetője”; Sík Sándor, az „újkori piaristaság Dugonics Andrása”, valamint Horváth Cirill, Schütz Antal a budapesti, Vajda Gyula a kolozsvári, Kornis Gyula pedig a pozsonyi egyetem tanára. Továbbá Hám Antal, a kolozsvári Kalazantinum kiváló teológusa, Csaplár Benedek filológus, rendtörténetíró, Perényi József irodalomtörténész, Vass József művelődéstörténész és Takáts Sándor, az egyik legkiválóbb és legtermékenyebb történész mellett felhívta a figyelmet a történetírás két biztató reménységére is. Az egyik Miskolczi István – aki a későbbiekben a középkor története, a magyar és a nápolyi kapcsolatok szaktudósa lett –, a másik pedig Bíró Vencel volt, akit az erdélyi fejedelemség múltjának legértőbb kutatójaként tartottak számon.

Bíró Vencel immár lezárult, teljességében értékelhető életműve ismeretében megállapítható, hogy rászolgált rendtársa, majd professzor-kollégája elismerést tükröző figyelmére. Szakmai hozzáértéséről tanúskodó, élményt nyújtó társadalmi és gazdasági tárgyú tanulmányai, egyháztörténeti és művelődéstörténeti írásai „titkát” is Balanyi György fejtette meg, rámutatva, hogy írójuk „élt-halt Erdély színes múltjának megelevenítéséért”.¹¹⁴⁴

Hogyan lett egy magyarországi kisiparos családban született kisfiúból az erdélyi piarista rend főnöke és Erdély történetírója?

Bíró Vencel 1885. augusztus 9-én született a Komárom megyei Vértessomlón. Elemi iskoláit az egykori Komárom vármegye központjában, Tatan végezte el. Egész életére szóló vonzódás alakult ki benne a tatai tó iránt.¹¹⁴⁵

¹¹⁴³ Balanyi György–Bíró Imre–Bíró Vencel–Tomek Vince: *A magyar piarista rendtartomány története*. Bp. 1943. 226–251.

¹¹⁴⁴ Balanyi György: Bíró Vencel emlékére. *Vigília* 1963. 2. sz. 107.

¹¹⁴⁵ Bíró Imre Simon Tamásnak: „Hetedikében pályázatot tűztek ki az Önképzőkörben festői költeményekről. A pályadíjat Vencel nyerte el *Tó partján* c. költeményével. Nyil-

Középiskolai tanulmányait az 1896/97. tanévben, a piaristák tatai kisgimnáziumában kezdte el, ahol 1900. augusztus 27-én jelentkezett a nagy múltú tanító rendbe. A kötelező noviciátusi esztendő Vácon töltötte le, ahol előkészült az iskolai magánvizsgákra is. A noviciátus letelte után az észak-magyarországi Liptó vármegyében, a Vág folyó melletti Rózsahegy főgimnáziumában folytatta tanulmányait, ahol a 8. osztály elvégzése után, 1904-ben jeles érettségi vizsgát tett.¹¹⁴⁶

Teológiai és egyetemi tanulmányai színhelyéül Magyar Gábor piarista rendfőnök a rend kolozsvári főiskoláját, a Kalazantinumot szemelte ki. A fiatal hallgató szaktantárgyaiként a történelmet és a latin nyelvet jelölte meg. Bíró Vencel választását személyes ráhatások mellett azok a környezeti hatások magyarázhatják, amelyeket életének korábbi állomáshelyein átélt. Tata városának és környékének múltat idéző emlékei: az oly sokszor gazdát cserélt tatai vár, az 1848–49-es szabadságharcban jelentős szerepet viselő komáromi erősség, a Csák nembeli Trencsényiek gesztesi várának romjai, Majk és Vértesszentkereszt régiségei, szerzetesrendekhez köthető építészeti emlékei, a bánhídi Turul-emlék. Rózsahegy is a történelem vette körül, a hajdan bástyákkal őrzött városrész, a „Ring”, Likava várának omladékai. Ezeket a korábbi hatásokat régi történelmi emlékeivel csak fokozta, felerősítette a kincsesnek nevezett város, Kolozsvár: ódon épületeivel, várfalszakaszaival, a Bethlen-bástyával, tulajdonképpen egész hangulatával, valamint a múltat a leghitelesebben őrző régiség- és levéltárával.

Erdély egyeteme, a m. kir. Ferenc József Tudományegyetem professzorai közül nagy hatást gyakorolt rá Szádeczky-Kardoss Lajos, akitől magyar történelmet és diplomatikát hallgatott. Közvetlen, személyes hatására terelődött Bíró Vencel figyelme Erdély történelme, históriája felé. Mentora és atyai barátja azonban Márki Sándor, a közép- és újkori egyetemes történelem tanára lett, aki egészen haláláig támogatta és szakmai érvényesülésében hathatósan segítette egykori tanítványát. Évtizedekkel később hűséges diákként mindkét tanárát elkísérte utolsó útjára és nekrológot, megemlékezést írt róluk.¹¹⁴⁷

Bíró Vencel az egyetemi évek alatt, 1906. május 14-én jelentkezett szaktantárgyaiból a tanári alapvizsgára, majd az esztendő végén, december 24-én ünnepélyes rendi fogadalmat tett. Két év múlva, 1908. április 3-án sikeresen túljutott a szakvizsgáin is. Történész „oroszlánkörmeit”, szakmai felkészültségét az *Erdély külügyi fejlődése a fejedelemség megalakulása korában 1541–1571 c. szakdolgozatában* mutatta meg. Sikeres és méltányolt munkáját a kolozsvári római katolikus gimnázium 1910/11. évi Értesítője meg is jelentette. 1908. június 11-én

ván a tatai tó adta neki az ihletet. És élete végén is a tatai tó partjára vágyott.” (Tata, 1963. február 8.) A kolozsvári Szent Mihály-plébánia irattára. (A továbbiakban: SzMPlébLt. Itt köszönöm meg dr. Czirják Árpád pápai prelátusnak, a Szent Mihály-templom plébánosának, hogy az egyházi levéltárban engedélyezte részemre a kutatást.)

¹¹⁴⁶ Gimnáziumi érettségi bizonyítvány. „Az I–IV. osztályt a tatai kegyes r. algimnáziumában, az V–VIII. osztályt a rózsahegy r. kath. főgimnáziumban végezve jelesen megfelelvén, őt a főiskolai tanulmányokra érettnak nyilvánítjuk. Rózsahegy, 1904. június 21.” SzMPlébLt.

¹¹⁴⁷ Szádeczky Lajosról *Pásztortűz* 1936; Márki Sándorról *Pásztortűz* 1923 és *Márki Emlékkönyv*. Cluj–Kv. 1927. (Márki Sándorról írt életrajza kéziratban maradt, jelenleg sajtó alá rendezés alatt.)

nemcsak egyetemi tanulmányait fejezte be, hanem – summa cum laude minősítéssel – a bölcsészetdoktori oklevelét is megszerezte. *Forgách Ferenc, mint történetíró* címen fejtette ki doktori értekezésének témáját (Kv. 1908). Két héttel később, június 30-án zajlott le életének legnagyobb kihatású eseménye, megtörtént ünnepélyes pappá szentelése. Primíciáját, első szentmiséjét július 6-án szülőfalujában, a kis vértessomlói templomban mutatta be.¹¹⁴⁸

Tanári pályája a nagy múltú intézményben, a kolozsvári római katolikus főgimnáziumban vette kezdetét az 1908/09. tanévben. Ebben az időszakban – 1909. május 21-én – kapta kézhez középiskolai tanári oklevelét. A kolozsvári katolikus középiskolában a tantárgyain – történelmen és a latinon – kívül még hittant, filozófiát és néhány esetben még ábrázoló mértant is tanított. Külön érdekesség, hogy Kolozsvárról soha nem helyezték át más városba, haláláig itt élt és dolgozott. Egyetemi éveit is beszámítva – 1904 és 1962 között – ötvennyolc, több mint egy fél évszázadot töltött kedves városában. Megbecsülésére jellemző, hogy tanársága második éve után rendi házfőnök-intézményi igazgatója javaslatára a Mária Terézia fiúnevelő intézet igazgatójává nevezték ki. Ezt a felelősségteljes tisztséget hat éven keresztül látta el.

Fiatal, kezdő tanár korában levéltári adatgyűjtésekkel alapozta meg történelmi kutatásait, melyek középpontjában főképpen az Erdélyi Fejedelemség korszaka szerepelt. Ez a komoly érdeklődés nemcsak figyelemfelkeltésül szolgált, hanem megnyugvással töltötte el Kelemen Lajost, az Erdélyi Múzeum-Egyesület legendás levéltárosát. Erre utal egyik naplófeljegyzésében: „1915. Június 3. Tegnapelőtt beszéltem a Mátyás király téren sokáig Bíró Vencellel s felhívtam az Erd.[élyi] Múz.[eum] Levéltárait a figyelmét, tegnap pedig a Teleki-levéltár missiliseit mutogattam meg neki. A szép nagy anyag meglepte, s hiszem, hogy most már benne kitartó és lelkes dolgozó embert találtam a levéltár anyagából. Végre tíz év után akad egy ember, akinek nem hiába szóltam. Huszti András leveleit, melyekre Török Istvánt 3 évig hiába kértem, legelőbb fel fogja dolgozni, s majd a többire is sor kerül.”¹¹⁴⁹

A piarista rend elismert és tevékeny tudósa, Vass József történetíró életrajzának megírásával¹¹⁵⁰ maga felé irányította a kolozsvári székhelyű tudós társaság, az Erdélyi Múzeum-Egyesület figyelmét is. A Veress Endre levéltáros-történész felkérésére írt centenáriumi megemlékezés az *Erdélyi Múzeum* 1913. évfolyamában jelent meg. Írása hiteles és meggyőző lehetett, mert ettől kezdve gyakran foglalkoztatták előadóként az Erdélyi Múzeum-Egyesület felolvasó ülésein és Brassóban, Marosvásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön megrendezett vándorgyűlésein.

Figyelme – érthető módon – tudományos szempontból is egyre inkább az erdélyi katolicizmus története, valamint intézményei és nagyjai felé fordult. Ennek volt meggyőző példája *A római katolikusok helyzete és hitélete Erdélyben a je-*

¹¹⁴⁸ Bíró Imre hagyatéka a SzMPLéblt-ban (a továbbiakban BíróI hgy.). N. 202.

¹¹⁴⁹ KmOL Kelemen Lajos naplói. 1915.

¹¹⁵⁰ *A kolozsvári róm. kat. főgimnázium értesítője*. 1913.

zsuiták első betelepítése korában¹¹⁵¹ és Bethlen viszonya Pázmánnyal¹¹⁵² című dolgozata. Választott és módszeresen kutató történelmi korszakához, az Erdélyi Fejedelemség Históriajának feldolgozásához sem lett hűtlen. Az ebben a témakörben írt – *Az erdélyi fejedelmek és a román vajdák*¹¹⁵³, valamint a *Béldi Pál felkelése*¹¹⁵⁴ című – tanulmányai mélyreható ismereteit tükrözték. Sikerében, elismerésében ismételtelen szerepe volt Kelemen Lajosnak, aki látva komoly érdeklődését, fontos adatokkal segítette kutatásait, aki a lelkiismeretes kutatóról így emlékezett meg *Naplójában*: „1917. október 4. Ma volt nálam Bíró Vencel a levéltárban. Oláh összeköttetésekre keresett adatokat. Áadtam neki a Jósika-levéltárban tavaly kapott okleveleket s föl hívtam a figyelmét a Lázár-levéltár néhány darabjára. Megígértem, hogy az unitárius egyházi levéltár N. Kovács István-féle Béldi Pálra vonatkozó leveleit is átadom neki, hogy ha kap valamit bennük, dolgozhassa föl.” Majd néhány hónappal később ismét felbukkan a piarista paptanár neve: „November 3. Bíró Vencelnek adtam oda 41 drb Béldy Pál-féle levelet.”¹¹⁵⁵ Kelemen Lajosnak sokat köszönhetett Bíró Vencel, aki tisztelője, majd barátja is lehetett az erdélyi történetkutatás nagy öregjének.¹¹⁵⁶

A Magyar Tudományos Akadémia Csánki Dezső indítványára pályázatot írt ki *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1541–1690* című tárgykörben. Beküldött dolgozatával Bíró nemcsak a pályázat győztese lett, hanem elnyerte az ezzel járó 2000 koronás díjazású Bojári-Vigyázó Sándor-díjat is.¹¹⁵⁷ „Az Akadémia tapsolt Bíró Vencelnek” – táviratozta Márki Sándor professzor.¹¹⁵⁸

Díjat nyert pályamunkája, szorgalmának és hozzáértésének elismerése buzdító, kedvező hatást gyakorolt munkássága további folytatásában. Szakmai körökben egyöntetű elismeréssel adóztak teljesítményének. Ez a megítélés és állásfoglalás fogalmazódott meg a jeles pályatársak, Csánki Dezső, Lukinich Imre, Szekfű Gyula, Veress Endre, Cholnoky Jenő véleményeiben, kritikáiban és főpásztora, Majláth püspök levelében.¹¹⁵⁹

Az első világháborút lezáró trianoni békeszerződés aláírása után Erdélyben hat férfi szerzetesrend folytatta munkáját. Az ifjúság valláserkölcös és tudományos képzésére szolgáló Kegyes Tanítórendnek, a piaristáknak négy rendházában

¹¹⁵¹ Uo. 1914.

¹¹⁵² EM 1914.

¹¹⁵³ *Magyar Figyelő* 1917.

¹¹⁵⁴ Sz 1920.

¹¹⁵⁵ KmOL Kelemen Lajos naplói. 1917.

¹¹⁵⁶ Bíró Imre Simon Tamásnak. „Őszinte részvétellel értesültem Kelemen Lajos bátyánk elhunytáról. Vencel hálás tisztelője és igen jó barátja volt. Sokban segítségére volt kutatásaiiban és témajuttatásban is.” (Tata, 1963. IX. 3.) SzMPlébLt.

¹¹⁵⁷ „Szerencsém van a Magyar Tudományos Akadémia jutalmi érmét, mint a Bojári-Vigyázó-pályadíj odaítélésének emlékjelét, ide csatolva átküldeni. Bp. 1916. május 15.” BíróI hgy.

¹¹⁵⁸ BíróI hgy.

¹¹⁵⁹ Majláth Gusztáv Károly Bíró Vencelnek: „Kedves Tanár úr! Örvendek, hogy sokoldalú tanári és nevelői elfoglaltsága mellett talál módot arra, hogy a tudományos munkálkodást ily szép sikerrel folytassa. További munkálkodásához áldásomat küldve vagyok jóakarattal főpásztora Gusztáv Károly erdélyi püspök.” (Gyulafehérvár, 1917. VII. 2.) BíróI hgy.

(Nagykároly, Máramarossziget, Kolozsvár, Temesvár) 53 pap-tanár működött. A békeszerződés elszakította őket a magyar provinciától, szentszéki dekrétum alapján 1921-ben viceprovinciává, 1925-ben önálló romániai rendtartománnyá szerveződhetek. Nyolc oktatási intézményt tartottak fenn: Kolozsváron főgimnáziumot, a rend papnövendékei számára a Kalazantinum hittudományi és tanárképző intézetet, Máramarosszigeten főgimnáziumot és rendi újoncnevelő intézetet, Nagykarolyban főgimnáziumot, elemi fiú- és leányiskolát, Temesváron főgimnáziumot és fiúnevelő intézetet.

Az államhatalom-változás – ahogyan akkor mondták, az impériumváltás – Bíró Vencel további életére és munkásságára is jelentős hatást gyakorolt.¹¹⁶⁰ A román közigazgatás hamarosan berendezkedett Erdélyben. Az állami szolgálatban állókat arra kötelezték, hogy egy formanyomtatványt írjanak alá, mely szerint hűségesküet tesznek I. Ferdinánd királyra és az ország alkotmányára. Akik ezt megtagadták, azokat elbocsátották, vagy kiutasították az országból. A fogadalmötételre kötelezettek még azzal is szorították, hogy két éven belül vizsgát kellett tenniük román nyelvből.¹¹⁶¹ Mint minden romániai tisztviselőnek, Bíró Vencelnek is hűségesküet kellett tennie, hogy tanár maradhasson. A hivatalos esküformulát tartalmazó formanyomtatványt 1921. február 24-én írta alá.¹¹⁶² Ezen kívül még vizsgát kellett tennie az állam hivatalos nyelvén történelemből, földrajzból és alkotmánytanból. Az addigi tantervet módosítani kellett, a korábban önálló magyar történelem tantárgy csak a világtörténelem tanításának keretében nyert oktathatóságot és persze román nyelven.¹¹⁶³ A változtatás hatása sokat foglalkoztatta, a helyi történelem tanításának kérdésével két írásában is állást foglalt: *Erdély történetének tanítása és Erdély történelmének jövője* címen.

A Felekezeti Tanács 1921. július 22-én hozott határozata alapján Patay József rendtársával és kollégájával közösen megírta az *Egyetemes történet a középiskolák 6–7. osztálya részére* című tankönyvet,¹¹⁶⁴ melyben a középkori rész ki-munkálása volt a feladata.¹¹⁶⁵ Victor Motogna egyetemi tanár hivatalos és kifo-

¹¹⁶⁰ Az időszak és ezen belül rendje történetét később ő maga írta meg: Az erdélyi rendházak a román uralom éveiben. In: *A magyar piarista rendtartomány története*. 330–345.

¹¹⁶¹ Bíró Vencel Márki Sándornak. „Mivel az óraszám nagy s a tanítás sokban újszerű, az államnyelvet is kell tanulni a tanárnak is, bizony alig jut időm arra, hogy magammal is foglalkozzam.” (Cluj–Kolozsvár, 1924. március 18.) MTAKvt Kézirattár, Ms 5160/489.

¹¹⁶² SzMPLéblt.

¹¹⁶³ Bíró Vencel Márki Sándornak: „Hivatalos rendelet jelent meg, hogy a szerzetes iskolák csak az esetben működhetnek, ha román nyelven tanítanak, mivel nem tűrhető, hogy magyar kultúra szolgálatában álljanak.” (Tata, 1923. augusztus 18.) MTAKvt Kézirattár, Ms 5160/488..

¹¹⁶⁴ Kiadói szerződés, Kolozsvár, 1922. szeptember 8. SzMPLéblt.

¹¹⁶⁵ Bíró Vencel Márki Sándornak: „A megbízó iratban jegyzőkönyvi kivonat van, amelyben rám ez áll: „d., Történelem az V., VI. és VII. osztály számára. Magyar szempontok kiemelése V–VI. osztály ó- és középkor egy könyv. VII. osztály újkor a politikai földrajzzal. (Az eltávozott Márki Sándor dr. helyett Bíró Vencel dr.).” (Cluj–Kolozsvár, 1921. augusztus 6.) MTAKvt Kézirattár, Ms 5160/478. Másik levele: „A tankönyv készül, de lassan, mert nagyon meg vagyunk terhelve. Az V.-est Buday írja, a VI–VII. osztályost Patayval ketten, kö-

gásokat megfogalmazó bírálata után az Erdélyi Római Katolikus Státus Igazgatótanácsa 1922. szeptember 22-én felkérte a szerzőket, hogy tegyék meg a szükséges változtatásokat és dolgozzák át a kifogásolt részeket, különös tekintettel a románok eredetére és a *Világháború* című fejezetre.¹¹⁶⁶ A tankönyv Denderle József piarista tanár átdolgozásában 1940-ig volt használatban, hozzájárulva a magyar iskolák tanulói történelemszemléletének és ismeretanyagának bővüléséhez.

Az oktatással párhuzamosan tudományos munkásságát is igyekezett folytatni. Erdélyi diplomáciatörténeti kutatásai szolgáltak forrásul következő művéhez, az *Erdély követei a portán* címen megjelent könyvéhez (Kolozsvar 1921.). Ebben a témakörben – az Erdélyi Fejedelemségnek a török Portához való viszonyáról – azután több cikket is publikált a *Pásztortűz* és a *Jóbarát* folyóiratokban.

Munkálkodása elismerésül az Erdélyi Múzeum-Egyesület már korábban rendes,¹¹⁶⁷ majd választmányi tagjának választotta. Az Erdélyi Irodalmi Társaság 1921. május 14-én fogadta soraiba.¹¹⁶⁸ A szegedi Ferenc József Tudományegyetem bölcsélet-, nyelv- és történettudományi kara 1923. április 12-én magántanár-rá habilitálta Erdély történelme tárgykörben. A javaslatot neves professzorok – Szádeczky-Kardoss Lajos és Erdélyi László – terjesztették elő *Vélemény és jelentések Dr. Bíró Vencel egyet. m. tanár-jelölt irodalmi működéséről* címen.¹¹⁶⁹ Magántanári első előadását *Erdély és a Porta* címen tartotta meg a szegedi egyetemen. A Szent István Akadémia is megtisztelte, 1925. február 27-én választotta – Márki Sándor ajánlására – rendes tagjai közé.¹¹⁷⁰

A jóleső elismerések további komoly munkára ösztönözték. *Az erdélyi katolicizmus múltja és jelene* című összefoglaló, monográfia jellegű, többszerzős munkában (Dicsőszentmárton 1925) három fejezet megírása is az ő nevéhez fűződik: *A Báthoryak kora*, *Az impérium változás kora*, és *A katolikus restauratio*.¹¹⁷¹

zös név alatt és lehetőleg egyforma stílizzálással.” (Cluj–Kolozsvar, 1922. március 18.) Uo. Ms 5160/480.

¹¹⁶⁶ Bíró Vencel Márki Sándornak: „A bírálat is megállapította, hogy látszik, hogy professzor úr tanítványai vagyunk. Elismeréssel szól róla, de a VI. osztályos részben a románok eredetéről határozottan a hivatalos álláspont közlését kívánja, a VII. részben meg a világháború teljes átdolgozását.” (Tata, 1922. július 24.) Uo. Ms 5160/482.

¹¹⁶⁷ Az EME választmánya 1910. január 12-i ülésén iktatta rendes tagjainak sorába. BíróI hgy.

¹¹⁶⁸ BíróI hgy.

¹¹⁶⁹ „Mi veteránok előbb-utóbb kidőlünk, megnyugvásunkra szolgál, ha nyomunkba saját nevelésű szellemi örökösök léphetnek. Bíró Vencelt magántanárságra melegen ajánlja. Bp. 1923. január 20. Dr. Szádeczky K. Lajos.” „Én tehát javaslom, hogy a Tekintetes Kar fogadja el Dr. Bíró Vencel irodalmi működését az Erdély történetéből magántanárrá való képesítés alapjául és bocsássa a jelölt urat kollokviumra. Szeged, 1923. március 8. Dr. Erdélyi László.” MTAKvt Kézirattár, Ms 4165/72.

¹¹⁷⁰ Bíró Vencel két levele Márki Sándornak (Cluj–Kolozsvar, 1923. február. 15, 1924. március 18.) MTAKvt Kézirattár, Ms 5160/484, 489.

¹¹⁷¹ Bíró Vencel Márki Sándornak: „a katolikus egyház intézményei, javai, iskolái ellen az állam megbízásából micsoda munkát írt Ghibu Onişifor egyet. tanár, nem kevesebbet kívánva, mint a status egész vagyonát. A kath. egyház, ill. Status erre elhatározta, hogy az erdélyi kath. történelmét megírattja, amelyben minden vagyonához való joga is benne lesz, kiemelve a támadott helyeket. Bizony nehéz volt írókat összehozni, mert már nagyon kevesen

Még abban az esztendőben, Szabó Károly centenáriuma kapcsán az erdélyi történetiról készített átfogó megemlékezést.

Nemcsak szakmai, úgymond világi elismerésben volt része, a piarista rend is adózott munkássága és képességei előtt. Amikor 1925-ben, a kényszerű történelmi okok miatt önállósult romániai provincia Temesvárt gyűlésező első káptalana Patay Józsefet választotta a rend főnökévé, Bíró Vencel, a fiúnevelő intézet addigi régense, a rendfőnök asszisztense és a kolozsvári római katolikus főgimnázium igazgatója lett.¹¹⁷² A nagy múltú oktatási intézményben megfelelő módon hasznosíthatta a tizenhét éven keresztül megszerzett pedagógiai tapasztalatait. Vezetői beosztása miatt tagja lett az Erdélyi Római Katolikus Státuszgyűlésnek is.

1926-ban a főgimnázium nagy ünnepélyre készülődött. A rend Kolozsvárra költözésének 150. évfordulója megünneplésére öregdiák találkozót tartottak. A templomi megemlékezést és ünnepi misét a főgimnázium dísztermében megrendezett matiné követte. Az emlékező főhajtáson megjelentek az iskola volt román diákjai is, akik jelenlétükkel is kifejezték ragaszkodásukat egykori alma materük iránt. A művelődéstörténeti jelentőségű esemény alkalmából *Öreg diák visszanéz...* címmel György Lajos emlékkönyvet szerkesztett, melyben Bíró Vencel megírta a helyi piarista középiskola történetét. A római katolikus főgimnáziumról önálló füzetben is megjelent tanulmánya. Eredményes igazgatói munkássága idején létesítették az alapítványt tevő Jósika családról elnevezett új dísztermet és indították el az ifjúság számára a Rózsa József és Uitz Mátyás szerkesztette *Jóbarát* című lapot.¹¹⁷³

1927. március 18-án tartotta székfoglalóját a Szent István Akadémián, melynek tárgyául gróf altorjai Apor Istvánt (1638–1704), a katolikus vallás „nevezetes oszlopá”-t választotta. Távolléte miatt rendtársa, Balanyi György, az Akadémia osztálytitkára olvasta fel értekezését. Elemző tanulmánya még abban az esztendőben meg is jelent. Sorra láttak nyomdafestéket egyéb munkái is: atyai jóakarója, Márki Sándor életrajzát közölte a Márki-emlékkönyvben. Tanulmányt írt az erdélyi solymásatról a Csengery-emlékkönyvben, Karácsonyi János történetéről pedig az *Erdélyi Helikon*ban. A Minerva könyvtárban adták ki *A mai közszellem erdélyi történelmünk ítélőszéke előtt* című munkáját (Kolozsvár 1928). *Az erdélyi fejedelmek temetkezése* című publikációját az *Erdélyi Múzeum* szünetelése miatt a tudományos jellegű írásművek megjelentetését felvállaló *Erdélyi Irodalmi Szemle* hozta.

Munkaköre tovább bővült, amikor Majláth Gusztáv Károly erdélyi püspök 1928. december 28-án – az Erdélyi Római Katolikus Státusz Igazgatótanácsával egyetértően – kinevezte a kolozsvári Báthory–Apor Szeminárium igazgatójává.

vannak ezekből. Nekem négyet osztottak ki, s ezzel majdnem egész évi munkámról be is számoltam.” (Tata, 1924. július 16.) Uo. Ms 5160/490.

¹¹⁷² 1922. aug. 22-től régens, 1925. október 30-tól igazgató. SzMPlébLt.

¹¹⁷³ A lapot a magyar kultuszminisztérium támogatta. Bíró Vencel 1938. január 6-i levelében a támogatás további folyósítását kérte Hóman Bálinttól. Lásd Sas Péter: Erdélyi levelek Hóman Bálinthoz. NyIrK 1998. 1. sz. 90–91.

vá.¹¹⁷⁴ Új feladatköre egyéb teendői mellett tudományos munkára inspirálta, melynek eredménye *A Báthory–Apor Szeminárium története* című dolgozata lett (Kolozsvár 1935).

Az 1928-ban megalakult Erdélyi Katolikus Akadémia rendes tagjává és tudományos szakosztályának elnökévé választotta. Székfoglaló előadását 1929. november 13-án tartotta – Bethlen Gábor halálának 300. évfordulója tiszteletére – *Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus* címen. Ezen az ünnepi ülésen jelentette ki György Lajos akadémiai főtítkár, a Lyceum-könyvtár igazgatója, hogy Bíró Vencel dunántúli születése ellenére teljesen erdélyivé vált.¹¹⁷⁵ Érdekfeszítő előadása a Katolikus Akadémia első kiadványaként jelent meg Kolozsvárt, 1929-ben.

A későbbiekben is gyakorta felkérték előadások megtartására. Az Erdélyi Katolikus Akadémián *Püspökjelölés az erdélyi római kath. egyházmegyében* (Kolozsvár 1930) és *A kolozsvári piarista templom alapítása* (Kolozsvár 1932), az Erdélyi Múzeum-Egyesületben pedig *A kolozsmonostori belső jezsuita rendház és iskola a Bethlen és Rákóczy fejedelmek idejében* (Kolozsvár 1931) című tanulmányait olvasta fel, melyek rendre meg is jelentek.

Báthory István születése 400. évfordulója alkalmából az Erdélyi Múzeum-Egyesület sepsiszentgyörgyi vándorgyűlésén tartott előadását lehetett olvasni a *Katholikus Szemlében* *Báthory István és Erdély* címen. Az évforduló kapcsán még két műve jelent meg Báthoryról, az egyik Kolozsvárt, *Báthory István fejedelem* (Kolozsvár 1933), a másik pedig a Lengyel Tudományos Akadémia által megjelentetett emlékkönyvben: *Étienne Báthory roi de Pologne prince de Transylvanie* címmel.

Báthory István mellett különösen Apor István személye és történelmi szerepe foglalkoztatta. Hosszas kutatómunkája eredményeként jelenhetett meg *Altorjai gróf Apor István és kora* című monográfiája (Kolozsvár 1935). Műve megírását elősegítette gróf Bánffy Miklós pályázati kiírása két, Erdély története ihlette monográfia megírására. A kitűzött pályadíj értékét nagyban megnövelte, hogy a két neves szakember, Kelemen Lajos és Bitay Árpád bírálata alapján nyerte el.¹¹⁷⁶

Kevéssé ismert, hogy szépirodalmi művekkel is jelentkezett. *Keserű serbet* című történeti regénye (Kolozsvár 1930) Rákóczi György korába vezette el olvasóit. Tíz történelmi tárgyú elbeszélést tartalmazó kötete a *Nagyságos fejedelmek idejében* címen jelent meg (Kolozsvár 1939). A kisebbségi magyar diák életét

¹¹⁷⁴ Majláth Gusztáv Károly Bíró Vencelnek. (Alba-Julia–Gyulafehérvár, 1928. december 28.) BíróI hgy.

¹¹⁷⁵ BíróI hgy.

¹¹⁷⁶ Bitay Árpád így összegezte véleményét: „A címben jelzett mű értékes nyeresége az erdélyi magyar történeti irodalomnak. Különösen korrajzi szempontból kiváló. ... Amint a bevezetésben is jeleztem, műve mindenképpen érdemes a kitűzött pályadíjra. Alba-Julia–Gyulafehérvár, 1933. jún. 24-én.” Kelemen Lajos véleménye: „Dr. Bitay Árpád bírálói észrevételeivel egyetértek. A mű mostani formájában igazában egymás mellé állított, különböző tárgyú, egy korból való tanulmánysorozat. A dr. Bitay Árpád által egyenként felsorolt hiányok nagy része könnyűszerrel, utólag is, bármikor pótolható s a sajtó alá rendezés előtt pótlendő is. Ez azonban nem képezheti akadályát a pályadíj kiadásának, melyet a pályamű komoly és értékes tartalmával s formájával egyaránt megérdemel.” BíróI hgy.

mutatta be az *Első diákév* című elbeszélés-sorozatában (Kolozsvár 1939). Alkalmi diákelőadásokra néhány színpadi jelenetet is írt: *Kalazancius megtalálja hivatását*, *Jósika Miklós búcsúja*, *Szegények angyala* és *Báthory István*.

Szemináriumi igazgatósága időszakában az Apor-kötet mellett még egy nagy munkája készült el, Mailáth püspök életrajza. A befejező részt püspöke halála után írta meg, ezért a *Székhelyi Mailáth G. Károly* címet viselő monográfia csak 1940-ben jelent meg Kolozsvárt. A könyv kiadásának elhúzódása a püspök kérésére történt: „várjunk még az életrajz kiadásával, hogy az élők tömjénezésének még a látszatát is elkerüljük”.¹¹⁷⁷ Mailáthról, a „diákok püspöké”-ről szóló műve talán a legszebben megírt és legolvasottabb munkájává vált Bíró Vencelnek. (A könyvet Reithofer Jenő festőművész rajzai díszítették.)

A piarista szerzetesrend egyre nagyobb igényt támasztott munkálkodására. 1934-ben a temesvári káptalan az önállósult erdélyi rendtartomány főnökévé választotta. Komoly felelősséggel és gondokkal járó megbízatása mellett két éven keresztül még a szemináriumi igazgató tiszteit is ellátta. Kinevezését üdvözölte Sándor Imre is, kinek levele más szempontból is fontos, felhívta a figyelmet Szebelébi Bertalan vizitációs naplójára.¹¹⁷⁸

Bíró Vencel a rendtartomány vezetésével súlyos gondokat vett a vállaira. A rend jogi személyiségének elismertetését korábbi rendfőnök-elődeinek sem sikerült véghezvinniük. Ennek hiányában könnyen kialakulhatott volna az a helyzet, hogy a szerzetesrend elveszíti minden vagyonát. A tragikus helyzetet csak fokozta a római katolikus egyház és a Státus ellenében¹¹⁷⁹ többször is keményen fellépő Onisifor Ghibu kolozsvári egyetemi tanár feljelentése,¹¹⁸⁰ aki címbitorlás és államellenesnek nyilvánított rendi címer használata miatt irredentizmus vádjával pert indított ellene a bíróságon. Ötoldalas vádiratának csúcspontjaként rámutatott, hogy a rendi címer felett a magyar korona látható, a feletti levő betűk – M. A. – pedig azt jelentik, hogy „Magyar Állam”. Mindezek mellett, a helyzet végsőkéig éleződéseként a kultuszminisztérium végzésben értesítette, hogy nem ismeri el rendfőnöknek. A vád súlyát kellőképpen érzékelteti az a körülmény, hogy 100 millió lej kártérítést követel tőle a román állam. Hosszas idegeskedés, jogi huzavona után a kolozsvári ítélőtábla kötelezte az államot a rend és a rendfőnök elis-

¹¹⁷⁷ Majláth Gusztáv Károly Bíró Vencelnek. (Mödlind bei Wien, 1931. szeptember 23.) BíróI hgy.

¹¹⁷⁸ „Kedves Provinciális úr! Most olvastam az Erdélyi Lapokból nagy fontosságú kinevezését. ... Ma járt kezemben az esp. kerületi papság könyvtárából Szebelébi Bertalan kéziratot vizitációs naplója. Tudták, hogy ez itt van? Még sok érdekes dolog lehet a levéltárban. Örömmel látnám, ha a provinciális teendőkben elfárad egy kis kedvteléses kutatásra. Ismételt jó kívánságokkal szívből köszönti Sándor Imre. Székelyudvarhely, 1934. VI. 21.” BíróI hgy.

¹¹⁷⁹ Sas Péter: Vatikán és Románia államközi megállapodásai a két világháború között. *Egyháztörténeti Szemle* 2003. 1. sz. 85–86.

¹¹⁸⁰ Márki Sándor Bíró Vencelnek. „Ghibus Omnivoraxnak talán mégis megártana a kövér falat s telhetetlenségéből remélhetőleg semmi sem lesz...” (Gödöllő, 1924. július 21.) BíróI hgy.

merésére.¹¹⁸¹ 1938-ban a rendi címer kérdésében is felmentő ítélet született. Nagy segítség volt számára, jelentősen csökkentek pszichikai terhei, amikor Márton Aron személyében lelki igazgatót kapott a Báthory–Apor Szeminárium.

Ebben a vészterhes időszakban nyilvánult meg lelki ereje és töretlen akarata. A rend ügyeinek intézése mellett, mint a tudomány elkötelezett munkása sem tétlenkedett. A *Pásztortűz*ben és a *Jóbarát*ban megjelent cikkeiből két kötetet állított össze. Az egyik *Képek Erdély múltjából* (Kolozsvár 1937), a másik pedig *Történeti rajzok* (Kolozsvár 1940) címen jelent meg. A mai kifejezéssel tudományos ismeretterjesztő írásai közül a *Szalmasüveg a nyelveskedő fején* címűt az *Erdélyi Tudósító almanachja* I. évfolyam 1933. Veress Ernő szerkesztette kötetében olvashatták.

1940 nyarán a rendi káptalan ismételten a rendtartomány főnökévé választotta. Amikor a második bécsi döntés nyomán – Temesvár kivételével – egyesült a magyar piarista provincia, lemondott megbízatásáról. Az erdélyi rendtartománnyal kiegészült magyar provincia kormányzását Zimányi Gyula vette át.

A második bécsi döntést követően a magyar művelődés és szellemi élet terén kimagasló érdemeket szerzett erdélyiek is részesedhettek a Corvin-lánc, és -koszorú elismerésekből. A pontosan meghatározott létszámkeretet politikai okok miatt sem léphették túl. Az 1940. október 24-én Corvin-koszorúval megtisztelt tizenhét kitüntetett közé tartozott – Balázs András, György Lajos, báró Kemény János, Kós Károly, Kristóf György, Nyíró József, Szopos Sándor, Tamási Áron, Varga Béla mellett – Bíró Vencel is.

Lelkesen kapcsolódott be az újjászerveződő magyar tudományos életbe. A kolozsvári római katolikus főgimnázium oktatójából 1940. október 1-től a visszaállított m. kir. Ferenc József Tudományegyetemen az Erdély és Kelet-Európa története tanszék nyilvános rendes tanára lett.¹¹⁸² Ott találjuk az újonnan felállított Erdélyi Tudományos Intézet munkatársai között is. Munkássága méltó és igazságos elismeréseként Balanyi György, Domanovszky Sándor, Mályusz Elemér, Hajnal István, Madzsar Imre, Eckhardt Sándor ajánlására a Magyar Tudományos Akadémia 1941. május 9-én levelező tagjává választotta.¹¹⁸³ Székfoglaló előadását a következő esztendőben, március 9-én tartotta meg *Erdélyi nagybirtokos a 18. század második felében* címmel. Az ülésen egykori novíciustársa, Kornis Gyula elnökölt. Akadémiai tagságának elnyerése számtalan köszöntőlevelet eredményezett, így az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Szakosztálya¹¹⁸⁴ és Gyalui Farkas részéről.¹¹⁸⁵

¹¹⁸¹ BíróI hgy.

¹¹⁸² Kinevezésnek kelte 1940. november 2. Bíró Vencel kinevezését köszönő levele is fennmaradt. Közölve Sas Péter: *Erdélyi levelek ...* 91. Ebből az alkalomból levélben köszöntötte Bíró József is (Bp. 1940. október 20.). BíróI hgy.

¹¹⁸³ Értesítés: Bp. 1941. május 9. SzMPlébLt.

¹¹⁸⁴ Tavasz Sándor elnök, Szabó T. Attila titkár Bíró Vencelnek: „A kisebbségi sors nehézségei között legmagasabb tudományos intézeteinktől megfosztva, az Erdélyi Múzeum-Egyesület és benne a szellemtudományokat művelő Szakosztályunk volt az, melynek keretei rendelkezésre állottak annak a kevés tudományművelőnek, aki áldozatos munkájával igyekezett megtartani az erdélyi magyar történeti öntudat és az erdélyi tudományos élet folytonosságát.

A Szent István Akadémián 1942. november 13-án *Karácsonyi János emlékezete* címmel tartott felolvasást. Ezt a tanulmányát korábban maga a méltatott, Karácsonyi is olvashatta. A megváltozott történelmi viszonyok között lehetősége nyílt az általa igazgatott kolozsvári főgimnázium félmultjának a megírására. Ez a műve *A kolozsvári róm. kat. gimnázium a román uralom éveiben* címen jelenhetett meg (Kolozsvár 1941).

Folytatta az erdélyi katolicizmus történetét feltáró munkásságát is. A piaristák Magyarországon való megtelepedésének 300. évfordulója alkalmából megjelent kötetbe – *Emlékkönyv a magyar piarista rendtartomány háromszázéves jubileumára*. Szerk. Balanyi György és Lantos Zoltán (Bp. 1943) – több tanulmányt is közölt. Erről a több száz éves jelenlétről emlékezett meg a *Kolozsvár és a piaristák* című írásában is. A Kalazantinum megalapításának 50. évfordulójára a *Farkas utca 4.* címen a *Kolozsvári Szemlében* írt emlékező tanulmányt. A gyulafehérvári Batthyáneum alapítója, gróf Batthyány Ignác erdélyi püspök születése 200. esztendejében tisztelgett az alkotás és létrehozója előtt (*Gróf Batthyány Ignác*. Kolozsvár 1941). A ferences P. Boros Fortunáttal együtt írta, szerkesztette és jelentette meg az *Erdélyi katolikus nagyok* című életrajzgyűjteményt (Kolozsvár 1941).

A kiemelkedő egyházi személyiségekről szóló munkái sorát folytatva írta meg *Gróf Zichy Domokos* című dolgozatát (Kolozsvár 1942), mely hitelesen mutatta be a volt veszprémi püspök és Vazul Groza görög katolikus esperes-plébános baráti kapcsolatát. Kedves előljárójának *Gróf Mailáth Gusztáv Károly püspök a román szenátusban* (Kolozsvár 1942) címen adta ki a román törvényhozás munkájában a magyarság és az erdélyi katolicizmus érdekében elmondott, egymást erősítő beszédeit. Tartalmas életrajzi vázlatot jelentetett meg Vass Józsefről és Vajda Gyuláról a *Magyar piaristák a XIX. és XX. században* című, Balanyi György szerkesztette kiadványban (Bp. 1942).

Tudományos munkásságának, történelmi kutatásainak mintegy összefoglalásaként írta meg az *Erdély története* (Kolozsvár 1944) című könyvét, mely a Márton Áron alapította *Erdélyi Iskola* folyóirat felszólítására készült. Azt tűzte ki célul, hogy egy olyan ismertetőt adjon olvasói, a téma iránt érdeklődők kezébe, amely elfogultság nélkül igazítja el őket az erdélyi történelem minden számottevő kérdésében. Könyve elismerésre készítette régi barátját, György Lajost, aki nem tudta megállni, hogy jókívánságai mellett a „Kedves Venci!”-nek ne ejtsen szót a készülő „szörnyű veszedelem”-ről.¹¹⁸⁶

gát. Ezek között a Professzor úr is a legönzettelenebb és leghűségesebb munkások közé tartozott...” (23/1941.) BíróI hgy.

¹¹⁸⁵ Gyalui Farkas Bíró Vencelnek: „Nem hittem, hogy az Akadémia nékem még örömet is fog szerezni. A mi tudományos és irodalmi társaságaink tagválasztó ordáliákon annyi baklövést szoktak elkövetni kávéházi kapucínerevő barátaiknak beválasztása által, hogy valóban jóleső meglepetés volt részemre, mikor olvastam – elég későn –, hogy Méltóságod érdemes és nekem is oly tisztelt és nagyrabecsült személyét választották az Akadémiába.” (Kolozsvár, 1941. május 24.) BíróI hgy.

¹¹⁸⁶ György Lajos Bíró Vencelnek, Kolozsvár, 1944. augusztus 29. BíróI hgy.

Az 1944. évi nyári szünetet szokása szerint Tatán töltötte. Itt érte az augusztusi román fordulat híre. Mint a történelem és a politika jó ismerője, tisztában volt a várható következményekkel. Választania kellett és döntése értelmében visszatért Kolozsvárra. Időközben kórházba került, a december 1-én megnyílt Bolyai egyetemre a kórteremből járt ki tanítani. Az 1944/45-ös tanév első félévében Balanyi György helyett egyetemes történetet is tanított, a második félévben pedig tanárhiány miatt Erdély alkotmánytörténetét is előadta a jogi karon.

A második világháború befejezését követő igazoló eljárások, ún. „purifikálások” után¹¹⁸⁷ a Közoktatásügyi Minisztérium 1945. szeptember 22-én jóváhagyta tanári kinevezését, ismét taníthatott – új nevén – a kolozsvári Magyar Tudományegyetemen.¹¹⁸⁸

Kutatásait, tudományos publikációs tevékenységét az új történelmi helyzetben sem szüneteltette. Az Erdélyi Tudományos Intézet adta ki *Az erdélyi udvarház gazdasági szerepe a 18. század második felében* című munkáját (Kolozsvár 1945). Ennek mintegy kiegészítésképpen jelentette meg az intézet a korabeli inventáriumok feldolgozása nyomán megírt *Erdélyre gyakorolt művelődési hatások a XVII. század második felében* (Kolozsvár 1947) című dolgozatát, mely eredetileg a Kelemen Lajos születésének 70. évfordulójára tervezett, de akkor meg nem jelentethetett emlékkönyvbe íródott.

A katolicizmus története továbbra is élénken foglalkoztatta. *A kolozsvári jezsuita egyetem szervezete és építkezése a XVIII. században* című tanulmányában (Kolozsvár 1945) a jezsuita rend majd 200 éves helybeli története elevenedett meg. Saját szerzetesközössége történetírásához sem lett hűtlen. Alapos levéltári kutatások eredményeképpen tanító rendje múltját elevenítette fel *A kegyesrend Besztercén, Medgyesen és a kolozsvári főiskola bölcsészeti karán* című munkájában, mely a rend alapítója, Kalazanci Szent József halálának 300. évfordulójára jelent meg (Kolozsvár 1948).

1945 és 1948 között az új, Bolyairól elnevezett kolozsvári tudományegyetem bölcsészet-, nyelv- és történettudományi karának volt a prodékánja. 1948. december 1-től nyugállományba vonult.¹¹⁸⁹ A megalapítása óta többször átkeresz-

¹¹⁸⁷ Román–magyar nyelvű igazolás: „Közalkalmazottak Szakszervezete mellett működő Tisztogató Bizottság Kolozsvár. Nr. 723/XV–1944. sz. Igazolvány dr. Bíró Vencel egyet. tanár demokratikus magatartása ellen semmi kifogás nem merült fel, ezért őt a Bizottság egyhangúlag purifikálnak nyilvánítja. Cluj-Kolozsvár, 1945. III. 9.” SzMPLéblt.

¹¹⁸⁸ „A kolozsvári Magyar Tudományegyetem Intézőbizottsága 117–B/1944–45. A Közoktatásügyi Minisztérium 1945. évi szeptember hó 22-én kelt 243 262. sz. leiratával tudomásunkra hozta, hogy Önnek a kolozsvári Magyar Tudományegyetemen az Erdély története ny. r. tanárává való kinevezését jóváhagyta, továbbá felhatalmazza Önt, hogy ebben a minőségében egyetemünkön működését megkezdje és egyidejűleg Önt a bölcsészet-, nyelv- és történettudományi kar ideiglenes tanácsába kiküldi. Kolozsvár 1945. szeptember hó 26-án. Dr. Csögör elnök.” SzMPLéblt.

¹¹⁸⁹ „Universitatea Bolyai din Cluj – Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem 389/1948. Cluj-Kolozsvár, 1948. augusztus 27. Kivonat a Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi Kar 1948. augusztus 27-én tartott értekezletének jegyzőkönyvéből. A Kar egyhangúlag sajnálattal veszi tudomásul, hogy nyugdíjba vonulása alkalmával meg kell válnia dr. Bíró Vencel kartársától. Ez alkalomból nem mulaszthatja el, hogy mind az egyetemes tudományos, mind pedig Népköztársaságunk egyetemi ifjúságának, valamint magyar népe művelése és demokratikus

telt tudományegyetemnek nyolc éven keresztül volt professzora. Erdély és Kelet-Európa története elnevezésű tanszékét az egyetem ismételt átszervezése során megszüntették.

Jelentős feladatot kellett vállalnia a piarista rend érdekében is. Amikor 1947-ben megint megválasztották a romániai rendtartomány főnökévé, nagyszerű szervező munkája eredményeként a rendi utánpótlás érdekében sikerült megnyitnia a nagykárolyi zárdában a noviciátust, a kolozsvári Farkas utcában pedig a rendi főiskolát, a Kalazantinumot. A rend kolozsvári házában a tartományfőnökkel együtt 11 paptanár szolgált: Bíró Vencel; Simon Tamás házfőnök, a liceum igazgatója; Uitz Mátyás házi másodfőnök és lelkiatya, rendi vagyongondnok; Visegrádi Lajos exprovinciális, házi lelkiatya, a házfőnök tanácsadója; Balanyi György házi lelkiatya, a házfőnök tanácsadója; Cservény Albin tartományfőnöki tanácsos, a „Mária Terézia finevelő” igazgatója; Denderle József az akadémiai templom gondnoka, a „Mária Terézia finevelő” aligazgatója; Szennai Sándor a rendi növendékek magisztere, házi számvizsgáló; Mikó Gábor kánonjog doktor. A házhoz tartozott két rendi növendék is: Simon István V. éves hittudományi, bölcsészettudományi hallgató, szerpap és Uhár József III. éves hittudományi hallgató.¹¹⁹⁰

1948–49 az egyházak szempontjából is a „nagy fordulat” éve volt Romániában. A nyitányt 1948. július 17-e jelentette, amikor Románia egyoldalúan felmondta a Vatikánnal kötött államközi egyezményt, a Konkordátumot. A katolikus egyházat megfosztották ingatlanaitól, intézményeitől. Az augusztus 3-án kibocsátott 175. számú rendelet, a „kultusz-törvény” állami tulajdonba juttatott minden egyházi ingó és ingatlan vagyont, mely iskolák és más intézmények fenntartásával volt kapcsolatban. Az egyházakat és ezen belül a szerzetesrendeket sújtó rendeletek és törvények nem kerültek el a piarista rendet sem. Iskoláit – a felekezeti és magániskolákkal együtt – 1948. augusztus 3-án államosították, majd a következő esztendőben magát a rendet is megszüntették.¹¹⁹¹ 1949-ben, a 810. számú rendelettel feloszlattak minden olyan szerzetesrendet, mely tanítással, egészségügyi és társadalmi szolgálattal foglalkozott.

A rendi közösségek megszüntetése után a rendtagok 1949. január 21-én a rendház elhagyására kényszerültek. Bíró Vencelnek sikerült az egyház köteléké-

nevelése terén kifejtett munkásságáért ki ne fejezze köszönetét s kérje, hogy továbbra is támogassa tudományos érdeklődésével Karunkat és az erdélyi tudományosságot. Jegyzőkönyvi kivonatunkat azzal a kéréssel hozzuk a mélyen tisztelt Kartársunk tudomására, hogy Egyetemünket s volt Kartársait továbbra is tartsa meg jó emlékezetében. Jancsó Elemér dékán.” SzMPlébLt.

¹¹⁹⁰ 49/1948. sz. A Romániai Kegyes tanítórend az 1947/48. tanévben. SzMPlébLt.

¹¹⁹¹ A piarista templom sem sokáig maradhatott a rend kezelésében. „A Szentszék és a román kormány között létrejött Accord templomunkban jogot biztosított a gr. kat. egyesült egyháznak vasár- és ünnepnapokon való misézésre. Egyházi és hatósági közegekből álló bizottság 1948. november 30-án templomunk kulcsait magához vette.” Jegyzőkönyv a kolozsvári Kegyesrendi társház tavaszi rendes házi gyűléséről. (1949. május 10.) SzMPlébLt.

ben maradnia, nem lett refugius – szökevény.¹¹⁹² A volt provinciálisnak, ny. egyetemi tanárnak Baráth Béla kanonok-plébános nyújtott szállást, ellátást és papi szolgálati lehetőséget a Szent Mihály-plébánia államosítás után meghagyott részében. Ez alkalmat szolgáltatott arra, hogy bekapcsolódhasson a Szent Mihály-templomban a lelkipásztori munkába. Reggelente gyóntatás után ő tartotta a 9 órás szentmisét. 1954-től régi templomában, a piarista istenházában vasár- és ünnepnapokon az esti 6 órás misén szentbeszédet mondhatott.¹¹⁹³ Aranymisését is ebben a jezsuiták építtette kedves barokk templomban mutatta be, 1958. július 29-én.

Még tudományos tevékenységgel is sikerült foglalkoznia. *Erdély 16–17. századi kereskedelmének történetéhez* című tanulmányával tisztelgett régi barátja, Kelemen Lajos előtt, a levéltáros-történész 80. születésnapjára végre megjelentetett emlékkönyvben (Kolozsvár–Bukarest 1957).

Figyelme a XVIII. században alkotó festőre, Veress Mátyásra terelődött. Nagy nehézségek árán sikerült feldolgoznia és bemutatnia munkásságát. Írása Entz Géza segítségével jelenhetett meg a budapesti *Művészettörténeti Értesítő* 1960. évfolyamában. Utolsó tudományos jellegű megbízatását Baráth Béla plébánostól kapta, aki felkérte az 1882. évi latin nyelven íródott egyházmegyei névtár (*Schematismus Venerabilis cleri Dioecesis Transsylvaniensis Editus Pro Anno A Christo Nato MDCCCLXXXII*) magyarra fordításával. Bíró Vencel nemcsak a felkért feladatot teljesítette, hanem komoly egyháztörténeti tanulmányt is írt *Kolosy Antal műve a gyulafehérvári római katolikus püspöki egyházmegye plébániáinak történetéről* címen. Munkája kiváltotta Márton Áron püspök elismerését is.¹¹⁹⁴

1961-ben, Balanyi György születése hetvenötödik évfordulóján *Balanyi és Kolozsvár* címen személyes hangú írást szeretett volna közölni rend- és egyetemi tanártársáról. A Vékey Károly szerkesztette emlékkönyv kéziratban maradt.¹¹⁹⁵

1962 tavaszától hosszasan betegeskedett, sokat bajlódott egészségi állapotával. Még abban az esztendőben, december 2-án el is hunyt.¹¹⁹⁶ A Szent Mihály-templomban felállított ravatalánál a kolozsvári tudós kollégák képviseletében Szabó T. Attila, Kristóf György, Jakó Zsigmond, Pataki József a Babeş–Bolyai

¹¹⁹² „2308–1949. szám. Nagyontisztelendő Bíró Vencel piarista atyának Kolozsvár. Nagyontisztelendőségedet saját kérésére a 641. kan. 1. és 2. §-a alapján átveszem ad experimentum a gyulafehérvári egyházmegye kötelékébe nyugdíjas papi minőségben. Fenntartom a jogot, hogy szükség esetén lelkipásztori munkáját is igénybe vehessem. Gyulafehérvár, 1949. július hó 25-én. Dr. Boga Alajos püspöki általános helytartó.” SzMPlébLt.

¹¹⁹³ Fennmaradt egy konferencia-beszéde, melyet a Boldogságos Szűz Mária lourdes-i megjelenésének 100 éves jubileuma alkalmából 1958. január 19-én tartott az egykori piarista templomban. SzMPlébLt.

¹¹⁹⁴ „Mélyen tisztelt Venci barátom! Az egyházmegye plébániáinak az 1882. évi Schematismusban megjelent történetével kapcsolatban írt gondos tanulmányodat hálásan köszönöm. Egy szuszra elolvastam. Nagyon érdekelt. És még újra el fogom olvasni. ... Mély tiszteletem nyilvánításával maradtam tisztelő híved Márton Áron.” (Gyulafehérvár, 1962. április 10.) SzMPlébLt.

¹¹⁹⁵ Írását Sas Péter közölte. Lásd *Művelődés* 1998. 2. sz. 28–33.

¹¹⁹⁶ *Catalogus religiosorum Provinciae Hungariae Ordinis Scholarum Piarum 1666–1997*. Sajtó alá rend. Koltai András. Bp. 1998. 60. (METEM könyvek 21.)

Tudományegyetem tanárai, Maksay Albert és Imre Lajos, a kolozsvári Református Teológia professzorai tisztelegtek, élükön rektorukkal, Juhász Istvánval. A gyászolók, a tisztességteljes nemcsak a fáradhatatlan tanártól, történettudóstól, hanem a még fáradhatatlanabb rendfőnöktől, lekipásztortól és szerzetestől vettek búcsút. A sírnál végzett szertartás után a piarista rend nevében így emlékezett meg róla egykori titkára, Reischel Arthur: „Életének két munkakör adta meg a tartalmát: megbecsülte a múlt értékeit és szerette a jelen vergődő lelkeit. Így lett szerény és megértő tartalmas élete folyamán. ... Mint előjáró is jóságával, meggyőző erővel és anyagi türelmével fegyverezte le az esetleg fellobbanó indulatokat. Nem parancsolt, hanem kért, nem döntött, hanem meggyőzött, és higgadt, nyugodt fellépésével, emberi érzékenységeket kímélő fellépésével meg tudta védeni a reá bízott lelkeket. Nem féltette a tekintélyét, erőszakos megnyilatkozásokkal nem akart feltétlen engedelmisséget a maga számára biztosítani, de az egyéniségéből elősugárzó lelki erő és nemesség csorbítatlan tekintélyt adott neki. Atya volt mindenekfölött, szerető, jóságos atya...”¹¹⁹⁷

A sok tudományos jellegű méltatás után említsünk meg Bíró Vencellel kapcsolatban a hétköznapi embert jellemző epizódot is. Kedves időtöltése egyike volt a Kolozsvár főterén oly bőségesen megjelenő galambok etetése. Egy karácsony környéki időpontban volt egyetemista növendéke, Benkő Samu köszöntött rá egykori professzorára. Megfigyelte, hogy a madarak eleségül szolgáló, kiszórt kenyérmorzsákra nagykabátja zsebéből valamit rászórt Vencel bácsi. Mint kiderült, cukrot hintett a száraz, egyhangú eleségre, hogy legalább ezen a nagy ünnepen megédesítse az életüket. (Ezt akár Szent Ferenc lelkiisége hatásának is tarthatjuk, hiszen jó barátja és az egyetemen tanítványa volt az egyik legkiemelkedőbb XX. századi ferences tartományfőnök, P. Benedek Fidél.)¹¹⁹⁸

Bíró Vencel, a piarista rendtartományfőnök, történetíró és egyetemi tanár emlékeztére írt nekrológjában egykori rend- és tanártársa, Balanyi György így emlékezett: „Életpályájának legszembevetőbb vonásait zavartalan harmóniája adta meg, ... egész tevékenységében a keresztény eszmények mellett a szintiszta humanum vezérelte.”¹¹⁹⁹ Így éljen a mi emlékezetünkben is.

¹¹⁹⁷ Reischel Arthur búcsúbeszéde. BíróI hgy.

¹¹⁹⁸ „Kedves Professoromat Szent Vencel vigíliáján keresem fel, még mindig a személyi lehetőség híján. Köszöntelek kedves neved-napján ... tanítványi örömmel és minden egyéb jókívánsággal. Holnap az Úrnak is bemondlak a Mementóban, hogy éltesse, tartson, segítsen s engedje megérned Rendednek s Magadnak a megújulását s láthassuk szellemi működésednek megjelent gyümölcsseit. 955. szept. 27. Hálás szeretettel, tanítványod fr. Benedek Fidél OFM.” SzMPLéblt.

¹¹⁹⁹ Balanyi: *i. m.* 106.

Sipos Gábor

Erdélyi református egyháztörténet-írás a XX. században

Az erdélyi református egyház a hitújítástól 1884-ig szervezetileg különálló, országos egyház volt, területileg Háromszéktől a Királyhágóig terjedt. Története tehát – a rengeteg kapcsolódás és egymásra hatás ellenére – jól elhatárolható a magyarországi református egyházkerületektől. E történetírás XX. századi eredményeit szeretném számba venni az alábbiakban, természetesen nem a teljesség igényével, hanem inkább a főbb fejlődési vonalakat áttekintve.

Elsősorban az Erdélyben dolgozó szerzők tanulmányaira figyelnék, már csak azért is, mert e század négyötödét az erdélyi református egyház és történetének kutatói is kisebbségi helyzetben töltötték, és az ebből következő elszigetelődés mindenképpen nyomot hagyott munkáikon. Ugyanakkor azt is érdemes megvizsgálni, miként próbáltak e kutatók a kedvezőtlen körülmények ellenére az egyetemes és a magyar egyháztörténet-írás korszerű irányával lépést tartani.

Minden eredményes történetkutatásnak fontos előfeltétele a folyamatosság és a szervezettség, amit általában a kutatóintézetek vagy az egyetemi tanszékek biztosítanak. Szerencsére az erdélyi református egyháztörténelem tanulmányozásának 1895 óta máig megvan e szervezeti kerete, az Erdélyi Református Egyházkerület Theológiai Fakultásának (1949-től a Protestáns Teológiai Intézetnek) az egyháztörténeti tanszéke. Egymást követő tanárai és a körük gyűlő tanítványok az egyetemes egyháztörténet megismerése mellett – változó intenzitással és színvonalon – folyamatosan végezték a magyar protestantizmus, azon belül az erdélyi reformátusság múltjának feltáró és közlétező munkáját.

Másik feltétel a folyamatos közlés lehetősége, amelyet esetünkben 1908-ig a hetente megjelenő *Erdélyi Protestáns Lap*, 1908 óta máig a *Református Szemle* (kétheti, havi, majd kéthavi folyóirat) biztosított. Mellettük *Az Út* említhető a két világháború közötti időszakban. 1948 előtt a „világi” szakfolyóiratok, az *Erdélyi Múzeum*, az *Erdélyi Irodalmi Szemle*, a *Pásztortűz* közöltek témába vágó dolgozatokat.

1. A körülmények bemutatásáról most az eredmények számbavételére térve jogos büszkeséggel állapíthatom meg, hogy a XX. század eleje az erdélyi református egyháztörténetben meghozta a régóta esedékes szintézist. Pokoly József, az egyháztörténeti tanszék professzora részben saját forráskutatásaira, részben a korábbi irodalomra támaszkodva 1904–5-ben megjelentette *Az erdélyi református egyház története* című ötkötetes munkát. Az oktáv alakú öt kötet összesen 1480 oldalon tekinti át az erdélyi kálvinizmus múltját a re-

formációtól 1880-ig. Megjelenésekor beleillett a kor általános történetírói színvonalába, erőssége a közvetlen forrásokra való támaszkodás és a hangsúlyozott intézménytörténeti érdeklődés. Már a kortársak is hiányolták viszont az eszmetörténeti fejlődést tárgyaló részek elnagyoltságát. Bár régiességét egyre inkább érezzük, ma is közkézen forog és gyakran idézzük, főként maradandó értékei miatt, de azért is, mert azóta sem született jobb, korszerűbb összefoglaló.

Pokoly és kortársai, mint Török István, Sámuel Aladár vagy Koncz József, igen fontosnak tartották a forrásfeltárást, így az *Erdélyi Protestáns Lap* és utóda, a *Református Szemle* majd mindegyik évfolyamában találunk ma is hasznosítható, jegyzetekkel ellátott, szakszerű forrásközlést. A hosszabb közlemények, mint például a fogarasi egyházközség régi iratai (köztük a legkorábbi magyar református presbitérium rendszabályai) a *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* köteteiben¹²⁰⁰ meg a *Protestáns Szemle* hasábjain kerültek kiadásra. E munkába kapcsolódott be a fiatal unitárius történész, Kelemen Lajos, aki az *Erdélyi Múzeumban*, a *Pásztortűzben* és más folyóiratokban közölt levéltári és művészettörténeti adatokkal gazdagította a kutatást.¹²⁰¹

Ugyancsak a *Protestáns Szemle* adott helyet Pokoly József levéltári forrásokon alapuló tanulmányainak, amelyekben például máig ható érvennyel tisztázta a református egyház és az erdélyi fejedelmek viszonyát, vagy feltárta az erdélyi egyház területi változásait.¹²⁰²

Századunk első évtizedében sorra jelentek meg – a millennium kései hullámveréseként – az egyházközségi monográfiák, amelyek színvonalában jókora eltérések tapasztalhatók. Az egy-két íves kompilációk mellett (Erzsébetváros, Dombos) szerencsére találunk alaposabb kutatásra valló, szakszerűbben megírt füzeteket is, némelykor a helybéli lelkész (Szondy György – Lukailencfalva, Kádár Imre – Kraszna), máskor egy-egy tanár tollából (Karácsón Béla – Erdőfüle, Koncz József – Bözöd).¹²⁰³ Ez utóbbiak általában jól hasznosították a parókiális levéltárak adatait.

Az első két évtized mérlege nem lenne teljes Révész Imre munkásságának említése nélkül, akinek *A tudományos egyháztörténetírás. Elvi prolegomena és történeti áttekintés* című magántanári disszertációja Kolozsvárott jelent meg 1913-ban. Az olyannyira szükséges elvi, fogalmi tisztázást, a filo-

¹²⁰⁰ Pokoly József: A fogarasi egyházközség levéltárából. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* VIII. 106–140; uő: Adatok az erdélyi rekatholizáció történetéhez. Uo. IX. 113–164.

¹²⁰¹ Dolgozatai két gyűjteményes kötetben jelentek meg: Kelemen Lajos: *Művészettörténeti tanulmányok*. I. Sajtó alá rendezte Szabó T. Attila, B. Nagy Margit. Buk. 1977. II. Sajtó alá rendezte B. Nagy Margit. Buk. 1982.

¹²⁰² Az erdélyi fejedelmek viszonya a protestáns egyházhoz. *Protestáns Szemle* 1896; Az erdélyi református egyház területi beosztásáról. Uo. 1899; A református egyház megalakulása Erdélyben. Uo. 1902.

¹²⁰³ Bibliográfiai adataikat I. Makkai Sándor: *Az erdélyi református egyházi irodalom 1850-től napjainkig*, Kv. 1925; László Dezső: *A ma élő romániai református lelkipásztorok irodalmi munkássága*. Kv. 1939.

zófiai alapvetést végzi el a kritikai idealizmus felfogásában, főként a német szakirodalom alapján, és az egyetemes egyháztörténet-írás fejlődését tekinti át az egyházatyáktól Ferdinand Chr. Baurig. Kár, hogy munkájának tervezett második része, a magyar egyháztörténet-írás fejlődésének áttekintése nem készült el.

2. Az impériumváltozás új korszakot jelentett az erdélyi kálvinista historiográfiában is. Részben intézményi változásokat regisztrálhatunk: Pokoly József még 1912-ben Debrecenbe távozott, tanítványa és utóda a kolozsvári teológián, Révész Imre pedig 1920-ban debreceni lelkész lett. 1926-ban a szintén Pokoly-tanítvány Nagy Géza került e tanszékre, ahol 1948-as nyugdíjazásáig dolgozott. Az ő és nemzedéktársai, Musnai László és Illyés Géza történetkutatói tevékenysége határozta meg az 1948-ig terjedő új korszakot. E lelkészi kutatógárda munkáját a világiak, Kelemen Lajos levéltáros és Herepei János művelődéstörténész tevékenysége egészítette ki.

Nagy Géza nem csupán előadta a magyar protestáns egyháztörténetet, hanem évtizedeken át rendszeresen tartott történelmi szemináriumainak keretében folyamatosan másoltatott forrásszövegeket arra vállalkozó tanítványai-val. E munka az Erdélyi Múzeum-Egyesület levéltárában zajlott Kelemen Lajos felügyelete alatt, aki az összeolvasást és a javítást is végezte. Az egyháztörténet professzora elsősorban a kutatáshoz feltétlenül szükséges paleográfiai és történelmi szakismeretekkel kívánta felvértezni hallgatóit, a közös munka eredményét részben a *Külföldön bujdosó erdélyi diákok levelezése* című kötet foglalta össze, más része kéziratban várja a megjelenést.¹²⁰⁴ E szemináriumából kerültek ki e korszak második nemzedékének olyan kiváló szakemberei, mint a később fényes nyelvészkarriert befutó Szabó T. Attila, a történész-teológus Biró Sándor és Juhász István, a lelkészként dolgozó Imreh Barna, Ady László, Péterfy László, Sass Kálmán és Mózes András.

E korszak kutatói az egyháztörténeti forráskiadás hiányait fölismerve sorra közölték az egyházi és világi levéltárak témába vágó iratait, emellett Imreh Barna a Marosi, Illyés Géza a Küküllői, Sass Kálmán pedig az Érmelléki Egyházmegye levéltárát tárta fel. Közlési teret az említett folyóiratok mellett az 1943-ban indult szakközlöny, az *Egyháztörténet* biztosított.¹²⁰⁵ Nagy Géza az *Erdélyi Múzeum* és *Az Út* hasábjain közölt jelentős XVII. századi forrásokat.¹²⁰⁶ Igen jelentős forrásfeltáró munkát végzett Illyés Géza a XVII–XVIII. századi erdélyi református zsinatok végzéseinek összegyűjtésé-

¹²⁰⁴ Kv. 1933. Nagy Géza négy doboznyi másolatgyűjteményét az ERELt őrzi.

¹²⁰⁵ Imreh Barna: Papok, léviták, mesterek a marosi református egyházmegyében. *Egyháztörténet* 1944. 1–2. sz. 137–162; Illyés Géza: A küküllői református egyházmegye papjai a reformáció korától az erdélyi református generális zsinat fennállásáig, 1871-ig. Uo. 1944. 3–4. sz. 281–333; Illyés Géza: A küküllői református egyházmegye levéltárának története. Uo. 1945. 1–4. sz. 106–119; Sass Kálmán: Az érmelléki református egyházmegye levéltára. Uo. 1944. 3–4. sz. 344–354.

¹²⁰⁶ Adatok a kolozsmonostori egyház történetéhez. *Az Út* 1940. 144–150, 176–180; Geleji Katona István levele I. Rákóczi György megjegyzéseivel. EM 1940. 49–52.

vel, néhány részkiadástól eltekintve műve ma is kéziratban van.¹²⁰⁷ E forráskiadások a kor színvonalán készültek, általában ma is jól használhatók. Ugyanakkor jogosnak érezzük Szabó T. Attila 1932-ben írt kritikáját, aki a rendszeres és szakszerű, a nem egyházi levéltárakra is kiterjedő egyháztörténeti forráskutatást és kiadást hiányolta, ami nélkül új, korszerű szintézis nem születhet.¹²⁰⁸ Megvalósítására maga nyújtott példát, amikor az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában őrzött Bethlen-levéltárból közölt két egyházi vonatkozású Apafi-levelet.¹²⁰⁹

A forráskiadások mellett külön kötetekben vagy folyóiratok hasábjain megjelent monográfiák, tanulmányok teszik ki az egyháztörténeti irodalom jó részét. Egyházközségek monográfiáját írta meg Musnai László (Nagyenyed, Teke), Ady László (Székelyföldvár), Mózes András (Várkudu), Sass Kálmán (Mezőtelegd), Imreh Barna (Mezőbánd), kellő tudományos apparátussal és levéltári forrásokra is támaszkodva. Általános jellemzője e köteteknek, hogy inkább az egyházközség külső életét tárják fel (vagyon helyzete, templom és iskola építése, lelkésznévsor stb.), a gyülekezet történeti szociológiai vizsgálatára vagy belső, lelki életének feltárására nem tesznek kísérletet. Példamutatóan korszerű viszont Szabó T. Attila *Kutyfalva református lakossága népesség- és népiségtörténetének másfél évszázada* című tanulmánya,¹²¹⁰ amely történeti statisztikai adatsorokkal támasztja alá megállapításait.

Történelmi életrajzokat közölt Nagy Géza (*Kálvinista jellemképek, Akik kősziklára építettek* c. kötetekben), Musnai László (Károlyi Gáspár, Szenci Molnár Albert), Illyés Géza (Bethlen János, Bethlen Miklós, Mikó Imre),¹²¹¹ az addigi szakirodalom összefoglalásával, főként tudománynépszerűsítő céllal. Ezeknél fontosabbnak érezzük ma a levéltári forrásokon alapuló témafeldolgozásokat, mint pl. *A külföldi egyházmegye kialakulása* (Illyés Géza), *Társadalmi ellentétek a régi református egyházban, A belmisszió nyomai az erdélyi református egyház régebbi történetében* (Nagy Géza). Mindaddig alig kutatott és a kisebbségi helyzetben tudománypolitikai szempontból is fontos témát dolgozott ki Juhász István *A reformáció az erdélyi románok között* című szinte 300 oldalas kötetében.¹²¹² Budapesti és erdélyi levéltári kutatásokra alapozva művében Révész Imre nyomán sikeresen ötvözte a dogma- és esztorténeti megintézménytörténeti megközelítést. Némely esetben azonban egy-egy kötet címe többet ígér, mint amennyit a tartalma nyújt. Dávid György *Az erdélyi református egyházközség XVII. századbéli képe* című füzeté túl vékony a téma nagyságához képest, az egész Erdélyt átfogó

¹²⁰⁷ Hat ívrétű kötet az ERELt-ban.

¹²⁰⁸ Az erdélyi ref. történetírás kérdése. *Református Szemle* 1932. 108–110; uő: Még egy néhány szó az erdélyi ref. történetírás kérdéséhez. Uo. 139–140, 150–152.

¹²⁰⁹ Két Apafi-oklevél. *Református Szemle* 1942. 24–26.

¹²¹⁰ Uo. 1939. 6–12.

¹²¹¹ *A Református Szemle* hasábjain.

¹²¹² Kv. 1940.

forráshasználat helyett megelégszik egy-két egyházmegye levéltári adatainak hasznosításával.

Az imént említett lelkészi szerzők mellett Herepei János régész és irodalomtörténész alapos levéltári és könyvtári kutatásokon alapuló egyháztörténeti tanulmányai, cikkei, életrajzai, forrásközlései nagyban hozzájárultak a XVII–XVIII. századi erdélyi református egyház jeles személyiségeinek, szellemi mozgalmainak megismeréséhez. Szakszerűségükkel, sokágú forráshasználatukkal ugyanakkor mintát és követendő példát is jelentettek.¹²¹³ Kelemen Lajos tanulmányai elsősorban a református műemlék templomok (Vista, Kolozsvár – Farkas utca, Szászlóna stb.) történetét tárták az olvasók elé. Ugyancsak Kelemen Lajos és nyomában Szabó T. Attila kezdte el az erdélyi protestáns lelkészek és tanítók történeti névtárának gyűjtését, családi és intézményi levéltárakban végzett más irányú kutatásaik során kijegyezve a neveket és évszámokat. Cédulagyűjteményük anyaga máig kiadatlan, csupán Szabó professzor közölt ízelítőt belőle.¹²¹⁴

Átfogó egyháztörténeti munka e korszakban nem született Erdélyben, azonban Zoványi Jenő *A reformáció Magyarországon 1565-ig* (Budapest 1923) és Révész Imre *A magyar református egyház története I. 1520–1608* (Debrecen 1938) című szintézise kellő részletességgel tárgyalja az erdélyi fejlődést is. Részben a trianoni határokon korábban folyamatosan átnyúló tudományos együttműködés eredményének, részben az erdélyi egyháztörténetírás színvonalának elismeréseként tekinthető, hogy Révész munkájának folytatására Nagy Géza kapott megbízatást 1942-ben. *A magyar református egyház története II. 1608–1715* című másfél ezer oldalas munkája 1949-ben került nyomdakész állapotba, kiadásáról azonban akkor már nem lehetett szó. Egyharmadára rövidített formában végül 1985-ben jelent meg.¹²¹⁵

3. A második világháború vége, illetőleg a kommunista uralom berendezkedése (1944–48) új korszakot hozott az erdélyi református historiográfiában is. Baljós jelek tapasztalhatók már az 1944 őszen kezdődő átmeneti időszakban, a közlési lehetőséget jelentő folyóiratok a *Református Szemle* kivételével megszűntek, a magyarországi szakkörökkel korábban fenntartott kapcsolatok megnehezültek. A kutatás és oktatás intézményes színhelye, a Teológia egyháztörténeti tanszéke fennmaradt ugyan a teológiai akadémiák kényszerű egyesítése és a Protestáns Teológiai Intézet létrehozása (1949) után is, de neves professzorát, Nagy Gézát 61 éves korában nyugdíjazták. Két tanítványa,

¹²¹³ Összegyűjtött tanulmányai: *Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Herepei János cikkei*. Szerk. Keserű Bálint. I–III. Bp.–Szeged 1965–1971.

¹²¹⁴ Szabó T. Attila: Papok, mesterek és más egyházi tisztségviselők a XVI–XIX. században. *Református Szemle* 1939. 197–203; Levéltári adatok XVI–XIX. századi egyházi tisztségviselők személyének ismeretéhez. Uo. 1940. 184–187, 201–202.

¹²¹⁵ Nagy Géza: *Fejezetek a magyar református egyház 17. századi történetéből*. Bp. 1985. (A Ráday Gyűjtemény Egyháztörténeti Tanulmányai 1.)

Juhász István és Mózes András vették át a katedrát, közülük kétségtelenül Juhász vált iskolateremtő tanárrá. Juhász Istvánnak az ateista cenzúra működésbe lépése előtti utolsó pillanatban, 1947-ben sikerült megjelentetnie *A székelyföldi református egyházmegyék* címen írt teológiai magántanári dolgozatát, amely 175 oldalon, Marosszéktől Háromszékig tárgyalja a kálvinista traktusok kialakulási folyamatát és történeti életét, második részében pedig ezek levéltárát mutatja be.¹²¹⁶

A szigorú előzetes cenzúra a *Református Szemlé*ben is erősen megritkította a történelmi közleményeket, és szigora odáig fajult a 80-as években, hogy a tudományos apparátust húzta ki a kéziratokból. Ugyancsak a cenzúrának tulajdonítható, hogy korszakunkban, 1948–1989 között csupán egyetlen egyháztörténelmi témájú kötet jelenhetett meg Erdélyben. Ebben a helyzetben a református tudományosság szakemberei középkori módszerekhez folyamodtak, a jeles évfordulóknál szokásos emlékkönyveket gépiratos formában nyújtották át az ünnepelteknek. Az *Imre Lajos Emlékkönyv*ben is találunk egyháztörténelmi tanulmányokat, a *Nagy Géza Emlékkönyv* túlnyomó részét pedig történelmi dolgozatok teszik ki.¹²¹⁷ E bibliográfiai úr nem azt jelenti tehát, hogy az ecclesiastica historia idősebb és fiatalabb szakemberei nem dolgoztak volna. Gépiratban várja a kiadást Imreh Barna alapos egyházközségmonográfiája (Alsórákos) csakúgy, mint Nagy Géza több tanulmánya. Imreh Barna *Mezőbánd története* c. kézírata 1996-ban jelent meg az egyházközség kiadásában.

A nyomasztó körülmények ellenére a *Szemlé*ben mégis nyomdafestéket látott közlemények a legváltozatosabb tartalmúak. XVI–XVII. századi zsinatok történetét, egyházközség-történeteket, életrajzokat közölt Nagy Géza, és a kolozsvári Teológiai Fakultás történetét összefoglaló nagy munkájából is nyomdafestéket láthattak egyes részletek. A teljes szöveg aztán 1995-ben jelent meg. Juhász István Wolff teológiájának erdélyi hatásáról és a XVIII. századi lelkészképzésről értekezett. Péterfy László egyházközségek történetével, Mózes András életrajzokkal jelentkezett a folyóirat hasábjain.¹²¹⁸ A megjelentetés gondjait volt hivatott enyhíteni az 1987-ben kiadott *Nagy Gyula Emlékkönyv*, amelyben öt történelmi tanulmány kapott helyet.¹²¹⁹

Az itthoni közlés nehézségeit Nagy Géza és Juhász István a külföldi folyóiratoknak elküldött tanulmányaival próbálta áthidalni, az előbbi a buda-

¹²¹⁶ Kv. 1947. ETF 201.

¹²¹⁷ Imre Lajos hagyatéka a család gondozásában, Nagy Géza hagyatéka az ERELt-ban.

¹²¹⁸ A bibliográfiai adatokat I. Márkodi Sarolta: A Református Szemle repertórium 1908–1998. *Református Szemle* 1998. 5–6. sz.

¹²¹⁹ *Hűség és szolgálat*. Emlékkönyv D. Nagy Gyula püspöki szolgálatának 25 éves évfordulójára. Szerk. Gálffy Zoltán–Sipos Gábor–Vetési László. Kv. 1987. Az öt tanulmány: Gálffy Zoltán: *A zsolnárok első magyar nyelvű fordítása*; Nagy József: *A franciaországi reformáció. Béza Tódor küldetesei Kálvin leveleinek tükrében*; Mózes András: *Abats János élete és szolgálata püspöki hivatala megkezdéséig*; Péntek Árpád: *A ótordai református templom építéstörténete*; Sipos Gábor: *A krasznai kókuszdíó-pohár*.

pesti *Theologiai Szemlé*ben, utóbbi a Ráday Gyűjtemény évkönyvében és svájci meg németországi szakfolyóiratokban közölt.

Juhász professzor keze alatt a 60–70-es években felnőtt a Teológián az újabb nemzedék, Hermán M. János, Juhász András, Buzogány Dezső, Sándor Attila, akik könyvismertetések mellett csakhamar komoly kutatóra valló tanulmányokkal jelentkeztek. Ugyancsak neki tulajdonítható a holland doktorandusok kolozsvári tanulásának kivívása, az első közülük, Henk van de Graaf historikus lett és doktori dolgozatát is sikerült itt kiadatnia 1979-ben. *A németalföldi akadémiák és az erdélyi protestantizmus a XVIII. században* című disszertáció az egyetlen Romániában megjelent református egyháztörténeti témájú kötet ebben az időszakban.

A szakember-utánpótlás terén Juhász István kiváló példát nyújtott és elméletileg jól felkészítette érdeklődő hallgatóit, de a forrásokkal aprólékosan foglalkozó szemináriumi munkát nem szorgalmazta. Igaz, a levéltárakban sem lehetett olyan könnyen kutatni, mint a megelőző korszakban. Tanszéki utóda, Gálffy Zoltán eredetileg hebraista volt és a protestáns egyháztörténet terén csupán az előadásait tartotta meg, történeti működése néhány évfordulós cikk közlésében merült ki.

Az 1980-as évek második fele a református egyháztörténeti munkásság mélypontját jelenti, Nagy Géza, Juhász István és nemzedéktársaik nagyobb része elhunyt, a fiatalok pedig kutatói szakképzésük hiányosságait autodiakta módszerrel próbálták pótolni és jobbára az asztalfióknak dolgoztak.

4. Századunk utolsó évtizedéről csak röviden szólok, hiszen hiányzik még a történelmi távlat. 1990-nel kezdődően az előző korszak diktatórikus jellegéből fakadó problémák megszűntek, cenzúra nélkül közölhet bárki bármit, a közreadásnak csupán pénzügyi határai vannak. A szakemberhiány viszont korántsem szűnt meg, így botcsinálta historikusok is bő közlési teret kaptak. Alapos és rendszeres forráskutató-képzésre és szigorú kritikára lenne szükség; a szakemberképzés meg is indult az évtized közepén, a szakbírálat viszont még várat magára.

A legfontosabb eredményeket számba véve jelzem, hogy a lelkészek és tanítók történeti névtárának összegyűjtése rendszeressé vált, Kiss István gyűjtésének kiadásával kezdődött a megjelentetés.¹²²⁰ Hasonlóképpen régi adósságot törleszt Buzogány Dezső egyháztörténeti szemináriuma, amelynek keretében az Illyés Gézától megkezdett zsinati adatgyűjtés folyik, a korábbinál sokkal szélesebb forrásbázison.¹²²¹ Sorra jelennek meg az egyházközség-monográfiák lelkészi és világi kutatók tollából, színvonaluk ugyanolyan változó, mint az előző korszak hasonló kötetéi. Az *Erdélyi Református Egy-*

¹²²⁰ A hunyad-zarándi református egyházmegye papjai és tanítói. *Református Szemle* 1998. 210–212, 304–326.

¹²²¹ A négy kötetre tervezett forráskiadvány III. és IV. kötete jelent meg: *Erdélyi református zsinatok iratai*. III. 1771–1789, IV. 1790–1800. Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső–Dáné Veronka–Kolumbán Vilmos József–Sipos Gábor. Kv. 2001.

háztörténeti Füzetek sorozatban 2000-ig hét, igen változatos tartalmú monográfia jelent meg.

Biztató perspektívák, rengeteg elvégzendő feladat és a jól képzett fiatal nemzedék kinevelésének reménye – talán így jellemezhető ez az évtized az erdélyi református egyháztörténeti kutatás szempontjából.

Somai József

Gazdasági egyesület születik

Az Erdélyi Gazdasági Egyesület 1844–1848 között
a korabeli sajtó tükrében

A XIX. század 30–40-es éveiben Széchenyi és Kossuth reformeszméi Erdélyben is terjedtek. Kolozsváron az Amerikából visszatért Bölöni Farkas Sándor és a világot látott Wesselényi Miklós köré csoportosult haladó gondolkodású nemesek és értelmiségiek: Jósika, a Telekiek, Kriza, Brassai, Gyergyai, Méhes és mások számot adtak arról, hogy csakis a nemzeti gondolkodás teheti lehetővé, hogy Erdélyt, a Habsburg-monarchia igen szegény részét, kiemelje az elmaradottságból, és közelebb hozza az Európa-szerte beindult polgári modernizációs folyamatokhoz.

Bölöni megalakítja az első szövetkezeti formát, amely európai szinten is újdonság, a Gondoskodó Társaságot (1825), az ő közvetlen működésével megalakul a Kolozsvári Kaszinó (1832), megjelenik Pethe Ferenc *Erdélyi Hiradója* (1827) és szintén az általa szerkesztett *Nemzeti Társalkodó* (1830), Brassai *Vasárnapi Újságja* (1834), Szilágyi Ferenc *Múlt és Jelen* hírlapja (1841), amelyek mind a reformeszmék hatására kitűzött célok megvalósítását voltak hivatottak elősegíteni. A kezdeményezések elsősorban közvetlenül két kiválasztott prioritásra irányultak, mégpedig a közművelődés és gazdaság reformját tűzték ki célul. Ezek a megelőző események és a magyarországi reformtörekvések vezettek egy erdélyi gazdasági egyesület megalakításának szándékához. Ez a szándék 1844-ben meg is valósult, bár nem ez az első ilyen kísérlet Erdélyben, mert Nagyszebenben 1769-ben Mezőgazdasági Egyesület alakult. Ez az egyesület 1772. november 5-én „felsőbb utasításra” megszűnt, de korlátozott tevékenysége és rövid idejű működése mégis jelentős, elsősorban agrárirodalmunk megszületésében. Csetri Elek írja 1979-ben: „Jelentősége nemcsak abban áll, hogy az első mezőgazdasági egyesület Erdélyben, hanem a természettudományokkal és gazdasági élettel kapcsolatos szervező tevékenységében. Keretében mezőgazdasági szakbibliográfia, több tudományos dolgozat és népszerűsítő füzet készült el, számos kísérlet, újítás és találmány került bemutatásra. Megtette a kezdeti lépéseket, hogy munkájába bevonja a provinciában a mezőgazdaság iránt tudományosan, vagy gyakorlatilag érdeklődő embereket, földbirtokosokat és szabadparasztokat, fejlesztette bennük a kutató és kísérletező szellemet. Tevékenysége lehetővé

tette agrárszakirodalmunk első termékének megszületését és egész munkájával segíteni igyekezett mezőgazdaságunk korszerűbb előrehaladását¹²²²

Amikor Csetri „agrárszakirodalmunk első termékének megszületését” jelzi a fenti idézetben, akkor Fridvadszky János *Dissertatio de agris fimandis et arandis pro Magno Principatu Transilvaniae* című nagy jelentőségű munkájára céloz, amelyet a szerző a Mezőgazdasági Egyesület pályázatára nyújtott be 1771-ben.¹²²³

Az Erdélyi Gazdasági Egyesület történetét Lécfalvi Sipos Kamilló *Az Erdélyi Gazdasági Egylet* Története 1844–48-ig* című, 1911-ben az *Erdélyi Gazda* által kiadott tanulmányfüzetébe foglalja össze. A tanulmány előszavában (Tokay László) rövid és tömör, figyelemre méltó koreképet kapunk: „Erdélyország utolsó négy évének általános kulturális viszonyait tárja elénk Sipos Kamilló az Erdélyi Gazdasági Egylet négy első évének történetében. Kódós szomorú kép. Elmaradottság és szegénység vegetál a természeti kincsekkel gazdagon áldott kis ország földjén. Rendezetlen társadalmi, jogi és gazdasági állapotok. Mint az ős káoszból az első szilárd mag, akként alakul nálunk 1844-ben az első társadalom-gazdasági intézmény: az erdélyi gazdasági egylet, mely – akkor és azután is pár évtizeden át – az Erdély-részi magyarságnak nemcsak a mezőn, hanem a fórumon is egyetlen megbízható vezetője, irányítója és védelmezője volt.”¹²²⁴

A tanulmány végigkísérte az egyesület működését megalakulásától 1847 végéig, részletesen bemutatta az alakulás mozzanatait, alapszabályzatát és négyéves működése tárgyát, amelyet azonban nagyon szűkre szabott az a királyi leírát, mely alapszabályzatát megerősítette. Ezt a tényt Lécfalvi Sipos így jellemzi: „A politikától tartózkodnia kellett és így nem vehetett részt azon kérdések előkészítésében, melyek közvetlenül vagy közvetve befolytak a földművelésre, de egyúttal politikai kérdéseket is képeztek. Ilyenek voltak: a vallási viszályok, a címeres és egyházi nemesek adója, országgyűlési tárgyalások nyilvánossága, a megyei tisztújítások, közigazgatási viszonyok rendezése, földesúr és jobbágy közötti viszony rendezése, mezőrendőrségi törvény sürgetése, jog-egyenlőség és közteherviselés törvénybe iktatása, közmunkák rendezése stb., stb. kérdéseinek megoldásában való közreműködés.”¹²²⁵

Az EGE történetéről ebben a dolgozatban a korabeli lapokban leírtak alapján, a Lécfalvi Sipos tanulmányhoz hasonló képet kapunk, azonban ezzel ellentétben, a sajtó szerepéhez hűen, a tárgyalt lapok lehetőségüket kihasználva, a népszerűsítési feladatnak is eleget tesznek.

¹²²² Csetri Elek: Az Erdélyi Mezőgazdasági Egyesület (1769–1772). In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Buk. 1979. 172.

¹²²³ Csetri Elek: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig*. Kv. 1999. 112–115. (Fridvadszky *Dissertatio*jának részletes méltatása megjelent: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Series Historia* 1974 és 1975.

* Lécfalvi Sipos Kamilló az „Egylet” megnevezést használja, azonban az ebben a tanulmányban foglalt összes lapok mind az „Egyesület” megnevezést használják.

¹²²⁴ Lécfalvi Sipos Kamilló: *Az Erdélyi Gazdasági Egylet története 1844–48-ig*. Kv. 1911. Előszó, 3, 4.

¹²²⁵ Lécfalvi Sipos: *i. m.* 104.

Jelen tanulmányban az Erdélyi Gazdasági Egyesület 1844–1848 közötti tevékenységéről értekezünk a korai sajtó tükrében. Ebből is kiemelten foglalkozunk a *Vasárnapi Újsággal*, Brassai néplapjával, amelyik nagy súlyt helyezett a gazdasági és ennek keretében is a mezőgazdasági kérdésekre, továbbá az *Erdélyi Híradóval*, amely az egyesület majd minden döntéséről beszámol, az Országos Magyar Gazdasági Egyesület lapjával, a *Magyar Gazdával*, amely tudatos és hatékony kapcsolattartó intézménynek bizonyult a két testvérszervezet között, és végül a *Múlt és Jelen* c. erdélyi hírlappal, amely az egyesület permanens hírszolgálatát elvégezte alakulásától tevékenységének felfüggesztéséig.

Ebben az időben a sajtó felvilágosító szerepe különösképpen jelentős volt, mert a nagyon elmaradott általános kulturális viszonyok között az akkori lapok jelentették a népművelődés leginkább hozzáférhető eszközét. Jakab Elek írja: „a nép közötti babona kiirtása – iskolák hiányában – egyedül a sajtó feladata volt”.¹²²⁶ Ebben a szerepkörben is kiemelkedik Brassai Sámuel *Vasárnapi Újságja* igen változatos, kimondottan általános ismereteket közlő gazdag tárgykörével.

A *Vasárnapi Újság*ot Brassai 1834. április 1-én indítja el. A lap témaköri változatossága igazi példája a népnevelésnek. A falusi iskolamesternek segítséget nyújt a gyümölcsfatermesztéshez, a gazdákat felvilágosítja, hogyan lehet a juhtenyésztésből több nyereséghez jutni, a gazdasszonyokat megtanítja a szövetszítés titkaira. Betekintést nyújt olvasóinak a nagyvilágba, rendszeresen ismerteti az idegen országok tapasztalatait, bemutatja a föld népeit, az állat- és növényvilág érdekességeit, a föld titkait, fölhívja a figyelmet arra, mi történik más országok gazdasági életében. Ismerteti a fölfedezéseket. Nem sajnálja olvasóitól a legaprólékosabb magyarázatot sem. Minden közhasznú ismeret megfér a lapban: orvosi receptek, tanácsok gazdasszonyoknak, gyümölcsnemesítés, váltógazdaság, hirdetések, javak eladása-vevése, ajánlás téli eltevésre, orvosságok embernek-állatnak, a föld, rét, erdő művelése, a szövetszítés titka, ecetkészítés, faültetés, a trágyázás fontossága, gazdasági találmányok, francia eke, gőzgép leírása, fahengeres szőlőőrölő, az első gőzmalom-felállítás, szappanfőzés, természetes festékek készítése, a hosszú élet titka stb. Mindezek mellett a *Vasárnapi Újságnak* igen sok száma kimondottan csak gazdasági, de főleg mezőgazdasági témakörrel foglalkozik.¹²²⁷

Mindenről írt, amit mások számára hasznosnak vélt. Ha a XIX. század közepének erdélyi, s jórészen a magyarországi élet vérkeringését meg akar-

¹²²⁶ Jakab Elek: *Az erdélyi hírlapirodalom története 1848-ig*. Bp. 1878. 68.

¹²²⁷ A *Vasárnapi Újság* tartalomjegyzékei, pl. az 1844. aug. 11, 535. szám: Erdélyi gazdasági egyesület; Próbaszántás; Szarvasmarha-kiállítás és jutalmazás; Almákat télire elrakni; Elegytárgy; Újdonságok; vagy az 1845. március 2-i 564-i szám: A Magyar Gazdák Egyesülete; Baróti vásár; Selyemfestés; Általános észrevételek az apró selyemkelmék festéséről; Újdonságok.

juk ismerni, a *Vasárnapi Újság*ot fellapozva szemünk elé tárul a korszak minden gondja-baja. Szerkesztője messze és mélyre lát. Figyel nemcsak az eseményekre, hanem azok indítókaira is. Fitz József 1911-ben a *Vasárnapi Újság*ról ezeket mondja: „Brassai hihetetlen sokoldalú tudása, részletekről s különlegességekről, melyeket kívülről senki se ismer, kiszólásai s furcsaságok, melyek kiegészítik egyéniségének képét, minden lapján találhatók.”¹²²⁸

A *Vasárnapi Újság* lapjain állandó jelleggel jelen vannak a hazai gazdasági események mellett az Erdélyi Gazdasági Egyesület megalakulásáról, alapszabályzatáról szóló hírek, gyűléseinek leírása, közgyűlési határozatok, vagy az évi beszámolók az egyesület folyamatos munkálatairól.

A *Gazdasági Egyesület Erdélyben* című cikkében¹²²⁹ jelenti be, hogy 1844. január 21-én a kolozsvári kaszinó termében Erdély „érdemes férfiai” egy gazdasági egyesület tervezését célzó előzetes értekezésre gyűltek össze. A népesnek tekinthető gyülekezet megállapítja, hogy egy gazdasági egyesület felállítása sürgetővé vált, ennek érdekében „bizottmányt” neveztek ki az egyesület alapszabályának kidolgozására, „melynek mentől több honfiak tudtával közelebbről tartandó közgyűlésben megvizsgáltatván és megállíttatván, az intézzeteli megösmarkedhetés és annak honfias pártolása végett szét fognak küldetni. – Áldás és siker kísérje a dicséretes szándékot, mely áldás és siker sehol sem marad el, hol honfiak forrón szeretett honunk és tulajdon érdeköket – értik s mindkettőért tenni tudnak és akarnak.”¹²³⁰

A *Vasárnapi Újság* tudósítása szerint a felállítandó gazdasági egyesület szervezőinek második ülésére 1844. február 4-én került sor. Meghallgatták az előző ülésen kinevezett bizottmány javaslatát az elkészített alapszabályzat-tervezetről és március 3-ára, a kolozsvári kaszinó termébe, összehívták mindazokat, akik az ügy üdvös voltát elismerik és segédkezet nyújtanak az egyesület létrehozásában. Az alapszabály-tervezet teljes szövegét a *Vasárnapi Újság* két részletben, a február 11 és 18-i számaiban ismertette. A 16 cikkelyt tartalmazó tervezet¹²³¹ 1844. március 3-án fogadta el az alakuló ülés, ekkor zajlottak le a választások is.

Az Erdélyi Gazdasági Egyesület első közgyűlését 1844. július 26–30 között tartotta Kolozsváron. A *Vasárnapi Újság* 1844/535. számában megjelent beszámolóból kitűnik, hogy a részvényesek száma 140-re emelkedett, és naponként növekszik; a földművelés előmozdítása érdekében a pénzeszközök nagy részét külföldi gazdasági eszközök behozatalára fordítják, a fennmaradt összegből pedig szarvasmarha-kiállításokat és jutalmakat finanszíroznak. A közgyűlés a következő kérdésekkel foglalkozott: (I.) örömmel fogadta a gróf Teleki József főkormányzó pártfogását, aki egyben havi 50 Ft támogatást ajánl fel az egyesület megsegítésére; (II.) az egyesület minden évben követeket küld a magyarországi gazdasági egyesület közgyűléseire; (III.) a

¹²²⁸ Fitz József: *Brassai Sámuel*. Bp. 1911. 52.

¹²²⁹ *Vasárnapi Újság* 1844. január 28. 508. sz.

¹²³⁰ Uo. 65.

¹²³¹ Erdélyi Gazdasági Egyesület (alapszabály teljes szövege). *Vasárnapi Újság* 510. és 511. szám, 1884. február 11., illetve 18. 106–107, 124–125.

magyarországi *Mezei Naptár*ból 1000 példányt rendel meg; (IV.) a bevételek és kiadások számítása után a pénztárban 832,33 Ft maradt; (V.) a megmaradt összegből 700 Ft-ot kamatoztatnak és a jövőben évenként bizonyos összeget tőkésítenek; (VI.) szarvasmarha-kiállításokon a jutalmak kiosztásánál figyelembe veszik a gazdák véleményezését; (VII.) az évente Kolozsváron (háromszor) tartandó kiállításon kívül még Nagyenyeden, Szitáskeresztúron és Zsibón rendezzenek jutalomostással párosított szarvasmarha kiállítást; (VIII.) készítsenek tervet a kolozsvári lóvásár felelevenítésére.¹²³²

Igen érdekes eseményről számol be a *Vasárnapi Újság* a közgyűlés első napjáról (1844. július 26-án), amikor próbaszántást mutattak be Kolozsváron a vaskormányzású Zugmayer- és a Rajka Péter-féle ekékkel, amelyek az előzőleg használt fakormányzású ekékkel szemben a felmetszett barázda-szeleteket tökéletesen megfordították. Ezen ekék tulajdonosait pénzdíjjal jutalmazták. Az esemény jelentőségét emelte az a tény is, hogy a próbaszántást az egyesület pártfogója, Erdély főkormányzója, gróf Teleki József is megtisztelte jelenlétével.

Az első közgyűlés harmadik napján díjazásos szarvasmarha-kiállításra is sor került, amelynek záróaktusaként ifjabb gróf Bethlen Pál egyesületi elnök ünnepélyes keretek között kiosztotta a pénzjutalmakat. A fődíjat, 110 pengő forintot gr. Teleki János kapta ritka szép marháért, ebből a díjazott 60 pengő forintot hat olyan gazdának ajánlotta fel ösztönzésül, akiknek az állatai kiűntek, de nem kaptak jutalmat. Ezek közül elsőként „Grün izraelita nyert esztendősbikabornyáért” díjat. A *Vasárnapi Újság* ugyanebben a számban részletesen tudósít a kiállításról is.

A lap ugyanakkor rendszeresen beszámol a gazdasági egyesületnek az erdélyi mezőgazdaság és állattenyésztés fejlesztése érdekében az évek folyamán kifejtett tevékenységéről. Ennek bizonyítására bemutatunk két gazdasági tudósítást a *Vasárnapi Újság* 1847. febr. 28. és aug. 15-i számaiból. Mindkettő a Gazdasági Egyesület közgyűléséről tájékoztat. Az egyesület 1847. február 2-án tartotta ifj. gr. Bethlen Pál elnökletével évi első közgyűlését. A lap ezeket írja: „Kedves kötelességünket teljesítjük, midőn a jelen nem lévő részvényeseket, ügybarátokat, s illetőleg a közönséget, egy pár szóban értesíteni szerencsénk van ezen gyűlés tárgyai- és határozatairól”¹²³³, amelyek rövidített szövege a következő: (1.) a részvényeseinek száma meghaladja a 200-at; (2.) a pénztárt rendben találták, a pénztáros feloldozást nyert; (3.) a részvényesek számának növelésére az épp folyó országgyűlés jó alkalomnak mutatkozik; (4.) a kolozsvári Asszúpatak dűlőbe az egyesület 98 hold birtokot vásárolt fél áron gyümölcs- és szőlőiskola létesítésére és más gazdasági kísérletre, valamint annak bizonyítására, hogy példát kell mutatni a kisebb birtokosságnak, mit és mennyit képes a jó gazda termelni, és hogy a gazdaság üdve egyedül a tagosításban rejlik. Az EGE érdekeit Kele-

¹²³² *Vasárnapi Újság* 1844. aug. 11. 495–497.

¹²³³ Uo. 1847. febr. 28. 667. sz. 129.

men Benjámín képviseli, az okszerű gazda, aki báró Wesselényi Miklós barátja és egyben gazdasági igazgatója; (5.) Székelykeresztúron a marhakiállítás és jutalmazással egy időben váltóke-versenyt is rendeztek; (6.) az egyesület nyári közgyűlésére július 25-én kerül sor, 30-án marhakiállítást tartanak, és a gyűlés 31-én ér véget; (7.) a kolozsvári július 27–29-i lóvásár érdekesebbé és vonzóbbá tétele érdekében az egyesület hozzon megfelelő intézkedéseket; (8.) vita tárgyává teszi a tagosítási és váltógazdasági rendszerek összehasonlítását, valamint Erdély fekvését és éghajlatát figyelembe véve, a megfelelő gabona- és takarmánytermesztésre hívja fel a figyelmet. Ennek érdekében vitatalálkozót szerveznek a részvényesek és más érdeklődők számára; (9.) az egyesület a jutalmazásokra ezüst és bronz emlékpénzeket veret; (10.) a választmány tegyen jelentést és készítsen költségvetési tervezetet, hogy miként lehet Kolozsváron és környékén az országút mellett olyan váltógazdaságot létesíteni, amely az arra utazó gazdák figyelmét felkelti.

Egy másik tudósításból (*Vasárnapi Újság*, 1847. augusztus 15. 691. sz.) kitűnik, hogy az Erdélyi Gazdasági Egyesület július 31-én tartotta második évi gyűlését a kolozsvári kaszinó termében ifj. gr. Bethlen Pál elnökletével. Beszámol az itt elhangzottakról és az elfogadott határozatokról: (1.) az egyesület részvényeseinek a száma 209; (2.) az 1846. év második felétől készült pénztári számadást hibátlannak találta; (3.) az 1847 első félévéről készült pénztári vizsgálatra biztosokat neveztek ki; (4.) az asszúpataki birtoknak a megvásárlása és a törvénybe iktatása a választmány feladata; (5.) a marhakiállítások esetében nemcsak az állatok szépségét és testalkatát kell jutalmazni, hanem a jó tejelőségét is; (6.) kiáll az egyesület a tagosítás mellett s igyekszik a magánosokat a tagosítás elvének az elfogadására bírni; (7.) előfizetést igényel a *Szökehalmi könyvtár* sorozatban megjelenő gazdasági munkákra; (8.) vagy ménes könyvet állítanak, vagy csatlakoznak a magyarországi ménes könyvekhez; (10.) összegezi a május 2-i székelykeresztúri marha- és ekekiállítás eredményeit; (11.) ismerteti, hogyan zajlott le a zsidói szarvasmarha-kiállítás és kiket jutalmaztak.¹²³⁴

A külkapcsolatok elősegítésére, és tanulságul az Erdélyi Gazdasági Egyesület számára megjelenik a *Vasárnapi Újság*ban (1845. február 16-i szám) a *Magyar Gazdából átvett A német gazdák 1844-iki közgyűlésében előfordult nevezetes dolgok* című cikk, amely beszámol az erdélyi gazdálkodáshoz képest fejlettebb német gazdasági újdonságokról. A közgyűlés három magyar képviselője (Bujanovics Edwárd, Horhy Mihály, Antal Tibor) a müncheni közgyűlésen olyan, itthon kevésbé ismert újdonságoknak lehettek tanúi, mint: mennyire tud és kell a mezőgazdásznak jószága érdekében az ízlésre és szépítésre figyelemmel lenni; mennyi időt vegyen igénybe a haszonbérbeadás, hogy az hatékony legyen?; az adóztatás rendszere a vagyon és birtokarány igazságos elvére kell alapuljon; az államnak s különösen a „népek nagyjainak” erkölcsi kötelességeik vannak az elszegényedett tömegekkel szemben; az erdőgazdálkodás védelme és az állattenyésztés minőségi muta-

¹²³⁴ *Vasárnapi Újság* 1847. augusztus 15. 691. sz.

tói állandó prioritások kell legyenek; felhívja a figyelmet a schleissheimi gazdasági akadémiára, mint olyan intézményre, melyre Erdélyben is szükség volna.¹²³⁵

Az *Erdélyi Híradó* is rendszeresen közöl közérdekű tudósításokat az Erdélyi Gazdasági Egyesület közgyűléseiről, célja minél szélesebb körben ismertetni az egyesület közérdekű tevékenységét. Ezek a tudósítások nagymértékben hasonlítanak a *Vasárnapi Újság*ban megjelentekhez; e kettős közzététellel az egyesület hírei a szélesebb gazdálkodó rétegekhez is eljutottak.

Az *Erdélyi Híradó* 118. száma¹²³⁶ beszámol az 1846. január 26-i évi közgyűlésről és ismerteti az itt elfogadott határozatokat:

- 212 részvényese van az egyesületnek, akik évenkénti 10 pengő forintot fizetnek, de nyitva áll a kapu az új alapító tagok számára is, akik vagy 200 pengő forintot fizetnek be, vagy vállalják, hogy ennek az összegnek évi öt százalékos kamatját fizetik be a pénztárba;

- a július 28–30-ára meghirdetett kolozsvári lóvásárra kérik a jelentkezőket;

- a kiállítások és próbaszántások nem adózó (tehát a kiváltságosak – S. J. meg.) nyertesei pénzbeli díjat nem kaphatnak, hanem csak érmet vagy díszoklevelet; ezekkel az összegekkel a kevésbé tehetősebb gazdákat támogatják;

- próbaszántásra csak a díjakra szelektált ekék kerüljenek;

- kérelmet nyújtanak be gróf Teleki József kormányzóhoz, hogy 50-re emelhessék az Erdélyben fedeztetésre küldendő mének számát és annak fele erdélyi eredetű legyen, hogy „honunk fontos iparága jövedelmezőbb teret nyerjen”;

- pénzerejének függvényében a társaság saját köteletségévé teszi a gazdasági szakkönyvek terjesztését;

- a jövőben kötelezően minden gyűlés napirendjén valamilyen szaktárgyú közértekezés szerepeljen. A következő gyűlés tárgya: *Az égetett trágya* lesz;

- szükségesnek tartják a Magyar Gazdasági Egyesület nyugdíjpénztáratának kiterjesztését a nyugdíjba vonult erdélyi gazdatisztek számára is.

Az előző évhez hasonlóan az *Erdélyi Híradó* 1847/223. számában beszámol az ifjú gróf Bethlen Pál által elnökölt, 1847. február 2-i közgyűlésről, és tudósítását a következőkkel kezdi: „az intelligencia képviselve, a tárgyak jelentékenyek, melyek az egyesület létkérdését foglalják magukba, az elintézés foganatosítás párosításával szép jövőndőt biztosítanak e hazai vállalatnak: kedves kötelességet teljesítünk midőn a jelen nem lévő részvényeseket, üggyarátokat, s illetőleg a közönséget egy pár szóban értesíthetni szerencsénk van ezen gyűlés tárgyai és határozatairól.”¹²³⁷ A határozatok kivonata:

¹²³⁵ A német gazdák müncheni 1844-i közgyűlésének jelentősebb eseményei. *Vasárnapi Újság*, 562. sz., 1845. február 16. 98.

¹²³⁶ *Erdélyi Híradó* 118. sz., 1846. február 17.

¹²³⁷ *Erdélyi Híradó* 223. sz., 1847. február 25.

– részvényeseik száma több mint 200; a részvénybefizetések megkönnyítésére a tagoknak kedvezőbb feltételeket kell teremteni;

– a pénztárt rendben találták, a pénztáros (Pattantyus Antal) feloldozást nyert;

– részvényesek toborzására a kezdődő országgyűlést is fel kell használni;

– az előző évek elvi döntése alapján beindul a gyümölcs- és szőlőiskola, ugyanis Kolozsvár város hatóságának hazafias felajánlása alapján körülbelül 12 000 váltóforintnyi árut, 98 hold terjedelmű birtokot 6000 váltóforintért felajánlta az egyesületnek. Ezt az egyesület április elsején kifizeti, s így megvalósul egy fontos célkitűzés, hogy Erdély gazdasága a szakszerű gazdálkodás példamutatásával előbbre léphessen. A gyümölcs- és szőlőiskola vezetését a neves gazdára, Wesselényi barátjára és jószágigazgatójára, Kelemen Benjáminka bízta.

A tudósítás még hírül adja, hogy a már kitűzött cél szerint a marhakiállítás Kolozsváron kívül sikerült még megrendezni Zsibón, Nagyenyeden és Székelykeresztúron is, s a kolozsvári lóvásár hasznosabbá tételére tett intézkedések sem voltak hiábavalók.

A pesti *Magyar Gazda*, a Magyar Gazdasági Egyesület lapja is, rendszeresen tudósít az erdélyi testvéregyesület dolgairól. Először 1844. március 7-i 19-i számában *A felállítandó Erdélyi Gazdasági Egyesület alapszabályainak terve* cím alatt közli az alakulóban lévő egyesület alapszabályzatának teljes szövegét, amelyet az alakuló egyesület első ülésének megbízottai nyújtottak be az 1844. február 4-én tartott ülésen.¹²³⁸

Ugyanebben az évben az augusztus 15-i számban tudósítást közöl az *Erdélyi testvérhoni gazdasági egyesület munkálódásai*¹²³⁹ címmel az egyesület első közgyűléséről, melyben beszámol az erdélyi testvéregyesület határozatairól. Ebből a tudósításból még az is kiderül, hogy a két testvérszervezet közötti együttműködés keretében a magyarországi gazdasági egyesület minden közgyűlésén a kolozsvári egyesület követeli kötelezően részt fognak venni. Az erdélyi egyesület a testvéri együttműködés jegyében eldöntötte, hogy a Pesten kiadott *Mezei Naptár*ból 1000 példányt rendel és azok erdélyi terjesztését vállalja, tekintettel arra, hogy ezzel egyben hozzásegíti az erdélyi gazdákat a legújabb gazdasági ismeretek megszerzéséhez, és ugyanakkor segíti a magyarországi testvérszervezetet a naptár terjesztésében. Ugyanakkor a közgyűlés kinyilvánítja azt a véleményét, hogy nincs szükség a Tilts János által felajánlott erdélyi naptárra, mert az szükségtelen konkurenciája a *Magyar Gazda* által kiadott naptárnak, s megköszöni a *Magyar Gazda* szerkesztőségének nemes tettét, hogy a lapjuk teljes 3. évfolyamát az erdélyi egyesületnek ajándékozta.

A pesti *Magyar Gazda* és a Magyar Gazdasági Egyesület testvéri kapcsolata végigkíséri öt éves együttműködésüket. Noha a lapban megjelent tudósítások sokban hasonlatosak a *Vasárnapi Újság* meg az *Erdélyi Híradó* tudósításaihoz, a lap olyan szócikket jelentetett meg, amelyek hasznos gazdasági

¹²³⁸ *Erdélyi Gazda*, I. évf. 19. sz., 1844. március 7.

¹²³⁹ Uo. II. évf. 13. sz., 1844. augusztus 15.

ismereteket terjesztettek Erdély-szerte. Maga a *Vasárnapi Újság* is számtalanszor vesz át és közöl a *Magyar Gazdából* olyan cikkeket, amelyek az erdélyi gazdálkodók számára tanulságul szolgálnak.

A *Múlt és Jelen* erdélyi hírlap először az 1844. február 9-i 12. számába ad hírt a Gazdasági Egyesület február 4-i második értekezletről, amely már megtárgyalta az alapszabály-tervezetet, és meghirdette március 3-ára az alakuló közgyűlést, s megjelenésre kéri fel mindazon hazafiakat, akik az egyesület céljának „idves voltáról” meggyőződtek. A hírlap ettől kezdve öt éven át rendszeresen beszámol az egyesület tevékenységéről. Így pl. az 1844. márciusi szám közli a március 24-i ülés határozatainak tartalmát; a 38. szám ismerteti a vármegyékben működő pénztárosok címeit, ahová részvényeket lehet befizetni; a 48. szám felszólítja az érdekelteket a július 29-ére kitűzött szarvasmarha-kiállításon való részvételre és közli a kiállítás feltételeit; az 53. szám ismét felhívja a figyelmet a július 26-i közgyűlésre, a 26-án tartandó szántási próbatételre, valamint a 29-i szarvasmarha-kiállításra. Ennek a három igen jelentős programnak lebonyolítása után öt számon át (63, 64, 65, 66.) folytatásban közli az események és határozatok teljes és részletes anyagát.

A *Múlt és Jelen* az egyedüli lap, amely közli az 1848. január 31-i, minden valószínűség szerint, utolsó közgyűlésről szóló tájékoztatást két számon át.¹²⁴⁰ Megtudjuk, hogy: az egyesületnek 208 részvényese van; kéri, hogy a jól tejelő tehénfajtákról a gazdák küldjenek értesítést; az angol telivér lovakról szintén; Asszúpatak felmérésének két példányából egyet Kelemen Benjámin birtokvezetőnek juttassanak, aki megbízást kapott gyümölcsfaiskola és szőlőiskola létesítésére, valamint váltógazdálkodás létrehozatalára; elfogadták a pénzügyi jelentést és kitűzték a júliusi közgyűlés időpontját, amelyről a sajtó már semmiféle hírt nem ad, nagy valószínűséggel meg sem tartották.

Az 1848-as forradalom és a szabadságharc bukása az egyesület tevékenységének a felfüggesztését is jelentette, annak ellenére, hogy az ötéves szorgos munka kézzelfogható eredményei már nagy reményekre jogosította fel szervezőit annak a célnak a megvalósítására, hogy kellő szakmai példát és támogatást nyújthasson az erdélyi gazdáknak az elmaradottságból való kilábalásra, a modernizáció ügyének felkarolására. Bár a szabadságharc sikertelensége az Erdélyi Gazdasági Egyesületet is elseperte, több mint bizonyos, hogy az EGE 1854-es újraalakítása számára hasznos tapasztalatot szolgáltatott és már egy kitaposott úttal volt gazdagabb az erdélyi magyar gazdatársadalom.

Erdélyi Gazdasági Egylet néven a kolozsvári nagykaszinóban 1854. január 21-én, gr. Mikó Imre kezdeményezésére tartották meg azt az értekezletet, amelyen elhatározták, hogy: „az egylet 1844-ben legfelsőbbleg jóváhagyott szabályainak újbóli megerősítettése a múlt időbeli pénztári viszonyok kitisztázása, befizetetlen részvények felvétele, az egylet – asszúpataki – birtoká-

¹²⁴⁰ *Múlt és Jelen* 1848. február, 12. és 13. sz.

nak miben állása, s néhány évig fizetetlen adójának felsőbb helyen elengedtetése, új részvényesek iránt kibocsátandó felszólítási terv készítés, illető helyeken és úton eszközöltessék.”¹²⁴¹ Mindezen határozatok végrehajtására gr. Mikó Imrét kérte fel az értekezlet.

Az egyesület tehát munkálkodását hatéves megszakítása után folytathatta és így 1854. február 26-án „a tétlenség és kétely sötétéből világosságra, a felosztás állapotából élet felé fordulása”¹²⁴² bekövetkeztében megtartotta újraalakuló ülését és ezzel hosszú időre beindul az erdélyi gazdaszövetség igen hasznosnak bizonyuló tevékenysége, amelynek élén gr. Mikó Imre áll 1876-ban bekövetkezett haláláig.

¹²⁴¹ *Az Erdélyi Gazdasági Egyesület évkönyve 1854–1855.* Kolozsvár 2.

¹²⁴² Uo. 1.

Szabad György

Egy történész „aforizmáiból”*

*Csetri Eleknek, kor- és kartársamnak, aki tudja,
hogy a jó történész tévedhet ugyan,
de megtéveszteni soha senkit nem akar,
születésnapjára, 2004. április 11-ére*

- 1.* Lelkünk és eszünk mérlege méri, / azt, ami egyszerre földi és égi, /
hasznos és igaz, / de azt is, / ami hamis és gaz. (1942.)
- 2.* Örül a teli zsák, / a hatalom felezgeti, / dézsmálója bezsebeli, / okos
paraszt földbe veti, / nagyot sóhajt, / lesz-e teli zsák jövőre? (1943.)
3. Van, akiben a feltétlen hit és a feltétlen tagadás vívja csatáját. Alakját
„korszerűvé” feltétlensége teszi. (1943.)
- 4.* A „közéltő” évre: / Sok ezer cintányér csörren fel a mélyben, / remeg-
teti a kristály hegyfokot, / a hegedű halkan Istenhez sikolt. (1943. de-
cember 31.)
- 5.* A közelgő ősz titkát keresed, / az éjbe menekvőnek titkát? / Azt, miért
lép sietve a szőke fürtű ifjú / a fekete vesztőhely négyszögére, / miért
hallgatja szótlanul a dobok tompa dohogását? / Mert reméli, az ősz
megédesíti a fürtöt, a halált, / A vért belepí a tél hava, / s majd követi a
tavasz kacaja. (1944. augusztus 4.)
6. Szinte minden megtörtént, amitől féltem, de az is, amit szinte lehetet-
lennek tartottam: az, hogy túléltem. (1945. március 19.)
7. Mit vés márványlapjára Clio? Hiszen a sok millióból, aki átélte Ma-
gyarország történetének utolsó esztendejét, szinte mindenki mindenre
másként emlékezik. (1945. április 10.)
8. Beteljesülhet egy nagykőrösi munkaszolgálatos jövődölése: „paradi-
csonkert lesz itten, de a mi nemzedékünk lesz hozzá a trágya”. (1945.)

* Az aforizma avulóban van. Az, aki az alábbiakat tanári, kutatói, köz- és magánéleti te-
vékenysége során lejegyezte, tudatosan a hiteles időzítésre és arra törekedett, hogy saját gon-
dolatait megkülönböztesse másokétól. S most, hogy a hatvan éven át rögzítettek halmazából
válogatott, reméli, nem került közhely, illetve másnak a gondolata – jelzés nélkül – a sajátjai
közé. A szövegek évről évről sorakoznak, variánsok esetében több évszám szerepel, a részle-
tezőbb keltezés kivételes. Konkrét személyre csak megnevezésével utal a válogatás, a szerző-
re önmagára hangulatot idéző spontán vallomásként, olykor – a sorszám mellett csillaggal jel-
zett – lírai, ám alkalmi sorokban.

9. Figyelmeztetnek: „ne mondjam, hogy csöbörből vödörbe juthatunk”. (1945. szeptember 26.)
10. A hazát és a demokráciát egymás ellen kijátszani nem szabad. (1945. október 15.)
11. A múlt sohasem pótolhatja a jelent, de hozzájárulhat értelmezéséhez.
12. A deportáltak és a hadifoglyok repatriálása minden túlélő kötelessége. (1945, 1946.)
13. Dolgozni mindig érdemes, szolgálni mindig szenvedés. (1946.)
14. A túlélők magatartása segítheti megértetni, mit veszített az ország mártírjaival. (1946, 1947.)
15. Csak annak nincsenek kétségei, aki nem ismeri a világot, vagy nem tud gondolkodni. (1947.)
16. Nincs kettős igazság, de az gyakori, hogy az egyik fél a másik igazát csak a következmények láttán ismeri fel. Más kérdés, vajon bevallja-e vagy kibúvót keres. Hányan ismerték fel Kossuth kiegyezés-kritikájának igazát Trianon után? De hányan ismerték el, hogy egy életképtelen birodalomnak lettünk utóvédjei és bűnbakjai? Kevesen, mert tetszetősebb volt a kiváltságvesztést, a jogegyenlősítést és a polgárosodás gyengéit, végül is magát 1848-at okolni. (1948.)
17. Az egyajtajú vár a védők virtuális fogolytábora. (1948.)
18. A jó kérdés a helyes felelet bábája. (1948.)
19. Buta tanártól is lehet tanulni, gonosztól csak iszonyodni. (1949.)
20. A tanulás az a lépcsőjárás, amit semmilyen felvonó nem pótolhat. (1949.)
21. Kassandrától Kossuthig, sőt Churchillig sokakat minősítettek balga jövőmondónak, akit meghallgatni sem érdemes, noha neki lett igaza, nem „látnokként”, hanem a kor veszélyt jelző árnyainak felismerőjeként. (1949.)
22. Az ember nem születik romlottnak, de könnyen azzá válik, ha igazságtalannak találja világát. (1950.)
23. A fejedelem „aranycsinálójának” vegykonyhájából olykor nem a lombikok fortyogásának hangjai szűrődnek ki, hanem a privilegizált „tudós” hortyogásáé. (1950.)
24. Danténál tanulságos példái olvashatók annak, hogy az udvaronc méltatlankodik, mert a fejedelem börtönét is megjárta, a szenteskedő pedig azért, mert végül is pokolra jutott. (1950.)

25. Elvek, hitek, ideológiák általában akkor tettek jó szolgálatot, ha kitágították az egyén és a közösség horizontját, s rosszat mindig, ha beszűkítették. (1950.)
26. Csak az válhat a racionalizmus következetes érvényesítőjévé, aki ismeri az irracionalizmus roppant erejét is, nem pedig az, aki botorul tagadja. (1950.)
27. A semmitmondás és a nagyotmondás között ott didereg, de létezik: az igazmondás. (1951.)
28. Vajon Patkányföldön a kiváltságosoknak hizlalt egér jár? (1951.)
29. Sokan és sokáig nem látták nálunk a fától az erdőt; Bécs barokk díszleteivel századokra szinte eltakarta Európát. (1952.)
30. A történész fontos feladata a kapcsolatteremtés a múlt értékei és a jövő lehetőségei között. (1952.)
31. A művelődéstörténet tanúsítja, hogy legtöbbször a leegyszerűsítés mutatja a legnagyobb pillanatnyi sikert, de – szinte mindig – a tudomány haladásának a rovására. (1952.)
32. Az igazság „végső diadalának” időpontját egyetlen határidőnapló sem meri megjelölni. (1952.)
- 33.*Bálványdőléskor meghasad a föld, / váratlan metszés az éretlen dinnyén, / s mi, balga csodavárók, / fehér, fekete magjait számlálgatjuk, / páros-páratlan játékkal a jövőt. (1953. március 6.)
34. A csordát kolompszó hívja és komondorok hajtják. Az alattvalókat induló szólítja és félelmeik űzik. Hogy hová juthat, az jórészt ösztöneinek és eszének összhangjától függ. (1953.)
35. A diktátorok, ha lemondanak is, örökre „trónkövetelők” maradnak. (1953.)
36. Az ember nem Atlasz, hogy a földgolyó minden terhét hordani tudja; legokosabb, ha lábát szilárdan megveti hazája földjén, van ott is elég vállalandó teher. (1953.)
37. Egy politikai rendszer erejét kevésbé az bizonyítja, hogy mennyi szuronyra támaszkodik, sokkal inkább az, hogy mennyi szuronyt tud ellenállni. (1954.)
38. Közmondás kiegészítése: Igaz, hogy „sok kicsi sokra megy”, de csak akkor, ha a hatalom nem akarja, vagy nem is tudja megakadályozni. (1954.)
39. A vélemény nélküli ember szolgának kínálja magát. (1954.)

40. A történésznek is egyik legfontosabb feladata, hogy önmagánál jobbat neveljen. (1954.)
41. A hamis általánosítás a társadalmi, a nemzetiségi, a vallási gyűlöletkelés leghatásosabb eszköze, hiszen példa a rosszra minden körben található, s nagyon könnyű a határozott névelő határozatlanra cserélése. (1954.)
42. A mitológiai hősök bátorságát nem helyes az oktatásban csupán kockázatmentességüknek tulajdonítani. A válasz: „hiszen halhatatlanok voltak”. Érdemes figyelmeztetni arra, hogy többségük csupán azzá vált. (1954.)
43. Korunk törpéi önmagukat teszik nevetségessé, ha a történelem valóságos nagyjával próbálkoznak azonosulni. Egyes „deheroizálók” jellegzetes módon és szelektivitással a hajdani legnagyobbakat szervilisen hozzájuk törpítik. (1955.)
44. Voltak gyilkosok, akik úgy vélték, hogy mindenki másnál közelebb kerülve az áldozatokhoz, jogosultak a nevükben beszélni. (1955.)
45. Kevés hátborzongatóbb van a diktátor mosolyánál. (1955.)
46. A történelem csak önmagával azonos. (1956.)
- 47.*Kezdetben csak elevenek voltak, / aztán felesen elevenek és holtak. / Végül csak a halottak maradnak, / az örök hűségese? (1957. április 2.)
48. Az utókor ítéletet mondhat az előzmények fölött, de sohasem foszthatja meg a múltat az eljövendő nemzedékekhez való fellebbezéstől. (1958.)
- 49.*A hajnal kaput nyit a holnapra; / légy készen mindig halálodra. (1958.)
50. Nehéz időkben különös tiszteletet érdemel az, aki megalázott hazáját nem megtagadni, hanem felelősséget és veszélyt vállalva megmenteni akarja. (1958.)
51. Magyarországnak még a himnusza is olyan tragikus, hogy kiskorúak csak azért fohászkodhatnak általa, mert nem minden sorát értik. (1958.)
52. Elérte az önkényuralomban elérhető legjobbat: már hallgatnak róla. (1959.)
53. Sokkal több bátorság kell olykor az élethez, mint a halálhoz. (1959.)
54. Az „ostoba” hitvallók leginkább önmaguknak ártanak, az „okos” álarcosok majd mindig másoknak. (1959.)
- 55.*Sírfelirat: Itt nyugszik Don Quijote, / nem bírta már a szélmalomharcot, / de így kiérdemelte / a sunyik és a gyávák / korszerű kacaját. (1960.)

- 56.*Csónakunk fájába kapaszkodom, / angyaltalan egekhez fohászkodom, / evezőtől zúzott kezem elernyed, / sellőtlen mélyeknek mélyére enged. (1959. szeptember 2.)
57. A feltétlen elvárások hirdetője könnyen válhat a szkepszis gerjesztőjévé. (1960.)
- 58.*Köldökén a homoksivatagnak / vérem s verejtékem / magányos sziklára emelt fel, / onnét bámulom napestig / a horizontig terpeszkedő semmit. (1960. augusztus 4.)
59. A törvény hatékonysága végrehajtásától függ. A magyar országgyűlés 1805-ben törvénybe iktatta, hogy a „névtelen följelentésekre semmit sem kell adni”. Megsértésének története egyben az önkényuralmak története is lenne. (1961.)
- 60.*Tudom, a Mount Everest / soha el nem ereszt / és nincsen nirvána, / mit dermedt lelkem kívánna. (1961.)
61. A történelem megannyi fejezete hiteles dráma – valóságos hősökkel és valóságos kóruossal – egy hitetlenkedő, mert hiteltelenségekkel ismételten becsapott nézők által látogatott színházban. (1962.)
62. A mondást, amit a mítoszok világából merítve Rabelais-tól Kossuthig sokan ismertek el bölcsnek, miszerint a törpe, ha az óriás vállára áll, messzebbre lát, mint maga az óriás, toldjuk meg azzal: sajnos több mint kétséges, vajon az óriás elhiszi-e a törpének, ha elmondja, mit látott. (1963.)
63. Könnyebb és veszélytelenebb ellensematizmust hirdetni, mint sematizmus-ellenességet. (1963.)
64. A tépett tollú madár is repül, de alacsonyan. – A cenzúrázott írás is érvényes lehet, de csak korlátozottan. (1964.)
65. A Világos után szóhoz juttatottak úgy osztottak 1848/49 értékein, mint hajdan a Megfeszített ruháin a római katonák; kinek az „európaiság”, kinek a „nemzeti”, kinek a „haladó”, kinek a „népi” jutott. Valamennyit együtt csak az elnémítottak és az elűzöttek legjobbjai őrizték. (1964.)
66. Mi a különbség – latolgatta Madách 1850-es évekbeli jegyzetében – a nyugati és a hazai politikai törekvések között? S úgy vélte lényeglátón, hogy azok csak a „jólét” és a „jobblet” közti különbségért küzdenek, míg mi „örökös harcban állunk létünkért” közös ketrecbe zárva a „fenevaddal”, amely el akar nyelni bennünket. (1964.)
67. 1852. február 6-án Kossuth Ohio törvényhozóinak adott demokráciaértelmezésében leszögezte: „mindent a népért és mindent a nép által,

semmit a népről a nép mellőzésével”. Ez minden bizonnyal nagy hatással volt több mint egy évtized múltán Lincoln híres „gettysburgi hitvallására”. De óriási a különbség abban, hogy Lincoln szavait nemcsak kőbe vésték, hanem minden állampolgárral megismertetik, Kossuth meghatározását viszont nálunk mélybe temették, sőt temetik. (1964.)

68. Nincs egyszerűbb módja a külföldi elismerés kiérdemlésének, mint a nemzetközi színtereken kialakított előítéletek alaptalan hazai visszaigazolása, de károsabb is kevés. (1965.)
69. A „szükségyszerűsége” hivatkozás a társadalomtudományi – és közvetve a politikai vitákon – az a zárszó, amellyel – többek között – az önkényuralmak értelmezői (sokszor burkolt védelmezői) érveik fogytát leplezni szokták. (1965.)
70. A közéletben az időzítés éppolyan fontos, mint a cél világos meghatározása. A könnyelmű cselekvésre ösztönző türelmetlenség és a következményekkel mit sem törődő útvesztés korántsem jelentették a kizárólagos politikai alternatívát 1867-ben. Nagyon hiányzott a birodalom létén túlmutató cél és eléréséig a nonkonformista magatartás méltó hazai képviselője. (1967.)
71. Rövidlátás volt – száz esztendeje – elvesztegetve 1848/49 erkölcsi tökéjét, hosszú távú érdekeink rovására és Kossuth egykori intelmei ellenére a pütkösdi királyságot s egyben a „társuralkodó” nemzetre háramló, majd Trianonban kiteljesedő vereséget „választani”. (1967.)
72. Mint a pocok – a régi közmondásban –, a sok dualista sem akkor ijedezett, amikor bement a „kiegyezés” csapdájába, hanem akkor, amikor ki akart szabadulni belőle. (1967.)
73. A vállveregető ritkán van szellemi fölényben. (1968.)
74. Nehéz korunk jellegzetesen torzult figurái azok, akik egyszerre akarják monopolizálni a hatalom befolyásolását a díszletek mögött és a morgolódást a csizmája alá szorultak körében. (1968.)
75. Zárt palackban nőnek nagyra az ártó szellemek. (1968, 1988.)
76. A nép nem a pásztor és komondorai által terelendő nyáj, amelynek csak az a joga, hogy gyapjút növesztő fűvet legeljen. (1969.)
77. Hányan vallják utólag „két pogány közt egy hazáért” küzdő hősnek magukat, noha valójában Goldoni *Két úr szolgája* címszerepének sikeres megjelenítésére törekedtek. (1969, 1982, 1989, 1992.)
78. Nagy tévedések gyakran öltik magukra apró felismerések vonásait is. (1970.)
79. A weimari köztársaság sorsa nem a parlamentáris demokrácia gyengeségének bizonyítéka, hanem annak, hogy egy „megbüntetni” és „meg-

nevelni” célzott nemzetet miként vihet tévútra a dacreakciót meglovalgó szélzségek közti vesszőfutás. (1970.)

80. A „világszínvonal” elérésének a történettudományban sem az a feltétele, hogy azonosítsuk a magunk véleményét másoknak múltunkról szóló ítéleteivel, hanem az, hogy önismeretben a legjobbak legyünk, s tudjunk viszonyítani. (1970.)
81. A nudizmusnak aligha vitatható erénye, hogy hívei ruháikkal együtt másoknál könnyebben vetkőzik le az emberek egyenlőtlenségéről szóló előítéleteiket. (1970.)
82. Aki csupán magát védi, az lehet fegyvertelen, aki másokat ment, annak gondoskodnia kell védőeszközökről is. (1970.)
83. Tömeget lehet melldöngetéssel és tűzijátékkal összeecsődíteni, de együttműködőket csak jól értelmezhető gondolatokkal és melegfényű lámpással. (1968, 1971, 1989, 1996.)
84. A XX. századi diktatúrák uralomra jutása óta olyan álarcosbálban ropjuk a táncot, ahol azonosíthatatlanok a ruhatári jegyek. A társadalom elégtétele csak az lehet, hogy sokaknak a bőrére ég az álarc. (1971, 1986.)
85. A Monarchia „közös” hadseregének büntetőjogában és annak világháborús érvényesítésében is gyökereztek a későbbi terrorhullámok. (1971.)
86. Sem a szív, sem az ész önmagában célhoz nem segít, összhangjuk az, ami jól szabhat irányt és ígérhet sikert – vallom Kossuth nyomán ma is. (1971.)
87. A reformellenzék ismerte fel, hogy az áradatot feltartóztatni nem lehet, de gátak közt jó irányba terelni igen. (1972, 1987.)
88. A levert forradalom és szabadságharc többet jelenthet egy nemzet életében a meg nem vívottnál. (1973.)
89. Egyesek azért tagadják vagy kisebbítik a múlt demokratikus értékeit, hogy azok ne jelentsenek viszonyítási alapot saját múltjuk vagy kedveltjeik szerepének mérlegelésekor. (1973.)
90. A diktatúrák kiváltságosainak – olykor fel-felbukkanó, ha nem is mindig tudatos – rokonszenve a hajdani kiváltságosok iránt, több mint érdekesség. (1973.)
91. Sűrűn igazolódik Kossuth másfél százados figyelmeztetése: nem szabad, hogy a kiváltságörzök privilégiumaikat „szabadságokként” kijátszhassák a szabadság ellen, hiszen a tényleges szabadságnak nincsen

többes száma, az fel nem darabolhatóan kell hogy mindenkié legyen. (1974.)

92. A XIX. századon átívelő magyar életpályák majdnem mind háromosztatúak. Azzá tette őket a Magyarország polgárosításáért és önrendelkezéséért folytatott küzdelem előkészítésének, megvívásának és félmegoldásba torkolló kifejtésének egymásra következő három szakasza. (1974.)
93. A történelmi szereplők szakszerű vizsgálatának sohasem a „leleplezést”, hanem mindig a megvilágítást kell szolgálnia. (1974.)
94. Nem a múlt nagyjainak, hanem magunknak és utódainknak ártunk, ha hagyjuk emléküket kifényesíteni, berozsdásítani. (1974.)
95. A magyar 1848/49-et az európai hatalmak többsége nem támogatta, sőt szembefordult vele, 1867-ben tapsolt a dualista kísérlethez, 1914–1920 között viszont számon kérte, miért az utóbbit „választotta”. (1975.)
96. Jóra csak az nevelhet, aki bízik az igazság és a boldogulás érvényesülésének lehetőségében, ha bölcsen azt jelzi is, hogy az értük folytatandó küzdelmekben csatavesztésekkel bizony számolni kell. (1975.)
97. 1918-ig az osztrák „identitást” jószerével nem a „válságok” jellemezték, hanem a patriotizmus szinte teljes hiánya. (1975.)
98. A joggyarapítóként, majd jogvédőként legnagyobbjaink közé emelkedett „reálpolitikus” Deák Ferenc 1867-ben jogokért jogokat áldozó politikájához fűzött remények a XX. században illúzióknak bizonyultak. (1976.)
99. A tudományban a hamis előbb-utóbb védhetetlen marad. De nagyon óvatosan kell bánni azzal, vajon tévedésről vagy megtévesztésről van-e szó. (1976.)
100. A begubódzó provincializmus és a lihegve majmoló utánzás egyaránt az önálló mondanivaló, az értékválasztó és viszonyító képesség, netán a kísérletező bátorság hiányát tanúsítja. (1977.)
101. Az a hazánkfia, aki 1848 alkotmányosságánál kevesebbel megelégszik, az vagy gyáva, vagy jövőtlen. (1977.)
102. Ha választhatunk, úgy ne a tapsot arató kötélháncsra, hanem a zátonyok közt is eligazodó révkalauzra bizzuk magunkat. De tudjuk jól, tényleges fordulatot csak attól remélhetünk, aki válsághelyzetben Kossuth-tal vallja, „holdvilágnál nem sül meg a cipő”. (1978.)
103. A dualizmus olyan „zsákutca” volt, amely Trianonba torkollott. (1978.)
104. Halálakor százezrek siratták Kossuthot. Azt kevesen sejtették, hogy ők maguk a siratnivalók. (1979.)

105. Kevés jósz társai jóslatában, de a hatalomnak kedvezőre rábólint. (1979.)
106. Szerencsétlen az a nemzet, amelynek vezetői csak a kedvező tényekre figyelnek. (1979.)
107. A diktátorok, akik mindenkit leszorítva robognak a sztrádán, rosszabb úton sem csökkentik a sebességet, szakadékhoz érve pedig már képtelenek rá. (1979.)
108. Az okos érvel, nem okoskodik. (1980.)
109. A lehetőség felismerése a megvalósítás előfeltétele. (1980.)
110. Tragikus, ha „korunk hőse” lehet az, aki a tegnapi tévedéseket tegnapelőttiekkel kívánja felcserélni. (1981.)
- 111.*Pilinszky János távozásakor: Nem éretlenül haltál ily korán, / de mi értetlenül nézünk az égre, / talán azért hívott / – ha van, aki kérdez – / hogy Tőled, bizalmas hírvívő, / tudja meg, mi történik itten, / s mi történhet még idelent. (1981.)
112. Mindenki felelős azért, hogy a világ, amit odahagy, legalább egy por szemnyíval jobb legyen, mint amilyenbe születésekor érkezett. (1981.)
113. Nagy tévedés azonosítani a praktikizmust a pragmatizmussal. (1982.)
114. A legnagyobbak – nem ritkán – a legrágalmazottabbak is. (1982.)
115. Aki felismerni véli az újat, de tévedésből vagy ellenvetésektől tartva elhallgatja azt, előbb-utóbb szembetalálkozik saját eredményeivel más előadásában, s maga semmitmondóvá válik. (1982.)
116. Van történész, aki pesszimizmusában a múlttal kárpótolja a jelent, kétségbeesésében pedig a jövőt is. (1982.)
117. Aligha lesz hatékony tudós abból, akit nem érdekel, mit tanítanak az iskolákban. (1982.)
118. Ismételten Illyés Gyula szavai segítettek túlélni a tegnapot. (1983.)
119. Az éhség, a pazarlás, az önfegyelem és az ösztönvilág sugallata, a fanatizmus és a jogkövetés, a racionális és az irracionális nemcsak feszültséget teremt a társadalomban és a lelkek mélyén, hanem meg is határozza viszonyunkat a demokráciához. (1983.)
120. Szerencsés az a társadalom, amelyik az átalakulás menetében harmóniát tud teremteni az érdekkövetés és az érték követés között. (1983.)
121. A történelem tanúsága szerint az önhittek többségére szakadék vár, az önbizalom hiányában szenvedők zömére pedig örvény, míg a szélhá-

mosok és a hősök körülbelül egyforma arányban osztoznak a feledésben és a lexikonok névjegyzékében. (1984.)

122. Ugyanaz a legfontosabb az egyén, a család, a nemzet és a világ számára, mert a múltnak elégtételt, korunknak biztatást és a jövőnek létfeltételt jelent: szabadságban felnövekvő gyermek örökölje mindazt az értéket, amit hátrahagyunk. (1984. február 17.)
123. A mindent halogató olyan, mint a korhely szülő vagy a rossz hatalom: adósságot csinál gyermeke számlájára. (1984.)
124. Békétűrésünk legalább annyiszor gyávaságunk eredménye, mint ahányszor önfegyelmünknek köszönhető. (1984.)
125. Tudjuk, mit jelenthet a túsok szorongása a légi kalózkodás fogságában, hiszen fél életünket, vagy annál többet is elrabolt „repülőgépen” töltjük. (1985.)
126. Nem győzelem, ha egypárti „reformerek” korlátozzák az elnyomás eszköztárának „használatát” és pragmatizmusnak elkeresztelt ideológiájakat fel tudják díszíteni az újszerűség és a dinamizmus látszatával. (1985.)
127. Nem az volt, vagy lett az igazán realista, aki az „elvarázsolt kastély” rendjéhez tudott vagy tud igazodni, hanem az, aki kiutat keres és talál belőle. (1985.)
128. Az önkorrekcióna való képtelenség lejtőre viszi a politika kiváltságosait. (1985.)
129. Azzal, aki sohasem mondott nemet, megtörténhet, hogy végül az igenlésre sem marad ereje. (1985.)
130. Minden nemzedék minden közösségi érzéssel megáldott tagja felelős a benne bízó elődöknek saját cselekedeteiért, és az – alighanem bevallottan vagy el nem ismerten – irányadásra rászoruló utódoknak. (1986.)
131. A történelem örökségét, tanulságait, fényeit és árnyait emlegetve sokan feledkeznek meg az időszakosan (!) mégiscsak érvényesülő logikájáról. (1986.)
132. Kevés állam közjoga büszkélkedhet azzal, amit 1848 törvénybe iktatott nálunk, miszerint a kormánytagok nem csupán tetteikért vonhatók parlamentáris úton felelősségre, hanem mulasztásaikért is, ha a mellőzött intézkedések szükségesek és lehetségesek lettek volna. (1986.)
133. A nemzedékváltás is szükséges, de csak akkor lehet sikeres, ha a középnemzedék elég tudatos és elég teherbíró, hogy vállalkozzék önismerettel és becsülettel mindarra, amire a lelépő generáció túlnyomó része már nem képes, és a felnövekvő zöme még nem az. (1987.)

134. Az önkényuralmakba torkolló ideológiák mindig megkérdőjelezhetők voltak és lesznek. A képviseleti demokrácia egy tényleges jogállamban a társadalom lélegzetvételévé válhat, és óriási a felelősségünk, hogy azzá is váljék. (1988.)
135. A tényleges antiszemiták nem az erkölcstelen zsidókra haragszanak, hiszen azoknak a magatartásával sikeresen példálódzhatnak, hanem a becsületesekre. (1988.)
136. Ha mondat alanya „a zsidó”, úgy az állítmány és a jelzők nemigen nyújtanak alapot következtetésekre, legfeljebb a megfogalmazó viszonyára az előítéletekhez. (1988.)
137. Vannak, akik kompromisszumot kötöttek a diktatúrával a demokrácia rovására, remélve azt, hogy majd a demokrácia is kompromisszumra kényszerül a diktatúrával, őket „igazolva”. (1988.)
138. A diktatúra áldozatai közül a legmélyebbre az ismeretlenül szenvedő jutott. (1989.)
139. Legtöbben nem ellenállóként, de nem is tudatos „reálpolitikusként” jutottak át a diktatúra útvesztőin, hanem az életösztön parancsolta kényszerű vagy szervilisen hajbókoló alkalmazkodóként. (1989.)
140. Még a jó politikus sem csodatevő, de kedvező esetben képes a kiszámíthatatlant valószínűsíteni. (1989.)
141. Nehéz a jó hagyományok fenntartóinak és felélesztőinek a dolga, de még nehezebb azoké, akik továbbépítésüket kísérlik meg. (1989.)
142. Jogállami intézményrendszer nélkül a demokrácia olyan veszélyeztetetté válhat, mint a hajléktalan. (1989.)
143. Eurázsia pusztáin és Közép-Európa lelke mélyén ismeretlen fenevadak kószálnak – tehát a jogállamnak alkotmányos és intézményes biztosítékok kellenek. (1989.)
144. A társadalom megújulásának az is a feltétele, hogy a születő jövő – amúgy Herkulesként – meg akarja és meg tudja védeni bölcsőjét. (1989.)
145. Nem kártyaasztalnál ülünk, ahol – Széchenyi szavai szerint – az egyik csak annyit nyerhet, amennyit a másik veszít, hanem olyan kerekasztalnál, ahol mindenkinek fel kell fednie a kártyáit, hogy minden nyereség a demokratikus Magyarországé lehessen. (1989.)
146. A győztes számíthat a demokrácia számos ellenfelének a megtérésére, a gyávák egy részének az átállására, az „óvatosak” kiváráására, de számolnia kell a revansra készülőkkel és a köpönyegforgató érdekhajhászokra is. (1990.)

147. A reformkészség a politikában ugyanannyira nélkülözhetetlen, mint az innováció a tudomány és a termelés világában. (1990.)
148. A politikusnak tudnia kell, hogy mind a nemzeti önhittség, mind a nemzeti „önbizalmatlanság” politikája vészt hozó lehet. (1990.)
149. Igaza volt Pasteurnak, miszerint a tudománynak nincs hazája, de a tudósnak nélkülözhetetlen, hogy legyen. (1990.)
150. Nem lehet mindent lecserélni, de a hibásat mégsem javíthatni, hanem megjavítani kell. (1990.)
151. Egyesek úgy hiszik, azért van kezük, hogy ballal is, jobbal is szalutálhassanak. De szerencsére vannak olyanok is, akik szalutálni egyikkel sem kívánnak. (1991.)
152. Az öröklött „mátság” tolerálása nagyon fontos, de a cél az emberek jogegyenlőségének és szolidaritásának elismerése és érvényesítése az azonosságtudat bázisán. (1991.)
153. A népeknek és nemzeteknek az európai integrálódás folyamatában előítéleteiket és gőgjüket, nem pedig önbecsülésüket és vonzódásaikat kellene sírba vetni. (1991.)
154. Nem fából vaskarika a konzervatív demokrata? Csak akkor nem az, ha kiváltságot és előítéletet soha, valós értéket mindig kész konzerválni, alapot teremtve az értégyarapításra is. (1992.)
155. A „neoliberálisoknak” sohasem szabadna megfedkezniük arról, hogy a demokratikus jogállam alapjaiba beleépült klasszikus liberális alapelvek a kiváltságrendszerek, az önkényuralmak, a diktatúrák, a gazdasági és politikai monopóliumok, a személyes jogok gyakorlásának veszélyeztetői ellenében formálódtak. (1992.)
156. Egy politikust – alacsony szintű közéleti tudatviszonyok közepette – szemléleti korlátoltsága is vonzóvá tehet, ha bonyolult kérdésekre leegyszerűsítő válaszokat ad, ami természetesen további nivósüllyedés okozója. (1992.)
157. A méregkeverő mézet, sőt józannak tetsző érveket is kever az italba, hogy vonzóvá tegye azt. (1992.)
158. Minthogy az igazi érték szinte mindig két tűz közé kerül, olykor vállalni kell, hogy érte nyúlva megégetjük magunkat. (1993.)
159. Az azonosulás az igazán közelítő; a „mátság” tiszteletben tartása helyeslésének is ennek szolgálatában kell állnia. Különben akarva-akaratlan a „fajtisztaság” megőrzésének hirdetésétől alig lesz megkülönböztethető. (1992.)

160. Magyarországot megkísérelték Európa bűnbakjává, majd vezeklő zendülővé, végül minta-udvaronccá tenni, a lényeglátók szerint kevés sikerrel; a demokratikus újrakezdés modellje azonban még lehet. (1992.)
161. Demokrácia csak ott van, ahol a kisebbségit egyenjogúként illetik meg mind a személyes, mind a politikai jogok, és ahol községében, városában, a közigazgatás magasabb fokú egységeiben többsége van, ott a helyi önkormányzat határozatai megalkotásának és érvényesítésének joga is. (1993.)
162. Az utolsó gesztus olykor a halandó megíratlan búcsúlevele, amellyel nem akarhat korlátokat szabni folytatói demokratikus akaratnyilvánításának. (1993.)
163. A halállal az a kapu zárul, amihez nincs kulcsunk. (1993.)
164. Antall József soha nem kívánt fényleni, de mindig akart és tudott világitani. (1992, 1993.)
165. Juhász Gyula nyomán is elmondható, hogy egy nemzet halhatatlanságba emelkedő nagyjai – legyen bármilyen tragikus a vég – sohasem szerencsétlenek. De mindig szerencsétlen az a nemzet, mely nem érti meg nagyjait, és nem tudja követni irányadásukat. (1993. december 13.)
166. Antall József vetett, hogy a nemzet arathasson. (1993. december 18.)
167. A hagyomány értéktartalmától és annak minőségétől függ, lehet-e jövőt építeni rá. (1994.)
168. Nagy baj, ha a rendszerváltás sokaknak csak álarc-cserét jelent, sőt egyesek számára csak néhány kirívó vonás retusálását. (1994.)
169. A tudatlan közember mindig átkozódva tette felelőssé a múltat korának nyomorúságáért, de az, hogy a tehetetlen politikus „a kárvallott örökös” szerepében tetszelegjen, az korunkban vált kedvenc mutatvánnyá. (1994.)
170. A siker valóban lehet egy irányzat működésének igazolója, de kudarca nem bizonyítja ellenzőinek igazát. (1994.)
171. A közember nem szavazni szeret, hanem győzni. (1994.)
172. Jól ismerve a cinikus biztatást, miszerint „a cél szentesíti az eszközt”, a jogállam híve arra figyelmeztet, hogy az eszköz pedig megszentelhető a célt is. (1994.)
173. Sajnálatos, ha igaz, hogy az évezred végéhez közeledve immár a historikusok között is több a piackutató, mint a történetkutató. (1995.)
174. A szavaknak súlyuk van, a szavalóknak nem mindig. (1995.)

175. A tapasztalt mocsárlakók mozognak a legbiztosabban az új pocsolyákban. (1995.)
176. Magyarnek lenni több vállalásnál, azonosulást kíván egy ezredév vívódásaival. (1995.)
177. „Rázd fel a rest nyugatot” – hallom Arany János keserű szavát, s ami nehéznek mutatkozott a múlt század utolsó negyedében, az csak 1956-tal és 1989/90-nel könnyebbedett a XX. században, minden mással még nehezebbé vált. (1996.)
178. A jelen konformistái, ha visszatekintenek a múltba, úgy – szinte kivétel nélkül – a hajdani győztes fél igazolóivá válnak. (1996.)
179. A családtörténeti legendák és a tények egyaránt azt tanúsítják, hogy felmenőim a XVII. századtól a szabadságot keresték, a XVIII. századtól az igazságot is, a XIX. századtól testvériesülésre vágytak, a XX. században pedig a túlélésre és mindvégig a meggyökeresedés lehetőségének a bizonyosságára. (1997.)
180. 150 évesnek „lenni” jóval nehezebb, mint ifjúnak. Végigtekinteni a tévutakon, a kényszerpályákon, a kifosztott tárnákon, az elhatalmasodó parlagon, a csapdákba veszteken, a tömegsírokba vetetteken, az üstökössé váltakon, a csillagképbe szorítottakon, s hallgatni az ámitókat, a hazugokat, a hamisítókat, s botránykeltés nélkül mondani az igazat még halkuló hangon is, egyre nehezebb. (1998.)
181. A féltés és a félelem között a XX. században elmosódóvá váltak a határvonalak. (2000.)
182. A XXI. századtól az energiakészletek apadásánál is gyorsabban fogy az emberiség mentsége az élethez és a szabadsághoz fűződő jogokat világszerte érvényesítő tettek elmulasztásáért. (2000. december 31.)
183. Az óra körbejár; az ember nem felejtheti, hogy minden nappal fogy a jövője és gyarapodik a múltja. (2001.)
184. Az emberben az ösztönök viadala nem a pontozásos döntetlenért folyik, hanem életre-halálra. (2001.)
185. Mindkét szélsőség szóvivői öt nemzedék óta Kossuthot vagy elhallgattatni, vagy kisajátítani akarják. (2002.)
- 186.*Van, aki ezt üzeni: Sok régi rosszat átéltem, / mi önmagában nem érdem, / keresztűzbe érve megégtem; / egyikeként a „magvetőknek” már keveset tehetek, / alkotmányos jövőt ajánlok tinektek. (2002.)
187. A sebzett léleknek csak a szeretet nyújthat vérátömlesztést. (2002.)
- 188.*Van, aki azt kéri: / ha meghalok, el ne sirassatok, / de el se felejtsetek egyetlenegyét, / azt, hogy élni akarok / s éppen általatok, / amire lehet, használatok. (2002.)

189. Tíz esztendeje, hogy Antall József a halandók közül halhatatlanjaink sorába jutott, sőt mártíromságra – kivégzés nélkül. (2003. december 12.)
190. Kívánom, hogy a szabad és demokratikus magyar jogállam nyújtson biztonságot minden polgárának és jogvédelmet mindenkinek, bárhol éljen, aki a magyart anyanyelvének vallja, aminek nélkülözhetetlen feltétele az együttélő népek őszinte barátságának kialakítása és ápolása. Bízunk benne és tegyünk is meg érte, amit felelősen megtehetünk.

Szabó Miklós

Etédi Gedő János (1811–1860 k.)

A külföldön tanult erdélyiek hazai életpályáját kutatva bukkantunk rá az *Erdélyi Híradó* egyik 1847. évi számában arra a hirdetésre, amelyben Etédi Gedő János állatorvos értesíti klientúráját, hogy működési állomását Szászrégenből a Torda vármegyei Vajdaszentiványra, gróf Kemény Sámuel birtokára helyezi át.¹ Mivel külföldön tanult akadémitának néztük, gyűjtöttük-gyűjtögettük a korabeli kidványokból és levéltárakból az életútjára vonatkozó adatokat és értékeléseket. Aztán kirajzolódott előttünk egy Magyarhonban képzett állatorvos, illetve a reformkori néprajzi törekvések egyik dolgos képviselőjének életpályája, a polgárosodás útjára lépett erdélyi társadalomra jellemző, kialakulóban lévő értelmiségi csoport gondolkodó és tenni akaró tagjának alakja.

Paládi-Kovács Attila a néprajz múltbeli művelőiről Budapesten 1985-ben megjelent kötetében megkísérelte Etédi Gedő Jánost is bemutatni, és írásai alapján kijelölni életpályájának néhány meghatározó állomását és sajátosságát. Adatai bizonytalanságának tudatában azonban így zárta értékelő sorait: „Megérdemelné, hogy az erdélyi kutatók felfigyeljenek mind gazdasági, mind néprajzi tevékenységére, felderítsék életrajzát és ápolják emlékét.”² Értekezésünkkel e feladat megoldását kívánjuk előmozdítani.

Az udvarhelyszéki Etéd református egyházi anyakönyvének tanúsága szerint Gedő János 1811. május 10-én született Gedő József és Rezi Zsuzsanna harmadik gyermekeként.³ Korán elárvult, apja ugyanis fiatalon, 30 éves korában, 1815-ben halt meg tüdőgyulladásban.⁴ A népes család megismerte az árvaságra jutottak minden bűját-bánatát, szenvedését.

A több családot számláló, kiterjedt etédi Gedő-rokonságra vonatkozó adatokból arra következtetünk, hogy Gedő János szűkebb családja a kevésbé vagyonos székely szabadrendűek sorába tartozott. Így – miként az a századok folyamán megszokottá vált a székely szabadrendűek között – a tanulást, főleg a „külszágok”-ban folytatott stúdiumokat, a „tudás Európa felé vezető útjait”⁵ tekintették a társadalmi felemelkedés egyetlen lehetséges módjának. E korban az etédiekről egyébként általában elmondhatjuk, hogy – a helybéli pap és oskolamester szorgos fáradozásainak eredményeként – a művelődés, a szellemi felemelkedés akaróinak, támogatóinak sorát gyarapították. És hogy ez az „akarás” termést hozhasson, annak magvait valakinek éppen Gedő János gyermek- és ifjúkorának éveiben-évtizedeiben kellett baráz-

¹ *Erdélyi Híradó* 1847. 229. sz. 164.

² Paládi-Kovács Attila: *Magyar tájak néprajzi felfedezői*. Bp. 1985. 332.

³ HmOL Egyházi anyakönyvek, nr. 20. Etéd. Kereszteltek. 17. 1811. máj. 10.

⁴ Uo. III. rész. Elhalálozottak. 11.

⁵ Benkő Samu: *Eszmék és tettek 1848 tavaszán Erdélyben*. In: uő: *A helyzettudat változásai*. Buk. 1977. 231.

dába szórni-vetni. E magvakat elszóró kezek egyengethették az árvaságra jutott fiú útját is, amely évtizednyi késéssel, de mégis a tudományok egyik vidéki fellelegvárába, a székelyudvarhelyi református scholába, majd a hírneves enyedi kollégiumba vezetett.

Székelyudvarhelyen 1832. július 7-én subscribált „Johannes Gedő ecclesiasticus”, tehát a papi pályára készülők között találjuk.⁶ Otthonából bizonyára úgy irányították jóakarói, hogy református lelkészként szolgálja népét. Szándéka megváltoztatásának okairól később, 1844-ben a *Nemzeti Társalkodó*ban *Pesti Levelek* címmel közölt írásában vallott Etédi László álnéven: „itt vagyok Pesten – hangzanak szavai – egy oly mesterséget tanulandó, mellyel hamarabb szolgálhatok felebarátomnak, mint a particularis, vagy generalis praedestinatio hirdetésével szolgálhattam volna”.⁷

Nagyenyeden – a korabeli anyakönyvek szerint – 1835-ben találkozunk nevével; ekkor iratkozott be, esküdött fel a kollégium törvényeire, és lett a diák-társaság tagjává.⁸ Az iskola anyakönyvébe nevéhez utólag bejegyezték Maros menti nyelvjárásban, hogy „barom orvas” lett. E bejegyzés tükrében úgy ítéljük meg, hogy még Enyeden is papi pályára készülőként tartották számon, és ezért meglepetéssel nyugtázták és jegyezték később be a beiratkozási anyakönyvbe, hogy állatorvosi, azaz „világi” pályára lépett. Igaz, azt is jelzi e bejegyzés, hogy kapcsolata iskolájával tanulmányai befejezése után is tartott.

Az enyedi tanulmányokat befejezve talán hazatért falujába, Etédre gazdálkodni, vagy – jobbik esetben – valamelyik udvarhelyszéki birtokos, talán a tarcsafalvi Pállfi fivérek gazdatisztjévé szegődött. Erre nemcsak 1843–1844-ban közölt „gazdasági írásai” hivatkozásainak gazdag ismeretanyaga alapján következtetünk, hanem a pesti Állatorvosi Intézetbe való beiratkozásakor, 1843 őszén bementett személyi adataiból is. Ekkor ugyanis gazdálkodónak (*oekonomus*) vallotta magát.⁹ De lehet az is, hogy a német nyelv elsajátítása céljából szász közegben, valamelyik szász városban is nevelősködött egy ideig, ahogy az már Erdélyben régóta szokásban volt. Okunk van erre is gondolni, hiszen megtanult németül, és a későbbiekben németből fordított szakmunkákat.

Miként lett Etédi Gedő János olyan „székely értelmiségi”-vé, aki nem szakképzettsége folytán, hanem „alkotói kényszerérzet”-től hajtva lépett az újságírás és néprajzi kutatás útjára? Ma már pontosan felderíteni lehetetlen. Írásai azt sugallják, diákévei alatt is készült erre, de főleg állatorvosi tanul-

⁶ HmOL F 39. Nr. 46. Protocollum Subscriptorum in Coll. Ref. Sz.Udvarhelyensi ab A. 1769. Ezt az adatot Albert Dávid tanár-történész volt szíves közölni velünk, amiért ezúttal is hálás köszönetünket fejezzük ki.

⁷ *Nemzeti Társalkodó* 1844. 199–200.

⁸ Jakó Zsigmond–Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Buk. 1979. 239.

⁹ *Magyar Gazda* 1843. 96. sz. 1519–1528; Állatorvosi Egyetem Levéltára (A továbbiakban: AELt) Bp. Hallgatók jegyzéke 1802–1851. Consignatio et Classificatio auditorum Hipiatriae An. Schol. 1843/1844. (Consignatio) 15.

mányai idején udvarhelyszéki ismereteinek, élményanyagának birtokában, és annak a felismerésnek nyomán, hogy a magyarhoni olvasóközönség keveset tud a székelyekről, és hogy ezek az ismeretek is pontatlanok, ragadott tollat. Első írását, tudósítását tulajdonképpen az *Erdélyi Híradó* közölte; ebben beszámolt arról, hogy 1839 elején mintegy félszáz taggal Etéden is olvasótársaság alakult „hasznos ismeretek szerzése, okulás” és „véleménycsere biztosítása” céljából.¹⁰ Gazdasági és néprazi közleményeivel azonban majd csak néhány év múlva lépett színre.

Ma már tudjuk, az etédihez hasonló olvasótársaság, dalárda és kaszinó több helyen alakult és működött, elsősorban a városokban, illetve mezővárosokban, de falvakon is. Az elsők között Désen 1829-ben olvasóegylet, 1832-ben Marosvásárhelyen társalgóegylet alakult. A következő, 1833. évben már 29 kaszinó, olvasótársaság s más egylet működött a két Magyarhonyban. A történeti Erdély és Partium városai közül Tordán, Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Nagyenyeden, Zilahon, Székelyudvarhelyen, Szilágysomlyón, Szatmárnémetiben, Nagyváradon, Aradon stb. létezett ilyen testület. 1834–1837 között magyar kaszinó vagy olvasótársaság jött létre Nagyban, Désen, Nagykárolyban, Nagyszebenben, Székelyudvarhelyen, Székelyföldváron, Alsósímenfalván, 1838-ban Medeséren és Tordátfalván, 1840-ben Magyarzsákodon, Hídelvén, Atyhában stb.¹¹

Ezek közül azonban igen kevésnek ismerjük tevékenységét, történeti múltját, így az etédiét sem. Pedig amint azt Dankanits Ádám és Vita Zsigmond tollából származó, az olvasótársaságokat tárgyzó írásuk vagy egy-egy dalárda, illetve egylet történetének szentelt tanulmányok igazolják,¹² van értelme feltárni történetüket, tisztázni a reformkor eszméinek terjesztésében betöltött vagy későbbi szerepüket, megvonni e művelődési testületek munkájának mérlegét, mának szóló tanulságait, üzenetét. További kutatásokat igényel annak kiderítése is, hogy volt-e szerepe Etédi Gedő Jánosnak az olvasótársaság megalapításában és munkájában, hiszen – ahogy egész életműve igazolja – elkötelezett híve volt a falu, elsősorban a székely falu felemelésének, valamint az „okszerű, azaz tudományos” gazdálkodásnak.

Élete negyedik évtizedét taposta, amikor 1843 őszén a földművelés, állattartás és gyümölcsstermesztés területén szerzett tapasztalatokkal gazdagon felvértezve beiratkozott Pesten, „Magyarhon fővárosában” az Állatorvosi Intézet (Institutum Veterinarium) állattudományi szakára (Hippiatria).¹³ Mai beidegződéseinkkel először is szokatlan életkora tűnik szemünkbe, hiszen 1811-ben született, tehát az állatorvosi akadémiára 32 éves korában iratko-

¹⁰ *Erdélyi Híradó* 1839. 4. sz. 13.

¹¹ Dankanits Ádám: Olvasótársulatok, polgári társalkodók és kaszinók. NyIrK XII(1968). 1. sz. 9; Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978. 95–99.

¹² Vita Zsigmond: Adatok néhány erdélyi falusi és kisvárosi olvasóegyletről a reformkorban. In: uő: *Művelődés és népszolgálat*. Buk. 1983. 133–139; Szabó Miklós: A Küküllő-dombói Olvasótársulat és Dalárda történetéhez (1941–1981). *Művelődés* 1983. 3. sz. 35–37.

¹³ AELt Consignatio.

zott be. Ha azonban ismerjük a korabeli szokásokat és a kortárs akadémiták életkorát, nem találunk ebben semmi különöset. Életkora legfeljebb megerősíti gazdálkodói foglalatosságára vonatkozó megállapításainkat. Évfolyamtársai között találunk ugyan fiatalabbakat, de idősebbeket is, mint például a medgyesi Meyndt Mihályt, aki 33 évesen, a háromszéki Kósa Ferencet, aki 34 évesen, a beszercei Friedsam Mihályt, aki éppenséggel 38 évesen iratkozott be a szóban forgó intézet diáktársaságába.¹⁴

Tanulmányai idején (1843–1844-ben két félévet töltött az Institutum Veterinariumban) az intézetet dr. Morvai Zlamál Vilmos, Magyarország főállatorvosa vezette. A tudós szakember hozzáértéssel és nagy buzgalommal munkálkodott az állatorvosi szakoktatás és az állategészségügy fejlesztésén.¹⁵ A két félévre kiterjedő oktatás olyan szakterületeket fogott át, mint az általános állatkórtan, bonctan és élettan, járványtan, különös állatgyógytudomány, állatsebészet és lópatkolás.¹⁶ Az előadások német és magyar nyelven, külön-külön tanfolyam keretében folytak. A hallgatók már beiratkozáskor egyik vagy másik tanfolyamra jelentkezhettek aszerint, hogy német vagy magyar nyelven kívánták hallgatni az előadásokat.

A végzett állatorvosok azonban nem minden esetben folytatták tulajdonképpen mesterségüket. Az 1847/1848-as tanévben beiratkozott nyolc erdélyi növendék közül – a nevük melletti bejegyzések tanúságaként – négy mezőgazdaként és négy kovácmesterként dolgozott. Ezek legfeljebb másodfoglalkozásként gyakorolták tanult állatorvosi mesterségüket.¹⁷ A jelenség mindenestre az erdélyi állategészségügy állapotára, illetve annak elmaradottságára derít fényt.

Etédi Gedő János állatorvos-növendékként – a korabeli források szerint – jeles tanulónak bizonyult. Mind állatgyógytudományokból, mind járványtanból „eminens”-re vizsgázott.¹⁸ Az a tény pedig, hogy „lópatkolásból” nem kellett vizsgáznia, megerősíti gazdálkodói vagy éppen gazdatiszti ténykedésére vonatkozó vélekedésünket.

Pesti tartózkodása élete egyik legjelentősebb fejezetének bizonyult. Ezekben a hónapokban olyan írásokat vetett papírra és közölt, melyekből megismerhetjük élete folyásának döntő határhöveit, állomásait. A jelzett időben, pontosabban 1844-ben a *Kolozsvári Nemzeti Társalkodó*ban közölt *Pesti Levelek* elárulják ifjúkori, de általában a kortárs diáktársadalom tetteinek eszmei mozgatórugóit. Az enyedi „örhegy lugasaiban ifjúságunk lángképzetét-

¹⁴ Uo. Az állatgyógytudomány német tanítványainak az 1847/48. iskolai évi névsora; Az állatgyógytudomány magyar tanítványainak az 1847/1848. iskolai évi névsora (1847/1848. évi névsor).

¹⁵ Thanhoffer Lajos: *Az állatorvosi tudomány és állatorvosi tanintézetünk története*. Bp. 1888. 49.

¹⁶ Kotlán Sándor: *A magyar állatorvosképzés története 1787–1937*. Bp. 1941. 37, 43.

¹⁷ AELt 1847/1848. évi névsor.

¹⁸ Uo. Consignatio.

be mártott ecsettel rajzolánk éltünk tervébe Pestet látni és megismerni; Pestet, Magyarhon fővárosát, a nemzetiség és nemzeti irodalom közép- és tűzpontját” – írja a kolozsvári lapban. „Láttam tehát és látom Pestet” – folytatja gondolatfonalát – „Pestet, melynek kötömkelegében évenként sok száz honi ifjú a tudományok nagy oltárán fáklyát gyújt magának s felebarátjának az élet sötét útjain világítandót”, de arra is felfigyelt, hogy „sok ifjú balul fogva fel ifjú kora szabadságának szellemét, két kézzel tépi élte virágát, s részint erkölcsi s részint fizikai sírját önmaga ásoztatja”.¹⁹ Kritikus látásmódjáról, személyiségének meghatározó sajátjáról árulkodnak e sorok, és e látásmódot megőrizte a későbbiekben is.

Egy másik *Pesti Levél*-ben lelkesedett a „kisdédóvó”-képzés fejlesztéséért: „Hidd el, barátom, egy jó kisdédóvó, tanító, pap vagy professor oly egyének, kik egész nemzedékeket indíthatnak virágzásba és gyümölcsözésbe” – írta ötödik *Pesti Levelében*.²⁰ Ugyancsak tájékoztatta „barátját” a Széchenyi István gőzhajó, illetve a „Pesti magyar polgári órhad” zászlajának felavatási ünnepségéről, a vakok intézetéről, illetve a Rákosmezőn gyakorlatozó „magyar Estei ezred”-nél tett látogatásáról, kiemelve, hogy az avatási ünnepségek legfelelemlőbb mozzanata „Kölcsy himnusa” volt, melyet zenekar játszott. „Ez a himnus barátom – írja Gedő János – valami oly nagyszerű, oly fenséges, hogy nemcsak a szívet és lelket föllengzésbe, hanem talán a sírok éjjelében alvó hamvakat is képes mozgásba hozni”. A fiatal állatorvos lelkesedése csak fokozódott, amikor „a honi iparvédegylet ügyébeni tanácskozásról” számolt be. A tanácskozás megnyitója és előadója Kossuth Lajos volt. A cikkíró elmondja, hogy a védegylet Pozsonyban alakult, de „főfészke Pesten, a haza szívében leend, honnan a két magyarhonra s a kapcsolt részekre szétküldetendi a nemzettestet éltető véré”. A iparvédegylet a hazai ipar támogatására aláírási íveket bocsátott ki arról, hogy az aláírók „csak belföldi gyártmányokkal, terményekkel, iparcikkokkal stb. fedezik szükségleteiket”.²¹

Pesti rövid tartózkodása 1844 október második felében véget ért. Ekkor ugyanis Gedő hazaindult Erdélybe. „Kraszna, Közép- és Belső-Szolnok, Doboka és Kolos vármegyék határain” át haladva az újságíró „megint kibújt belőle”, és az útközben tapasztaltakról tudósítást küldött a *Magyar Gazdának*. Benyomásai, érzelmei, vélekedései vegyesek. Az őszi betakarítások lemaradása, a terméshozamok, az új őszi vetések képe, az utak rossz állapota, az állatvásárok gyenge látogatottsága, a csákigorbói „répacukorgyár”, de az olasz gyárigazgató nem éppen vendégszerető viselkedése is felkeltette figyelmét. Sorain alapvetően átsüt a gazdasági haladás ügyéért való lelkesedés. A „gyár-védegylet Erdélyben is tán csak pártolásra jut” – fejezte ki reményét az erdélyi ipari fejlődést illetően.²²

Az Erdélybe hazatért ifjú Szászrégenben lett gyakorló állatorvos. Magánpraxisára, szakmai sikereire, munkájának gyakorlati eredményességére csak

¹⁹ *Nemzeti Társalkodó* 1844. 199.

²⁰ Uo. 287.

²¹ Uo. 293–297, 340–341, 343.

²² *Magyar Gazda* 1844. 648.

következtetni tudunk. Az a tény, hogy néhány év múlva, azaz 1847-ben újságban, az *Erdélyi Híradó*ban közölte működési állomásának áthelyezését gróf Kemény Sámuel vajdaszentiványi (Torda vármegye) birtokára, arra enged következtetni, hogy népes klientúrája lehetett.²³

Szakmai felkészültségére, hozzáértésére vet fényt az is, hogy német szakmunkákat fordított magyarra. Amidőn Teleki Domokos 1844-ben megalapította az Erdélyi Gazdasági Egyesületet, mely céljául jelölte meg „honunknak oly annyira alatt álló gazdaságát mozdítani elő”, és ennek érdekében megalapításától kezdve feladatának tekintette a szakismeretek intézményes terjesztését, Etédi Gedő János csatlakozott e törekvésekhez, kezdeményezéshez. 1845-ben Kolozsváron az Erdélyi Gazdasági Könyvtár első köteteként kiadta George Parkher *A gyorsan és bizonyosan gyógyító lóorvos* című szakmunkát, melyet németből fordított magyarra. E törekvés folytatásaként – a sorozat második köteteként – 1848-ban ugyancsak Kolozsváron jelent meg a részben fordított, részben pedig általa írt *Tanácsadó a lóvásárban* című kötet.²⁴ Az említett kézikönyveket Etédi Gedő János nyilván az érdekelteknek, a mezőgazdaságban dolgozó szakértelmiségnek és birtokosoknak szánta. Egyébként is jól tudta, a „pórnép”, mely olvasni-írni egyáltalán vagy csak vajmi keveset tudott, legtöbbször a nemzedékről nemzedékre átvett élettapasztalatok és megszokások szerint járt el mind a lógyógyításban, mind a lóvásárlásban. Állatorvosunk szándéka azonban egyértelműen a tágabb értelemben vett mezőgazdálkodás (beleértve a lógazdálkodást) fejlesztésének előmozdítása volt.

Első terjedelmesebb – eredeti, mélyebbre szántó – írása 1843 novemberében jelent meg a Pesten kiadott *Magyar Gazdában Gazdasági vázlatok Udvarhelyszékről* címen.²⁵ Cikke tervszerűen felépített, hat részre (mezőgazdaság, barmászat, takarmány és készítménye, juhászat, kertészet vagy gyümölcsstermesztés és méhtenyésztés) tagolt. Írása a gazdasági néprajz körébe tartozik. Bár azt „állatorvosi növendék”-ként írta alá, a cikk felépítéséből, terjedelméből, adatgazdagságából, megjelenési idejéből stb. arra következtünk, hogy azt már Pestre utazása előtt megírta, ha csak nem utazott már 1843 elején Pestre, és nem töltött ott több időt az akadémiára való beiratkozása előtt. Tehát írását nem pillanatnyi (1843. évi őszi) pesti benyomásai hatására vetette papírra, mint ahogy azt Paládi-Kovács Attila feltételezi.²⁶

A közlemény megírásának valós indítékait talán az Udvarhelyszéket illető olvasmányokban kell keresnünk. 1831-ben ugyanis a Kolozsváron megjelenő *Nemzeti Társalkodó* közölte az egykori székelyudvarhelyi professzor, Szigethi Gyula Mihály terjedelmes tanulmányát *Nemes Udvarhelyszék statisztikája*

²³ Uo. 1847. 229. sz. 164.

²⁴ Paládi-Kovács: i. m. 332.

²⁵ *Magyar Gazda* 1843. 96. sz. 1519–1528.

²⁶ Paládi-Kovács: i. m. 331.

címmel.²⁷ Szigethi professzor adatgazdag írása részletesen beszámolt az udvarhelyszéki paraszti földművelés, állattartás, gyümölcstermesztés stb. állapotáról, de nem foglalkozott különösebben az okszerű, tudományos gazdálkodás kérdéseivel, feladataival. Nos, Etédi Gedő János buzgó híve lévén a gazdálkodás modernizálásának, Szigethi professzor tanulmányából a haladást pártoló kiállás elmaradása ösztönözhatték a téma és a tárgyalási szempontok megválasztásában. A vizsgált témát ezért néprajzi megközelítésben és felépítésben, de a gazdasági haladás szempontjait jobban érzékeltetve tárgyalta.²⁸

A *Regélő Pesti Divatlap* 1843/1844. évfolyamában *Székely szokások* címmel indította útnak honismereti néprajzi cikksorozatát.²⁹ A magyarországi olvasóközönség igényeinek megfelelő formában ismertette az udvarhelyszéki férfi és női viseletet, a székely lakáskultúrát, gazdasági udvart (székely kifejezéssel: az „életet”), a székely ember erkölcsi jellemét, az ifjúság téli és nyári időtöltését, szokásait (táncait, játékait). Ezt követően az emberi élet nagy sorsfordulóihoz, a születés–keresztelés, esküvő–lakodalom–családalapítás, halál–temetés eseményéhez kötődő szokásokat mutatta be. Közleményének ez utóbbi részét „a keresztelés, lakodalom, temetés”, azaz „születés, házasodás s halál” részekre taglalta, és e hármas taglalásban, de az emberi élet egységében mutatta be igen színesen, de főleg a protestáns székelyeknél hagyományos szokások szerint. Talán a halál–temetés kérdésköréhez kapcsolódó székely szokásokat illetően mutatkozott szűkmarkúnak és kevésbé színesnek. Cikksorozata lezárásaként Etédi Gedő János úgy vélte: „igen sok volna még, amiről írni lehetne régészeti, történeti, államelméleti tekintetben,” de főleg művészeti, ipari és kereskedési szempontból, „mert gazdag halmaza hever itt az anyagoknak ama mezőkből”.³⁰

A Jókai Mór szerkesztette *Életképek* – többek között – úgy ismert, mint Petőfi, Arany, Vasvári, Irinyi stb. írásaink egyfajta „gyűjteményes kiadása”. Nos, Etédi Gedő Jánost eleve minősíti az a tény, hogy 1848-ban Jókai érdemesítette lapjában sorozatban közölni *Erdélyhoni képek* című írását. Egyrészt csipős nyelve, megelevenített gúnyalakjai (Alvó Gedeon, Csökönyi Miklós, Serény Gyula, Ünőházy stb.), éles arisztokrata- és nemesellenessége, másrészt a haladó gazdálkodás méltatása nem elszigetelt jelenség a magyar irodalomban – Szacsvai Sándorra, de Petőfire is emlékeztet –, legfeljebb a székely közegben szokatlan, és kirívó. Néhány felvillantható pillanatkép: elhanyagolt „nemesi allodium”, melyet a „műveletlenség, elhagyatottság, gyom és dudva” takar, vagy a nemesi „belsőség”, ahol „kidőlt üres istállófalak mellett az udvarra bedőlt palánkok” „ékítenek”, és még a lelkészükre sincs gondjuk, hiszen „a papi telek körül nincs kert, a szegény papné veteményeskertjét a ... disznók dűlják föl”, „a paplakba beesik az eső” stb. stb. E képpel ellentétes oldalt képvisel „Serény Gyula”, aki „utazásából nemrég hazatért szorgalmas gazda”, és aki

²⁷ *Nemzeti Társalkodó* 1831. 40–85.

²⁸ *Magyar Gazda* 1843. 96. sz. 1519–1528.

²⁹ Paládi-Kovács: i. m. 344–361.

³⁰ *Regélő Pesti Divatlap* 1844. 51. sz. 810.

„egy szép kis, új ízléssel épült ház, takaros udvarral, csinos kerttel, jeles oltványos és kis lucérnással tulajdonos”.³¹

A nemesekről vázolt képhez az is hozzátartozik, hogy a kiváltságosok szerint „Erdélyben, a fontolva haladás e classicus honában” nincs közérdek. A szerző ezt azzal a megjegyzéssel toldja meg, hogy „Magyarhon annyi Kossuthot nem tudna teremteni, mennyi képes lenne ezen tens urakat az adó elvállalással capacitalni”, azaz közteherviselésre rábírní.³²

A *Gazdasági vázlatok Udvarhelyszéken*, a *Székely szokások*, *Pesti Levelek*, *Erdélyhoni képek* stb. írásaiban Etédi Gedő János egy mozgékony, éles szemű, puritán erkölcsű és életfelfogású, a polgári haladás mellett elkötelezett székely értelmiségiként áll előttünk. A haladás biztosítékát, többek között, a szellemi elmaradottság felszámolásában, jeles oktatószemélyzet (kisdédóvók, tanítók, professzorok, papok) biztosításában, a mezőgazdaság fejlesztésében, a nemesi kiváltságok és a robotrendszer eltörlésében, a közteherviselésben, a hazai ipari fellendítésében, „magyar polgári őrhád” felállításaiban látta.

Halála időpontját nem ismerjük, talán az 1848–1849-es forradalom foragtagában halt meg – mely állomáshelyét, Vajdaszentiványt sem kerülte el –, talán más körülmények között. Szülőfaluja és állomáshelye anyakönyveit nem sikerült megszólaltatnunk, nem tartalmaznak hasznosítható adatokat. Az mindenképpen bizonyos, hogy 1860-ban már nem élt, a sajtó ekkor már csak „hagyatékából” közölt különböző részleteket, adatokat.

Etédi Gedő János állatorvos a magyar néprajzosok azon nemzedékéhez tartozott, amelynek tagjai talán az irodalmi diáktársaságokban kaptak indítást valamikor az 1830-as években, majd a későbbiekben nőttek fel kiemelkedő egyéni teljesítményt nyújtó tollforgatókká, és akik a reformkori honismereti irodalmat sajátos színezetű néprajzi adalékokkal, népismertetéssel gazdagították. Ezeket az „adalékokat” az utókor sikerrel építi be nemzeti történelmünkbe.

³¹ *Életképek* 1848. 6. sz. 177–184; 7. sz. 241–245; 16. sz. 499–505. Írásai közül a *Székely szokások* című közleményt Paládi-Kovács Attila oly jelentősnek és érdekesnek tartja, hogy szükségesnek vélte annak újraközlését.

³² Uo. 1848. 6. sz. 177.

Szász Zoltán

Deák, a kiegyezés és a nemzetiségek

Az 1867. évi osztrák–magyar kiegyezés – Deák Ferenc¹²⁴³ nagy műve – a külvilág számára, de gyakran a benne élők számára is nehezen érthető, kétpólusú, dualisztikus birodalommal alakította át a Habsburg-monarchiát. A bonyolult konstrukció kölcsönös függőségek rendszerét, interdependenciáját teremtette meg Magyarország és Ausztria („Cislajtánia”) között, melyre jellemző, hogy a nyugati résznek neve sem volt, a birodalomnak 1915-ig elfogadott közös címere is hiányzott, bő két évtizedig harc folyt azon kérdés körül, hogy a közös hadsereget az osztrák hagyománynak megfelelő „K. k. Armee”-nak, vagy a dualizmust pontosabban tükröző „K. und k.”-nak nevezzék.

Az 1867–1914 közötti korszak az egész Duna-medence máig legdinamikusabb gazdaságfejlődési periódusa volt; valóságos modernizációval. Magyarország gazdasági elmaradottsága „Ausztriával” szemben mintegy 10%-kal csökkent. A magyar beruházások 60%-át a külföldi tőke nyújtotta 1869-ben, 1913-ban viszont – jóval nagyobb összegek mellett – már csak 25%-át, a többit a hazai tőke produkálta, sőt, némi magyar tőkeexport is volt a Balkán felé. Az ország 1880 után eljutott az ipari forradalom stádiumába.

Az állami önállóság lehetséges maximumát biztosítani, a gyors gazdasági fejlődés politikai kereteit megteremteni – ez volt az a két fő célkitűzés, amelyet Deáék bevallottan követtek a kiegyezés megkötésekor.

Az impozáns gazdasági növekedés azonban nem járt együtt a társadalom egészséges fejlődésével, a lendületes modernizáció dacára súlyos problémák sora maradt megoldatlan, vagy éppen új feszültségek erősödtek föl a politika szférájában.

A dualista Osztrák–Magyar Monarchia olyan államalakulat volt, amelyet ma némi joggal inkább tekintünk az Európai Unió műhelyének, míg a Deák Ferenc utáni nemzedékek kritikusai inkább tartották a tankönyvbeli állatorvosi lónak, mely egyidejűleg szenved minden létező betegségben.

A külföldi megfigyelő szemével elemző francia Louis Eisenmann a magyar előretörés, szerepnövekedés miatt írta – nem kevés ellenséges érzülettel –: a magyarok a kiegyezéssel a költségek 1/3-áért (kvóta) megkapták a jogok 1/2-ét (dualista paritás) és megszerezték a befolyás 2/3-át. Szerinte a magyarok szétverik a birodalmat. A filozófus-író Robert Musil az állampolgári

¹²⁴³ Deák a magyar történeti közgondolkodásban a nemzeti érdekek, a nemzetközi hatalmi realitások és a liberális szabadsággeszmék összhangjának megteremtésén eredményesen munkálkodó, személyében is példamutató politikus. Születésének 200. évfordulóján a Magyar Tudományos Akadémia által rendezett konferencián Katus László adott kiváló elemzést Deák nemzetiségpolitikai nézeteiről. (*Kisebbségkutatás* 2003. 3. sz. 536–546.) A mi írásunk a 2003. dec. 10-i lipcei Deák-konferencián elhangzott előadás szövege. A legújabb életrajz Deák Ágnes–Molnár András: *Deák Ferenc*. Bp. 2003.

identitás és a struktúra zavarai miatt ironizált – később – nagy művében, „Kakanien”-országban. Tézisei máig befolyásolják a Monarchia-értékeléseket.

A legsúlyosabb azonban ismeretesen a nem németek és a nem magyarok, különösen a magyarországi nemzetiségek többségének tartós állásfoglalása, akik politikai visszaszorítottságuk miatt tekintették a dualizmust, „unio duarum nationum contra plures” igazságtalan világának.¹²⁴⁴

Itt jutunk el ahhoz a kulcskérdéshez, amelyről Deák és a magyar kortársak aránylag keveset, az utókor viszont annál többet beszélt: a magyarországi nemzetiségi kérdéshez.

A történelmi Magyarország nem egyszerűen soknemzetiségű volt, hanem egy olyan állam, amelyben keverten éltek magyarok és nem magyarok. Az ország közepe úgy volt színmagyar, hogy ez a rész is tele volt tűzdelve jelentős német (sváb) községekkel, Pest-Buda a XIX. sz. elején ugyanúgy német jellegű város volt, mint Pozsony, Sopron vagy Nagyszében. Ugyanakkor a peremvidéken, pl. a román Hunyadban, a szlovák Árva megyében is élt magyarság, mégpedig sok százada; nem valaminő bürokratikus telepítések következtében élt ott, organikus részt alkotott, s jobbára soraikból került ki a megyék vezető elitje.

A XIX. sz. derekán 5,4 millió volt a magyar, 2,4 millió a román, 1,8 millió a szlovák, 1,5 millió a német, 1 millió a szerb, 0,5 millió a ruthén. A magyar etnikum 37,3%-ot alkotott, tehát kisebbségben volt Magyarországon. Ehhez a tarkasághoz hozzá kell még számítani két momentumot. A nem magyarok úgynevezett csonka struktúrájú etnikumok voltak, vagy ahogy Otto Bauer nevezte, történelem nélküli népek, csak a szászoknak és horvátoknak volt saját uralkodó elitjük, funkcionális értelmiségük. Az említett népi kevertség pedig nem tette lehetővé az egyes etnikumoknak a magyarságtól való világos – és tegyük hozzá: békés – delimitációját, területi elhatárolását. Egyedül Horvátország alkotott hagyományosan külön politikai-adminisztratív területet. A horvát autonómia létjogosultságát magyar részről sosem vonták kétségbe.

A nyelvi különbségeken túlmenően tehát strukturális differenciák, fejlődési aszinkronitás bonyolította a nemzetiségi kérdést. A magyarság központi területi elhelyezkedése, gazdasági-kulturális túlsúlya, történelmileg kialakult politikai hegemoniája ugyanakkor azt az érzést erősítette a reformkor liberális elitjében, hogy a szabadságjogok kiterjesztése, az alkotmányosság bevezetése, a jobbágyszabadítás olyan nagy jótétemény lesz a nemzetiségek számára, hogy szívesen fognak közeledni a magyarsághoz, s idővel akár bele

¹²⁴⁴ A kérdés nagy irodalmából lásd Kemény G. Gábor: *Iratok a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában*. 1867–1918. I–VII. Bp. 1952–1999; *Magyarország története tíz kötetben*. 6. és 7. k. Főszerk. Kovács Endre, Hanák Péter. Bp. 1978, 1979; *Die Habsburgermonarchie* III/1–2. Die Völker des Reiches. Hrsg. Wandruszka, A.–Urbanitsch, P. Wien 1980.

is olvadnak. Vagy talán mégsem azt hitték a magyar liberálisok amit hirdettek?

Úgy tűnik, hogy a herderi jóslatként ismert félelem a magyarság várható (nyelvi) megsemmisülése miatt, pozitív erő kifejtésre ösztönözte a liberális nacionalistákat – ebben áll történelmi nagyságuk. De az is tény, hogy tudták: szinte megoldhatatlan feladat előtt állnak. Deák Ferenc már 1842-ben azt írja egy bizalmas levélben: „a szláv és illir mozgalmak, ámbár azokat némely magyar főurak is nagyobb fontosságúnak, sőt veszélyesnek tartják, Bécsben sokkal kevesebb figyelmet ébresztenek, mint kellene, s valóban azon gondolat támad az emberben, hogy a kormány főemberei maguk sem törődnek a következő veszéllyel”. Már ekkor úgy látja, hogy a csehek mint fejlett nemzet, nem érdekeltek a Habsburg-monarchia fenntartásában, egy esetleges orosz uralom őket nem fenyegeti (mint a lengyeleket), s ha netán létrejönne valaminő nyugati szláv államszövetség, abban Csehország volna „a leghatalmasabb, a legnagyobb befolyású”. S miközben sok empátiával beszél a csehek jelenéről és jövőjéről, azt is hozzáteszi: Ausztria bukásával „Magyarországnak magyar tartományai semmivé lennének önállóságukra s nemzetiségükre nézve – de ezekkel Európa mit sem gondolna”.

Deák úgy látta: nem olyan fontosak Európa számára a magyarok politikai, gazdasági vagy kulturális szempontból, hogy Európa törődjön velük. „Mintahogy most Európa nem igen törődik azzal – írja –, hogy 6 millió román miképpen van szétszórva, s eldarabolva, úgy akkor az ezen számnál is kevesebb ... magyarok sorsának ügye Európát éppen nem gátolná politikai számításában, úgy bánnának velünk, mint tört számokkal, s odavetnének bennünket, ahová mintegy igazítás gyanánt jobbnak látnák.”

Úgy látta tehát, hogy míg a cseheknek nincs félnivalójuk a Habsburg Birodalom felbomlásától, a magyaroknak ez azonban „halálthozó lehet”.¹²⁴⁵

Ez a félelem a fő oka annak, hogy vezető liberális politikusaink – Wesselényi kivéve – inkább hallgattak, nagyon hallgattak a nemzetiségi kérdésről. A liberális modernizáció programjának ez volt az Achilles-sarka. A reformkor reformerei, akik ráadásul nyugatról átvették az „államegység” imádatát, a nemzetiségi kérdésben hitték, de inkább csak hinni akarták, hogy a „polgári szabadság és az e szabadságot biztosító alkotmányosság” a magyarokhoz vonhatja a nem magyarokat.

Volt is ehhez a hithez egy minimális alap: a nemzetiségek soraiból kikerülő nemesek a történelem során elmagyarosodtak, vagy ha nem – miként szlovák és román nemesek ezrei –, akkor is a magyar politikai közösség, a *natio hungarica* részét alkották, zömükben az etnikailag magyar elithez igazodtak magatartásukban, a XIX. század derekán is.

Az ország egységesítéséhez persze az is hozzátartozott, hogy lehetőleg magyarosítsák az államélet nyelvét, s erősítsék az etnikai magyarság kohézióját. A félelem, hogy a magyarság felkészületlen a Habsburg-monarchia esetleges felbomlására, a liberálisokat az „előremenekülésre” ösztönözte.

¹²⁴⁵ Deák levele Oszterhuber Józsefhez 1842. nov. 10. Sándor Pál: *Deák Ferenc kiadatlan leveleiből*. Bp. 1992. 42–69.

Deák fogalmazásában: „A nemzettest szilárdul meg, nem áll a veszélyben, mert semmi össze nem tartja. – Ha van még eszköz, ami a veszélyt egykor elhárítja, csak egyetlen egy van, s ezen eszköz: a népet, melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzeti kötelék, sem birodalom, sem anyagi és erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok kiterjesztésével kapcsolni kell e hazához, hogy oka legyen védelmezni ezen jobb állapotot, melynek megváltoztatásával ő is csak veszíthetne, de semmit sem nyerhetne.”

Európa 1848-ban nem tudott felmutatni a nemzetiségi kérdés rendezésére alkalmas modellt. A francia forradalomnak az állam és nemzet azonosságára, teljes egybeesésére építő „államnemzeti” ideológiája volt a liberálisok és radikálisok számára a követendő példa. A frankfurti nemzetgyűlés, a Pauluskirche az új Németországot – ismeretesen – a „történeti határok” keretei között akarta létrehozni, tehát még elvben sem csupán német lakta vidékekből kívánt nemzetállamot teremteni. Az osztrák áprilisi alkotmány nemzeti egyenjogúságot ígért, de egy – a magyartól eltérő – más struktúrájú régióra. A pesti forradalom után az első alkotmányos magyar kormány a „német úton” járt ebben a kérdésben.¹²⁴⁶

Mit képviselt Deák 1848-ban, mint a kormány igazságügyminisztere?

A széles körű autonómiát élvező Horvátországban már március végén egy zágrábi kongresszus teljes körű nemzeti függetlenséget követelt a horvát–szlavon–dalmát területek számára; önálló kormányt, s a magyar kapcsolatot a tiszta perszónálunióra kívánta redukálni. A követelést megerősítette a júniusi horvát országgyűlés, a Sabor.

Deák dolgozta ki a horvát kérdés rendezésére szánt törvényjavaslatot. E szerint magyar–horvát közös ügy lenne a külügy, hadügy, pénz- és kereskedelemügy. A közös minisztériumokban horvát államtitkárok és osztályok lennének, horvát miniszter volna a minisztertanácsban. A zágrábi parlament követeket küldene a pesti országgyűlésre.

A minisztertanácsban viszont olyan állásfoglalás született, hogyha a Deák-féle tervezet alapján a horvátokkal nem lehet megegyezni, akkor a magyar kormány elfogadja a teljes elválást is, megelégedvén egy „szövetségi kapcsolattal” és Fiume megtartásával. Rendezésre nem került sor, Horvátország 1848 őszére elszakadt, a volt társország Pestről nézve a hajdani Vendée szerepét látszott átvenni.

Hogy miként látta Deák az 1848–49. évi nemzeti konfliktusok okait, azt megtudjuk egy 1866. évi, Beusttal folytatott bizalmas beszélgetéséből. Egy-

¹²⁴⁶ Gergely András: Az 1849. évi nemzetiségi törvény. In: *A pesti polgár*. Tanulmányok Vörös Károly emlékére. Szerk. Gyáni Gábor és Pajkossy Gábor. Debrecen 2000. 77–90; Miskolczy Ambrus: Kísérlet az interetnikus kapcsolatok szabályozására: az első magyar nemzetiségi „törvény”. *Magyar Tudomány* 2000. 3. sz. 279–288; Szász Zoltán: A nemzetiségi kérdés és országgyűlési megítélése. In: *A magyar országgyűlés 1848/49-ben*. Szerk. Szabad György. Bp. 1998. 317–338; Csetri Elek: Az erdélyi unió és végrehajtásának problémái az országgyűlés előtt. Uo. 281–316.

értelműen az ún. reakciós körök izgatásának tudta be a „népfajok” lázadását. Elmondta, hogy amikor emiatt Bécsben panaszt tettek, Latour hadügyminiszter gúnyosan azt válaszolta: „töröljük el a 48-iki törvényeket, s azonnal rendet fognak teremteni”. S a mindig visszafogottan beszélő Deák még azt is hozzátette: „oly dolgok ezek, melyeket nem tanácsos felemlíteni, mert a dinasztia tagjaiig nyúlik fel a kompromittáltság”.¹²⁴⁷

A nemzeti–nemzetiségi ellentétek ismeretesen 1848 őszén egy klasszikus típusú osztrák–magyar háborúba, valamint a nemzetiségek és magyarok egymás elleni polgárháborújába torkollottak – az áldozatok száma sok ezerre rúgott.

Milyen tanulságot vont le a sikeres forradalom, a hősiesség honvédelem és a 49-es tragédia menetéből Deák, illetve a magyar politikai elit?

A magyar emigráció, mindenekelőtt Teleki, Klapka és Kossuth ismeretesen azt a következtetést vonták le, hogy a szerbek, románok nemzeti törekvéseit a jövő tervezésében számításba kell venni, a jövőt pedig a Habsburg Birodalmon kívül kell keresni. Az olasz és francia segítséggel indítandó szabadságharc célját tartotta szem előtt Klapka és Kossuth 1862. évi Dunakonföderáció terve: Horvátország, Románia, Szerbia és Magyarország egyenrangú államszövetségének koncepciója.

Ezen a ponton vált el élesen az emigrációtól a hazai magyar liberális elit. Belső bizalmas levelezésben igen élesen kritizálták Kossuthot, tervét Magyarországon felbomlasztása bevezetésének tartották, nyersen elvetették. Ahogy Podmaniczky fogalmazott „Inkább megyek Bécsbe a némethez, mint Belgrádba a rácokhoz”.¹²⁴⁸

Hogy miért ebbe az irányba haladt a magyar liberális tábor, azt már a történetírás rég feltárta. Az okok közt épp úgy szerepeltek gazdasági motívumok, mint külpolitikai argumentumok, de legfontosabb a nemzetiségi kérdés volt – bár hangsúlyoznám: nem egymagában volt meghatározó.

A Birodalom 1859. évi itáliai katonai veresége után Bécs átalakítási kísérletekbe kezdett, középutat keresett a parlamentarizmus és abszolutizmus között. Elkezdődött az „alkotmányos kísérletek” sora. Az immár szabadabb légkörben 1848 tavaszának hangulatára emlékeztető indulatok szabadultak el. Az, hogy a szerbek és románok autonómiát követeltek ismét, az kevésbé rázta meg Deákékat. De hogy 1861-ben a szlovákok is önálló nemzeti kerület kialakítását követelték – egy olyan területre, amelynek soha semmiféle különállása nem volt – újabb sokként hatott. A korábbi teoretikus alternatíva: nyugati erkölcsi és katonai támogatással, a hazai nemzetiségek jó szándékú passzivitása mellett kiharcolni az ország függetlenségét, vagy kompromisszumot kötni Béccsel – egyszerűen nem létezett a valóságban.

Deák 1861-ben még azt mondja egy belgrádi kormány megbízottnak, hogy Ausztria talán fel fog bomlani, talán egy föderatív állam jöhet létre a

¹²⁴⁷ Csengery Antal hátrahagyott iratai és feljegyzései. Közzétette Csengery Lóránt. Bp. 1928. 86.

¹²⁴⁸ Podmaniczky Frigyes: *Naplótöredékek*. III. Bp. 1888. 143–144; I. még *Erdély története*. Főszerk. Köpeczi Béla. III. Bp. 1986. 1488–1490.

helyén, de a magyarok ezt nem siettethetik. Később azt mondja, hogy a magyarok nem akarnak a bécsi abszolutizmus alatt maradni, inkább szövetkeznek más nemzetekkel. Csakhogy ez inkább tűnik kötelezettség nélküli diplomatikus meditációnak, hiszen bizalmas levélben már az előtt azt írta, hogy a nemzetiségek „teljesíthetetlen követelésekkel lépnek fel, ... mindenik különálló politikai nemzet akar lenni, s oly igényekkel áll elő, minek teljesítése az országot feldarabolná, Magyarországot megszüntetné...” (E levélben a nemzetiségi kérdés „célszerű megoldását majdnem a lehetetlenséggel határosnak” tartja.)¹²⁴⁹

1867 tavaszán Deák parlamenti beszédében, a kiegyezés vitájában aztán visszacseng a negyedszázaddal korábbi tézise Ausztria esetleges felbomlásáról. Csakhogy most már nemcsak feltételezés, hanem 1848/49 és 1861/65 tapasztalatai által súlyosbított axiómaként: azok az erők, amelyek Ausztria felbomlását akarják, „azok azt bizonyosan nem a mi érdekünkben óhajtják. Félek, nagyon félek, hogy a fölbomlás által nem mi nyernénk, s a mi sorsunk jobbra nem változnék.”

A kiegyezés létrehozásában Deák Ferencet az vezérelte, hogy az 1848-ban kivívott – s 1849-ben elvesztett – magyar állami önállóságot és alkotmányosságot úgy állítsa helyre, hogy az 1848. évi osztrák magyar konfliktus ismétlődésének elejét vegye, tehát a közös ügyeket rendezze. De Ausztriát magát is alkotmányosan kell kormányozni – ehhez ragaszkodott a magyar fél. Ezt szánta Deák a stabilitás, a harmónia biztosítékának. (Más kérdés, hogy ez nem jól működött.)

De a „korlátozott szuverenitás” vállalásában, láttuk, kiemelt szempont volt a területi integritás őrzése és a nemzetiségi törekvések ellensúlyozásának igénye. A kiegyezés révén nemzeti szempontból egy hierarchiarendszer jött létre, melynek csúcán a magyar etnikum állott, de számbeli gyöngesége miatt ez csak úgy volt biztosítható, ha az ország egy nagyobb hatalom részét képezte, annak alárendelődött. A teoretikus politikus Eötvös azon a véleményen volt, hogy ő maga nem riadna vissza egy republikánus konföderációtól sem, mert „bizonyos, hogy a magyar e konföderációban épp olyan, sőt nagyobb állást foglalhat el, mint mely neki a dualizmus fenntartása mellett a birodalomban jut. Sőt hiszem, hogy bármit tegyünk most, egykor ide fogunk jutni ... azonban jónak, s kedvezőnek tartanám, ha a dualizmussal egy ideig megállapodva időt nyernénk, hogy a magyar minden tekintetben, főképp műveltségben megerősödve, a nagy szerepre képessé váljék, mely reá a jövőben vár.”¹²⁵⁰

Hogyan viszonyult Deák a kiegyezés után a nemzetiségi kérdéshez? Három ponton tudjuk ezt megragadni.

¹²⁴⁹ Katus László: Deák és a nemzetiségi kérdés. *Kisebbségkutatás* 2003. 3. sz. 537–538.

¹²⁵⁰ Eötvös József: Vallomások és gondolatok. In: *Eötvös József művei*. Szerk. Bényei Miklós. Bp. 1977. 624; I. még *Erdély története*. III. 1627–1628.

1868-ban került sor – hosszú előkészítés után – a nemzetiségi törvény vitájára. A nem magyarok radikális képviselői az ország etnikai alapon való föderalizálását követelték, a magyar liberálisok viszont az államegységet és a magyar államnyelv abszolút prioritását képviselték. Deák maga is benyújtott egy törvényjavaslatot – ezt fogadta el a parlament –, amelyben leszögezte, hogy „az ország összes honpolgárai politikai tekintetben egy nemzetet képeznek, az oszthatatlan egységes magyar nemzetet, melynek a haza minden polgára, bármely nemzetiséghez tartozzék is, egyenjogú tagja”. Úgy folytatta, hogy az egyenjogúság csak a különböző nyelvek hivatalos használata vonatkozásában szorul szabályozásra. Következésképpen az 1868:44. tc. inkább nyelvtörvény, amely igen széles körű nyelvi jogokat biztosított a megyékben, községekben, bíróságokon és természetesen az egyházi és kulturális életben.

Szokás azt mondani, hogy az alapján a teljes individuális szabadságra épülő törvény nem biztosított kollektív jogokat. Valójában arról is intézkedett, hogy a nemzetiségek „nyelvük, művészetük, tudományuk, gazdaságuk, iparuk és kereskedelmük pártolására” szervezeteket, egyesületeket, alapítványokat létesítsenek, miáltal az államhatalomtól független intézményhálózatot teremthettek.

A fentiekből azt is lehetne következtetni, hogy Deák valójában ellenséges volt a nemzetiségekkel szemben. Személyes érzelmeit alig ismerjük, de azért a horvát–magyar kiegyezési tárgyalásokból lehet valamennyit erre is következtetni.

Mint 1849-ben, úgy 1868-ban is a legszélesebb horvát autonómiát akarta biztosítani, a pénzügyek terén is. Deák szinte összeveszett a szigorúbb magyar kollégáival, másrészt volt amikor ő mondta a horvát delegátusoknak, hogy kérjenek többet... Bár a horvát autonómia igen széles körű volt – „társország” –, a pénzügyi önállóságot nem kapta meg Horvátország, s ez állandó sérelmek forrása lett.¹²⁵¹

A szűkebb Magyarország nemzetiségeinek ügyében egy, a korban nem ismert 1865. évi Deák-állásfoglalásra is érdemes utalni Erdéllyel való újraegyesítése kapcsán. Az ő álláspontja – akár korábbi Kossuthé –, hogy az unió nem kell gleichschartolást jelentsen. Fegyelmezett gondolatvezetéssel kimutatta, hogy alkotmányjogi szempontból miért nem jogérvényes az 1863–64. évi erdélyi országgyűlés, de hozzátette: lehetnek ennek törvényei között „olyanok, mik a kedélyek megnyugtatót, az ország kára s a közérdek sérelme nélkül eszközölhetik; az ily törvényeket célszerű lesz minden tekintetben jogérvényes, alkotmányos törvényekké tenni”. Ha a szűkebb Magyarország politikai gyakorlata nem is ismer külön nemzeteket – míg az erdélyi közjog korábban az „unio trium nationum” eszméjére épült –, a nem magyarok „minden valóságos nemzetiségi jogos igényeiket igazság és méltányosság szerint figyelembe venni, s ... teljesíteni kötelességünk”. Ebből következően lehetségesnek tartotta az újraegyesítés olyan változatát, hogy „fönntartatnék Erdélyben a három nemzet politikai fogalma, s azoknak némely külön politi-

¹²⁵¹ Katus: *i. m.*; részletes leírását l. Csengery: *i. m.* VIII. fejezet. 179–239.

kai jogok adatának ... ez esetben ... Erdélyben a román épen úgy nemzetnek tekintessék, mint a többi”. Fontosnak tartotta erre az esetre külön hangsúlyozni „a románok megnyugtására”, hogy „a román is el fog ismertetni negyedik nemzetnek”.¹²⁵²

A nyilvánosságnak, a *Pesti Naplónak* szánt, nem csak eszmetörténetileg fontos – valójában egy tartománygyűlés felé mutató – állásfoglalás azonban nem látott napvilágot, noha Erdélyből többen támogatták. A konzervatívabban lebeszéltek róla Deákot, mert Erdély bárminő politikai sajátosságának fenntartása körüli vitát az unió veszélyeztetésének érezték. Félték, hogy Bécs ezt az unió törlésébe való magyar beleegyezésként fogja értelmezni. (Ugyanaz a félelem munkál majd 1918 után Erdély és a régi Románia kapcsolatának alakításában; köztudott, valós regionális igények nagypolitikai megfontolásokból ismételtelen realizálatlanok maradtak.)

Utolsó megnyilatkozásai kis ügyekben adott, de elvi étékű iránymutatások, melyek szakmai körökben jól ismertek.

Amikor 1868 végén a kormány szubvenciót akart adni a pesti Nemzeti Színháznak, de megtagadta az újvidéki szerb nemzeti színház segélyezését, Deák tiltakozott a politikai alapú megkülönböztetés ellen, s az igazságosságra, méltányosságra hivatkozott. Az nem lehet – mondotta –, hogy az állam „egyedül és kizárólag csak egyik nyelvű és nemzetiségű nép számára költsön a közös adókból. Erre nézve azt gondolom, hogy vagy mindegyikre, vagy egyikre sem.”

1872 elején az újvidéki szerb gimnázium kért segélyt, Deák hangsúlyozta az anyanyelvi oktatás fontosságát, ellenezte az iskolai magyarosítás gondolatát. Felszólalásából kiolvasható az aggodalom azon politikával szemben, amelyet 1867 után a fiatalabb magyar politizáló nemzedék követett, amely politika magyar nemzetállamot akart felépíteni egy soknemzetiségű országban.

„Ha mi a nemzetiségeket megnyerni akarjuk, ennek nem az az útja, hogy őket mindenáron magyarosítsuk, hanem az az útja, hogy velük a magyar viszonyokat megkedveltsük.” Nem kevés pesszimizmussal, szkepticizmussal hozzátette: nemcsak barbárság volna kiirtani őket, hanem lehetetlen is; ők pedig ha akarnának, sem szakadhatnak el Magyarországtól, mert az európai hatalmi viszonyok között ez lehetetlen. „Mind a két félnek tehát arra kell törekednie, hogy együtt és egymás mellett mennél jobb egyetértésben megéljünk.” Katus László ezt a beszédet tekinti Deák nemzetiségpolitikai végrendeletének.¹²⁵³

¹²⁵² Deák Ferencz Erdély uniójáról. Közl.: Kónyi Manó. *Budapesti Szemle* 1891. 65. köt. CLXX. sz. 161–181. Az unióval kapcsolatos politikai taktikára l. *A kiegyenlítés okmánytáras története*. I. Pest 1867. c. kiadványt.

¹²⁵³ Katus: i. m. 546; a beszédek teljes szövegét l. Kónyi VI. 93–94. és 338–340, ill. Kemény G.: i. m. I. Bp. 1952. 292–294.

A Deák által szimbolizált 1867-es kiegyezés, a Deák által normatívvá emelt „magyar politikai nemzet” elfogadhatatlan volt a frissen nemzetté vált kisebbségek számára. A Deák által hirdetett méltányosság és türelem szándékának őszinteségét azonban ők sem vonták kétségbe. Az idő múltával emberi és politikai magatartásának náluk is referenciaértéke lett. Nem lebecsülendő tény ez a XIX. században, a nemzeti civakodások nagy korszakában.

*

Deák nagy politikai tekintélyével, tudásával, 1848 sosem hangsúlyozott, de mindig vállalt örökségének birtokában sikerrel öntötte tézisekbe és törvényformulákba a magyar liberális utónemesség és értelmiség eszmevilágának hagyományos szabadelvű értékeit, s – gyakran vitatkozva, ritkán meghátrálva – ráerőszakolta a reformkori önmagától elfordulóban lévő „politikai közösségre”. Olyan nemzetiségi politikát akart inaugurálni, amely ezen elit számára az önfeladás érzése nélkül még elfogadható, s az organikus fejlődés útját nyitva tartja. Ez azonban egyben olyan mértékű önfegyelmet és türelmet feltételezett, mely viszont csak a politikai kultúra igen magas szintje mellett valósítható meg. A magyar politikai kultúra akkor még ennek határán állott.

A dualizmus „túlbiztosító” rendszere következtében az utódok nemzedéke ebben a kérdésben már nem tartotta mértékadónak, kötelezettségnek a kossuthi, deáki, eötvösi eszmevilágot; megragadt egy olyan nemzetiségi politikánál, amely pragmatista kombinációja a jogi liberalizmusnak és a hagyományos patriarchális elnyomásnak. Pragmatikus politika volt ez, azonban olyan, ami a mozdulatlanságot jelentette, a kooperációképességet korlátozta.

Csak későn, a világháború előtti évtizedben kezdett a magyar politika kooperációs alapon közelíteni újból a nemzetiségi kérdéshez – még hozzá mind a balliberális, mind a konzervatív (óliberális) táborban.

Ezért a késésért azonban bizonyosan nem Deák tehető felelőssé.

Tánczos Vilmos

A nyelvtudomány 1945 utáni eredményei a csángó név, a csángó nyelv és a csángó etnikum eredetére vonatkozóan*

A moldvai csángók történelmének néhány vitatott kérdésében a történészek gyakran használják fel a nyelvészek és a néprajzosok kutatási eredményeit. A „csángó” népnév és a csángó nyelvjárás eredetének tisztázása például voltaképpen a nyelvtudomány feladata volna, de mivel a történettudománynak nem sikerült megnyugtató módon megválaszolnia a csángó etnikum eredetére vonatkozó összes kérdéseket, így a nyelvtudományi argumentumok újra és újra a történettudomány érvrendszerének is részeivé válnak.

A csángókra vonatkozó történeti kutatásokban a nyelvészeti, a néprajzi és a történettudományi adatok együttes felhasználásának több példájával is találkozhatunk. E téren talán Lükő Gábor ment a legtovább, amikor 1936-ban megjelent könyvében összetett módszert alkalmazva, a moldvai csángó népességen belül elkülönítette a középkorban Erdélyből betelepült magyar és a később szórványosan betelepült székely etnikai csoportokat, illetve a moldvai csángóság nyelvjárási csoportjait.¹²⁵⁴ Ezáltal Lükő egy régóta kísértő bizonytalanságot szüntetett meg a moldvai csángók tudományos kutatásában.

1. A „csángó” szó etimológiája már a moldvai csángóság XIX. század derekán történt tudományos felfedezése óta foglalkoztatja a magyar tudósokat. Elsőként az 1844–1845-ben Moldvában utazó Jerney János próbálkozott a magyarázattal, akit később a hivatásos nyelvészek is – Ballagi Aladár, Szarvas Gábor, Munkácsi Bernát, illetve a legelmélyültebben Horger Antal – követtek, úgyhogy a Gombocz Zoltán–Melich János-féle *Magyar Etymologiai Szótár* (1916) a „csángó” címszó alatt már összefoglalja a szó eredeztetésére vonatkozó addigi irodalmat.

Mivel a nép és népnév eredeztetésében ezután sem alakult ki konszenzus, 1979-ben *A Hét* című bukaresti hetilap hasábjain sor kerülhetett a „csángó” népnév eredetéről szóló vitára. A vitát Murádin László egyik cikke indítja el,¹²⁵⁵ aki egy olvasói levélre válaszolva elmondja, hogy a nyelvtudomány álláspontja szerint a szó alapját az ‘ide s tova kereng’ jelentésű „csáng” ige képezi, tehát a „csángó” szó jelentése ‘kóborló, kószáló [magyar]’, ami ere-

* A tanulmány részlet egy nagyobb, a Sapientia Alapítvány – Kutatási Programok Intézete támogatásával készült tudománytörténeti összefoglalóból.

¹²⁵⁴ Lükő Gábor: *A moldvai csángók. I. A csángók kapcsolatai az erdélyi magyarsággal*. Bp. 1936.

¹²⁵⁵ Murádin László: A csángó névről. *A Hét* X(1979). 7. sz. 4.

detileg is gúnynév volt, azaz nem olyan népnévről van szó, mint a „jász”, a „kun”, a „besenyő” stb. Megjegyzi, hogy a „csángó” népnevet már a népnév első értelmezője, Teleki Domokos is az elkóborlásból, elkószálásból magyarázta: „... Lehet, hogy ez a Nevezet onnan jön, mivel ők vándorló Emberek és Lak helyeket el hagyták: az a ’ szó Tsángó pedig olyan értelemben véte-
tik, mint kóborló, vándorló.” A régész-történész Ferenczi Géza vitába száll a csángó szó „hivatalos” etimológiájával,¹²⁵⁶ amely szerint a „csángó” a ‘kóbor-
rol’ jelentésű „csáng” ige melléknévi igeneve lenne, és hogy összefüggne a csángók Erdélyből történő kiköltözésével, ami a középkor végén kezdődött el. A „hivatalos” álláspont, amit *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótá-
ra* („csángó” címszó) és Murádin László is képvisel, szerinte elfogadhatatlan.¹²⁵⁷ Álláspontjának lényege ezzel szemben a következő: 1. Az „ősibb” csángók a XIII. századi gypűörök, várörök származékai, akik a XII. század második felétől kezdődően egy védelmi célú telepítés eredményeként kerültek Moldva folyó völgyeibe a magyar birodalmi védelmi vonal keletre tolásának utolsó szakaszában. 2. Etnikai eredetüket tekintve voltak köztük menekült kipcsáki [így!] néptörzsek is, akik hamar elmagyarosodtak. 3. A „csángó” szó valóban ‘kóborlót’, ‘csángálót’ jelent, de ez más történelmi háttérrel magyarázható, valójában a határőrség portyázásával függ össze. 4. Az 1241–1242-es tatárjárás után maga az etnikum és a neve is („csángó”) fennmaradt, de a népcsoport eredeti szerepe megszűnt. 5. Az ún. „székely csángók” betelepítése jóval korábbi a XVII. századnál, bár erről a folyamatról adatok hiányában szinte semmit nem lehet tudni (pl. időbeli rétegződés, a települések helye stb.). Később vélhetően folyamatos volt a székelyek Moldvába való átszivárgása.¹²⁵⁸ Murádin László válaszcikkében felhívja a figyelmet a csángó történeti kutatások korábbi eredményeire, amelyekről Ferenczi Géza nem beszélt, de helyettük más tudományos hipotézist állított fel.¹²⁵⁹ Megjegyzi, hogy a székely eredeztetés kérdésében például már Lükő Gábor és Mikecs László megállapították, hogy az északi csángóság a Borgói- és a Radnai-hágón át Erdélyből, pontosabban a Szamos völgyéből került Moldvába, tehát nem székely eredetű. Szilágyi N. Sándor az *Amit még nem mondtak el a csángó névről* című cikkében bizarr különvéleményt fogalmaz meg.¹²⁶⁰ Ferenczi Gézával vitázva megjegyzi, hogy a határokat, végváratokat máshol is őrizték, de a védőket mégsem nevezték csángónak. A „csángó” szerinte az ugyancsak ‘nomád’, ‘kóborló’, ‘elfutó’ jelentésű „kazár” népnév

¹²⁵⁶ Ferenczi Géza: A csángók. Egy kérdés újabb megközelítése. *A Hét* X(1979). 18. sz. 11.

¹²⁵⁷ *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Bp. 1967. I. 167.

¹²⁵⁸ Ferenczi Géza két évtized múltával *A moldvai ősibb csángók* című könyvében is (Székelyudvarhely 1999) visszatér ugyanerre a kérdésre, és korábbi nézeteivel összhangban úgy véli, hogy a „csángó” népnév eredetileg csak az ún. déli csángók őseié volt, azaz egy a XII–XIII. század fordulóján Moldvába vezényelt kipcsáki és oguz török népességé, és csak később vált a szintén védelmi feladatokat ellátó északi csángó népesség nevévé is.

¹²⁵⁹ Murádin László: Még egyszer a csángókról. *A Hét* X(1979). 21. sz. 11.

¹²⁶⁰ Szilágyi N. Sándor: Amit még nem mondtak el a csángó névről. *A Hét* X(1979). 24. sz. 10.

tükörfordítása lehet, sőt még az is lehetséges, hogy a csángók ősei valamely török néptől származnak.¹²⁶¹ A vitába bekapcsolódó Szöcs István a népnév egyik olyan értelmezési lehetőségét veti fel, amelyet korábban már mások is vallottak, és amelyhez időnként *A Hét* vitája óta is visszatér egyik-másik kutató.¹²⁶² Ez az álláspont a „csángó” szót a „cseng”, „kong” hangadásra vonatkozó szavak családjába tartozónak véli. Szöcs István emlékeztet arra, hogy a Ballagi Mór-féle szótárban¹²⁶³ még benne vannak a „csenget” szónak a következő származékszavai: „csangás” = ‘rossz hangzás’, „csángat” = ‘lármásan harangoz’, „csangó” = ‘rosszul, tompán hangzó’ (pl. csangó kolomp). Tehát megvizsgálendő a régi feltevés, miszerint a „csángó” szó egy, a hangadás minőségére vonatkozó szóból származik. A csángókat „csangó”-nak a székelyek nevezhették el beszédmódjuk, szokatlan zenélési módjuk, harangozásuk, kolompolásuk vagy esetleg más hangjeladásuk miatt. Szöcs István szerint ez a valószínűségi sorrend is, de esetleg a három körülmény együttesen is hathatott. A hasonló értelmezést vallóktól eltérő, saját véleménye, hogy ő nem a vészjelző harangszóra, hanem a templomok harangozási módjára gondol, ami szerinte szokatlan, nevetséges lehetett a székelyeknek. A vitában harmadszor is megszólaló Murádin László a korábban elhangzott véleményekkel vitatkozva, összefoglalja a „csángó” népnév származtatásával összefüggő legfontosabb tudományos eredményeket, amelyekre mint végleges tudományos álláspontra tekint.¹²⁶⁴ Eszerint a „csáng” hangfestő igéből származtatott „csángó” melléknévi igenév ‘menekülő, kóborló’ jelentésű volt, amivel a székelyek illették – gúnyosan – a Moldvába, Gyimesbe, sőt Bukovinába kivándorolt, elbújdosott székelyeket. Mivel a kimenekült székelyek összekeveredtek a középkor óta Moldvában található, a gyepük védelmére odatelepített magyar lakossággal, idővel a „csángó” ragadványnevet rájuk is kezdték vonatkoztatni, tehát a moldvai magyarság egészét csángónak nevezték. Lévéen, hogy a csángók önmagukat magyarnak, illetve székelynek nevezték és a „csángó” ragadványnevet gúnyosnak, megbélyegzőnek érezték, ezért a csángó név későn bukkan fel az írott moldvai forrásokban.

Murádin Lászlónak ez az újabb írása voltaképpen lezárja *A Hét*-ben zajló vitát, de ugyanebben a lapszámban még két másik hozzászólás is olvasható. Portik Imre a „csángó” szó ‘kóborló, kószáló’ jelentése mellett a ‘vándorló’ jelentésre is felhívja a figyelmet, és a népnevet a székelyek történelmi vándorpásztorkodásával hozza összefüggésbe.¹²⁶⁵ Vita Zsigmond *A „csángani” ige és a csángók* című írásában Áprily Lajos *Álom a vár alatt* című versét

¹²⁶¹ Itt jegyezzük meg, hogy egyik tanulmányában a történész Karácsonyi János is felvette a csángók kazár származásának gondolatát 1914-ben. (A moldvai csángók eredete. Sz. XLVIII(1914). 545–561.)

¹²⁶² Szöcs István: Nép vagy név? *A Hét* X(1979). 27. sz. 10.

¹²⁶³ *A magyar nyelv teljes szótára*. Szerk. Ballagi Mór. Bp. 1871–1873.

¹²⁶⁴ Murádin László: Amit már tisztáztak. *A Hét* X(1979). 29. sz. 12–13.

¹²⁶⁵ Portik Imre: Magánvélemény a [csángó] név eredetéről. *A Hét* X(1979). 29. sz. 12.

hozza fel az „elcsángálni” szó legjellemzőbb jelentésének megvilágítására („*Ugyan biza, merrefelé / Csángáltak a háztól?*”), miszerint csángó az, aki elhagyja eredeti lakóhelyét, elkóborol.¹²⁶⁶ A cikk felemlíti azt a – „hivatalos” nyelvtudományi állásponttal nehezen összebékíthető – tényt is, hogy Moldvában a régebbi, már letelepedett moldvai magyar lakosságot nevezik csángóknak, és nem a valóban elkóborolt székelyeket. Vita Zsigmond ezt azzal magyarázza, hogy az újonnan betelepült székelyek magukra nézve nem fogadták el a lekicsinylő „csángó” kifejezést, hanem magukat továbbra is székelyeknek tartották, és ők maguk a Szeret völgyében élő, régebbi magyarságot nevezték csángóknak, akiket alacsonyabb műveltségűeknek tartottak, s akiknek beszéde a románnal jobban keveredett. A cikk tehát végső soron kiegészíti a Murádin László által képviselt „hivatalos” véleményt, és megkísérli megmagyarázni annak egyik kényes pontját, ti. hogy Moldvában miért nem a valóban csángáló székelyeket hívják csángóknak, hanem a középkor óta letelepedett, zárt faluközösségekben élő magyarokat. (Murádin László előző írásaiban ennek az ellentmondásnak a taglalására nem tért ki.)

A *Hét* „csángó”-vitája 1979-ben befejeződött, de voltaképpen azóta sem zárult le. A vitatott kérdésekben ma is megoszlanak a vélemények. Molnár V. József *A csángatok népe. Adalékok a csángó népnév eredetéhez* című, újabb tanulmánya például a „csángó” szót továbbra is a híradó vészjelző szerepű „csengő–csángó” szavakból származtatja.¹²⁶⁷ Szöcs Istvántól eltérően azonban ő úgy vélekedik, hogy a szó nem a békés harangozásra, hanem a csángó etnikai csoport őrző, riasztó feladatkörére utal, azaz a csángók jeladás céljával harangoztak, a „csángó” szó jelentése pedig ‘harangocska’. Véleményét hétfalusi, moldvai és főleg gyimesi néprajzi adatokkal bizonyítja, de a megelőző bő szakirodalomra egyáltalán nem hivatkozik.

2. Az írott történelmi dokumentumok hiánya folytán a csángó etnikum eredetkérdésében is (pl. a csángók Moldvában való megjelenésének időpontja, a népcsoport származási helye stb.) ugyancsak hangsúlyos szerephez jutnak a nyelvi jelenségek vizsgálatából származó következtetések.

Bura László egyik tanulmányában Lükő Gábor korábbi eredményeire alapozva vázolja az *a*-zás jelentkezését különböző nyelvi helyzetekben, illetve a hangtani jelenség területi elterjedtségét a csángó nyelvjárási csoportokban.¹²⁶⁸ Megállapítja, hogy a jelenség leginkább az északi és a déli („átmene-ti”) csángó falvakban fordul elő, vagyis a legrégebben Moldvában lakó magyarság körében. Mivel az *a*-zás a székelységnek semmiképp nem lehetett jellemző, általánosan elterjedt nyelvi sajátossága, feltételezi, hogy ezt a nyelvi jelenséget az északi csángók a Nagy-Szamos völgyéből és a Felső-Tisza vidékéről vitték magukkal még az ómagyar korban, pontosabban a XIV. szá-

¹²⁶⁶ Vita Zsigmond: A „csángani” ige és a csángók. *A Hét* X(1979). 29. sz. 12–13.

¹²⁶⁷ Molnár V. József: A csángatok népe. Adalékok a csángó népnév eredetéhez. *Turán* IV(2001). 3. sz. 89–91.

¹²⁶⁸ Bura László: *A moldvai csángó nyelvjárás a-zása*. Bp. 1986. (Magyar Csoportnyelvi Dolgozatok 28.)

zadban. Bura László itt mindenekelőtt Lükő Gábor korábbi eredményeit teszi magáévá, miszerint az északi csángók a Nagy-Szamos völgyén és a Borgói-hágón át vándoroltak át Moldvába, tehát a magyar nyelvterület itt valaha folytonos volt.¹²⁶⁹ Ezt más kutatók is vallják, például Bakó Géza a csángók eredetéről írt, román nyelvű szakfolyóiratban megjelent tanulmányában.¹²⁷⁰

Benkő Loránd a *Magyar nyelvtörténet* című könyvében (1957) még egyetért Lükő Gábor nézeteivel, de később *A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből* című tanulmányában¹²⁷¹ megváltoztatja ezt az álláspontját, és az Erdélyi Mezőségről származtatja a csángókat. Elméletét épp arra alapozza, hogy az északi csángók körében tapasztalható *a*-zás főleg a mezőségi magyar nyelvjárás jellemző sajátossága. (Itt jegyezzük meg, hogy ez a tanulmány a kiindulópontja a „csángó” szó ‘kószál’, ‘vándorol’, ‘csavarog’ stb. jelentését valló „hivatalos” magyar tudományos felfogásnak is.)

*A romániai magyar nyelvjárások atlasza*¹²⁷² és egyéb források alapján Juhász Dezső is kimutatja, hogy a szabófalvi északi csángó nyelvjárás az észak-mezőségi helyi dialektusokkal mutat szoros rokonságot.¹²⁷³ Ezekkel a nyelvészeti hipotézisekkel szembenálló, igen meggondolkodtató történeti adatot közöl Szabó T. Attila *A moldvai „Zekel vidék” kérdéséhez* című tanulmányában.¹²⁷⁴ Udvarhelyszék ítélőszéke előtt 1598-ban egy tanúvallomást tevő csíkszéki lófő, a csíkcsecsői Silló Márton arról beszél, hogy lengyelországi fogságából szabadulva alájött a Románvásár környéki „Zekel vidék”-re. Az idézett adat alapján Szabó T. Attila feltételezi, hogy – minden más nézettel ellentétben – székely eredetű lehet a Románvásár környéki északi és a Bákó déli csángóság is, akik „a középkornak közelebből meg nem határozható időpontjától tartó szinte szakadatlan székely kitelepülés során kerültek Moldvának különböző részeire”.

Gunda Béla viszont ebben a kérdésben teljesen más felfogást képvisel (1984, 1988, 1989, 1994), ő ugyanis – a komoly kutatók közül egyedülként – a honfoglalásban részt nem vett magyarság leszármazottjának tartja a csán-

¹²⁶⁹ L. Lükő G.: *i. m.*

¹²⁷⁰ Bakó Géza: Contribuții la problema originii ceangăilor. *Studii și articole de istorie* IV(1962).

¹²⁷¹ Benkő Loránd: A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. *Magyar Nyelv* LXXXV(1989). 271–287, 385–405.

¹²⁷² *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*. I–VIII. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp. 1995–2003.

¹²⁷³ Juhász Dezső: *Az északi csángók eredetéről „A romániai magyar nyelvjárások atlasza” tükrében*. Kézirat. 2002. Előadásként elhangzott a 12. Élőnyelvi Konferencián. Nyíregyháza, 2002. augusztus; uő: A romániai magyar nyelvjárások atlaszáról, különös tekintettel a csángókra. In: *A magyar nyelv és a magyar nyelvű oktatás helyzete Romániában*. Nyelvészeti tanácskozás Jászberényben. 2002. augusztus 2. Szerk. Horváthné Kispéter Zsuzsanna. Bp. 2003. 41–46.

¹²⁷⁴ Szabó T. Attila: A moldvai „Zekel vidék” kérdéséhez. *Magyar Nyelv* LIV(1958). 2. sz. 103–105.

góság legősibb rétegét.¹²⁷⁵ Egyik tudománytörténeti összefoglalójában¹²⁷⁶ óvatosságra int a nyelvészek következtetéseit illetően, és felveti, hogy az a-
zás nemcsak az északi csángók körében, hanem például az Ojtozi-szoros kö-
zelében fekvő csángó falvakban, így Gorzafalvában is megfigyelhető.¹²⁷⁷
Egy másik írásában¹²⁷⁸ megjegyzi, hogy a moldáviai (besszarábiai) település-
neveket (pl. Csöbörcsök, Hotin, Mohilev, Őrhely,¹²⁷⁹ Tighina,
Dnyeszterfőváros stb.), helyneveket és anyakönyveket azért volna fontos
kutatni, mert ezek bizonyíthatják a magyarság autochton voltát ezeken a te-
rületeken és általuk fény derülhet a XVIII. század utáni asszimiláció nagy-
mérvű voltára is.¹²⁸⁰ Kiss Lajosnak a *Magyar helységnevek a Keleti-Kárpá-
tokon túl* című, a *Magyar Nyelvőr*-ben megjelent tanulmánya ezzel szemben
80 moldvai, besszarábiai és bukovinai helységnév közelebbi vizsgálata alap-
ján azt mutatja ki, hogy a moldvai csángó helységnevek közül hiányzik a két
legősibb magyar helységnév-típus.¹²⁸¹ Moldvában nincsenek pusztai törzs-
névből és a pusztai vezérnévből képzett helységnevek, de olyan helységnevek
sem, amelyeknek előzménye templomi védőszentnév (patrocínium) vagy
templomcím (titulus) lett volna.¹²⁸² Következésképpen a legkorábbi csángó
települések sem lehetnek Árpád-koriak, hanem későbbiek. (A tanulmányból
az az érdekesség derül ki, hogy Besszarábiában viszont voltak a templomok
védőszentjeivel azonos magyar helységnevek, pl. Szentpéter, Szentjános,
Szentantál a Dnyeszter vidékén, Csöbörcsök közelében.) Gunda Béla vitába
szállva ezzel a véleménnyel, továbbra is az etelközi származás, a honfoglaló-
król való leszakadás elméletét vallja, és a következő érveket hozza fel:¹²⁸³
1. Elveszhetnek azok a források, amelyekben szerepeltek a Kiss Lajos által
hiányolt helynevek, amelyek a használatból is eltűntek, ezért ma már nincs
semmilyen adat ilyen települések nevére. 2. Eltérő szemlélet is érvényesülhet
a helynévadásban. 3. A honfoglalás kori Gyula helynév, ami esetleg Gyula
törzsfőre vagy Gyula vajdára emlékeztethetett, esetleg megvolt Moldvában
is (a Balhoj völgyében fekvő Giuleştii-vel lehet azonos). 4. Fodor István a
Kárpátoktól keletre feltárt archeológiai leletei ráirányították a figyelmet a le-
szakadt magyar népcsoportokra. 5. A honfoglalás a Keleti-Kárpátok szorosa-

¹²⁷⁵ Gunda Béla: A moldvai magyarok eredete. *Magyar Nyelv* LXXXIV(1988). 1. sz. 12–24; uő: A moldvai magyarok eredete. *Néprajzi Látóhatár* III(1994). 1–2. sz. 39–52.

¹²⁷⁶ Gunda Béla: A moldvai magyarok kutatásának újabb eredményei. In: *A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások*. II. Szerk. Petercsák Tivadar. Bp. 1989. 59–78.

¹²⁷⁷ Uo. 63.

¹²⁷⁸ Uő: A moldvai magyarok néprajzi kutatása. In: *A határainkon kívüli magyar néprajzi kutatások*. Szerk. Máténé Szabó Mária Rózsa. Bp. 1984. 66–112.

¹²⁷⁹ Román alakja *Orhei*, mely a magyar *Várhely* román megfelelője. Az *Őrhely* tudatos – nem helytálló – feltételezés. Erre nézve l. Kiss Lajos: Magyar helységnevek a Keleti-Kárpátokon túl. *Magyar Nyelvőr* CXI(1987). 2. sz. 230.

¹²⁸⁰ Gunda: i. m. (1984). 101.

¹²⁸¹ Kiss: i. m. 215–233.

¹²⁸² Uo. 216.

¹²⁸³ Gunda: i. m. (1989)

in át történt, tehát néptöredékek lemaradhattak a Kárpátok előterében.¹²⁸⁴ A moldvai magyarság honfoglalásig visszamenő ősisége mellett érvel Hajdú-Moharos József is,¹²⁸⁵ aki a csángók etelközi eredeztetésének gondolatát településföldrajzi érvekkel is igyekszik bizonyítani.¹²⁸⁶

Moldva nagy számú „koman” népnévből származó földrajzi neve (Lükő Gábor Moldvából 13, Havasalföldről pedig 15 „koman” helynevet említ) és a többi kun eredetű moldvai helynevek (pl. „korhány”, „korhán”) egyértelműen utalnak arra, hogy a területen nagyszámú kun népesség élt valaha. A turkológus Aydemir Hakan *Magyar Nyelvbeli tanulmánya* a csángó nyelvjárás kun eredetű jövevényszavait veszi számba.¹²⁸⁷ A szerző szerint a csángó nyelvjárás kun-kipcsak eredetű lexémái az „urk”–„uruk” = ‘lasszó’, ‘hurok’, a „dzsepü” = ‘gyapjú’, a „kórhány” = ‘domb’, ‘kisebb hegy’, és az „ír” = ‘metsz’, ‘ró’, vagyis összesen mindössze négy szó. A magyar nyelvnek a kutatás jelenlegi állása szerint mintegy 30 kun eredetű köznyelvi szava van (nem számítva ide a Kis- és Nagykunság kun eredetű, még kellőképpen nem kutatott kun eredetű tájszavait), de Moldvában a kun jövevényszavak tömegével nem lehet számolni, mivel a moldvai magyarság és a kunok közötti intenzív nyelvi kapcsolat időben erősen behatárolt volt. Erre nézve a tanulmány szerzője a szakirodalomban uralkodó nézetekkel (pl. Benda Kálmán) szemben úgy vélekedik, hogy Moldva kun népessége a tatárjárással nem semmisült meg azonnal, ami a kunok megtérítésére vonatkozó későbbi okleveles adatokkal, továbbá a nagyszámú „tatár” elnevezésű helynévvel (ezek az Arany Horda kun-kipcsak etnikumaira utalnak) is bizonyítható. Az „ír” szó kapcsán a szerző feltételezi, hogy a kunoknak kapcsolatuk lehetett a székely rovásírással, és ennek megfelelően az „ír” szó honfoglalás előtti származtatását nem tartja valószínűnek. Ez utóbbi hipotézis megerősítésére egyéb bizonyítékokat is felsorol (okleveles adatok, régészeti leletek, nyelvtörténeti adatok stb.).

3. A román nyelvészek a csángó nyelvjárás kutatásával behatóan sohasem foglalkoztak, voltaképpen még a nyelvváltáson már átesett falvak nyelvét sem kutatták. Az új román moldvai tájnyelvi atlasz (*Noul atlas lingvistic al României – Moldova și Bucovina*), noha sűrű ponthálózattal közli az adatait, csak néhány csángó települést (Dochia, Gioseni, Pralea, Valea Rea/Livezi) vett fel a kutatópontjai közé, és még ezek esetében sem közli, hogy román (ortodox) vagy románul beszélő katolikus csángók voltak-e az adatközlők. Noha alapkutatásokat nem végeztek, a legnevesebb román nyelv-

¹²⁸⁴ Gunda: i. m. 71–72.

¹²⁸⁵ Hajdú-Moharos József: *Moldva – Csángóföld – csángó sors*. Vörösberény 1995. (Bálaton Akadémia sorozat)

¹²⁸⁶ Uo. 81–84.

¹²⁸⁷ Aydemir, Hakan: Kun-kipcsak elemek a moldvai csángó nyelvjárásban. *Magyar Nyelv* XCVIII(2002). 2. sz. 198–211.

vészek a két világháború közötti korszakban, sőt még a kommunista diktatúra első évtizedeiben is, ismételten kinyilvánították azt a véleményüket, hogy a moldvai csángó nyelvjárás a magyar nyelv egyik archaikus dialektusa. Sever Pop neves kolozsvári nyelvészprofesszor az Yrjö Wichmann-féle északi csángó szótárról¹²⁸⁸ írt ismertetésében a csángó nyelvjárásban fellelhető román kölcsönszók kérdésével foglalkozott.¹²⁸⁹ A *Bulletin Linguistique* című szakfolyóiratban közreadott tanulmányában, amely az emigráns tudós halála után szerkesztett posztumusz gyűjteményes kötetben 1966-ban Rómában jelent meg újra, nagy elismeréssel ír Yrjö Wichmann szótáráról, elismerve a csángók magyar eredetét. Az ismertetésben mintegy 15 olyan csángó szó román megfelelőjét adja meg, amelyre a szótár szerkesztői (Csűrű Bálint és Artturi Kannisto, valamint az őket segítő O. J. Tuulio) nem utaltak. Később egy másik román nyelvész, Vladimir Drimba, a nyelvi kölcsönhatás szempontjából elemezve a Wichmann-féle csángó szótár adatait, megállapította, hogy a szerkesztőktől is román kölcsönelemeknek minősített szavakon felül a szótárban még további 72 román kölcsönszó található. Ezután még 39 másik szó esetében helyesbíti a szótár származtatását.¹²⁹⁰ A két román nyelvész értékelését elfogadva, Márton Gyula megjegyzi, hogy a Wichmann-szótár szerkesztői valóban nem ismertek fel minden román kölcsönszót, és néhány esetben a felismertek eredeztetése is kiigazításra szorult.¹²⁹¹

A csángók magyar eredetét valló vélemények nem voltak elszigeteltek, sőt mondhatni természetesek voltak a XX. század jelentős román nyelvészei között. A Bandinus-kódex értelmezése során az *Arhivele Basarabiei* hasábjain hasonló módon nyilatkozott Gheorghe I. Năstase, a jászvásári egyetem történészprofesszora is, aki a csángó betelepülés kérdésében a kortárs Lükő Gáborhoz hasonló nézeteket fogalmazott meg a kétféle – a „magyar” és a „székely” – csángóságról.¹²⁹² Később, a kommunista korszak első évtizedeiben a hasonló megnyilatkozások folytatódtak. Romulus Todoran például a *Cercetări de lingvistică* c. szaklapban úgy vélekedett, hogy a csángó nyelvjárás a magyar nyelv egyik helyi, nyelvi elszigeteltségben kialakult változata, ami azonban az erős román nyelvi hatás következtében fokozatosan el fog tűnni.¹²⁹³ Emil Petrovici professzor pedig egyik tanulmányában arról ír, hogy a „moldvai magyarok”, akiken nyilvánvalóan a csángókat érti, a v mással-

¹²⁸⁸ Wichmann, Yrjö: *Wörterbuch des Ungarischen Moldauer Nordcsángó und des Hétfaluern Csángódialektes*. Helsinki 1936.

¹²⁸⁹ Pop, Sever: Yrjö Wichmanns Wörterbuch des Ungarischen Moldauer Nordcsángó und des Hétfaluern Csángódialektes. *Bulletin Linguistique* VIII(1940). 175–179.

¹²⁹⁰ Drimba, Vladimir: Materiale pentru studiul raporturilor lingvistice româno-maghiare. *Cercetări de Lingvistică* (Cluj) V(1960). 115–130.

¹²⁹¹ Márton Gyula: *A moldvai csángó nyelvjárás román kölcsönszavai*. Buk. 1972. 24.

¹²⁹² Năstase, Gh[eorghe] I.: Ungurii din Moldova la 1646 după „Codex Bandinus”. *Arhivele Basarabiei* VI(1934). 397–414; VII(1935). 74–88. (Magyarul és románul megjelent: Ungurii din Moldova la 1646 după „Codex Bandinus” – A moldvai magyarok 1646-ban a Bandinus-kódex alapján. *Moldvai Magyarság* X(2000). 5–11.)

¹²⁹³ Todoran, Romulus: Cu privire la o problemă de lingvistică limba și dialect. *Cercetări de Lingvistică* I(1956). 96–99.

hangzó bilabiális ejtését (β) őrizték meg.¹²⁹⁴ A korszak egyik legnevesebb román nyelvésze, Alexandru Graur az ötvenes évek végén arról tudósított, hogy a Bolyai Egyetem egy magyar nyelvészcsoportha a moldvai csángó dialektust tanulmányozza, és kutatásaik kiterjednek a nyelvileg már asszimilálódott csángók román nyelvjárásának vizsgálatára is.¹²⁹⁵ Még a diktatúra legnehezebb korszakában is a Marius Sala és Ioana Vintilă-Rădulescu által szerkesztett *Limbile lumii* (A világ nyelvei) című kötetben a csángó nyelvjárást mint a magyar nyelv egyik dialektusát említik meg.¹²⁹⁶

A XX. század derekán a román nacionalista eszmeiség létrehozta a csángók román származtatásának áltudományos teóriáját,¹²⁹⁷ ami később, a nacionálkommunista diktatúra korszakában a Dumitru Mărtinaș dilettáns könyve által vált olyan „hivatalos” állásponttá, amitől a román tudományos élet ma is nehezen tud megszabadulni.¹²⁹⁸ Mivel az amúgy koherens elméleti rendszer felépítésében a nyelvészeti érvelés is szerephez jut, szükséges a főbb nyelvészeti „alappillérek” ismertetésére kitérni. Az elmélet hívei egyrészt történeti forrásokban (például misszionáriusi jelentésekben) keresnek olyan „bizonyítékokat”, amelyek a csángók valamikori román nyelvűségére utalnak, másfelől az élő csángó nyelv bizonyos jelenségeiből vonnak le a csángók román származtatására vonatkozó következtetéseket.

Az elmélet szerint a csángók „selypes” beszéde, az ún. „sziszegés” jelensége – ennek lényege, hogy bizonyos csángó falvakban az *s*, *zs*, *cs* köznyelvi hangok helyén *sz*, *z*, *c* hangokat ejtenek – a csángók román eredetének egyik bizonyítékává vált.¹²⁹⁹ Az elmélet hívei már a nyelvi jelenségről elsőként tudósító Zöld Péter rövid megjegyzéseit is (például: „Az Oláh és Magyar nyelvet egyenlőképpen értik, s mind kettővel helyesen élnek: tsak az, hogy a Magyarat tisztán, de *selypesen* ejtik.”¹³⁰⁰) még ma is úgy értelmezik, hogy a XVIII. században így beszélő csángók voltaképpen elmagyarosított románok voltak, akik rosszul beszéltek magyarul.¹³⁰¹

¹²⁹⁴ Petrovici, Emil: Egy magyar hangtani sajátosság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönszavaiban. *Magyar Nyelv* LII(1952). 1. sz. 6–11. (Románul: O particularitate a fonetismului maghiar oglindită în elementele maghiare a limbii române. *Studii și Cercetări de Lingvistică* V(1952). 439–475.)

¹²⁹⁵ Graur, Alexandru: *Introducere în lingvistică*. Buc. 1958. 248–249.

¹²⁹⁶ *Limbile lumii*. Red. Sala, Marius–Vintilă-Rădulescu, Ioana. Buc. 1981.

¹²⁹⁷ Pal, M., Iosif, Petru: *Originea catolicilor din Moldova și franciscanii, păstorii de veacuri*. Săbăoani–Romani 1941; Râmneanțu, Petru: Grupele de sânge la ceangăii din Moldova. *Buletin eugenic și biopolitic* XIV(1943). 51–65; uő: *Die Abstammung der Tschangos*. Sibiu, s. a.

¹²⁹⁸ Mărtinaș, Dumitru: *Originea ceangăilor din Moldova*. Buc. 1985.

¹²⁹⁹ Uo. 61–65.

¹³⁰⁰ Idézi: Szabó T. Attila: A moldvai csángó nyelvjárás kutatása. *Magyar Nyelvjárások*. V. Bp. 1959. 3–41. Térképmelléklettel.

¹³⁰¹ L. pl. Stan, Valentin–Weber, Renate: *The Moldavian Csango*. h. n. [Budapest], é. n. [1998] 14–15.

A csángók selypes beszéde a magyar nyelvtudományban is hosszan tartó viták forrása volt, de a kérdéssel kapcsolatban végül megnyugtató tudományos álláspont született. Gálffy Mózes átfogó előmunkálatokon alapuló hangtani összefoglalói nyugvóponttra juttatták a csángó nyelvjárás hangtani kérdéseiben kialakult nyelvészeti vitákat, legalábbis a magyar nyelvtudományon belül.¹³⁰²

Az ún. csángó „sziszegés”, „szelypelés” jelenségét Zöld Péter már a XVIII. század végén észrevette, majd Petrás Ince János, Jerney János, Imets Fülöp Jákó, Kováts Ferenc, Ballagi Aladár is említette, míg végül a kérdéssel a nyelvészek is (Szarvas Gábor, Munkácsi Bernát, Rubinyi Mózes, Wichmann György, Horger Antal stb.) foglalkozni kezdtek, olykor merőben ellentétes véleményeknek adva hangot. A jelenség hatósugarát illetően Gálffy Mózes megállapítja, hogy a „szelypelés” még az északi csángó, ún. sz-elő falvakban sem egészen következetes, az általa „átmeneti tájegységnek” nevezett Bákó környéki déli falvakban pedig (Bogdánfalva és környéke) még inkább ingadozik, míg a székelyes csángó falvakban teljesen ismeretlen. Az sz-elés eredetét illetően végül is minden magyar kutató megegyezik abban, hogy ez a jelenség a csángó nyelvjárásban megőrzött régiség, és minden bizonnyal egy sz ~ s megfelelésű ómagyar nyelvjárási különbség maradványa. A nyelvészek közül már korábban így vélekedett Melich János, Gombocz Zoltán, Hegedűs Lajos és mások. *A magyar nyelv története* című kézikönyv szerint a honfoglaló magyarságnak volt egy s-ező és egy sz-ező nyelvjárása,¹³⁰³ aminek emlékét a mai nyelvben alakpárok őrzik (például: *szenved–senyved*, *szór–sörény*, *sző–sövény*, *ország–uraság*, *szőldisznó–sündisznó* stb.)¹³⁰⁴

A csángó nyelvjárásban a gy hang helyén olykor felbukkanó dzs és a dzs hangok kapcsán ugyancsak a Bárczi-féle kézikönyv említi, hogy ez a hang már a honfoglalás idejében gy-vel váltakozhatott, de a gy-ben való megállapodás már a nyelvtörténet ómagyar korában (tehát a honfoglalástól a mohácsi vészig) végbement. Vagyis ez az ősi dzs nem találkozhatott az oszmán–török dzs-vel. A román nyelvbe a magyarból átkerült jövevényszavak azt jelzik, hogy a gy-vé való átalakulás a magyarban a XIV. században még nem vált teljessé. Keleten a folyamat lezáródásának időpontját még későbbre kell tenni. A nyugati nyelvjárásszigeten (Felsőőr, Ausztria) máig megőrződött a dzs (például: *dzsenge*, *dzserék*, *edzsiél* stb.)¹³⁰⁵, de talán hasonló maradvány lehet a csángó nyelvjárásban (a legfeltűnőbb Lujzikalagorban) fellelhető dzs, illetve jésített dzs is.

¹³⁰² Gálffy Mózes: A moldvai csángó nyelvjárás hangrendszere. NyIrK (VIII)1964. 1. sz. 31–44; uő: A moldvai csángó nyelvjárás mássalhangzó-rendszere. NyIrK VIII(1964). 2. sz. 157–168; uő: A moldvai csángó nyelvjárás fonéma-variáns rendszere. NyIrK IX(1965). 2. sz. 257–269.

¹³⁰³ Bárczi Géza et alii: *A magyar nyelv története*. Bp. 1967. (3. kiad. Bp. 1980.)

¹³⁰⁴ Uo. (1980) 503.

¹³⁰⁵ Bárczi et alii: *i. m.* 117.

A dákoromán nyelvjárásokban néhol megfigyelhető sziszegés kérdésének eredetével foglalkozik Mircea Borcilă tanulmánya, amely a kolozsvári Babeş–Bolyai Tudományegyetem szakfolyóiratában, a *Studiá*ban jelent meg.¹³⁰⁶ A tanulmány szerzője nem fogadja el Gustav Weigandnak azt a korábban megfogalmazott nézetét, mely szerint a román nyelvjárásokban (pl. a szerémségi Mehedinţ és Gorj megyékben, az elrománosodott északi csángó falvakban stb.) felbukkanó sziszegés külső nyelvi hatások eredménye. Eszerint a felfogás szerint a román nyelvűvé lett északi csángók sziszegése magyar nyelvi örökség.¹³⁰⁷ Borcilă szerint viszont a sziszegés még az aromán és isztroromán vidékeken sem külső nyelvi hatásoknak tulajdonítható, hanem nyelven belüli régi jelenségről van szó, amely belső fejlődés nyomán módosult. A Szerémségben és a Bánságban fellelhető sziszegést egymástól független belső fejlődés eredményének tekinti, amelynek során egy depalatalizálódási folyamat következtében a sipító hangok (*s* és *zs*) sziflansokká (*sz* és *z*) alakultak. A belső nyelvi fejlődésre vonatkozó összes következtetést kizárólag szerémségi és bánsági román nyelvi adatokból vonja le, de ezeket természetesen – noha ezt *expressis verbis* nem mondja ki – az északi moldvai csángók román nyelvére is érvényesnek tartja. A szerző fel sem veti azt a kézenfekvő magyarázatot, hogy a szerémségi *sz*-elés nincs ugyan közvetlen összefüggésben a moldvai csángó nyelvjárással, de ugyanolyan eredetű lehet, mint az, vagyis középkori magyar. Márpedig a szóban forgó nyelvi jelenségnek ebben a román nyelvjárásban is ez lehet a magyarázata, hiszen a magyarság középkori tömeges jelenlétét a Szerémségben a történettudomány meggyőzően bizonyította. Legbehatóbban épp a csángókutató Mikecs László foglalkozott ezzel a kérdéssel *A Kárpátokon túli magyarság* című tanulmányában,¹³⁰⁸ de Mikecs előtt már a német Gustav Weigand,¹³⁰⁹ valamint Lükő Gábor¹³¹⁰ is magyar helynevek tömkelegét mutatta ki Olténiában (pl. folyó- és pataknevek: *Amaradia* < magy. *Homoród*, *Almaş/Almaj* < magy. *Almás*, *Ciocardia* < magy. *Csókád*, *Arpadia* < magy. *Árpád*, *Beica* < magy. *Béka*; vármegye neve: *Mehedinţi* < magy. *Méhed*; falunevék: *Corlate*, *Corlăteşti*, *Colăţelu* < magy. *Korlát*, *Boroşesti* < magy. *Boros*, *Botoşesti* < magy. *Botos*, *Dudaşu* < magy. *Dudás*, *Fărcăşeşti*,

¹³⁰⁶ Borcilă, Mircea: Un fenomen fonetic dialectal: rostirea lui *ş* ca *s* şi *j* ca *z* în graiurile dacoromane. Vechimea şi originea fenomenului. *Studia Universităţii Babeş–Bolyai*. Series Philologia Fasciculus 2. X(1965). 109–119.

¹³⁰⁷ Weigand, Gustav: Der Ursprung der s-Gemeinden. *Neunter Jahresbericht des Instituts für Rumänische Sprache (Rumänische Seminar) zu Leipzig*. 1902. 131–137; uő: Die Dialekte der Moldau und Dobrudscha. *Neunter Jahresbericht des Instituts für Rumänische Sprache zu Leipzig*. 1902. 138–223.

¹³⁰⁸ Mikecs László: A Kárpátokon túli magyarság. In: *Magyarok és románok*. I. Szerk. Deér József–Gáldi László. Bp. 1943. 441–507. Itt: 448–451.

¹³⁰⁹ Idézi Mikecs: *i. m.* 449.

¹³¹⁰ Lükő Gábor: Havaselve és Moldva népei a X–XII. században. *Ethnographia* XLVI(1935). 1–2. sz. 90–105.

Fărcașu, Fărcașele < magy. *Farkas, Ienoșeșt* < magy. *János* stb.)¹³¹¹, amelyek nyilván nem származhatnak mástól, csak a Szerémséget a kora középkorban betelepítő magyarságtól, akik ugyanúgy „sziszegtek”, mint a ma már teljesen elrománosodó félben lévő északi és déli csángók.

A csángók román származásának másik nyelvi „bizonyítéka” a magyar és román csángó nyelvjárások „lér” („lérique”) ~ „rér”, illetve „ler” („lerule”) szavának latin eredetű „levir” etimonja.¹³¹² Ezzel kapcsolatban Murádin László megjegyzi, hogy a nyelvtudományban szokatlan jelenség egyetlen nyelvi adatra építeni egy népcsoport származtatásának teóriáját.¹³¹³ Annál is inkább így van ez, mert a magyar nyelvbe, és ennek dialektusaiba bekerült „lér” ~ „rér” szóval kapcsolatban felmerülő kérdéseket ugyancsak megnyugtatóan megoldotta már a magyar nyelvtudomány. A moldvai csángók között „lér”/„lérique” alakban elterjedt (vö. *Csángó Atlasz*, 134.) és a magyar nyelvben mindenhol ‘idősebb nőtestvér férje’ vagy ‘nagynéne férje’ jelentésben élő „lér/rér” szóról Pais Dezső meggyőzően bizonyítja, hogy a latin „levir” átvételéről van szó,¹³¹⁴ ami *levir* > *lér* > *rér* hangfejlődéssel alakult ki, és egyházi úton terjedt el a teljes magyar nyelvterületen. A szó a sógorházasság, a levirátus intézményével függ össze, mégpedig úgy, hogy a középkori egyház ellenezte az özvegynek az elhalt férj testvéréhez vagy rokonához való hozzáerőltetését.¹³¹⁵ A „lér” ~ „rér” a magyar nyelvemlékekben már a XV. század legelején felbukkan (már az 1395-ös *Besztercei Szójegyzék*ben megtalálható a ‘nővér férje’ jelentésben), később már a nyelvterület több pontján sűrűn adatolható, és az archaikusabb magyar nyelvjárások (pl. szlavóniai, csángó) is megőrizték. Pais Dezső szerint egyik jelentése a magyarban ‘nőtestvér férje’ lehetett (férfira nézve), és ebből fejlődött ki az ‘idősebb nőtestvér férje’ jelentés mindkét nemre nézve, valamint a ‘nagynéne férje’ jelentés is.¹³¹⁶ Pais Dezső nyomán J. Lőrinczi Réka is valószínűnek tartja, hogy a magyarság körében létezett a levirátus (sógorházasság, azaz az elhunyt férj fivérével való házasság) intézménye. A sajátos magyar házassági szokásoknak megfelelően a ‘férj fivére’ jelentésű „levir” latin szó a magyarban sajátos jelentés(ek)e)t kapott, de általában a viszonyítási személy idősebb házassági férfirokonait jelenti.¹³¹⁷

A „lér” szó – és talán más magyar eredetű szavak – felbukkanására vonatkozóan az északi csángó román nyelvjárásban mindenesetre hitelesnek, azaz forrásértékűnek kell elfogadnunk Dumitru Mărtinașnak és azon követőinek közléseit, akik származásuk folytán tökéletesen ismerik ezt a dialektust. Kö-

¹³¹¹ Uo.

¹³¹² Mărtinaș: *i. m.* 170.

¹³¹³ Murádin László: A kétnyelvűség egy sajátos megnyilvánulása a moldvai csángómagyarok nyelvi tudatában. *NyÍrK XXXVII*(1993). 1–2. sz. 159–162.

¹³¹⁴ Pais Dezső: Rér. Szó- és szólásmagyarázatok. *Magyar Nyelv XXXIX*(1943). 4. sz. 319–323.

¹³¹⁵ Uo. 323.

¹³¹⁶ Uo. 320.

¹³¹⁷ J. Lőrinczi Réka: *A magyar rokonsági elnevezések rendszerének változásai*. Buk. 1980.

vetkeztetésükkel ellenben, miszerint ez a nyelvi adat a csángóság román (latin) eredetének nyilvánvaló bizonyítéka, semmiképpen sem érthetünk egyet. Ugyanis sem ő, sem elméletének hívei nem veszik tekintetbe azt, hogy a „lér” szó a román nyelvben csak a románul beszélő (értsd: elrománosodott) csángók körében használatos, míg a magyar nyelvben történetileg is jól adathozható, és a csángón kívül több magyar nyelvjárás is megőrizte, mint ahogyan azt sem, hogy a magyarban a „lér”~„rér” szó olyan sajátos jelentésben él (‘idősebb nőtestvér, azaz *néne* férje’, tehát egyfajta ‘sógor’), ami nincs meg sem a latinban, sem a románban, ellenben egészen jól beilleszthető a magyar rokonsági terminológia történeti rendszerébe (pl. a ‘fiatalabb nőtestvér, azaz *húg* férje’ jelentést a régi magyar nyelvben a „süv” szó hordozta).¹³¹⁸

¹³¹⁸ Vö. Szilágyi N. Sándor: Despre dialectele ceangăiești din Moldova. *Altera* VIII(2002). Nr. 17–18. 81–89; Benő Attila–Murádin László: Csángó Dialect–Csángó Origins. In: Diószegi László (ed.): *Hungarian Csángós in Moldavia. Essays on the Past and Present of the Hungarian Csángós in Moldavia*. Bp. 2002. 163–175.

R. Várkonyi Ágnes

Száműzött lovainkról

A lovak a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség kora újkori évszázadaiban (1526–1790)

A Wesselényi család XVII–XVIII. századi ménéséről Csetri Elek rendkívüli jelentőségű tanulmányt tett közzé.¹³¹⁹ Maga a történet sem mindennapi. Wesselényi István (1674–1734) főispán, amint kiobbant a Rákóczi-szabadságharc és Rabutin császári generális az Erdélyi Fejedelemség többi főurával együtt őt is Szebenbe rendelte, lovászmesterének meghagyta, hogy hadadi ménését néhány lovással Brassóba hajtsa. Nyolc évre nyúlt tisztes fogságában pedig mindvégig megtalálta a módját, hogy pénzt és utasításokat küldjön: Brassóból Havasalföldre, onnan pedig Moldvába „bujdostak” kedves lovai, és minden hírt bejegyezett naplójába róluk. A lovak java része elpusztult, de Wesselényi az 1720–30-as években folytatta a lótenyésztést magas színvonalon, s azt vitték tovább az utódok.¹³²⁰ Tanulmánya azt bizonyítja, hogy hagyományok nélkül nincs megújulás, minden újítás hosszú távú folyamatok előzményeire épül. Ugyanakkor akarva-akaratlan történetírásunk érthetetlen mulasztására hívja fel a figyelmet. Legsúlyosabb következtetését az olvasó fogalmazza meg.

Történelemkönyveinkből eltűntek a lovak. Végvárrendszer – lovak nélkül! Szállítás, közlekedés, reprezentáció, háború lovak nélkül! Szinte az a benyomásunk, hogy az egész XVI–XVII. századi történelmünkben csaknem elbujdostak a lovak! Úgy általában. Forgassuk végig a történelemkönyveket! Feltűnik néhány lovas-félmondat, lóra utaló adat. De annál szembeötlőbb a folyamatosság hiánya. A régebbi és az újabb, összefoglaló Magyarország történetekből mintha száműztük volna a lovakat. Néhány XVIII. századi összefoglalásban már találunk rövid „ló” című fejezetet vagy bekezdést a gazdaságtörténeti részben. Ezek általános megállapításai azonban, hogy a ló-tartás „visszaesett”, lógnak a levegőben.¹³²¹ Mert mihez képest esett vissza? Miként alakult 1526–1711 között az ország lóállománya? A magyar lovas

¹³¹⁹ Csetri Elek: Wesselényi István instrukciója ménesmesterének 1731-ből. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv*. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998.

¹³²⁰ Uo. 475.

¹³²¹ „A nemesurak jobbára csak vadászat céljára tartottak hátslovakat”, a jobbágy ló-tartását „fejlődés helyett több körülmény visszahúzó kölönce inkább a hanyatlás sorsára kárhóztatta”. Wellmann Imre: A gazdasági élet. In: *Magyarország története 1686–1790*. IV/1. Szerk. Ember Győző–Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. 576; „Az uradalmakban megpróbálkoztak igényesebb – spanyol, itáliai – fajta meghonosításával, a parasztság azonban vonakodott a jobb lovak tenyésztésétől... a szilaj ménesek és az uradalmak szaporulataiból mindenestre jutott kivitelre is.” Ifj Barta János: *A tizennyolcadik század története*. Bp. 2000. 81.

kultúra? Az ember és a ló kapcsolata? Nyomát sem találjuk a történelem-könyvek lapjain, a középiskolások végigfutnak ezer év történetén és legfeljebb azon gondolkozhatnak el, hogy hova tűntek a nyereg alatt puhított húson élve Nyugatot bekalandozó magyarok lovai? Leírható vajon autók nélkül a XX. század? Lehetséges, hogy eltűnjenek a lovak Magyarország XVI–XVIII. századi történelméből?

Mit tehetünk? Idézhetjük Adyt *A ló kérdez* című verséből: „Hát mi lesz ebből, tekintetes úr?” Gyönyörködhetünk Csontváry *Sétalovaglását* szemlélve a kompozíció ritmusában és próbálhatjuk megfejteni a képből kitekintő fehér ló jelentését. Vagy nekilátunk, hogy megkeressük bujdosásra ítélt lovainkat. Nem vagyunk a kérdés szakértői, de kutatásaink során a forrásokban elég sok lóra bukkantunk, és volt idő, amikor gyűjtöttük a XVII. századi lóneveket. Emellett számottevő hazai szakirodalommal is rendelkezünk.¹³²² Ezúttal csupán Csetri Elek kérdésfeltevésének fontosságára kívánjuk felhívni a figyelmet.

A lovak évszázadainak méltán nevezhetjük a XVI–XVII. századot. A ló egész Európában végig a két évszázadon át különleges érték és hiánycikk. A kora újkor fejleményei megnövelték a lovak jelentőségét. Másként, mint korábban. A XIII. századi változás a szügyhám és a nehézeke – amint Hajnal István kifejtette – erős, az emberrel együttműködő, istállózott lovakat kívánt.¹³²³ A páncélzat, a nehézfegyverzet, a vadászat, a reprezentáció, a bandériumok és a zsoldos seregek edzett harci méneket, gyors és szép fajtákat követeltek.

A XVI. század elején Európát harapófogóba fogta a Török Birodalom, és Fernand Braudel meggyőzően bizonyította, hogy az iszlám legfőbb ütőereje a ló volt. Egy 1585. évi nyilvántartás szerint Isztambul katonai ereje 140 000 csatló volt. A miniatűrök és a metszetek a szpáhikat, janicsáragákat s a különböző lovas alakulatok harcosait gyönyörű lovakon ábrázolják. Ugyanek-

¹³²² A kérdéskör roppant dimenzióit jelző szakirodalomból: Tálasi István: *A Kiskunság népi állattartása*. Bp. 1936. Sajnálatos, hogy Tálasi István nagy levéltári anyagra épülő kutatási eredményeit a XVI–XVIII. századi állattartásról is magában foglaló 1950–1951-ben készült kézírata, *A magyar anyagi kultúra néprajza* máig nem került kiadásra. A kézirat lótenyésztésre is vonatkozó értékeiről a tájékoztatást Fülep Antalnak köszönöm. Nagy Czirok László: A lótenyésztés múltja és jelene a Kiskunságban. *Néprajzi Közlemények* Bp. 1965; Balogh István: Lófogatok Debrecenben a XVIII–XIX. században. *Ethnographia* 1965–1966; Földes László: *Az állattartás és pásztorélet magyar szakirodalmá*; Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg élelmezés, és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715)*. Bp. 1961; Varga János: *Magyarországi jobbágyság a feudalizmus kései századaiban 1556–1765*. Bp. 1969; Selmeczy László: Adatok a lóigazgató betanításához a Kárpát-medencében. *Ethnographia* 1970.

¹³²³ Hajnal István: A gépkorszak kialakulása. (1944) In: uő: *Technika és művelődés. Tanulmányok*. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta Glatz Ferenc. Bp. 1993. 319–320.

kor apró lovak hajtják a lőpor- és másféle malmokat, s hordják a terheket a Balkán sziklás útjain.¹³²⁴

Európában a hadviselés megváltozása, a haditechnika átalakulása, a gyalogság jelentőségének előretörése, az úgynevezett hadügyi forradalom folyamata nem csökkentette az igényeket. Sőt egyre több ló kellett. Fellendült az európai lópiac s virágzott végig a következő két évszázadon át. Vagyonokat adtak egy-egy szép arab paripáért.

Magyarországon a Mohács utáni időkben a pusztulás tényei közismertek. Nem tudjuk, hogy hány ménest mentettek a török hódító területfoglalások évtizedei alatt a Kárpát-medence tájain! Mi lett a királyi ménesekkel? Milyen körmönfont módszerekkel rejtette ménesét Kecskemét a lovakhoz értő pasák szemei elől? Hogyan vészelték át a válságos időket az erdélyi fejedelmek ménesei? Kétségtelen azonban, hogy fellendült a kereslet a lovak iránt és új területei alakultak ki a lótartás kultúrájának is. A magyar végvárrendszerben a védősereg szerves részét, fő erejét a lovasság alkotta, annak minden következményeivel együtt. A török megszállta várakban az oszmán katonaság többségét lovasok tették ki, mégpedig három lovas alakulatot tartanak számon a kutatók.¹³²⁵ A végvidék mindennapi élete, a nagy hadjáratok, a hadiszer- és élelemszállítás igaerő igényei kielégíthetetlennek tündek. Természetes, hogy a század egyik húzó üzletága a lókereskedelem volt. A XVI. század végén, a tizenöt éves háború idején nagy konjunktúrája volt a lovaknak. A legtöbb főúr lóval is kerekedett. Balassi Bálint Erdélyben járt jó lovakért. Thököly Sebestyén a XVI. század végén főleg a lókereskedelem jóveleméből emelkedett szélesebesen a grófok sorába.¹³²⁶ A „jó hamar lovak” nem csak a magyar végvári portyákban voltak nélkülözhetetlenek. Giovanni Botero 1590-ben egyaránt elismerően nyilatkozik a lengyel, magyar, vlach és török lovasságról: „mint a sólyom, vagy lecsapnak rád, vagy eltűnnek egy szempillantás alatt”.¹³²⁷

Fél évszázad múltán hasonlóan értékelte a lovasságot Raimondo Montecuccoli is. Észrevette, hogy a franciák legalábbis egy „lóhosszal” megelőzték a Habsburg Birodalmat, s az állandó hadseregbe a lovasságot magyarokból, horvátokból és lengyelekből kívánta kiállítani, mondván, kiforrott taktikájuk felülmúlhatatlan. A hadsereg nagy érték, s éppen ezért megemelkedett jelentősége a taktikai manővereknek. Ha elvágják az ellenség utánpótlási vonalait, vagy elfogják élelmiszer-szállítmányát, postáját, hírvívőit, megmenthetik a nagy költséggel létrehozott és kiképzett hadsereget. Ezeket az akciókat pedig csak lovassággal lehetett végrehajtani.

¹³²⁴ Braudel, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV–XVIII. században*. Bp. 1985. 349; Inalcik, Halil: *The Ottoman Empire. The classical Age 1300–1600*. London 1973.

¹³²⁵ Hegyi Klára: *Török berendezkedés Magyarországon*. Bp. 1995. 84–85.

¹³²⁶ Takáts Sándor: Thury György ménese 1566-ban. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* VII(1900). 428. Az újabb irodalomból: Gecsényi Lajos: Bécs és a hódoltság kereskedelmi összeköttetései a XVI. században. (Thököly Sebestyén felemelkedésének történetéhez). Sz. 1995.

¹³²⁷ Botero, Giovanni: *Relationi universali*. II. Brescia 1599. 31. Idézi Braudel: *i. m.* 349.

A nagy létszámú hadseregek szállítása óriási feladat, igások nélkül nem indíthattak hadjáratot. A hadiidőt csak azután kezdhették, miután a lovak megerősödtek a friss fűvön. A csatatereken gyakran a lovasezredek bevetése döntött. Sőt a Bécset ostromló török haderő ellen Sobieski János lengyel király lovasrohama adta meg az elsöprő lökést. Egy 60 000 főnyi hadseregben mintegy 20 000-re tehető a lovasok száma. XIV. Lajos uralkodása alatt – amint Braudel írja – a francia hadsereg sorsa attól függött, hogy meg tudják-e vásárolni külföldön a szükséges 20–30 000 lovat.

Számtalan korabeli napló, festmény, röpirat és metszet tanúsítja, hogy az uralkodó hatalma teljében nemes paripán jelent meg és a főhercegekről, főúri gyermekekről készült festményeken a ló meghatározott jelentéseket hordozott. Hadvezér és főtiszt nyeregből vezényelt, s válogatott lovasok vették körül. Európa-szerte a postaállomásokon váltott lovak szolgálták a század új igényét, a gyors értesültséget. Hírközlés, utazás lovak nélkül elképzelhetetlen volt. A XVII. században már ki volt számítva, hogy mennyi idő alatt kell megtenni az utat Bécs és Madrid, vagy Párizs és Varsó között, hányszor váltson lovat a futár, amíg a császárvárosból eljut Moszkvába. Vagyis kialakult és működött a lóváltó állomások menetrendje. Európa hírérsége határtalan. Kereskedőnek, hadvezérnek minden pénzt megért a gyors tájékoztatás. Fogatváltó-állomások, postai lóistállók, fuvarosok szolgálták a hírek gyors eljuttatásának új igényeit.¹³²⁸ A kereskedelem, a teherszállítás, vasalt szekerek vontatása erős lovakat kívánt. A század fogalma a „hosszú fuvar”. Lovak hajítják a bányából vizet kiemelő „gépelyeket”, lovak tipródnak a szárazmalomok kerékküllői között.

Diplomácia elképzelhetetlen ajándéklovak nélkül.¹³²⁹ Nem létezik uralkodói reprezentáció, ha nincsenek kitenyészett telivérek, idomított parádéslovak, hat-nyolcfogatos hintók, lovas kürtösök, díszeszredek. Hatalom és hírnév lovon jár. Válogatott hámosok repítik a vasalt szánokat hosszú teleken át a behavazott utakon. A bécsi spanyol lovasbalettről az 1660-as években az újságok már harsány szavakat zengnek és a táncos lovak rézmetszeteit szétkapkodják a piactereken.

Hogyan fejezhető ki a bizonytalan becslések szerint mintegy 10–14 millió európai lóállomány léte? Zabmennyiségben? Lópatkó mázsaszámban? Hány ember munkáját, szaktudását követelte? Annyi bizonyos, hogy a ló, bármennyi legyen is belőle, mindig kevés. A XVII. század második felében Európa-szerte általános a lóhiány.

¹³²⁸ G. Etényi Nóra: *Hadszintér és nyilvánosság. A magyarországi török háborúk hírei a XVII. századi német újságokban*. Bp. 2002.

¹³²⁹ „kiteöl kwldeöttwnk feölsegeodnek, egj vrnak valo feő louatt” Ali basa Ernő főhercegnek, Budaé, 15. Jun. Anno 1582. In: *A budai basák magyar nyelvű levelezése*. I. 1553–1589. Szerk. Takáts Sándor–Eckhart Ferenc–Szekfü Gyula. Bp. 1915. 249. Számtalan ehhez hasonló ügylet volt a határ menti diplomáciában. L. Hiller István: Az ajándékozás Esterházy Miklós politikai gyakorlatában. *Aetas* 1992. 3. sz.

„Magyarországon sok a szép és a jó ló” – írta 1648-ban III. Ferdinánd magyar király és német-római császár, felkérve a Királyi Magyarország főméltóságait, hogy ki-ki birtoka és tehetsége arányában adjon lovakat, lehetőleg ingyen, vagy 25 forintos áron a kincstárnak.¹³³⁰ Érthető a kényszerfelvásárlásnak vagy rejtett adónak is tekinthető uralkodói rendelkezés, Magyarországról a harmincéves háború idején rendszeresen vittek ki lovakat a hadsereg részére, alkalmanként ezerszámra. A Habsburg Birodalomban kevés és drága volt a ló. 1648-ban a magyar főméltóságok a háborút lezáró békére hivatkoztak, és csak a felajánlott egységáért voltak rá hajlandók, hogy a császári hadseregnek lovakat küldjenek. Thököly István 100, Lippay György esztergomi érsek 100, Pálffy Pál nádor „nagyszámú”, Rákóczi György ugyancsak „nagyszámú” lovat ígért.¹³³¹

Az országegyesítésre készülő Magyarországon bármilyen korabeli dokumentumba tekintünk bele, a török megszállta területeken, a Királyságban és az Erdélyi Fejedelemségben a lovakkal midig számolni kell. A betelepülő balkáni kereskedők s a rácok, bosnyákok hozták magukkal saját lovaikat. Híres volt a székelyek rideg lótarása. A Királyság lóállományával számolt a Haditanács. A végvári katonaság visszatérő panasza, hogy nincs elég lovuk, és ami van, az is leromlott. Ugyanakkor végvári kiváltság, hogy füvellő, jó szénatermő rétekkel rendelkeznek. A kapitányok külön gondot viseltek a huszárvárak istállóira. A váruradalmak pedig nem lehettek megígások nélkül.

A ló az élet természetes tartozéka volt, mint a levegő. 1678-ból fennmaradt egy érdekes levél, a táborba szállt Teleki Mihály erdélyi kancellár hároméves kisleánya írta, helyesebben diktálhatta a következő sorokat: „Itthon Uram én valóban jól vigyázok, az lovakra nagy gondom vagyon; mostan az lovak mind jól vannak... Teleki Katona János.”¹³³² A gyerekeket korán lóra ültették, együtt nőttek fel a lovakkal.

Másfél évszázad lovas világát Zrínyi Miklós horvát bán (1620–1664) *Szigeti veszedelem* (1651) című eposza páratlan egységben őrizte meg. Felbonthatjuk ezt a világot a szakértelem és a költőiség, a hiedelemvilág és a vad harcokban szerzett tapasztalatok képeire, s nehéz eldönteni, melyik érdekesebb. A csatáló mindent tud. Jár „jámborul és csendesen”, sőt méltósággal. De ha kell sebesebb, mint a sólyom, bátrabb, mint az oroszlán. Vágtat, szárguld, állja a harcot, félreugrik, visszafordul. Felkúszik a folyó meredek partjain és beméri a víz mélységét is, mert okos, sokszor okosabb, mint gazdája, az ember. Lova járásáról már jól megismerhető, aki rajta ül. A tatárok lóva „mint egy madár”, Amirassen vidám és gyors Karabul nevű paripája „Szeltül fogantatott egy híres kanczában”.¹³³³ Ismerve a lovak festésének korabeli di-

¹³³⁰ Takáts Sándor: Magyar lovak fölajánlása a német hadsereg részére 1648-ban. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* VII(1900). 380.

¹³³¹ Uo.; uő: Magyar lovak szállítása Tirolba és Spanyolországba 1650-ben. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* VII(1900). 93.

¹³³² Idézi: R. Várkonyi Ágnes: *A fejedelem gyermekkora, 1676–1688*. II. Bp. 2002. 117.

¹³³³ Zrínyi Miklós: *Obsidio Sigetiana*. I/77. 80.

vatját és a „véres-víz” szimbolikáját, amely azt fejezi ki, hogy háború lesz, Zrínyi Szulejmán szájába adott tömör kijelentéssel érzékeltette a török támadás rettenetét: „megfestem lovamat kereszteny vér-tóban”.¹³³⁴ Konstantinápolyból gyönyörű lovon indult a szultán Szigetvár, azaz Magyarország ellen: „Egy fekete Szerecsen ló volt alatta, / De kép-író falra szebbet nem írhatna; / Nem vélnéd, hogy éri földet száraz lába, / Oly szépen égyéránt- s halkan változtattya, // Véres nagy szemei ugyan kidültenek, / Száraz fejechkéjén van helye üstöknek, / Az orra likjain langos szellők mennek, / Szája tajtékot vér, mint vízi Istennek. // Magassan költ nyakán fejét alá hajtyja, / Szálos rövid serényét szél hajtogatya...”¹³³⁵

Néhány sor és kifejezi az évszázados tapasztalatot: ló és lovas között a roppant feszültség és kölcsönös fegyelem erejét. S ennél is többet: a „föld”, a „szél”, vagyis a levegő, a „víz” és a „láng”, a négy őselem kozmikus egységbe vonja a lovat és az embert. Ugyanakkor Zrínyi, a katona elképesztő racionalitással számol a lovakkal. *Tábori kis trakta* című munkájában (1652) külön fejezetet írt a lovakról. Úgy határozta meg a lovasság és a gyalogság arányát, hogy számolt a terepviszonyokkal. Általában gyalog háromszor annyi legyen, mint lovas, de a tágas helyeken az arány 2:1 legyen. Számításba vette, hogy mennyi lehet egy ezredben a lovak száma. „Fő-lovasszázados... tarthat hatot... Fő szállásosztó, vice-lovasszázados, lovas rendelő mindennik tarthat ötöt... Közlovas, muzsikás, fundáló mindenik egyet-egyet. Ezenkívül senkinek nem szabad tartani csak egyet is. Teszen ez eddig 10 892 lovat.” Mindemellett számba veszi az igások számát az élelmiszert és a fegyvert szállító szekerekhez, majd kiszámítja, hogy összesen a 13 600 lónak havonta és esztendőnként mennyi abrakra van szüksége. Perjés Géza megállapítása szerint évszázados tapasztalatok alapján szabták meg a hadseregben a lótakarmányozás négy időszakát. „Az első a téli kvártély ideje... A második az ún. fűvellés ideje, a tavaszi hónapokban. Harmadik az aratás előtti 6–8 hét, amikor a lábon álló éretlen gabonát adták zöld takarmányként a lovak elé. A negyedik időszak aratástól a hadjárat idejéig tartott... A lovak kihajtását a tavaszi legelőre elsősorban egészségügyi okok indokolták...”¹³³⁶ Zrínyi Miklós szigorú számításokkal formalizálta a hadseregben a lovak ellátását, megállapítván, hogy mennyi az optimális napi adag, s ez már a korabeli nyugati világ modernizációs törekvéseire jellemző.¹³³⁷

Külön társadalmi csoportot alkotnak a lóval foglalkozó egyének. Szakértelem, megbecsülés, szociális helyzet tekintetében erősen tagolt társaság. Vannak szakértelmet igénylő bizalmi foglalkozások: főlovászmester, vice-

¹³³⁴ Uo. I/48.

¹³³⁵ Uo. II/32–34.

¹³³⁶ Perjés Géza: *Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg-élelmezés és stratégia a XVII. század második felében (1650–1715)*. Bp. 1961.

¹³³⁷ Zrínyi Miklós: *Tábori kis trakta*. In: *Zrínyi Miklós Összes Művei*. I. Szerk. Csapodi Csaba–Klaniczay Tibor. Bp. 1958. 411–412, 421.

lovászmester, lovászmester, istállómester, ménesmester, kancamester. Jelen-
tős rétegnek ad a lótarás megélhetést: ménespásztor, csikós, lovasgazda, lo-
vász, istállószolga, kocsis, lószerszámtartó, lókereskedő, lovaslegény,
csuhadár, vagyis lóval szolgáló személyes bejáró. Külön világ a lótolvajok,
lócsempészek világa. Az utak rosszak, a kocsikat, szekereket, hintókat né-
gyes, hatos fogatok húzták, nyeregből hajtottak, az első lovon ült a fullajtár,
a csatlósok hátul álltak és egyensúlyoztak az éles kanyarokban. A század vi-
rágzó iparai: nyerges, szíjgyártó, ostorfonó, kötélgyártó, lószerszámkészítő,
sarkantyús, patkolókovács. A főlovakat öltöztették, mint később a primadon-
nákat: dolgoztak lótakarót hímző mesterek és a „ló homlokára való ékesség
készítő rézművesek”.

Változatos a gyógyítók köre: érvágók, gyógykovácsok, lóorvosok,
lólátók. Tudásuk generációkon át öröklődő tapasztalat.¹³³⁸ S hogy milyen
széles körű, azt egy nemzetközi lószakértő némileg rejtélyes sorsú könyve
bizonyítja. Martin Böhme (1562–16??), a brandenburgi főherceg főlovász-
mestere, németül írta meg lóorvosló könyvét, s az ötödik kiadás után feltűnt
ez a könyv magyarul is. A *Lovak orvosságos meg próbált új könyvecskéje*
1656-ban látott napvilágot Brewer Sámuel lőcsei nyomdájában, s azonnal el-
fogyott. 1676-ban újra kiadták, másolták s kinyomtatták a XVIII. század vé-
gén és a XIX. század elején is annak ellenére, hogy már tudós állatorvosok
működtek. Mindenről tudósít. Szép rajzon ismerteti a ló érrendszerét. Azután
gyakorlati ismeretek következnek: „Jegyei mi legyen a Lónak, hogy hányad
fő legyen és miről ismerheted meg.” Leírja a ménestartást, a különböző lo-
vak természetét, a betegségek okait, tüneteit és gyógyítását. Mindez szép
magyar nyelven olvasható. „Miképpen tudhatni meg, hogy a ló jó úton járó é
vagy egészséges... Ha valaki kis tsikót akar abrakhoz szoktatni, miképpen
kell azzal bánni... Ha valamely lovat meglőnének, arról való próbált
recepta...” A könyv magyar fordítója ismeretlen. Annyi bizonyos, hogy csak
az, aki benne élt a magyar kultúrában, írhatott így: „Hogy a te Lovad min-
denkor vidám legyen, ha messze úton jársz... Hogy kell a Lovat meg-
vidámítani.” A vidám, megvidámítás kifejezések a XVII. században gazdag
jelentéstartalmat hordoznak. Wesselényi Ferenc (1605–1667) a török elleni
háború küszöbén írja, hogy szükség van „a szegény magyar nemzet megvi-
dámítására”. A korszak naptárverseiben a jövőbe vetett bizalmat, az Isten ál-
dásával gazdag „víg esztendő” jelenti. A „vidám”, a „víg”, a „jókedv”, a
„megvidámítás” szavak jelentése gazdag: bátorság, lelkielő, kitartás, a jóra
való készség, a bajokon felülemelkedő szellemiség. A lovat megvidámító,
vagyis bátorító, kitartóvá segítő gyógymód, mint a többi orvosság is, a kor
laikus gyógyítására jellemzően hiedelem és tapasztalat keveréke. A recept-
ben ott van például a fekete hunyor, amelyről évszázados egyetemes közhie-
delem, hogy elűzi a gonoszt és kitisztítja a megzavarodott elmét. Lehet, hogy
ezt a lóorvosló könyvecskét a szerző először magyarul írta volna meg? A

¹³³⁸ Vajkai Aurél: Egy bakonyi falu paraszt állatorvosai. *Ethnographia* 1938; uő: *Népi or-
voslás a Bors völgyében*. Kv. 1943; Karasszon Dénes: A magyar állatorvoslás szakirodalma a
XV–XVI. században. *Orvostörténeti Közlemények* 1985.

könyv „Elöl-járó beszédje” így kezdődik: „Midőn egykor az én örvendetesebb napjaim között a Török fogságból lett szerencsés kiszabadulásom után, így gondolkodám: hogy Magyar országban is melly sok Fő Rendű és Nemes Rangú Urak vólnának, akik a Lovaglásban nem kevésé gyönyörködven szüntelen foglalatoskodnak is. Azoknak kedvéért eltökéllet szándékkal meghatároztam magamat, hogy sok országokban lett megfordulásom után, nevezetesen a Konstantinápolyi fogságból való kiszabadulásom után, az ott tapasztaltt, látott, és próbált Experienciáimat a lovakkal való bánásról, és azoknak orvoslásáról, Nemzetemnek Köz-hasznára fordítsam.” Saját kezűleg megírt életrajza szerint tizenöt éves kora óta forgolódott a lovak között a Habsburg császár csehországi, belgiumi, magyarországi hadseregeiben. Járt Lengyelországban; Moldvában a hadizsákmányból vásárolt és hajtott ki lovakat a szász választófejedelemnek, s megfordult francia földön is. Török rabtartójáról, bizonyos Musztafa úrról írja: „a lovakkal való bánásban sok fortélyra megtanított... mostani mesterségem legnagyobb részét és javát ott tanultam”. Szolgált Szendrő várában, s vándorlásai közben vissza-visszatért Magyarországra. Szavai hitelesen hangzanak: „Gondolóra vévén azt is: Hogy Magyar Országban, mely igen szükséges légyen a Lovak orvoslására az illtén hasznos Könyv, egyedül Kedves Nemzetemhez való szeretetem...” vezette.¹³³⁹

Hihetetlen gazdagságban és mindhárom országrészre érvényesen bontakozott ki a lótarás írásbeli magyar nyelve. Mén, kanca, a herélt, a paripa, a csődör, a század elején a gyermekló, a későbbi csikó értelmében, mindhárom országrészen általános. A minőség, származás, fajta, életkor ősi kifejezései kerülnek inventáriumok, levelek, rendeletek, utasítások lapjaira. A főlk keleti származású nemes ló, a poroszkáló kisebb értékű, az ígás teherszállító, a hámos fuvaros ló, a pajzán betöretlen ló. A Dunántúlon, a Felföldön, Erdélyben és a török megszállta alföldi vidékeken egyaránt értették, milyen színű a fakó, a vércse, a sárga, a deres, a kékszörű, a tarka, a kesely ló. Most kerül át jó néhány kifejezés a szomszéd népek nyelvébe, például a szlovákba a fakó és a paripa. A magyar lovas kultúra gazdag: nemcsak a munka, a hadsereg, a ménesek világa, több mint tenyészállatok adás-vétele és szakértelem. Kapcsolatok, szokásrendek, rítusok, közmondások. Közhasználatú kifejezés lett az idő és a tér mérésére: „ide lófuttatásnyira”. Gróf Illésházy István azokon az esteken, amikor hajnaltól kezdve sötétedésig járta a gazdaságait, állapotát így jellemezte: „mint egy fáradt ló”.¹³⁴⁰ Beláthatatlanul hatalmas a lovakkal példázódó közmondások, szólások világa.

A szép ló státusszimbólum. Az okos paripa biztonság, büszkeség, öröm. Életet ment a harc forगतagából. Hintókat repít, vadásszal száguld. Párviadal-

¹³³⁹ Tseh Márton: *Lovakat orvosló könyv*. Az 1797-ben megjelent kiadás fakszimiléje. Kiadta Karasszon Dénes. Bp. 1979.

¹³⁴⁰ Károlyi Árpád: *Illésházy István hűtlenségi pöre*. Bp. 1883. 22. A bejegyzés 1604. június 26-án kelt.

ok esélyeit döntheti el, és koszorút dobó játékok győztese. Székesfehérvár arról volt nevezetes, hogy határában török–magyar lovasversenyeket tartottak.

Az ajándékba adott paripának gazdag szimbólumvilága volt. Wesselényi Ferenc füleki főkapitány a magyar nádor, Esterházy Miklós képviselőjében vett részt 1643 januárjában II. Rákóczi György és Báthory Zsófia esküvőjén, s az ifjú fejedelem „szép kantáros paripával” tisztelte meg, lovat adott ajándékba, a kisebbik Rákóczi fiú, Zsigmond és a násznagyti tisztet betöltő Kornis Zsigmond nevében is értékes hátast vezettek elé. Több mint baráti gesztus, megegyezés előjele lehetett az ajándék ló. Előfordult, hogy a megáldapodást, az adott szó hitelét fejezte ki. Így értelmezhető Bottyán János saját kezű levelébe zárt üzenete is. II. Rákóczi Ferenc már aláírta az okmányt, hogy Bottyán János császári ezredest a dunántúli lovas és gyalogos mezei hadai generálisává nevezi ki, Bottyánt azonban – az Ocskayval vívott párviadalban megsebesülve – visszavitték a császári parancsnokság alatt lévő Esztergomba. 1704 elején, amikor Károlyi Sándor generális, hadai között a lévai sereggel együtt átment a Dunántúlra, Bottyán már felépült, s bár Kuckländer városparancsnok szigorú ellenőrzés alatt tartotta, maga is kiszállt lovasaival Szönybe, és január 15-én ezzel a képes beszéddel fejezte ki szándékát: „Az megígért csikó lovat Lévára... én Ebeczky uramnak megadom.”¹³⁴¹

A gyászmenetben vezetett ló ősi, szimbolikus jelentése a századok folyamán két lényeges tartalommal bővült ki. A honfoglaló magyarság előkelőinek lovas temetkezése a XI. századra megszűnt, a XII. század végére a ló szerepének átalakulása befejeződött, az elhunyt lovát az egyháznak adományozták. Lélekváltsággént, a végrendelkező akaratából az egyháznak ajándékozott ló neve „mortuarium ló”, s az egyház és a hívők kapcsolatát fejezte ki.¹³⁴² A gyászmenetben vezetett ló újabb funkcióváltása az Anjou-házzal érkezett Magyarországra és a XIV. századtól nyomon kísérhető folyamat. A XVII. századra egyértelműen befejeződött: a ló az elhunyt alteregóját is kifejezi. Erdélyben kialakult szokás szerint a gyászba öltöztetett lovat átadták az egyháznak.¹³⁴³

Elvont képzetében a ló jelenthetett indulatot, erőt, szerelmet. A lónevek hagyományt, a ló származását, színét, természetét, gazdáik műveltségét fejezték ki. Tájanként, évszázadonként is változó divat szerint. Különös, hogy legtöbb lónevet a XVII. századból ismerünk: Fakó, Szög, Veres, Deres, Pajkos, Harámbasa, Murza, Husszein, Diána, Fecske, Pandúr. Meggyőző

¹³⁴¹ R. Várkonyi Ágnes: *A rejtőzködő Murányi Venus*. Bp. 1987. 46. Idézi: R. Várkonyi Ágnes: *Így élt Vak Bottyán*. Bp. 1974. 105.

¹³⁴² Solymosi László: Das kirchliche Mortuarium in mittelalterlichen Ungarn. In: *Forschungen über Siebenbürgen und seine Nachbarn. Festschrift für Attila T. Szabó zum 80. und Zsigmond Jakó 70. Geburtstag*. Hrsg. Benda, Kálmán–Bogyay, Thomas von–Glassl, Horst–Lengyel, Zsolt K. München 1987. (Studia Hungarica 31.) Vö. Szabó Péter: *A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány*. Bp. 1989. 69.

¹³⁴³ Szabó: i. m. 69–74.

Martinkó András véleménye, hogy a jól ismert katonaének kezdősora lóbiztató szót, és két lónevet rejt: „Csínom Palkó, Csínom Jankó”.¹³⁴⁴

A ménesekről szórt adatokkal rendelkezünk. A lótenyésztés központjai az uradalmi, a királyi és a fejedelmi ménesek voltak. A török megszállta területeken jelentősek a mezővárosok ménesei, a végvárrendszer sávján a kapitányoké és a váruradalmaké. Nem tudjuk, hogy mi lett a csallóközi régi királyi ménesekkel. A Habsburg királyok előző évszázadban alapított barátfalvi ménésében a század közepén, 1649-ben 336 lovat gondoztak. Az alföldi parasztvárosok szilaj méneseit megcsodálták az utazók, s rendre kifogatták maguknak belőle a szebbeket a budai pasák. Az uradalmakhoz a kor követelményeinek megfelelően jelentős lóállomány tartozott. A földesúri majorságok méneseit a fajtanemesítés és a külföldről behozott nemes lovak tartása jellemezte. A század folyamán sok keleti ló került az országba. Bercsényi Miklós és II. Rákóczi Ferenc Arábiából hozatott nemesítésre méneket.

A lovászmesteri utasítások rendkívül igényes lótartási kultúráról tájékoztatnak. Zrínyi Miklós Csáktornyan 1647-ben szűkszáván, de lényegre tekintve hagyja meg, hogy Desics Farkas lovászmestere lovaira, ménésére jó gondot viseljen, mindent vegyen leltárba, s egyaránt legyen gondja az abrakra, a fűvellő rétekre, a lovak orvosságára és tartsa tisztán a szerszámokat.¹³⁴⁵ Gróf Nádasdy Ferenc országbíró az 1650-es években megköveteli, hogy méneseit főlovászmestere lelkiismeretesen irányítsa, figyeljen rá, hogy a lovászelegények és a cselédek rendben végezzék munkájukat, s a lovakkal jól bánjanak. Lovai mindig jó patkósak legyenek, kiszabott adagban kapjanak abrakot és „szép csendesen megjárattassák” valamennyit. „Feles költséggel szerzett hátas lovai” mellett mindig ott legyen vagy ő, vagy a vicelovászmestere. „Az lovakat kívánjuk, hogy szépen, csinosan tartsák... lepedők alatt.”¹³⁴⁶

A XVII. századi ménesmesteri utasításokban visszatérő követelmény, hogy „semminemű asszonyi személyt, sőt feleséges kocsisink az magok feleségét is lovainkhoz bé ne vigyék”. Tudjuk azonban, hogy fejedelemasszonyok és a gazdaság irányítását természetes kötelességként ellátó főúri nemesi nagyasszonyok tehetségük és vonzalmaik szerint ugyancsak sokat foglalkoztak a ménesekkel. Bornemissza Anna fejedelemasszony gazdasági naplójában gondosan feljegyezték többek között az illyei udvarbírótól küldött és a fejedelmi lovászmester, Deési László keze alá adott kilenc ötfülfü gyermek-

¹³⁴⁴ Soltész Katalin: Lónevek. *Magyar Nyelvőr* C(1976); Hajdú Mihály: XVII. századi lóneveinkhez. *Névtani Értesítő* 1992. 8. sz.; Hajdú Mihály: Kiegészítés a XVII. századi lóneveinkhez. *Névtani Értesítő* 1994. 16. sz.; Martinkó András: *Lóvá tettem Csínom Palkót*.

¹³⁴⁵ Zrínyi Miklós horvát bán utasítása lovászmesterének, Desics Farkasnak. Csáktornya, 1647. febr. 19. In: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617–1708*. Sajtó alá rendezte, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta Koltai András. Bp. 2001. 213.

¹³⁴⁶ Nádasdy Ferenc utasítása lovászmesterének 1652/1653 körül és Nádasdy Ferenc országbíró utasítása lovászmesterének, Eölbey Jánosnak és Könczel Istvánnak. Seibersdorf, 1655. szept. 28. In: *uo.* 213–218.

lovat. Többek között: 1. „Barna fekete farkú s serényű, török faj. 2. Verhenyős sárga... 4. Verhenyős sárga, a hátsó bal lába szár, török faj... 7. Vércse szürke, hódos orrú, mindenik lábának körmei körül fejr jegyű... Ezek mind a kilenc metszettek. Kettő metszettlen”, így a „11. Fejr babos farú kised”.¹³⁴⁷ A fejedelem máramarosi méneséből 1684 áprilisában négy, majd októberben három, a következő évben hét gyermeklovat küldtek a fejedelmi udvarba, nyilván kiválasztva a legszebbeket.¹³⁴⁸ Megadják a lovak nevelésének rendjét is, a rossz hajlamú gyermeklovakkal nem kell vesződni. Wesselényi instrukciója szigorúbb nevelést követel: „Az Gyermek lovakat, az kik nem igen gonoszok, gyengébben kell erőltetni a tanításban, az kik pedig gonoszabbak, erősebben kell hajtani, amíg ifjak lesznek, mert ha megerősödnek, azután vagy későbbre vagy meg sem szelídednek soha jól.”¹³⁴⁹

Ezek az utasítások fejlett, jól rendezett, gondos lótartási kultúráról tudósítanak. Feltehető, hogy a XVII. század közepétől nyomon kísérhető Wesselényi-ménestörténete nem egyedi jelenség, hanem szélesebb körű, országos vonulat része. Töredékes adataink szerint is kimutatható, hogy a szakértelmet, a lovak iránti vonzalmat, a ló értékének felmérését, a bánásmód művészetét örökölték az unokák. Thököly Imre (1657–1705) nagy gondot fordított a padolt istállózásra, s szigorúan megkövetelte, hogy a lovászfűk tisztán tartsák a ménest. Egész Európát elkápráztató hadisikerét 1678–1681 folyamán egyéni tehetségén kívül nagyrészt lovasságának köszönhetette. Majd az oszmán hatalommal kényszerből kötött megállapodásából azt az előnyt igyekezett biztosítani, hogy a török megszállta területről is toborozhasson lovasokat.¹³⁵⁰ Mennyiben sikerült? További kutatásoknak kell majd eldöntenie. Tény azonban, hogy a császári-királyi katonaság mintegy 6–8 ezer lovasával szemben 18–20 ezer főnyi lovast tudott kiállítani.

A törököt kiűző háborúkat átvészelt ménesekről keveset tudunk. Rákóczi Erzsébet (1654–1707) különleges hozzáértéssel gondoztatta, nagy gonddal gyarapította atyjától, az 1664-ben a török elleni harcban életét vesztett Rákóczi Lászlótól (1634–1664) örökölt ménesét. Írásai szerint nemcsak szerette a lovakat, értett is a lótenyésztéshez. Többek között 1690-ben írja férjének, hogy a deres ló gyenge, el akarja adni és az árából „szép magyar fajnak való kancákat szerezhetnék...”, a kis sárga ló jól jár, de a horvátországi pej gyermek ló ... igen fél, retteg és nehezen járó..., az öreg két szürke kancát... jó volna az szürke spanyol lóval, vagy a fakóval meghágnatni, kár ha fajat nem veszünk.”¹³⁵¹

A földesúri gazdaságok méneseiről még sok minden kiderítése vár a kutatókra. Fel kell tárnai a fajtakiválasztás módjait, a háta- és az ígáslovak eltérő tenyész-

¹³⁴⁷ Bornemissza Anna gazdasági naplói (1667–1690). In: *I. Apafi Mihály fejedelem udvartartása*. I. Szerk. Dr. Szádeczky Béla. Bp. 1911. 502.

¹³⁴⁸ Uo. 461–463.

¹³⁴⁹ Csetri: *i. m.* 476.

¹³⁵⁰ Szakály Ferenc: Az 1670-es évek Habsburg-ellenes mozgalmi és a hódoltsági magyar feudális állam. In: *A Thököly felkelés és kora*. Szerk. Benczédi László. Bp. 1983. 65–66.

¹³⁵¹ *Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez 1672–1707*. Szerk. Benda Borbála–Várkonyi Gábor. Bp. 2001. 85–86. Zboró, 1690. ápr. 25.

tési rendjét. Mennyiben és hogyan hatottak ezek a ménések a paraszti gazdaságokra. Tudjuk, a szoptatási idő hosszúra nyúlt. A parasztgazdaságokban azonban kénytelenségből már harmadfű korban betörhették, munkára foghatták a lovakat. A kérdések kérdése pedig, hogy a ménésekben saját gyönyörűségeikre nevelték a lovakat, vagy bekapcsolódtak a tovább is virágzó kereskedelembe.

Fröhlich Dávid (1595–1648) az Odera menti Frankfurt egyetemén végzett késmárki tanár, amikor Erdélyben járt, azt tapasztalta, hogy a Fejedelemségben: „kitűnő és serény lovakat nevelnek, amelyeket az idegenek jó pénzen vásárolnak össze”. Ez nem volt nagy újdonság, Bethlen Gábor és a Rákóczi fejedelmek többé-kevésbé lókereskedelmi monopóliumokkal éltek, jól tartott ménesekkel rendelkeztek. Az újdonság az volt, hogy Fröhlich szükségét érezte tudósítani róla a világot. Földrajzkönyve volt valószínűleg az első európai piacra szánt magyar tudósítás.

A lovak ára rendkívül különböző volt. III. Ferdinánd király 1648. évi rendelete szerint áruk nem magas. A kivitelről nincs áttekintő vizsgálat, viszont tudjuk, hogy 1562–1655-ig a ló vámjá ugyanannyi volt, mint a szarvasmarháé, 1,5 forint, s ebből további következtetések vonhatók le. Erdélyben 1670-ben 200 és 100 imperiális tallért is adtak egy lóért, egy 1678. évi feljegyzés szerint egy deres ló ára 94 forint volt. Apor István 1681-ben 34 tallér értékű főlovat küldött Apafi fejedelemnek. Végtelenségig sorolható példák rendszerezett áttekintéséből néhány tendencia tűnik elénk. Folyamatosan élénk a kereslet és egyre nő. Egyre több lovat igényelnek a hadseregek, a szállítás, a szaporodó ipari munka, az új státusszimbólum, a hintó, vagy ahogyan helyenként nevezik üvegablakairól, az „üveges szekér”. Magyar főúr, városi méltóság, vármegyei küldöttség lovon vagy postakocsin megy Bécsbe. A királyi esküvők, udvari ünnepélyek fényét magyar lovasezredek emelik.

Batthyány Ádám dunántúli főkapitány 1691-ben már az udvari nép lovainak ellátását is külön utasításban rögzítette. Főlovászmesterének, Baka Ferencnek utasításban kiszabott kötelességévé tette többek között azt is, hogy a hátaslovak körül tevékenykedő cselédség is „lovainkkal szép tisztán, vigyázva és szorgalmasan bánják... közzel (kézzel), s ne erőltetéssel járattassa meg őket”. A tenyésztésben írásbeli rendtartást kívánt: „valamelyik sállyani (sárlani) indul... ményes lovainkkal szokott idejekor meghágattassa kegyelmed és idejét, nevét is az lovaknak mindenkor följegyezze, hogy számot tarthassunk reá, melyik és minemű ménlóval mikor hágattatott meg”.¹³⁵²

Ung vármegye főispánjának, gróf Bercsényi Miklósnak a perecsenyi uradalomban tartott méneséről a felségsértési perbefogás alkalmával készített leltár tudósít. Összeírták hátaslovakait is, a három heréltet és a két arabs mént, Deliát és Maidát.¹³⁵³ Mennyire szívén viselte Károlyi Sándor szatmári ménésének sorsát,

¹³⁵² Batthyány II. Ádám utasítása vcelovászmesterének, Kolinovics Jánosnak. Bozsok, 1691 okt.; Batthyány II. Ádám utasítása az udvari szolgák lovászáinak hadnagya, Mindszenti János részére. Rohonc, 1691. In: *Magyar udvari rendtartások*. 222–226.

¹³⁵³ Thaly Kálmán: *A székesi gróf Bercsényi család története*. II. Bp. 1887. 269, 271.

arról többek között hadjáratairól feleségének írt leveleiből tudhatunk: „Az ménes, ha megmaradott, már ezzel együtt alkalmas lesz Édesem, hanem ha kit megsárolhatnának benne, ezen szép ménlóval, kit most küldtem, hágattassa Kovács János.”¹³⁵⁴

A birtokaira 1694-ben hazatelepedő Rákóczi Ferencet a politikai pályára készítették fel. Mégis zsigereiben hordta a Rákóczi és a Zrínyi elődök tudományát, hogy gazdaság és politika elválaszthatatlan egymástól. Amint hazatelepült, rendbe szedte gazdaságát és újrászervezte méneseit. Családi és az északkeleti ország-rész hagyományait vitte tovább, de egy évet töltött Batthány Ádám udvarában, s nyilván megismerte a dunántúli főkapitány mintaszerűen vezetett méneseit is. Külön tanulmány tárgya lehet, hogy miért a francia származású Alexandre-Joseph Vissenaque lett a főlovászmestere; a kutatók véleménye megoszlik, hogy még Bécsben, vagy házasságkötése alkalmával Kölnben fogadta fel. Annyi bizonyos, hogy európai színvonalon érdekelte a lótenyésztés. Erre vall, hogy megvette Newcastle hercege, William Chavendish II. Károly angol királynak ajánlott könyvét, francia fordításban. A *Methode et invention nouvelle de dresser les chevaux* a lótarás, lótenyésztés Európa-szerte népszerű kézikönyve volt. Ma még pontosan nem tudható, hogy nem egészen egy évtized alatt hogyan és honnan szerezte be angol és spanyol fajlovaikat.¹³⁵⁵ További kutatásnak kell majd tisztáznia, hogy mi történt a letartóztatás alkalmával gondosan leltárba vett nemes lovaival. És hogyan vészelt át kedvenc lova, Bambucius a birtokelkobzás, katonai beszállásolás idejét.

Rákóczi államának lovas kultúrájáról külön könyv is kikerekedhetnék. Már az is rejtelmes kérdés, hogy a szabadságharc romantikus fekete-fehér képeiben az ország szabadságáért harcolóknak főszereplő társaik a lovak; korjelző fogalom lett a „nyalka kuruc futó paripája”. De honnan ez a sok ragyogó hátas? Hogyan etették? Kik gondozták? Ez már nem érdekelte a romantikus történetírókat. Rákóczit, tábornokait és brigádérosait kizárólag lovon látta az utókor képzelete. A valóság magvát Markó Árpád, Perjés Géza és más hadtörténészek már megvilágították: a szabadságharc állama a vesztes csaták ellenére a portyázó hadviselésével tudta nyolc éven át fenntartani magát. Annál indokoltabb az első kérdés is: honnan vették II. Rákóczi Ferenc katonái a több tízezer lovat? 1703 tavaszán a felkelők, jobbágyok, katonák, székelyek, paraszthadnagyságok mindenütt, a Királyságban és Erdélyben egyaránt a lovakat viszik el. Egykorú dokumentumok tömege bizonyítja, hogy a majorságok, a városok istállóit, a parasztgazdaságok elrabolt, rekvirált, elkötött lovainak indult meg Közép-Európa leghosszabb szabadságharca. Rákóczi tiszaháti hadjáratában a lovasság hozott átütő sikert.¹³⁵⁶

Bizonyos, hogy nem Wesselényi István volt az egyetlen, aki mentette ménesét. 1703 őszén Rákóczi Erzsébet kihajtatta ménesét a kistapolcsányi hegyekbe,

¹³⁵⁴ A nagykarolyi gróf Károlyi család oklevéltára. Sajtó alá rendezte Géresi Kálmán. V. Bp. 1897. 83. Szombathelyi tábor, 1704. júl. 20.

¹³⁵⁵ Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes: *II. Rákóczi Ferenc*. Bp. 1976. 71–73, 83; Köpeczi Béla: *Döntés előtt. Az ifjú Rákóczi eszmei útja*. Bp. 1982. 122.

¹³⁵⁶ Esze Tamás: *II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata*. Sz. 1951.

majd útnak indította Horvátországba. Erdélyben Cserei Mihály hasonlóan cselekedett: „Marusszéken lévő méneseimet, marháimat Görgény alá hajtattam vala fel... A paripáimat két szolgálommal együtt Ajtára beküldém... mind szolgálaim, lovaim kuruc bőrben öltözének.”¹³⁵⁷

Nem csak Rákóczi híveitől féltették a lovakat. Amint kirobbant a Habsburg–francia konfliktus a spanyol örökség miatt, valójában az európai hatalmi erőviszonyok átrendezése érdekében, és magával sodorta egész Európát, a lovak iránti igény meredeken emelkedett. Magyarországon 1702 óta a nyugati harcterekre toborozták a lovakat, és az országban állomásozó császári csapatok is rekviráltak.

Mennyi volt a Királyi Magyarország és az Erdélyi Fejedelemség lóállománya 1703-ban? Konkrét vizsgálatok hiányában közvetett ismeretekre és becslésekre vagyunk utalva. A Rákócziak birtokán 1640–1650 között keletkezett összeírásokból Makkai László állapította meg, hogy a család felső-magyarországi uradalmi falvaiban 4795, az erdélyiekben 5242 lovat, ökröt ugyanott 19 407 és 17 963 darabot írtak össze. Hasonlóak az arányok az 1666–1685. között évekből származó urbáriumok kimutatása szerint is. Eltérést az ecsedi uradalom jobbágyháztartásaiban mértek, ahol például Nyíregyháza 80 háztartásában 78 igáslovat és 254 igásökröt tartottak számon. Ennek alapján azonban kockázatos levonni azt a következtetést, hogy a parasztgazdaságok igásállata országos viszonylatban is az ökör lett volna. A XVII. században a magyar parasztnak átlagban 0,5, azaz fél lova volt.¹³⁵⁸ Ezzel szemben a jobbágy értékét ekéjének, igásainak száma növelte. Más területen a jobbágyok birtokában több az igásló, mint az ökör. Vannak nagy lótartó vidékek, mint az Alföld és Bihar vármegye. Nem egyedül a Zrínyiek bródi, moravicai és delnicai uradalmaiban kötötték ki, hogy a parasztok lóval tartoznak szolgálni, a tizedet lóval kötelesek elvinni oda, ahová szükséges.

Magyarország lóállományában a Habsburg központi kormányzat 1670–71-ben elkezdett reformja súlyos változásokkal járt. A Zrínyi- és a Nádasdy-méneseket a fej- és jószágvesztési ítélet következtében lefoglalták, kincstári kezelésbe vették. A magyar végvári katonaság egy részét elbocsátották, s ezekből kezdték meg a reguláris császári hadsereg lovasezredeinek kialakítását. Először három reguláris lovasezredet állítottak fel, s azonnal nyilvánvaló lett, hogy a magyar könnyűfegyverzetű lovasság döntő sikereket arat a nyugati hadszíntereken. A lovasezredek értéke nemcsak a zsoldban jutott kifejezésre, hanem abban is, hogy újabb és újabb huszárezredek szerveztek a Királyi Magyarországról.¹³⁵⁹ Nehéz eldönteni, hogy különben az új abszolutista gazdaságpolitikára jellemzően, de eredendően a magyarországi lovak kincstári igényeinek, vagy az Európaszerte észlelhető lóhiánynak volt a következménye, hogy 1672-ben a császár

¹³⁵⁷ Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez. Pozsony, 1703. okt. 22., okt. 25.; Cserei Mihály: *Erdély története (1661–1711)*. Szerk. Bánkúti Imre. Bp. 1983. 337.

¹³⁵⁸ Makkai László: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai*. Bp. 1954.

¹³⁵⁹ Czigány István: *Könnyűlovasságból huszár. A magyar lovasság integrálódása a császári hadseregbe. 1670–1720*. Klny. *Huszárok a történelem forgószínpadán*. Tudományos konferencia Sárvár, 2000. szept. 14–15. Sárvár 2000.

lókiviteli tilalmat vezetett be.¹³⁶⁰ A lovasság jelentőségére jellemző, hogy 1684-ben Lotharingiai Károly herceg, a török elleni háború vezére kijelentette, nem ismer Thökölynél jobb lovasvezért egész Európában, s Sobieski János királlyal együtt mindent megtett, hogy Thököly lovasezredeivel együtt bekapcsolódjék a török elleni háborúba. A Budát visszavívó Szent Liga csapatait lovasezredek védték, hogy ne támadja hátba a felmentő sereg. A nagy csatákban a jobbszárnyon és a balszárnyon horvát és magyar lovasezredek indultak döntő rohamra.

Kegyetlenül szabályozta a lovak számát a takarmány, az élelem, ez pedig mindenütt a lakosságszám, a népsűrűség függvénye. Elvben kiszámított volt az ellátási rend a császári hadseregben is, hiszen a pazarlást követő hiány, vagy a hiányos ellátás csatavesztéssel felérő tragédiával járt. A nyereszkesedést, a korrupciót természetesen sehol Európában nem tudták megakadályozni. A török háború idején (1683–1699) a Haditanács megpróbálta korlátozni a főtiszteknek járó lovak számát. 1686 aszályos nyarán a lovakat levítették a Dráva menti legelőkre. 1697 kritikus esztendejében a szász választófejedelem 4000 lovast ajánlott fel Lipót császárnak, de a Haditanács azzal utasította vissza, hogy az országban található takarmány a már meglévő lovasság eltartására is alig elég.

A császári hadsereg lóállományát a parasztságnak kellett eltartania, s a kilőtt, elesett igásokat is javarészt parasztgazdaságokból, mezővárosi ménesekből fedezte a kincstár. Az 1680–90-es évek tele vannak ilyen parancsokkal: „Mivel hatalmas Római Császár és Koronás Királyunk ő Felsége szükségére feles Lovak kívántatnak... Generális Úr ő Nagysága parancsolattyaiból írom ti néktek Kecskeméti, jó erős hámos 50 Lovakat, akar kancza, paripa, akar heréletlen, csak hogy negyedfűnél alább ne légyen, egy hét alatt ide Szolnokban bé hozzátok, el is ne mulassátok, mert tudtokra légyen, nyargalókat küldök ki rátok, és valamennyi Lovatok ménes féle lészen, bizony mind bé hajtom.”¹³⁶¹

Minden elfogultság nélkül állítható, hogy Magyarország lóállományával és lóellátásával is számottevő részese volt az Oszmán Birodalmat a Balkán küszöbére szorító háborúnak.

A tűzfegyverek nem kímélték a lovakat. Mi történt a nagy csatákban megsebesült vagy elpusztult több ezer lóval? A Munkács várának császári ostroma idején vezetett ostromnaplóban gondosan feljegyezték a lóvesztéseket is. A bombaszilánk „Asszonyunk Őnagysága szekeres pej lovának egyikének a lábát kettészakította”. Bomba tépte szét Zrínyi Ilona egyik legkedvesebb lovát, a Fakót is.

Miként volt lehetséges, hogy Rákóczi állama a kizsigerelt országban ennyi veszteség után, fedezni tudta a hadsereg lószükségletét, a szállítás, a postaszolgálat, a reprezentáció, a diplomácia igényeit? Két alapvető okát látjuk. Az ország még mindig jelentős tartalékkal rendelkezett. Ugyanakkor az ellátásban, a szá-

¹³⁶⁰ Takáts Sándor: Lókiviteli tilalom 1672-ben. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* VI(1899). 150.

¹³⁶¹ *Kecskemét város története. Oklevéltárral.* III. Közli Hornyik János. Kecskemét 1862. 365. 1686. jan. 9.

badságharc első hónapjaitól kezdve, szigorú rendtartást igyekeztek érvényesíteni, és felállították a Commissariátus intézményét.¹³⁶²

Már az 1704 tavaszi összeírások, majd a mustrakönyvek, a rendeletek szerint a szabadságharc nyolc éve alatt töméntelen lóra volt szükség.¹³⁶³ A nemességnek minden parasztporta után 2 lovast kellett kiállítania. Az állandó hadsereg hadiszabályzata (Regulamentum Universale) megszabta, hogy a tisztikar stábjának mennyi ló jár. Kíséretével együtt például a főgenerálisnak 300, az országos generálkapitánynak 100, a brigadérosnak 30, a hadi fő fizetőmesternek 16, a generális commissáriusnak 60 lovat számoltak el. Honnan biztosították? Törökországból, Moldvából, Havasalföldről hoztak be lovakat. Vay Ádám udvari főkapitány megbízásából Orbán Elek lovászmester a fejedelmi ménesbe 100 csikós kancát vásárolt Moldvában 800 aranyért. Pogány Ádám Törökországból hozott lovakat. Az ellátási gondokra és a teljesítmény méreteire jellemző Forgách Simon generális előterjesztése 1704 őszén. Az ipolysági táborban állomásozó 18 ezer főnyi sereg 14 ezer lovának csak szénából 14 ezer szekérrel volt szükség, mert egy ló havonta egy szekér szénát kapott, a zabon kívül.

Beniczky Gáspár, aki Rákóczi udvarában a biztonsági és a protokoll-titkári feladatot látta el – s naplót kellett vezetnie a legapróbb eseményekről is –, részletesen tájékoztat a fejedelmi udvar lovairól. Több, a következőkhöz hasonló feljegyzését emelhetjük ki: a fejedelem 1707. július 19-én Munkácson „estvefelé a hűvösen a lovakat járatta, azoknak nézésében egész sötét estvélig gyönyörködte magát”. Másnap reggel a „lovak exercitiumát az ablakból nézte”. „Ló iskolát” tartott.¹³⁶⁴ Lovászmesterei közül Giczei Zsigmond főlovászmesteren kívül Berzeviczy Ádám neve azért is megjegyzésre érdemes, mert talán ő választotta ki, esetleg vitte el Bécsújhelyre a híres Bambuciust.

Bambucius nevét vizsgálati jegyzőkönyv örökítette meg. 1701 végén az értékes, híres rab szökését kivizsgáló császári bizottság jegyzőkönyvbe vette: november 7-én alkonyatkor egy dragonyos jelentkezett a bécsújhelyi özvegy-asszonynál az előző napon nála hagyott „nagy szürke lóért”,¹³⁶⁵ s Bambucius hátán a fejedelemmel szép nyugodtan kiügetett a városkapun, le a folyóparti füzese-kig, ahol Berzeviczy várakozott pihent paripákkal. Bambucius történelmi szerepe azonban ezzel nem ért véget. „Sztár” a trencsényi csatában lett, 1708. augusztus 3-án a csata forgatagában a fejedelem meredek árkon ugratott át, jó lóva, a kitűnő Pandúr felbukott, nyakát szegte, ő meg elájult. Ott volt azonban Berzeviczy Bambuciussal, s most Bambucius a golyózáporból menekítette ki.¹³⁶⁶ Így beszél-

¹³⁶² A gazdasági irányítás központi szervezetéről és a Hadi Commissariátusság megszervezéséről: Bánkúti Imre: *A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái 1703–1711*. Bp. 1991.

¹³⁶³ II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. Közzéteszi Magyar András. Kv. 1994.

¹³⁶⁴ Beniczky Gáspár naplója. In: *Rákóczi Tár*. Szerk. Thaly Kálmán. Pest 1866. 27.

¹³⁶⁵ Lukinich Imre: *II. Rákóczi Ferenc felségárulási perének története és okirattára*. II. Bp. 1935.

¹³⁶⁶ Markó Árpád: *A trencsényi csata*. In: uő: *II. Rákóczi Ferenc csatái. Válogatott tanulmányok*. Sajtó alá rendezte Mészáros Kálmán. Bp. 2003. 225.

ték el a szemtanúk. De hogyan történt, hogy ebben az öldöklő harcban, szétbomló, pánikosan menekülő seregben ott volt ez a mentő ló?

A választ Rákóczi *Lovászmesterek instrukciója* című rendtartása adja meg. Követelményei magasrendűek és szigorúak. A lovászmesterek legyenek példamutatóan pontosak, éljenek józanul és mértékletesen, kötelességgel végezzék hivatalukat, szépen öltözzenek, „romlott csizmában ne találtassanak”, az istállókat és lószerszámokat „csinosan tartsák”. Ne bízzák csak a főlovászokra a lovak körül dolgozók felügyeletét, hanem maguk is naponta szemléljék a lovakat, a fogtyakozásokat orvosolják, a mulasztásokat keményen büntessék, bármit is csak nyugta ellenében adjanak ki, és negyedévenként vezessenek mindenről leltárt. Mindezt „életekkel is tartoznak számot adni”. A 11 pontból álló rendkívül részletes utasítás 2. pontja előírja: legfőbb kötelességük, hogy a fejedelem mellett legyenek „mintegy belső testőrzőknek tartassanak... az ütközeteknek s más akár-melyféle szorosabb állapotnak alkalmatosságával mindenkor három elkészült fegyveres paripánkot oldalunk körül hordoztassák, és hogyha vagy lovunk veszedelme, vagy bágyadt-sága miatt, vagy más okra nézve más paripára leszen szükségünk, magok lovárul leugrándozni tartoznak és ha magunk paripáját hirtelen alánk nem adhatják, ugyan a magokét is alánk adni köteleztetnek, életek elvesztésének büntetése alatt”.¹³⁶⁷

Rákóczi nemcsak nagyon szerette a lovakat, hanem a túlélés feltételét látta bennük. Udvara, szállása előtt a karabélyos strázsa mellett felnyergelt paripákat kellett tartani, s a karabélyosokkal együtt megszabott rendben váltották a lovakat is a vicelovász mesterek. Ha valóban sikerül a háborút úgy befejezni, ahogy tervezték, nemzetközi garanciával és az általános európai békébe foglalva, az ország önálló államiságát ily módon biztosítva, s Rákóczi itthon marad, a lótenyésztés értő támogatója lesz. Hogy kiheverje az ország – sok veszteségei között – a lovak veszteségét is.

A szatmári békét követő XVIII. századi lovakról a szakirodalomban ellentétes vélemények élnek. Tenyésztésük visszaesett, kereskedelmük pangott, az országos állomány siralmas képet mutatott. II. József azonban felkarolta a hadsereg érdekében a lótenyésztést. 1785-ben elrendelte, hogy tenyészállatokat neveljenek, ugyanakkor megalapította a mezőhegyesi kincstári ménest. Ezt 1790-ben a bábolnai állami ménes megalapítása követte. Új lendületet hozott, hogy a század végén megkezdődött a budai egyetemen az állatorvoslás oktatása. Ez a kép való, de egyoldalú. A XVIII. században a lovak helyzete bonyolultabb.

A magyar mezőgazdaság fejlődését áttekintő monográfiájában Wellmann Imre fontos szempontokra hívta fel a figyelmet: a lovak után nem szedtek tizedet. A ló behozatala és kivitele a XVIII. században is nyomon kísérhető, főleg a Lajtán túlra vittek ki és Lengyelországból hoztak be lovakat. A forgalom az átlagosnál kisebb növekedést mutat, a vámon a behozott lóért 10–30, a kivittért 15–45 fo-

¹³⁶⁷ II. Rákóczi Ferenc fejedelem utasításai udvari tisztviselőinek. Daróc, 1708. máj. 14. Új kiadása keletkezésének és korábbi kiadásainak ismertetésével: *Magyar udvari rendtartások*. 179–182.

rintot szedtek.¹³⁶⁸ A főurak körében divatba jöttek „a magyarnál mutatósabb, de egyben kevésbé szívós és igénytelen spanyol és olasz” lovak. A köztenyésztés magyar parlagi lófajtájára azonban ez nem volt hatással. Bár a katonaság igényei miatt ösztönözték a lótarast, a német telepítésekkel együtt – főleg az ország nyugati vidékein – a hidegvérű lófajták, a stájer és a muraközi lófajták terjedtek el. A parasztság általánosan leromlott lóállományát a hadsereg igényei miatt az ezredekől kimustrált kancák és ménék révén próbálták javítani. A hadsereg vásárlásai serkentették a falvak népének lótarási kedvét. Összességében azonban az ország lóállománya körül komoly gondok, a visszaesés, minőségromlás jelei mutatkoztak.¹³⁶⁹ Az okokat árnyaltan világították meg a kutatók: a Habsburg gazdaságpolitikából adódó függési rendszer, a parasztság úrbéri kiszolgáltatottságán kívül a parasztgazdaság szerkezete, elmaradt termelési rendje, s a nemesség mentalitásában bekövetkezett változás sem elhanyagolható tényező. Korábban a nemesség hátaelölket tartott, most viszont csak a vadászatot űzte lóháton, különben kocsin közlekedett. A hadsereg növekvő igénye sem hatott egyértelműen: adóban vagy rekvirálásra, esetleg limitált áron átadandó lovakat nem szívesen nevelt a parasztság. Tessedik Sámuel egy mélyebben fekvő okra is rávilágított. A XVIII. század folyamán megugrott az ipari termelés, sokszorosára emelkedett a szárazmalmok száma, a bányák, kohók termelése. A malmok működtetése, az érc felhozatala, a kohók munkája a lovak erejére épült. A preindusztrializáció erős vontatókat követelt a kohók körül és lent a tárnák mélyeiben, hogy az ereszkéken felhúzzák az ércel rakott csillesorokat. A lovak kizsigerelése nem ismert határokat, az ország lóállománya tönkrement. Tessedik megfigyelését igazolja az a körülmény, hogy amíg Európa nyugati országaiban a XVIII. század folyamán lezajlott az energiaváltás, Magyarországon annak ellenére, hogy a gőzgépet már ismerték és a szénlelőhelyekről is tudomásuk volt, az energiaváltás elmaradt.

Mindezek alapján aligha lehet eléggé hangsúlyozni mindazt, amit Wesselényi István ménest szervező töretlen kedvéről tudunk. Hadadi ménese a bujdosásban csaknem teljesen elpusztult. Negyven lovából kilenc maradt meg. Szakértelem, tapasztalat, a lótarási kedv és az elpusztíthatatlan igény azonban élt tovább. Wesselényi 1722-ben már külön fejezetet írt gazdasági utasításában a *Ménestartásáról*, s amint az 1731. évi ménestestteri utasítása is bizonyítja, hogy „a lónemesítésben és lóidomításban egyaránt kiváló id. Wesselényi Miklós, a »zsibói bölény«, másrészt az újjáalapításban és lovas bravúrokban kitűnt ifj. Wesselényi Miklós zsibói ménese milyen komoly hagyományokra tekinthetett vissza”.¹³⁷⁰ 1731-ben elkészült ménestestteri instrukciója már a reformkori híres hadadi és zsibói ménest lehetőségét előlegezte. Miként a kultúra, a lovaskultúra is hosszú távon építkezett. Wesselényi István 1722. és 1731. évi keltezéssel ellátott utasításai

¹³⁶⁸ 1733–1752 között a behozatal 7114, a kivitel 21 370, 1767–1780 között a behozatal: 25 907, a kivitel 50 745 forint értékű ló. Wellmann Imre: *A magyar mezőgazdaság a XVIII. században*. Bp. 1979. 79, 90; Czigány: i. m.

¹³⁶⁹ Paládi-Kovács Attila: *A magyar parasztság rétgazdálkodása*. Bp. 1979; uő: *A magyar állattartó kultúra korszaka*. Bp. 1994.

¹³⁷⁰ Csetri: i. m. 475.

a lovak idomításáról, tanításáról¹³⁷¹ hosszú időn át kialakult tapasztalatot, igényeket és követelményeket foglaltak össze, és jelezték a szellemi tőkét, a modernizáció feltételét, az attitűd, a vállalkozási kedv, a rejtett tartalékok kihasználásának képességét.

¹³⁷¹ Uo. 473–474.

Vekov Károly

Wass Albert „bűne”

A Kolozsvári Népbíróság 1946-ban ítélte el az első „háborús bűnös” csoportot. Ebbe főleg azok kerültek, akik valamilyen módon részt vettek a magyar bevonulás során emberéleket követelő kilengésekben, különböző etnikumú személyek elleni erőszakos cselekedetekben. A kollektív vádiratban településenként fel is sorolják azokat a helységeket, ahol ilyen eseményekre sor került (Szilágynagyfalu 1940. szept. 8, Zilah szept. 9 hajnalán, a Meszeshegység szept. 9 reggel, Ördögkút szept. 9, Bánffyhunad szept. 10, Ipp szept. 13-ról 14-re virradóra, Ipp környéki falvak szept. 14–18, Biharszentjános szept. 17, Szentgothárd szept. 23, Omboztelke szeptember 23-ról 24-re virradóra).¹³⁷²

A Wass Albert-ügy, valójában Wass Endre és fia, Wass Albert „ügye” a magyar hadsereg 1940. évi őszi erdélyi bevonulásának szentgothárdi és omboztelki eseményeihez kapcsolódik. Ekkor Szentgothárdon a magyar katonák megölték két zsidó leányt (Mihály Esztert és Mihály Rozáliát), illetve két szentgothárdi illetőségű román parasztot (Cați Ioan, Moldovan Ioan). Ugyanaznap este egy szomszédos faluban ugyancsak egy magyar katonai egység megölt 10 román és egy magyar nemzetiségű személyt (Bojor Andrei görög katolikus román papot feleségével és három gyermekével, a román tanítónőt, gyermekét és anyósát, a kántort és feleségét, valamint magyar családjukat). Az 1946. március 13-i kolozsvári népbírósági ítélet szerint mindent a magyar katonák Wass Endre és Wass Albert felbujtására, kérésére követték el. Ott olvasható, hogy míg a szentgothárdi négy személyt Wass Endre és Wass Albert felbujtására gyilkolták meg, addig az omboztelki Bojor román pap, valamint a kántor és a tanító családjának, összesen 11 embernek a meggyilkolása Wass Albert biztatására történt és ezért ítélték mindkettejüket halálra.¹³⁷³

Miután 1945 júliustól októberig Râpeanu Grigore népügyész kihallgatta a vád valamennyi tanúját a szentgothárdi eseményekkel kapcsolatban,¹³⁷⁴ az

¹³⁷² Az egykori Securitate, ma a romániai titkosszolgálat (Serviciul Român de Informații) levéltárához intézett többrendbeli kéresemre, melyben kértem, hogy bocsássák a rendelkezésemre a náluk található összes Wass Albertre és Endrére vonatkozó anyagot, megkaptam a Kolozsvári Népbíróság peranyagát, beleértve a szentgothárdi és omboztelki eseményekre vonatkozó tanúvallomásokat, valamint néhány Wass Albertre vonatkozó titkosrendőrségi anyagot. A továbbiakban ezt a levéltári állagot használok és idézem (Arhiva Serviciului Român de Informații, a továbbiakban ASRI, Dosar 40 022, 1. k. 8.).

¹³⁷³ Uo. 2/I. k. 43.

¹³⁷⁴ Radu Ioan, Rosenberg Iacob, Moldovan Susana, Cați Susana, Mureșan Dănilă, Pop Teodor, Filipan Vasile, Balogh Coloman, Nicula Ioan, Ordentlich Geza, Mărginean Petru, Mureșan Marioara, Wass Izabella, Crișan Ioan, Rotaru Arsenie, Pușcaș Ioan, Oros Ioan, Mureșan Aurel, Zehan Ioan, dr. Schilling Ioan, dr. Bethlen Béla, Hui Maria, Bota Teodor, Bunea Vasile. (Uo. vol. 1, 58.). Az 1946. márc. 13-i ítélet megnevezi a bűnösséget bizonyító

1946. február 23-i vádirat bűntény elkövetésével vádolja Wass Endrét és Wass Albertet.¹³⁷⁵ A vádirat általunk használt példányán, nyilván február 23-a után és feltehetőleg egy magas állami vagy párttiszséget betöltő személy – akár a többi vádlott esetében – ceruzával odaírta a két Wass gróf neve mellé a minősítést, a büntetést és a büntetést (a tárgyalás előtt!): „vinovat, instig[are], moarte”.¹³⁷⁶ Miközben, az elsődleges vagy tényleges vád apa és fia ellen a felbújtás, a hivatkozott törvényszakasz már egészen másról szól („A hitlerizmus vagy fasizmus szolgálatába álltak és saját tetteikkel hozzájárultak azok céljainak megvalósításához, illetve ahhoz, hogy a román nép érdekeivel ellentétben alárendeljék nekik az ország gazdasági életét.”).¹³⁷⁷

A peranyag érdekessége, hogy mialatt a tanúk elmarasztaló vallomásai többnyire Wass Endréről szólnak, leggyakrabban úgy, hogy „a Wass gróf”, az ítélet nemcsak Wass Endrét, hanem Wass Albertet is elmarasztalja.

Érdekes módon a vádirat az omboztelki események bemutatásakor – egy nagyon általános megállapításon kívül („Wass Endre grófnak nézeteltérései voltak az omboztelki Bojor Andrei-jal”) – nem tud megemlíteni semmilyen tényleges vádat Wass grófekkel kapcsolatban.¹³⁷⁸ Miközben a tanúvallomásokból egyértelműen kiderül, hogy az ott állomásozó magyar katonai egységek parancsnoka, Csordás Gergely hadnagy a felelős a törtétekért,¹³⁷⁹ a népbíróági ítélet mégis Wass Albertet teszi felelőssé mindazért, ami Omboztelkén történt.¹³⁸⁰ Véleményünk szerint mindaz, amit felhoznak a

tanúkat is: „Rolul și vinovăția acuzaților Vass Andrei, Vass Albert, Lt. Pakucs și Plutonier-major Polgár este precis arătat de către martorii Rosenberg Iacob, Mărginean Petru, Mureșan Marioara, Moldovan Susana, și alții indicați și special în dosarul cauzei.”

¹³⁷⁵ „Fapta acuzaților Vass Andrei și Vass Albert din Sucutard, de a fi îndemnat militari maghiari să ucidă în ziua de 23 septembrie 1940, pe victimele Mureșan Iosif, Cați Ioan, Mihaly Estera și Mihaly Rozalia, întrunește elementele crimei prev. și pen. de art. 3 al. IV combinat cu art. 2 lit. o din legea Nr. 312/1945.” (Uo. 1. k. 67.) A hivatkozási alapul szolgáló törvény egyrészt kimondta, hogy a felbujtók hasonló elbírálásban részesülnek, mint a tényleges tettesek („Instigatorii și coautorii celor vinovați pentru faptele prevăzute de prezenta lege se vor pedepsi cu aceleași pedepse” – *Monitorul Oficial* Nr. 95, 1945. ápr. 25.), míg a besorozást illetően egy egészen más bünt rőtt fel a két grófnak („S-au pus în slujba hitlerismului sau fascismului și au contribuit prin fapte proprii la realizarea scopurilor lor politice sau la aservirea vieții economice a țării în detrimentul intereselor poporului român.” Uo.).

¹³⁷⁶ Uo. 5.

¹³⁷⁷ L. 4. j.

¹³⁷⁸ Uo. 1. k. 58.

¹³⁷⁹ Uo. 2/1. k. p. 43.

¹³⁸⁰ Tanúvallomásában Szakács Sándor azt állítja, hogy Csordás bosszút akart állni szüleiért, akiket az első világháború végén a bevonuló román csapatok öltek volna meg. (Uo. 11. k. p. 33.). A meggyilkolt papné testvérei (?), Mureșan Sabinra és Emil Fecior Ioan, zis Oltuțra hivatkoznak, akiknek Szakács kijelentette, hogy a magyar katonák ölték meg Bojorékat (Uo. 11. k. 63.). A két Mureșan testvér egyrészt elmarasztalja, azaz bűnösnek tartja Szakácsot is (Uo. 63.), míg Ioan Bojor egy, az ítélet kimondása utáni beadványban egyértelműen leszögezi, hogy nem egy személy, hanem egy egész testület [„consiliu” – valójában hadbíróság] felelős a törtétekért, azaz valahányan részt vettek azon („masacrarea martirilor de la Mureșenii

Wassok bűnösségének alátámasztására, semmit sem bizonyít: sem az, hogy Wass Endrének nézeteltérése volt Bojor pappal, mert annak birtokába jutott – részben vagy egészben – egy egykori Wass-féle erdő,¹³⁸¹ sem az, hogy ugyancsak ő Csordásnak hadnaggyá történt kinevezése alkalmából egy őzbakot küldött,¹³⁸² sem az, hogy Bojor pap neve hallatán egy alkalommal Wass Albert káromkodott.¹³⁸³

Mindaz, amit az elhangzott tanúvallomások alapján a két faluban történetekkel összefüggésben megfogalmazunk, nagyon is megkérdőjelezi az ítélet megalapozottságát.

Ha viszont ez így van, miért kellett mégis elítélni a két Wass grófot, milyen más ok vagy indok határozta meg az ő sorsukat? Egy ilyen, több mint furcsa ítélet után nem lehet nem elgondolkozni a rendelkezésünkre álló anyag alapján arról, hogy mi is történt és miért úgy történt.

Kétségtelen, amint ez a vádiratból és az ítéletből látszik, hogy a per magán viseli a korszak hangulatát, beleértve a háború utáni időszak legyőzöttek elleni, ha nem éppen bosszút lihegő hangulatát. Már ekkor felfedezhető az osztályharcos, „feudalizmus-ellenes” hangulat, amelyet jól tükröz a népbírák testületének álláspontja.¹³⁸⁴ Nem véletlenül mondja/mondhatja Zehan tanító, hogy azáltal, hogy Wassék visszavették földjeiket, újra az igazi feudalizmus jelent meg közöttük.¹³⁸⁵

Az 1940–1944 közötti korszak kárvallottai, akik elvesztették a román földreformkor kapott földjüket, de félthették akár mástól vásárolt földjüket

de Câmpie n-a fost opera unui om, ci a fost opera unui Consiliu, deci culpabil nu poate fi numai un om, care a executat un ordin, cum s-a hotărât în masacrarea de la Mureșeni de Câmpie, ci toți câți au luat parte la acel consiliu.” Uo. 88.).

¹³⁸¹ ASRI, Dosar 40 022. 11. k. 2v, 27, 33, 40v, 41. Az egyik tanú szerint Wass Endrét az is felháborította, hogy az impériumváltáskor a pap átkereszteltette a falut a felesége családnévéről képzett helynévre – így lett Omboztelkéből, a Mureșan név felhasználásával, Mureșeni de Câmpie (11. k. 2v.).

¹³⁸² Fuia Alexandru, a román bíró szerint (Uo. 11. k. p. 27.), míg Körösi Iosif/József, a bécsi döntés utáni bíró szerint a katonák szereztek az őzeket (Uo. 50v.).

¹³⁸³ Uo. 11. k. 41v.

¹³⁸⁴ Uo. 1. k. 19, 65 s köv.: „ezek a különböző alkalmakkor elkövetett bűntények szoros összefüggésben állnak egymással, mivel egyazon bűnös akarat jegyében kerültek elkövetésre, mivel a horthysta Magyarország vezetőinek morbid és fasiszta agyában születtek, akiknek eszközei voltak a vádlottak padján ülők és a távol levők, akiknek ügyét tárgyalják” (Uo. 2/1 k. 6.). Majd tovább folytatja: „Ezeknek a borzalmas bűntényeknek a tényleges kiötlői/felbujtói közvetlenül a horthysta vezetők, akik a bécsi döntés révén kerültek ebbe a helyzetbe, ők voltak ezeknek a bűntényeknek a »kiötlői«, hogy a vád kifejezésével éljünk, a végrehajtók azok a távollevők és a vádlottak padján ülők, míg a közvetett és távolabbi végrehajtók mindazok voltak, akik vezetői tisztet töltöttek be az idők során és évtizedeken át gyakorolták uralmukat Erdély felett és közben raboltak, éltették a sovinizmust, táplálták a revizionizmust és irredentizmust, felkorbácsolták az antiszemitizmust minden úton-módon, hogy ezeknek a diverzióknak a segítségével elnyomják a népek szabadságért és egy jobb életért folytatott harcat. Ezért tehát, ez nem egy szokványos, hanem egy sajátos per, amely elsősorban egy rendszer és egy korszak pere és csak másodsorban azon rendszer és korszak mérgezett eszközei.”

Uo. p. 6.

¹³⁸⁵ ASRI, Dosar 40 022, 9. k. 76r–v.

is, mint Cați Ioan özvegye,¹³⁸⁶ ezek mind, mind félhettek a magyar világ rendjétől és annak képviselőitől. Ehhez adódott a visszatért román hatóságok háború előtről hozott, mostanra felerősödött, legjobb esetben is gyanakvónak nevezhető hangulata. Mărginean Petre volt szentgothárdi bíró tanúvallomásában irredentagyanús találkozókról beszél Wasséknál.¹³⁸⁷ A háború után ezt Șiom Mihail és dr. Ion Mărginean is hangoztatja.¹³⁸⁸ Köztudott, hogy bárhol „néhány magyar összehajolt”, főleg a jelentősebb személyiségek, a Siguranța azonnal összeesküvést, irredentizmust sejtett, ezt kutatta mindenfelé Erdélyben.

A háború okozta traumák, az elpusztult emberek, a mérhetetlen kínok és veszteségek, mind, mind csak fokozták az amúgy is pattanásig feszült hangulatot. Rozenberg nemcsak két sógornőjét veszítette el, hanem utóbb feleségét és három gyermekét is, akik Auschwitzból soha többé nem tértek vissza. Ő maga munkatáborba került. Ordentlichnek – szerinte Wass gróf miatt – el kellett hagyja házáat, mivel túl közel volt a magyar–román határhoz.¹³⁸⁹ Mărginean Petrét többször is behívták a csendőrségre vagy letartóztatták, majd újra kezdték és hosszú ideig rendszeresen jelentkeznie kellett a csendőrségen, nem is a saját falujában.¹³⁹⁰

Nagymértékben hozzájárult a per kimeneteléhez a Wass család és Szentgothárd viszonya. A falusiak félték Wass Endrétől. Éppen Cați és Moldovan esete, akikkel konfliktusba keveredett, bizonyítja hogy ő Trianon után sem félt kiállni jogai tiszteletben tartása mellett. Könnyörtelensége már-már közmondásos volt, és ha 1940 előtt félték, ugyan mit érezhettek sokan azután. 1945-ös tanúvallomásában Wass-Tarjányi Akosné lobbanékonyására és kiszámíthatatlanságára utalt.¹³⁹¹ Hangulatember lehetett. De jóra is lehetett számítani részéről, hisz különben ugyan miért is ment volna hozzá a két zsidó boltos a közbenjárását kérni a letartóztatások, illetve a bolt bezárása kapcsán? Kemény ember volt Wass Endre, egyszerre félték és tisztelték – l. Ordentlich vallomását¹³⁹² –, azért is hitték, hogy minden az ő akarata szerint történik. Valószínű, hogy sok minden így volt, de mindent csakis az ő rovására írni, enyhén szólva túlzás. Mint ahogy hamis a bosszúálló alakját megmintázni róla. Nagyon furcsa, logikai bukfenc tanúi vagyunk a per kapcsán, amikor nem az egykor kárvallott Cați vagy Moldovan oldaláról jön a bosszú emlegetése, de legalábbis a harag megnyilvánulása, akik bíróságra is vitték ügyüket, ha más nem, hát a megszegényítésük miatt. De Wass Endre részéről bosszút feltételezni 1940-ben, amikor ő újra visszakapta jogait és él-

¹³⁸⁶ Uo. p. 32.

¹³⁸⁷ Uo. 45v.

¹³⁸⁸ Uo. 55v.

¹³⁸⁹ Uo. 4, 44v.

¹³⁹⁰ Uo. 46r–v.

¹³⁹¹ Uo. 14.

¹³⁹² Uo. 44v.

hetett velük, ez enyhén szólva túlzás és inkább a bíróság, mintsem a gróf észiájára-sára vall.

Valójában a tanúvallomások nem támasztják alá és nem is bizonyítják Wass Endre bűnösségét (Albertét még annyira sem). Ha kiemeljük a bizonyítást a rettegés, fenyegetés és fenyegetettség, a verések közegéből, amit lépten-nyomon hangoztatnak a tanúk, egy nagyon vézna és ingatag érvrendszer áll előtűnk. És ez az érvrendszer nem támasztja kellően alá még a felbújtás vádját sem. Figyeljük csak meg! Közvetlen bizonyíték Wass Endre vagy Wass Albert tényleges bűnösségére, mármint a négy kivégzett vonatkozásában, egy sem ismeretes. Szinte minden a sejtetés, az „azt mondják”, az „ettől vagy attól hallottam” szintjén mozog. Néhány mellékes jelentőségű tény és még kevesebb bizonyítható állítás váltogatja egymást a tanúvallomásokban. Ezeket csak az ismételtes élteti, miközben a bizonyítás folyamatát egy tapodtat sem viszik előrébb, főleg a perdöntő állítás alátámasztására. Ennek az ismételtesnek, amely mennyiségi tényezőként hathat egyesekre, előfeltétele az azonos kérdés feltevése, semmi több. A pár tény a letartóztatásról, a letartóztatottak elszállításáról, az omboztelki borzalmas látványról szól, ez volt az, amiről a falusiak tudtak/tudhattak és ez járt szájról szájra, de ennél több semmi.

Kétségtelen, hogy vannak elsőrendű tanúk és kevésbé fontosak. Maga a tárgyalás szövege is megemlíti, kik a fontosabb tanúk (Rozenberg Iacob, Mărginean Petre, Mureșan Marioara, Moldovan Susana).¹³⁹³ Nyilván az eseményekben részt vevő rokonok többet tudnak, ők egyben érdekelt felek is ebben a perben. Ha végigtekintünk vallomásaikon, a két román férfi özvegye, Rozenberg és részben Ordentlich, Mărginean Petre, azaz akik néhány fontosabb történésnél jelen voltak és életben maradtak, tudnak részletesebb vagy látszólag fontosabb információkat. De ők is csak egyes történetekkel kapcsolatban mondhatók jól tájékozottaknak. Ismerhetik mindazt, ami jelenlétükben hozzátartozójukkal történt, vagy letartóztatásukkor, vagy amikor segítséget mentek kérni, teszem azt, Wass Endréhez. De senki sem hallotta, amikor valamelyik Wass gróf szólt volna bárkinek, hogy ezt vagy azt tüntessék el a föld színéről. Mint ahogy a tanúk közül egy sem volt jelen a hadbírósnak – feltehetőleg – a Schilling-kastélyban lezajlott tárgyalásán. Ilyen körülmények között a vádnak fel kellett építenie egy nagyon bonyolult és egyben meggyőző konstrukciót, ami azonban mára aligha állja meg a helyét.

Elsősorban a tanúvallomásokkal lehetett operálni. Ugyan a XX. század közepén történetekről van szó, ebben a falusi közegben a szóbeliség dominál, annak összes hátrányával együtt. Így kerülhetett sor bizonyítottan hamis vagy téves állításokra. Van amelyikről ez kiderül, van amelyikről nem. Előbbi csoportba tartoznak „a Wass gróf” szekerezésére vonatkozó adatok, akár a Schilling-kastélyba, akár a kivégzés helyére. Ezek a hamis állítások ugyan a lényegi kérdés tisztázása szempontjából nem bírnak jelentőséggel, de az adott körülmények között mégis befolyásolni tudták a per menetét.

¹³⁹³ ASRI, Dosar 40 022, 41.

(Ordentlich Géza Rotar Arsintera hivatkozott, aki valójában estefelé és nem reggel látta volna a gróf szekerét. Egy másik tanú hasonló esetben Oros Ioan kocsisra hivatkozott, miközben kiderült, hogy ez csak 1941-től lett a grófék kocsisa. Ha már ilyen, viszonylag pontos történetek esetében is ekkorát lehetett tévedni, mire számíthatunk más, a tanúk által még kevésbé ismert tények vonatkozásában?)

Furcsa mód fontos tanúk vallomástételére nem kerül sor (pl. Mărginean Ana,¹³⁹⁴ Cați Maria¹³⁹⁵). És csak az ítélethirdetés után kerül a bíróságra egy kétségtelenül érdekes, de igazságtartalmát illetően egyáltalán nem tisztázott beadvány, amely ugyan – valamiként – szintén belekeveri a történetekbe a Wassokat, de utal egy statáriális bírósági ülésre.¹³⁹⁶

Néha érthető, máskor azonban már feltűnően a fontosabb tanúk érdekeltek – és nem is csak rokonai mivoltukban – a pernek egy adott kerékvágásban tartásában, annak adott kimenetelében. 1945 közepén a kárvallottak, de a falusiak is szinte hisztérikusan bosszút lihegnek vagy kártérítést emlegetnek, azon kívül, hogy az akkor feltűnő Wass Endréné példás megbüntetését követelik.¹³⁹⁷ Mărginean Petrenek állítólag a két zsidó lány mesél arról, hogy mit mondott Wass Albert, de érdekes módon erről más nem tud, még az ugyanott fogva tartott Mureșan Marioara sem.¹³⁹⁸ Ehhez hasonló annak a magyar honvédnek az esete, aki Rozenbergnek súgta volna meg, hogy sógornői és a két román férfi sorsa megpecsételtetett.¹³⁹⁹ Nemegyeszer egyesek olyan személyekre hivatkoznak, akiknek a tanúvallomását nem lehet ellenőrizni (l. Sély Béla hadnagy, aki megmondja Mărginean Petre feleségének, Ananak, hogy a gróf a bűnös és a már ismert áldozatok halálát akarja.¹⁴⁰⁰ Noha Cați Maria nem szerepel a kihallgatott tanúk között (!) és más sem hallott arról, hogy Wass Endre felkereste volna annak fiát, feltehetőleg a szentgothárdi iskolában, egyesek azt állítják, hogy a gróf azt mondta volna Cați Ioannak: „Na, János, most a markomban vagy”.¹⁴⁰¹

Elgondolkoztató, hogy – tanúk hiányában – a közvetlen információkat közvetett értékű bizonyságokkal, azaz írásos szövegekkel próbálják pótolni, a bíróságot ilyenekkel befolyásolni. Ilyen dr. Ion Mărginean és Șiom Mihail beadványa, melynek érdekessége, hogy olyasmiket adnak egyes tanúk szájába, amit azok furcsa mód éppen tanúvallomásuk során nem említettek meg és több mint furcsa, hogy miért nem.¹⁴⁰²

¹³⁹⁴ ASRI, Dosar 40 022, 56.

¹³⁹⁵ Uo. 56v.

¹³⁹⁶ Uo. 11, 90r–v.

¹³⁹⁷ Uo. 9. k. 4–7, 123. Öt falusi, van aki tanúként nem is szerepel, nyilatkozatban kijelentik, hogy a négy szentgothárdi és a 11 omboztelki áldozat Wass Endre lelkén szárad. (Uo. 5.)

¹³⁹⁸ Uo. 9. k. 56.

¹³⁹⁹ Uo. 1. k. 56.

¹⁴⁰⁰ Uo. 9. k. 56.

¹⁴⁰¹ Uo. 56v.

¹⁴⁰² ASRI, Dosar 40 022, 55–58.

A földfeltés legalább annyira tényezője a pernek, akárcsak az ezzel összefüggő rossz viszony a Wassok és a falu között. A falu rossz viszonyát a Wassokkal és vice versa az indokolja, hogy a Wassok birtokának egy részét az első világháború utáni demokratikusnak nevezett földreform során a falusiaknak osztja szét a román kormány. A tét óriási. Ugyanis, ha a Wassok valamilyen formában visszakapják birtokukat, vagy annak egy részét, az mindenképpen a falusiak egy részének a kárára történne. Míg, ha elítélik Wass grófot, méghozzá mindkettőt és a feleségét is, még több föld jut a falusiaknak. Ma mindezt bizonyítani rendkívül nehéz, és mégis ez a lehetőség ott feszül a tanúvallomások mögött. Úgy tűnik, hogy valahol a háttérben létezett egy csoport, amely ebbe az irányba kívánta elmozdítani a dolgokat, magát a per menetét. Nem véletlenül születik meg a dr. Mărginean Ion és Şiom Mihail beadványa. Nagyon valószínű, hogy ez a Şiom név azonos a Şomként szereplő névvel, amelyiknek Caţi Ioan is viselője, ugyanis másik neve Şom volt.¹⁴⁰³ Volt is egy testvére, Şom Teodor, aki – állítólag – megpróbált vele beszélni, de a csendőrök nem hagyták.¹⁴⁰⁴

A dolgok furcsa összejátszása folytán, hogy honnan, nem tudni, ugyanez a Şiom Mihail ismeri az omboztelki eseményeket is, illetve a statáriális bíróság tevékenységét, legalábbis Ioan Bojor állítása szerint.¹⁴⁰⁵ Az omboztelki eseményeket elvben már nem is kellene Wassék számlájára írni, hiszen a Ioan Bojor-féle beadvány a miniszterelnöki hivatalhoz 1946. márc. 27-éről szól, illetve a kihallgatásáról készült jegyzőkönyv az 1946. ápr. 25-i dátumot viseli, azaz a Wassék ellen kimondott ítélet után kerül papírra. Ebből az derül ki, hogy a kivégzésekről (l. még a feketelaki és [meleg]földvári gyilkosságokat!) állítólag egy, a Wassék – szentgothárdi? – kastélyában tartott hadbíróági (?) ülés („consiliu”) döntött, amelyen részt vett Hegyi hadnagy is a marosvásárhelyi kémelhárítástól. Bojor Ioan szerint, „Wass gróf” is részt vett volna ezen a tanácskozáson. (Bojor „kikövetkeztette”, hogy az idősebbik Wass, de logikai menetét, nem fejti ki. Az ő utalása a kétmillió pengőre, amit Bojor pap beváltott Kolozsváron és ami azután eltűnt, viszont nem indokolja a többi gyilkosságot. (!)

Az említett gyilkosságokkal kapcsolatos eseményekről – a „consiliu”-ról is? – Bojor Ioan Şom Mihailtól szerzett tudomást. Az érdekes, hogy ez utóbbi az egyetlen általa aláírt vallomásában, 1945. július 31-én minderről említést sem tesz, ami több mint gyanússá teszi a közvetett tanúságtétel értékét. Miközben ekkor még a Schilling-kastélyba utaztatják a Wass grófot, akkor sem tudta a legtöbb tanú, hogy melyiket, Endrét vagy Albertet, tudta viszont Siom Mihail.¹⁴⁰⁶ Az omboztelki események kapcsán Bojor Ioan szerint Szentgothárdon kerül sor az áldozatok sorsát eldöntő tanácskozásra, melynek kapcsán elég ködösen megint szerepel „a Wass gróf” és megint Şiom Mihail

¹⁴⁰³ Uo. 35, 73.

¹⁴⁰⁴ Uo. 9. k. 33v.

¹⁴⁰⁵ Uo. 11. k. p. 90.

¹⁴⁰⁶ ASRI, Dosar 40 022, 9. k. 56v.

a hivatkozási alap.¹⁴⁰⁷ Mindenesetre vagy valamilyen családi Cați-Mărginean-Bojor érdekre gondolhatunk, vagy pedig arra, hogy ezt a forgatókönyvet valaki sugallta neki(k).

Egy biztos, a falusiak támogatókra találtak a per előkészületei és a per folyamán bíróságiak és bíróságon kívüliek részéről.

Minden eshetőségre, az elégtelen bizonyítékok mellett, újabb és újabb érveket kellett felsorolni, hogy ne legyen kétséges a per kimenetele a Wassok vonatkozásában. Így kerül sor számos, a per tárgyához nem tartozó, ám ugyanakkor mégis „elmarasztaló” érv bevetésére is. Például, hogy Wass Endre el akarta venni 1944-ben Cați özvegyétől azt a kertet, amelyet az más-tól vásárolt.¹⁴⁰⁸ Mureșan Aurel pap vallomása ugyan 1944-es letartóztatására vonatkozik, hangulatkeltés céljából mégis bekerül, és próbálja felelősként beállítani „Wass grófot”.¹⁴⁰⁹

Wass Albert ellen szólt az a tény is, hogy megírta a magyar bevonulást Erdélybe. A könyv – *Jönnék* – nemcsak corpus delictiként szerepel,¹⁴¹⁰ hanem megemlíti még a vádiratban is.¹⁴¹¹ A magyar bevonulás feletti öröm és az azt megelőző történések bemutatása így egyértelműen románellenességgnek és ellenséges tettek minősül a per során.

A per tárgyához közvetlenül nem kapcsolódó más vádak is terítékre kerülnek. Az egyik fő vád, mint már láttuk, az irredentizmus. Ezért állandóan figyeltették a Wassokat, Albertet is, akiről feljegyzik, hogy a református papoktól adatokat gyűjt.¹⁴¹²

A Wass család számos cselekedetét, akár saját egykori birtokainak visszakövetelését, románellenességnek vagy ellenséges gesztusnak minősítik. A per idején a kommunista-ellenesség is már bűnnek számított. A két kommunistagyanús zsidó leány megölése súlyosan esett a latba. Amiként az is köztudomású, hogy 1940–1944 között a magyar kémelhárítás előszeretettel vadászott a kommunistákra. Mihály Eszter és Rozália sorsát feltehetőleg ez pecsételte meg, mégha erről Rozenberg nem is nyilatkozik.¹⁴¹³ Ugyan nem

¹⁴⁰⁷ Uo. 11. k. 90.

¹⁴⁰⁸ Uo. 9. k. 32.

¹⁴⁰⁹ Uo. 75.

¹⁴¹⁰ Uo. 1. k. 250

¹⁴¹¹ Uo. 1. k. 66.

¹⁴¹² Uo. 14. k. 2–4. A Wass család tagjait már 1940 előtt figyeltette a Siguranța, illetve a csendőrség, irredentizmussal gyanúsítva őket. Ilyen jellegű levéltári anyag a Wass Albertre vonatkozó és rendelkezésünkre bocsátott anyagban alig található. Viszont súlyosbító körülményként esik a latba ez a szempont a per során, jelezve e minősítés akkori aktualitását, jelentőségét a vád szempontjából. A már idézett Mărginean-Șiom-féle beadványban szerepel az 1940 előtti időszakkal kapcsolatban a következő megállapítás: „Pe acel timp castelul contelui era un cuib de șovinism ungar, unde se adunau toți iredentiștii unguri din regiune ținând diferite sfaturi și uneltind împotriva Stăpânirei Românești.” (Uo. 9. k. 55v.)

¹⁴¹³ Nemritkán egyes tanúk – talán érdekelttségükből kifolyólag – elhallgatnak egyes tényeket. Rozenberg nem beszél az üzérkedésről, amiről Ordentlich vallomásából szerzünk tu-

hangzik el, de szinte sugallt a Wassokkal szemben az, hogy zsidóellenesek. Talán a viszonylag civilizált kapcsolat Rozenberggel és Ordentlichel tolja enyhén a háttérbe ezt a vádat. Ámbár Rozenberg 1945. január 21-i beadványa a Népbírósághoz bővelkedik a „faji gyűlölet” és ehhez hasonló kifejezésekben, amikor a szentgothárdi eseményekről tesz említést.¹⁴¹⁴

A Wass család ellen felhozott vádak egy külön csoportját képviselik azok, amelyek azt rótták fel nekik bűnükül, hogy a háborúban magyar oldalon harcoltak. A tanúk egy része felemlegeti hogy a Wass család tagjai magyar és német katonai egyenruhában jártak 1940 után,¹⁴¹⁵ ámbár köztudomású, hogy Wass Endre is katonatiszt volt, és hogy Wass Albert is bevonult a háború megkezdése után. Mivel nem tudták, hogy Wass Endréné vöröskezes szolgálatot látott el, tanúvallomásaikban a falusiak azt is nehezményezték, hogy a grófné magyar, majd német „egyenruhában” járt, azzal „terrorizálta” őket.¹⁴¹⁶

A népbírói tárgyalás során a tanúk azt is felemlegették, hogy Wasséknál katonák voltak elszállásolva,¹⁴¹⁷ hogy magyar katonatisztek, így pl. Pakucs hadnagy náluk lakott, valamint hogy jártak hozzájuk a csendőrök.¹⁴¹⁸ Még súlyosabb vád volt azonban az, hogy „a Wass család tagjai” a román területek ellen vonuló magyar és német csapatoknak mutatták az utat, főleg amikor azok az ő birtokaikon mentek keresztül.¹⁴¹⁹ Pop Teodor még arra is emlékezett, hogy Wass Endre olyan jó viszonyban volt a németekkel, hogy nagy multságokra, vendégeskedésekre is sor került nála.¹⁴²⁰

Mások arról is tudtak, hogy 1944. augusztus 23-a után „Wass gróf” beütött román területre és harcolt a román és szovjet csapatok ellen, volt aki arról is tudott, hogy fehér lovon ment Románia területére, ahol ezen akciók során ők civileket is meglöttek, illetve Szentgothárdról elmenekült parasztokat hoztak vissza (?).¹⁴²¹

Mindezek a vádak tehát arra voltak hivatottak, hogy még inkább alámasszák és kiemeljék a két Wass gróf megátalkodottságát, többrendbeli bűnösségét és megindokolják a kirótt legsúlyosabb büntetést. Ezért ítélték őket halálra.

domást. Ugyan a falusiak közül többen is tudnak a Schilling-kastélyban működő hadbírósról, éppen Rozenberg semmit „nem tud” erről. És sógornői állítólagos kommunista szimpátiájáról sem szól (9. k. 26v.).

¹⁴¹⁴ ASRI, Dosar 40 022, 14. k. 24. Míg Ordentlich Gézának mint nem megbízhatónak a kitelepítését a határ mellől, addig Mărginean Petre sorozatos letartóztatását és jelentkezési kötelezettségét a csendőrségen Wass Endrének a rovására írták. 44. k. 9, p. 28.

¹⁴¹⁵ Uo. 9. k. 4, 32, 34.

¹⁴¹⁶ Uo. 4.

¹⁴¹⁷ Uo. 24, 27. Radu Ioan a következőket nyilatkozta: „Miután megalakult a magyar csendőrség, rendkívül szoros kapcsolat alakult ki a gróf családja és a csendőrök között, akik ki-be jártak a házba.” (I. h. 9. k. p. 24v, 25.).

¹⁴¹⁸ Uo. 24v.

¹⁴¹⁹ Pop Teodor, Caț Susana (9. k. 4, 32r–v, 34, 35.), ill. Rozenberg vallomását (Uo. 28.).

¹⁴²⁰ I. h. 35.

¹⁴²¹ ASRI, Dosar 40 022, 28. 53. 9, 4.

Wolf Rudolf

Polgári életmód a XVII. századi Kolozsváron

A fejedelemség kori Erdély magyar társadalmának a feltárása a történetírás fontos kérdésköre az utóbbi évtizedekben. Ezen belül a városi társadalom bemutatása külön jelentőséggel bír, mivel Erdélyben nem érvényesült az a szigorú társadalmi hierarchia, mint a fejlettebb közép-európai társadalmakban és így lehetőség nyílt arra, hogy a városi polgárság komoly szerepet vállaljon az ország gazdasági és politikai életében. Leginkább az állami és kincstári adminisztrációban adódott számukra érvényesülési lehetőség, megteremtve azt a hivatalnok réteget, amely a kialakulóban lévő laikus értelmiség szerves részévé vált. A kincstári adminisztráció egy szakága, a sóbányaigazgatás személyi adatbázisának az összeállítása lehetőséget teremtett arra, hogy behatóbban megismerjük azoknak a tisztségviselőknek az életformáját, vagyoni helyzetét, akik laikus értelmiségiként kapcsolódtak be a sósügyek igazgatásába.

A sót kitermelő üzemek (kamarák) élén kamaraispánok álltak, akiknek alárendeltségébe tartoztak a kamarai számtartók, valamint az aknák közvetlen termelését irányító máglások (mázsamesterek). A kamarák igazgatása széles körű szakmai és igazgatási ismereteket kívánt, ezért az írástudás és az alapvető számtani ismeretek elengedhetetlen feltételként jelentkeztek. Így a sókamarai tisztségviselők névsorának összeállítása és elemzése hozzájárulhat az erdélyi gazdasági értelmiség történetének kutatásához. Az öt erdélyi sókamara (Torda, Dés, Vizakna, Kolozs, Szék) irányításában 1540–1690 között tevékenykedő kamaraispánok közül 142-t sikerült azonosítani. Ezek közül 57% (81) városi, mezővárosi polgár. A városok közül kiemelkedik Kolozsvár, amelynek magyar jellege a XVII. század első felében megerősödött és polgárai vállalkozó készségét bizonyítja az a 26 azonosított kamaraispán, akik ebben az időszakban bekapcsolódtak a sósügyek igazgatásába.

A kamaraispánok névsorának összeállítása mellett arra törekedtünk, hogy az alárendeltségükbe tartozó számtartók, máglások vagy egyéb kamarai feladatokat ellátó tisztviselők névsorát is összeállítsuk, mivel úgy gondoljuk, hogy sok kamaraispán szakmai pályafutását alacsonyabb kamarai beosztásban kezdte el és vált később magasabb rangú hivatalnokká. Ezeknek a névsoroknak az elkészítése is már hasznosítható eredményeket hozott a gazdasági értelmiség történetének kutatásában.

A kamarákon belül egy időben több aknában is folyt a termelés, mindegyik akna élén egy-egy máglás állt, aki mindennap számba vette és feljegyezte a kitermelt só mennyiségét, a sóvágók számát, és hogy milyen mun-

kálatok folytak az akna körül (sókocka, sótörmelék, víz kiemelése a felszínre, aknatorkának javítása, kötelek, létrák karbantartása stb.). Tehát a legalacsonyabb rangú sókamarai tisztviselőnek is bizonyos iskolázottsággal kellett rendelkeznie ahhoz, hogy mindennapi teendőit elláthassa, ezért őket is számba kell venni a kialakulóban lévő laikus értelmiség adatbázisának összeállításakor. Az alábbiakban egy kolozsvári polgár, Illyefalvi Demeter deák esetével szeretnénk felvázolni egy sókamarai tisztviselő (máglás) eddig feltárt pályafutását és azt a társadalmi és vagyoni hátteret, amit több mint valószínű karrierjének köszönhetett.

Illyefalvi Demeter deák, a sókamarai igazgatásba bekapcsolódó kolozsvári polgárok egyike, fiatalon és a legalacsonyabb szinten, a máglási tisztséggel kezdte pályafutását. 1622-ben egyenesen az iskolából került Kolozsra máglásnak.¹⁴²² Több mint valószínű a kolozsvári scholából hívták ki, mert egy 1630-ból származó tanúvallomásban Széky István kolozsvári polgár így vall: „Én hittam ki az scholából s en szerzettem oda az Colosi Aknára Demeter deákat...”¹⁴²³ Gosztonyi Péter kolozsi számtartó 1630. november 19-i vallomásából kiderül, meddig volt tisztségben: „Tudom hogy 1622 esztendőben die 30 Januarii állata be Juhos János és Arczulné asszonyom én általam az máglássághban Coloson az aknára Illiefalvi Demeter Deákat és az migh az kamara ispánságh rajtok lön addigh szolgálá...”¹⁴²⁴ „Arczulné asszony” nem más, mint Fenessy (Röger) Márton özvegye, Süveg Borbála, aki fiával, Juhos Jánossal együtt igazgatta 1616–1624 között a kolozsi és széki kamarákat. Az 1630-ban a kolozsvári tanács előtt zajló perben Illyefalvi Demeter azzal vádolja Süveg Borbálát, hogy nem fizette őt ki a máglási munkájáért. Protestációjában Süveg Borbála elismeri, hogy: „az megholt fiammal együtt állattam volna az Colosi aknanak való máglásságára, mely máglásságon mennyi üdöt töltött azt concludallia, az mely tenne két esztendőt és 12 hetet summa szerént azt inferallia, mely addeg való fizetése írja, hogy tenne fl. 90...”¹⁴²⁵, de mivel fia meghalt, azt kéri, hogy Illyefalvi „mutassa competenciaiat, ha én rajtam keresheti-e azt, az vagy nem, volt-e az én szolgám az vagy nem, mert én úgy tudom, hogy nekem soha szolgám nem volt, ha competenciat róla nem mutathat...”¹⁴²⁵. A másik ok, amiért Süveg Borbála nem hajlandó kifizetni Illyefalvit, az az, hogy amíg máglás volt, nem adott számot fiának, Juhos Jánosnak arról, mennyi sót rakott a pajtába, és amikor eljött Kolozsról, nem számolt el a sókkal s emiatt ő 3000 sókocka kárt szenvedett.¹⁴²⁵ A per kimenetelét nem ismerjük, azonban a fenti adatok azt bizonyítják, hogy a máglásnak felelősségteljes beosztása volt a kamarán belül, ugyanakkor vagyonszerzési lehetősége is azáltal, hogy ő kellett elszámoljon az aknából kibányászott sóval.

¹⁴²² KvLt Törvénykezési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: KvTjk) II/13. 72.

¹⁴²³ KvTjk II/13, 72. Széky István 1622-ben valószínűleg számtartó volt a széki bányában Juhos János kamaraispán idejében, aki ugyanakkor kolozsi kamaraispán, 1623-ban kolozsvári centumpater. Binder Pál: *Közös múltunk*. Buk. 1982. 301.

¹⁴²⁴ KvTjk II/13, 40a.

¹⁴²⁵ KvTjk II/13, 40e–f.

Illyefalvi Demeter deák további pályafutásáról nincs adatunk. Annyit tudunk, hogy 1647-ben a kolozsvári százférfiak tanácsának egyik tagját Illyefalvi Demeternek hívták,¹⁴²⁶ és azt feltételezzük, hogy róla van szó. Ezt igazolni látszik az az osztálylevél, amely 1645. február 23-án készült Illyefalvi Demeter deák felesége, Erdős Borbála elhunytá alkalmával.¹⁴²⁷ Eből kiderül, hogy Illyefalvi Demeter deák kolozsvári polgárként, a város törvénye szerint kéri az osztóztató-bírákat, hogy írják össze azt a vagyont, aminek egyharmada anyai jogon az árván maradt kilencéves Jancsika nevű fiának jár. Ez az osztálylevél betekintést nyújt egy kolozsvári átlagpolgár vagyoni helyzetére és életmódjára. (Lásd a mellékletet.)

Mivel Illyefalvi Demeter deák pályafutásáról, a kolozsi máglásság elhagyása után, nem rendelkezünk adatokkal, csak feltételezni tudjuk, hogy továbbra is kamarai szolgálatban maradt. Ezt arra alapozzuk, hogy házastársát, Erdős Borbálát Tordai István deák özvegyeként vette feleségül. Tordai István deák 1620-ban mint a tordai kamara számtartója bukkan elő, majd 1626–1629 között kolozsi és széki kamaraispán.¹⁴²⁸ Feltételezzük, hogy Tordai István kamaraispánsága alatt Illyefalvi Demeter valamilyen tisztséget (számtartó, máglás) töltött be a kolozsi vagy széki kamarán, és így kerülhetett a jövődöbéli felesége környezetébe. Tordai István deák valószínűleg hirtelen halálozott el, úgyhogy nem volt ideje számot adni a fiskusnak kamaraispáni költségvetéséről, és ezért a fejedelem lefoglalta javait és kolozsvári házát. Az a tény, hogy Demeter deák „maga industriaival váltotta és szabadította meg”¹⁴²⁹ a fejedelemtől a felesége lefoglalt kolozsvári házát, arra utal, hogy a 1630-as évek elején már jelentősebb vagyonnal rendelkezett, amit feltételezhetően a sőügyekben való jártasságával szerzett. Valószínűleg sókereskedéssel is foglalkozott, mivel az osztóztató-bírák feljegyezték, hogy Erdős Borbálát 240 forinttal meg bizonyos só árából, amely pénzüsszeget még Erdős Mihállyal kell tisztázni. Erdős Mihály 1632–1638 és 1644–1646 között dési kamaraispán volt,¹⁴³⁰ és Erdős Borbála leánya vagy testvére lehetett, ami még inkább valószínűsíti azt, hogy Illyefalvi Demeter is a sőügyletekben tevékenykedett, lehet, hogy épp ennek a családi kapcsolatnak köszönhetően. Mindenesetre számottevő vagyoni háttérrel és társadalmi tekintéllyel rendelkezhetett, ha 1647-ben tagja lehetett Kolozsvár város százasként tanácsának – ha fenti azonosításunk helyes.

Az 1645. február 23-án készült osztálylevél, ha szükséges, rávilágít a korabeli Kolozsvár egyik polgárának anyagi műveltségére, lakáskultúrájára, viseletére. Majdnem fél évszázaddal ezelőtt Jakó Zsigmond felvázolta

¹⁴²⁶ Binder Pál: *i.m.* 303.

¹⁴²⁷ MOL P 658, Teleki család marosvásárhelyi lt, Új rendezés, 15 csomó, 158.

¹⁴²⁸ *Torda város tanácsi jegyzőkönyve (1603–1678)*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlésezi Wolf Rudolf. Kv. 1993. 69.

¹⁴²⁹ Az idézetek a mellékletben közölt forrásból származnak.

¹⁴³⁰ *Torda város tanácsi jegyzőkönyve...* 62.

azokat a szempontokat, amelyek új megvilágításba helyezték a reneszánsz kori művelődés kutatását főleg a XVI–XVII. századi Kolozsvárra vonatkozóan.¹⁴³¹ Ezeknek a szempontoknak az alapján megpróbáljuk bemutatni Illyefalvi Demeter deák és családja házát, berendezését, valamint azt, hogy mennyire illeszkedett be a kor ízlésébe, szokásaiba.

A Thordai István deák és Erdős Borbála által Kolozsváron szerzett ház a „Belső-Szén uczában, az délfelől való szeren” volt, szomszédjai „napkelet felől Ferenczi Szóczy Mihály, napnyugatról penigh Somogi Györgyné háza”. Az osztoztató-bírák a ház értékét 600 forintban állapították meg, ami nem számított előkelő polgári háznak, inkább a középréteg szükségleteinek felelt meg. Emeletes lehetett, mivel ekkorra már a város piacán és az abból kiinduló utcák elején jórészt emeletes házak épültek ki.¹⁴³² Erre utalhat az a szűkszavú feljegyzés is, hogy van „egy kis fejr asztal az felső tornácban”. Az emeleten helyezkedhettek el azok a szobák, amelyek már bizonyos igényességet tükröznek, mivel falaikat „felszegezett kárpitokkal, fogasokkal, körül való padokkal” tették otthonossá. A hagyatéki leltár nem árulja el, milyen kárpitok voltak a falon, bizonyára a kor divatjának megfelelő olcsóbb példányok lehettek. A bútorokra szőnyeget terítettek, de ezek minőségét sem árulja el, értéküket pedig nehéz megállapítani, mivel együtt sorolja fel a ruhaneműkkel. A szobák díszítését egy „rámás Sibila kép” egészítette ki, amelynek értékét 75 denárra becsülték. Értéke szerint a „középszerű” képek közé sorolható és arra vall, hogy a ház lakói követik a városban elterjedt reneszánsz ízlést, mivel például 1637-ben Stenczel Imre hagyatéki leltárában tizenkét „vy, szep, Ramaban foglalt velenczey Sibilla kepek” találhatók.¹⁴³³

Szintén a reneszánsz ízlés meghonosodásának bizonyítékai a lakószobák bútorzata. A legtöbb bútor „gyontáros”, azaz festett és értékük szerint a jobb minőségűek közé sorolhatók, ami tulajdonosaik anyagi lehetőségét és ízlését bizonyítja. A divizorok felsorolnak egy 1 forint 50 denáros „egy singh és egy fertály gyontáros láda”-t (újat), egy 50 denáros „gyontáros karszék”-et, egy záras asztalt és egy olcsóbb „kis fejr asztal”-t, amelynek már a felső tornácon van a helye. A fekvőhelyek is díszesek, reneszánsz stílusban készült „gombos nyoszolya”, és valószínűleg a többi bútor színéhez igazodó „gyontáros öreg nyoszolya”, amelynek értéke 2 forint. Az ágyakon egy 2 forintos „meztelen derekaly”, „két egyarányú öreg vánk, meztelen”, egyiken „veres rózsás vánk haj”, amely 60 denár értékű. Az asztalokat „fejr széles, három szél, új kenderszál abrosz”-szal borították.

Az asztali edények és evőeszközök már jobban tükrözik azt a jólétet, amelyet Illyefalvi Demeter és családja megengedhettek maguknak. A hétköznapiakon használt óntárgyak mellett értékes arany vagy aranyozott evőeszközöket írnak össze az osztoztató-bírák. Az óntárgyak értéke eléri a 85

¹⁴³¹ Jakó Zsigmond: *Az otthon és művészete a XVI–XVII. századi Kolozsváron*. Kelemen Emlékkönyv 361–393. Újra kiadva: *Társadalom, egyház, művelődés. Tanulmányok Erdély történelméhez*. Bp. 1997. 319–350. Az idézetek utalásai az újabb kiadásra vonatkoznak.

¹⁴³² Uo. 326.

¹⁴³³ Uo. 332.

forintot, aminek egyharmada a gyermek Jancsikáé (28 forint). Ezek között a tárgyak között külföldről behozott példányok is szerepelnek, úgymint: „öt egymásután járó sima közép béczi tálak”. Legértékesebbek azonban azok az egyedi darabok, amelyek aranyból vagy aranyozott ezüsből készültek. Így egy 20 forintos „udvari pohár spicz aranyas”, egy 13 forintos „serlegh pohár”, 5 forintos „czapas mugil” pohár, de felsorolnak 4 forintos „czereleves kalán”-t, illetve 3 forintos „özlábas kalán”-t. Ezek a tárgyak a reneszánsz életfelfogást tükrözik, mely az anyagi világ élvezését, a vagyon bemutatását, a pompázást hirdette, ugyanakkor azt a teaurálási készséget is jelzik, amely nem pénzt, hanem értékes és művészi kivitelezésű használati tárgyakat tárol. Ugyancsak a szépségnek és a pompának áldoztak a kolozsvári polgárok, amikor ékszerekbe, dísz tárgyakba fektették pénzüket, és ez Illyefelvi Demeter deák családja esetében is megfigyelhető. A leltárban egy 40 forintos „ezüstös szablya sziasztól ezüst boglárival”, egy 56 forintos „páncélláncos remekes gyöngyös türkeses pártáöv”, több „smaragdos”, „türkeses”, „sasköves” 5–8 forintos aranygyűrű szerepel. Az arany- és ezüsttárgyak értéke 191 forint 99 denárt tett ki, ami komoly összegnek számított.

Illyefelvi Demeter deákok iskolázottsága és fiatalkori foglalkozása révén a kialakuló gazdasági értelmiség társadalmi rétegéhez sorolhatjuk. Valószínűleg az iskolában elsajátított ismeretek elegendőek voltak a hivatalnoki munkájának ellátásához, ugyanis a hagyatéki leltár nem tesz említést egyetlen könyvről sem, ami azt jelzi: elégedett volt műveltsége színvonalával. Ha azt is figyelembe vesszük, hogy a felleltározott ház azelőtt Thordai István deáké volt, és utána se maradt egyetlen könyv sem, megállapíthatjuk, hogy az iskolázottság elengedhetetlen feltétele a gazdasági pályán való elhelyezkedésnek és bizonyos gyakorlati tudás megszerzésének, de a további képzést, művelődést e társadalmi réteg nem tarthatta fontosnak. A fent említett személyek inkább ékszerekbe és értékes arany- és ezüsttárgyakba fektették pénzüket, könyvvásárlásra vagy nem jutott, vagy nem volt rá igény. A kolozsvári átlagpolgár, ha értelmiségi pályát is választ, életmódjában akkor is megmarad a gyakorlatias polgárszemléletnél, és elsősorban jó megélhetésre, kényelemre és bizonyos hivatkozásra törekszik. A megélhetés feltételeit biztosítják azok a „lábos marhák”, kosár méhek, szőlők, amelyek a háztartás tartozékai, a kényelmet a kárpitokkal, szőnyegekkel, képekkel díszített lakásbelső, a hivatkozást a drága serlegek, poharak, ékszerek.

A bemutatott eset is igazolja Jakó Zsigmond megállapítását, hogy a XVI. század végére a reneszánsz művelődés alaposan átalakította Kolozsvár társadalmát. Amint láttuk, hatásának jelei kimutathatóak az élet minden területén és a társadalom minden rétegében.¹⁴³⁴ A XVII. század első felében a kolozsvári átlagpolgár törekvése az, hogy élvezze a vagyon, a gazdagság által biztosított kényelmes életmódot és ez már egy új, reneszánsz felfogásnak a

¹⁴³⁴ Jakó: *i. m.* 349.

meggyökeresedését bizonyítja, amely távol áll a középkor felfogásától és előrevetíti a következő századok modern világszemléletét.

Melléklet

1645. február 13. *Illyefalvi Demeter és felesége osztózatólevele.*¹⁴³⁵

Laus Deo Semper.

Anno 1645 die 23 February.

Mi Lakatos György és Adam Péter Kolosvarat hűtös Divisorok adgyuk emlékeztetre, hogy midőn mentünk volna az B: Tanáczy commissiojából és Illyefalvi Demeter Deák uram instantiájára Széna uciában belől az maga házához az végre, hogy mivel az Úr Isten bölczy teczéséből az ő kegyelme kedves házastársát, Erdős Borbára Asszont ez világhból ki szólította volna, maradván penigh egy kis fia tölle Janczika, mely most 9. esztendőben járó, hogy az mi javai holta után marattanak, azokból az városnak törvénye és constitutiója tartása szerint, az meghnevezett kis fiának anyai harmadgyát excedálnák [?]. Annak okáért leghelőször tisztünk szerint Demeter Deák uramat erős hittel megheskettük, hogy minden névvel nevezendő jókat és minden adósságokat az divisióra elő ad és nevez.

Másodszor az adósságokról tudakozván, az bevárandó adósságok így következnek:

Banfi Zsigmond Losonczy, melyről adós levele exstal, mely költ Anno 1629. 15 February. Fl. 200

Banfi Mihály Losonczi, arról is adós levele exstal, mely költ Anno 1629. die 10 January. Fl. 31 den. 01

Erdős Mihály uram vőt volt fel Olasz Antaltól soo árát, mely Erdős Borbára asszont illette Fl. 240. De viszontagh Erdős Mihály uram is adott volt száz forintot és így az dolog számvetést néz jövendőben.

Ezeket az adósságokat jövendőben az árva édesapja megh veheti az gyermeknek. Annak harmadgyát szolgáltassa igazán kötelessége szerént.

Fizetendő adósságokat meghszámálván teszen az mivel másoknak adós Fl. 26.

Következik az testamentum.

Ada Demeter Deák uram egy testamentumot előnkben, mellyet az ő kegyelme felesége, Erdős Borbára asszony töt édes árvájának és urának Luczy István, Tölczyeres Péter és Ferenczi Mihály Uramék előtt, mellyett mivel maga szabados keresményéből töt erejében hattuk, és az hova mi illet meg is attuk.

Következik az divisio

Két rész Egy ezüstös szablya sziaztól ezüst boglárival Fl. 40

Janczinak Egy pancelláncos remekes gyöngyös türkeses pártáöv m. 2 per fl. 28 Fl. 56

Két rész Egy udvari pohár spicz es aranyas m. 1 Fl. 20

Két rész Egy czapas mugil nyom p. 15 belül aranyas Fl. 5

Két rész Ittem hasonló 2 mugil p. 30 Fl. 10

Janczié Egy czereleveles kalan p. 12 Fl. 4

Két rész Egy özlábas kalan p. 10 Fl. 3

Két rész Egy kalan nyel gombos p. 4 Fl. 1

Két rész Ittem egy serlegh pohar m. 1 Fl. 13

Két rész Egy smaragdós arany gyűrű nyom másfél aranyat Fl. 8

¹⁴³⁵ MOL Teleki család marosvásárhelyi lt., Új rendezés, P 658, 15. csomó, nr. 158.

Két rész Egy hét türkeses arany gyűrű fél ort heán 2 arany Fl. 7
 Janczinak. Egy rubintos sasköves gyűrű, nyom aranyat 1 Fl. 7
 Két rész Egy öreg türkese gyűrű nyom arany 1 ort 2 Fl. 6
 Két rész Egy türkese arany gyűrű [nyom] 2 aranyat, meghveszet az türkese Fl. 6
 Két rész Ittem egy kis türkese gyűrű, egy aranyat Fl. 5
 Summa Fl. 191 den. 99
 Mellyett dividalván jut az árva tertiumára Fl. 67 den. 66 ½.
 Az két rész teszen Demeter Uram része Fl. 124 den. 33.
 Kész pénzből Nro. 33 barna pénz, apró pénz Janczinak den. 33.
 Ön szerszámból Janczinak jutott egy 3 ejteles öreg abroncsios lábós kanna, egy ejteles kanna, egy félejteles fedeletlen kanna, két egy-egy ejtelesnél valamivel nagyobb négyszegű ön palaczk. Ittem két három drettelyes négyszegű palaczk. Öt egymásután járó sima közép béczi tálak, három jó új tálnyérok, nyomnak libr. 41 pond. 45. Summa Fl. 28 den. 45.
 Öltözetekből, szoknyából, palástból, szőnyegből jutott harmadra pénzbeli része Fl. 45.
 Fejér ruhából:
 Egy fejér széles, három szél, új kenderszál abrosz Fl. 1
 Ittem egy veres rózsás vánkös haj den. 60
 Egy kender vászon kendő den. 20
 Egy meztelen derekaly Fl. 2
 Két egyarányú öreg vánkös, meztelen Fl. 2
 Réz és vas szerszámból:
 Egy két czebres üst foltos fenekű Fl. 2
 Azonkívül mindenféle más szerszámból pénzül Fl. 2
 Fa szerszámból:
 Két székelj szuszék 1 per den. 150 Fl. 3
 Egy hitván ötven vedres hordó den. 40
 Egy vas boronából tartozik az apia [?] Fl. 1
 Egy vasas kocziláda Fl. 3
 Egy gyontáros karszék den. 50
 Egy gyontáros öreg nyoszolya Fl. 2
 Egy kis fejér asztal az felső tornácban den. 60
 Egy singh és egy fertály gyontáros láda, új Fl. 1 den 50
 Egy üres pinczetok Fl. 1
 Tíz fatányér den. 25
 Fűrészdeszka 20 den. 50,
 Egy rámás Sibila kép den. 75.
 Búzából harmadra 4 köböl per den. 25
 egy ötvenes hordó den. 75
 egy nyomó kád den. 60
 harmadra két kosár méh [ösz.] Fl. 4 den. 80

Szőlő:

Vagyon Alsó Tuzokmálban 5/8 szőlő, melynek szomszédgya napkelet felől Ágoston Mihály napnyugatról Lakatos Kerekes György, melyben az árvának Janczikának tulajdonságával edgyüt harmada vagyon, az denominált [?] Demeter

Deáknak penigh pénzbeli két része, mivel az árva édesanyja első urával Thordai István Deák[kal] acquiralta volt.

Ittem Kőmálban, az Veres Kata liuk alatt vagyon egy fertály szőlő melyben az árvának pénzbeli harmadgya, melynek szomszédgya egy felől Varga József, másfelől Öregh Philep Márton. Az egész szőlő ér fl. 15. Az árva részét fl. 5.

Vagyon egy ház Belső-Szén uczában, az délfelől való szeren, melynek szomszédgya napkelet felől Ferenczi Szóczy Mihály, napnyugatról penigh Somogi Györgyné háza, mellyet felszegezett kárpitokkal, fogasokkal, körül való padokkal, egy záras asztallal, és egy gombos nyoszolyával, az mostani üdöhhöz képest mindenek között becsüllöttük hat-száz forintra. Fl. 600. Melyből az harmadra az gyermeknek illik Fl. 200.

Mivel penigh az meghnevezett házat az ő kegyelme megholt kedves házastársa Erdődi [!] Borbara asszony az első urával Thordai István Deákkal együtt szerettek volt, de annak utánna, mivel kamaraispánságáról életében számot nem adhatván, hanem az felesége annak utánna ad secunda nota Demeter Deák uramhoz menvén, Kegyelmes Urunk Ő Nagysága első urának István Deáknak számadatlanságáért mind az meghnevezett házat s mind penigh azon kívül is minden javait confiscaltatván és arestaltatván, annak utánna Demeter Deák uram maga industriaival váltotta és szabadította meg Urunktól Ő Nagyságától, melyről ő kegyelme megholt kedves házastársa testamentum tételben is emlékezetet töt felőlle. Ez testamentum tételében az háznak tulajdonságát életéigh az mostani urának, Demeter Deák uramnak hagyván, mi is az dolgot voltaképen meghértvén ő kegyelmének adiudicaltuk. De holta után ez mostani kis fiának Janczikának maradgyon, ha ez után való feleségétől több gyermeki lennének is. Ha penigh ez mostani árvának, Janczikának halála történnék, tehát ugyan az ő kegyelmétől származandó gyermekire szálljon annak tulajdonsága, melyből Janczika attyafiainak pénzbeli részek legyen csak, hanem annak tulajdonsága, gyermekiről gyermekire és nemzetségről nemzetségére szállhasson.

És így Istennek kegyelméből az divisionak vége levén az árva Janczika kevés javait, az árvával Janczikával együtt hattuk az édesapjának Demeter Deák uramnak gondviselése alá, melyre Isten segéllye, hogy viselhessen hasznoson gondot édes gyermekére. Ámen.

NB. Lábos marhából jutott az árva harmadgyára egy borjus tehén és egy tavalyi tinó.

Vera paria ex originalibus descripta per me Gabrielem Szőlősy in negotio praescripto Jur. Divisorem mpr.

Csetri Elek irodalmi munkásságának könyvészete 1946–2003

Könyvek, tanulmányok, cikkek, könyvismertetések

1946

Népi értelmiség. *Szabad Szó* (Mv.) 1946. szept. 5. 1.

A nép értelmisége. *Szabad Élet* (Szatmárnémeti) 1946. szept. 3. 1.

1948

A nagybányai bányászok küzdelme 1848-ban a választójogért. *Utunk* 1948. jún. 26.

1953

Grivica békeharcra hív. *Romániai Magyar Szó* 1953. febr. 11.

Május 9. *Utunk* 1953. máj. 9. 1.

1954

Muncitorii din regiunea Baia Mare în timpul revoluției din 1848–49. In: *Studii si referate privind istoria României*. Buc. 1954. vol. II. 1107–1143.

1956

Gépek és korszerű mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsibói Wesselényi uradalomban 1848 előtt. In: Csetri Elek–Imreh István–Benkő Samu: *Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdetéről*. Buk. 1956. 7–44.

A dekabrista felkelés néhány erdélyi emléke. *A Kolozsvári V. Babeş és Bolyai Egyetemek Közleményei*. Társadalomtudományi sorozat I. 1956. 1–2. sz. 199–205.

Cîteva documente ardelenene în legătură cu răscoala decembriștilor. *Buletinul Universităților V. Babeş si Bolyai Cluj*. Seria Științe sociale an. I. 1956. nr. 1–2. 241–244.

A székelyudvarhelyi múzeum kérdéséhez. *Előre* 1956. máj. 30. (Ferenczi Istvánnal).

Műemlékeink védelmében. *Előre* 1956. szept. 27.

1957

Kelemen Benjámin, a haladó gazda. In: Kelemen Emlékkönyv 157–178.

A Schönborn-uradalom története. *Korunk* 1957. 5. sz. 627–630.

1958

Wass Pál mindennapjai. *Utunk* 1958. márc. 6. 9. sz. 3.

1959

O încercare de eliberare a iobagilor din 1832. *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj* 1958–1959. 179–189.

Adatok az 1821. évi népi felkelés erdélyi visszhangjához. *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Series Historia* 1959. 1. sz. 67–79.

1961

A hazai levéltárügy fóruma. *Korunk* 1961. 2. sz. 249–251. (Kiss Andrással).

1962

Az árutermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején. *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Series Historia* 1962. 1. fasc. 41–56. (Imreh Istvánval).

Iratok az erdélyi parasztság 1831. évi mozgalmainak kérdéséhez. *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Series Historia* 1962. 1. fasc. 57–97.

1963

Aniversarea eroicelor lupte din 1933 în Centrul universitar din Cluj. *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Series Historia* 1963. 1. fasc. 129–131.

A kolozsvári történészek évkönyvei. *Korunk* 1963. 1. sz. 116–119.

1964

Erdélyi városok a feudalizmus alkonyán. *Korunk* 1964. 12. sz. 1625–1633. (Imreh Istvánval).

Conscripțiile urbariale ale satului Chiochiş din anii 1785 și 1820. *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj* 1964. 239–266.

1966

Fridvaldszky János, a természettudományok hazai úttörője. *Korunk* 1965. 11. sz. 1521–1526.

Táncsics-kézirat Kolozsváron. *Korunk* 1966. 4. sz. 646–650.

Prizonieri și refugiați ai războai poloneze din 1830–1831 în Transilvania. *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Series Historia* 1966. fasc. 1. 67–89.

Aspecte ale situației și dezvoltării orașelor din Transilvania (1786–1848). *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Series Historia* 1966. fasc. 2. 61–76. (Imreh Istvánval).

Asupra relațiilor de proprietate feudală în Transilvania. *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj* 1966. 109–126. (Imreh Istvánval).

1967

Adalékok Kőrösi Csoma Sándor életrajzához. *NyIrK* 1967. 1. sz. 33–47.

A „villamosroham” diadalútja Temesváron. *Korunk* 1967. 5. sz. 682–690.

Repartizarea mașinilor agricole în Transilvania la sfârșitul secolului al XIX-lea. *Acta Musei Napocensis* 1967. 265–280. (Kovács Józseffel).

1968

Iratok Kőrösi Csoma Sándor göttingai tanulmányútjához. NyIrK 1968. 1. sz. 134–141.

Képek a kolozsvári sport kezdeteiről. *Korunk* 1968. 897–905.

Wass Pál: *Fegyver alatt*. Sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta ~. Buk. 1968. 411 l. (I. k.)

Contribuții la biografia lui Gheorghe Lazăr. *Limbă și Literatură* 1968. 59–69. (Dani Jánossal).

Wass Pál: *Fegyver alatt*. *Utunk* 1968. szept. 1.

Fridvaldszky János, egy XVIII. századi tudós népbárát. *Művelődés* 1968. 10. sz. 62–63.

Munkások a „népek tavaszán”. *Igazság* 1968. ápr. 30.

1969

Silvio Pellico: *Börtöneim*. Válogatta, bevezetővel és jegyzetekkel ellátta: ~. Buk. 1969. 207 l.

„Amint mondom...” (részlet Wass Pál naplójából). *Igazság* 1969. febr. 9.

Kőrösi Csoma Sándor. *Utunk* 1969. ápr. 4.

Petőfi Bem forradalmi seregében. *Művelődés* 1969. 7. (júl.) sz. 47–49.

Naplósorok. Gyulay Lajos feljegyzései. *Utunk* 1969. júl. 25. 30. sz. 6–7.

Levelek Napóleon Európájából. *Utunk* 1969. okt. 3. 40. sz. 6–8. (Dani Jánossal).

Napóleon híre Erdélyben. *Korunk* 1969. 11. sz. 1703–1710. (Dani Jánossal).

Bălcescu și emigrația poloneză. Noi contribuții documentare. *Studia et Acta Musei Nicolae Bălcescu* 1969. 87–111.

A legjobb politika a harc. Újabb adatok Bălcescu negyvenkilences nagy missziójáról. *Igazság* 1969. jún. 28. 2.

1970

Bălcescu ismeretlen levele 1849-ből. *Korunk* 1970. 4. sz. 601–603.

A régi Zsibóról. Újfalvy Sándor emlékirataiból. *Művelődés* 1970. 6. (jún.). sz. 56–58.

Prima lucrare agronomică de specialitate din Transilvania. Fridvaldszky János: Dissertatio. Publicat în original și traducere românească cu o introducere și note de ~. Buc. 1970. 51 l. (Engel Károllyal).

Gyulay Lajos: Gondolatok a fourierizmusról. *Utunk* 1970. szept. 11.

Az erdélyi felvilágosodás egy kiváló tudósa. Fridvaldszky János. *Brassói Lapok* 1970. szept. 24.

1971

Táncsics Mihály: *Életpályám*. Válogatta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta ~. Kv. 1971. 368 l.

Az 1821-es népi felkelés Európája. *Igazság* 1971. jan. 5. 5.

Prima lucrare agronomică din Transilvania. *Terra Nostra* 1971. 269–278. (Engel Károlyal).

Gyarmathi Sámuel leveleihez. *NyIrK* 1971. 1. sz. 134–153. (Dani Jánossal).

Teleki Sándor születésének 150. évfordulója. *Igazság* 1971. jan. 27.

Karlista volt-e Teleki Sándor? *Korunk* 1971. 2. sz. 288–295.

Petőfi Tordán. *Művelődés* 1971. 7. (júl.) sz. 52–55.

A régi Torda nevezetességeiről. *Művelődés* 1971. 6. (jún.) sz. 27–30.

Az ír kérdés történelmi gyökereiről. *Korunk* 1971. 11. sz. 1727–1737.

Teleki Sándor születésének 150. évfordulójára. *Igazság* 1971. jan. 27.

1972

Történetírásunk kérdéseiről. *Utunk Évkönyv* 1972. 46–49.

Gyarmathi Sámuel életrajzához. *NyIrK* 1972. 2. sz. 341–353.

Stratificarea socială a populației din Transilvania la sfârșitul secolului al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea. In: *Populație și societate*. Studii de demografie istorică. Red. Șt. Pascu. Cluj 1972. 139–238. (Imreh Istvánal)

Halhatatlan barátság. Teleki Sándor és Petőfi Sándor. *Igazság* 1972. dec. 9. 2–3.

1973

Culegere de texte pentru istoria universală modernă. Vol. I. 1640–1848. (coordonator: Camil Mureșan). (társszerző). Buc. 1973.

Teleki Sándor: *Emlékezzünk régiekről*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi ~. Buk. 1973. 575 l.

Körösi Csoma Sándor. Buddha élete és tanításai. *NyIrK* 1973. 388–390.

A bányavidéki munkásság választójogi harca 1848–1849-ben. *Utunk* 1973. máj. 25. 2–3.

A bányavidéki munkásság választójogi harca 1848–1849-ben. *Utunk Évkönyv* 1973. 1–4.

Teleki Sándor – Petőfi koltói barátja. *Előre* 1973. febr. 11.

Bibliografia istorică a României. III. Secolul XIX. Tom. 5. Bibliografii. Buc. 1974. (társszerző).

1974

Istoria populației Clujului în cifre. In: *Sub semnul lui Clio*. Omagiu acad. Ștefan Pascu. Cluj 1974. 70–75.

A Nagybánya vidéki munkásság az 1848–49-es forradalomban. In: *1848 – Arcok, eszmék, tettek*. Buk. 1974. 104–120.

Gyarmathi Sámuel „repülő golyóbisa”. *Előre Almanach* 1974. 41–42.

Importanța primei lucrări agronomice de specialitate din Transilvania. I. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Series Historia* 1974. fasc. 1. 3–15.

Kolozsvár népességtörténete számokban. *Utunk* 1974. jún. 7. 23. sz. 1–5.

Metamorphosis Koloswariensis. *Utunk* 1974. júl. 12. 28. sz. 2–3.

„Romlott Kolozsvár” népesül. *Igazság* 1974. aug. 9. 3.

1975

- Importanța primei lucrări agronomice de specialitate din Transilvania. II. *Studia Universitatis Babeș-Bolyai Series Historia* 1975. 32–51.
- Gazdasági kérdések Apáczai műveiben. *Korunk* 1975. 5. sz. 356–362.
- Kolozsvár népességtörténete – számokban. *Utunk Évkönyv* 1975. 64–67.
- Lelkemből óhajtom, hogy javíttassék a földnép állapota. *A Hét* 1975. máj. 16. 26. sz. 5.

1976

- Történeti kronológia*. I–II. (társszerző és társszerkesztő). Buk. 1976. 553 + 409 l.
- Proiectul lui Wesselényi privind întocmirea unei istorii a țăranimii. In: *Studii de istorie a naționalităților conlocuitoare din România și înfrățirea lor cu națiunea română*. Naționalitatea maghiară. Coordonator: L. Bányai. Red. A. Bodor, L. Demény, I. Imreh, I. Csucsujá. Buc. 1976. vol. I. 119–154.
- Wesselényi pályázati terve a parasztság történetének megírására. In: *A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel*. Tanulmányok. Koordináló szerk. Bányai László. Szerk. Bodor András, Demény Lajos, Imreh István, Csucsujá István. Buk. 1976. I. 126–162.
- Veress Sándor testamentuma. *Utunk* 1976. jún. 11. 24. sz.
- Átfogó parasztságtörténet felé. *Utunk* 1976. júl. 30. 31. sz. 2.
- Jakó Zsigmond 60. születésnapjára. *Utunk* 1976. okt. 10. 2.
- Egy fontolva haladó. *Igazság* 1976. okt. 24. 2.

1977

- Egy agrártudós a XVIII. századi Erdélyben. *Korunk Évkönyv* 1977. 233–245.
- Pápai Páriz Ferenc szolgálata. *Igazság* 1977. szept. 25.

1978

- Gazdag örökség. *Igazság* 1978. jan. 15.
- Kőrösi Csoma Sándor nyelvtudása. *Utunk* 1978. márc. 24. 12. sz. 4–5.
- Kőrösi Csoma Sándor nyelvtudása. *Utunk* 1978. márc. 31. 13. sz. 2.
- Debuts de la science agricole en Transylvanie. János Fridvaldszky. *Cahiers Internationaux d'Histoire Économique et Sociale* (Napoli). 1978. nr. 9. 229–254.
- Kelemen Lajos öröksége. *Művelődés* 1978. 4. (ápr.) sz. 44–46.
- Gazdag hagyaték. *Utunk* 1978. máj. 5. 18. sz. 1–2.
- Heinrich László: *Az első kolozsvári csillagda*. Buk. 1978. (Tudományos ellenőrzés).

1979

- Kőrösi Csoma Sándor indulása*. Buk. 1979. 311 l.
- Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület. In: *Művelődéstörténeti tanulmányok*. Szerk. Csetri Elek, Jakó Zsigmond, Tonk Sándor. Buk. 1979. 161–172.

Kőrösi Csoma Sándor születési évéről és származásáról. *Korunk* 1979. 7–8. sz. 556–567.

A kolozsvári csillagda története. *Korunk* 1979. 3. sz. 220–221.

Kőrösi Csoma Sándor Kolozsváron. *Művelődés* 1979. 4. (ápr.) sz. 38–40.

„Ki légyen az a Varga Katalin?” *A Hét* 1979. dec. 7. 5.

„Lássa a világ, hogy ... mi is tettünk valamit.” *Korunk* 1979. 12. sz. 929–931.

1980

Erdély változó társadalma 1767–1821. Kolozsvár 1980. 140 l. (Imreh Istvánval)

Zolnierze powstania listopadowego w siedmiogrodzie. In: *Z dziejow polsko-węgierskich stosunkow i literackich*. Warszawa 1980. 137–147.

Az alkotás legnyugodtabb évei küszöbén. *Korunk* 1980. 3. sz. 200–202.

A Szent Szövetség és a haladás. *A Hét* 1980. aug. 15. 33. sz. 11.

Peregrinatio academica. *A Hét* 1980. okt. 24. 13.

A testamentum. *Igaz Szó* 1980. 9. sz. 279–286.

1981

Gyarmathi Sámuel könyvtáráról. *NyIrK* 1981. 2. sz. 181–184.

Barangolások múltba és jelenbe. *A Hét* 1981. jún. 12. 4.

Tanulmánykötet Erdély tőkés fejlődéséről. *A Hét* 1981. okt. 9. 10–11.

Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. Főszerkesztő: Balogh Edgár. I. k. Buk. 1981. (történelmi szakszerkesztő).

1982

A diák Kelemen Lajos. Új adatok egy pálya indulásáról. *A Hét* 1982. máj. 7. 9–11.

Száz éve már. *Igazság* 1982. máj. 8.

1983

Kőrösi Csoma Sándor's training for oriental studies in Transilvania. In: *Contributions on Tibetan Language, History and Culture*. Edited by Ernst Steinmüller and Helmut Tauscher. Proceedings of the Csoma de Kőrös Symposium Held at Velm–Vienna. Austria. 13–19. september 1981. Wien 1983. vol. I. 39–44.

Societatea ardeleană de agricultură. 1769–1772. *Studia Universitatis Babeş–Bolyai Series Historia* 1983. 24–31. (Engel Károlyval).

Kiaknázatlan közlés Kőrösi Csoma Sándor felkészüléséről. *Korunk* 1983. 5. sz. 409–410.

A naplóíró, a kancellár és a Habsburgok. *A Hét* 1983. szept. 23. 29. sz. 9.

Kőrösi könyvei itthon. *Művelődés* 1983. 11. (nov.) sz. 38–39.

1984

Kőrösi Csoma Sándor. Buk. 1984. 257 l.

Csoma de Kőrös's life before his oriental journey. In: *Tibetan and Buddhist Studies*. Commemorating the 200th anniversary of the birth of Alexander Csoma de Kőrös. Bibliotheca Orientalis Hungarica. vol. XXIX/1. Edited by Louis Ligeti. Bp. 1984. 143–158.

Európai, sőt a világ embere. NyIrK 1984. 1. sz. 3–8.

Kacsóh Pongrác Kolozsváron. NyIrK 1984. 2. sz. 140–146.

A János vitéz zeneszerzőjének tanulóévei. *Igazság* 1984. jan. 11. 3.

„Mind az övé lehet.” *A Hét* 1984. ápr. 5. 15. sz. 11.

1986

Despre orientalistul Kőrösi Csoma Sándor. *Studia Universitatis Babeş-Bolyai Series Historia* 1986. fasc. 1. 667–672.

1989

Egy rejtőzködő régi könyv nyomában. *A Hét* 1989. okt. 12. 42. sz. 8.

Aranka György két kiadatlan levele. NyIrK 1989. 2. sz. 186–187.

Kétszáz év múltán. *Korunk* 1989. 7. sz. 489–493.

Central Asia as portrayed in early 19th century Transylvanian literature. *Acta Orientalia* Tomus XLIII. 1989. (2–3.) 145–153.

1990

Igazodás európai értékekhez. *Romániai Magyar Szó* 1990. jan. 11. 5.

Apáczai Csere János. *Szabadság* 1990. jan. 28. 4.

Mátyás király. *Székelység* 1990. 1. sz. 5–6.

Mathias rex. *Szabadság* 1990. márc. 31. (Szabadság melléklete: Erdélyi Híradó. I/3.)

Bethlen Gábor toleranciája. *Keresztény Szó* 1990. március 4. 4. sz. 5–8.

Bíró Vencel. Egy igaz ember és történettudós portréjához. *Keresztény Szó* 1990. jún. 24. 7.

Válasz Wesselényi ügyben. *Szilágysági Szó* 1990. jún. 29. 1.

Emlékeim. *Aranyosvidék* 1990. aug. 9. 9.

István. *Helikon* 1990. aug. 17. 33. sz. 1.

Amit előtte egyetlen király sem tett. *Művelődés* 1990. április–május. 36–39.

Ahogy ők látják. . . Nyilatkoznak az Akadémia új külső tagjai. *Magyar Tudomány Új folyam.* 1990. 3. sz. 285–288.

4 kérdés – 4 válasz. *Kelet–Nyugat* 1990. ápr. 20. 9.

Erdély társadalmi rétegződéséről. 1821–1848. In: *A polgárosodás útján*. Szerk. Szabad György. Bp. 1990. 377–413. (Imreh Istvánnal).

1991

Forráskiadvány a csángó-magyarokról. (Moldvai csángó-magyar okmánytár. I–II. Szerk. Benda Kálmán. Bp. 1989.) EM 1991. 1–4. füzet. 145–153.

Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. II. k. Kolozsvár 1991. (történelmi szak-szerkesztő).

- Kőrösi nyugati útlevele. *Helikon* 1991. jún. 21. 25. sz. 2.
 Egy fejedelemválasztás és egy üdvözlőbeszéd. *Keresztény Szó* 1991. október. 12–13.
 Kőrösi Csoma Sándor nyugati útlevele. *Magyar Tudomány Új folyam.* 1991. november. 1389–1396.
 Fejedelmünk szerette a mézet. *Romániai Magyar Gazdák Egyesülete Évkönyv* 1991. 54–55.
 Erdélyi fejedelmek. *Szabadság* melléklete. 1991. ápr. 1.

1992

- Az ifjú Széchenyi szabadságfelfogása. In: Csetri Elek–Fábián Ernő–Benkő Samu–Nagy György: *Emlékezés Széchenyi Istvánra Erdélyben 1991-ben.* Kv. 1992. ETF 213.
 „Áldozati készséggel és nem olcsó fitogtatással ...” *Helikon* 1992. ápr. 10. 4.
 Az egykori Kőrös. In: *Kőrösi Csoma Sándor.* A Kőrösi Csoma Sándor Művelődési Egyesület kiadványa. H. n. 1992. 10–11.
 Az egykori Kőrös. In: *Kőrösi Csoma Sándor Emlékkönyv.* Szerk. Fábián Ernő. Kovászna–Csomakőrös 1992. 54–60.
 Az egykori Kőrös. In: *150. Kőrösi Csoma Sándor.* 1992. III. 26.–IV. 5. Csomakőrös–Kovácsna 1992. 10–11.
 Kőrösi Csoma Sándor 1784–1842. Híre itthon és a nagyvilágban. *Művelődés* 1992. április, 21–22.
 Eszmény és teljesítmény. *Családi Tükör* 1992. 4. sz. 13.
 Kőrösi Csoma Sándor, az ember. *Keletkutatás* 1992. tavasz. 34–43.
 Kőrösi élete keleti útja előtt. *Kőrösi Csoma Sándor Emlékkönyv.* Szerk. Fábián Ernő. Kovászna–Csomakőrös 1992. 61–77.
Bethlen Gábor életútja. Buk. 1992. 235 l.
 Bethlen Gábor. 1. Ősök és gyermekkor. *Helikon* 1992. 15. sz. 9.
 Bethlen Gábor. 2. Kormányzatának eredményei. *Helikon* 1992. 16. sz. 9.
 Bethlen Gábor. 3. A fejedelem végnapjai és testamentuma. *Helikon* 1992. 17. sz. 9.
 Teleki Sándor. (1821–1992). *Helikon* 1992. jún. 8. 12. sz. 5.
 Teleki Sándor 1848–49-ben. *Aethas* 1992. 1–2. sz. 194–210.
 Csetri Elek bibliográfiája. *Aethas* 1992. 1–2. sz. 186–193.
 Teleki Sándor. 1821–1892. In: *Gróf Teleki Sándor emlékezete.* Szerk. Klacsmányi Sándor. Nagybánya 1992. 3–8.

1993

- Egy elfeledett időszak. Erdély a francia forradalom és napóleoni háborúk korában (1789–1815). *Magyar Tudomány* 1993. 11. sz. 1312–1323.
 Egy erdélyi röpirat 1791-ből. In: *Perlekedő évszázadok.* Tanulmányok Für Lajos történész 60. születésnapjára. Szerk. Horn Ildikó. Bp. 1993. 432–446.
 Kőrösi Csoma Sándor, az ember. In: *A szolgadiák.* Emlékünnepség Szécsényben. 1992. szeptember 25. Szécsény 1993. 31–41.
 Körmöczy János (1763–1836). In: *A tudomány szolgálatában.* Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. Szerk. Glatz Ferenc. Bp. 1993. 259–269.

Erdélyi türelemtörténet. *Világsszövetség* 9. sz. 1993. ápr. 27.
 Diákjaink első ballagása – 1992. június. *Kollégiumi Tükör* A Kolozsvári Református Kollégium Évkönyve. 1993.
 Benda Kálmán (1913–1994). EM 1994. 3–4. füzet. 81–82.
 Körmöczy János hagyatékából. I. *Helikon* 1993. 18. sz. 18.
 Körmöczy János hagyatékából. II. Jus publicum universale. *Helikon* 1993. 19. sz. 16.
 A 1568. évi tordai országgyűlés. A vallásszabadság kinyilvánítása 425. évfordulójának ünnepségei. *Hírlevél/Newsletter* Magyar Történészek Világsszövetsége. World Federation of Hungarian Historian 1993. nr. 1. 5–6.

1994

Kossuth és Wesselényi. In: *Emlékezés Kossuth Lajosra Erdélyben 1994-ben.* Az Erdélyi Múzeum-Egyesület emlékülése. Kv. 1994. ETF 219. 5–22.
 175 éve született Kőváry László. *Helikon* 1994. 18. sz. 16–17.
 Hányan voltak? *Helikon* 1994. 26. sz. 1–3.
 A tudományoknak és a kegyességnek. Kollégiumi emlékek. *Kollégiumi Tükör.* A Kolozsvári Református Kollégium Évkönyve. 1994. 23–30.
 Magyar Európa-történet. EM 1994. 3–4. füzet. 114–116.
Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. III. k. Kolozsvár 1994. (történelmi szakszerkesztő).

1995

Érte is szólt a harang. (Mikecs László. 1917–1944.) *Helikon* 1995. jan. 20. 2. sz. 4. 1.
 Az erdélyi központi hatóságok tisztviselőinek nyelvtudásáról a XVIII. század végén. In: *Emlékkönyv Szabad György születésének 70. évfordulójára.* Szerk. Orosz István és Pölöskei Ferenc. Bp. 1995. 19–29.
 Wass Pál: Forradalom Pesten. *Helikon* 1995. márc. 5. 5. sz. 17.
 Az alkotó értelmiség Alma Matere. *Művelődés* 1995. 3. (márc.) sz. 29–30.
 A tűz a gondolatot nem tudta elhamvasztani. 200 éve zajlott a magyar jakobinus mozgalom. *Helikon* 1995. júl. 5. 13. sz. 1–2.
 Új Európa-történet. *A Hét* 1995. aug. 4. 31–32. sz. 5.
 A tordai halálmenet. *Helikon* 1995. november 20. 22. sz. 22.
 Jean Baptiste Duroselle: Európa népeinek története. *Klió* 1995. 2. sz. 18–21.
 Iratok Franciaország délkelet-európai diverziós terveihez (1793–1796). LK 1995. 1–2. sz. 221–234.
 Az 1830–31. évi lengyel felkelés menekültjei Erdélybn. *Történelmi Szemle* 1995. 4. sz. 385–410.
 Katolikus misszionáriusok jelentései. EM 1995. 1–2. sz. 146–148.
 Körmöczy János, az Unitárius Kollégium büszkesége. In: *Az 1557-ben alapított Brassai Sámuel Elméleti Líceum Évkönyve.* 1995. 11–16.
 Régi erdélyi méhészkönyvek. *História* 1995. 5–6. sz. 53–55.

1996

A magyar jakobinus mozgalom erdélyi összefüggései. In: *Folytonosság vagy fordulat? A felvilágosodás kutatásának kérdései*. Szerk. Debreczeni Attila. Debrecen 1996. 135–144.

Glatz Ferenc: A magyarok krónikája. Bp. 1996. EM 1996. 1–2. sz. 171–174.

Francia hadifoglyok Erdélyben. *Hadtörténelmi Közlemények* 1996. december. 37–55.

Reform és gazdaság. Wesselényi Miklós gazdasági eszméi és zsidói birtokának modernizálása. EM 1996. 3–4. sz. 201–218.

1997

Az önhasznáért iparkodó igyekezet. *A Hét* 1997. febr. 14. 7. sz. 9.

Wesselényi Miklós, az író. *Helikon* 1997. május 10. 9. sz. 3–4.

„Katonának tölt az átok.” Verbuválás és katonafogás Erdélyben a francia és napóleoni háborúk idején (1792–1815). I. *Hadtörténelmi Közlemények*. 1997. 3. sz. 496–522.

Társadalmi rendek, rétegek Erdélyben 1848 előtt. EM 1997. 1–2. sz. 121–181.

Wesselényi Miklós, a politikai és gazdasági reformer. In: *Előadások és tanulmányok Wesselényi Miklósról*. Szerk. Takács Péter. Debrecen 1997. 9–36.

Technikatörténeti kronológia. (társszerző és társszerkesztő). Kolozsvár 1997. 732 l.

Kolozsvár népessége a középkorban és az újkorban. In: *Magyarország történeti demográfiája (996–1995)*. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1997. 181–186. l.

1998

Technikatörténeti kronológia. (társszerző és társszerkesztő). II. kiadás. Kolozsvár 1998. 732 l.

Wesselényi István instrukciója ménesmesterének 1731-ből. In: *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Szerk. Tusor Péter. Bp. 1998. 469–477.

A lengyel emigráció a magyar–román megbékélésért 1848–49-ben. *Barátság* 1998. márc. 15. 2. sz. 2078–2082.

Micu-Klein püspök Rómában. *Klió* 1998. 1. sz. 100–103.

150 évvel ezelőtt történt. 1848–1849. *Szabadság* 1998. febr. 25. 4.; márc. 9. 4–5.; márc. 10. 6.

Wass Pál: *Fegyver alatt*. II. 1848-as honvédszázados naplója Bem erdélyi hadjáratáról. Bp. 1998. 247 l.

Bem és Erdély. *A Hét* 1998. május 14. sz. 2–3. ; uo. 1998. május 21. sz. 3–4.

Kőrösi Csoma Sándor és a göttingai műhely. In: *Kőrösi Csoma Sándor szellemútján*. Szerk. Gazda József. Kovászna–Csomakörös 1998. 21–43.

Kőrösi Csoma Sándor göttingai tanulmányútja. *Forrás* 1998. 2. sz. 44–63.

Az erdélyi unió és végrehajtásának problémái az országgyűlés előtt. In: *A magyar országgyűlés 1848–49-ben*. Szerk. Szabad György. Bp. 1998. 281–316.

Erdély a francia forradalom és napóleoni háborúk korában. In: *Történelmünk a Duna-medencében*. Kolozsvár–Temesvár 1998. 151–168.

Ravazdy András Méhtolmácsa. *Szabó István Emlékkönyv*. Kovács Ágnes közreműködésével szerkeszti Rácz István. Debrecen 1998. 287–292.

Mulatott és harcolt. Petőfi Sándor arisztokrata barátja és mecénása – Teleki Sándor. *Forrás* 1998. 10. sz. 67–77.

Gyulay Lajos (1800–1869). Egy monumentális naplóról és írójáról. In: *Europa–Annales*. 3. Főszerk. Miskolczi Ambrus. Bp. 1998. 152–165.

1848 karácsonya Kolozsváron. *Szabadság* 1998. dec. 21. 5.

Wesselényi a jobbágyfelszabadítás európai hátteréről. In: *Jobbágyfelszabadítás. 1848*. Szerk. Varga János–Fehér György. Bp. 1998. 24–36.

Wesselényi a jobbágyfelszabadítás európai hátteréről. *Székelőföld* 1998. november. 101–112.

Erdély társadalmi és etnikai arculata 1848-ban. In: *A szabadság Debrecenbe költözött*. Szerk. Takács Péter. Debrecen 1998. 179–226. (Imreh Istvánnal).

Tolerancia és erdélyi felvilágosítók. In: *A magyar művelődés és a kereszténység*. II. k. Szerk. Jankovics József–Monok István–Nyerges Judit. Budapest–Szeged 1998. 777–885.

1999

Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig. Kolozsvár 1999. 143 l.

A cári Oroszország és a vilmosi Németország között. *Klió* 1999. 1. sz. 115–120.

Csoma és a szülőföld. In: Imreh Emlékkönyv 122–133.

Kolozsvár népessége az utolsó két évszázad alatt (1784–1995). In: *Alkotás a társadalomtudományok határán*. Emlékkötet a 80. éves Kovacsics József tiszteletére. Budapest 1999. 19–32.

Körösi Csoma Sándor. In: *Erdélyi Pantheon*. II. k. Mv. 1999. 83–89.

Teleki Sándor. In: *Erdélyi Pantheon*. II. k. Mv. 1999. 188–193.

Wesselényi Miklós, a politikai és gazdasági reformer. In: *Szilágysági magyarok*. Buk.–Kv. 1999. 26–48.

1848 karácsonya Kolozsváron. *Művelődés* 1999. 2. (febr.) sz. 2.

Körösi könyvei Erdélyben. In: *Tűzcsináló*. Írások a 90 éves Lükő Gábor tiszteletére. Bp. 1999. 115–120.

Utolsó találkozásom Szervátiusz Jenővel. *Korunk* 1999. 93–96.

Kalendáriumaink gazdasági ismeretanyaga. *RMGE Kalendárium*. Kv. 1999. 9–10.

„Katonának tött az átok.” A katonáskodással szembeni ellenállás Erdélyben a francia és napóleoni háborúk idején (1792–1815). II. *Hadtörténelmi Közlemények* 1999. december. 4. sz. 723–755.

Documente noi privind ecoul revoluției franceze în Transilvania. *Acta Musei Napocensis* 1998–1999. 33–56. (Florin Mureșannal).

2000

Együtt Európában. Válogatott tanulmányok. I. Debrecen 2000. 291 l.

Jules Michelet. Leçons au Collège de France. 1847. Publiée par Ambrus Miskolczy avec la collaboration de Szabics et Patrick Quillier. Bp. 1999. Sz. 2000. 2. sz. 466–468.

Előszó. In: *Kompromisszumok embere*. Tanulmányok Klapka György tábornok (1820–1892) életéről. Buk.–Kv. 2000. 5–15.

A tudományoknak és a kegyességnek. In: *Kolozsvári Református Kollégium. 1559–1948. Jubileumi Évkönyv. 1990–2000*. 54–60.

Diákjaink első ballagása. 1992. június. Uo. 69–70.

Bem és Erdély. *Acta* – 1999. II. k. (Sepsiszentgyörgy. 2000.) 89–99.

Utolsó találkozásom Szervátiusz Jenővel. In: *Kulcsok Kolozsvárhoz*. A fel nem adható város. Szerk. Kántor Lajos és Kovács Kiss Gyöngy. Kv. 2000. 262–264.

2001

Kőrösi és az Akadémia. Sz. 2001. 1. sz. 103–120.

Gr. Gyulay Lajos, a naplóíró. *Helikon* 2001. jan. 10. 1. sz. 16–18.

Az erdélyi román gazdasági irodalom 1850–ig. *Klió* 2001. 1. sz. 70–73.

Adatok Gheorghe Lazăr életrajzához. In: *Historia manet*. Volum omagial Demény Lajos Emlékkönyv. Szerk. Violeta Barbu–Tüdös S. Kinga. Buc.–Cluj 2001. 413–424. (Dani Jánossal).

Újabb könyv Széchenyiről és kortársairól. (Orosz István: *Széchenyi és kortársai*. Debrecen 2000.) EM 2001. 1–2. sz. 172–173.

A lengyel emigráció tevékenysége a 48-as magyar–román megbékélésért. *Debreceni Szemle* 2001. 3. sz. 347–379.

Az erdélyi gazdasági gondolkodás előzményeiről a XVIII. század végéig. In: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjáról* Szerk. Csetri Elek–Egyed Ákos–Kerekes Jenő–Somai József. Fel. szerk. Somai József. Kv. 2001. 11–37.

Wesselényi Miklós, a gazdasági reformer. Uo. 53–72.

Kőrösi és az Akadémia. In: *Kőrösi Csoma Sándor és a magyar történelem útjai*. Szerk. Gazda József. H. n. 2001. 12–31.

Beszéd a csomakőrösi emlékűnnepélyen. Uo. 186–188.

Laudáció Bernard Le Calloc'h-ról. Uo. 289–291.

Gr. Gyulay Lajos könyvtára és gyűjteményei. In: *Gazdaságtörténet – könyvtártörténet*. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Buza János. Bp. 2001. 93–102.

Erdélyi méheskert. Régi erdélyi méhészkönyvek. Bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel ~. Székelyudvarhely 2001. 423+XIII.

Kolozsvár népessége a középkortól a jelenkorig. In: *Kolozsvár 1000 éve*. Szerk. Dáné Tibor Kálmán–Egyed Ákos–Sipos Gábor–Wolf Rudolf. Kv. 2001. 7–28.

2002

Kőrösi Csoma Sándor. II. kiadás. Kv. 2002. 260.

Bethlen Gábor. In: *Évek az ezerből*. Kortárs erdélyi történészek. Szerk. Dávid Gyula–Veress Zoltán. Bp. 2002. 95–112.

Erdélyi uralkodók. *Művelődés* 2002. 5. (máj.) sz. 21–28.

200 éve született Kossuth Lajos. *Üzenet* 2002. szeptember 17. 1. sz. 1.
 Kétszáz éve született Kossuth Lajos. Politikai pályakép. *Korunk* 2002. augusztus. 107–115.
 Széchenyi István szabadságfelfogása. In: Egyed Ákos–Csetri Elek–Péter György–Somai József: *Széchenyi és Erdély*. Tanulmányok. Szerk. Somai József. Kv. 2002. 49–88.
 Elöljáróban. Uo. 5–9.
 Egy kutató üzenete. In: *Oszlopcsarnok*. Szerk. Szentkirályi Fittler József. Dunakeszi 2002. 22–25.
 Nagybánya és vidéke az 1848–1849. évi szabadságharcban. *Hadtörténelmi Közlemények* 2002. 3. sz. 659–693.
 200 éve született Kossuth Lajos. *Transilvania* 2002. 3. sz. 12–14.
 A vallásszabadság kinyilvánítása Erdélyben. Torda – 1568. In: *Tanulmányok a vallásszabadságról*. Nagyvárad 2002. 5–21.
 The declaration of religion freedom in Transilvania Uo. 3–20.
 Magatartásformák Erdélyben az 1830–31. évi lengyel nemzeti felkelés idején. In: *Omăgiu profesorului Magyari András Emlékkönyv*. Szerk. Pál Judit–Rüsz Fogarasi Enikő. Kv. 2002. 283–288.
 Összefoglalás az erdélyi magyar történettudományi kutatásokról. 1990–2001. In: *Tizenkét év*. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1989–2001 közötti eredményeiről. Szerk. Tánczos Vilmos–Tőkés Gyöngyvér. Kv. 2002. I. 283–314.

2003

A köz hasznára – az ég kegyelmével. Fridvaldszky János a jezsuita, tudós és feltaláló (1730–1784). Bp. 2003. 160 l. (Id. Fridvaldszky Jánossal).
 Március 15. *Üzenet* 2003. március 15. 1–3.
 Március 15 és Torda. *Művelődés* 2003. március. 1–3.
 Egy 1956-os cikk margójára. *Krónika* 2003. május 31–június 1. 13.
 A szövetkezeti gondolat régmúltjából. *Közgazdász Fórum* VI(2003). 6. sz. 5–6.
 A románok magyarságképe. *Korunk* 2003. 10. sz. 96–104.
Gyulay Lajos naplói. A forradalom és szabadságharc korából. 1848. március 5–1849. június 22. Sajtó alá rendezte V. András János–Csetri Elek–Miskolczi Ambrus. Bp. 2003. I. 323 l., II. 410 l. Csetri Elek–Miskolczi Ambrus: *Gyulay Lajos és világa*. Bevezetés a naplókhoz.
Az erdélyi fejedelmek arcképcsarnoka. Kolozsvár 2003. 61 l. (Szabó Bélával).
 Francia könyv a magyar honfoglalás és államalapítás koráról. (Bernard Le Calloc'h: *Le X-ème siècle et les Hongrois*. Bibliothèque finno-ougrienne. No. 12. Paris 2002.) *Klió* 2003. 2. sz. 35–39.
 Herepei János két munkája. (Herepei János: *A kalotaszegi templomok, cintermek és temetők régi sírkövei*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Sas Péter. Kv. 2001; Herepei János: *A kolozsvári Farkas utca templom tör-*

ténetéből. Az 1638–1647. évi építkezés, berendezés és felszerelés adattára. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az előszót írta Sas Péter. Kv. 2002.) EM 2003. 1–2. sz. 215–217.

Wesselényi Miklós. *Korunk* 2003. 12. sz. 25–34.

Az erdélyi gazdasági gondolkodás előzményeiről a XVIII. század végéig. In: *Tantörténet és közgazdaságtudomány*. Ünnepi dolgozatok Mátyás Antal professzor születése 80. és tanári pályájának 50. évfordulója alkalmából. Szerk. Bekker Zsuzsa. Bp. 2003. 11–34.

A zsigó Wesselényi könyvtár jegyzéke (1822). In: Kiss Emlékkönyv 70–80.

II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc nemzetközi összefüggései. In: *Is-tennel a hazáért és a szabadságért*. Szerk. Dukrét Géza. Nagyvárad 2003. 89–101. Jubileumi Rákóczi Évek. 2.

Iratok a jakobinusság erdélyi történetéhez. LK 74(2003). 1–2. sz. 221–255.

Monográfia Erdély középkori bronzművességéről. (Benkő Elek: *Erdély középkori harangjai és bronz keresztelőmedencéi*. Bp–Kvár. 2002.) EM 2003. 3–4. sz. 109–111.

Nagy Miklós (1913–1988). In: *Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás múltjából*. II. k. Felelős szerkesztő Somai József. Kv. 2004. 281–307. (Farkas Zoltánnal).

Új teljesítmény: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. *Korunk* 2004. 9. sz. 123–126.

Demográfia és politikum. In: *Áldás, népesség*. Szerk. Csépi Sándor. Nagyvárad 2004. 27–34.

Az 1809. évi erdélyi inszurrekció. *Hadtörténelmi Közlemények* 2004. június. 2. sz. 681–725.

Interjúk, értékelések

Viața sportivă a orașului Cluj în sec. al XIX-lea (Călin Antonescu). *Sportul Popular* 1958. dec. 6.

Noi cercetări despre începuturile mișcării noastre muncitorești. *Tribuna* 1961. márc. 23.

Történelem-lecke? (Gazda József). *A Hét* 1972. 4. sz. 12.

A történetíró műhelyében (Rácz András). *Bányavidéki Fáklya* 1974. márc. 16. 7.

Kőrösi Csoma Sándor indulása. *Korunk* 1979. 726–729.

A Csoma-kérdés korszerű vonatkozásai. (Beke György). *A Hét* 1979. júl. 13.

A Csoma-kérdés korszerű vonatkozásai. Beszélgetés Csetri Elek professzorral. (Beke György). *Magyar Szó* 1979. augusztus 25. 10.

Öt akadémikus. *Szabadság* 1980. jún. 5. 5.

Kőrösi Csoma Sándor indulása. In: Szabó T. Attila: *Nyelv és irodalom*. Buk. 1981. 338–347.

Történészek műhelyében. Csetri Eleknél. (Páll Árpád). *Új Élet* 1983. 7. sz. 13–19.

Beke György: Kőrösi Csoma Sándor, a tudomány hőse és vértamnája. Kolozsvári beszélgetés Csetri Elek professzorral. *Köznevelés* 1984. ápr. 20. 16. sz. 21–22.

Munkánk során adtunk a szakma becsületére. Kérdezett: Miklós László. *Romániai Magyar Szó* 1990. aug. 7. 1–3.

Eszményesítés és deheroizálás szélsőségei között. Csetri Elek Csoma- és Bethlen Gábor-kutatásairól. In: Páll Árpád: *Harangszó a mélyből*. Beszélgetések románai magyar értelmiségiekkel. Bp. 1991. 82–88.

Az erdélyi magyar történészek sajátos feladatai. Beszélgetés Csetri Elekkel. A beszélgetést készítette Pelyach István. *Aethas* 1992. 1–2. sz. 179–185.

Kályharakók, nyelvmesterek, szakácsok. Beszélgetés Csetri Elek történésszel. (Rostás Zoltán). *A Hét* 1993. jan. 15. 3.

Lászlóffy Aladár: Csetri Elek 70 éves. *Helikon* 1994. 9. sz. 2.

Dr. Csetri Elek köszöntése. *Szabadság* 1994. ápr. 12.

Régmúlt idők tanulságairól. Beszélgetés Csetri Elek történésszel. Lejegyezte: Nagy Ernő. *Szabadság* 1994. június 28. 4.

Amintiri din trecutul transilvan. Convorbire cu istoricul Csetri Elek. Reporter: Nagy Ernő. *Dialog interetnic* 1994. nr. 7. 2.

Mind a politikai, mind a szakmai munka egész embert kíván. Csetri Elek beszélgetése Balázs Sándorral. *A Hét* 1996. 17. sz. 3–4. és *A Hét* 1996. 18. sz. 3–4.

El lehet jutni oda, hogy egy objektív históriát írjunk. Táczos Vilmos beszélget Csetri Elek akadémikus történésszel. *Székelőföld* 1998. november. 85–100.

Kőrösi Csoma Sándor és keleti gyökereink. Asztalos Lajos interjúja. *Szabadság* 2000. január 21. 6.

Interjú Csetri Elek történészprofesszorral. Úgy írtam, mintha másnap megjelenne. (Gazda Árpád). *Krónika* 2003. július 19–20. 11.

„Mind a politikai, mind a szakmai munka egész embert kíván.” In: Balázs Sándor: *A politika peremén*. Tizenkét beszélgetés kolozsvári magyar értelmiségiekkel. Kv. 2004. 182–200.

Ars longa, vita brevis. Interjú Csetri Elek történész-akadémikus születésének 80. évfordulója alkalmából. Készítette Somai József. *Közgazdász Fórum* 2004. július–augusztus. 1–12.

Rádió- és televízió-műsorok

Román TV. Magyar műsor. 1972. jan. 20. *Emlékezés Teleki Sándorra*. Dokumentumfilm.

A szolgáló fejedelem. In memoriam Bethlen Gábor. Dokumentumfilm. Tudományos munkatárs ~. Román TV. Magyar adás. 1980. dec. 22.

Kőrösi Csoma Sándor. Magyar Televízió I. 1984. ápr. 11. (ismétlés 1984. ápr. 23.) Közreműködik dr. Csetri Elek (Román Tudományos Akadémia, Kolozsvár), dr. Futaky István (Göttingeni Egyetem), dr. Heinz Bechert (Indológiai Intézet, Göttingen), dr. Champa Thupten Zongoe, Tibet), dr. Zieglinde Doetz

tibetológus (Göttingen), dr. Terjék József (Kőrösi Csoma Társaság), Somlai György (MTA, Keletei Gyűjtemény).

Nagy Béla Irodalmi kerekasztal vendége: *Csetri Elek*. Fáklya (Nagyvárad). 1984. ápr. 22.

Kőrösi Csoma Sándor. Két előadás a kolozsvári rádióban. 1984. április–május.

Erdély művelődéstörténete. Magyar TV 2. Tévémagister. 1990. ápr. 8.

Mátyás király és Kolozsvár. Rapcsányi László műsora. Kossuth Rádió. 1990. ápr. 4. (többször megismételve).

Apáczai kollégiuma – Farkas utca. Magyar Televízió I. 1990. ápr. 8.

Fejezetek a magyar nép történetéből. Román TV. Magyar Szerkesztőség műsora. 1999–2000. 23 előadás megtartása, illetve szerkesztése, vezetése.

Ismertetések

Tanulmányok a kapitalizmus kezdeteiről Erdélyben (Magyar András). *Igazság* 1956.

Cercetări despre începuturile mișcării noastre muncitorești (Samuil Goldenberg). *Tribuna* 1961. márc. 23.

Beszédes adalékok (–il.). *Utunk* 1967. jún. 23.

Silvio Pellico: Börtöneim (Murádin Jenő). *Igazság* 1970. jún. 3.

Katona világa – katonás világban (Benkő Samu). *Utunk* 1969. jan. 2. 9.

Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények. (–n ó.) *Igazság* 1971. jún. 11.

Táncsics Mihály: Életpályám. (Egyed Ákos). *Utunk* 1971. okt. 22.

Táncsics Mihály: Életpályám. (Bölöni). *Vörös Lobogó* 1971. nov. 11. 2.

Táncsics emlékei (h. e.). *Megyei Tükör* 1971. szept. 24.

Táncsics Mihály: Életpályám. (–). *Igazság* 1971. dec. 16.

Nagy eszmék szolgálatában (Rohonyi Zoltán). *A Hét* 1971. okt. 8. 4.

Adósságtörlesztésünk (benne: Táncsics Mihály: Életpályám). (Trócsányi Zsolt). *Tiszatáj* 1972. 5. (máj.). sz. 70–76.

Emlékezzünk régiekre (Bányai Csaba). *Bányavidéki Fáklya* 1974. jan. 19. 7.

Újabb történelmi kiadványainkról (Vogel Sándor). *Brassói Lapok* 1974. febr. 2.

Emlékezzünk régiekről (Kiss J. Kálmán). *Megyei Tükör* 1974. febr. 10.

O valoroasă culegere de texte pentru istoria universală modernă (Victor Popa). *Făclia* 1974. jan. 12.

A „vad gróf” emlékezései. Teleki Sándor: Emlékezzünk régiekről. (Pomogáts Béla). *Népszava* 1974. március 2. sz. 8.

Emlékezzünk régiekről (Bob F.). *Igazság* 1974. márc. 22.

Teleki Sándor öröksége (Kiss András). *Utunk* 1974. 24. sz. 5.

1848. Arcok, eszmék, tettek (Gyémánt László). *A Hét* 1974. okt. 4.

Emlékezzünk régiekről (–il.). *A Hét* 1974. 31. sz.

Teleki Sándor: Emlékezzünk régiekről (Josif Kovács). *Anuarul Institutului de Istorie din Cluj* 1975. 428–429.

Egy jelentős erdélyi életmű feltárása (Kovács József). *Sz* 1975. 5–6. sz. 1150–1153.

- Történelem eseményekben (Egyed Ákos). *Utunk* 1976. júl. 9. 28. sz. 2–3.
- Történelmi kézikönyv (Kovács Nemere). *Igazság* 1976. júl. 11.
- Történelmi kronológia (Beke György). *Igazság* 1976. szept. 1.
- Kőrösi Csoma Sándor indulása (Környei). *Magyar Nemzet* 1979. okt. 10. 237. sz. 8.
- A folyam forrásvidékein (Nagy Géza). *Igazság* 1979. máj. 20. 3.
- Homályoslató. (Krilek Sándor). *Szatmári Hírlap* 1979. jún. 9. 2.
- Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor. (Lenkey István). *Hajdú-Bihari Napló* 1979. okt. 1. 5.
- Egy világhírű hazai orientalista emlékének. (Kovács Géza). *Vörös Lobogó* 1979. május 28. 2.
- A felkészülés (Imreh István). *Utunk* 1979. június 15. 2.
- Művelődéstörténeti tanulmányok. (Murádin Jenő). *Igazság* 1979. aug. 8.
- Kőrösi Csoma Sándor indulása. (Hadházy). *Megyei Tükör* 1979. jún. 28. 3.
- „Székely hegyekből messze Ázsiába.” (Király István). *Hargita* 1979. júl. 17.
- Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor. (Vekerdi László). *Tiszatáj* 1979. november. 86–89.
- Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor indulása. (Bodor András). *NyÍrK* 1980. 2. sz. 231–234.
- Csetri Elek. Kőrösi Csoma Sándor indulása. (Galla Endre). *Sz* 1980. 4. sz. 701–703.
- Kőrösi Csoma Sándor indulása. Csetri Elek könyve. *Confessio* 1980. 3. sz. 120–121.
- Róth András: Statisztikai módszerek a múlt kutatásában. *Brassói Lapok* 1980. júl. 12. 4–5.
- A történelem kérdőjelei. (Pászka Imre). *Igazság* 1980. nov. 5.
- Csetri Elek–Imreh István. Erdély változó társadalma. (I. Wolf) *Acta Musei Napocensis* 1981. 738–739.
- Történeti statisztika. (Messer László). *Előre* 1981. jan. 21. 10. sz. 2.
- Művelődéstörténeti tanulmányok. (Balázs Ádám). *ItK* 1981. 4. sz. 500.
- Művelődéstörténeti hagyományaink sorsáról. (Sebestyén Mihály). *A Hét* 1981. dec. 18. 9–11.
- Kőrösi Csoma Sándor indulása. (Miskolczy Ambrus). *Sz* 1980. 4. sz.
- Csetri Elek–Imreh István: Erdély változó társadalma (Miskolczy Ambrus). *Sz* 1981. 2. sz. 422–423.
- A Kriterion almanachja (L. E. I.). *Magyar Hírlap* 1981. nov. 262. sz.
- Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor. (Bodor András). *NyÍrK* 1985. 2. sz. 179–182.
- Csomakőröstől Dardzsilingig. (Kovács Géza). *Vörös Lobogó* 1984. június 24.
- Egyed Ákos: Recenzie despre Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor. București 1984. In: *Cărți noi în științele istorice. Referate și recenzii* 1985. 2. sz. 36–38.
- Krassói Dániel: Kőrösi Csoma Sándor. *Magyar Ifjúság* 1985. márc. 1. 6.

- Csetri Elek: Kőrösi Csoma Sándor. Buk. 1984. (Egyed Ákos). *Művelődés* 1985. április. 39.
- Bocskai, Bethlen és a kászoniak. *Magyar Nemzet* 1993. jan. 27.
- „Istenen kívül senkitől sem félek.” Csetri Elek Bethlen-monográfiája. (Lászlóffy Aladár). *Helikon* 1993. 8. sz. 8–9.
- Két tanulmány Bethlen Gáborról. (Demény Lajos). *EM* 1993. 1–2. sz. 102–104.
- Gabriel Bethlen, princeps Transylvaniae (Papp Ferenc). *Könyvesház. A Művelődés melléklete*. 1993–1994. 60–62.
- Csetri Elek: Bethlen Gábor életútja. *Romániai Magyar Szó* 1993. máj. 13.
- Technikatörténeti kronológia (Ö. I. B.) *Szabadság* 1998. máj. 18.
- Technikatörténeti kronológia. Szerk. Csetri Elek–Jenei Dezső. (Berényi Dénes). *Fizikai Szemle* 2001. 11. sz. 131–133.
- Csetri Elek: Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig. (Bekker Zsuzsa). *Sz* 2002. 2. sz. 373.
- Európai gondolatok erdélyi magvetői (Vincze Zoltán). *EM* 2002. 1–2. sz. 131–133.
- Technikatörténeti kronológia. Szerk. Csetri Elek–Jenei Dezső. (Szász Zoltán). *Sz* 2002. 5. sz. 1233.
- Csetri Elek: Együtt Európában (Köpeczi Béla). *Magyar Tudomány* 2002. 3. sz. 382–384.
- Erdélyi méheskert. (Jakab–Benke Nándor). *Szabadság* 2002. márc. 9.
- Kőrösi Csoma Sándor ismét közöttünk (Ö. I. B.). *Szabadság* 2002. máj. 9.
- Zsuzsa Bekker – Csetri Elek: Az erdélyi magyar gazdasági gondolkodás 1800-ig (Das ungarische wirtschaftliche Denken in Siebenbürgen bis 1800). Kolozsvár, Erdélyi Gazda 1999. *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologia*. Herausgegeben von Zsolt K. Lengyel. Band 26. Jahrgang 2002/2003. München 2004.
- Csetri Elek bibliográfiája. *Aethas* 1992. 1–2. sz. 186–193.

Rövidítésjegyzék

BmOL	A Román Országos Levéltár Bihar megyei Igazgatósága, Nagyvárad
Bp.	Budapest
Buc.	Bucureşti
Buk.	Bukarest
CD	<i>Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis</i> . Studio et opera Georgii Fejér. I–XI. Buda 1829–1844.
EM	<i>Erdélyi Múzeum</i> . Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi, valamint a Jog-, Közgazdaság- és Társadalomtudományi szakosztályának közlönye (Kv. 1874–)
ENMLt	Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára a KmOL őrizetében
EOE	<i>Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta comitialia regni Transsylvaniae. 1540–1699</i> . Szerk. Szilágyi Sándor. I–XXI. Bp. 1875–1898.
ERELt	Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár, Kv.
ETF	Erdélyi Tudományos Füzetek
HHStA	Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs
HmOL	A Román Országos Levéltár Hargita megyei Igazgatósága, Csíkszereda
Imreh Emlékkönyv	<i>Emlékkönyv Imreh István születésének 80. évfordulójára</i> . Szerk. Kiss András–Kovács Kiss Gyöngy–Pozsony Ferenc. Kv. 1999.
ItK	<i>Irodalomtörténeti Közlemények</i> . Bp.
JakabOkI	Jakab Elek: <i>Oklevéltár Kolozsvár története I–III. kötetéhez</i> . Buda–Bp. 1870–1888.
Kelemen Emlékkönyv	<i>Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára</i> . Kv.–Buk. 1957.
KmOL	A Román Országos Levéltár Kolozs megyei Igazgatósága, Kv.
Kiss Emlékkönyv	<i>Emlékkönyv Kiss András születésének 80. évfordulójára</i> . Szerk. Pál-Antal Sándor–Sipos Gábor–W. Kovács András–Wolf Rudolf. Kv. 2003.
Kónyi	<i>Deák Ferencz beszédei</i> . Összegejtötte Kónyi Manó. I–VI. Bp. 1889–1898.

Kv.	Kolozsvár
KvLt	KmOL Kolozsvár város levéltára
LK	<i>Levéltári Közlemények</i> . A Magyar Országos Levéltár folyóirata (Bp. 1923–)
Lt, lt	Levéltár, levéltár
MmOL	A Román Országos Levéltár Maros megyei Igazgatósága, Mv.
MOL	Magyar Országos Levéltár, Bp.
MTAKvt	A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Bp.
Mv.	Marosvásárhely
NK	<i>Numizmatikai Közlöny</i> . Bp.
NyIrK	<i>Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények</i> . Kv.
OSZK	Országos Széchényi Könyvtár, Bp.
Sz	<i>Századok</i> . Bp.
SzOkl	<i>Székely Oklevéltár</i> . I–VIII. Kv.–Bp. 1872–1934.
SzOklÚj	<i>Székely Oklevéltár</i> . Új sorozat. Szerk. Demény Lajos–Pataki József. I–VI. Buk.–Kv. 1980–2000.
TTár	<i>Történelmi Tár</i> . Bp.
Ub	Zimmermann, Franz–Werner, Karl–Gündisch, Gustav: <i>Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen</i> . I–VII. Hermannstadt–Bukarest 1892–1991.

Tartalom

Egyed Ákos: Köszöntő	5
ifj. Barta János: Az agrárirodalom kezdetei Magyarországon	9
Bekker Zsuzsa: Gróf Bethlen Domokos gazdaságelméleti műve és a „főúri” reformirodalom.....	18
Benkő Elek: A nagycsanádi Szent Gellért-szarkofág	35
Benkő Samu: Kossuth Lajos és Bolyai János	60
Bethlenfalvy Géza: Moorcroft hátrahagyott iratai és Kőrösi Csoma Sándor.....	66
Buza János: A lengyel és az erdélyi pénzek Báthori István idején	72
Demény Lajos: Kálvinista magyarok Bukarestben a XIX. század első felében.....	80
Egyed Ákos: Deák Ferenc Erdély 1848. évi országgyűlésének törvényességéről.....	94
Egyed Emese: Sugallás és rend. Költőszerep és alkotás összefüggése a felvilágosodás korának magyar irodalmában.....	101
Fleisz János: Nagyvárad a hatalomváltás viharában (1919. április–1920. június 4.).....	120
Futaky István: Erdélyi vonatkozású adalékok a berlini magyar könyvkiadás történetéhez (1924–1927).....	132
Gergely András: A magyar 1848–49 és Európa	139
Glatz Ferenc: Politikai párt és etnikum.....	151
Hegyí Klára: A váradi vilájet várai és várkatonasága 1660–1661-ben.....	156
Hermann Gusztáv Mihály: „Haladók” és „maradók”: közéleti küzdelmek a reformkori Udvarhelyszéken.....	165
Jakó Klára: Magyar secretariusok Moldva fejedelmi kancelláriájában. ...	178
Jakó Zsigmond: Újabb adatok a váradi levéltárak XVII–XVIII. századi történetéhez.....	186
Jánó Mihály: A sepsikőröspataki Szentháromság-templom falfestményei	195
Keszeg Vilmos: Torda és a malacok. Rátótiáda és művelődéstörténet.....	214
Kiss András: Kölcsy Ferenc nótáriusi fogalmazványai	233
Kovács András: Címeríró Pál deák történetéhez	246
Kovács Kiss Gyöngy: Végrendeletek Kolozsvár város levéltárában.....	258
Kovácsics József: Adalékok Baranya megye népességtörténetéből.....	268
Köpeczi Béla: Spanyol követ Rákóczinál Törökországban 1717–1718	285
Magyar András: Az erdélyi katolikus püspökség helyreállításának körülményei a XVIII. század elején	301
Marczell Péter: Kőrösi Csoma Sándor egy nemrég előkerült levelének néhány tanulsága.....	309

Miskolczi Ambrus: Kossuth és kora, avagy a XIX. század hosszú tartama és rövid pillanatai.....	313
Murádin Jenő: Az erdélyi magyar metszetművészet közelmúltjából	323
Camil Mureșanu: Moldovenii într-o campanie din nordul Europei, în secolul al XVIII-lea	333
Pajkossy Gábor: A titkosrendőrség Magyarországon 1848 előtt.....	338
Pál Judit: Kiegyezés és unió	345
Pál-Antal Sándor: Etnikai megoszlás Marosszéken 1614–1848 között.....	356
Palkó Attila: A Felső-Maros menti malmok műszaki történetéből.....	365
Pap Ferenc: Bethlen Miklós, a gyakorló gazdasági szakember	375
Péter György: Erdély gazdaságtörténete és az erdélyi magyar gazdasági törekvések és felfogások Csetri Elek történettudományi munkáiban.....	380
Pók Attila: A Királyi Magyar Természettudományi Társulat helye a magyar közművelődésben 1920–1944.....	390
Retegan, Simion: Parohii și filii ale diecezei Blajului în timpul păstoririi lui Alexandru Sterca Șuluțiu (1850–1867)	401
Róth András Lajos: Az állami beavatkozási politika kezdetei a Székelyföld mezőgazdaságába a XIX–XX. század fordulóján.....	407
Rüsz-Fogarasi Enikő: Kolozs mezőváros 1609. évi limitációja	420
Sas Péter: Bíró Vencel, a piarista rendfőnök és történetíró	427
Sipos Gábor: Erdélyi református egyháztörténet-írás a XX. században...	443
Somai József: Gazdasági egyesület születik	451
Szabad György: Egy történész „aforizmáiból”	461
Szabó Miklós: Etédi Gedő János (1811–1860 k.).....	476
Szász Zoltán: Deák, a kiegyezés és a nemzetiségek	484
Tánczos Vilmos: A nyelvtudomány 1945 utáni eredményei a csángó név, a csángó nyelv és a csángó etnikum eredetére vonatkozóan.....	493
R. Várkonyi Ágnes: Száműzött lovainkról	506
Vekov Károly: Wass Albert „bűne”	525
Wolf Rudolf: Polgári életmód a XVII. századi Kolozsváron	535
Csetri Elek irodalmi munkásságának könyvészete 1946–2003	543
Rövidítésjegyzék.....	561